PROPERTY OF
PRINCETON
THEOLOGICAL
SEMINARY.

Division BS1172
Section K952
No. V.1

HISTORISCH-KRITISCH ONDERZOEK

NAAR

HET ONTSTAAN EN DE VERZAMELING

VAN DE

BOEKEN DES OUDEN VERBONDS.

HISTORISCH-KRITISCH ONDERZOEK

NAAR

HET ONTSTAAN EN DE VERZAMELING

VAN DE

BOEKEN DES OUDEN VERBONDS,

DOOR

A. KUENEN,

HOOGLEERAAR TE LEIDEN.

EERSTE DEEL.

HET ONTSTAAN VAN DE HISTORISCHE BOEKEN DES OUDEN VERBONDS.

PROPERTY OF PRINCETON THEOLOGICAL SEMINARY.

LEIDEN,
AKADEMISCHE BOEKHANDEL VAN P. ENGELS.
1861.

TER BOEKDRUKKERIJ VAN J. C. DRABBE.

PROPERTY OF PRINCETON THEOLOGICAL SEMINARY.

VOORREDE.

Over den inhoud, de verdeeling en de methode der zoogenaamde Inleiding in de boeken des O. en N. Verbonds is in de laatste jaren veel geschreven en getwist, zonder dat daardoor eenstemmigheid verkregen is. Het is mijn voornemen niet, die discussiën op nieuw te openen. Doch de lezer van mijn Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des O. Verbonds mag van mij verlangen, dat ik althans met een enkel woord rekenschap geve van den door mij gekozen titel en vorm en mij verklare over de grenzen, binnen welke ik gemeend heb mijn onderzoek te moeten beperken.

De bedenkingen, door REUSS [1]), HUPFELD [2]) en in ons vaderland door DOEDES [3]) tegen de gewone opvatting van de taak en den omvang der Inleidingswetenschap geopperd, wegen ook bij mij zeer zwaar. Sedert DE WETTE, met de hem eigene openhartigheid, over de Inleiding in het O. en N. Testament zich aldus uitsprak [4]): „Unter dem Namen: Ein„leitung in die Bibel (introductio s. isagoge in scripturam „sacram) oder Einleitung ins A. T., ins N. T., hat man es zu„träglich gefunden gewisse zur richtigen Ansicht und Behandlung der „Bibel nothwendige Vorkenntnisse, sowohl in Schriften als in akade-

---

[1]) In de Einleitung tot zijne Geschichte der heiligen Schriften N. Testaments (3e vermehrte und verbesserte Ausgabe, 1860).

[2]) Ueber Begriff und Methode der sogenannten biblischen Einleitung (Marburg, 1844).

[3]) Over begrip en methode der Inleiding tot de schriften des N. Verbonds (Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie, I (1845) bl. 145—239; 243—268).

[4]) Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die Bibel A. und N. Testaments, I (6e Ausg. 1845) § 1.

„mischen Vorträgen als ein Ganzes zusammenzustellen, welches zwar „eines wahren wissenschaftlichen Princips und nothwendigen Zusammen- „hangs entbehrt, jedoch durch die Beziehung auf die Geschichte „und geschichtlichen Verhältnisse und Eigenthümlichkeiten „der biblischen Bücher — — — ziemlich genau von anderen — — — „zur Schriftforschung gehörigen Disciplinen — — — unterschieden wird" — sedert dien tijd moest men wel erkennen, dat zulk een aggregaat van kundigheden, tot bevrediging eener zuiver-praktische behoefte bijeengevoegd, op den naam van wetenschap geen aanspraak kon maken. Zeer te regt verlangde en beproefde men diensvolgens eene hervorming. In welke rigting zij moest worden ondernomen, wees reeds het voorbeeld van RICHARD SIMON, den vader der bijbelsche kritiek, duidelijk aan: de Inleiding in het O. en N. Testament moest worden Geschiedenis der boeken des O. en N. Verbonds en achtereenvolgens het ontstaan, de verzameling, de voortplanting en verbreiding, misschien ook het theologisch gebruik dier geschriften voor oogen stellen. Dat met name E. REUSS zijne Geschichte der heiligen Schriften Neuen Testaments volgens zulk een plan heeft bewerkt, en wel zóó, dat hij de geschiedenis van den tekst en van de vertalingen afzonderlijk behandelde en daaraan, in een vijfde boek, die der exegese toevoegde, behoeft hier slechts even te worden herinnerd.

Het ligt niet in mijn plan, de bedenkingen, die door LÜCKE [1]), F. C. BAUR [2]) en laatstelijk door H. HOLTZMANN [3]) tegen deze geheele methode zijn ingebragt, te vermelden of te beoordeelen. Doch ik moet de redenen blootleggen, waarom ik gemeend heb haar in dit mijn geschrift niet te mogen volgen. In den tegenwoordigen stand van het kritisch onderzoek, met het oog vooral op de behoeften van het theologisch publiek in ons vaderland, acht ik hare toepassing op het O. Testament vooralsnog onraadzaam. Ook het voorbeeld van E. MEIER [4]) kon mij niet overtuigen, dat ik daarin dwaalde. Laat mij beproeven, dit oordeel nader te regtvaardigen.

Wordt de methode van REUSS en HUPFELD op oud-testamentisch gebied overgebragt, dan verkrijgen wij, in plaats der voormalige Inleiding, eene geschiedenis der Israëlietische literatuur, voor zooverre hare overblijfselen ons in het O. Testament bewaard zijn gebleven. Versta ik de beteekenis van dien naam wèl, dan legt hij aan elk, die daardoor

---

1) In de Vorrede tot SCHLEIERMACHERS Einleitung in das N. T. S. XII ff.

2) Die Einleitung in das N. T. als theologische Wissenschaft. Ihr Begriff und ihre Aufgabe, ihr Entwickelungsgang und ihr innerer Organismus (Theol. Jahrbücher von BAUR und ZELLER, IX (1850) S. 463—566; X (1851) S. 70—94; 222—253; 291—329).

3) Ueber Begriff und Inhalt der biblischen Einleitungswissenschaft (Stud. und Kritiken, 1860, S. 410—416). In hetzelfde tijdschrift (1861, S. 1—28) gaf HUPFELD Noch ein Wort über den Begriff der sogenannten biblischen Einleitung, waarin hij de bezwaren vooral van BAUR en HOLTZMANN tracht uit den weg te ruimen.

4) Geschichte der poëtischen National-literatur der Hebräer (1856).

zijn werk aanduidt, bepaalde verpligtingen op, waarvan men zich niet altijd behoorlijk rekenschap schijnt gegeven te hebben. De geschiedenis der Israëlietische literatuur zal allereerst geschiedenis moeten zijn en als zoodanig behooren te beantwoorden aan al de eischen, die onze tijd aan den geschiedschrijver stelt. Zij moet zijn pragmatisch; zij mag haar onderwerp — de heilige literatuur van Israël — niet isoleren, maar behoort haar te beschouwen in verband met al die toestanden en gebeurtenissen, die daarop invloed hebben uitgeoefend, of waaruit zij, om naauwkeuriger te spreken, geboren is. Met andere woorden: de geschiedenis der Israëlietische letterkunde kan en mag niet anders behandeld worden dan als een deel — een hoogst belangrijk deel, voorzeker, maar toch altijd een deel — der geschiedenis van Israël en van de Israëlietische godsdienst. Wat OPZOOMER eenige jaren geleden over de geschiedenis der wijsbegeerte heeft opgemerkt [1]), is, alleen in nog ruimer mate, op die der letterkunde in het algemeen en der Israëlietische in het bijzonder toepasselijk te achten: beproeft men te vergeefs een wijsgeer te verstaan, wanneer men hem losmaakt van den tijd, waarin hij leefde, welks streven in zijn stelsel zich uitsprak — hoeveel te meer moeten dan de godsdienstige geschriften van Israël, in hunnen oorsprong en in hunne lotgevallen, verklaard worden uit de geschiedenis van het volk der godsdienst, welks ontwikkeling zich daarin geheel afspiegelt?

Geeft men mij dit toe, dan zal ook de gevolgtrekking, die ik daaruit wensch af te leiden, bezwaarlijk kunnen worden afgewezen. Het staat namelijk vast, dat voor de geschiedenis van Israël en van Israëls godsdienst de boeken des O. Verbonds nagenoeg de eenige bronnen zijn. Doch vóórdat wij ze als zoodanig kunnen gebruiken, moet er een onderzoek hebben plaats gehad naar hunnen oorsprong, hunnen ouderdom, hunne geloofwaardigheid, voor zoover ons oordeel over deze laatste door den leeftijd, het karakter en het standpunt der schrijvers kan worden bepaald. Met andere woorden: het historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling der boeken des O. Testaments gaat vooraf aan het schrijven der geschiedenis van Israël, die zelfs geheel of althans grootendeels op dat onderzoek steunt. De resultaten daarvan moeten in de beschrijving der geschiedenis zelve worden opgenomen, doch ook niets dan de resultaten vindt daarin zijne natuurlijke plaats. Zij worden gesteund en bevestigd, indien het alzoo blijkt, dat zij wèl voegen in het geheel der ontwikkeling van het Israëlietische volk en van zijne godsdienst. Doch uit den zamenhang, waarin zij voorkomen, blijkt niet hoe zij verkregen zijn — vooral dán niet, wanneer zij min of meer afwijken van de Joodsche overlevering ten aanzien van het O. Testament in zijn geheel en van ieder boek in het bijzonder. Wanneer derhalve de voormalige Inleiding in het O. Testament door de Geschiedenis der Israëlietische

---

[1]) Eene geschiedenis der Filozofie (Gids, 1854, II. bl. 417 verv.).

letterkunde wordt vervangen, dan valt er uit de rij der bijbelsche wetenschappen ééne weg, die toch inderdaad onmisbaar is. Alleen dán neemt de Geschiedenis der letterkunde werkelijk de plaats in, vroeger door de Inleiding ingenomen, wanneer zij ophoudt geschiedenis te zijn en niets anders is dan historische kritiek. Kort en duidelijk heeft HOLTZMANN nagenoeg dezelfde gedachte uitgesproken, toen hij met het oog op de door HUPFELD aanbevolen „Entwickelungsgeschichte der „biblischen Literatur" zich aldus uitdrukte [1]): „Jedenfalls setzt ein solches „Verfahren voraus, dasz ein anderes Geschäft bereits absolvirt ist, näm„lich die Kritik".

Zal dus de Geschiedenis der Israëlietische letterkunde aan haren naam beantwoorden, zoo is zij iets anders dan hetgeen men vroeger Inleiding plagt te noemen. De Inleiding is, om het kort uit te drukken, eene hulpwetenschap der exegese en gaat daaraan logisch vooraf, hoezeer zij, gelijk wel van zelf spreekt, niet zonder, ja, bijna alleen door haar tot stand komt. Hare methode is analytisch: zij gaat uit van het O. Testament, zooals het daar ligt en zich aan ons voordoet, en beantwoordt eerst ten aanzien van elk boek, daarna ten opzigte van het geheel de vraag: hoe is het geworden wat het thans is? Daarentegen is de Geschiedenis der Israëlietische literatuur — met die van het volk en van zijne godsdienst — eene vrucht der exegese des Ouden Verbonds. Hare methode is, behoort althans te zijn synthetisch: uitgaande van den oudsten ons bekenden toestand van het Israëlietische volk, schetst zij ons de wording en de vroegste lotgevallen van elk geschrift en de trapsgewijze vorming der geheele verzameling of het ontstaan van den Kanon des O. Testaments.

Vóórdat ik mij nederzette tot het schrijven van dit werk, heb ik mij zelven diensvolgens de vraag moeten voorleggen: wat wilt gij leveren? Kritiek der bronnen van de Israëlietische geschiedenis, of een hoofdstuk van die geschiedenis zelve? Mijne keuze kon niet twijfelachtig zijn. Ik ontveinsde mij niet, dat eene geschiedenis der Israëlietische letterkunde beter aan de eischen der aesthetica voldoen en aangenamer lectuur opleveren zou dan een historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling der oud-testamentische boeken. Ik zou derhalve gewenscht hebben, mijne krachten aan zulk eene geschiedenis te mogen beproeven. Toch heb ik gemeend dat nú niet te moeten doen. De voorname reden is deze: het onderzoek naar den ouderdom der boeken des O. Testaments is nog niet zóó ver gevorderd, dat aan elk hunner met genoegzame zekerheid zijne plaats in de geschiedenis van Israël kan worden aangewezen. Staan ook de hoofdzaken vast, ten aanzien van vele bijzonderheden heerscht nog altijd twijfel en verschil van gevoelen. Wie erkent niet, dat daarin voor den geschiedschrijver der Israëlietische literatuur een groot bezwaar gelegen is? De criticus behoeft niet meer te geven

[1]) T. a. p. S. 411.

dan hij zelf heeft; hij mag niet alleen, hij moet zelfs dikwerf zijne onkunde belijden. Doch de auteur eener geschiedenis der Israëlietische letterkunde heeft die vrijheid niet, althans niet in dezelfde mate: elk oud-testamentisch geschrift, ook die, omtrent welker oorsprong hij onzeker is, moet hij ergens plaatsen. Hoe zal hij — om slechts dit ééne voorbeeld te noemen — ten aanzien der Psalmen handelen? De discussie over de vraag, of er Makkabeesche liederen in den Psalmbundel zijn opgenomen, behoort in eene geschiedenis *stricto sensu* niet te huis. Daarentegen zal deze de perioden der psalmdichting althans bij benadering dienen te bepalen. Even moeijelijk als dit laatste is, even bezwaarlijk kan in den tegenwoordigen stand van het onderzoek die discussie worden gemist.

Ik kan mij niettemin voorstellen, dat men in spijt van dit bezwaar de synthetische methode boven de analytische verkiest, en wèl omdat zij evenzeer hare onmiskenbare voordeelen heeft. De analyse is, als het ware, de oplossing van de ons gegeven rekensom; de synthese is de proef op de som. Even verkeerd als het zijn zou, met deze laatste te beginnen; even nuttig en noodig is het haar van tijd tot tijd te beproeven en zich alzoo van de juistheid en volledigheid der oplossing te vergewissen. Zulk eene proefneming wijst niet alleen de nog bestaande leemten aan, maar kan ook tot hare aanvulling veel bijdragen. Doch de synthese onderstelt altijd de voorafgegane analyse, of, m. a. w., de geschiedenis der Israëlietische literatuur kan alleen dán met vrucht en zonder schijn van willekeur worden voorgedragen, wanneer zij doorloopend kan verwijzen naar het historisch-kritisch onderzoek, waarop zij steunt en welks resultaten zij opneemt en met elkander in verband brengt. Nu bestaat er evenwel in onze vaderlandsche letterkunde geen geschrift, waarop ik, indien ik de geschiedenis der heilige literatuur van Israël had willen schetsen, mij had kunnen beroepen. Het eenige wat wij bezitten is de Nederlandsche vertaling van KEILS Einleitung, waarheen ik althans niet verwijzen kon, of het moest zijn als naar eene proeve, hoe het onderzoek niet behoort te worden ingesteld. Doch ook onder de buitenlandsche handboeken is er geen, met welks inhoud ik mij zóó geheel vereenig, dat ik op den daarin gelegden grondslag het gebouw mijner eigene beschouwing kan optrekken. DE WETTE's Einleitung is te beknopt en daarenboven thans verouderd. Veel voortreffelijks leveren de voorlezingen van F. BLEEK, na zijnen dood door J. F. BLEEK en KAMPHAUSEN uitgegeven. Doch het is te bejammeren, dat de auteur zelf niet in staat geweest is om zijn werk te voltooijen: de behandeling van sommige boeken des O. Testaments, met name van Rigteren, Samuel, Koningen, laat nu, wat volledigheid betreft, inderdaad te wenschen overig. Ook blijkt uit mijn werk zelf, dat ik mij met BLEEKS gevoelen over den Pentateuch niet heb kunnen vereenigen. Gesteld dus, dat de verwijzing naar een buitenlandsch geschrift als voldoende had kunnen aangemerkt worden, toch zou ik er geen hebben kunnen noemen, dat mijns inziens aan de vereischten beantwoordde. In dezen stand van zaken had ik dus

eigenlijk geene keuze meer: de vorm en de inhoud van mijn boek waren, om zoo te zeggen, aangewezen. Schrijvende voor het vaderlandsche publiek moest ik wel trachten te voldoen aan zijne eerste en meest dringende behoefte. De ijver om over de ontwikkeling van Israël, van zijne godsdienst en literatuur in het algemeen te speculeren behoeft onder ons niet te worden aangewakkerd. Doch het schijnt volstrekt noodig de feiten zelve, waarop toch elke conclusie zal moeten steunen, in het licht te stellen en alzoo de discussie, die zich in algemeenheden dreigt te verliezen, op meer positief terrein over te brengen. Hiertoe zal mijn boek — welke gebreken daaraan overigens mogen kleven — in elk geval het zijne kunnen bijdragen.

In het bovenstaande ligt tevens het antwoord opgesloten op eenige bedenkingen, die men met zeker regt tegen mijn werk zal kunnen inbrengen. Niet zonder reden zal men mij verwijten, dat ik hier en daar mij niet op beknoptheid heb toegelegd; dat ik aan de polemiek tegen afwijkende beschouwingen eene al te breede plaats heb ingeruimd; dat ik, over het algemeen, den lezer te dikwerf in mijne werkplaats binnengeleid en als het ware onder zijn oog het onderzoek volbragt heb. Dat door het een en ander mijn boek inderdaad aan sierlijkheid verloren heeft, erken ik gaarne. Doch, bedrieg ik mij niet, dan is het daardoor tevens geschikter geworden voor het doel dat ik beoogde. Te groote beknoptheid zou ligt aanleiding gegeven hebben, dat ik den schijn van willekeur op mij laadde. Ik moest wel de verdenking afweren, dat ik tegenover de beweringen van anderen mijne eigene magtspreuken stelde. Ik mogt mijne beginselen en methode niet laten raden, maar moest ze in hunne toepassing duidelijk blootleggen, om alzoo den lezer — allereerst den jeugdigen beoefenaar der godgeleerdheid — tot een welgegrond oordeel daarover in staat te stellen. Heb ik hier en daar gedwaald, door de inrigting van mijn boek wordt het gemakkelijk gemaakt aan te wijzen, wáár de fout schuilt. Ik verkreeg daardoor zelf gelegenheid, ja gereede aanleiding om duidelijk te doen uitkomen, wát ik voor geheel zeker hield, wát voor waarschijnlijk, wát voor meer of min twijfelachtig, terwijl ik tevens mij den weg niet versperde om later, op grond van voortgezet onderzoek, sommige mijner resultaten te wijzigen, zonder dat ten gevolge daarvan al de overige behoefden te vervallen.

Doch genoeg reeds tot regtvaardiging mijner keuze tusschen de beide wegen, die voor mij open lagen. Slechts ten aanzien van een tweetal punten ben ik den lezer nog eenige verantwoording schuldig. Ik heb gemeend de Apocryphen des O. Testaments niet mede te moeten behandelen. De door mij gevolgde analytische methode gaf mij daartoe vrijheid; wáárom ik die vrijheid ook gebruikt heb, laat zich in weinige woorden verklaren. Het O. Testament is eene afgesloten verzameling, waarvan zich de Apocryphen al aanstonds door de taal, waarin zij geschreven of althans voor ons bewaard gebleven zijn, zeer duidelijk onderscheiden. Hunne uitsluiting is daardoor reeds geregtvaardigd. Daarbij komt, dat de grenzen der oud-

testamentische apocryphe literatuur moeijelijk te trekken zijn. Wil men zich niet door geheel toevallige omstandigheden laten leiden, dan zal men b. v. ook het boek Henoch, om van de overige apocalyptische voortbrengselen niet te gewagen, daarin moeten opnemen. Behalve dat ik mij vooralsnog niet in staat gevoel, om over vele dier geschriften iets nieuws te zeggen, zou daarenboven door hunne vereeniging met de boeken des O. Testaments de omvang van mijn werk al te zeer zijn toegenomen. Thans hoop ik in een tweede deel de profetische boeken, in het derde en laatste de poëtische boeken en het ontstaan van den Kanon te behandelen. Bij uitbreiding van mijn plan had ik die grenzen moeten overschrijden, waartoe ik ongaarne zou hebben besloten.

Deze laatste overweging heeft er mij ook toe geleid, om de geschiedenis van den tekst en van de vertalingen des O. Testaments niet in mijn plan op te nemen. Wat daarover in de handboeken van DE WETTE, KEIL en BLEEK gevonden wordt, voldoet voorloopig geheel aan de behoeften zoowel van hen, die slechts een algemeen overzigt verlangen, als van dezulken, die bij hunne eigene studie van dit hoogst belangrijke onderwerp een leiddraad zoeken. Ook komt het mij voor, dat het ontstaan en de verzameling van de boeken der O. Testaments, hoe naauw zij ook zamenhangen met de lotgevallen van den tekst, toch ook op zich zelve één geheel uitmaken en althans bij eene afzonderlijke behandeling niet behoeven te lijden.

Moet ik ten slotte nog aanwijzen, van welke beginselen ik bij mijn historisch-kritisch onderzoek ben uitgegaan? Het schijnt mij, om de waarheid te zeggen, geheel onnoodig daarover breed uit te weiden. Bedrieg ik mij niet, dan is men het over de beginselen, welke ieder behoort te volgen, vrij wel eens: eerst in de meer of min consequente toepassing openbaart zich het verschil tusschen de voorstanders der onderscheidene rigtingen op theologisch gebied. Welk wetenschappelijk theoloog erkent niet, dat op de boeken des O. Testaments dezelfde kritiek moet worden toegepast als op andere geschriften der oudheid? dat aangaande den oorsprong en de verzameling dier boeken *a priori* niets mag worden vastgesteld? dat elke hypothese, die wij daaromtrent voordragen, in het O. Testament zelf hare bevestiging vinden moet, om als waar of als waarschijnlijk te worden erkend? Ik kan mij althans moeijelijk voorstellen, dat iemand daarover een ander gevoelen zou koesteren. Daarom verwacht ik evenwel niet, dat de resultaten, waartoe de toepassing dier beginselen mij geleid heeft, door allen, die van dezelfde grondstellingen uitgaan, zullen worden aangenomen. Doch niet uit de beginselen zelve, maar uit de kritiek van hunne toepassing moet blijken, wie in geval van verschil het regt aan zijne zijde heeft.

„Doch — zoo hoor ik mij toeroepen — zoudt gij ons dan willen doen „gelooven, dat aan uw onderzoek de onpartijdigheid zelve had voorge„zeten? dat het niet meer of min beheerscht was door uwe sympathie „voor deze of gene uitkomst? Erkent gij niet, dat eene volstrekte

„„Voraussetzunglosigkeit” eene hersenschim is? Moet gij dus geen reken-„schap geven van de wereldbeschouwing, onder welker invloed gij „geschreven hebt?” — Hoe ik over dien invloed denk, heb ik bij eene andere gelegenheid uitgesproken [1]). Doch wanneer ik hier mijne wereldbeschouwing voorop plaatste, dan zou ik den schijn doen ontstaan — dien ik als niets dan schijn moet afwijzen — dat mijne kritische methode en resultaten uitvloeisels waren van mijne theologische zienswijze en dienvolgens alleen voor hen eenige waarde konden hebben, die met mij ééne rigting volgen. Werkelijk heeft men reeds — hoezeer ik meen mij duidelijk genoeg te hebben uitgedrukt — die wereldbeschouwing voorgesteld als eene wat aangaat het bijbelsch gebied uit de lucht gegrepen onderstelling, waarnaar nu verder de feiten zich plooijen moesten. Het tegendeel is waar. Al acht ik mij niet in staat, om den gang mijner theologische ontwikkeling naauwkeurig, tot in bijzonderheden toe, te schetsen, dit weet ik geheel zeker, dat mijne tegenwoordige zienswijze zich mede onder den invloed van het historisch-kritisch onderzoek des Bijbels heeft gevormd. Dat zij nu, omgekeerd, op dat onderzoek terugwerkt, is niet meer dan natuurlijk en betamelijk. Doch nooit heb ik willens of wetens eenig feit of verschijnsel naar die zienswijze verwrongen. Alleen op de aanvulling der leemten, die bij het onderzoek aan het licht treden, en op de combinatie der feiten heeft zij regtstreekschen invloed uitgeoefend. Ik heb daarbij, met andere woorden, de analogie van hetgeen overal elders op het gebied der geschiedenis wordt waargenomen, met bedachtzaamheid, naar ik vertrouw, toegepast. Wie zou dat in mijne plaats niet gedaan hebben? Wie doet dat niet, bewust of onbewust, telkens? De eenige vraag is, of het op goede gronden en met juistheid geschied zij — eene vraag, die zich wederom niet in het algemeen, maar alleen door naauwkeurige waarneming van elk bijzonder geval laat beantwoorden.

Overigens beveel ik mijn boek aan de welwillendheid der lezers. Ik heb het met liefde bearbeid, maar ben daarom niet blind voor de gebreken, die het ontsieren. Niets zal mij aangenamer zijn, dan dat zij worden aangewezen. Mogt in elk geval mijn werk, hetzij door zijnen inhoud, hetzij door de tegenspraak, die het uitlokt, iets bijdragen tot verbreiding eener juiste kennis en billijke waardering van de boeken des O. Verbonds!

Leiden, September 1861. A. KUENEN.

---

[1]) Het supranaturalisme en de geschiedenis van Israël. Eene toespraak en eene recensie (Godg. Bijdragen, 1860, bl. 705—757).

INHOUD.

Blz.

VOORAFGAANDE OPMERKINGEN . . . . 1.

EERSTE DEEL.

HISTORISCH-KRITISCH ONDERZOEK NAAR HET ONTSTAAN DER BOEKEN DES OUDEN VERBONDS.

EERSTE AFDEELING.

DE HISTORISCHE BOEKEN DES OUDEN VERBONDS.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE PENTATEUCH.

§ 1. Namen, verdeeling en inhoud . . . . 3.
§ 2. Het getuigenis van den Pentateuch aangaande zijnen oorsprong . . . . 8.
§ 3. Algemeene beschouwing van het karakter der verhalen in den Pentateuch vervat . . . . 11.
§ 4. Verschillende berigten aangaande hetzelfde feit . . . . 14.
§ 5. Verhalen uit verschillende oorkonden zamengesteld . . . . 18.
§ 6. Verschillende redactiën van dezelfde overgeleverde stof . . . . 20.
§ 7. Het geographische en historische standpunt der verhalers . . . . 22.
§ 8. De wetgeving in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri vervat . . . 29.
§ 9. Zamenhang tusschen geschiedenis en wetgeving in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri . . . . 39.
§ 10. De Deuteronomische wetgeving . . . . 44.
§ 11. Bepaling der methode van het onderzoek naar de zamenstelling van den Pentateuch . . . . 56.
§ 12. Het gebruik der Godsnamen in Genesis en de eerste hoofdstukken van Exodus . . . . 61.
§ 13. De overblijfselen der Elohim-oorkonde van *Gen.* I—*Exod.* VI . . . . . 70.

Blz.

§ 14. Het Boek der Oorsprongen en de daarmede verwante stukken, van *Exod.* VI tot *Deut.* XXXIV . . . . 82.
§ 15. Algemeen overzigt van plan en inhoud van het Boek der Oorsprongen 93.
§ 16. De jhvhistische gedeelten van Genesis . . . . 97.
§ 17. De jhvhistische bestanddeelen der vier laatste boeken van den Pentateuch . . . . 102.
§ 18. De betrekking der jhvhistische stukken tot het Boek der Oorsprongen en de jongere elohistische verhalen. Kritiek der aanvullingshypothese 105.
§ 19. De Pentateuch en de geschiedenis van Israël en van de Israëlietische godsdienst . . . . 112.
§ 20. De Pentateuch en de Israëlietische literatuur. . . . . 130.
§ 21. De ouderdom der oorkonden van den Pentateuch . . . . 141.
§ 22. De Redactor van den Pentateuch . . . . 160.
§ 23. Algemeen overzigt en waardering der verkregen resultaten . . . . . 169.

TWEEDE HOOFDSTUK.

HET BOEK JOSUA.

§ 24. Naam en inhoud . . . . 176.
§ 25. Het boek Josua lang na de verovering des lands uit onderscheidene oorkonden zamengesteld . . . . 177.
§ 26. De naauwe zamenhang tusschen den Pentateuch en het boek Josua . 181.
§ 27. De Deuteronomische gedeelten van het boek Josua . . . . 183.
§ 28. De bestanddeelen van Josua aan het Boek der Oorsprongen ontleend 188.
§ 29. De redactor van het boek Josua en de geloofwaardigheid van zijn geschrift . . . . 194.

DERDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN RIGTEREN EN RUTH.

§ 30. Naam, inhoud en onderlinge zamenhang der beide boeken . . . . . . 199.
§ 31. Algemeene beschouwing van plan en zamenstelling van het boek Rigteren . . . . 201.
§ 32. De geschreven oorkonden, door den Redactor van het boek Rigteren gebruikt; haar onderlinge zamenhang en ouderdom . . . . 204.
§ 33. Leeftijd van den Redactor en geloofwaardigheid zijner berigten . . . 215.

VIERDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN SAMUEL.

§ 34. Inhoud en naam van de boeken Samuel . . . . 221.
§ 35. De boeken Samuel uit verschillende oorkonden zamengesteld . . . . . 224.
§ 36. De oorspronkelijke zamenhang, ouderdom en geloofwaardigheid der oorkonden, bij de zamenstelling der boeken Samuel gebruikt . . . . 231.
§ 37. De werkzaamheid en leeftijd van den Redactor der boeken Samuel . . 245.

VIJFDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN DER KONINGEN.

Blz.

§ 38. Naam en inhoud van de boeken der Koningen . . . . 249.
§ 39. Algemeene beschouwing van karakter en zamenstelling van de boeken der Koningen . . . . 251.
§ 40. Onderzoek naar de geschriften, door den verzamelaar van de boeken der Koningen gebruikt . . . . 255.
§ 41. Leeftijd, woonplaats, standpunt en plan van den verzamelaar van de boeken der Koningen . . . . 272.
§ 42. Resultaat ten aanzien der geloofwaardigheid van de boeken der Koningen . . . . 277.

---

§ 43. De zamenhang tusschen de boeken Rigteren, Ruth, Samuel en Koningen . . . . 283.

ZESDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN DER CHRONIEKEN.

§ 44. Naam en inhoud van de boeken der Chronieken . . . . 288.
§ 45. De leeftijd van den Chroniekschrijver . . . . 292.
§ 46. De Chronieken met de overige historische boeken des O. Testaments vergeleken . . . . 296.
§ 47. De bronnen van den Chroniekschrijver . . . . 306.
§ 48. Het plan van den Chroniekschrijver en het gebruik door hem van zijne bronnen gemaakt . . . . 317.
§ 49. De geloofwaardigheid van de boeken der Chronieken . . . . 321.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN EZRA EN NEHEMIA.

§ 50. Inhoud en onderlinge zamenhang der boeken Ezra en Nehemia . . . 335.
§ 51. De boeken Ezra en Nehemia uit berigten van verschillenden ouderdom lang na Nehemia zamengesteld . . . . 340.
§ 52. De Chroniekschrijver, tevens redactor van de boeken Ezra en Nehemia 357.
§ 53. De geloofwaardigheid van de boeken Ezra en Nehemia . . . . 363.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

HET BOEK ESTHER.

§ 54. Inhoud van het boek Esther en doel van den Schrijver . . . . 364.
§ 55. Beoordeeling van den inhoud des boeks . . . . 368.
§ 56. De ouderdom en het vaderland van het boek Esther; de Apocryphe toevoegselen . . . . 376.

VERBETERINGEN.

Bladz.

33 r. 13 v. b. zonden; *lees:* zouden.
38 r. 7 v. b. *Num.* XXVII: 1—14; *lees:* met *Num.* XXVII: 1—14.
129 r. 11 v. b. meenden; *lees:* meenen.
159 r. 11 v. b. later nog; *lees:* nog nader.
204 r. 21 v. b. nog nog; *lees:* nog.
206 r. 6 v. o. voorva ; *lees:* voorval.
295 r. 12 v. b. הֵנֶּה; *lees:* הֵנָּה.
302 r. 13 v. o. talenten gouds; *lees*: gouden sikkelen.
302 r. 12 v. o. talenten zilvers; *lees:* zilveren sikkelen.
302 r. 12 v. o. § 49 n. 5; *lees*: § 49 n. 3.
304 r. 6 v. b. צָעִירֶה; *lees:* צָעִירָה.
316 r. 21 v. b. de afwijkingen; *lees:* de afwijkingen *in de berigten zelve.*
340 r. 19 v. o. f. 15. 1; *lees:* f. 15. *a.*

In de noten zijn sommige Hebreeuwsche vocalen en punten gebrekkig of in het geheel niet afgedrukt; deze en meer andere kleine drukfeilen gelieve de lezer zelf te verbeteren.

HISTORISCH-KRITISCH ONDERZOEK

NAAR

HET ONTSTAAN EN DE VERZAMELING

DER

BOEKEN DES OUDEN VERBONDS.

VOORAFGAANDE OPMERKINGEN.

1. Het Hebreeuwsche O. Testament bestaat uit drie deelen: I. *Wet* (תּוֹרָה, חֲמִשָּׁה חוּמְשֵׁי הַתּוֹרָה); II. *Profeten* (נְבִיאִים) en wel *a. profetische geschiedboeken* (נְבִיאִים רִאשֹׁנִים) d. i. Josua, Rigteren, 1 en 2 Samuel, 1 en 2 Koningen; *b. profetische boeken* in engeren zin (נְבִיאִים אַחֲרוֹנִים) d. i. Jesaja, Jeremia, Ezechiël en de twaalf kleine profeten; III. *Geschriften* (כְּתוּבִים) d. i. Psalmen, Spreuken, Job, Hooglied, Ruth, Klaagliederen, Prediker, Esther, Daniël, Ezra, Nehemia, 1 en 2 Chronieken.

2. In de handschriften en uitgaven van de Grieksche vertaling des O. Testaments wordt eene andere verdeeling en rangschikking der boeken gevolgd. Zij komen daar — afgezien van de apocryphe geschriften, die tusschen de kanonische in geplaatst worden — gewoonlijk in deze orde voor: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, Josua, Rigteren, Ruth, 1—4 Koningen, 1 en 2 Chronieken, Ezra, Nehemia, Esther, Job, Psalmen, Spreuken, Prediker, Hooglied, de geschriften der 12 kleine profeten, Jesaja, Jeremia, Klaagliederen, Ezechiël en Daniël.

3. Met deze rangschikking stemt die van Hieronymus in zijne Latijnsche vertaling (*Vulgata*) in de hoofdzaak overeen: hij verplaatste alleen de kleine profeten aan het einde der geheele verzameling. De nieuwere overzettingen, en daaronder ook de Statenvertaling, sluiten zich in dit opzigt aan de *Vulgata* aan.

4. De verdeeling en rangschikking der boeken in het Hebreeuwsche O. Testament berust deels op het onderscheiden karakter der boeken, deels op den tijd van hun ontstaan. Zij kan eerst later, in verband met de geschiedenis der verzameling van het O. T., verklaard worden. Dan zal het ook blijken, dat het verschil tusschen de drie afdeelingen niet van dien aard is, dat wij ze bij de behandeling der afzonderlijke boeken in aanmerking behooren te nemen. Wij veroorloven ons dienvolgens daarvan af te wijken, ten einde het gelijksoortige of verwante (b. v. Rigteren en Ruth, Koningen en Chronieken enz.) niet vaneen te scheiden, en verdeelen de boeken des O. Verbonds in drie klassen:

A. Historische boeken: Pentateuch, Josua, Rigteren, Ruth, 1 en 2 Samuel, 1 en 2 Koningen, 1 en 2 Chronieken, Ezra, Nehemia, Esther;

B. Profetische boeken: Jesaja, Jeremia, Ezechiël, de kleine profeten, Daniël;

C. Poëtische (gnomische en lyrische) boeken: Spreuken, Job, Prediker, Psalmen, Klaagliederen, Hooglied.

5. De geschiedenis van het ontstaan der boeken gaat aan die hunner verzameling vooraf, niet alleen omdat deze volgorde met den aard der zaak overeenstemt, maar ook omdat de geschiedenis der verzameling geheel berust op de resultaten van het onderzoek naar den oorsprong en den ouderdom der afzonderlijke geschriften, gelijk later blijken zal.

EERSTE DEEL.

HISTORISCH-KRITISCH ONDERZOEK NAAR HET ONTSTAAN DER BOEKEN DES OUDEN VERBONDS.

EERSTE AFDEELING.

DE HISTORISCHE BOEKEN DES OUDEN VERBONDS.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE PENTATEUCH.

§ 1. *Namen, verdeeling en inhoud.*

De gewone naam van den Pentateuch is bij de Joden חֲמִשָּׁה חוּמְשֵׁי הַתּוֹרָה, תּוֹרָה, aan welke benaming het denkbeeld ten grondslag ligt, dat de wetten in den Pentateuch hoofdzaak zijn en de geschiedenis daarmede in verband staat. Meermalen lezen wij in het O. T. van *het boek der wet* (2 *Kon.* XXII: 8); *het boek der wet van* Mozes (*Jos.* VIII: 31; XXIII: 6; 2 *Kon.* XIV: 6; *Neh.* VIII: 1); *het boek der wet van* Jhvh *a*) *door de hand van* Mozes (2 *Chr.* XXXIV: 14); *de wet van* Mozes (1 *Kon.* II: 3; 2 *Kon.* XXIII: 25; 2 *Chr.* XXIII: 18; XXX: 16; *Ezr.* III: 2; VII: 6 enz); *het boek van* Mozes (2

a) Zoo schrijf ik den naam יהוה, in navolging van Hupfeld, *die Quellen der Genesis* S. 5 n. 2. Over de beteekenis en de meest waarschijnlijke uitspraak van dien naam verg. men § 12 n. 1.

Chr. XXV: 4; XXXV: 12 enz.). Deze spreekwijzen duiden aan, dat Mozes de wet *gegeven*, of wel dat hij ze *op schrift gebragt* heeft, doch mogen niet aanstonds als namen van den Pentateuch, dien wij thans bezitten, worden aangemerkt. Van de verdeeling der *Thora* in vijf boeken moet reeds de laatste verzamelaar van den Psalmbundel kennis gedragen hebben (Hoofdstuk XIX).

Bij de Hellenisten heet de Thora gewoonlijk ἡ πεντάτευχος (βίβλος), bij de Latijnsche Christenen *Pentateuchus* (sc. liber). De vijf boeken, waarop deze benamingen wijzen, worden bij de Joden aangeduid door de Hebreeuwsche woorden, waarmede zij beginnen. In de Alexandrijnsche vertaling dragen zij namen, die hunnen hoofdinhoud aanwijzen [1]) en die teregt in vele nieuwere vertalingen opgenomen en algemeen in gebruik gekomen zijn.

[1]) *Δευτερονόμιον* is *Deut.* XVII: 18; *Jos.* VIII: 32 de vertaling van מִשְׁנֵה הַתּוֹרָה d. i. *een afschrift der wet.* Doch de LXX vatten het op als: *herhaling der wet*, in welken zin ook het opschrift van het boek moet verstaan worden.

Behelst de Pentateuch in zijn geheel de geschiedenis der grondvesting van de theokratie, het eerste boek, *Genesis*, houdt zich met hare voorbereiding bezig. Eerst worden de schepping van hemel en aarde en de lotgevallen der eerste menschen (H. I—IV), daarna de geschiedenis hunner afstammelingen tot en met Noach (V—IX) verhaald. Nadat vervolgens omtrent Noachs zonen en hun geslacht enkele bijzonderheden zijn medegedeeld (X—XI: 9), bepaalt het verhaal zich bij Sems nakomelingen (XI: 10—26) en komt alzoo tot Abraham, wiens levensgeschiedenis (XI: 27—XXV: 11) uitvoerig wordt verhaald. Daarop volgen eerst een kort berigt omtrent Ismaël (XXV: 12—18), daarna een meer uitvoerig verhaal van de lotgevallen van Izaäk en zijne beide zonen bij het leven huns vaders (XXV: 19—XXXV: 29). Evenzoo wordt eene korte genealogie van Esau (XXXVI) opgevolgd door een breeder verhaal van Jakobs leven, waarin de geschiedenis van Jozef en de verhuizing van Jakobs familie naar Egypte eene belangrijke plaats innemen (XXXVII—L) [2]).

[2]) Het is bekend, dat de verschillende afdeelingen van het verhaal plegen te beginnen met de formule: *deze zijn de geslachten* (תּוֹלְדוֹת) *van* enz. Zij komt voor *Gen.* II: 4; V: 1; VI: 9; X: 1; XI: 10, 27; XXV: 12, 19; XXXVI: 1, 9;

XXXVII: 2 (en verder nog *Num.* III: 1; *Ruth* IV: 18). Verbinden wij, gelijk de inhoud toelaat, H. I: 1—II: 3 met II: 4 vv., en XXXVI: 1—8 met vs. 9 vv., dan bevat het geheele boek tien *tholedóth.*

Het tweede boek, *Exodus*, schetst ons eerst de onderdrukking van Jakobs nakroost in Egypte (H. I), daarna de geboorte, de vroegste lotgevallen en roeping van Mozes (II—IV), zijn optreden voor Pharao, de teekenen door hem verrigt en de bevrijding van Israël uit de Egyptische slavernij (V—XIII: 16), waarmede de wetten over het pascha, het feest der ongezuurde brooden en de toewijding der eerstgeborenen (XII: 1—28; 43—XIII: 16) in naauw verband staan. Vervolgens wordt ons de togt naar Sinaï beschreven (XIII: 17—XIX: 1, 2), waarbij de doortogt door de Schelfzee (XIV, XV), het manna en de kwakkelen (XVI), het wonder te Raphidim, de strijd met Amalek (XVII) en het bezoek van Jethro (XVIII) onze aandacht tot zich trekken. Gedurende het verblijf des volks bij den Sinaï (van *Ex.* XIX: 1 tot *Num.* X: 11), wordt eerst, na behoorlijke voorbereiding des volks (XIX: 3—25), de decalogus afgekondigd (XX: 1—17); daarna aan Mozes een zeker aantal wetten medegedeeld (XX: 18—XXIII), op grond waarvan het verbond tusschen Jhvh en Israël gesloten wordt (XXIV); vervolgens ontvangt Mozes de beschrijving van den tabernakel en hetgeen daarbij behoort (XXV—XXXI: 17), waarnaar later het heiligdom gebouwd wordt (XXXV—XL); doch vooraf vinden wij een berigt aangaande den afval des volks en zijne gevolgen (XXXI: 18—XXXIV).

Het derde boek, *Leviticus*, behelst het vervolg der Sinaietische wetgeving en slechts weinige bijzonderheden van historischen aard. Wij vinden hier een *codex sacrificiorum* (H. I—VII), met afzonderlijk onderschrift (VII: 38), waarmede het berigt omtrent de wijding van Aäron en van zijne zonen (VIII—X) naauw zamenhangt. Daarop volgen de wetten betreffende de reine en onreine dieren (XI), de ligchamelijke verontreiniging, inzonderheid de melaatschheid (XII—XV); de voorschriften omtrent den verzoendag (XVI), omtrent het offeren aan de heilige plaats en de verzoenende kracht van het bloed (XVII); eene verzameling van voorschriften en strafbepalingen, die grootendeels op het burgerlijke leven betrekking hebben (XVIII—

XX); bepalingen omtrent de heiligheid der priesters (XXI, XXII) en omtrent de feesten (XXIII); voorschriften ten aanzien van den gouden kandelaar en de toonbrooden (XXIV: 1—9); ten aanzien van de straf der godslastering en de doodstraf in het algemeen (XXIV: 10—23); de wet aangaande het jubeljaar (XXV) en de geloften (XXVII), de laatste voorafgegaan door eene uitvoerige strafrede (XXVI), die, even als H. XXVII (vs. 34), met een onderschrift voorzien is (XXVI: 46). [3]).

[3]) Dergelijke onderschriften komen, behalve op de reeds aangewezen plaatsen, ook nog voor H. XI: 46, 47; XIII: 59; XIV: 54—57; XV: 32, 33.

Het vierde boek, *Numeri*, is weder, even als het tweede, deels van historischen, deels van wetgevenden inhoud. De uitslag der volkstelling, bij Sinaï bewerkstelligd, wordt medegedeeld in H. I; daarna de inrigting van het legerkamp (II). Vervolgens vinden wij voorschriften omtrent de Levieten en hunne werkzaamheid (III, IV); bepalingen omtrent de reiniging der legerplaats (V: 1—4); het schuldoffer (vs. 5—10); het offer der ijverzucht (vs. 11—31); het nazireërschap (VI: 1—21); den priesterlijken zegen (vs. 22—27). Hierop volgt een berigt aangaande de offeranden der stamhoofden bij de inwijding van den tabernakel (VII); de toewijding der Levieten aan de dienst des heiligdoms (VIII); de viering van het paaschfeest in het 2de jaar na den uittogt (IX: 1—14); de wolk en de vuurkolom (vs. 15—23); de heilige trompetten (X: 1—10). Daarna vinden wij het verhaal van den optogt van Sinaï (X: 11—28), met een paar historische bijzonderheden (vs. 29—36); van het voorgevallene bij Tabera en Kibrôth-hatthaävah (XI); Mirjams melaatschheid (XII); de uitzending der verspieders en hare gevolgen (XIII—XIV). Na de medeeling van een vijftal verordeningen van verschillenden aard (XV), wordt het verhaal van de woestijnreize der Israëlieten voortgezet: opstand van Korach, Dathan en Abiram en bevestiging van Aärons priesterlijke waardigheid (XVI, XVII). Wederom volgen bepalingen omtrent de inkomsten der priesters (XVIII) en de ontzondiging der onreinen (XIX). De volgende zes hoofdstukken (XX—XXV) zijn van historischen inhoud en behelzen het verhaal van Mirjams dood; van de ontevredenheid des volks bij Meriba en Kades; van de uitzending van afgezanten naar

Edom; van Aärons afsterven; van den togt om Edom naar de overzijde van den Jordaan en de oorlogen tegen Sihon en Og; van Bileams profetiën; van de afgoderij des volks te Sittim. Daarna had eene tweede volkstelling plaats (XXVI); nam Mozes beschikkingen omtrent de erfopvolging door dochters (XXVII: 1—11) en werd Josua tot zijn opvolger aangesteld (vs. 12—23). De drie volgende hoofdstukken (XXVIII—XXX) dienen tot aanvulling der wetten omtrent de feesten (*Lev.* XXIII) en de geloften (*Lev.* XXVII). Daarna werden de Midianieten bestraft en, naar aanleiding van den krijg tegen hen, verordeningen vastgesteld omtrent den buit (XXXI). Hieraan sluit zich een berigt omtrent de vestiging der stammen in het overjordaansche (XXXII); eene opsomming van de stations der woestijnreize (XXXIII: 1—49); een voorschrift omtrent de uitroeijing der Kanaänieten (vs. 50—56); de bepaling der grenzen van Kanaän (XXXIV); de verordening omtrent de Levietensteden (XXXV: 1—8) en de vrijsteden (vs. 9—34); eindelijk een nader voorschrift (verg. H. XXVII: 1—11) omtrent de erfdochters (XXXVI). Het geheel wordt besloten door een onderschrift (XXXVI: 13).

Het vijfde boek, *Deuteronomium*, behelst vooreerst (H. I—IV: 40) eene vermanende toespraak van Mozes aan Israël, waarin hij het volk de genoten weldaden te binnen brengt; vervolgens — na een kort berigt omtrent de vrijsteden in het Overjordaansche, vs. 41—43, en een uitvoerig opschrift, vs. 44—49 — eene tweede redevoering, waarin het volk tot getrouwheid aan Jhvh vermaand en de wet voor een groot deel herhaald wordt (V—XXVI); dan de bevestiging van het verbond tusschen Jhvh en Israël, waarbij (XXVII, XXVIII) zegen of vloek als gevolgen van de trouw of ontrouw des volks voorgesteld worden en (XXIX, XXX) Mozes het volk op nieuw vermaant. Daarna neemt de wetgever afscheid van het volk en wordt ons „het lied van Mozes" medegedeeld (XXXI, XXXII). Het boek wordt besloten door den zegen van Mozes (XXXIII) en het verhaal van zijnen dood, dat met de huldiging zijner groote verdiensten eindigt (XXXIV).

§ 2. *Het getuigenis van den Pentateuch aangaande zijnen oorsprong.*

Bij het onderzoek naar den oorsprong en den ouderdom van den Pentateuch laten wij de Joodsche en Christelijke overlevering dienaangaande vooreerst aan hare plaats en raadplegen aanstonds de bronnen zelve. De boeken van den Pentateuch leggen tweeërlei getuigenis af aangaande hunnen oorsprong: *regtstreeks*, in die plaatsen, waar van de opteekening van het geheel of van enkele deelen sprake is; *zijdelings*, door het karakter des verhaals en der wetgeving. Wij behandelen vooreerst alleen het regtstreeksche getuigenis [1]).

[1]) Verg. o. a. E. W. Hengstenberg, *Beiträge zur Einleitung ins A. T.* (3 Bände, 1831—1839), III. 149—178; H. A. C. Hävernick, *Handbuch der historisch-kritischen Einl. in das A. T.* (1er Theil, 2e Aufl. von Dr. C. F. Keil, 1853—1856; 2er Theil, 1839—1844; 3er Theil, ausgearbeitet von Keil, 1849) I. 1. S. 15—27; F. Delitzsch, *die Genesis ausgelegt* (3e Aufl. 1860) S. 23 ff.; E. Riehm, *die Gesetzgebung Mosis im Lande Moab* (1854), S. 106—116; F. W. Schultz, *das Deuteronomium erklärt* (1859) S. 87—97.

In de boeken Genesis en Leviticus wordt van hunne opteekening geen gewag gemaakt. *Ex.* XVII: 14 ontvangt Mozes van Jhvh bevel, den aanval van Amalek ter herinnering op te teekenen *in het boek* (בַּסֵּפֶר) d. i. in het boek, dat hij te dien einde zou aanleggen [2]). H. XXIV: 4 teekent Mozes *alle de woorden van* Jhvh op, d. i. de bondswetten, H. XX: 22—XXIII: 33, met of zonder den decalogus, H. XX: 1—17, waarom dan ook de door hem opgeschreven wetten *het bondsboek* genoemd worden (H. XXIV: 7). H. XXXIV: 27 beveelt God, dat Mozes opschrijve *deze woorden* d. i. de geboden van vs. 10—26 medegedeeld [3]). *Num.* XXXIII: 2 lezen wij, dat Mozes opschreef de legerplaatsen der Israëlieten, die vervolgens (vs. 3—49) worden opgesomd. Wordt alzoo in de vier eerste boeken van den Pentateuch de opteekening van slechts enkele stukken van geringen omvang aan Mozes toegekend, het wordt daardoor waarschijnlijk, dat al het overige naar de bedoeling des schrijvers niet van Mozes' hand is. Hier en daar moet zelfs het berigt, dat Mozes het een of ander te boek stelde, onderscheiden worden van hetgeen hij opschreef,

zoodat dit laatste voor ons, volgens het verhaal zelf, niet is bewaard gebleven (*Ex.* XVII: 14; XXXIV: 27).

2) De Grieksche en Arabische vertalers — de eenigen, die het artikel konden uitdrukken — laten het weg en lazen alzoo: בְּסֵפֶר. Inderdaad schijnt deze lezing boven de Masorethische de voorkeur te verdienen. Doch indien het artikel moet behouden blijven, dan verklare men het naar *Num.* V: 23. De onderstelling, dat hier sprake is van een boek van grooteren omvang, dat Mozes reeds begonnen was te schrijven, wordt door niets gewettigd. Verg. *Deut.* XXV: 17—19, uit welke plaats blijkt, wat זאת en זִכָּרוֹן hier beteekenen.

3) En niet de tien geboden, die integendeel, volgens vs. 1, door Jhvh zelven opgeschreven worden: in וַיִּכְתֹּב, vs. 28, is alzoo Jhvh subject. Verg. E. Bertheau, *die sieben Gruppen mosaischer Gesetze in den drei mittleren Büchern des Pentateuchs* (1840) S. 90—99; J. H. Kurtz, *Geschichte des A. Bundes* (1er Band, 1853; 2er Band, 1855) II. S. 322—325; A. Knobel, *Exodus und Leviticus*, S. 327 f.

In het boek Deuteronomium wordt berigt (H. XXXI: 9, verg. vs. 24 vv.), dat Mozes „deze wet" (הַתּוֹרָה הַזֹּאת) opschreef en haar aan de priesters overgaf. Doch reeds vroeger maakt Mozes in zijne toespraken melding van „dit boek" (H. XXIX: 19, 26); „dit wetboek" (H. XXIX: 10; XXX: 20 verg. XXXI: 26); „het boek dezer wet" (H. XXVIII: 61); „de woorden dezer wet, geschreven in dit boek" (H. XXVIII: 58), alsof die wet reeds te boek gesteld was vóór het tijdstip, waarop het verhaal hare opteekening plaatst. Deze tegenstrijdigheid wordt opgelost door de onderstelling, dat Mozes, naar de bedoeling des verhalers, zijne toespraken vooraf opgeschreven en daarna voorgelezen heeft, zoodat hij in den loop zijner rede daarop wijzen kon: het berigt, in H. XXXI: 9 vervat, komt dus eigenlijk te laat, en „het boek," door Mozes geschreven, bestond uit H. I: 6—IV: 40; V: 1—XXVIII: 69 (of XXX: 20) 4). Overigens kan de uitdrukking „deze wet" alleen betrekking hebben op het boek Deuteronomium of eenig gedeelte daarvan, geenszins, gelijk beweerd wordt, op Genesis—Numeri, of wel op den ganschen Pentateuch. Dit blijkt èn uit het gebruik van het bepalende voornaamwoord הַזֹּאת, èn uit plaatsen als H. I: 5; IV: 8; XXVII: 1, 3, 8, 26, verg. met XXIX: 8, 11, 13, 14, waar uitdrukkelijk gezegd wordt, dat Mozes „deze wet" *heden* voordraagt, en het verbond, in de velden van Moab gesloten, wordt onderscheiden van het Sinaietische 5). Uit de

aangevoerde plaatsen volgt derhalve alleen, dat het boek Deuteronomium, voor verreweg het grootste gedeelte, als een Mozaïsch geschrift zich voordoet, zonder dat wij geregtigd zijn, dat getuigenis ook tot de vier eerste boeken van den Pentateuch uit te strekken.

[4]) Aldus, in de hoofdzaak, Riehm en Schultz t. a. p. Daarentegen beweren Hengstenberg (t. a. p. S. 153—166), K. F. Keil, *Handb. der hist. krit. Einleitung in die kanonischen und apokryphischen Schriften des A. T.* [2e Aufl. 1859, in het vervolg steeds aangehaald als *Einl.*; de Hollandsche vertaling der 1ste uitgave (1853) door P. J. de Roode (Utrecht, 1857) wordt aangewezen door *Inl.*; waar de 2de uitg. in vorm of inhoud verschilt van de eerste, wordt zij ook afzonderlijk vermeld; overal elders is de verkorting *Inl.* tevens als verwijzing naar de 2de Hoogduitsche uitgave op te vatten] § 33, en anderen, dat Mozes, volgens *Deut.* XXXI: 9, eerst al het voorafgaande opgeschreven en aan de priesters overhandigd heeft. Die overgave zal evenwel alleen symbolisch zijn geweest, zoodat hij het boek later terug ontving en daarin het berigt van die plegtige handeling opteekende, hetwelk doorloopt tot H. XXXI: 23. Wat verder volgt, van vs. 24 af, is een aanhangsel, kort na Mozes' dood geschreven, waarin eerst de definitieve overgave van den Pentateuch berigt (vs. 24—30), daarna het lied van Mozes, met een naschrift (H. XXXII), dan de zegen van Mozes (H. XXXIII), eindelijk het verhaal van zijnen dood (H. XXXIV) opgenomen werd. Doch, afgezien van het bezwaar tegen deze voorstelling der zaak, dat H. XXXIV: 10—12 oplevert, is zij onhoudbaar om deze redenen: 1⁰. dat de eerste overgave van „deze wet" symbolisch zou zijn geweest, is onbewezen en onwaarschijnlijk; 2⁰. het blijkt op geenerlei wijze, ook niet uit de woorden עַד תֻּמָּם, dat met vs. 24 een ander schrijver optreedt; integendeel, 3⁰. taal en stijl in H. XXXI: 24—30; XXXII: 44—47 zijn volkomen dezelfde als in de voorafgaande hoofdstukken. Daarbij komt nu nog, dat de boven aangevoerde plaatsen, die het vroeger voorhanden zijn van „dit boek" of „dit wetboek" onderstellen, aldus niet verklaard worden.

[5]) De meening, dat de formule הַתּוֹרָה הַזֹּאת den geheelen Pentateuch zou aanduiden (nog voorgestaan door Schultz t. a. p. S. 91 ff.), steunt op de onbewezen onderstelling, dat het boek Deuteronomium nooit afzonderlijk bestaan heeft of zelfs bestaan kan hebben. Men verliest alzoo uit het oog, dat de tweede hoofdafdeeling (H. V—XXVIII) besloten wordt met deze woorden (H. XXVIII: 69): „dit zijn de woorden des verbonds, dat Jhvh Mozes bevolen heeft met de kinderen Israëls te sluiten in het land van Moab, *behalve* (מִלְּבַד) *het verbond, dat hij met hen gesloten had bij Horeb.*" Uit deze plaats volgt niet alleen, dat הַבְּרִית הַזֹּאת (H. XXIX: 8, 13) niet het Sinaietische, maar het in de velden van Moab gesloten verbond is, maar ook dat de geheel parallele spreekwijze הַתּוֹרָה הַזֹּאת *de Deuteronomische wet* aanduidt. Ik aarzel derhalve niet, die beteekenis aan te nemen zoowel op de boven aangewezen plaatsen, waar het verband die vordert, als ook overal elders, waar de formule voorkomt (H. XVII: 18, 19; XXVIII: 58, 61; XXIX: 28; XXXI: 11, 12; XXXII: 46). Men heeft eene bedenking daartegen ontleend aan H. XXXI: 10—12 en beweerd, dat

de Joden dit voorschrift altijd verstaan hadden van eene voorlezing *der geheele Thora*, niet van Deuteronomium alleen. Doch 1°. dit blijkt niet uit *Neh.* VIII (Keil *Inl.* § 33, doch niet meer *Einl.* § 33), om de eenvoudige reden, dat de daar vermelde vooorlezing niet op het loofhuttenfeest plaats had (Keil bij Hävernick t. a. p. I. 2. S. 26), evenmin uit *Neh.* IX: 3 (Keil t. a. p.), omdat — gesteld zelfs, dat toen ook andere gedeelten der Thora gelezen waren, wat evenwel niet blijkt — het loofhuttenfeest t. a. p. vermeld niet gezegd wordt *in het jaar der vrijlating* gevierd te zijn, waarvan *Deut.* XXXI: 10 alléén sprake is; 2°. het gezag van Josephus (*Arch. Jud.* IV: 8 § 12), indien hij al geacht kan worden ons gevoelen uit te sluiten, wordt ruim opgewogen door de Talmudische voorschriften, die Delitzsch t. a. p. S. 24 f. bijbrengt; 3°. gesteld zelfs, dat de Joden *Deut.* XXXI: 10—12 van eene voorlezing der geheele wet verstaan hadden — gelijk zeer natuurlijk was, nadat de vijf boeken tot één geheel verbonden waren — daaruit zou nog geenszins volgen, dat *de schrijver zelf* het zoo bedoeld had; zijne eigene bedoeling nu, waarom het ons hier alleen te doen is, blijkt uit de boven aangevoerde uitspraken duidelijk genoeg.

Uit het bovenstaande volgt, dat de Mozaïsche oorsprong der vijf boeken in hun geheel in den Pentateuch nergens geleerd en zelfs ten aanzien der vier eerste boeken door hun eigen getuigenis eer tegengesproken dan bevestigd wordt. Ons volgend onderzoek zal zich evenwel niet slechts uitstrekken tot de stukken, welker auteur niet genoemd wordt, maar ook tot die, welke aan Mozes worden toegeschreven, o. a. tot geheel Deuteronomium. Immers de mogelijkheid bestaat, dat hij *ten onregte* als auteur van die gedeelten is aangemerkt, of dat zij hem door eene niet ongewone *letterkundige fictie* zijn toegekend geworden [6]).

[6]) De laatstgenoemde onderstelling wordt door velen geoordeeld met het karakter des Bijbels en den eerbied, daaraan verschuldigd, ten eenenmale strijdig te zijn. Wij komen op dit punt beneden terug. Verg. Veth in het *Bijb. Woordenboek voor het Christelijk gezin* II. 592 v. en mijne opmerkingen in de *Godg. Bijdragen* van 1856, bl. 63—67.

§ 3. *Algemeene beschouwing van het karakter der verhalen in den Pentateuch vervat.*

De verhalen van den Pentateuch vertoonen geenszins het karakter van berigten, door ooggetuigen of tijdgenooten opgesteld. Dit geldt niet slechts van de geschiedverhalen in Genesis, maar ook van de berigten omtrent den Mozaïschen tijd. Allerminst blijkt het, dat Mozes de gebeurtenissen, waarin hij eene zoo belangrijke rol speelde, zelf verhaalt.

Van Mozes wordt doorloopend in den 3den persoon gewag gemaakt, somtijds op geheel-objectieve wijze (*Ex.* VI: 26, 27; XI: 3; *Deut.* XXXIII: 4). Oordeelvellingen over Mozes' karakter en verdiensten, zooals *Num.* XII: 3, 6 vv. voorkomen, zijn even verklaarbaar, wanneer zij van anderen uitgaan, als aanstootelijk, indien hij zelf ze heeft ter neder geschreven [1]). Het gevoelen, dat op al die plaatsen Mozes spreekt is even onnatuurlijk als de algemeen verworpen meening, dat hij de auteur zijn zou van *Deut.* XXXIV.

[1]) Dit wordt ontkend o. a. door Hengstenberg t. a. p. S. 173—178, die zich op het verband beroept om te bewijzen, dat de loftuiting op goeden grond steunt en volkomen aan hare plaats is. Doch dit kan worden toegestemd, zonder dat daaruit volgt, dat zij in den mond van Mozes gepast is. Zelfs Kurtz t. a. p. II. 380—382 ziet in *Num.* XII: 3 een bewijs, dat Mozes niet den ganschen Pentateuch geschreven heeft.

De verhalen van den Pentateuch zijn daarbij hier en daar zeer *onvolledig*, ook ten aanzien van zulke bijzonderheden, die aan Mozes en zijne tijdgenooten van nabij bekend moeten zijn geweest. Vooral komen hier in aanmerking het ruim vierhonderdjarig (*Ex.* XII: 40) verblijf der Israëlieten in Egypte, in verband met *Ex.* II: 1; VI: 16—25; *Num.* XXVI: 59 [2]); en de omzwerving des volks door de woestijn van het 2de tot het 40ste jaar na den uittogt (*Num.* XV—XIX) [3]).

[2]) Volgens de aangevoerde plaatsen was Amram, Mozes' vader, een kleinzoon van Levi; Jochebed, zijne moeder, Levi's dochter. Zie vooral *Num.* XXVI: 59 (waar de naam van Levi's huisvrouw uitgevallen of oningevuld gebleven is) en *Ex.* VI: 20, waar Jochebed de tante van Amram heet. Indien de Israëlieten 430 jaren in Egypte vertoefd hebben, dan zijn de genoemde genealogiën noodwendig hoogst onvolledig, gelijk ook uit *Num.* III: 27, 28 schijnt te volgen (*Godg. Bijdr.* 1858 bl. 76—79). Zulk eene onvolledigheid nu is ondenkbaar, indien een tijdgenoot, en vooral indien Mozes hier verhaalt.

[3]) In het 2de jaar na den uittogt, op den 20sten dag der 2de maand (*Num.* X: 11) vertrekt Israël uit de woestijn Sinaï. Nog in hetzelfde jaar valt de uitzending der verspieders, met hare gevolgen (*Num.* XIII, XIV). Indien nu *Num.* XX: 1 („de Israëlieten komen in de woestijn Zin *in de eerste maand*") bedoeld wordt de eerste maand van het 40ste jaar na den uittogt, dan vernemen wij uit de 37 jaren der omzwerving niets dan den opstand van Korach c. s. en de bevestiging van Aäron in de hoogepriesterlijke waardigheid (*Num.* XVI, XVII), met welke gebeurtenis de wetten in *Num.* XVIII eenigzins, die in *Num.* XV, XIX volstrekt niet in verband staan. Doch Ewald, Bunsen en laatstelijk ook F. Bleek (*Einl. in das A. T.* Herausg. von J. F. Bleek u. Ad. Kamphausen [1860] S. 163 f. 222 f.) meenen, dat *Num.* XX: 1, èn

omdat geen bepaald jaar genoemd wordt èn wegens *Deut.* II: 14, moet worden gedacht aan de 1ste maand van het 3de jaar na den uittogt. Nu valt evenwel de dood van Aäron, *Num.* XX: 22—29, in het 40ste jaar (*Num.* XXXIII: 38), zoodat, naar deze opvatting, tusschen *Num.* XX: 21 en vs. 22, of wel tusschen vs. 13 en 14, eene tijdsruimte van 37 jaren niet alleen met stilzwijgen voorbijgegaan, maar zelfs volstrekt niet aangeduid wordt. Blijkt het hier niet allerduidelijkst, dat wij geen verhaal van tijdgenooten of ooggetuigen voor ons hebben, maar een zeer onvolledig berigt van een schrijver, die lang na Mozes leefde? Deze gevolgtrekking blijft wettig, welke der twee opvattingen van *Num.* XX: 1 men aannemelijk achte.

Sommige verhalen van den Pentateuch laten wat duidelijkheid betreft veel te wenschen over. Dit geldt b. v. van *Num.* XX: 1 [4]) vv.; XXI: 1—3 [5]) en van vele andere pericopen, die beneden ter sprake zullen komen (§ 4, 5). Hadden wij berigten van tijdgenooten voor ons, wij zouden omtrent de bedoeling hunner verhalen niet zoo dikwerf in onzekerheid verkeeren.

[4]) Verg. n. 3. Uit het daar gezegde blijkt, dat het verschil tusschen de uitleggers hier inderdaad in de dubbelzinnigheid van den tekst zijnen grond heeft.

[5]) Verg. *Num.* XXXIII: 40, een nog raadselachtiger berigt. Het blijkt niet, hoe de koning van Arad hooren kon, „dat Israël kwam langs den weg *haäthárim*,” terwijl het volk volgens *Num.* XX: 22 Kades reeds verlaten had en zich uit de nabijheid van Kanaän verwijderde. Ook vs. 3 „Israël verbande hen en hunne steden en noemde *de plaats* Horma” is zeer duister — in verband vooral met *Num.* XIV: 45; *Deut.* 1: 44; *Rigt.* I: 17.

Eindelijk vinden wij althans éénmaal in den Pentateuch (*Num.* XXI: 14) een beroep op een geschrift, waaraan de verhaler enkele bijzonderheden ontleende, *het boek der oorlogen van* Jhvh. Dit boek zelf moet, blijkens den titel dien het draagt, na Mozes geschreven zijn, zooveel te meer het verhaal, dat zich daarop beroept [6]). In verband met dit citaat wordt het verder hoogst waarschijnlijk, dat ook andere, vooral poëtische stukken (*Num.* XXI: 17, 18; 27—30; *Ex.* XV; *Gen.* XLIX) uit dergelijke verzamelingen overgenomen zijn, b. v. uit den *sepher hajjaschár* (*Jos.* X: 13; 2 *Sam.* I: 18).

[6]) Van *oorlogen van* Jhvh kon eerst sprake zijn, nadat Israël tegen de bewoners van het overjordaansche land, tegen de Kanaänieten en de omliggende volkeren krijg gevoerd had. De behoefte eener verzameling van liederen en verhalen, op die oorlogen betrekkelijk, deed zich gevoelen niet toen het volk nog bezig was ze te voeren, maar later, toen men daarop met dankbaarheid begon terug te zien. Hengstenberg (t. a. p. III. 223—226) breidt het denkbeeld „oorlogen van Jhvh” uit, door verwijzing naar *Ex.* XIV: 14, 25; XV: 3; XII:

41, 51; *Num.* XXXIII: 1 (לְצִבְאֹתָם) en onderstelt verder, dat alle gebeurtenissen van dezen aard gedurende de woestijnreize opgeteekend werden, al naar mate zij elkander opvolgden, zoodat de geheele verzameling allengs ontstaan is. Hoe onwaarschijnlijk dit is valt in het oog.

§ 4. *Verschillende berigten aangaande hetzelfde feit.*

In een geschrift, dat van het begin tot het einde van ééne hand is, verwachten wij in den regel geene herhalingen, tenzij er bijzondere aanleiding mogt bestaan om hetzelfde feit andermaal mede te deelen, in welk geval de beide berigten in de hoofdzaak overeenstemmen en alleen in punten van ondergeschikt belang van elkander afwijken zullen: zoodanige afwijkingen laten zich dan gereedelijk verklaren uit het doel, dat de schrijver zich voorstelt en de omstandigheden, die de herhaling noodig maakten [1]).

[1]) Uit het bovenstaande volgt, dat hier niet gehandeld wordt over plaatsen als *Gen.* XXIV: 34—48 verg. met vs. 11—27; XLI: 17—24 verg. met vs. 1—8; evenmin over *Deut.* I: 6—IV: 40, waar Mozes, in zijne eerste toespraak tot Israël, de geschiedenis der woestijnreize in herinnering brengt en daarbij natuurlijk in den regel herhaalt, wat reeds in de vorige boeken, vooral in Exodus en Numeri, was meêgedeeld. Het valt evenwel niet te ontkennen, dat de afwijkingen in *Deut.* I: 6—IV: 40 hier en daar aanmerkelijk zijn en zich, bij de onderstelling dat de drie boeken één auteur hebben, niet dan zeer gedwongen verklaren laten. Zoo lezen wij *Deut.* I: 20—22, dat Mozes na de aankomst te Kades, in het 2de jaar na den uittogt, bevel gaf tot den inval in Kanaän, maar *op algemeen verzoek des volks* eerst verspieders afzond, terwijl *Num.* XIII: 1, 2 alleen verhaald wordt, dat Jhvh beval verspieders uit te zenden, zonder vermelding òf van het voorafgaande bevel tot den aanval òf van het verzoek des volks. — *Deut.* I: 37; III: 26; IV: 21 wordt telkens op den voorgrond geplaatst, dat Jhvh toornig werd op Mozes *wegens de Israëlieten*, van wege hunne verkeerde gedragingen; daarentegen ligt de oorzaak van Gods ongenoegen, volgens *Num.* XXVII: 12, 14; XX: 12 alleen in het ongeloof, of, wil men, in het ongeduld van Mozes: het is minstens vreemd, dat dit juist in eene toespraak van Mozes zelven verzwegen wordt. — *Num.* XX: 14—21 vraagt Israël tot tweemalen toe vergunning om door het gebied van Edom te trekken; dit verzoek wordt tot tweemalen toe zeer stellig afgeslagen en met bedreiging van gewapenden tegenstand beantwoord; *Deut.* II: 4—8 daarentegen wordt een goddelijk bevel medegedeeld, dat Israël zich onthouden moet „zijne broeders, de Edomieten" te beoorlogen of hun overlast aan te doen; spijze en drinkwater van hen moet koopen enz., hetgeen de Edomieten (vs. 29) bereidwillig hebben toegestaan. Al ware er — gelijk Hengstenberg t. a. p. III: 283 ff. beweert — *Deut.* l. l. sprake van een ander feit dan *Num.* l. l., t. w. van hetgeen aan de *oostelijke* grens van Edomitis voorviel — terwijl *Num.* XX ons aan de *westelijke* grens verplaatst — het

blijft dan niettemin zeer vreemd, dat in Numeri van de Edomieten alleen het kwade, in Deuteronomium alleen het goede verhaald wordt; naardien nu de Deuteronomische wetgeving, H. XXIII: 8, 9, eene gunstige gezindheid omtrent de Edomieten aan den dag legt, wordt het al zeer waarschijnlijk, dat de verhaler op grond daarvan zich veroorlooft, het gedrag van Edom voor te stellen met eene vrijheid, die de auteur van *Num.* XX wel niet zou hebben toegepast. Met andere woorden: volgt uit het feit dat *Deut.* I—IV vroeger vermelde gebeurtenissen herhaald worden geenszins, dat t. a. p. een ander verhaalt dan in Exodus en Numeri, de afwijkingen, waardoor die herhalingen zich kenmerken, maken het zeer onwaarschijnlijk, dat zij van dezelfde hand zijn als de voorafgaande berigten. Staat eenmaal dit resultaat vast, dan zal ook over enkele andere plaatsen hetzelfde oordeel moeten worden uitgesproken, b. v. over *Deut.* I: 9—18 verg. met *Ex.* XVIII: vv.; *Deut.* X: 6, 7 verg. met *Num.* XX: 23; XXXIII: 30 vv., hoewel erkend moet worden, dat de strijd tusschen deze plaatsen voor oplossing vatbaar is en alzoo *op zich zelven* geen bewijs oplevert voor verschil van auteur. Verg. Keil *Inl.* § 29 en de daar aangehaalde schrijvers.

Doch in den Pentateuch vinden wij niet zelden twee berigten aangaande hetzelfde feit, en wordt tusschen die beide berigten een zoodanig verschil waargenomen, dat wij ze onmogelijk aan denzelfden schrijver kunnen toekennen. Dit heeft niet alleen plaats in Genesis [2]) — waar men het des noods uit de verscheidenheid der geschreven gedenkstukken, door den éénen auteur, Mozes of een' zijner tijdgenooten, gebruikt, zou kunnen verklaren [3]) — maar ook in Exodus [4]) en Numeri [5]), ten aanzien van welke boeken eene dergelijke onderstelling alleen door hen kan worden te hulp geroepen, die de redactie van den Pentateuch in zijn geheel althans eenigen tijd na Mozes stellen. Dit laatste schijnt te meer gewettigd, daar ook de verschijnselen, boven (§ 3) ter sprake gebragt, tot dezelfde uitkomst leiden.

[2]) Wij bepalen ons, hier en in noot 4 en 5, tot het bijbrengen van enkele duidelijke voorbeelden, omdat het er hier vooral op aankomt, den vasten grondslag te leggen, waarop later (§ 11 vv.) kan worden voortgebouwd. Sommige der dubbele berigten zijn bloote herhalingen, doch verreweg de meeste zijn van dien aard, dat het een het andere uitsluit. Dit laatste geldt al aanstonds van *Gen.* II: 4b—23 verg. met *Gen.* I: 1—II: 4a. Het tweede scheppingsverhaal begint met de vorming van den mannelijken mensch (vs. 7), vermeldt daarna de schepping van boomen en planten (vs. 8, 9), van de dieren (vs. 19) en eindelijk van de vrouw (vs. 21, 22); het is derhalve geene aanvulling of recapitulatie van het eerste, maar een geheel nieuw berigt, dat van andere voorstellingen uitgaat. Verg. H. Hupfeld, *die Quellen der Genesis und die Art ihrer Zusammensetzung* (1853) S. 109 ff.; Bunsens *Bibelwerk* I. S. CXLII—CXLVII. — *Gen.* XI: 10—17 wordt de genealogie van Sem tot Pheleg nog eens medegedeeld, hoewel zij H. X: 22—25 reeds opgenomen was. — Nadat *Gen.* XIX: 1—28 de

ondergang van Sodom en Gomorra en de redding van Lot uitvoerig verhaald was, wordt hetzelfde feit in vs. 29 nog eenmaal, kort maar geheel volledig, medegedeeld. — De oorsprong van den naam Ber-séba wordt tweemalen verklaard, eens (*Gen.* XXI: 31) uit een verbond door Abraham gesloten met Abimelech, eens (XXVI: 32, 33) uit een dergelijk verbond, door Izaäk met Abimelech aangegaan. — Evenzoo wordt de naam Beth-el uit twee verschillende feiten afgeleid, eens uit de verschijning, die aan Jakob te beurt viel bij zijne vlugt naar Mesopotamië (*Gen.* XXVIII: 10—19), eens uit eene theophanie, die na zijne terugkomst van daar plaats had (*Gen.* XXXV: 15). — Jakob ontvangt den naam Israël in de nachtelijke worsteling bij den Jabbok (*Gen.* XXXII: 25—33), en later, na zijn terugkeer, bij Beth-el (*Gen.* XXXV: 10). — Terwijl de vestiging van Esau in Seïr *Gen.* XXXII: 4 vv. XXXIII: 1 vv. 16 ondersteld en, naar den zamenhang dier plaatsen, met Jakobs verblijf in Mesopotamië gelijktijdig gedacht wordt, lezen wij *Gen.* XXXVI: 6, 7 dat Esau met al de zijnen en zijne geheele bezitting, die hij zich *in het land Kanaän* verworven had, naar Seïr trok „van Jakob, zijnen broeder, weg, *want hun eigendom was te groot om zamen te wonen, en het land hunner omzwerving kon hen niet dragen van wege hunne kudden.*" Indien deze woorden eenigen zin hebben, dan beteekenen zij, dat de vestiging in Seïr eerst na de terugkomst van Jakob plaats had. — Over de vrouwen van Esau hebben wij in *Gen.* XXVI: 34; XXVIII: 9 twee berigten, die elkander aanvullen (verg. ook XXVII: 46), doch daarnevens een derde, dat van de beide vorige afwijkt (H. XXXVI: 2, 3). Aan pogingen om ze met elkander in overeenstemming te brengen ontbreekt het hier evenmin als bij de boven aangevoerde plaatsen. Bij wijze van proeve deel ik de voornaamste (Hengstenberg t. a. p. III. S. 273—278) mede; ze alle te vermelden is overbodig, omdat zij, bij groote verscheidenheid, toch hetzelfde karakter vertoonen en de wederlegging van ééne die van alle overige in zich sluit. De drie vrouwen van Esau heeten:

Gen. XXVI: 34; XXVIII: 9.	*Gen.* XXXVI: 2, 3.
Jehudith b. Beëri hachitti.	Oholibama b. Ana b. Zibeon hachivvi.
Basemath b. Elon hachitti.	Ada b. Elon hachitti.
Machalath b. Ismaël.	Basemath b. Ismaël.

De punten van overeenkomst en verschil worden goed opgegeven door Knobel, *die Genesis* (2e Aufl.) S. 278. Men gevoelt, dat H. eerst bewijzen moet, dat Ana b. Zibeon *hachivvi* niet verschilt van Beëri *hachitti.* Ana nu vond (vs. 24) in de woestijn, toen hij de ezels van Zibeon, zijn' vader, weidde, *de warme bronnen* (הַיֵּמִם): vandaar dat hij den bijnaam בְּאֵרִי kreeg, d. i. „Brunnenmann." Doch die zelfde Ana heet (vs. 20, 29) *Horiet*, daarentegen in vs. 2 *Heviet* en, indien hij niet verschilt van Beëri, ook nog (XXVI: 34) *Hethiet.* Doch ook hier ziet H. geen verschil. Gewoonlijk neemt men aan, dat H. XXXVI: 2 in plaats van הַחִוִּי gelezen moet worden הַחֹרִי (even als בַּת־צִבְעוֹן eene schrijffout is voor בֶּן־צִבְעוֹן). Zelfs deze gissing is overbodig: Ana was eigenlijk een *Heviet*, maar heet (vs. 20, 29) *Horiet*, omdat hij tot de Troglodyten=Horieten, behoorde; H. XXVI: 34 daarentegen wordt hij *Hethiet* genoemd, doch die naam moet hier niet als aanduiding van een' bijzonderen volksstam verstaan worden, maar als algemeene naam der Kanaänieten (verg. *Jos.* I: 4; 2 *Kon.* VII: 6; X: 29; *Ez.* XVI: 3). Zoo schiet er dan nu geen ander verschil meer over, dan dat de namen der drie vrouwen niet overeenkomen: Jehudith heet Oholibama; Ba-

semath wordt genoemd Ada; Machalath eindelijk heet Basemath. Doch wat is natuurlijker? In het Oosten is het zeer gewoon, dat de vrouwen haren naam veranderen, vooral wanneer zij in het huwelijk treden: de verscheidenheid van al de drie namen bewijst zonneklaar, dat dit ook met Esau's vrouwen het geval geweest is. — Mogt deze bewijsvoering nog eene wederlegging behoeven, men merke dan op 1°. dat iemand, die „warme bronnen" vindt, daarvan bezwaarlijk den bijnaam Beëri krijgen kan. בְּאֵר is een (gegraven) *put*, niet eene (natuurlijke) *bron*. De bijnaam komt dus volstrekt niet overeen met het feit, waarmede hij gezegd wordt zamen te hangen; 2°. toegegeven, dat *Hethiet* H. XXVI: 34 een algemeene naam is, waarvoor naauwkeuriger gezegd zou zijn *Heviet*, het staat niet vrij, dezen laatsten naam gelijk te stellen met *Horiet*. Immers *Horiet* is een eigennaam en mag niet verklaard worden: *holbewoner*. Horieten en Hevieten hebben niets met elkander gemeen; integendeel staan de eersten in het O. T. altijd op éène lijn met de Avvieten, Emieten, Zamzummieten, en gelijk deze oorspronkelijke bewoners van Kanaän voor de Kanaänieten hebben moeten wijken, zoo ook de Horieten voor Edom. Verg. *Gen.* XXXVI: 20; *Deut.* II: 12, 22. „Hevietische Horieten" hebben er nooit bestaan; de naam behelst eene *contradictio in terminis;* 3°. gesteld, dat Esau's vrouwen hare namen veranderd hebben, kan men dan aannemen, dat Machalath, de dochter van Ismaël, bij haar huwelijk met Esau den naam Basemath zal hebben aangenomen, dien de dochter van Elon — thans Ada geheeten — vóór haar huwelijk droeg? Doch genoeg: het is voor ons doel niet noodig aan te nemen — hoe duidelijk mij dat ook toeschijnt — dat de tweeërlei berigten *onvereenigbaar* zijn; reeds hunne *verscheidenheid* bewijst, dat zij niet van éène hand zijn (Delitzsch t. a. p. S. 505), en dáárom is het ons hier alleen te doen.

[3]) Hengstenberg t. a. p. III. 346 „Auf die Genesis, namentlich auf die 11 ersten Capp. derselben, werden wir dabei weniger unser Augenmerk richten, als auf die übrigen Bücher. Es liesse sich denken, dass Moses in der Geschichte der älteren Zeit Widersprüche vorfand und ohne sie zu tilgen die Tradition wiedergab, wie er sie empfangen. — Dagegen wo Mozes erzählt was er selbst geredet, gethan und erlebt hat, da tritt jeder wirklicher Widerspruch als Zeuge gegen die Aechtheit auf."

[4]) De schoonvader van Mozes heet *Ex.* II: 18, 21 Reguël; III: 1; IV: 18; XVIII: 1 vv. Jethro (voor Jether, H. IV: 18 moet aldus gelezen worden); *Num.* X: 29 Hobab. Aan pogingen tot vereeniging dezer berigten ontbreekt het niet; zie vooral *Bijb. Woordenb.* II. 121 v. Doch indien zij van éene hand waren, dan zou het verschil wel niet aanwezig of althans de weg tot oplossing aangeduid zijn. — Nadat *Ex.* III: 14, 15 de naam Jhvh aan Mozes geopenbaard en de beteekenis daarvan verklaard is, volgt *Ex.* VI: 2 vv. eene tweede bekendmaking van denzelfden naam. — *Ex.* XXXV—XL wordt de bouw van den tabernakel, naar de voorschriften in H. XXV vv. gegeven, uitvoerig verhaald. Doch reeds vroeger, H. XXXIII: 7—11, is van eene tent sprake, buiten het legerkamp opgerigt, en אֹהֶל מוֹעֵד geheeten, evenals de tabernakel in H. XXXV v. Men heeft wel beweerd, dat H. XXXIII de tent van Mozes zou bedoeld zijn, doch dit vermoeden wordt door den tekst niet geregtvaardigd. Verg. Knobel, *Exod. u. Lev.* S. 321 f. en beneden § 5.

[5]) De dood van Aäron wordt verhaald *Num.* XX: 22—29 en ten tweeden male *Num.* XXXIII: 38, 39. — De afgoderij door Israël gepleegd met de Midianietische vrouwen (volgens vs. 1 met de dochters van Moab) wordt verhaald *Num.* XXV. Daarna (vs. 16—18) ontvangt Mozes bevel, de Midianieten deswegens te straffen, gelijk werkelijk geschiedt H. XXXI: 1 vv. In het gevecht dooden de Israëlieten Bileam met het zwaard (vs. 8), en later herinnert Mozes, als eene bekende zaak, dat de Midianietische vrouwen *naar het woord* (naar den raad?) *van* Bileam den Israëlieten aanleiding gegeven hebben tot het plegen van afgoderij (vs. 16). Van dat woord van Bileam was in H. XXV niet gesproken. Integendeel wordt het uitvoerige verhaal over Bileam in H. XXII—XXIV besloten met de woorden: *en* Bileam *stond op en keerde weder en ging naar zijne plaats* (H. XXIV: 25, verg. XXII: 5), welk berigt noch voor den raad aan de Midianieten, noch voor Bileams dood in den veldslag tegen Midian plaats overlaat.

§ 5. *Verhalen uit verschillende oorkonden zamengesteld.*

Sommige verhalen van den Pentateuch zijn blijkbaar niet van ééne hand, maar zamengesteld uit verschillende oorkonden of berigten, die wel hetzelfde feit maar niet geheel op dezelfde wijze mededeelden. Zulk een verschil tusschen de oorkonden, die den verhaler ten dienste stonden, kon zeker bij de bewerking zijn uit den weg geruimd, doch dat het in vele verhalen van den Pentateuch — gelijk van andere historische boeken des O. Testaments — is bewaard gebleven, is geheel in overeenstemming met het karakter der Oostersche historiographie [1]) en een bewijs van de getrouwheid, waarmede de verhalers de eigene woorden hunner voorgangers plegen weder te geven. Naardien dit verschijnsel zich voordoet, niet slechts in Genesis [2]), maar ook dáár, waar gebeurtenissen uit het Mozaïsche tijdvak verhaald worden [3]), zoo geldt ook hier de gevolgtrekking aan het slot van § 4 uitgesproken.

[1]) Verg. o. a. E. Renan, *Etudes d'histoire religieuse* (2ième éd. 1857) p. 81 suiv.

[2]) Wij bepalen ons ook hier wederom tot het bijbrengen en toelichten van enkele voorbeelden (verg. § 4 n. 2). De oorzaak, het beloop en de onmiddellijke gevolgen van den zondvloed worden verhaald *Gen.* VI: 1—IX: 17. Dat dit verhaal uit twee verschillende oorkonden is zamengesteld, blijkt uit de volgende feiten: 1°. Het bederf der menschheid en het ongenoegen van Jhvh daarover wordt berigt en verklaard, H. VI: 1—8, en later nog eens, vs. 9—13. Het verschil tusschen de beide berigten blijkt niet alleen uit de herhaling, maar ook uit de zeer eigenaardige voorstelling over het zamenwonen der „zonen Gods" (d. i. der engelen) met de „dochteren der menschen" (vs 1—4),

waarvan de andere oorkonde (vs. 11, 12) niets weet. 2°. H. VI: 19, 20 beveelt God, dat Noach van elke diersoort twee exemplaren, één mannelijk en één vrouwelijk, met zich neme in de ark, gelijk ook werkelijk gebeurt, H. VII: 8, 9, 14, 15. Daarentegen luidt H. VII: 2, 3 het bevel anders: van de onreine dieren moet hij één paar, maar van de reine dieren zeven paren met zich nemen. Dit laatste nu wordt H. VI: 19, 20; VII: 8, 9, 14, 15 niet alleen *verzwegen*, maar zelfs uitdrukkelijk *tegengesproken*. 3°. Na afloop van den zondvloed heeft Jhvh, volgens het éene verhaal (H. VIII: 20—22), naar aanleiding van Noachs offerande, bij zich zelven besloten, de levenden niet weder te slaan, noch den loop der natuur te storen; volgens het andere verhaal (H. IX: 1—17) zegende God Noach, rigtte met hem een verbond op en beloofde plegtig, dat geen tweede zondvloed de aarde zou verderven.

Een tweede voorbeeld levert de geschiedenis van Jozef, *Gen.* XXXVII, XXXIX, XL, gelijk laatstelijk vooral door Hupfeld (t. a p. S. 65—71) is aangetoond. Twee berigten liggen hier aan het verhaal ten grondslag. Volgens het éene werd Jozef, op raad van Ruben, in eene kuil geworpen, doch, terwijl zijne broeders brood aten, door *Midianietische* kooplieden gestolen, naar Egypte gevoerd en verkocht aan Potiphar, een gesnedene van Pharao, en, als overste der lijfwacht, tevens bewaarder der gevangenen (*Gen.* XXXVII: 1—25^a^, 28^a^, 29—36; XL: 1 verv.). Volgens het andere wordt Jozef, op raad van Juda, verkocht aan *Ismaëlieten*, die hem naar Egypte voeren en aan een Egyptisch man verkoopen, in wiens huis hij aanvankelijk voorspoed geniet, maar later door de vrouw zijns meesters in het ongeluk gestort wordt; eerst ten gevolge daarvan komt hij in de gevangenis (*Gen.* XXXVII: 25^b^—27, 28^b^; XXXIX, uitgezonderd eenige woorden in vs. 1). Alleen door deze hypothese kunnen de bezwaren, die het verhaal in zijne tegenwoordige redactie drukken, worden uit den weg geruimd.

[3]) Duidelijke sporen van verschillende oorkonden zijn voorhanden in *Ex.* XIX: immers vs. 20—25 kunnen niet van dezelfde hand zijn als vs. 1—19; het berigt dat Jhvh nederdaalde (vs. 20) is overtollig na vs. 18; van „priesters die tot Jhvh naderen" (vs. 22, 24) was in vs. 1—19 niet gesproken; evenmin van Aäron, die volgens vs. 24 met Mozes den berg beklimmen moet; misschien is vs. 13^b^, dat thans onverstaanbaar is, aan dezelfde oorkonde ontleend als vs. 20—25. — In *Ex.* XXIV merken wij evenzoo twee berigten op: vs. 1, 2 ontvangt Mozes, hoewel hij naar H. XX: 21 zich op den berg bevindt, het bevel dien te beklimmen met Aäron, Nadab, Abihu en zeventig oudsten; aan dat bevel gehoorzaamt hij vs. 9—11. Daarentegen volgen vs. 3—8 onmiddelijk op H. XXI—XXIII en worden voortgezet in vs. 12—15: vs. 3—8 daalt Mozes af van den berg, dien hij H. XX: 21 bestegen had, sluit het verbond op grond van de wetten in H. XXI—XXIII vervat en moet nu (vs. 12—15), op goddelijk bevel, met Josua den berg op nieuw beklimmen: na vs. 11 daarentegen is vs. 12 niet op zijne plaats, want Mozes bevindt zich dan reeds op den berg. — Dezelfde opmerking geldt van *Ex.* XXXI: 18—XXXIV: 35. Het zij voldoende te wijzen op H. XXXII: 7—14, welke verzen strijden met vs. 17 vv., waar Mozes nog onkundig is van hetgeen er in de legerplaats was voorgevallen, hoewel Jhvh het hem (vs. 7, 8) had medegedeeld; en met vs. 30 vv., waar hij Jhvh gaat verbidden, hoewel deze (vs. 14) reeds „berouw had over het kwaad, dat Hij gezegd had zijn volk te zullen aandoen," en dat wel ten gevolge van

Mozes' gebed (vs. 11—13); verder op H. XXXII: 25—29, welk berigt kwalijk overeenstemt met vs. 30—34: had de strafoefening reeds plaats gehad, dan kon zij (vs. 34b) niet meer naar de toekomst verschoven worden; dan op H. XXXIII: 12, waar Mozes tot Jhvh zegt: „gij hebt mij niet bekend gemaakt, wien gij met mij zenden zult," terwijl H. XXXII: 34; XXX: 2 God tot tweemalen toe belooft, dat Hij zijnen engel voor het aangezigt van Israël zenden zal; eindelijk — want wij kunnen hier niet alles opsommen — op H. XXXIV: 1—4, welke verzen kennelijk den zamenhang tusschen H. XXXIII: 23 en XXXIV: 5—8 verbreken. — Ook in het boek Numeri ontbreken dergelijke voorbeelden niet. De herhalingen in H. XIV verklaren zich althans het eenvoudigst, wanneer wij aannemen dat vs. 26—35 uit eene andere oorkonde zijn overgenomen dan vs. 11—25. — Evenzoo schijnen aan H. XVI (oproer van Korach, Dathan en Abiram) twee berigten ten grondslag te liggen, die hier, even als later H. XXVI: 9—11, tot één enkel verhaal verwerkt zijn. Het ééne hield in, dat Korach, met tweehonderdvijftig aanzienlijke Israëlieten, zoo uit den stam Levi als uit andere stammen, aanspraak maakte op de priesterlijke waardigheid, doch die vermetelheid boette, toen hij met zijnen aanhang, voor den tabernakel, door vuur van den hemel verteerd werd. Het andere berigt maakte van Korach geene melding, maar van Dathan, Abiram en On, uit den stam Ruben, welke mannen aan Mozes de gehoorzaamheid opzegden en met al de hunnen levend in den scheool nederdaalden. Het is moeijelijk, in het berigt zooals het thans voor ons ligt, met zekerheid aan te wijzen, wat uit het eerste en tweede verhaal, wat daarentegen van de hand des redactors afkomstig is, doch de algemeene verhouding der beide overleveringen tot elkander blijkt duidelijk genoeg uit vs. 2—11 (Korach), vs. 12—15 (Dathan c. s.); verder uit vs. 25—32 (Dathan c. s., in vs. 32 zijn de woorden וְאֵת כָּל־הָאָדָם אֲשֶׁר לְקֹרַח van de hand des redactors); en uit H. XVII: 1—5 [XVI: 36—40], welke verzen duidelijk bewijzen, dat Korachs opstand geheel iets anders beoogde dan die van Dathan c. s. (H. XVI: 12—15). Opmerkelijk is daarbij, dat *Deut.* XI: 6 Dathan en Abiram vermeld worden, maar Korach niet. Keil (*Inl.* § 26 n. 2) maakt zich den strijd tegen dit gevoelen gemakkelijk, door het zóó voor te stellen, alsof de 250 medestanders van Korach allen *Levieten* zouden geweest zijn, hetgeen evenwel door J. J. Stähelin, *Kritische Untersuchungen über den Pentateuch, die Bücher Josua, Richter, Samuels und der Könige* (1843) S. 34, dien hij wederlegt, niet beweerd was.

§ 6. *Verschillende redactiën van dezelfde overgeleverde stof.*

Blijkt het uit de boven (§ 4, 5) aangevoerde feiten, dat de verhalen van den Pentateuch niet alle van ééne hand zijn, dan ligt het voor de hand, uit het verschil tusschen de berigtgevers ook nog andere verschijnselen te verklaren. Wij vinden namelijk in Genesis, Exodus en Numeri een zeker aantal verhalen, die in de hoofdzaak met elkander overeenstemmen, maar in

bijomstandigheden van meer of minder belang van elkander verschillen. Zoo dikwerf in het ééne berigt geen spoor van bekendheid met het andere wordt aangetroffen, zoo dikwerf derhalve de onderstelling, dat zij niet van ééne hand zijn, kan worden geopperd, zijn wij ook geregtigd haar te hulp te roepen. De historische stof, die aan de verhalen van Genesis ten grondslag ligt, werd niet aanstonds te boek gesteld, maar bleef langen tijd in de volksoverlevering bewaard; ook ten aanzien der berigten van Exodus en Numeri wordt dit door § 3—5 althans waarschijnlijk gemaakt. Het ligt in den aard eener zoodanige overlevering, dat zij zich zelve niet gelijk blijft, maar in verschillende streken en tijden ook een' anderen vorm aanneemt. Die afwijkingen worden nog grooter, wanneer zij eindelijk door verschillende auteurs te boek gesteld wordt. Of nu de overeenkomst tusschen twee verhalen zóó groot is, dat wij ze, niettegenstaande de punten van verschil, voor redactiën van ééne en dezelfde overlevering te houden hebben, kan alleen uit een naauwkeurig kritisch onderzoek blijken, waarbij natuurlijk niet alleen op den inhoud, maar ook op den vorm der verhalen moet worden acht geslagen [1]).

[1]) Het resultaat van zulk een onderzoek maakt geene aanspraak op dezelfde objectieve zekerheid, als de feiten in de beide vorige §§ bedoeld; het scheen daarom wenschelijk deze wèl te onderscheiden van de verhalen, waarover wij thans spreken, hetgeen door vroegere onderzoekers niet altijd is in het oog gehouden. Dat b. v. de naam Jakob slechts eenmaal is veranderd in Israël; dat bij gevolg *Gen.* XXXV: 10 van eene andere hand is dan XXXII: 29—35 is onwedersprekelijk; doch dat aan *Gen.* XXI: 22—34 dezelfde overlevering ten grondslag ligt als aan *Gen.* XXVI: 26—34 kan betwijfeld worden.

De duidelijkste voorbeelden zijn de volgende: *Gen.* XII: 10—20 verg. met XX: 1—18; de overeenkomst en het verschil tusschen de twee verhalen vallen genoeg in het oog; is het waarschijnlijk, dat Abraham, na de les die hij *Gen.* XII ontvangen had, nog eenmaal tot dezelfde list zijne toevlugt zal hebben genomen? Is het althans niet veel waarschijnlijker, dat de beide verhalen afwijkende redactiën derzelfde overlevering en dus aan twee verschillende oorkonden ontleend zijn? Daarbij komt, dat de S. van *Gen.* XXVI: 1—11 in vs. 1 wèl terugziet op H. XII: 10—20 maar van *Gen.* XX: 1 vv. geen kennis schijnt te dragen. — Verder *Gen.* XXI: 22—34, verg. met XXVI: 26—34. Vóór de oorspronkelijke identiteit der beide verhalen pleit o. a.: 1°. de namen, zoo van den koning van Gerar, als van zijnen veldoverste, zijn dezelfde in beide verhalen: het is dus waarschijnlijk, dat beide malen dezelfde personen bedoeld worden, maar, aan den anderen kant, tusschen *Gen.* XX en XXVI ligt een tijdvak van ± 80 jaren (verg. *Gen.* XXI: 8, 22; XXV: 20, 26, 29—34); 2°. in beide verhalen komt het aan op de ver-

klaring van den naam *Ber-séba* (*Gen.* XXI: 33; XXVI: 33): daarin nu kan slechts één der twee berigten geheel naauwkeurig zijn. Doch indien òf Abraham òf Izaäk ten onregte met den oorsprong van dien naam in verband gebragt wordt, dan wordt ook ten aanzien van één hunner het berigt van het verbond met Abimelech twijfelachtig. In verband met hetgeen boven (§ 4 n. 2) reeds werd opgemerkt omtrent Ber-séba is dus de meening, dat dezelfde overlevering aan de beide verhalen ten grondslag ligt al zeer waarschijnlijk: dat een der aartsvaders met Abimelech (in tegenwoordigheid van Phicol) een verbond gesloten had en dat de naam Ber-séba met dat verbond zamenhing, was de standvastige inhoud der overlevering; maar of Abraham dan wel Izaäk die aartsvader geweest was, daaromtrent heerschte verschil. — Uit de overige boeken komen hier in aanmerking *Ex.* XVI verg. met *Num.* XI en *Ex.* XVII: 1—7 verg. met *Num.* XX: 1—13. Men merke o. a. op, dat de beschrijving van het manna *Num.* XI: 7—9 overtollig is na *Ex.* XVI: 13 vv.; dat zoowel *Ex.* XVII als *Num.* XX de naam *Meriba* voorkomt, eenmaal met *Massa* verbonden, eenmaal zonder nadere bepaling; dat het ongeloof van Mozes (*Num.* XX: 11, 12) na *Ex.* XVII: 1—7 minstens bevreemdend heeten mag; dat de beide verhalen in Numeri geenerlei spoor vertoonen van bekendheid met de vroegere, geheel gelijksoortige wonderen in Exodus verhaald enz. — Andere voorbeelden, die evenwel minder duidelijk zijn dan de hier aangevoerde, worden besproken door Keil (*Inl.* § 26 n. 2).

§ 7. *Het geographische en historische standpunt der verhalers.*

Elk geschiedkundig werk van eenigen omvang, hoe objectief het ook zijn moge, zal noodwendig het standpunt des schrijvers hetzij duidelijk doen uitkomen, hetzij althans laten doorschemeren. Ook ten aanzien van den Pentateuch geldt deze opmerking, hoewel de verhalers zich gewoonlijk tot eenvoudige mededeeling der feiten bepalen, en bij gevolg het aantal plaatsen, waaruit wij hun geographisch en historisch standpunt kunnen leeren kennen, betrekkelijk gering is.

Wat het eerste aangaat: de verhalers in den Pentateuch leefden in het land Kanaän. Zij volgen een spraakgebruik, dat zich eerst in Kanaän kan gevormd hebben [1]); verklaren gaarne den oorsprong van plaatsnamen in Kanaän, waarin Israël tijdens het verblijf in Egypte en in de woestijn nog geen belang kon stellen [2]), en zijn hier en daar uitvoerig in het bepalen der ligging van plaatsen, die gedurende de woestijnreize aan iederen Israëliet bekend waren [3]).

[1]) Dit blijkt reeds uit het gebruik van יָם (d. i. de [Middellandsche] zee), tot aanduiding van de westelijke hemelstreek, maar duidelijker nog uit de formule עֵבֶר הַיַּרְדֵּן. Zij komt in den Pentateuch herhaalde malen voor; nu eens om

het eigenlijke Kanaän aan te duiden, dat voor de Israëlieten, zoolang zij de Jordaan nog niet overgetrokken waren, *aan de overzijde der Jordaan* lag (*Num.* XXXII: 19[a]; *Deut.* III: 20, 25; XI: 30), doch gewoonlijk om die streek aan te wijzen, die ook wij, ons standpunt in Kanaän nemende, gewoon zijn *het overjordaansche* te noemen (*Gen.* L: 10, 11; *Num.* XXII: 1; XXXII: 19[b], 32; XXV: 14; *Deut.* I: 1, 5; III: 8; IV: 41, 46, 47, 49). Hoe ééne formule deze twee beteekenissen hebben kan — en wel dikwerf zonder eenige nadere aanduiding als קֵדְמָה, מִזְרָחָה, die er somtijds bijgevoegd wordt — is goed aangewezen door Hengstenberg t. a. p. III. 313—324. Er moet onderscheid gemaakt worden tusschen het individueele standpunt des schrijvers of sprekers en het algemeene of geographische standpunt; uit het eerstgenoemde verklaren zich de plaatsen, waar „de overzijde der Jordaan" het land Kanaän aanduidt; uit het tweede de zoodanige, waar dezelfde spreekwijze de *regio transjordanensis* aanwijst. Doch Hengstenberg heeft de gevolgtrekking, die als van zelve uit zijne bewijsvoering voortvloeit, niet opgemaakt: naardien het zgn. geographische spraakgebruik zich in Kanaän gevormd moet hebben, maar toch in den Pentateuch het heerschende is, zoo werd deze geschreven *na de vestiging van Israël in Kanaän.* Verg. Riehm t. a. p. S. 111 n. 1. (Deze laatste maakt de opmerking, dat in Deuteronomium, waar Mozes spreekt, „de overzijde der Jordaan" *Kanaän* is, daarentegen *het overjordaansche*, wanneer van Mozes in den 3[den] persoon gesproken wordt. Hij leidt daaruit af, dat de schrijver van Deuteronomium zich zelven op die wijze van Mozes onderscheiden wil. Doch de door hem gestelde regel gaat *Deut.* III: 8 niet door, waar M. spreekt en toch het overjordaansche bedoeld wordt. Riehm ziet in de laatste woorden van *Deut.* III: 8 eene aanteekening, die — naar de bedoeling des schrijvers — niet door Mozes werd uitgesproken. Dit is inderdaad waarschijnlijk, wordt althans niet wederlegd door *Deut.* XI: 30 (Keil bij Hävernick I. 2 S. 33), want even natuurlijk als het is, dat Mozes, sprekende in het overjordaansche, den Israëlieten mededeelt waar de berg Gerizim in het eigenlijke Kanaän ligt, even onnatuurlijk is het, dat hij, wederom in het overjordaansche en tot de Israëlieten sprekende over de koningen, die zij weinige dagen te voren verslagen hadden, er zou bijvoegen: (*Deut.* III: 8) „welke zijn aan de overzijde der Jordaan, van de beek Arnon tot den berg Hermon" en wat er volgt in vs. 9. De opmerking van Riehm is niet van belang ontbloot in verband met § 2, en bewijst dat aldaar niet zonder grond de persoon des verhalers van Mozes onderscheiden werd). — Ook de naam אֶרֶץ הָעִבְרִים, *Gen.* XL: 15 tot aanduiding van Kanaän gebezigd, kan eerst ontstaan zijn nadat de Israëlieten de eenige of althans de voornaamste bewoners des lands geworden waren d. i. na de verovering onder Josua.

[2]) Uit Genesis komen hier in aanmerking de volgende plaatsen: H. XIX: 20—22 (verg. XIV: 2, 8) verklaring van den naam *Zoar;* H. XXI: 31; XXVI: 32, 33 van *Ber-séba;* H. XXVIII: 19; XXXV: 15 van *Beth-el.* Verg. verder *Gen.* XXIII: 2; XXXV: 27 (Kirjath-Arba, dat is Hebron); XXXV: 19 (Ephrata, dat is Bethlehem) en andere dergelijke plaatsen. Men moet toestemmen, dat zoodanige bijzonderheden ook in de woestijn bekend kunnen geweest zijn. Doch veel natuurlijker is de onderstelling, dat bij het in Kanaän gevestigde Israël de herinnering aan de voorvaderen en hunne lotgevallen door de aanschouwing hunner vroegere woonplaatsen verlevendigd werd en tot het opteekenen der overle-

veringen, die daaromtrent in omloop waren, aanleiding gaf. Daarbij komt, dat het minstens twijfelachtig heeten mag, of de namen *Hebron* en *Bethlehem*, ja zelfs *Ephrata* (verg. 1 *Chr.* II: 19, 51, 54) reeds ten tijde van Mozes in gebruik waren.

3) Verg. *Deut.* I: 1—5; *Num.* XXI: 20, 24, 26.

Wat het historische standpunt dier verhalers betreft: zij leefden na de verovering van Kanaän door Josua. Zij maken opmerkingen en deelen bijzonderheden mede, die in Mozes' tijd niet behoefden gemaakt of medegedeeld te worden [4]); bedienen zich van namen, die eerst na Mozes in gebruik kwamen [5]); zien hier en daar op gebeurtenissen uit den tijd van Mozes als op lang verledene terug [6]); of toonen kennis te dragen van feiten, die eerst na Mozes plaats hadden [7]).

4) De hier beproefde classificatie der — ten onregte — zoogenaamde *anachronismen* van den Pentateuch — die naam toch zou alleen dan te pas komen, wanneer de Pentateuch in zijn geheel zich voordeed als het werk van Mozes of van den Mozaïschen tijd — kan uit den aard der zaak niet volstrekt juist zijn: enkele plaatsen kunnen wèl bezien tot meer dan éene klasse gebragt worden. Verg. in het algemeen Hengstenberg t. a. p. III. 179—345; Keil *Inl.* § 38.

Gen. XII: 6 „en de Kanaäniet was toen in het land" verg. met XIII: 7 („en de Kanaäniet en de Phereziet woonde toen in het land"). Ten tijde van Mozes, toen de Kanaänieten nog altijd in het land woonden, was die opmerking geheel overbodig, en kon het in niemands brein opkomen die te maken. Het is onwaar, dat men om in deze plaats een bewijs tegen den Mozaïschen oorsprong te zien, zou moeten vertalen: „de Kanaäniet was toen *nog* in het land" (Hengstenberg S. 185). Daarentegen is het volkomen juist, dat de aanteekening door het verband, zoo in H. XII als H. XIII, behoorlijk gemotiveerd is (t. a. p. S. 185 sq.), doch dit doet niets ter zake: Mozes of een zijner tijdgenooten kon onmogelijk onderstellen, dat zijne lezers voor een oogenblik vergeten zouden, dat „de Kanaäniet toen in het land was;" hij had dus ook geene reden hoegenaamd om dat op te merken. — *Ex.* XVI: 31; *Num.* XI: 2—11 worden de smaak, het voorkomen en de toebereiding van het manna beschreven: in den tijd van Mozes, nadat de Israëlieten, volgens *Ex.* XVI: 35, veertig jaren lang het manna gegeten hadden, kwam die opmerking niet te pas. — *Ex.* XVI: 36 lezen wij: „de omer nu is het tiende deel der epha." Hengstenberg (S. 211—213) tracht het waarschijnlijk te maken, dat עֹמֶר niet is de naam eener *maat*, maar van een voorwerp, waarin de Israëlieten het manna verzamelden, een *beker* of *nap*. Daaruit zou volgen, dat wij hier niet te doen hebben met eene maat, in Mozes' tijd gebruikelijk, doch later in onbruik geraakt. Doch, toegegeven dat עמר een beker aanduidt — altijd dan toch een beker *van eene bepaalde grootte* — wat kon Mozes bewegen om den betrekkelijken omvang van zulk een' beker, die toen in ieders bezit was, te beschrijven? Verplaatst die beschrijving ons niet in een lateren tijd? — Hetzelfde geldt van *Num.* III: 47 en ll. pp., waar de zwaarte van den sikkel des heiligdoms bepaald wordt op twintig korrels (גֵּרָה). Zie beneden n. 5.

[5]) *Gen.* XIV: 14; *Deut.* XXXIV: 1 komt de naam *Dan* voor, die (*Jos.* XIX: 47; *Rigt.* XVIII: 29) eerst eenigen tijd na de verovering des lands aan de stad Laïs (Lesem), in Noordelijk Palestina gelegen, gegeven werd. Zelfs Kurtz t. a. p. II. 545 ziet geene kans den Mozaïschen oorsprong van *Gen.* XIV: 14 te handhaven. De uitvlugt van Hengstenberg (S. 194) en Schultz (*das Deut. erklärt* S. 97) is dan ook treurig. Er wordt namelijk 2 *Sam.* XXIV: 6 gesproken van *Dan-jaän*: deze plaats willen zij onderscheiden van Dan (= Laïs) en gelijk stellen met de stad, in *Gen.* XIV bedoeld. Derhalve: het hier genoemde Dan zal een ander zijn dan de plaats, die overal elders zoo heet, en daarentegen overeenkomen met eene stad, die niet Dan, maar Dan-Jaän genoemd wordt? Daarbij komt nu nog dat ook 2 *Sam.* XXIV: 6 — gelijk blijkt uit het geheele verband — het gewone, noordelijke Dan bedoeld wordt, hoe men ook moge oordeelen over de beteekenis van het bijgevoegde *Jaän*. Verg. O. Thenius, *die Bücher Samuels* (1842) S. 256 f. — Herhaalde malen wordt in den Pentateuch genoemd *de sikkel des heiligdoms* (*Num.* III: 47, 50; VII, passim; XVIII: 16; *Ex.* XXX: 13, 24 enz.) en daarbij somtijds de opmerking gevoegd, dat hij gelijk stond met twintig *gera*. De benaming „sikkel des heiligdoms" wijst stellig aan, dat er nog een andere bekend was. Hoe zal men zich het ontstaan daarvan in den tijd van Mozes denken? Onderstelt de benaming „sikkel des heiligdoms" niet, dat het heiligdom reeds eenigen tijd bestond, en dat de daar aanwezige priesters het ware of volle gewigt van den sikkel kenden en het gebruik daarvan handhaafden, ook nadat onder het volk een andere gewoon was geworden? Meent men, dat de gewone sikkel slechts half zoo zwaar was als „de sikkel des heiligdoms" (*Bijb. Woordenboek* III. 328) en dus gelijk stond met den בֶּקַע (*Ex.* XXXVIII: 26), ook dan blijft de bovenstaande opmerking van kracht.

[6]) De bekende formule „tot op dezen dag" komt dikwerf voor in Genesis, maar heeft dan betrekking op gebruiken of namen uit het aartsvaderlijke tijdvak, waarvan zij ook reeds ten tijde van Mozes kon worden gebruikt (*Gen.* XIX: 37, 38; XXVI: 33; XXXII: 33; XXXV: 20; XLVII: 26). In Deuteronomium komt zij voor H. II: 22 (van het wonen der Edomieten in Seïr); XXXIV: 6 (niemand kent Mozes' graf *tot op dezen dag*); maar ook H. X: 8: „in dien tijd zonderde Jhvh den stam Levi af om de verbondsark van Jhvh te dragen, om voor Jhvh's aangezigt staan, Hem te dienen en te zegenen in zijnen naam *tot op dezen dag*," waar zij wèl eenigzins vreemd klinkt, maar toch op zich zelve geen bewijs van den lateren oorsprong oplevert. Doch dit schijnt wèl het geval te zijn met H. III: 14: „Jaïr b. Manasse nam den ganschen omtrek van Argob — — — — en noemde ze naar zijnen naam: havvôt-jaïr, *tot op dezen dag*." Men bedenke, dat, volgens de chronologie van den Pentateuch, Israël zich in de 5de maand van het veertigste jaar nog bevond bij den berg Hor (*Num.* XXXIII: 38), d. i. ten westen van het gebied van Edom, en eerst op den 1sten dag der 6de maand van daar vertrok (t. a. p. verg. met *Num.* XX: 29); verder dat de togt om Edomitis heen en de oorlogen tegen Sihon, Og en Midian (*Num.* XXI, XXXI) niet in weinige dagen konden afloopen; dat de vestiging van Jaïr, indien zij werkelijk in Mozes' tijd heeft plaats gehad, eerst na den afloop van al die oorlogen mogelijk werd; eindelijk dat Mozes (*Deut.* I: 3) op den 1sten dag der 11de maand tot Israël spreekt. De nieuwste apologetiek ziet ook hier geen bezwaar. Keil *Inl.* § 38 n. 2 (verg. ook Schultz, *das Deut. erklärt* S. 31 f.)

noemt de vestiging van Jaïr „wèl een feit uit de laatste jaren (l. dagen) van den togt, maar dat toch niet zoo nabij was aan het tijdpunt der redevoeringen in Deuteronomium, dat zulk eene aanmerking niet reeds toen had kunnen gemaakt worden, wanneer men bedenkt, dat nieuwe namen zich juist in den eersten tijd na hunne invoering het moeijelijkst staande houden." Er kon toen inderdaad wel sprake zijn van het „zich staande houden" van den naam *Havvot-jaïr!* Verg. verder over de zaak zelve beneden n. 7. — De verovering van Kanaän wordt als eene reeds gebeurde zaak voorgesteld *Deut.* II: 12: „in Seir woonden te voren de Horieten, doch de kinderen van Esau verdreven (lees: יְרָשׁוּם) en verdelgden hen van hun aangezigt en woonden in hunne plaats, *evenals Israël gedaan heeft met het land zijner erfenis* (לְאֶרֶץ יְרֻשָּׁתוֹ), *hetwelk* Jhvh *hun gegeven heeft.*" Doch de formule ארץ ירשתו zal hier niet Kanaän, maar het overjordaansche aanduiden (Hävernick t. a. p. I. 2. S. 32 sq.), en wel volgens het spraakgebruik: *Deut.* III: 20; *Jos.* I: 15 (verg. XXII: 6, 7, waar יְרֻשָּׁה eerst het overjordaansche, daarna Kanaän aanduidt). Wat die beide plaatsen bewijzen zullen, is niet in te zien: dat het overjordaansche de „erfenis" is der stammen Ruben, Gad en half Manasse is inderdaad zeer duidelijk; maar *Deut.* II: 12 staat: „zoo als Israël gedaan heeft met het land zijner erfenis:" het land van Israëls erfenis, dat Jhvh hun gegeven heeft, zal toch wel Kanaän zijn. Zoo schiet er dan niets anders over dan òf met Hengstenberg (S. 240) aan te nemen, dat het perfectum עָשָׂה voor de éene helft een eigenlijk, voor de andere helft een profetisch perfectum is (!), òf te erkennen, dat de verovering des lands hier wordt ondersteld. Schultz (*das Deut. erklärt* S. 29 f.) oordeelt, dat de aangehaalde woorden nog behooren tot de toespraak van Jhvh, die vs. 9 begint en vs. 13a wordt voortgezet: daaruit verklaart hij het gebruik van עָשָׂה, dat hij als (profetisch) *futurum exactum* opvat. Doch niets is duidelijker, dan dat de schrijver zelf vs. 10—12 als ophelderende tusschenrede wil hebben aangemerkt en aan God zulke historische mededeelingen als b. v. vs. 11 niet kan in den mond gelegd hebben. Daarenboven, al sprak Jhvh hier, dit zou nog geen regt geven om juist dit éene *perf.* als aanduiding eener toekomstige zaak op te vatten. — Verder komt hier nog in aanmerking *Deut.* III: 11, waar wij lezen dat het ijzeren bed van den koning Og, negen ellen (= 4.05 meter) lang en vier ellen (= 1,8 meter) breed, naar de el eens mans, bewaard wordt te Rabbath-Ammon. Men herinnere zich ook hier, dat de dood van Og, toen Mozes sprak, nog zeer kort geleden had plaats gehad. Is het waarschijnlijk, dat het bed diens konings al aanstonds naar Rabbath-Ammon was overgebragt? Is het bovenal waarschijnlijk, dat Mozes, òf in zijne toespraak tot het volk, òf later toen hij die op schrift bragt, deze bijzonderheden zal hebben vermeld? Hebben wij hier niet eene archaeologische aanteekening voor ons van iemand, die lang na Mozes leefde? — Ook *Deut.* XIX: 14a is de verovering des lands ondersteld, terwijl *Num.* XV: 32 op het verblijf der Israëlieten in de woestijn als op een afgesloten tijdvak wordt terug gezien.

7) *Gen.* XXXVI: 31: „deze zijn de koningen die geregeerd hebben in het land van Edom, *vóórdat er een koning heerschte over de kinderen Israëls.*" Dat men in eene nuchtere genealogische tabel geene tijdsbepalingen ontleent aan eene nog toekomstige gebeurtenis; dat bijgevolg deze aanteekening niet vóór Saul kan zijn ter neder geschreven, schijnt zeer duidelijk. Hengstenberg evenwel (S.

202 ff.), en voor en na hem anderen, oordeelen anders; zij zien hier eene zinspeling op *Gen.* XVII: 16; XXXV: 11, waar Abraham en Jakob de belofte ontvangen, dat koningen uit hen zullen voortkomen: vóórdat die belofte nog vervuld werd — wil de S. zeggen — had Edom reeds koningen. Men gevoelt, dat eene geslachtlijst al eene zeer ongeschikte plaats is voor dergelijke fijne zinspelingen, en dat er daarenboven *Gen.* XVII: 16; XXXV: 11 niet eens te lezen staat, *dat Israël door koningen zou worden bestuurd*, maar wèl, dat Abraham en Jakob onder hunne nakomelingen koningen zouden hebben, zoodat de belofte aan Abraham ook in het optreden der *Edomietische* koningen hare vervulling erlangd heeft. — *Deut.* II: 23 wordt de vestiging der Philistijnen in de pentapolis en de verdrijving harer oorspronkelijke bewoners, de Avvieten, vermeld. De sterkste historische gronden pleiten voor het gevoelen, dat die vestiging eerst na de verovering des lands door Josua plaats had. Verg. K. B. Stark, *Gaza und die philistäische Küste* (1852) S. 125 ff. Ten tijde van Mozes woonden de Philistijnen nog niet in Kanaän, maar tusschen dat land en Egypte, *Ex.* XIII: 17. — *Deut.* III: 14 vinden wij het berigt omtrent Jaïr, welks vorm reeds besproken werd in n. 6. Eene aandachtige overweging van al de plaatsen des O. T., waar Jaïr en de *Havvot-jaïr* voorkomen (*Num.* XXXII: 41, 42; *Deut.* III: 12—14; *Jos.* XIII: 30; 1 *Kon.* IV: 13; 1 *Chr.* II: 22, 23; *Rigt.* X: 3—5) heeft mij tot de overtuiging gebragt 1°. dat de *Havvôt-jaïr* of de naar Jaïr genoemde *nomaden-dorpen* (alzoo wordt חוֹת weêrgegeven door de Grieksche, Latijnsche, Chaldeeuwsche, Syrische, Arabische vertalingen), drie-en-twintig in getal, gelegen waren in Gilead (1 *Chr.* II: 22, 23; 1 *Kon.* IV: 13); 2°. dat de „zestig groote steden met muren en koperen grendels," welke behooren tot den „kreits" (חֶבֶל) Argob in Basan (1 *Kon.* IV: 13), met de *Havvot-jaïr* niets te maken hebben en bijgevolg *Jos.* XIII: 30 eene onnaauwkeurige — misschien corrupte — opgave behelst; 3°. dat ook in *Deut.* III: 12—14 eene verwarring heerscht, die ons regt geeft om aan de zuiverheid van den tekst te twijfelen; 4°. dat er niet twee Jaïrs bestaan hebben, de één tijdgenoot van Mozes, de ander een der Rigteren, maar slechts één, de rigter van dien naam (*Rigt.* X: 3—5), van wien de benaming *Havvot-jaïr* moet worden afgeleid; 5°. dat bij gevolg zoowel *Num.* XXXII: 41, 42 als *Deut.* III: 14 in den Mozaïschen tijd schijnt verlegd te worden, wat eerst geruimen tijd later plaats had; de verhalers in den Pentateuch, terwijl zij de toewijzing van het overjordaansche aan de stammen Ruben, Gad en half Manasse berigten, deelen te gelijk mede, welke belangrijke veranderingen in later tijd in de verdeeling dier landstreek plaats grepen. De nadere ontwikkeling van dit gevoelen moet hier achterwege blijven. Verg. Thenius op 1 *Kon.* IV: 13; Bertheau op 1 *Chr.* II: 22, 23, en daarentegen Hengstenberg t. a. p. III. 227—237; K. von Raumer, *Palästina* (3e Aufl. 1850) S. 405—410. — Waarschijnlijk moet over de verovering van de stad Zefat, die later Horma genoemd werd, *Rigt.* I: 17 verg. met *Num.* XX: 1—3, evenzoo geoordeeld worden: de onderstelling althans, dat die stad tweemalen veroverd werd en tweemalen den naam Horma ontving, heeft alles tegen zich, en, moeten wij eenmaal tusschen de beide berigten kiezen, dan verdient *Rigt.* I: 17, wegens naauwkeurigheid en duidelijkheid, stellig de voorkeur boven *Num.* XXI: 1—3. Verg. boven § 3 n. 5.

Het is niet onnatuurlijk, dat de poëtische stukken, in den Pentateuch opgenomen, de zegen van Jakob (*Gen.* XLIX), het lied van Mozes na den doortogt door de Schelfzee (*Ex.* XV), het lied en de zegen van Mozes (*Deut.* XXXII: 1—43; XXXIII) en eenigermate ook de zegenspreuken van Bileam (*Num.* XXIII, XXIV) veel duidelijker dan de zuiver-historische gedeelten getuigenis afleggen van den tijd hunner vervaardiging. In al die stukken nu vallen sporen van den tijd na Mozes op te merken [8]). Naardien zij waarschijnlijk ouder, maar zeker niet jonger zijn dan de verhalen, waarin zij zijn opgenomen [9]), zoo wordt langs dezen weg het resultaat van ons onderzoek ten aanzien der historische gedeelten volkomen bevestigd.

[8]) Het bewijs dezer stelling kan hier alleen aangeduid worden; eene volledige ontwikkeling daarvan behoort in een commentaar op deze hoofdstukken te huis. *Gen.* XLIX (verg. L. Diestel, *der Segen Jakob's in* Gen. XLIX *historisch erläutert* (1853); J. P. N. Land, *Disp. de carmine Jacobi*, Gen. XLIX (1857)) onderstelt in vs. 10—12, 13, 15, 20 de vestiging der stammen in het land Kanaän; in vs. 5—7 den treurigen toestand der Levieten gedurende het tijdvak der Rigteren; in vs. 8 welligt de troonsbeklimming van David. — *Ex.* XV: 1—18 kan oorspronkelijk een echt-Mozaïsch lied geweest zijn: in het bijzonder bevatten vs. 1—12 niets, dat met noodwendigheid op een' lateren tijd wijst. Doch het oorspronkelijke stuk werd later omgewerkt, misschien wel om bij de viering van het paaschfeest in den tabernakel te Silo door de gemeente gezongen te worden. Dit blijkt uit vs. 13, inzonderheid uit de woorden: „gij hebt het (uw volk) door uwe kracht geleid naar uwe heilige woning (verblijfplaats);" verder uit vs. 17: „gij doet hen binnen gaan en plant hen op den berg uws erfdeels; eene plaats tot uw wonen hebt gij gemaakt, o Jhvh; een heiligdom, o Heer, hebben uwe handen toebereid;" waar duidelijk de vestiging in Kanaän en het bestaan van een heiligdom, waarschijnlijk te Silo, ondersteld worden. — *Deut.* XXXII: 1—43 onderstelt niet alleen de verovering van Kanaän, maar ook den grooten voorspoed van Israël onder de regering van David en Salomo en den daaruit voortgevloeiden afval des volks van Jhvh: dat de dichter — die er volstrekt geene aanspraak op maakt om voor Mozes gehouden te worden — dit alles niet *voorzegt*, maar als ten deele reeds verleden, ten deele nog aanwezig *onderstelt*, blijkt duidelijk uit vs. 13—25. Verg. de *Godg. Bijdr.* van 1857 bl. 181, 182. — *Deut.* XXXIII is in den laatsten tijd uitvoerig en grondig behandeld door K. H. Graf, *der Segen Mose's* (Deut. c. XXXIII) *erklärt* (1857). Hij komt tot het besluit (S. 79—83), dat de dichter van *Deut.* XXXIII — die er wederom niet aan denkt, zich voor Mozes uit te geven, integendeel in vs. 4 zich zoo duidelijk mogelijk van den wetgever onderscheidt — een tijdgenoot was van Jerobeam II en dus ± 800 v. Chr. leefde. Het komt mij zeer waarschijnlijk voor, dat Graf hierin juist geoordeeld heeft. Doch afgezien daarvan: aan den lateren oorsprong van den zegen valt niet te twijfelen wegens vs. 5, waar van de invoering van den koninklijken regeringsvorm sprake is; vs. 12, dat

het bestaan van den Jeruzalemschen tempel onderstelt; vs. 7, waar de wensch naar herstelling van de eenheid des rijks wordt geuit; vs. 8—11, welke verzen de werkzaamheid en het aanzien der Levieten zóó schilderen, dat zij ons althans onder Josaphats regering of in nog later tijd verplaatsen (verg. 2 *Chr.* XVII, XIX); terwijl eindelijk de dichter duidelijk toont bekend te zijn met den zegen van Jakob. — Wat eindelijk de zegenspreuken van Bileam betreft (verg. B. R. de Geer, *de Bileamo, eius historia et vaticiniis* (1816); E. W. Hengstenberg, *die Geschichte Bileams und seine Weissagungen* (1842); H. Oort, *de pericope Num .XXII: 2—XXIV, historiam Bileami continente* (L. B. 1860)), zij onderstellen, vooral H. XXIII: 24; XXIV: 9, den zegen van Jakob; in H. XXIII: 21 (en dus ook H. XXIV: 7, 17) het bestaan van den koninklijken regeringsvorm onder Israël enz. Verg. verder § 4 n. 5; § 21 n. 25; Oort, l. l. p. 41—81.

9) Alleen ten aanzien van *Deut.* XXXIII bestaat de mogelijkheid, dat het een ingeschoven stuk is, naardien noch in hetgeen voorafgaat, noch in hetgeen volgt van den zegen van Mozes een woord gerept wordt. Doch al de overige stukken hangen ten naauwste zamen met de verhalen, waarvan zij thans een deel uitmaken, en kunnen dus wel ouder of even oud, maar niet jonger dan die verhalen zijn. Met *Gen.* XLIX: 1—27 verg. men vs. 28; met *Ex.* XV: 1—18 verg. men vs. 19—21; met *Deut.* XXXII: 1—43 zoowel H. XXXI: 19, 21, 22, 30 als H. XXXII: 44. — *Num.* XXII—XXIV is wel een afgerond stuk, dat noch met het voorafgaande, noch met het volgende naauw zamenhangt, maar de inhoud van die hoofdstukken wordt ondersteld *Deut.* XXIII: 5, 6.

§ 8. *De wetgeving in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri vervat.*

De wetgeving in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri vervat, doet zich in haar geheel voor als Mozaïsch. De afzonderlijke wetten worden door Jhvh aan Mozes medegedeeld, gewoonlijk met de bepaling, aan wien zij moeten worden voorgedragen, aan het Israëlietische volk, of aan Aäron (later Eleazar), als vertegenwoordiger van den priesterstand [1]). Dat Mozes zelf die wetten op schrift heeft gebragt wordt niet gezegd: alleen ten aanzien van de zoogenaamde *bondswetten* (*Ex.* XX: 23—XXIII) vinden wij het berigt, dat Mozes ze opschreef. (*Ex.* XXIV: 4; verg. XXXIV: 27 en boven § 2). Doch de aard der zaak brengt mede, dat ook de overige verordeningen, indien Mozes ze heeft uitgevaardigd, zooals zij thans voor ons liggen, door hem of althans onder zijn onmiddellijk toezigt zijn opgeteekend: hij kon er, in dat geval, niet aan denken, ze aan het geheugen der Israëlieten toe te vertrouwen, maar moest aanstonds voor hare schriftelijke bewaring zorg dragen.

Wij vinden in de genoemde drie boeken geenszins een *stelsel van wetgeving*, waarin ieder onderwerp geheel en de gelijksoortige onderwerpen achtereenvolgens behandeld worden. Het is integendeel niet zeldzaam, dat de bepalingen omtrent ééne en dezelfde zaak in twee of drie boeken verstrooid worden aangetroffen [2]. Doch het leveren van zoodanig een stelsel was dan ook geenszins de bedoeling van hem, die aan de boeken Exodus, Leviticus en Numeri hunne tegenwoordige gedaante gaf. Hij rangschikt de wetten *chronologisch* d. i. naar den tijd harer uitvaardiging, en onderscheidt alzoo: *a.* de wetten vóór de aankomst des volks in de woestijn Sinaï geopenbaard; *b.* de Sinaietische wetgeving; *c.* de wetten, na het vertrek van Sinaï, gedurende de woestijnreize en inzonderheid in de velden van Moab uitgevaardigd [3].

[1]) De gewone formulen zijn: „En Jhvh sprak tot Mozes aldus: spreek tot de kinderen Israëls enz." (b. v. *Ex.* XXV: 1, 2; XXXI: 12, 13 enz. enz.); „En Jhvh sprak tot Mozes aldus: beveel Aäron en zijne zonen enz." (b. v. *Lev.* VI: 1, 2 enz). Somtijds spreekt Jhvh tot Mozes en Aäron (*Lev.* XI: 1; XIII: 1 enz.); of, na Aärons dood, tot Mozes en Eleazar (*Num.* XXVI: 1). Er komen ook nog andere afwijkingen voor, doch zij veranderen de hoofdzaak, waarop het hier alleen aankomt, niet.

[2]) Zoo wordt b. v. over de viering der feesten gehandeld *Ex.* XXIII: 14—17, *Lev.* XXIII en *Num.* XXVIII, XXIX; over het paaschfeest, behalve op die plaatsen, ook nog *Ex.* XII; *Num.* IX: 6—14; over de geloften, *Lev.* XXVII; *Num.* XXX, en over de Nazireërsgelofte, *Num.* VI: 1—21; over het zondeoffer *Lev.* IV: 1—V: 13; *Num.* XV: 22—31; over de straf der sabbatschenners, *Ex.* XXXI: 14; XXXV: 2; *Num.* XV: 32—36 enz. enz. Doch men behoeft de drie boeken slechts achtereenvolgens te lezen, om aanstonds op te merken, dat niets minder in de bedoeling van den verzamelaar lag, dan het voordragen van een systeem van wetgeving.

[3]) Welke wetten tot elk dezer drie afdeelingen gebragt worden, blijkt uit het overzigt van den inhoud der boeken in § 1 gegeven. Het is hier de plaats om aan te wijzen, dat inderdaad de verordeningen voorgesteld worden in die chronologische volgorde gegeven te zijn, waarin zij ons in den Pentateuch worden medegedeeld. Ten aanzien van vele wetten, b. v. *Ex.* XII, XIII, XX: 22—XXIII, XXV—XXXI, is dit aanstonds duidelijk. De wetten in Leviticus vervat worden geopenbaard „in de tent der zamenkomst" (*Lev.* I: 1) en wel terwijl het volk zich nog in de woestijn Sinaï ophoudt. Zie b. v. *Lev.* VII: 37, 38; XVI: 1 (verg. met X: 1, 2); XXVI: 46; XXVII: 34. Ook ten aanzien van de wetgevende bestanddeelen van *Num.* I—VIII kan geen twijfel ontstaan, of zij vallen, naar de bedoeling des verzamelaars, vóór het vertrek van Sinaï. *Num.* IX: 1 wordt uitdrukkelijk de eerste maand van het 2de jaar na den uittogt genoemd. De afreize uit de woestijn Sinaï is verhaald *Num.* X: 11. — *Num.* XV en XIX

missen alle aanduiding van den tijd der uitvaardiging; daarentegen schijnt *Num.* XVIII den opstand van Korach c. s. (H. XVI, XVII) te onderstellen. *Num.* XXVI: 1; XXVII: 2; XXXI: 12, 13; XXXII: 2, 28 wordt Eleazar genoemd, ten blijke dat de verordeningen, daar medegedeeld, na Aärons dood vallen; reeds *Num.* XVII: 2; XIX: 3 komt Eleazar voor, doch als de vermoedelijke opvolger zijns vaders; verg. *Num.* XVII: 18; XIX: 1. Eindelijk *Num.* XXXIII: 50; XXXVI: 11 worden uitdrukkelijk „de velden van Moab" genoemd, als het tooneel der laatst vermelde goddelijke openbaringen.

Niets schijnt eenvoudiger, dan deze voorstelling gaaf aan te nemen en alzoo in de drie middenste boeken van den Pentateuch, als het ware, het dagboek te zien der goddelijke openbaringen aan Mozes. Doch tegen deze voorstelling verheffen zich gewigtige bedenkingen. De voornaamste is ontleend aan het resultaat van ons onderzoek ten aanzien der geschiedverhalen, in die boeken vervat: zijn deze niet van ééne hand en evenmin uit Mozes' tijd, dan ontstaat er twijfel, of de tegenwoordige rangschikking der wetten wel zoo geheel op den gang der geschiedenis gegrond is, en deze twijfel wordt zoowel door inhoud en vorm der wetten, als door de rangschikking zelve volkomen geregtvaardigd.

Wat, vooreerst, die *rangschikking* betreft: het is hoogst onwaarschijnlijk, dat in den nacht, waarin Israël Egypte verliet, zoodanige verordeningen omtrent het paaschfeest en de eerstgeborenen uitgevaardigd zijn, als ons *Ex.* XII en XIII zijn opgeteekend [4]); dat verreweg de meeste wetten (*Ex.* XII—*Num.* X: 10) gedurende het éénjarig verblijf bij den Sinaï zijn vastgesteld; dat in het tijdvak der zeven-en-dertigjarige omzwerving — zoo uitnemend geschikt, naar het schijnt, tot de organisatie des volks — hoogstens (§ 3 n. 3) slechts die weinige wetten vallen, die ons *Num.* XV, XVIII, XIX worden medegedeeld; dat eindelijk Mozes tusschen de 6de en 11de maand van het 40ste jaar na den uittogt (d. i. op de reize van den berg Hor naar de velden van Moab en te midden der oorlogen tegen Sihon, Og en Midian) tijd zal hebben gevonden tot het houden eener volkstelling (*Num* XXVI) en tot de uitvaardiging der wetten in *Num.* XXVII—XXXI en XXXIV—XXXVI vervat.

[4]) Met opzet spreek ik alleen van *zoodanige* verordeningen, want de historische vraag, of in dien nacht het eerste paaschfeest gevierd werd, behoort niet aan deze plaats. Doch, afgezien daarvan, dragen de bedoelde verordeningen de dui-

delijkste sporen van een later tijdvak. Het is ondenkbaar, dat Mozes, voordat er nog een tabernakel en eene eeredienst bestond, bepaald zal hebben, dat er op den 1sten en 7den dag der ongezuurde brooden מִקְרָא קֹדֶשׁ wezen zou (*Ex.* XII: 16); dat toen over den uittogt uit Egypte als over eene gebeurde zaak zal zijn gesproken (vs. 17); dat toen ook reeds over de *vreemdelingen* en hunne verpligtingen zal zijn gehandeld (vs. 19) en over de voorwaarden, waaronder zij aan het pascha konden deelnemen (vs. 43—49). Datzelfde geldt èn van de wet omtrent de ongezuurde brooden (H. XIII: 3—10), èn van de verordening aangaande de toewijding der eerstgeborenen (vs. 11—16).

Doch al meende men ook zich over deze bezwaren te mogen heenzetten, *inhoud* en *vorm* der wetten laten ons niet toe, ze alle zonder onderscheid als Mozaïsch aan te merken. Ten onregte zou men zich ten bewijze daarvan beroepen op de bestemming van verreweg de meeste wetten voor het in Kanaän gevestigde volk: immers, indien Mozes wetten uitvaardigde, dan moest hij daarbij noodwendig zich rigten naar de behoeften van Israël, nadat het vaste woonplaatsen zou verkregen hebben. Doch eene andere vraag is het, of Mozes in de woestijn aanleiding en gelegenheid vond om ten aanzien van vele, niet altijd even belangrijke punten zoozeer in bijzonderheden af te dalen, als in de meeste wetten geschiedt [5]. Het is veel waarschijnlijker en meer met den aard zijner belangrijke taak in overeenstemming, dat hij op elk gebied de rigting zal hebben aangewezen, waarin hij wenschte dat het volk zich bewoog, en de ontwikkeling van de bijzonderheden aan de ondervinding zal hebben overgelaten; veel waarschijnlijker, dat hij den godsdienstigen, politieken en zedelijken toestand des volks praktisch regelde, dan dat hij de bepalingen dienaangaande, die voor een groot deel in de woestijn onuitvoerlijk waren, volledig opschreef, en dat in een' tijd, waarin de schrijfkunst zeker bekend, maar de vaardigheid in het schrijven nog zeer gering was [6].

[5]) Een drietal voorbeelden moge volstaan. *Num.* XXVIII, XXIX vinden wij eene uitvoerige opsomming van al de offeranden, die op de hooge feesten moesten worden toegebragt: H. XXIX: 12—38 worden zelfs voor iederen dag van het loofhuttenfeest de offers voorgeschreven. — *Lev.* XXVII behelst bepalingen omtrent de geloften en de lossing der Gode geheiligde voorwerpen; o. a. wordt vs. 1—8 de losprijs van mannen en vrouwen van verschillenden leeftijd opgegeven. — De wet omtrent de melaatschheid en hare reiniging (*Lev.* XIII, XIV) is zeer naauwkeurig en daalt zoozeer in bijzonderheden af, ten aanzien van de verschillende soorten, het meer of min kwaadaardig karakter, de kenteekenen en de genezing dier kwaal, dat haar opsteller van dat onderwerp eene bepaalde en

opzettelijke studie heeft moeten maken, indien hem niet de langdurige ervaring van een tal van voorgangers, zekere priesterlijke overlevering aangaande dit punt, ten dienste stond.

6) Verg. Hengstenberg t. a. p. II: 415—502. Dat ten tijde van Mozes de Israëlieten een letterschrift bezaten is aan geen redelijken twijfel onderhevig en wordt dan ook thans algemeen erkend. Doch ten aanzien van de verbreiding der schrijfkunst in die dagen heerscht verschil van gevoelen: terwijl sommigen meenen, dat niet weinige Israëlieten daarin zekere vaardigheid bezaten, zijn anderen van oordeel, dat die bedrevenheid nog zeer gering was. Het onderzoek is te moeijelijker, omdat daarbij natuurlijk de Pentateuch onze hoofdbron is, zoodat bijna alles afhangt van het gewigt, dat wij aan zijne getuigenissen toekennen, terwijl dit op zijne beurt bepaald wordt door den tijd hunner opteekening, en om dezen vast te stellen zouden wij o. a. gaarne weten, of en in hoeverre de schrijfkunst in de dagen van Mozes algemeen verbreid was. Het gevaar om een cirkelbewijs te gebruiken, is hier dus zeer groot, waarom wij aan de geheele vraag, tot bepaling van den ouderdom van den Pentateuch, weinig gewigt toekennen. Hier slechts een enkel woord tot regtvaardiging van het boven gestelde. Het is ons reeds gebleken, dat Mozes in de vier eerste boeken van den Pentateuch zeer zelden als *schrijver* optreedt en dat eerst in het boek Deuteronomium van een geheel wetboek van zijne hand sprake is — gelijk in het algemeen de Deuteronomische toespraken en wetten veel meer gewag maken van schrijven, dan de vier eerste boeken van den Pentateuch, althans een veel algemeener gebruik van de schrijfkunst onderstellen. Verg., behalve de plaatsen in § 2 aangevoerd, *Num.* V: 23; XI: 26 (indien men hier aan de uitdrukking *aangeschrevenen* gewigt wil toekennen); XVII: 17 [2]; *Deut.* VI: 9; XI: 20; XVII: 18; XXIV: 1, 2; XXVII: 3, 8; XXXI: 19, 22. Dit kan wel niet toevallig zijn. Uit § 10 vv. zal blijken, dat het, met vele andere verschijnselen, uit den jongeren oorsprong van het boek Deuteronomium moet worden verklaard. Zijn wij dan niet geregtigd, ja verpligt ons in dit opzigt te houden aan de *oudste* getuigenissen en bijgevolg, met de boeken Exodus en Numeri, aan te nemen, *dat men in* Mozes' *tijd nog zeer weinig schreef?* Men zou kunnen tegenwerpen: 1°. de boeken Exodus — Numeri, al maken zij van schrijven slechts zelden gewag, bevatten toch eene Mozaïsche wetgeving, die, zoo zij werkelijk geheel Mozaïsch is, ook door Mozes, of althans in zijnen tijd moet zijn opgeschreven (bl. 30). Doch men gevoelt, dat bij eene zaak als deze alleen op de regtstreeksche getuigenissen moet worden gelet: het stilzwijgen des auteurs omtrent de opteekening van al die Mozaïsche wetten heeft meer beteekenis, dan eene gevolgtrekking, die wij uit het bestaan dier wetten zouden kunnen afleiden; 2°. in Egypte werden Israëls slavendiensten geregeld door ambtlieden, uit het volk zelf gekozen, שֹׁטְרִים genaamd (*Ex.* V: 6, 10, 14, 15, 19); denzelfden naam treffen wij nog eens in het boek Numeri (H. XI: 16) en menigmalen in Deuteronomium aan (H. I: 15; XVI: 18; XX: 5, 8, 9; XXIX: 9; XXXI: 28). Die naam nu beteekent: *schrijvers* en dwingt ons eene tamelijk algemeene bekendheid met de schrijfkunst bij de Israëlieten van die dagen te onderstellen. Doch de oorspronkelijke beteekenis van שטר is eene andere t. w. *ordenen* (verg. Nöldeke, *Gesch. der Qorâns* [1860] S. 13 n. 1). Daarenboven, wie verzekert ons, dat die opzigters ook reeds in Egypte dezen naam droegen? Is het niet zeer wel mogelijk, dat men een' lateren naam

gebruikt heeft om eene zaak uit te drukken, die na Israëls bevrijding uit Egypte onder hen niet meer voorkwam? En, aangenomen zelfs dat het woord שֹׁטֵר zoo oud ware en stellig *schrijven* beteekende, blijkt het dan op eenigerlei wijze, *wat* en *hoeveel* die ambtlieden schreven? Men blijft zeker het digtst bij de waarheid, wanneer men zich hunne werkzaamheid zoo eenvoudig mogelijk voorstelt; het aantal tigchelsteenen door ieder Israëliet geleverd konden zij opteekenen, ook zonder groote bedrevenheid in de schrijfkunst. Aangaande de plaatsen in Deuteronomium geldt wat zoo even omtrent het schrijven in het algemeen werd opgemerkt. Verg. Veth in het *Bijb. Woord.* III. 300 vv.

Doch hetgeen aan deze waarschijnlijkheidsgronden eerst waarlijk gewigt bijzet is het feit, dat er tusschen sommige wetten, in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri vervat, strijd bestaat. Twee gevallen laten zich hierbij denken en doen zich werkelijk voor: 1°. de strijd, hoewel werkelijk aanwezig, is van dien aard, dat hij voor exegetische oplossing, door wetsduiding, vatbaar kan worden geacht; 2°. de ééne verordening sluit de andere bepaaldelijk uit [7]). Doch in een wetboek, dat van het begin tot het einde van ééne hand en uit dezelfde periode is, kan evenmin het eerste als het tweede geval voorkomen. Doen zij zich niettemin beide in de genoemde boeken voor, dan kan de wetgeving daarin begrepen ook niet in haar geheel Mozaïsch zijn, maar moet zij als het werk van onderscheidene personen en tijden worden aangemerkt [8]).

7) Over de hier gemaakte onderscheiding zal straks, n. 8, nader worden gehandeld. Zonder verdere splitsing noem ik hier de met elkander strijdige plaatsen op, in dezelfde volgorde, waarin zij in den Pentateuch voorkomen. Er bestaat strijd:

a. tusschen *Ex.* XIII: 13 (= XXXIV: 20) „het eerstgeboren jong van een ezel zult gij lossen voor een schaap, en zoo gij het niet lost, zult gij het doodslaan;" en *Num.* XVIII: 15, 16; *Lev.* XXVII: 27. *Num.* l. l. wordt bepaald, dat de eerstgeboren jongen van onreine dieren van den priester moeten worden losgekocht voor vijf sikkelen zilvers, zoodra die eerstgeborenen ééne maand oud zijn. De vrijheid om in het *Ex.* XIII bedoelde geval een schaap als losprijs te geven, of wel het ezelveulen te dooden, wordt hier bepaald uitgesloten. Zelfs Keil *Inl.* § 26 n. 1 erkent dit verschil, doch schrijft de verandering aan Mozes zelven toe (zie daarover n. 8). Daarentegen ontkent hij, dat *Lev.* XXVII: 27 hier zou in aanmerking komen, vermits daar „sprake is van het bijzondere geval, dat het eerstgeborene van onrein vee *als gelofte* den Heer werd toegewijd, wanneer het met toevoeging van het vijfde deel tot den schattingprijs gelost, of, indien dit niet geschiedde, verkocht moest worden." Doch dat „bijzondere geval" kon nooit voorkomen, daar al de eerstgeborenen zonder onderscheid Jhvh toebehoorden en Hem dus niet door gelofte konden worden toegewijd (*Lev.* XXVII: 26). Was de zin van *Lev.* XXVII: 27 door

Keil goed verklaard, dan zou deze plaats in lijnregte tegenspraak zijn met alles wat de wet over de eerstgeborenen bepaalt. Nu daarentegen is zij parallel met *Num.* XVIII: 15, 16, behalve dat hier van de toevoeging van een vijfde aan den schattingprijs geen melding gemaakt wordt. Keil heeft dan ook (*Einl.* § 26 n. 1) deze meening stilzwijgend teruggenomen. Verg. verder Knobel, *Exod. u. Levit.* S. 127 f.

b. *Ex.* XX: 24—26 wordt 1°. aan alle Israëlieten (vs. 22) de vrijheid gegeven om een aarden altaar te maken en daarop te offeren; 2°. uitdrukkelijk uitgesproken, wat reeds in de genoemde vergunning opgesloten lag, dat er alzoo aan meer dan ééne plaats altaren zouden gebouwd worden, in deze woorden: *op elke plaats, waar ik mijnen naam zal doen gedenken, zal ik tot u komen en u zegenen;* 3°. verboden den altaar langs trappen te beklimmen. Met deze verordening strijden *Num.* XVIII: 1 sqq. volgens welke plaats zelfs de Levieten tot den altaar niet mogen toetreden; *Lev.* XVII: 8, 9, waar uitdrukkelijk voorgeschreven wordt, dat alléén bij den tabernakel mag worden geofferd; *Ex.* XXVII: 1, waar sprake is van een altaar van drie ellen (= 1.35 meter) hoogte, die zekerlijk langs trappen beklommen werd, blijkens de voorzorg *Ex.* XXVIII: 42, 43 voorgeschreven. Op deze hoogstbelangrijke plaats komen wij beneden (§ 21 n. 2) nog terug. Hier vermeld ik alleen, dat de ware opvatting van vs. 24b goed is gehandhaafd door Knobel o. d. p.

c. *Ex.* XXI: 1—6 wordt bepaald, dat de Hebreër, die zich aan een' ander' Hebreër als slaaf verkocht heeft, na zesjarige dienst zijne vrijheid zal terug ontvangen, en, indien hij daarvan geen gebruik maken wil, door eene symbolische handeling „voor eeuwig" d. i. voor zijn geheele leven aan zijnen meester zal verbonden worden. Van deze vrijlating in het zevende dienstjaar wordt *Lev.* XXV: 39—43 niet gesproken, maar daarentegen bepaald, dat de Hebreeuwsche slaaf tot in het jubeljaar dienst zal doen en dan zijne vrijheid erlangen. Men brengt het een met het ander in overeenstemming (Keil t. a. p.; Hengstenberg, S. 440), door aan te nemen, dat *Lev.* XXV: 39—43 alleen dán toegepast werd, wanneer de Hebreeuwsche slaaf in het jubeljaar zijne zesjarige dienst nog niet volbragt had. Doch zoo wordt de bepaling, die t. a. p. geheel algemeen klinkt, tot zeer enkele gevallen beperkt. Verg. J. L. Saalschütz, *das Mosaische Recht* (2e Aufl. 1853) S. 702 ff., wiens eigene oplossing dan nog veel eer in aanmerking komen zou, hoewel zij niet eenvoudig en natuurlijk schijnt en met de onderstelling, dat beide wetten één auteur hebben, zich niet verdraagt.

d. *Ex.* XXIII: 14—16 (= XXXIV: 18—23) is sprake van *drie* hooge feesten, die jaarlijks moesten gevierd worden, door de verschijning van alle mannelijke Israëlieten voor het aangezigt van Jhvh. Daarentegen worden *Lev.* XXIII; *Num.* XXVIII, XXIX *zeven* heilige tijden (sabbat, nieuwe maan, *mazzôth*, feest der weken, nieuwe maan der 7de maand, verzoendag, loofhuttenfeest) genoemd en voor al die heilige tijden gelijkelijk מִקְרָא קֹדֶשׁ (d. i. vergadering des volks aan de heilige plaats) voorgeschreven. Hoe die "מ״ק" moet worden opgevat, is twijfelachtig: uit de wetten zelve blijkt duidelijk, dat zij gepaard ging met staking van den arbeid, hetzij dan van het *dienstwerk* (מְלֶאכֶת עֲבֹדָה), hetzij van alle werk (מְלָאכָה), hetgeen alleen voor den verzoendag is voorgeschreven (*Lev.* XXIII: 27; *Num.* XXIX: 7), en verder met het toebrengen van verschillende offers, (אִשֶּׁה) aan Jhvh (verg. *Lev.* XXIII: 2, 4, 7, 8, 24, 27, 35—37; *Num.*

XXVIII: 18, 25, 26; XXIX: 1, 7, 12; *Ex.* XII: 16); daarbij volgt uit den aanhef der beide wetten (*Lev.* XXIII: 1, 2; *Num.* XXVIII: 1, 2), dat niet de priesters alleen, maar *alle Israëlieten* met de מ" ק" te doen hebben, waarom er dan ook telkens, tot geheel Israël, gezegd wordt: *voor ulieden* zal מ" ק" zijn. Daaruit leid ik af, dat op de מ" ק" *het geheele volk*, hetzij *realiter*, hetzij *idealiter* (in zijne vertegenwoordigers, de priesters? of de bewoners der stad, waar het heiligdom staat?) aan de vergadering deel neemt. Is dit juist, dan stemmen *Lev.* XXIII; *Num.* XXVIII v. met *Ex.* XXIII niet overeen, want hier worden de drie hooge feesten (*mazzôth*, oogstfeest, feest der inzameling) door het „verschijnen voor J h v h's aangezigt" bepaaldelijk hooger gesteld dan de andere feesten, indien die er zijn, waarvan evenwel uit *Ex.* XXIII niets blijkt. Overigens erken ik gaarne, dat onze kennis van de Israëlietische feesten en de veranderingen, die zij hoogst waarschijnlijk in den loop der eeuwen ondergaan hebben, nog hoogst gebrekkig is. Verg. o. a. Ewald, *die Alterthümer des Volkes Israël* (2e Aug. 1854) S. 385—411; H. Hupfeld, *de primitiva et vera festorum apud Hebraeos ratione ex legum Mosaicarum varietate eruenda* III Partt. (1852—1858); Knobel t. a. p. S. 529—541 en beneden § 19, Eerste Afd. C.

e. *Ex.* XXV: 15 wordt voorgeschreven, dat de draagboomen „in de ringen der verbondsark zullen zijn en daar niet uitgetogen worden mogen." Hiermede schijnt te strijden *Num.* IV: 6, waar het bedekken van de ark *en het insteken der draagboomen* als eene der priesterlijke verrigtingen voorkomt. De zaak is van weinig beteekenis en bewijst niet zoozeer, dat de beide aangevoerde plaatsen aan verschillende wetgevingen ontleend zijn, als wel dat de auteur van *Num.* IV: 6 niet als ooggetuige spreekt. Keil verwijst naar *Ex.* XXXVII: 5; XL: 20, doch streng genomen strijden ook deze twee plaatsen met elkander en tot wegneming van den strijd tusschen *Ex.* XXV: 15 en *Num.* IV: 6 doen zij niets af.

f. *Ex.* XXXVIII: 25 vv. (verg. XXX: 12 vv.) strijdt met *Num.* I, in zooverre *Ex.* l. l. (d. i. vóór den 1sten dag der 1ste maand van het 2de jaar, *Ex.* XL: 17) ondersteld wordt, dat de volkstelling, die volgens *Num.* I: 1 eerst op den 1sten dag der 2de maand van het 2de jaar bevolen werd, reeds had plaats gehad. Keil (t. a. p.) merkt op, dat in *Ex.* XXXVIII van eene eenvoudige *telling* des volks sprake is, daarentegen *Num.* I van eene *monstering* en *indeeling* van alle strijdbare mannen. Doch men kan moeijelijk onderstellen, dat Mozes zonder eenige noodzaak die *eenvoudige* (sic) telling (van 603550 man) tweemaal zou hebben verrigt en nog moeijelijker, dat zij beide malen geheel hetzelfde resultaat zou hebben opgeleverd, hoewel tusschen de eerste en tweede een tijdsverloop van eenige maanden lag. Kennelijk is *Ex.* XXXVIII: 25 vv. eene *prolepsis*, die evenwel het streng-historisch karakter òf van *Ex.* XXXVIII zelf òf van *Num.* meer dan twijfelachtig maakt. Verg. § 11 n. 3.

g. *Lev.* XXIII: 18 (waar het offer op het oogstfeest bepaald wordt op zeven eenjarige lammeren, één stier, twee rammen als brandoffer; één geitenbok tot zondoffer en twee eenjarige lammeren tot dankoffer) strijdt met *Num.* XXVIII: 27—30 (waar voor hetzelfde feest een offer wordt voorgeschreven van zeven eenjarige lammeren, twee stieren, één ram ten brandoffer en één geitenbok tot zoenoffer). Bertheau (t. a. p. S. 289) en met hem Keil (t. a. p.) en Delitzsch (t. a. p. S. 49) trachten dit verschil op te heffen door aan te nemen, dat de offers in *Lev.* l. l. vermeld bij de brooden der eerstelingen behooren, terwijl

Num. l. l. de eigenlijke feestoffers worden opgesomd. Maar waren dan de offers, bij de brooden behoorende, geene feestoffers? Ontleent het feest niet juist zijn karakter aan den volbragten oogst, waarvan de beide brooden symbolen zijn? Daarbij is, niettegenstaande het verschil, toch de overeenkomst tusschen de beide plaatsen zóó groot, dat wij in de ééne duidelijk eene wijziging voor ons hebben van de offerpraktijk in de andere voorgeschreven.

h. *Num.* IV: 3, 23, 30, 35, 39, 43, 47 wordt de diensttijd der Levieten bepaald van hun 30ste tot hun 50ste levensjaar; *Num.* VIII: 24 daarentegen van hun 25ste tot hun 50ste levensjaar. Hengstenberg (S. 391 ff.) heft deze tegenstrijdigheid op door de onderstelling, dat *Num.* IV alleen van het dragen van den tabernakel en zijn toebehooren, gedurende de woestijnreize, sprake is; *Num.* VIII daarentegen van de dienstverrigtingen der Levieten in het algemeen: met deze begonnen zij op 25jarigen leeftijd, doch eerst 5 jaren later werden zij toegelaten tot het dragen van den tabernakel. Jammer, dat deze oplossing — door Keil overgenomen — in lijnregten strijd is met *Num.* IV: 42: „van den dertigjarige af en verder tot den vijftigjarige toe, alle degenen die kwamen om *te doen dienstwerk en draagwerk* in de tent der zamenkomst.” De oorspronkelijke uitdrukkingen לַעֲבֹד עֲבֹדַת עֲבֹדָה וַעֲבֹדַת מַשָּׂא בְּאֹהֶל מוֹעֵד zijn geheel ondubbelzinnig; niettemin vertaalt Hengstenberg (S. 394): „welche kamen Dienst zu thun *und zwar* Dienst des Tragens an dem Versammlungszelte u. s. w.” Even willekeurig wordt de duidelijke zin van vs. 19, 24, 27 verdraaid. Indien werkelijk in het geheele hoofdstuk *alléén* van dragen sprake was, dan kon de formule בְּאֹהֶל מוֹעֵד (vs. 3, 15, 23 enz.) beteekenen: *aan* of *ten aanzien van de tent der zamenkomst.* Doch dat is niet het geval, zoodat de eenvoudigste opvatting (*in de tent der zamenkomst*) zeker ook de ware is. Delitsch (t. a. p. S. 50) is opregt genoeg om het verschil te erkennen.

[8]) Delitzsch (t. a. p. S. 48—50) is van oordeel, dat zij, die in de wetgeving van den Pentateuch tegenstrijdigheden meenen op te merken, duidelijk toonen onbekend te zijn met de methode, volgens welke de plaatsen, die hier in aanmerking komen, moeten worden behandeld, en die o. a. door de beoefenaars van het Romeinsche regt wordt toegepast. Het Corpus Iuris Iustinianei, bestaande uit de Digesten, Institutiones en Codex, is één geheel en bestemd om als zoodanig te worden toegepast; de regtsgeleerden (zie b. v. Savigny, *System des heutigen Römischen Rechts* Bd. I § 43 s.) volgen dan ook dezen regel, dat zij de tegenstrijdigheden, die zich voordoen, in blooten schijn oplossen. Dit geschiedt 1°. langs *systematischen* weg d. i. zóó, dat men aan elk der strijdige plaatsen haar eigenaardig gebied aanwijst, buiten hetwelk zij niet geacht wordt te gelden [op die wijze vereenigt Delitzsch b. v. *Lev.* XXIII: 18 en *Num.* XXVIII: 27, boven n. 7 *g*]; 2°. langs *historischen* weg, d. i. door alleen de jongste bepaling als geldende aan te merken, de oudere daarentegen als afgeschaft, zoodat de laatste wordt medegedeeld als historisch materiaal en tot opheldering van de bepaling, die kracht van wet verkregen heeft. [Op deze wijze oordeelt hij over de betrekking van Deuteronomium tot Exodus—Numeri, over *Num.* IV verg. met *Num.* VIII, boven n. 7 *h* enz.]. — Ik geloof niet, dat de Mozaïsche oorsprong van de geheele wetgeving, in den Pentateuch vervat, door deze analogie waarschijnlijker gemaakt wordt. Immers de strijd tusschen de verschillende deelen van het Corpus Iuris komt juist dááruit voort, dat het niet in zijn geheel uit

één tijdvak en van ééne hand is. Is het nu met den Pentateuch gesteld als met het Corpus Iuris, dan wordt daardoor het successief ontstaan der wetgeving hoogst waarschijnlijk. Daarbij komt nu nog, dat de voorbeelden, door Delitzsch bijgebragt, zijne methode niet aanbevelen en dat hij ongelijksoortige gevallen met elkander verwart. De systematische vereeniging van *Lev.* XXIII: 18 met *Num.* XXVIII: 27 is mislukt; *Num.* IV verg. met VIII zijn niet gelijk te stellen *Num.* XXVII: 1—14 verg. met XXXVI: veeleer blijkt uit deze laatste plaats, dat bij wijziging of ampliatie eener oorspronkelijke verordening daarop teruggewezen wordt, wat *Num.* VIII geenszins het geval is. — Overigens zou ik de methode van Delitzsch zeer aanbevelenswaardig achten, wanneer wij nog leefden onder de Mozaïsche wet en haar moesten toepassen; ik zou haar dan verre verkiezen boven de willekeurige uitvlugten en tekstverdraaijingen van Hengstenberg; maar ons doel is historisch en vordert dus ook eene zuiver-historische methode.

Dat dit inderdaad het geval is, blijkt ook nog uit die wetten, welke zich duidelijk voordoen als aanhangsels van vroegere verordeningen, bestemd om eene leemte daarin aan te vullen. Naardien nu in de meeste gevallen zulke leemten eerst door de ervaring in latere jaren openbaar konden worden, zoo wijst ook dit verschijnsel op een successief ontstaan der tegenwoordige wetgeving. [9]). Eindelijk wordt dit nog waarschijnlijk gemaakt door het in het oog vallend verschil van spraakgebruik tusschen sommige wetten; een verschil, dat te sterker pleit voor verscheidenheid van auteur, omdat de wetgevende stijl uit den aard der zaak eenvoudig is en door zekere standvastigheid en het gebruik van staande formulen zich pleegt te kenmerken [10]).

9) De voorbeelden van dergelijke aanvulling — die in Deuteronomium verg. met Exodus tot Numeri in grooten getale voorkomen — zijn in de drie laatstgenoemde boeken betrekkelijk zeldzaam, vooral wanneer wij de tegenstrijdige wetten (n. 8) hier niet in aanmerking nemen. De wet, in *Num.* XXXVI vervat, wordt t. a. p. uitdrukkelijk genoemd eene aanvulling der verordening *Num.* XXVII: 1—14, maar tevens worden beide bepalingen van Mozes afgeleid en zelfs beide in het 40ste jaar na den uittogt geplaatst. — *Num.* V: 5—10 is een aanhangsel van *Lev.* V: 14—26 en bepaalt, dat de vergoeding voor toegebragte schade aan den naaste — zij bestaat in herstelling van het gepleegde kwaad, met toevoeging van een vijfde deel der waarde — moet worden betaald aan den benadeelde of zijn' goël, *en bij gebreke ook van den laatstgenoemde aan den priester.* Ten bewijze, dat deze aanvulling niet van den auteur der eerste wet (*Lev.* V), maar van een' ander is uitgegaan, kan strekken, dat hier de uitdrukking אֵיל הַכִּפֻּרִים voorkomt (vs. 8), die in *Lev.* V niet gelezen wordt en waarvoor wij *Lev.* XIX: 22 אֵיל הָאָשָׁם gebruikt vinden. (Verg. n. 10). — *Num.* XV: 22—31 is eene aanvulling van *Lev.* IV: 13—21, 27—33: hier evenwel zou men niet zonder grond kunnen beweren, dat beide bepalingen één auteur

hebben, *Lev.* l. l. is namelijk van het *zondigen tegen een verbod*, *Num.* l. l. van het (onwillekeurig) *verwaarlozen van een gebod* der wet sprake. — Men lette verder nog op de volgende plaatsen: *Num.* XIX, vooral vs. 11—22, verg. met *Lev.* XI—XV; *Ex.* XII: 43—50; *Num.* IX: 6—14, verg. met *Ex.* XII: 1 vv.; *Num.* XXX verg. met *Lev.* XXVII.

[10]) Ik bepaal mij hier tot het aanvoeren van enkele duidelijke voorbeelden. De maand, waarin het pascha valt, heet *Ex.* XIII: 4; XXIII: 15; XXXIV: 18 חֹדֶשׁ הָאָבִיב (d. i. aarenmaand), daarentegen *Lev.* XXIII: 5; *Num.* XXVIII: 16 הַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן (de eerste maand), verg. *Ex.* XII: 2, 18; XL: 2, 17; *Num.* IX: 1 enz. — De spreekwijze „ik ben Jhvh," of „ik ben Jhvh, uw God," die in sommige hoofdstukken van Leviticus (H. XVIII—XXII, XXIII—XXV) en Numeri (III) zeer gewoon is, ontbreekt elders b. v. in het bondsboek (H. XX: 23—XXIII: 33) geheel en al. — De wetten in het bondsboek beginnen gewoonlijk met כִּי of וְכִי, waarop dan het verbum en het subject volgen (*Ex.* XXI: 2, 7, 14, 18, 20, 22, 26, 28, 33, 35, 37; XXII: 4, 5, 6, 9, 13, 15; XXIII: 5). Daarentegen luidt de aanhef van vele andere wetten: אִישׁ כִּי, אָדָם כִּי, נֶפֶשׁ כִּי, אִישׁ אֲשֶׁר (*Lev.* I: 2; II: 1; IV: 2; V: 1; XIII: 2, 38, 40, 47; XV: 2; XX passim, XXII: 3, 5, 18, 21, 27; XXIV: 17—19 enz.). Wat Keil (*Inl.* § 27 n. 13) in het midden brengt om dit verschil weg te nemen, is slechts op enkele der boven aangewezen plaatsen toepasselijk. — Het loofhuttenfeest heet alleen *Ex.* XXIII: 16; XXXIV: 22 חַג הָאָסִיף (feest der inzameling), elders חַג הַסֻּכּוֹת (*Lev.* XXIII: 34); het pinksterfeest heet *Ex.* XXIII: 16 חַג הַקָּצִיר; *Ex.* XXXIV: 22 חַג שָׁבֻעֹת, terwijl *Num.* XXVIII: 26 (verg. met *Lev.* XXIII: 15—21) de naam יוֹם הַבִּכּוּרִים voorkomt. — Verg. verder in het algemeen Knobel, *Exod. u. Levit.* S. 495, 500, 573 en elders.

§ 9. *Zamenhang tusschen geschiedenis en wetgeving in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri.*

Het verband tusschen de geschiedverhalen en de wetgeving, in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri vervat, is niet zóó eenvoudig, dat het met weinige woorden kan worden aangewezen. Veeleer moeten hier verschillende gevallen onderscheiden worden.

a. Enkele wetten zijn voorzien van eene historische inleiding, die daarmede zóó naauw zamenhangt, dat evenmin het geschiedverhaal zonder de wet, als de wet zonder het geschiedverhaal kan worden gedacht [1]).

b. Sommige wetten hangen met geschiedverhalen zoo naauw zamen en omgekeerd, dat beiden steeds met elkander verbonden moeten geweest zijn [2]).

c. Daarentegen is de zamenhang tusschen geschiedenis en wetgeving hier en daar zeer los of zelfs gebrekkig, zoodat wij ons zeer goed kunnen voorstellen, dat beide oorspronkelijk van elkander onafhankelijk bestaan hebben. De vroegere zamenhang, thans door het inschuiven óf van een geschiedverhaal óf van ééne of meer wetten verbroken, is hier en daar nog zeer duidelijk te herkennen [3].

[1]) Zij zijn de volgende: *Ex.* XII (instelling van het paaschfeest); *Lev.* XXIV: 10—23 (straf der godslastering); *Num.* IX: 1—14 (uitstel van de paschaviering wegens onreinheid); XV: 32—36 (straf der sabbatschennis); XXVII: 1—11, XXXVI (erfopvolging door dochters); XXXI (verdeeling en heiliging van den buit). Al deze wetten kunnen — althans in den vorm waarin wij ze thans bezitten — niet afzonderlijk bestaan hebben, maar zijn er in uitdrukking en vorm geheel op aangelegd, om een deel uit te maken van zulk een geschiedverhaal, als waarmede zij thans verbonden zijn. Bijzonder duidelijk is dit ten aanzien van *Ex.* XII, *Num.* XXXI, doch ook ten opzigte der andere plaatsen kan het boven gestelde niet twijfelachtig schijnen.

[2]) Er bestaat een zeer naauw verband tusschen *Ex.* XXV—XXXI: 17; *Lev.* I—VII (wetten betreffende het bouwen van den tabernakel en offers) en *Ex.* XXXV—XL; *Lev.* VIII, IX (verhaal van den tabernakelbouw en van de inwijding der priesters; met deze laatste hangt wederom *Lev.* X ten naauwste zamen, met uitzondering welligt van vs. 16—21; verg. Knobel o. d. p.). Dat verband blijkt niet slechts uit den overeenstemmenden inhoud der wetten en des geschiedverhaals, maar ook uit de gelijkheid van beider spraakgebruik en uit de talrijke verwijzingen naar de wetgeving, die het verhaal kenmerken. — Ook in het boek Numeri doen zich gelijksoortige verschijnselen voor. De volkstelling in *Num.* I levert geheel hetzelfde resultaat als *Ex.* XXXVIII: 26 (§ 8 n. 7 *f.*); de wetten omtrent de Levieten (*Num.* III, IV) hangen zamen met *Lev.* X (verg. *Num.* III: 4); *Num.* VII staat in onmiddellijk verband met *Ex.* XXV—XXXI en de naauw daarmede verbonden geschiedenis *Ex.* XXXV—XL; *Num.* X: 11—28 slaat terug op de verordening omtrent de inrigting van het legerkamp en de marschordening, *Num.* II; *Num.* XVIII (zie vooral vs. 3, 4, 7) hangt zamen met de geschiedenis van Korachs opstand *Num.* XVI, XVII: 1—5. Verg. § 5 n. 3.

[3]) Zoo behooren b. v. *Ex.* XXIV en XXXI: 18—XXXIV: 35 bijeen, zoodat *Ex.* XXV—XXXI: 17 evenzeer tusschen die beide geschiedverhalen ingeschoven is, als omgekeerd *Ex.* XXXI: 18—XXXIV: 35 den zamenhang tusschen *Ex.* XXV—XXXI: 17 en XXXV—XL verbreekt. Niet alleen wordt in deze laatste hoofdstukken de tabernakelbouw verhaald, alsof er na *Ex.* XXV—XXXI: 17 niets voorgevallen was, maar daarenboven wordt in het geschiedverhaal, *Ex.* XXXIII: 7—11 het bestaan van een tabernakel, die naar *Ex.* XXXV vv. nog moet gebouwd worden, ondersteld. Daartegen zou men kunnen aanvoeren, dat *Ex.* XXV: 16, 21 Mozes bevel ontvangt *de getuigenis, welke* Jhvh *hem geven zal*, neder te leggen in de verbondsark, gelijk hij werkelijk doet, *Ex.* XL: 20: die „getuigenis” nu is geene andere dan de wet der tien geboden, die Mozes,

volgens H. XXIV: 12 op den Sinaï ontvangen zou (Knobel o. d. p. ontkent dit, doch zijn gevoelen schijnt onaannemelijk. Verg. § 14 n. 7). Men zou evenwel blijkbaar uit dezen éénen trek te veel afleiden, wanneer men daaruit trachtte te bewijzen, dat *Ex.* XXIV en XXV vv. *bijeen behooren:* daaruit volgt nog niets meer, dan dat *Ex.* XXV vv., *wat dit punt betreft*, op de juiste plaats zijn ingevoegd. — *Num.* XV (zie de inhoudsopgave, § 1) hangt noch met *Num.* XIII, XIV, noch ook met *Num.* XVI eenigermate zamen, terwijl daarentegen H. XIII, XIV, XVI althans chronologisch zich aan elkander aansluiten: wij mogen H. XV met te meer regt voor een ingeschoven stuk houden, naardien vs. 2 in het tegenwoordig verband als eene bijtende en ongepaste ironie klinkt. — Evenzoo moet worden geoordeeld over *Num.* XXVIII, XXIX, XXX, die in geen verband hoegenaamd staan met H. XXVII: 15—23 en XXXI, terwijl daarentegen deze beide stukken onmiddellijk bijeen behooren: verg. H. XXVII: 13 met XXXI: 2. (Op gelijke wijze moet worden geoordeeld over geheel Deuteronomium tot H. XXXII: 48—52; XXXIV toe: na de beide straks aangehaalde plaatsen verwachten wij het verhaal van Mozes' uiteinde, niet den inhoud van het boek Deuteronomium. Zie beneden § 10).

Uit het bovenstaande volgt, dat zij die in de wetgeving van Exodus, Leviticus en Numeri één geheel zien, waarmede de geschiedverhalen eerst later zijn verbonden, de feiten slechts gedeeltelijk verklaren en wel inzonderheid van die, welke boven onder *a* en *b* werden opgenoemd, geen rekenschap geven kunnen. Dit algemeene oordeel is inzonderheid toepasselijk op Bertheau, wiens hypothese evenwel nog altijd der vermelding waardig blijft [4]). Hij vindt in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri zeven groepen Mozaïsche wetten, in elk dezer groepen zeven rijen, in elke rij tien geboden [5]). Die zeven groepen, of vierhonderd-en-negentig geboden, maakten vroeger één aaneengesloten geheel uit, een' codex van zuiver-wetgevenden inhoud, maar bij de redactie van den Pentateuch werden de geschiedverhalen tusschen de groepen in, eene enkele maal zelfs tusschen de rijen van éene groep, opgenomen [6]). Behalve de feiten, boven sub *a* en *b* vermeld, pleiten tegen deze hypothese 1°. het groote aantal wetten, die door Bertheau als „nachträgliche Gesetze” van zijne groepen worden afgezonderd, niet zelden naar het schijnt zonder genoegzamen grond [7]); 2°. de met elkander strijdige wetten, boven § 8 n. 7 aangewezen; 3°. de hier en daar gekunstelde aanwijzing van het tiental geboden in éene rij en het zevental rijen in éene groep [8]). Niettemin moet worden erkend, dat van de gewoonte om tien geboden tot één geheel te verbinden, waarvan de Decalogus het eerste voorbeeld ople-

vert, ook verder in den Pentateuch sporen voorkomen, die door Bertheau hier en daar zeer gelukkig zijn in het licht gesteld [9]).

[4]) Zij wordt ontwikkeld in het boven aangehaalde werk: *Die sieben Gruppen Mozaischer Gesetze in den drei mittleren Büchern des Pentateuchs.* M. Baumgarten nam haar over in zijnen: *Theologischen Commentar zum Alten Testament.* I. I. S. XCI ff. Doch door de meeste nieuweren werd zij verworpen, en opzettelijk bestreden door Kurtz t. a. p. II. 293 f. 299 fgg.

[5]) De zeven groepen zijn de navolgende: A. *Ex.* XX—XXIII: 19; B. *Ex.* XXV—XXXI: 11; C. *Lev.* I—VII; D. *Lev.* XI—XVI; E. *Lev.* XVII—XX; F. *Lev.* XXI—XXVI: 2; G. *Num.* X: 11—XXXVI. Men bemerkt aanstonds, dat de laatste groep veel grooter omvang heeft dan de andere, doch dit is niet meer dan schijn, want al de historische stukken en vele losse wetten worden van de groep afgezonderd, zoodat wij deze zeven rijen verkrijgen: *a. Num.* XV: 1—16; *b.* en *c. Num.* XIX; *d. Num.* XXVIII, XXIX; *e. Num.* XXX; *f. Num.* XXXV: 1—15; *g. Num.* XXXV: 16—34. Verg. beneden n. 7.

[6]) Bertheau handelt over de historische stukken S. 297 ff. en komt tot het tweevoudige besluit 1°. dat de historische stukken, van de wetten afgezonderd, geen geheel vormen en dus nooit afzonderlijk, als geschiedenis van den Mozaïschen tijd, bestaan hebben: *das Geschichtliche ist nicht ohne das Gesetzliche gewesen* (S. 300); 2°. dat de zeven groepen, die met elkander één geheel uitmaken, dat naar een vast plan bewerkt is, vroeger afzonderlijk bestaan hebben: *das Gesetzliche ist ohne das Geschichtliche gewesen; zu der vorhandenen Gesetzsammlung ist das Geschichtliche hinzugekommen* (S. 310.) Op welke wijze dit heeft plaats gehad, blijkt reeds eenigzins uit n. 5, doch moet hier nog nader worden aangewezen. Bij de eerste groep behoort de inleiding, *Ex.* XIX; de sluiting van het verbond *Ex.* XXIV: 1—11, en als aanhangsel *Ex.* XXIV: 12—18; XXXI: 12—XXXV: 3; bij de tweede groep behooren *Ex.* XXXV: 4—XL; bij de derde *Lev.* VIII—X; de vierde, vijfde, zesde volgen onmiddellijk op elkander; na de zesde wordt de geschiedenis voortgezet, *Lev.* XXVII—*Num.* X: 11; de zevende groep eindelijk heeft door het invoegen der historische stukken hare oorspronkelijke gedaante geheel en al verloren; aan de eerste rij gaat vooraf *Num.* X: 11—XIV; tusschen de eerste rij en de tweede en derde werden *Num.* XVI—XVIII geplaatst; na de derde volgt de historische afdeeling *Num.* XX—XXVII; daarop de vierde en vijfde rij; dan de voortzetting der geschiedenis *Num.* XXXI—XXXIV; eindelijk de zesde en zevende rij, *Num.* XXXV.

[7]) Afgezien van enkele stukken van kleineren omvang worden als „nachträgliche Gesetze" van de groepen afgezonderd: *Ex.* XX: 22—26; XXIII: 9—13; XXXI: 12—17; XXXIV: 11—26; XXXV: 1—3; *Lev.* XXIV: 1—23; XXVII; *Num.* V: 5—VI; VIII—IX: 14; XV: 17—41; XXVII: 1—11; XXXVI, waarbij dan nog komen de half-historische stukken *Ex.* XXXI: 1—11; *Num.* I—V: 4; X: 1—10; XXXIII: 50—XXXIV; eindelijk ook *Num.* XVII. Hoeveel willekeur er in deze afzondering valt op te merken springt in het oog. Ik wijs slechts op enkele duidelijke voorbeelden. Waarom zijn de wetten in *Num.* V: 5—VI „nachträglich" en *Num.* XIX niet? Op de plaatsing kan Bertheau zich niet beroepen, want *Num.* XIX staat evenzeer tusschen historische stukken (H. XVI—XVIII, XX—XXVII) in, als *Num.* V: 5—VI; bij de wetten in deze

hoofdstukken vervat ontbreekt de gewone aanhef: „en Jhvh sprak tot Mozes aldus:” niet; haar inhoud eindelijk is althans even belangrijk als die van H. XIX. Op gelijke wijze moet worden geoordeeld over *Num.* XV: 17—41: op zijn standpunt had Bertheau althans vs. 17—31 in de groep moeten opnemen, maar — dan zou deze ééne rij te veel gekregen hebben. Hoe bezwaarlijk het is, de historische stukken van de wetgevende te scheiden, blijkt regt duidelijk dááruit, dat *Ex.* XXXI: 1—11, als historisch, niet tot de groep gerekend wordt, zoodat deze wèl de bevelen omtrent de inrigting van den tabernakel, maar niet over de uitvoering van die bevelen zal behelsd hebben; verder uit *Num.* XVIII, een hoofdstuk van het allerhoogste belang, dat in de wetgeving onmogelijk kan gemist worden, althans evenmin als *Lev.* XXI, XXII, maar dat niettemin door Bertheau daarvan wordt losgerukt; eindelijk — want ik kan niet alles noemen — uit *Lev.* XVI: 1, waar verwezen wordt naar *Lev.* X: 1, 2, derhalve naar een historisch stuk, hetwelk volgens Bertheau eerst later bij de wetgeving zal gevoegd zijn.

8) De Pentateuch kent en noemt slechts één *decalogus*, den welbekenden, die ons *Ex.* XX: 1—17 wordt meêgedeeld (עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים, *Ex.* XXXIV: 28; *Deut.* IV: 13; X: 4). Daaruit volgt nu wel niet, dat er geene andere wetten zijn, in tien geboden uitgedrukt, maar indien deze vorm in de boeken Exodus—Numeri *doorloopend* gebruikt werd, dan zou men hoogst waarschijnlijk dien naam niet aan den decalogus alléén hebben gegeven; dan zou zich van zulk eene indeeling al ligt nog een spoor of althans eene herinnering in den Pentateuch bewaard hebben. Doch evenmin in het O. T., als in de Joodsche overlevering, vinden wij iets van dien aard. Verg. Bertheau S. XI—XVI; J. M. Jost, *Geschichte des Judenthums und seiner Secten* I (1857) S. 451—468. — Niettemin, ook bij gebrek aan eenige overlevering, zou de hypothese door hare eigene natuurlijkheid zich kunnen regtvaardigen. Doch dit is niet het geval. Ook hier bepaal ik mij tot enkele voorbeelden. *Ex.* XXI: 12—27 volgen de tien geboden der derde rij aldus op elkander: 1, vs. 12; 2, vs. 13; 3, vs. 14; 4, vs. 15; 5, vs. 16; 6, vs. 17; 7, vs. 18, 19; 8, vs. 20, 21; 9, vs. 22—25; 10, vs. 26, 27. Het negende gebod had kennelijk in tweeën moeten gesplitst worden, vs. 22, 23 en vs. 24, 25; de beide laatste verzen behelzen een algemeenen regel, die door de verbinding met vs. 22, 23 tot één enkel gebod zijne beteekenis ten deele verliest. Bertheau kan zich hier alleen beroepen op het ontbreken van כִּי of וְכִי, in het begin van vs. 24, doch deze partikel ontbreekt ook H. XXI: 3, 4, 5 en toch ziet hij daar den aanvang van drie verschillende geboden. Hij had dan nog veeleer vs. 24, 25 met vs. 26, 27 moeten verbinden, want deze laatste verzen behelzen eene uitzondering op den regel in vs. 24, 25 gesteld. — H. XXI: 26—32 vormen één gebod; daarentegen worden vs. 2—6 gesplitst in vijf geboden en dat hoewel de vorm der beide afdeelingen, op enkele onbeduidende afwijkingen na, geheel dezelfde is. — H. XXIII: 9—13 worden aangemerkt als een later toevoegsel tot het bondsboek, hoofdzakelijk omdat zij zich niet voegen in de tiendeelige splitsing, want al de overige bewijzen zijn gemakkelijk te ontzenuwen. — Vreemd is het verder, dat de kleine afdeeling H. XXIII: 14—19 in tien geboden wordt versnipperd: o. a. zal vs 15b (וְלֹא יֵרָאוּ פָנַי רֵיקָם) een afzonderlijk gebod zijn, hoewel het — indien het namelijk hier op zijne plaats staat — alleen in verband met vs. 15a eenigen zin heeft. Verg. verder Kurtz t. a. p.

[9]) Verg. Ewald t. a. p. II 211—217. Bijzonder gelukkig schijnt Bertheau geweest te zijn in de verdeeling van *Lev.* XVII—XX (S. 197—216), bepaaldelijk in H. XVIII: 6—23 (eerste en tweede rij). Doch zelfs hier ontbreekt het niet aan willekeurige omzetting en splitsing. Verg. verder Bunsens *Bibelwerk* V: 237 ff. 344 ff.

§ 10. *De Deuteronomische wetgeving.*

Het is niet toevallig of willekeurig, dat de wetten in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri vervat in § 8, 9 afzonderlijk zijn behandeld en eerst nu die van Deuteronomium ter sprake komen. Er bestaat namelijk tusschen die beide wetgevingen een in het oog vallend verschil, dat te minder kan worden geloochend, naarmate het in het laatstgenoemde boek zelf duidelijker wordt erkend [1]).

De verschijnselen, in § 8 ter sprake gebragt, zijn voldoende om te bewijzen, dat de wetgeving, in de boeken Exodus, Leviticus en Numeri vervat, geenszins van ééne hand of uit denzelfden tijd afkomstig zijn kan. Ook de geschiedverhalen van Exodus en Numeri moeten aan verschillende schrijvers worden toegekend (§ 4—6). Daaruit volgt, dat de betrekking van het boek Deuteronomium tot de drie voorafgaande boeken eerst dán met volstrekte zekerheid zal kunnen worden vastgesteld, nadat de bestanddeelen der laatstgenoemde behoorlijk geschift zijn en hunne chronologische volgorde, zoo naauwkeurig mogelijk, bepaald is. Niettemin schijnt het raadzaam, het boek Deuteronomium reeds nu voorloopig met Exodus—Numeri te vergelijken, vermits eerst na eene zoodanige vergelijking de methode van het onderzoek naar de zamenstelling van den Pentateuch (§ 11) kan worden vastgesteld.

Het boek Deuteronomium dan onderstelt overal het bestaan eener wetgeving, zooals die welke in Exodus—Numeri is opgeteekend. Niet slechts zijn de toespraken, waaruit het boek bestaat, volgens zijne eigene opgave (H. I: 1, 2), bijna veertig jaren na de Sinaietische wetgeving gehouden en wordt daarin op de gebeurtenissen in de woestijn en op de wetten, daar gegeven, als op verledene teruggezien, maar het blijkt ook duidelijk, dat die wetten en die geschiedenis reeds waren opgeteekend vóór het ter neder schrijven van Deuteronomium. Daaruit

volgt wel niet aanstonds, dat de schrijver van Deuteronomium de boeken Exodus—Numeri in denzelfden vorm, waarin wij ze thans bezitten, voor zich had, maar het blijkt toch, dat de wetgevende en historische oorkonden, die hij gebruikt en waarnaar hij verwijst, met de genoemde boeken groote overeenkomst hadden en grootendeels daarmede identisch waren [2]). Ten aanzien van de historische oorkonden wordt dit algemeen erkend, doch ook waar de Deuteronomist wetten voordraagt, die in de andere boeken voorkomen, bedient hij zich van dezelfde uitdrukkingen, die daar gebruikt waren, en wel zóó, dat men niet, omgekeerd, aan ontleening uit Deuteronomium denken kan [3]). Het is daarom geenszins te verwonderen, dat de meeste onderzoekers aan de boeken Exodus—Numeri in hun geheel de prioriteit toekennen, en, hoewel ons beneden (§ 21, 22) blijken zal, dat hun gevoelen geenszins alle zwarigheden oplost, zoo verdient het evenwel stellig de voorkeur boven de meening van Delitzsch, von Bohlen, George en Vatke, die de opteekening van nagenoeg alle wetten in Exodus—Numeri (*Ex.* XX—XXIII alleen uitgezonderd) later plaatsen dan het te boek stellen der Deuteronomische wetgeving [4]).

[1]) Boven § 2 n. 5. Verg. vooral H. XXVIII: 69 en de formule הַתּוֹרָה הַזֹּאת, die de Deuteronomische wetgeving van eene andere — d. i. van de Sinaietische — onderscheidt.

[2]) Zeer talrijk zijn de herinneringen aan hetgeen er bij den Sinaï en gedurende de woestijnreize was voorgevallen. Verg. b. v. *Deut.* I: 9—18 met *Ex.* XVIII; *Deut.* I: 22—36 met *Num.* XIII, XIV; *Deut.* II met *Num.* XX vv.; *Deut.* III: 26—28 met *Num.* XXVII: 15—23; *Deut.* IV: 9 vv. met *Ex.* XIX, XX; *Deut.* VI: 16 met *Ex.* XVII: 1—7; *Deut.* IX: 8 vv. met *Ex.* XXXII vv.; inzonderheid vs. 10 met *Ex.* XXXI: 18; vs. 12 vv. met *Ex.* XXXII: 7 vv.; vs. 21 met *Ex.* XXXII: 20; vs. 22 met *Num.* XI; vs. 23 met *Num.* XIII, XIV; *Deut.* X: 1 vv. met *Ex.* XXXIV; vs. 22 met *Gen.* XLVI; *Deut.* XI: 3, 4 met *Ex.* XIV, XV; *Deut.* XXIV: 9 met *Num.* XII enz. Tusschen enkele dezer parallele plaatsen wordt wel is waar eenig verschil opgemerkt (§ 4 n. 1), doch aan den anderen kant is de overeenkomst, somtijds in kleine trekken, zóó groot, dat wij bij den Deuteronomist bekendheid met die vroegere verhalen onderstellen moeten, al heeft hij hunnen inhoud hier en daar met groote vrijheid teruggegeven. — Op eene bestaande wetgeving wordt teruggewezen *Deut.* XVIII: 2 (verg. *Num.* XVIII: 20); *Deut.* XXIV: 8 (verg. *Lev.* XIII, XIV); *Deut.* XXVI: 18, 19 (verg. *Ex.* XIX: 4—6; *Lev.* XVIII—XX enz.); op den decalogus in het bijzonder H. IV, V, X.

[3]) Bijzonder duidelijk blijkt dit uit *Deut.* V: 6—18, verg. met *Ex.* XX: 2—17. De redactie van den decalogus in *Deut.* V is later dan die van *Ex.* XX. Men

lette o. a. op de invoeging der woorden: „zooals Jhvh, uw God, u bevolen heeft" (vs. 12, 16); op het bijvoegsel „en uw os en uw ezel" (vs. 14); „en zijn akker" (vs. 18); „en opdat het u welga" (vs. 16); op de omzetting in vs. 18, die den oorspronkelijken zin van het woord בַּיִת geheel verandert: *Ex.* XX: 17 duidt het aan het huis met al wat daartoe behoort, zoodat vs. 17b de verschillende bestanddeelen van den בַּיִת opsomt; daarentegen beteekent het woord *Deut.* l. l. alleen *woning*. Hoe Kurtz (t. a. p. II. 283 ff.) de redactie van den decalogus in *Deut.* V als de oorspronkelijke kan aanmerken, zou onverklaarbaar zijn, indien het hem niet kennelijk te doen was om handhaving der Luthersche telling van de tien geboden. Verg. daartegen Knobel, *Exod. u. Levit.* S. 197 ff. — Men verg. verder *Deut.* VII: 20, 22 met *Ex.* XXIII: 28—30; *Deut.* XVI: 19 met *Ex.* XXIII: 8; beide malen heeft *Ex.* XXIII het oorspronkelijke; *Deut.* XV: 12—18 met *Ex.* XXI: 1—6, welke wet in Deuteronomium verduidelijkt wordt (verg. Hengstenberg III. 438 ff.); *Deut.* XVI: 1—17, waar over de drie hooge feesten wordt gehandeld, met *Ex.* XXIII: 14—19; *Lev.* XXIII; de benamingen der feesten zijn dan eens uit *Ex.* l. l., dan weder uit *Lev.* l. l. overgenomen (boven § 8 n. 10). Zoo heet het derde der hooge feesten חַג הַסֻּכּוֹת even als *Lev.* XXIII: 34, doch de oorsprong dezer benaming wordt niet verklaard, maar als bekend (uit *Lev.* XXIII: 42—44) ondersteld.

4) Delitzsch (t. a. p. S. 25 ff.) houdt het boek Deuteronomium even als *Ex.* XX—XXIII voor echt Mozaïsch en meent daarentegen, dat de drie middenste boeken van den Pentateuch eerst korten tijd na Josua hunnen tegenwoordigen vorm ontvingen, en slechts voor een deel in de woestijn werden opgeteekend. Daaruit volgt dat Deut. volgens hem ouder is dan Exodus—Numeri. Zijn gevoelen kan eerst beneden (§ 21) beoordeeld worden. Hier merk ik alleen op, dat de afwijkende voorstelling van sommige historische bijzonderheden in Deut. (§ 4 n. 1) — die dan nu volgens Delitzsch de oorspronkelijke wordt — door de verhalers in Exodus en Numeri òf in het geheel niet òf op eene zeer zonderlinge wijze is gebruikt geworden, hetgeen dubbel vreemd is, wanneer Mozes zelf ze zóó voorgedragen heeft, als wij ze in Deut. lezen. Straks zal blijken (n. 9), dat de verschilpunten tusschen de wetgeving in Exodus—Numeri en in Deut. ons op eene geheel andere betrekking tusschen die boeken wijzen, dan door Delitzsch aangenomen wordt, gelijk reeds eenigermate blijken kan uit de verschijnselen in n. 3 ter sprake gebragt. — Van een geheel anderen aard is het gevoelen der drie andere geleerden, boven genoemd, hetwelk door J. F. L. George, *die älteren jüdischen Feste, mit einer Kritik der Gesetzgebung des Pentateuch* (1835) S. 13—75 het uitvoerigst is ontwikkeld geworden. Hij neemt namelijk aan, dat de historische bestanddeelen van den Pentateuch de oudste zijn; dat het boek Deut. onder de regering van Josia geschreven is, terwijl de meeste wetten van Exodus—Numeri eerst in en na de Babylonische ballingschap werden opgeteekend. Zijne bewijzen voor die stelling zijn deels uitwendige (S. 13—18), deels inwendige d. i. aan de vergelijking der beide wetgevingen ontleend (S. 18—75). 1⁰. Uitwendige bewijzen: Jeremia, die Deut. kent en veel gebruikt, weet nog niets van de wetgeving in Exodus—Numeri vervat, gelijk blijkt uit H. VII: 21—23, waar hij zich beroept op *Deut.* VII: 6; XIV: 2; XXVI: 18, doch de geheele offer-thora bepaald uitsluit. Doch Jeremia kon, gelijk vóór hem Hosea (VI: 7), Jesaja

(I: 11 vv.) en andere profeten, de zedelijke geboden der wet verre boven de ceremoniëele voorschriften stellen en die als den eigenlijken grondslag van het verbond met Jhvh aanmerken, zonder dat daaruit volgt, dat eene ceremoniële wetgeving in zijnen tijd nog niet bestond; hij kon zelfs t. a. p. zijne overtuiging uitspreken, dat de voorschriften omtrent brand- en slagtoffer jonger zijn dan de zedelijke geboden, zonder dat daaruit volgt, dat Exodus—Numeri later dan Deut. zijn te boek gesteld. Zie beneden § 20. 2°. Inwendige bewijzen. De hoogere ouderdom van Deut. wordt bewezen door allerlei zonderlinge beweringen, die op wederlegging eigenlijk geen aanspraak kunnen maken, als daar zijn: dat er eerst na de Babylonische ballingschap tusschen priesters en Levieten, tusschen hoogepriester en priesters onderscheiden werd; dat de Mozaïsche tabernakel nooit heeft bestaan; dat de geest en strekking van Deut. ons in een vroeger tijdvak verplaatsen, dan die van Leviticus enz. *Deut.* XXXI: 14 wordt geheel willekeurig als later bijvoegsel aangemerkt; op *Deut.* XVIII: 2; XXIV: 8 (boven n. 2) wordt geen acht geslagen. — Het gevoelen van George is dan ook in dien vorm, waarin het door hem werd voorgedragen, bijna algemeen verworpen. Welke waarheid daaraan ten grondslag schijnt te leggen, kan eerst beneden § 21, 23 blijken. Het is ons hier nog meer te doen, om het *verschil* tusschen Deut. en Exodus—Numeri aan te wijzen, dan om de *juiste betrekking* tusschen de beide wetgevingen te bepalen.

Naardien nu ons voorafgaand onderzoek geleerd heeft, dat evenmin het geschiedverhaal als de wetgeving, in Exodus, Leviticus en Numeri vervat, uit Mozes' tijd afkomstig is, zoo staat het reeds om die reden vast, dat ook het boek Deuteronomium niet Mozaïsch zijn kan. Niettemin blijft het hoogst belangrijk, de overeenkomst en het verschil tusschen de vier boeken naauwkeurig in het licht te stellen, opdat het blijke, welke de strekking is der Deuteronomische wetgeving, wat haar van die der drie voorafgaande boeken onderscheidt, en of zij met deze laatste van ééne hand of althans uit één tijdvak afkomstig is.

Zulk eene vergelijking nu geeft aanleiding tot de volgende opmerkingen:

A. De Deuteronomische wetgeving rigt zich tot andere personen dan het grootste deel der wetten in Exodus—Numeri. Voor zooverre deze op de eeredienst en al hetgeen daarmede zamenhangt betrekking hebben, zijn zij bestemd voor de priesters en Levieten, wier werkzaamheid zij regelen en wien zij de noodige voorschriften geven ten aanzien hunner verpligtingen en betrekking tot het volk. Dit geldt b. v. van de wetten in *Ex.* XXV—XXXI, *Lev.* I—VII, XII—XVII, XXI, XXII enz. Wèl worden hier ook aan het volk verpligtingen opgelegd,

maar zij komen voor nevens de verordeningen, die alleen de priesters betreffen, en zijn daarmede tot één geheel verbonden. De Deuteronomische wetgeving daarentegen, gelijk zij in haar geheel door Mozes aan Israël voorgedragen wordt, is ook voor het gansche volk bestemd. Zoodanige bepalingen, waarbij alleen de priesters en Levieten belang hadden, worden in Deuteronomium niet herhaald, wèl ondersteld [5]).

[5]) Verg. *Deut.* XVIII: 2; XXIV: 8. Het is van veel belang, dit onderscheid ook bij de overweging der volgende punten in het oog te houden. Het voorbijzien daarvan zou ons in gevaar brengen, voor strijd aan te zien, wat zich uit de verschillende bestemming der beide wetgevingen gemakkelijk verklaart.

B. De Deuteronomische wetgeving onderscheidt zich door haren vorm ten duidelijkste van die der voorafgaande boeken. Hoewel het ook hier niet ontbreekt aan vermaningen tot gehoorzaamheid aan Jhvh, en aan ernstige waarschuwing tegen ontrouw jegens Hem, zij zijn toch betrekkelijk zeldzaam: gewoonlijk worden de verordeningen eenvoudig en in den wettelijken vorm voorgedragen. Het boek Deuteronomium daarentegen is geheel paraenetisch van toon en strekking [6]).

[6]) Uit de drie voorafgaande boeken verg. men *Ex.* XXIII: 20—33; *Lev.* XXVI. De wetten, in deze boeken vervat, wijken in dit opzigt van elkander af; terwijl sommige geheel ongemotiveerd worden voorgedragen, worden bij andere de algemeene of bijzondere redenen, die voor hare opvolging pleiten, uitdrukkelijk genoemd. In *Lev.* XVIII—XX is dit b. v. zeer gewoon. Doch in Deut. is regel wat in de andere boeken hier en daar als uitzondering voorkomt. De wetgever gaat telkens in den vermanenden toon over, verbindt aan de opvolging zijner geboden heerlijke beloften, aan hunne verwaarlozing vreeselijke bedreigingen enz. Bewijsplaatsen aan te voeren is overbodig. Uit n. 5 blijkt overigens, dat dit verschijnsel *op zich zelf* voor verschil van auteur niets bewijzen zou: eerst in verband met de volgende punten verkrijgt het in dit opzigt beteekenis. Schultz (*das Deut. erklärt* S. 7) bepaalt het doel der Deuteronomische wetgeving in deze woorden: „Seine Absicht ist es durchweg, besonders durch ergänzende Hülfsverordnungen dahin zu wirken, dass die Gesetze oder Institutionen der vorderen Bücher, deren volle Gültigkeit es voraussetzt, nicht irgendwie, sondern ihrem innern Wesen, ihrem höhern Zwecke, ihrer Idee nach trotz aller sich in Canaän oder sonstwie herausstellenden Schwierigkeiten Verwirklichung finden." In hoeverre de verhouding der Deut. wetten tot de voorafgaande hier juist omschreven is, zal beneden (n. 8—10) blijken, doch overigens is in de door mij onderschrapte woorden het onderscheid tusschen Deut. en Exod.—Numeri niet onjuist uitgedrukt: de paraenetische toon, de meerdere innigheid der Deut. wetgeving, hare voordragt aan het geheele volk beoogen inderdaad de toewijding van de harten der Israëlieten aan de dienst van Jhvh en hunne vrijwillige gehoorzaamheid aan Zijne voorschriften.

C. De Deuteronomische wetgeving onderscheidt zich van die der boeken Exodus—Numeri door hare eigenaardige taal, vooral door het gebruik van een aantal spreekwijzen, die telkens terugkeeren en duidelijk zamenhangen met voorstellingen en denkbeelden, die aan de voorafgaande boeken vreemd zijn. Dit verschijnsel pleit evenzeer voor de eenheid van het boek Deuteronomium, als tegen het gevoelen, dat het aan den auteur of de auteurs van de voorafgaande boeken moet worden toegekend [7]).

7) Men is tamelijk eenstemmig in de erkenning van het verschil in spraakgebruik tusschen Deut. en de vorige boeken (zie b. v. Keil *Inl.* § 30; Hävernick I. 2. S. 461 e. a.), doch over de gevolgtrekkingen daaruit af te leiden heerscht verschil van gevoelen. Terwijl sommigen meenen het onderscheid geheel te kunnen verklaren uit de bestemming en den vorm van Deut., zijn anderen van oordeel, dat het voor verschil van auteur getuigenis aflegt. In verband met de overige bewijzen, die daarvoor pleiten, schijnt dit laatste volkomen gewettigd, vooral omdat het spraakgebruik van Deut. zoo *gelijkmatig* is, d. i. door zoovele, telkens terugkeerende formulen zich kenmerkt, die evenzeer in de boeken Exodus—Numeri ontbreken, als enkele lievelingsuitdrukkingen en voorstellingen van deze laatste in Deut. te vergeefs gezocht worden. De spreekwijze: בִּעֵר אֶת־הָרָע מִקֶּרֶב (*exurere* i. e. *penitus tollere malum de medio*) komt voor *Deut.* XVII: 7; XIX: 19; XXI: 21; XXII: 21, 24; XXIV: 7 (XVII: 12; XXII: 22; XIX: 13; XXI: 9; XXVI: 13, 14), in Exodus—Numeri nooit. Omgekeerd ontbreken in Deut. de formulen: וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהִוא (וְנִכְרְתוּ הַנְּפָשׁוֹת הָאֵלֶּה), לְדוֹרוֹת, אִישׁ אִישׁ, die in de voorafgaande boeken zeer gewoon zijn. Zoowel חק als חֻקָּה, in sing., komt in Exodus—Numeri zeer dikwijls voor (*Ex.* XV: 25; XXX: 21; *Lev.* VI: 11, 15; VII: 34; X: 15; *Num.* XVIII: 8, 11, 19; *Ex.* XII: 14, 17, 43 enz. enz.), in Deut. geen enkele maal. Daarentegen worden de synonyma חֻקּוֹת, מִצְוָה (מִצְוֹת), מִשְׁפָּטִים, תּוֹרָה, עֵדְוֹת, חֻקִּים, in Deut. op iedere bladzijde op verschillende wijzen met elkander verbonden (H. IV: 1, 5, 8, 14, 45; V: 1, 28; VI: I, 2, 17, 20; VII: 11, 17; VIII: 11; XI: 1, 32; XII: 1; XXVI: 16, 17; XXVII: 10; XXVIII: 15, 45; XXX: 10, 16); in de vorige boeken komen dergelijke verbindingen in *Lev.* XVIII—XX eenige malen voor; dan in de onderschriften *Lev.* XXVI: 46; *Num.* XXXVI: 13; eindelijk nog *Gen.* XXVI: 5; *Ex.* XVI: 28; *Lev.* XXVI: 15; zij zijn derhalve in Deut. veel menigvuldiger en moeten daar als kenmerk van den schrijftrant worden aangemerkt. De formulen: „in acht nemen om te doen (שָׁמַר לַעֲשׂוֹת, *Deut.* V: 1, 29; VI: 3, 25 en nog 11 maal); „het goede land" (הָאָרֶץ הַטּוֹבָה, *Deut.* I: 35; III: 25; IV: 21, 22; VI: 18; VIII: 10; IX: 6; XI: 17); אֲשֶׁר אַתֶּם עֹבְרִים לְרִשְׁתָּהּ (zoo, of met onbeduidende afwijkingen *Deut.* IV: 5, 14, 26; VI: 1; VII: 1; XI: 8, 10, 11, 29; XXIII: 21; XXVIII: 21, 63; XXX: 16, 18; XXXI: 13; XXXII; 47); „gaan achter Jhvh, achter andere goden" (*Deut.* IV: 3; VI: 14; VIII: 19; XI: 28; XIII: 3, 5; XVIII: 14; XXXI: 16) komen in Exodus—Numeri niet voor; evenmin de uitdrukking נָתַן לִפְנֵים, in den zin van

prijs geven, ter beschikking stellen (*Deut.* I: 8, 21; II: 31, 33, 36; VII: 2, 23; XXIII: 15; XXXI: 5 verg. met XXVIII: 7, 25), want het voorbeeld, door Keil *Inl.* § 33 n. 3 bijgebragt, *Ex.* XXX: 36, is geheel ongelijksoortig. Zoo zijn ook aan Deut. eigen de spreekwijzen: מִשְׁלַח יָדַיִם (*Deut.* XII: 7; XV: 10; XXIII: 21; XXVIII: 8, 20); מַעֲשֵׂה יָדַיִם (*Deut.* II: 7; XIV: 29; XXIV: 19; XXVIII: 12; XXX: 9); כַּצְּבִי וְכָאַיָּל (*Deut.* XII: 15, 22; XV: 22); עַשְׁתְּרֹת הַצֹּאן (*Deut.* VII: 13; XXVIII: 4, 18, 51); שְׁגַר אֲלָפִים (t. a. pp.; anders *Ex.* XIII: 12); בְּלִיַּעַל (*Deut.* XIII: 14; XV: 9), waarvan sommige niet slechts in den Pentateuch, maar ook elders in het O. T. niet voorkomen. Opmerkelijk is nog, dat het tooneel der wetgeving in Deut. altijd *Horeb* heet (H. I: 2, 6, 19; IV: 10, 15; V: 2; IX: 8; XVIII: 16; XXVIII: 69); de naam *Sinaï* komt alleen voor in den zoogenaamden zegen van Mozes, een ingeschoven stuk (H. XXXIII: 2). Over het verband tusschen die beide namen zie men het *Bijb. Woordenboek* III. 348, waar tevens Hengstenbergs poging om het verschil weg te redeneren (t. a. p. III. 396—399) wederlegd is. Het verbum אָהֵב wordt *Deut.* VII: 8, 13; X: 15; XXIII: 6 gebruikt om de betrekking van Jhvh tot Israël aan te duiden; *Deut.* VI: 5; VII: 9; X: 12; XI: 1, 13, 22; XIX: 9; XXX: 6 16, 20 is sprake van Israëls verpligting om God lief te hebben; het laatste denkbeeld wordt in den Pentateuch alléén *Ex.* XX: 6 (= *Deut.* V: 10) aangetroffen; het eerste in het geheel niet. Alleen Deut. kent de verpligting van Israël om Jhvh *aan te hangen* (דבק, *Deut.* IV: 4, X: 20; XI: 22; XIII: 5; XXX: 20) en de vermaning: *de voorhuid des harten te besnijden* (X: 16; XXX: 6 verg. evenwel *Lev.* XXVI: 41). Eerst in Deut. wordt het denkbeeld, dat Jhvh *de eenige God* is, krachtig uitgesproken (H. IV: 35, 39; VI: 4; XXXII: 39), terwijl in Exodus—Numeri meer Jhvh's *magt en verhevenheid boven de andere goden* op den voorgrond treedt (*Ex.* VIII: 6; IX: 14; XII: 12; XVIII: 11; XX: 3 vv.). Verg. verder vooral Riehm t. a. p. S. 16—24. Men bemerkt alzoo, dat het verschil in spraakgebruik inderdaad met een verschil in denkbeelden gepaard gaat, waarmede het gevoelen, dat het alleen uit het oratorisch karakter des boeks verklaard zou moeten worden, onbestaanbaar is. Daarenboven hangen de meeste verschilpunten, boven aangevoerd, met dat oratorisch karakter volstrekt niet zamen. Verg. vooral Delitzsch t. a. p. S. 28 f.; de Wette *Einl.* S. 211 en daartegen Keil *Inl.* § 30. De punten van overeenkomst tusschen Genesis—Numeri en Deut., door hem opgemerkt, zijn zeer onbeduidend en verklaren zich, voor zoover dat noodig zijn mogt, uit bekendheid van den Deuteronomist met de vorige boeken, waarvan boven reeds meer dan eens sprake was. Over de archaïsmen wordt gehandeld beneden § 22.

D. Wijzen deze verschijnselen reeds op verschil van auteur en ouderdom des boeks, vergeleken met de drie vorige, zoodanig verschil wordt volstrekt gevorderd door den onderscheiden inhoud der beide wetgevingen. Terwijl namelijk vele verordeningen, in Exodus, Leviticus en Numeri vervat, in Deuteronomium eenvoudig worden herhaald, worden andere weggelaten, ondergaan wederom andere meer of min belangrijke wijzigingen,

en worden eindelijk aan de voorafgaande wetten enkele geheel nieuwe toegevoegd.

1°. Wèl kan niet worden beweerd, dat het stilzwijgen van Deuteronomium over eene of andere wet, in Exodus—Numeri vervat, met hare afschaffing gelijk staat; integendeel zijn kennelijk vele bepalingen, waarvan volstrekt geene melding wordt gemaakt, ondersteld; doch waar eenig onderwerp, in de voorafgaande wetgeving behandeld, besproken wordt, en toch sommige bepalingen daaromtrent achterwege blijven, daar staat hare weglating inderdaad met afschaffing gelijk [8]).

2°. De wijzigingen, welke de voorafgaande wetgeving ondergaat, zijn niet van dien aard, dat zij door de bestemming van het boek Deuteronomium voor het in Kanaän gevestigde volk verklaard worden. Want, aan den éénen kant, ook die voorafgaande wetgeving had dezelfde bestemming en is, althans grootendeels, eerst in Kanaän op schrift gebragt (§ 8). Ten andere, verschillen de Deuteronomische verordeningen niet zelden zoo zeer van die, welke in Exodus—Numeri voorkomen, dat beide onmogelijk in denzelfden tijd kunnen zijn uitgevaardigd, maar door eene zóó groote tijdsruimte van elkander moeten gescheiden zijn, dat daarin de toestand des volks belangrijke wijzigingen kan hebben ondergaan. Dit geldt met name van de Deuteronomische voorschriften omtrent de priesters en Levieten en hunne inkomsten [9]).

3°. Wat, eindelijk, de wetten betreft, welke in Deuteronomium voor de eerste maal voorkomen: op zich zelf is het niet vreemd, dat het boek nieuwe verordeningen bevat; doch wanneer wij in aanmerking nemen, dat zij bijna zonder uitzondering betrekking hebben op omstandigheden of personen, die zich eerst in een later tijdvak der Israëlietische geschiedenis aan ons voordoen, dan zullen wij ook daarin een bewijs moeten opmerken van den lateren oorsprong der Deuteronomische wetgeving in haar geheel [10]).

[8]) Niets is moeijelijker dan het stellen van algemeene regels, waarnaar de gevallen, onder 1°—3° vermeld, moeten worden beoordeeld. Dikwerf kan hier alleen het kritische gevoel beslissen. Inzonderheid geldt dit van de verordeningen uit de boeken Exodus—Numeri, die in Deut. niet voorkomen. Wat boven (A) omtrent de bestemming des boeks werd opgemerkt, verklaart volkomen waarom de wetten, die alleen de priesters en Levieten aangaan, hier niet herhaald wor-

den. Maar vreemd is het, dat de Deuteronomische wetgeving nergens gewag maakt van de Levieten-steden (*Deut.* XVIII: 1, 2; verg. n. 9); en dat van de feestelijke viering der nieuwe maan en van den verzoendag geen melding wordt gemaakt, hoewel de drie hooge feesten (§ 8 n. 7 *d.*) *Deut.* XVI worden behandeld. Andere weglatingen komen in n. 9 ter sprake, omdat de verordeningen, die niet herhaald worden, tegelijk door andere vervangen zijn.

[9]) De afwijkingen der Deut. wetgeving ten aanzien van de priesters en Levieten zijn zóó belangrijk, dat zij tot verschillende hoofdpunten kunnen worden teruggebragt. 1°. *Het onderscheid tusschen de priesters en Levieten wordt niet zoo streng gehandhaafd als in Exodus—Numeri.* Hier heeten de priesters כֹּהֲנִים of בְּנֵי אַהֲרֹן; worden de Levieten uitdrukkelijk aan hen ondergeschikt gemaakt en van alle eigenlijk-priesterlijke verrigtingen uitgesloten enz. (verg. *Num.* III, IV, VIII, XVI—XVIII; vooral XVI: 9, 10; XVII: 5; XVIII: 1—3). In Deut. is de toestand kennelijk een andere. De priesters heeten meermalen הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם, *de priesters uit den stam Levi* (*Deut.* XVII: 9, 18; XVIII: 1; XXIV: 8; XXVII: 9), als stond de afkomst uit den stam Levi bovenaan en als ware deze de grond der priesterlijke waardigheid. *Deut.* XVIII: 1 lezen wij zelfs: „de priesters uit Levi, *de gansche stam Levi*, zal geen deel en erf hebben met Israël enz:" hier schijnt het onderscheid geheel te zijn weggevallen, want כָּל־שֵׁבֶט לֵוִי staat als appositie nevens הכהנים הלוים. Opmerkelijk is ook *Deut.* XVIII: 6—8, waar aan de Levieten zonder onderscheid de bevoegdheid is toegekend om *te dienen* (שָׁרֵת) *in den naam van* Jhvh, *even als alle hunne broeders, de Levieten* (verg. vs. 1), *die aldaar staan voor* Jhvh's *aangezigt* (הָעֹמְדִים לִפְנֵי יי). In Numeri worden deze uitdrukkingen nooit van de Levieten gebezigd; daar heet het, dat zij *de priesters* dienen (XVIII: 2), voor het aangezigt *der priesters* (III: 6) en *des volks* staan (XVI: 9). Verg. nog *Deut.* X: 8, 9 met *Num.* VI: 23, 27; en *Deut.* XXXI: 15 (waar het dragen van de verbondsark aan de priesters wordt toegeschreven) met XXXI: 9; X: 8, waar de Levieten, even als in de vorige boeken, dit werk verrigten. Te vergeefs trachten Hengstenberg (t. a. p. III. 401—404), Hävernick (I: 2. S. 429 ff.) en anderen deze feiten weg te cijferen. Zie vooral Riehm (t. a. p. S. 34—39). 2°. *De Levieten wonen niet in de hun aangewezen steden, maar zijn verstrooid in het gansche land.* Zie *Deut.* XII: 11, 18; XIV: 27, 29; XVI: 11, 14, waar tot geheel Israël gesproken wordt van „den Leviet, *die in uwe poorten is;*" *Deut.* XII: 19; XIV: 27, 29; XVI: 11, 14; XVIII: 6; XXVI: 11 vv., waar zij met de weduwen en weezen op ééne lijn geplaatst en aan de liefdadigheid der Israëlieten aanbevolen worden. 3°. *De Deuteronomische wetgeving* (in onderscheiding van *Num.* XVIII: 21—32) *vordert geene tienden voor de Levieten en evenmin eerstgeborenen van alle dieren voor de priesters* (*Num.* XVIII: 15—19 en andere plaatsen, boven § 8 n. 7 *a* genoemd). Hare bepalingen ten aanzien van de tienden, eerstelingen en eerstgeboorten zijn de volgende: *a.* de eerstelingen — ook die van de „bescheing der schapen," waarvan de voorgaande boeken geen melding maken — behooren aan de priesters (XVIII: 4 verg. XXVI: 1—11); *b.* de veetienden worden niet vermeld, waaruit moet worden opgemaakt, dat zij ook niet worden gevorderd; *c.* de tienden van de veldvruchten en de eerstgeborenen van rein vee moeten naar de heilige plaats overgebragt en daar tot offermaaltijden gebruikt

worden; is de afstand derwaarts te groot, dan mag de Israëliet ze in zijne woonplaats te gelde maken en voor den koopprijs zich ter plaatse, waar het heiligdom staat, het noodige aanschaffen voor den offermaaltijd, waartoe hij ook de Levieten noodige (*Deut.* XII: 6, 17—19; XIV: 22—27; XV: 19—23); *d.* de tienden van de veldvruchten moeten *in elk derde jaar* in de woonplaats van den Israëliet verzameld en aan de Levieten, weduwen, weezen en vreemdelingen worden overgelaten (*Deut.* XIV: 28, 29); *e.* de eerstgeboorten der onreine dieren schijnen niet aan de priesters toe te behooren; zij worden althans niet vermeld en ook van hare loskooping is geen sprake. — Hoe ver dit alles afwijkt van de bepalingen der andere wetgeving springt in het oog. Aan pogingen tot vereffening van het verschil ontbreekt het wel is waar niet, doch zij moeten alle zonder onderscheid als mislukt worden aangemerkt. Men beweert, dat de gewone tienden (*Num.* XVIII: 21—32) in Deut. wel niet vermeld, maar toch ondersteld worden, en dat hier derhalve *twee tienden* worden gevorderd; doch men ziet alzoo voorbij, dat *Deut.* XVIII: 1—5 de inkomsten der priesters opgenoemd en toch de tienden der tienden (*Num.* XVIII: 25—32) niet vermeld worden; dat de Levieten overal als behoeftigen voorkomen, wat ongerijmd zou zijn, indien zij de tienden ontvingen en daarbij nog deel namen aan de offermaaltijden en een aandeel kregen van de (onderstelde tweede) tienden des derden jaars. Men beweert, dat de eerstgeboorten van rein vee, ook volgens de vroegere wetgeving, niet *geheel* aan de priesters toevielen (Hengstenberg III. 406 f.; Hävernick I. 2. S. 429 ff.), in lijnregten strijd met *Num.* XVIII: 15—18. Men vertrouwt zijne oogen niet, wanneer men ziet, hoe deze plaats eerst door Hengstenberg t. a. p. en later door Keil bij Hävernick t. a. p. is mishandeld. Uitdrukkelijk wordt gezegd, dat de eerstgeborenen van menschen en vee den priesters toebehooren (vs. 15); dat zij de eerstgeborenen van rein vee niet mogen laten lossen, omdat zij heilig zijn: hun bloed moet op den altaar uitgestort, hun vet verbrand worden (vs. 17); *en hun vleesch* — zoo gaat de wetgever voort, vs. 18 — *zal het uwe zijn: even als de beweegborst en de regterschouder*, *zal het* (d. i. hun vleesch) *het uwe zijn;* m. a. w. gelijk de priesters van de dankoffers (volgens *Lev.* VII: 28—34; X: 14, 15, welke plaatsen op hare beurt niet geheel overeenkomen met hetgeen de Deuteronomische wet ten aanzien van het aandeel der priesters aan de dankoffers voorschrijft, H. XVIII: 3) de borst en den regterschouder ontvangen, zoo ontvangen zij *het vleesch* der eerstgeboorten. Hengstenberg vat dit op, als ontvingen zij ook van de eerstgeboorten alleen de borst en den schouder en staaft deze opvatting door een tal van drogredenen. Hoe geheel zij strijdt niet slechts met vs. 17, 18, maar ook met vs. 16; *Ex.* XIII: 12, 13; XXXIV: 19, 20 (al die plaatsen spreken het duidelijk uit, dat de eerstgeborenen, niet ten deele, maar geheel het eigendom van Jhvh zijn), behoeft geene aanwijzing. Naardien men nu kwalijk beweren kan, dat er behalve de eerstgeboorten in *Num.* XVIII nog andere waren — hoewel Michaëlis, *Moz. Recht.* Holl. vert. IV. 107, 108 daarvoor niet is teruggedeinsd — zoo vordert de analogie, dat wij de tienden in Deut. niet onderscheiden van die, welke in Numeri voorkomen, of m. a. w. de in zich zelve zeer onwaarschijnlijke hypothese der *tweede tienden* laten varen. Verg. verder Riehm t. a. p. S. 39—49. — De afwijkingen der Deuteronomische wetgeving op deze punten worden gewoonlijk verklaard door de onderstelling, dat aan de eischen der vroegere wetten ten

tijde van den Deuteronomist niet meer voldaan werd of worden kon, zoodat eene wijziging daarvan, die tevens eene verligting was voor het volk, dringend noodzakelijk werd geacht. Wij komen daarop evenwel beneden nog terug (§ 21). — Dat de Deuteronomische bepalingen omtrent het regtswezen op een later tijdvak wijzen, is aangetoond door Riehm, S. 61—65. Ook het sterke aandringen op *de vereering van* Jhvh *aan ééne plaats* vordert dezelfde verklaring, vooral omdat het bestaan van den tempel te Jerusalem duidelijk ondersteld wordt (*Deut.* XII: 5, 11, 14, 18, 21, 26; XIV: 23—25; XV: 20; XVI: 2, 6, 7, 11, 15, 16; XVII: 8, 10; XVIII: 6; XXVI: 2; XXXI: 11). Wel is waar wordt er gesproken van „de plaats, die Jhvh *verkiezen zal*, om daar zijnen naam te leggen of te doen wonen," doch dat dit behoort tot de inkleeding der Deuteronomische wetgeving, en dat zij inderdaad den tempel kent, blijkt vooral uit H. XII: 5 (de plaats, die Jhvh verkiezen zal *uit alle uwe stammen*); XII: 14 (de plaats, die Jhvh verkiezen zal *in één uwer stammen*). Bij deze uitdrukkingen moet men wel denken aan *eene bepaalde plaats;* de telkens van plaats veranderende tabernakel (2 *Sam.* VII: 6) kan hier niet bedoeld zijn. Tot hetzelfde resultaat leiden de formulen: „om daar zijnen naam *te doen wonen*" (XXVI: 2 en elders) en „om daar zijnen naam *te leggen*" (XII: 5, 21; XIV: 24), want, al heeft ook Jeremia (H. VII: 12) de eerstgenoemde eenmaal gebezigd om den tabernakel te Silo aan te duiden (Hävernick I. 2. S. 468), de laatste althans wordt gewoonlijk met toepassing op den tempel gebruikt (1 *Kon.* IX: 3; XI: 36: XIV: 21; 2 *Chr.* VI: 20; XII: 13).

[10]) De onderwerpen, die in de Deuteronomische wetgeving voor het eerst geregeld worden, zijn: het koningschap (*Deut.* XVII: 14—20); het profetisme (*Deut.* XVIII: 15—22; XIII: 2—6); het krijgswezen (*Deut.* XX, want de wet *Num.* XXXI is van geheel anderen aard) en enkele andere van minder beteekenis (Riehm S. 57, 61 ff., 66 ff.). Hoezeer de regeling juist van *deze* onderwerpen, vooral van het koningschap en het profetisme, voor het ontstaan der wetgeving geruimen tijd na Mozes pleit, is duidelijk. Daarbij komt nog, dat de koningswet (*Deut.* XVII: 14—20) èn in Samuels tijd niet voorhanden kan geweest zijn, èn kennelijk gerigt is tegen overtredingen, door Salomo reeds begaan, welker herhaling de wetgever tracht te voorkomen (§ 19 n. 28, 29; § 21 n. 12).

Tegenover al deze verschijnselen beroept men zich èn op het getuigenis van Deuteronomium aangaande zijn' Mozaïschen oorsprong, èn op het standpunt der geheele wetgeving, waarin de verovering des lands steeds als toekomstig voorgesteld en menig voorschrift gegeven wordt, dat alleen in Mozes' tijd beteekenis had (b. v. H. VII; XI: 29, 30; XIX: 1 verv.; XXV: 17 v.; XXVII: 2 v. enz.). Doch evenmin het een als het ander mag ons bewegen, om den duidelijken zin der boven (n. 8—10) verklaarde verordeningen geweld aan te doen, of de gevolgtrekkingen, die met noodwendigheid daaruit voortvloeijen, te loochenen. Veeleer moeten wij trachten het getuigenis des boeks en het standpunt der wetgeving zóó te verklaren, dat

tegelijk alle andere verschijnselen, die daarmede strijden, tot hun regt komen [11]).

[11]) Verg. boven § 2 n. 6 en beneden § 21 n. 18 en § 23. — Nog een ander bewijs voor den Mozaïschen oorsprong van Deut. meent Schultz (t. a. p. S. 13 ff. 33 en elders) gevonden te hebben in het plan des boeks, d. i. in de rangschikking der wetten in H. V—XXVI volgens de orde der tien geboden. Hij acht deze vondst zóó zeker, dat hij de onbevoegdheid van Ewald, Riehm en anderen, om over Deut. hun gevoelen uit te spreken, door het feit dat zij die rangschikking niet hebben opgemerkt wil staven (S. 2). Toch bestaat zij zeker alleen in zijne verbeelding, gelijk hier kortelijk moet worden aangewezen. De tien groepen van wetten, die aan de tien geboden beantwoorden, zijn: (1 en 2) H. V—XI; (3) H. XII—XIV; (4) H. XV—XVI: 17; (5) H. XVI: 18—XVIII: 22; (6) H. XIX: 1—XXI: 9; (7) H. XXI: 10—23; (8) H. XXII; (9 en 10) H. XXIII—XXV; (aanhangsel) H. XXVI. Men behoeft eigenlijk niets meer dan deze opgave, om zich aanstonds van de onhoudbaarheid der geheele beschouwing te overtuigen: de ingewikkelde en verwarde redenering, waardoor Schultz de overeenkomst tusschen elk gebod en de daaraan beantwoordende groep tracht aan te wijzen, geeft haar niet eenmaal een' schijn van waarheid. Het is reeds zeer gekunsteld, dat de wetten over den bloedwreker (*Deut.* XIX: 1 verv.), over het oorlog voeren (XX) en over de reiniging van den grond, die door een moord bezoedeld is (XXI: 1—9), worden aangemerkt als nadere uitwerking van het gebod: „gij zult niet dooden;" toch heeft deze proeve nog de meeste waarschijnlijkheid. Men verg. *Deut.* XXI: 10—21; vs. 22, 23 met het gebod: „gij zult niet echtbreken:" het voorschrift, dat de ligchamen der gehangenen, opdat het land niet verontreinigd worde, vóór den avond moeten worden weggenomen, eene uitbreiding van het verbod van echtbreuk! Even ongerijmd is het, dat *Deut.* XXII: 1—4, 5—12, 13—29 (deze verdeeling is van Schultz; ook de vorige groepen bestaan uit drie onderafdeelingen) met het verbod: „gij zult niet stelen" in verband worden gebragt: men leze eens *Deut.* XXII: 5, 6 en 7, 8, 9—11 enz.! Het schijnt na deze voorbeelden bijna overbodig, nog te doen opmerken 1°. dat de verbinding der wetten over eenheid van Godsvereering (H. XII), valsche profeten (XIII) en reinheid (XIV: 1—22, waarmede Schultz ter wille van het drietal vs. 23—29 vereenigt), zoo met elkander als met het 3de gebod (*Deut.* V: 11), willekeurig is; 2°. dat de zamenvatting van rigters (koningen), priesters en profeten onder het 5de gebod, dat eerbied jegens de ouders voorschrijft, slechts schijnbaar juist is, terwijl daarenboven de voorschriften *tot den koning zelven gerigt* (*Deut.* XVII: 14—20) met dat gebod niets gemeen hebben; 3°. dat de zamenvoeging van het 1ste en 2de, maar bovenal van het 9de en 10de gebod een duidelijk bewijs is van het onvermogen des schrijvers om zijn systeem vol te houden; 4°. dat de voorschriften, aan dat 9de en 10de gebod beantwoordende (*Deut.* XXIII—XXV), voor verreweg het grootste gedeelte zelfs geen schijn van overeenkomst daarmede vertoonen: welk verband bestaat er b. v. tusschen de reinheid van Israël (H. XXIII: 1—19, indien men met Schultz al deze verzen wil bijeenvoegen) en het verbod van valsch getuigenis en begeerte naar het eigendom eens anderen? of tusschen datzelfde verbod en *Deut.* XXIII: 20—26? en *Deut.* XXIV? en (N. B.) *Deut.* XXV: 4; 5—10; 11, 12; 17—19?

Ten slotte wijs ik nog op *Deut.* XIX: 15 verv., welke verzen inderdaad met het 9de gebod (tegen valsch getuigenis) zamenhangen, maar niet in de 9de groep, neen in de 6de (die met den doodslag moet in verband staan) voorkomen. — Eene aandachtige lezing van *Deut.* XII—XXVI overtuigt ons veeleer telkens op nieuw, dat ja hier en daar het gelijksoortige is bijeengevoegd, maar dat toch de schrijver *zeer dikwerf* voorschriften, die niets met elkander gemeen hebben, naast elkaar plaatst: een eigenlijk gezegd systeem van wetgeving behelst Deuteronomium evenmin als de drie voorafgaande boeken (§ 8 n. 2).

§ 11. *Bepaling der methode van het onderzoek naar de zamenstelling van den Pentateuch.*

De verschijnselen, in § 3—10 in het licht gesteld, zijn van dien aard, dat zij met den Mozaïschen oorsprong van den geheelen Pentateuch ten eenenmale onvereenigbaar moeten worden geacht. Doch dit (negatieve) resultaat is onbevredigend en heeft alleen waarde, voor zooverre daaruit het regt en de verpligting voortvloeit, om den ouderdom en de zamenstelling van het geheele werk nader te onderzoeken. Vooraf evenwel moeten de gang van dat onderzoek en de beginselen, waarvan het uitgaat, worden bepaald. In het algemeen geldt daarbij deze regel, dat wij de aanwijzingen in den Pentateuch zelven gegeven en deze alléén moeten volgen, om langs dien zuiver-historischen weg te komen tot een resultaat, dat op objectieven grondslag steunt.

Van dezen regel wijken zij af, die aan de bezwaren tegen den Mozaïschen oorsprong van den Pentateuch trachten te gemoet te komen door de onderstelling, dat daarin glossen van later tijd opgenomen zijn [1]). Aldus worden enkele der bezwaren, in § 7 genoemd, uit den weg geruimd, doch de overigen blijven in hun volle kracht bestaan. Daarenboven worden die glossen aangenomen, niet omdat het exegetisch onderzoek ze als zoodanig doet kennen, maar om de feiten zoo goed mogelijk in overeenstemming te brengen met de overlevering, waaraan alzoo een gezag toegekend wordt, dat haar niet toekomt, nadat eenmaal gebleken is, dat zij niet in allen deele vertrouwen verdient [2]). Om diezelfde reden is het af te keuren, dat men de wetten van den Pentateuch zóó lang voor Mozaïsch houdt, totdat ten aanzien van elke wet in het bijzonder het tegendeel bewezen is: immers ook aldus wordt aan de overle-

vering eene waarde toegekend, die zij alleen dán bezitten zou, wanneer zij in haar geheel volkomen naauwkeurig bleek te zijn [3]).

[1]) Zoo doen b. v. J. G. Eichhorn, *Einl. in das A. T.* (4e Ausg. 1823) III, passim (b. v. S. 160 ff.) en met hem Jahn, Welte en anderen. Daarentegen verdedigen Hengstenberg, Hävernick en Keil de authentie van den *geheelen* Pentateuch, die overigens nu zelfs door Delitzsch en Kurtz opgegeven is. Welke plaatsen men voor glossen houdt, kan uit § 7 worden afgeleid. Het is te minder noodig daarbij langer stil te staan, omdat het onderzoek van den laatsten tijd duidelijk geleerd heeft, dat de enkele plaatsen, die men langs dien weg uit den Pentateuch verwijdert, geenszins het eenige, niet eens het krachtigste bewijs tegen zijn Mozaïschen oorsprong opleveren.

[2]) Alleen ten aanzien van enkele aanteekeningen in Deuteronomium pleiten voor de onderstelling, dat zij glossen zijn, ook exegetische bewijzen. Men zie b. v. *Deut.* II: 10—12, 20—23; III: 9—11 en vooral X: 6—9, althans X: 6, 7. Doch het zal beneden (§ 22 n. 8) blijken, dat zoodanige aanteekeningen in zekeren zin als glossen, maar *van den auteur zelven afkomstig*, moeten worden aangemerkt. Alleen H. X: 6, 7 schijnen in dit verband zóó weinig te voegen, dat zij aan den Deuteronomist niet kunnen worden toegeschreven. — Overigens behoeft het boven gestelde ter naauwernood eenige toelichting: de Pentateuch, *zooals hij thans voor ons ligt*, wordt door de overlevering aan Mozes toegekend; ieder derhalve, die daarin eenig bestanddeel opmerkt uit den tijd na Mozes afkomstig, geeft die overlevering feitelijk op; doch dan bestaat er ook voor hem geene reden meer, om haar althans zooveel mogelijk te *handhaven* of *vast te houden*: dat is alleen dán redelijk, wanneer die overlevering òf (om dogmatische redenen) als onfeilbaar òf als volkomen geloofwaardig wordt aangemerkt. Kort en juist de Wette *Einl.* I. 188: „die Annahme Eichhorns u. A. auch Welte's, von Glossen wäre nur dann gerechtfertigt, wenn die frühere Abfassung sonsther erwiesen wäre."

[3]) *Mozaïsch* beteekent hier: *door* Mozes (niet alleen vastgesteld, maar ook) *opgeschreven*. Immers de overlevering, volgens welke Mozes *den geheelen Pentateuch geschreven heeft*, moet wèl onderscheiden worden van de traditie omtrent Mozes, *den wetgever van Israël*. Deze laatste is zóó oud en zóó algemeen, dat wij haar billijkerwijze veel grooter waarde toekennen dan aan de eerste. Bleek (*Einl. in das A. T.* S. 181 ff.; verg. ook zijne vroegere t. a. p. aangehaalde verhandelingen) heeft deze onderscheiding niet in het oog gehouden en, zeker ook ten gevolge daarvan, den bovengestelden regel miskend. Hij doet namelijk opmerken, dat in de boeken Exodus—Numeri onderscheidene wetten en verzamelingen van wetten voorkomen, die betrekking hebben op het Israëlietische volk, zooals het in de woestijn in de legerplaats zich ophield; waarin elke zinspeling op latere tijden en toestanden, b. v. op het wonen in steden en dorpen, op den koninklijken regeringsvorm enz. geheel gemist wordt; al deze wetten, meent hij, moeten ook door Mozes, of althans onder zijn oog en toezigt, zijn opgeteekend; dit schijnt hem zóó zeker en duidelijk, dat hij vervolgens daarop de stelling bouwt, „dat wij geen regt hebben, aan Mozes de hem toegekende wetten en verordeningen te ontzeggen, wanneer het niet blijkt, dat zij duidelijke sporen van latere tijden en een ander karakter dan de ontwijfelbaar echt-Mozaï-

sche bepalingen vertoonen" (S. 197). Nu is het ons reeds gebleken (§ 8 n. 7, 8), dat met name de wetten van het Bondsboek zeer dikwerf afwijken van de overige verordeningen, zoodat wij ook volgens de beginselen, door Bleek gesteld, tusschen die van elkander afwijkende wetten eene keuze moeten doen en ze niet alle evenzeer aan Mozes kunnen toeschrijven. Beneden (§ 21 n. 2) zullen wij aantoonen, dat de wetten van het Bondsboek ouder en oorspronkelijker zijn dan de overige, zoodat deze laatsten reeds om die reden niet door Mozes kunnen zijn opgeteekend. Doch wij moeten nog verder gaan en beweren, dat de regel zelf, door Bleek gesteld, niet gelden mag. Wat 1°. het feit betreft, waarvan hij uitgaat, het is inderdaad onloochenbaar, dat vele wetten de woestijn onderstellen en volstrekt geene zinspelingen bevatten op latere tijden: Bleek zelf noemt als de duidelijkste voorbeelden *Lev.* I—VII; XVI; XIII, XIV; *Num.* XIX; *Lev.* XVII; XI, XII, XV; *Ex.* XXV—XXXI; *Num.* X: 1—8; I; II; IV en wijst uitvoerig aan (S. 183—197), dat hier telkens sprake is van Aäron en zijne zonen, van de tent der zamenkomst, de legerplaats, de volksoversten (נָשִׂיא), in één woord van allerlei toestanden en inrigtingen, die in den Mozaïschen tijd, maar later niet meer voorhanden waren (verg. b. v. *Lev.* IV: 11, 12, 21; I: 5, 7, 11; II: 2, 10; III: 2, 5, 13 enz.; XVI: 10, 21, 22, 26—28; XIII: 46; *Num.* XIX: 3, 7, 9, 14 enz. enz.). Doch 2°. deze verschijnselen laten tweeërlei verklaring toe: zij bewijzen òf dat de auteur dezer wetten werkelijk in den Mozaïschen tijd leefde en schreef, òf dat hij zich in dien tijd verplaatst, daarin als het ware zijn standpunt kiest en *e persona* Mosis — of althans van een zijner tijdgenooten — de wetten voordraagt. Welke dier twee verklaringen de ware is, laat zich niet *a priori* beslissen. Bleek acht het zeer onwaarschijnlijk, dat een later schrijver beproefd zal hebben, maar nog veel meer dat hij er in zal geslaagd zijn, om zich zoo geheel in eene vroegere periode te verplaatsen. Maar wáárom zou dat zoo onwaarschijnlijk zijn? Was het niet veeleer noodzakelijk, indien de voorgedragen wetten als Mozaïsch zouden gelden? Levert daarenboven de Pentateuch — ook volgens Bleek — niet zeer talrijke en onwedersprekelijke voorbeelden op van zulk eene verplaatsing? *Num.* VIII b. v. doet zich evenzeer als de bovengenoemde hoofdstukken voor als eene verordening uit den Mozaïschen tijd (verg. vs. 9, 11, 13, 19 enz.), en toch erkent Bleek (S. 214 f.) dat dit hoofdstuk, met name vs. 23—26, onvereenigbaar is met H. IV (verg. boven § 8 n. 7 *h*) en dus ook uit een' anderen tijd moet zijn. Verg. ook over *Num.* III en het verschil tusschen dit hoofdstuk en *Num.* I, II, IV, Bleek S. 284 f. — terwijl toch ook dáár telkens van Aäron en zijne zonen, van de tent der zamenkomst enz. sprake is. Doch vooral het boek Deuteronomium komt hier in aanmerking: dat het zich voordoet als door Mozes geschreven; dat de verovering van Kanaän daarin telkens als toekomstig wordt voorgesteld, valt in het oog en wordt ook door Bleek (S. 307 en elders) erkend: toch neemt hij aan — en op zeer goede gronden (§ 21 n. 11 verv.) — dat het geheele boek geschreven is onder Manasse (S. 303). Volgt daaruit niet, dat de Mozaïsche tijdsomstandigheden, de locale kleur enz. zeer goed tot de inkleeding eener wet behooren kunnen, en dat men dus niet geregtigd is, om alleen of vooral daaruit haren ouderdom af te leiden? Hierbij komt nu nog 3°., dat Bleek, om zijn gevoelen ten aanzien van den Mozaïschen oorsprong dier wetten (*Lev.* I—VII enz.) te kunnen volhouden, tot zeer onwaarschijnlijke hulponderstellingen zijne toevlugt

nemen moet. *Ex.* XXV—XXXI houdt hij (S. 193 f.) voor echt-Mozaïsch; nu kon het hem evenwel niet ontgaan, dat er strijd bestaat tusschen deze hoofdstukken, beschouwd in verband met H. XXXV—XL, en *Ex.* XXXIII: 7—11 (verg. § 9 n. 3). Dit geeft hem aanleiding om te onderstellen, dat *Ex.* XXV—XXXI en vooral XXXV—XL *te vroeg* zijn geplaatst en dat *Ex.* XXXIII: 7—11 sprake is van *eene andere* „tent der zamenkomst," die eerst in latere jaren der woestijnreize vervangen werd door de prachtige tent, die *Ex.* XXV verv. XXXV verv. wordt beschreven. Tot bevestiging dezer gissing beroept hij zich op *Ex.* XXVII: 21; XXIX: 42, 44; XXX: 46, waar de naam „tent der zamenkomst" als reeds bekend ondersteld, terwijl die *Ex.* XXXIII: 7—11 nieuw ingevoerd wordt; verder ook op *Ex.* XXX: 12 verv. XXXVIII: 25 verv., waar — vooral in de laatstgenoemde plaats — de volkstelling als reeds geschied wordt ondersteld, hetgeen bewijzen zal, dat werkelijk de bouw van den tabernakel later heeft plaats gehad, dan wij uit de tegenwoordige volgorde der wetten en verhalen zouden opmaken. Wij treffen hier wat men zou kunnen noemen den Achilles-hiel van Bleeks geheele beschouwing. Immers de door hem als Mozaïsch aangemerkte hoofdstukken, *Lev.* I—XVII; *Num.* I, II, IX onderstellen alle de voltooijing van den tabernakel volgens *Ex.* XXXV—XL en worden geacht uitgevaardigd te zijn *in den tabernakel* (*Lev.* I: 1; IX: 5, 23; X: 7, 9; *Num.* I: 1; II: 2, 17) en vóór de afreize uit de woestijn Sinaï (*Lev.* VII: 38; *Num.* I: 1, 19). Nu geef ik gaarne toe (verg. § 8), dat Bleek met het volste regt deze volgorde der gebeurtenissen en wetten onwaarschijnlijk noemt (S. 219), doch hij had niet moeten ontkennen, dat zij reeds juist zoo aangegeven wordt in die hoofdstukken, welke hij voor echt-Mozaïsch houdt. Veeleer had dit bezwaar hem aanleiding moeten geven, om den Mozaïschen oorsprong dier hoofdstukken op nieuw te toetsen en daarbij meer gewigt te hechten aan het getuigenis der geschiedenis van Israël en van de Israëlietische godsdienst (beneden § 19), hetwelk nu door hem al te gering geacht wordt (S. 188 f.), terwijl hij den ouderdom van *Lev.* XVII vaststelt, en eerst later (S. 297) bij het onderzoek naar Deuteronomium tot zijn regt komt. De zamenhang tusschen *Ex.* XXXV—XXXI en XXXV—XL is zóó eng, dat men niet de eerste groep voor echt-Mozaïsch houden en toch de berigten der tweede in hoofdpunten als onhistorisch aanmerken mag. Veeleer moet *Ex.* XXXVIII: 25 verv. in verband met *Num.* I worden aangemerkt als een bewijs, dat wij in de door Bleek afgezonderde wetten het werk voor ons hebben van eenen auteur — of van verschillende auteurs, die zich in den Mozaïschen tijd verplaatsen, maar niet daarin leven, en die juist daarom — al weten zij over het algemeen de locale kleur goed te bewaren — toch nu en dan duidelijk verraden, dat zij ver van Mozes en zijnen tijd afstaan. Verg. verder § 19 verv.

Anderen zien in den Pentateuch eene verzameling van een overgroot aantal *fragmenten* uit verschillende tijden en van verschillende auteurs, welke in betrekkelijk laten tijd — omstreeks de Babylonische ballingschap — zullen zijn bijeengevoegd. Doch deze hypothese, vroeger vooral door Vater en Hartmann voorgestaan [4]), maakt den Pentateuch tot het werk des toevals en miskent alzoo de eenheid en den zamenhang, waardoor hij zich

kenmerkt. Het is namelijk onloochenbaar, dat de Pentateuch *één geheel* is, niet het werk van ééne hand — het tegendeel blijkt uit § 3—10 — maar toch een uit verschillende bestanddeelen naar een bepaald plan zamengevoegd werk [5]). Reeds de mogelijkheid van zulk eene zamenvoeging sluit de fragmenten-hypothese uit.

[4]) J. S. Vater, *Commentar über den Pentateuch* (3 Th. 1802—1805), III. 393—728 (Abhandlung über Moses und die Verfasser des Pentateuchs); A. T. Hartmann, *Historisch-Kritische Forschungen über die Bildung, das Zeitalter und den Plan der fünf Bücher Mose's* (1831).

[5]) Verg. boven § 1. Uit het daar gegeven overzigt blijkt reeds, dat de Pentateuch inderdaad naar een bepaald plan zamengesteld en één geheel is. Uitvoerig wordt dit aangetoond door F. H. Ranke, *Untersuchungen über den Pentateuch* (2 B. 1834—1840) I. 9—156; Hävernick I. 2. S. 35—58 en anderen. Uit § 3—10 laat zich gemakkelijk afleiden, in welken zin aan den Pentateuch *eenheid* kan worden toegekend. De groote fout van Ranke is deze, dat hij zamenhang der deelen en planmatigen aanleg van het geheel niet behoorlijk onderscheidt van eenheid van auteur. Men kan deze laatste loochenen, zonder daarom de beide eersten geheel te ontkennen.

Daarentegen leidt ons onderzoek ons als van zelf tot de onderstelling, dat de Pentateuch, hoe dan ook, zamengesteld is uit verschillende oorkonden, deels van historischen, deels van wetgevenden, deels van gemengden inhoud [6]). Dit zou als waarschijnlijk moeten worden aangenomen, ook dan wanneer voor het bestaan van dergelijke oorkonden geene andere bewijzen bestonden dan de verschijnselen, in § 3—10 ter sprake gebragt. Doch die verschijnselen zelve maken het waarschijnlijk, dat de oorkonden van den Pentateuch nog bepaald aangewezen kunnen worden. De vergelijking der wetten en geschiedverhalen met elkander wees niet slechts afwijking aan, maar ook overeenkomst en zamenhang. Gelijk de eerste bewijst, dat de Pentateuch niet is van ééne hand, zoo toont de laatste aan, dat daarin zamenhangende oorkonden van grooteren of kleineren omvang worden aangetroffen. Wij hebben dus nu vooral op die punten van overeenkomst acht te geven, om met behulp daarvan den oorspronkelijken zamenhang der oorkonden, zoo mogelijk, nog te herstellen. Daarbij laten wij ons leiden door de volgende grondstelling: verhalen en wetten, die duidelijk met elkander in betrekking staan (d. i., negatief, niet met elkander strijden, en, positief, op elkander wijzen) en daaren-

boven door gelijkvormigheid in denkbeelden, voorstellingen en spraakgebruik zich kenmerken, behooren tot dezelfde oorkonde; waar het een of het ander ontbreekt, daar moet de vroegere zamenhang òf bepaald geloochend, òf voor min of meer twijfelachtig gehouden worden [7].

[6] Dit is dan ook het gevoelen van de meeste nieuweren, b. v. van de Wette, Stähelin, Bleek, Tuch, Knobel, Ewald, Hupfeld, Veth, (*Bijb. Woordenb.* II. 588 vv.), Delitzsch, Kurtz. Doch in de bepaling van den oorspronkelijken omvang der oorkonden, van haren ouderdom en van hare onderlinge betrekking wijken zij zeer ver van elkander af. Overigens gebruik ik hier den naam *oorkonden-hypothese* in geheel algemeenen zin, zóó dat hij ook de zoogenaamde *Ergänzungs-hypothese* (§ 18) omvat, waarvan de meeste der boven genoemde geleerden voorstanders zijn.

[7] Onze grondstelling wordt het best geregtvaardigd door hare toepassing (beneden § 12 vv.), waaruit tevens blijken zal, waarom b. v. de strijd tusschen twee wetten niet altijd eene voldoende reden is om te ontkennen, dat beide oorspronkelijk tot ééne oorkonde behoorden.

Bij het opsporen nu der punten van overeenkomst tusschen wetten en verhalen in den Pentateuch, hebben wij allereerst acht te geven op het gebruik der Godsnamen in het boek Genesis en in de eerste hoofdstukken van Exodus. Reeds lang is namelijk opgemerkt, dat sommige pericopen daarin met elkander overeenstemmen en van andere afwijken. Hoe meer gewigt aan dit verschijnsel is en wordt toegekend, des te belangrijker is het zich met den waren aard daarvan bekend te maken.

§ 12. *Het gebruik der Godsnamen in Genesis en de eerste hoofdstukken van Exodus.*

De Israëlieten bedienen zich tot aanduiding van het opperwezen van onderscheidene namen, waarvan de meest gebruikelijke zijn אֱלֹהִים en יהוה. Tusschen deze beide namen bestaat verschil van beteekenis [1]), hetwelk natuurlijk ook op het gebruik invloed uitoefent: er zijn gevallen, waarin *Elohim* moet, Jhvh niet kan gebruikt worden [2]); andere gevallen ook, waarin één dier beide namen althans meer gepast of eigenaardig is [3]). Doch het gebeurt zeer dikwerf, dat zoowel de ééne als de andere naam voegzaam kan worden gebezigd en de schrijver ze alzoo naar willekeur gebruiken of zich in zijne keuze door subjectieve beweegredenen kan laten leiden [4]).

[1] De pluralis אֱלֹהִים, en evenzoo het enkelvoudige אֱלוֹהַּ, is afgeleid van den wortel אלה, die in het Hebreeuwsch niet gebruikt wordt, maar in het Arabisch (*aliha*) de beteekenis heeft van *vreezen* (stupere, trepidare. Verg. Fleischers oordeel bij Delitzsch t. a. p. S. 64 ff.); אֱלוֹהַּ is alzoo eigenlijk *de vrees*, dan het vóorwerp der vreeze: *de gevreesde* (verg. het gebruik van פַּחַד, *Gen.* XXXI: 42, 53); in dezelfde beteekenis wordt אלהים gebruikt. Hoe de pluralis verklaard moet worden; of daardoor het abstractum (eig. *res tremendae*, dan, geheel onbepaald, *numen tremendum*, *de godheid*) wordt aangeduid, of het een *pluralis majestaticus* is, dan wel een werkelijk meervoud, een overblijfsel alzoo van een vroeger polytheïsme, laat ik in het midden. Genoeg, dat *Elohim*, krachtens zijne oorspronkelijke beteekenis, gebruikt wordt om *de godheid* geheel in het algemeen aan te duiden. Waar het in het O. T. met een meervoud verbonden voorkomt, kan men het hier en daar door *hooger wezen*, *hoogere wezens* vertalen; met een enkelvoud verbonden — zooals gewoonlijk plaats heeft — duidt Elohim *het hoogere wezen* bij uitnemendheid d. i. God aan. Verg. A. Noordbergh in de *Jaarb. voor Wet. Theol.* VI. 731—741. — De naam יהוה — die, gelijk bekend is, יַהְוֶה of יַהְוָה moet worden uitgesproken: de Masorethische vocalen behooren bij אֲדֹנָי of bij אֱלֹהִים — moet worden afgeleid van הָוָה=הָיָה en beteekent: *hij die is*. In die benaming ligt misschien eene antithese tegenover *de goden, die niet zijn* (de אֱלִילִים; verg. Knobel, *Exod. u. Lev.* S. 30, 31), welligt tegelijk eene aanduiding van de *onveranderlijkheid* of *eeuwigheid* van Hem, die den naam Jhvh draagt (verg. behalve Hengstenberg t. a. p. II. 226—250 en andere schrijvers, bij Knobel t. a. p. aangehaald, ook Bunsens *Bibelwerk* I. S. LXXXVIII ff., die zich voor de vertaling: *de Eeuwige* verklaart, vooral op grond van *Ex.* III: 13—15). In elk geval is Jhvh de persoonlijke of eigennaam Gods, en daardoor kennelijk van *Elohim* onderscheiden. Verg. verder Keil, *Inl.* § 25, waar tevens de zeer uitgebreide literatuur over de beide namen en hunne beteekenis, althans voor een deel, opgegeven wordt.

[2] Zoo dikwerf het appellativum *god* moet worden uitgedrukt, kan de Hebreër alleen *elohim* gebruiken, b. v. in de formulen: god van Israël, van Abraham enz.: mijn, uw god enz.; ik zal hun tot een god zijn enz.; Jhvh zou hier geheel ongepast wezen. Overal waar *het goddelijke* en *het menschelijke* òf uitdrukkelijk met elkander vergeleken worden, òf zulk eene vergelijking in de ziel des schrijvers ligt, moet hij evenzeer *Elohim* bezigen. Verg. b. v. *Rigt.* IX: 9, 13; *Gen.* IV: 25 (Kaïn doodde Habel; God gaf mij Seth in de plaats); XXXII: 28; *Ex.* XXXII: 16 (*goddelijk* werk en schrift, niet *menschelijk*); VIII: 15 enz. — Israël alleen kent God als Jhvh; waar dus de heiden van God spreekt, moet hij *Elohim* bezigen: wordt hiertegen in het O. T. enkele malen gezondigd (*Gen.* XXVI: 28, 29; 1 *Sam.* XXIX: 6; 1 *Kon.* V: 21; X: 9), wij kunnen dit alleen beschouwen als eene nalatigheid der schrijvers, die aan het gebruik van Jhvh zóó gewoon waren geworden, dat die naam hun onwillekeurig uit de pen vloeide.

[3] Wanneer b. v. een Israëliet tot een heiden spreekt, dan is het gebruik van *Elohim* het meest natuurlijke en daarom ook het meest gewone (zie b. v. *Gen.* XX: 13, waar Elohim zelfs met het meervoud verbonden wordt; XXXIX:

8; XL: 8; XLI: 16, 25, 28, 32.) Elders, wanneer *de God van Israël* tegenover *de goden der Heidenen* wordt gesteld, kan de eerste alleen Jhvh heeten (1 *Kon.* XVIII: 21, 36, 37; *Rigt.* XI: 24; *Ex.* XII: 12; XV: 11; XVIII: 11).

[4]) Gesenius in *Thes.* I: 97: „idem (atque האלהים) valet אלהים sine articulo, quo sexcenties tum in pedestri sermone, tum in rhythmico, nullo paene discrimine utuntur pro יהוה, ita quidem ut utrum nomen adhibitum sit vel a natura formularum et quodam linguae usu vel a singulorum scriptorum arbitrio, usu et consuetudine pendere soleat." — De juistheid dezer stelling blijkt o. a. daaruit, dat in sommige jongere boeken des O. T. (b. v. in den Prediker) de naam Jhvh opzettelijk vermeden wordt; dat in den Psalmbundel een groot aantal liederen wordt aangetroffen, waarin de naam *Elohim* bijna alleen voorkomt en wel geheel met dezelfde beteekenis als elders Jhvh (verg. b. v. *Ps.* XIV: 2, 4, 6, 7 met *Ps.* LIII: 3, 5, 6, 7; *Rigt.* V: 4, 6 met *Ps.* LXVIII: 8, 9); eindelijk ook het gebruik der Godsnamen in *Gen.* I—*Ex.* VI, waarover straks nader.

Reeds voorlang is opgemerkt, dat in het boek Genesis en de eerste hoofdstukken van Exodus de namen *Elohim* en Jhvh bij afwisseling worden gebruikt en wel op eene wijze, die van de gewoonte, door de schrijvers der overige historische boeken van het O. T. gevolgd, zich zeer duidelijk onderscheidt. In sommige verhalen komt alleen de naam *Elohim*, in andere alleen Jhvh voor, terwijl in eene derde klasse van verhalen beide namen worden aangetroffen [5]). Men heeft gepoogd, dit verschil overal te verklaren uit de onderscheiden beteekenis der beide namen, òf m. a. w. getracht, voor het gebruik van iederen godsnaam objectieve gronden aan te wijzen; doch deze pogingen, met hoeveel scherpzinnigheid en volharding ook in het werk gesteld, zijn als mislukt aan te merken, en althans door sommige harer vroegere voorstanders reeds opgegeven [6]). Evenmin is het mogelijk in het gebruik òf van *Elohim* òf van Jhvh eene eigenaardigheid te zien der personen, die in de verhalen sprekende worden ingevoerd, naar wier voorbeeld de verhaler zelf zich zal gerigt hebben [7]). Nog minder kan men hier denken aan een zoogenaamd toeval, of aan de zucht des schrijvers om in zijn verhaal zekere verscheidenheid aan te brengen: daarvoor is doorgaans slecht gezorgd, en een verschijnsel, dat zich telkens op nieuw voordoet, kan niet toevallig zijn, maar moet althans in de subjectiviteit des schrijvers zijnen bepaalden grond hebben [8]).

[5]) Zie de volledige lijst dezer drie klassen van verhalen bij Keil, *Inl.* § 25 n. 3, en juister bij Delitzsch t. a. p. S. 63 f., waar *elohimische*, *jehovische*, *gemischte Abschnitte* en *Abschnitte latenten Characters* onderscheiden worden. Het schijnt overbodig, hier een algemeen overzigt te geven, naardien

in § 13 vv. de verhalen een voor een zullen moeten ter sprake komen. Als voorbeelden noem ik *Gen.* I—II: 3 (*Elohim* alleen, 35 maal); *Gen.* XVIII—XIX: 28 (Jhvh alleen, 16 maal; אֲדֹנָי 6 maal), *Gen.* XXIV (Jhvh alleen, 19 maal); *Gen.* VI: 9—XI: 29 (Jhvh 7 maal; *Elohim* 15 en *haëlohim* 2 maal); *Gen.* XXXIV, XXXVI, XXXVII, XL (hoofdstukken zonder godsnamen).

[6]) De voornaamste voorstanders van dit gevoelen zijn Hengstenberg (t. a. p. II. 181—414); Keil, in eene verhandeling: *über die Gottesnamen im Pentateuche* (Zeitschrift für luther. Theol. u. Kirche von Rudelbach und Guericke, 1851. H. 2. S. 215—280), welker hoofdzakelijke resultaten door hem worden medegedeeld *Inl.* § 25 en bij Hävernick I. 2. S. 72—104; vroeger ook Kurtz (*Beiträge zur Vertheidigung und Begründung der Echtheit des Pentateuches* I (1844); *Die Einheit der Genesis* (1846)), die evenwel later, in zijne *Gesch. des A. Bundes* (II. 531 ff. 541 ff.) zich verklaard heeft voor de oorkonden-hypothese, in dien vorm waarin zij door Delitzsch was voorgedragen; A. Noordbergh (Jaarb. voor Wet. Theol. VI. 727—755: „*over de godsbenaming elohim; haar vermoedelijken oorsprong; overgang in die van* Jehova Elohim *en het gebruik, dat van haar in den Pentateuch gemaakt wordt.*") Te regt is door al die schrijvers opgemerkt, dat *Elohim* en Jhvh geenszins synonyma zijn en derhalve ook niet overal *promiscue* kunnen gebruikt worden (boven n. 1—4). Doch tusschen deze stelling en hun gevoelen over de godsnamen in Genesis ligt eene breede klove, die alleen door gekunstelde hypothesen kan worden aangevuld. Het verwondert ons dan ook niet, dat al die schrijvers — hoewel eenstemmig in het resultaat — toch in de bewijsvoering zelve verre van elkander afwijken: ieders vernuft en zoogenaamde diepzinnigheid heeft hier ruime speling. Meestal zijn hunne verklaringen van dien aard, dat zij zich zelve oordeelen. Ik geef daarom slechts enkele proeven (ontleend aan Hengstenberg II. 306 ff.). In *Gen.* I—II: 3 wordt *Elohim* gebruikt, omdat de schrijver zich heeft voorgenomen, in het licht te stellen, hoe God zich allengs aan den mensch als Jhvh openbaart, „wie er für das menschliche Bewusstsein nach und nach aus Elohim zu Jehovah wurde;" aan de schepping nu, op zich zelve, ligt alleen nog het algemeene begrip Gods (*Elohim*) ten grondslag. Maar — zal men zeggen — *Gen.* II: 4 vv. wordt *Jhvh-elohim* gebruikt (d. i., volgens Hengstenberg, Jhvh *die Elohim is*), en toch ook daar is van de schepping sprake (verg. § 4 n. 2). Doch „der lebendige, persönliche, sich offenbarende, heilige Gott tritt uns hier entgegen. Er erscheint als der Menschen liebender Versorger, als Ordner des sittlichen Lebens, gebietend und verbietend, als Urheber der Strafe, als Eröffner der Aussicht auf die dereinstige Wiederherstellung." Volkomen waar: maar is dan *Elohim* H. I: 26—29, II: 3 niet evenzeer de levende, persoonlijke, zich openbarende God, de liefderijke verzorger der menschen, die hun godsdienstig leven (II: 3) regelt? — *Gen.* VI—IX wordt t. a. p. S. 324—336 behandeld. O. a. zal VII: 1—5 Jhvh gebruikt zijn, omdat daar sprake is van reine en onreine dieren, welke onderscheiding op het offerwezen betrekking heeft: offers nu worden aan Jhvh, niet aan *Elohim* toegebragt („weil dies gottesdienstliche Handeln die grösste Lebendigkeit des Gottesbewusstseins voraussetzt, nicht in Bezug auf einen verschimmenden (!), sondern auf einen persönlichen Gott geschieht"). Doch hoe dan *Gen.* XXXV: 1—7? Verder zal *Gen.* VII: 16b Jhvh gebruikt worden, omdat *Hij* de regtvaardige

en barmhartige is: maar hoe dan *Gen.* VI: 11, 12, 14? De schrijver zal hier willen aantoonen, dat God, die reeds begonnen is zich als Jhvh te openbaren (*Gen.* II—IV), toch nog „beziehungsweise" *Elohim* is, vermits nog veel heerlijker openbaringen van zijn wezen als Jhvh aanstaande zijn, in de geschiedenis van Abraham. Om dit nu duidelijk te maken begint hij (*Gen.* VI: 1—8) verscheidene malen den naam Jhvh te gebruiken, opdat het blijken zou, dat God „beziehungsweise" reeds Jhvh was, en daarop volgt dan het herhaalde gebruik van *Elohim* (*Gen.* VI: 9 vv.), hetwelk nu niet meer kon worden misverstaan (!). De inleiding (*Gen.* VI: 1—8) leerde duidelijk, dat onder *Elohim* niet „der nackte, sondern nur der im Uebergange zu Jehovah begriffene Elohim, Jehovah, der im Verhältniss zum folgenden [d. i. tot *Gen.* XII vv.] noch Elohim ist" moet worden verstaan. Dat deze Rabbijnsche spitsvondigheden zich zelve oordeelen springt in het oog. Zij zijn dan ook door Keil althans eenigermate gewijzigd. Doch hoe deze beweren kan, dat de naam Jhvh in de eerste helft van Genesis (d. i. H. I—XI) slechts in zoodanige verhalen voorkomt, die in bepaalde betrekking staan tot de openbaring des heils, welke met Abraham begint, is mij een raadsel. Men zie b. v. *Gen.* IV: 1, 3, 9 enz.; X: 9; XI: 5, 9. — Met even weinig grond verklaart hij het zeldzaam worden van Jhvh in de laatste hoofdstukken van Genesis daaruit, dat Gods *openbaringen* hier minder menigvuldig zijn dan in *Gen.* XII vv. Immers in *Gen.* XXXIX — waar hoegenaamd geene openbaring vermeld wordt — komt Jhvh 8 maal, *haëlohim* 1 maal voor; terwijl *Gen.* XLVI: 2—4 juist *Elohim* zich aan Jakob openbaart. — Met ons resultaat ten aanzien van de onhoudbaarheid dezer pogingen stemmen overeen Delitzsch (t. a. p. S. 34 ff.) en de door hem (S. 70 f.) aangehaalde schrijvers, verder de boven (§ 11 n. 6) genoemde voorstanders der oorkonden-hypothese. Opmerkelijk is daarbij, dat Keil zijne verhandeling begint met de verklaring, dat alle tot dusverre (1851) aangewende pogingen ter verklaring van het afwisselend gebruik van Jhvh en *Elohim* voor mislukt moeten worden gehouden, en dat Drechsler zijne vroegere verklaring (*Die Einheit und Aechtheit der Genesis* [1838]), die hoofdzakelijk overeenstemde met Hengstenbergs beschouwing, later zelf als onvoldoende heeft afgekeurd (bij Delitzsch t. a. p. S. 71 f.).

7) Dit gevoelen heeft, zoover ik weet, slechts één voorstander gevonden, t. w. B. van Willes in eene verhandeling: *over het afwisselend gebruik van eigennamen in het boek Genesis* (Bijdragen tot bevordering van Bijb. uitlegkunde I. 1—92). Het gaat uit van de zeer onwaarschijnlijke onderstelling, dat de verhalers de *ipsissima verba* der personen, over wie hun verhaal handelt, voor zich hadden. Daarenboven blijkt het niet, wat aan die schrijvers aanleiding gaf, om in het gebruik der godsnamen — niet de gewoonte van hunnen tijd, of hun eigen goedvinden, maar — het voorbeeld hunner personen na te volgen. Eindelijk is de geheele hypothese alleen door zeer gewaagde hulponderstellingen vol te houden. Zoo zal b. v. de verhaler *Elohim* hebben gebezigd, waar God in het verhaal als *El-Schaddai* optreedt: wáárom juist *Elohim* en niet Jhvh? (Ons antwoord op deze vraag beneden n. 12). Zoo zal *Gen.* XXII: 11 de *verhaler* zich van Jhvh bediend hebben, omdat Abraham in vs. 14 dien naam bezigde; doch in vs. 8 had de aartsvader *Elohim* gebruikt, zoodat het verhaal *hem, als het ware, vooruitsnelt* (sic). — In H. XXIV gebruikt Abraham den naam Jhvh (vs. 3, 7); op zijn voetspoor doen dat ook *de overige sprekers in*

het verhaal en de verhaler zelf (de laatste vs. 1, 21, 26, 52). Maar hoe kan Abrahams spraakgebruik invloed hebben geoefend op Laban, die — zonder nog één woord uit den mond van den dienstknecht vernomen te hebben — tot hem zegt: *treed binnen, gezegende van* Jhvh (vs. 31)? Doch het schijnt onnoodig langer bij deze hypothese stil te staan.

[8]) Delitzsch (S. 34) geeft voor één oogenblik de mogelijkheid toe, dat de schrijver van Genesis zich *varietatis caussa* dan van den eenen, dan van den anderen naam bediend zou hebben en verklaart op die wijze het gebruik van *Elohim* in vele psalmen: dezelfde dichters, die gewoonlijk Jhvh gebruiken, bedienen zich in sommige hunner liederen van *Elohim*. Ik erken gaarne, dat deze verklaring eenigen schijn van waarheid hebben zou, indien de beide namen altijd zoo afwisselden als *Gen*. VII: 16; XXVII: 27, 28; *Ex*. III: 4; IX: 28; XVIII: 1; XIX: 3 enz. Doch hoe verklaart men het, van dit standpunt, dat *Gen*. I: 1—II: 3 *Elohim* 35 maal (zonder eene enkele maal Jhvh) en *Gen*. XXIV, Jhvh 19 maal (en geene enkele maal *Elohim*) gebezigd wordt? Delitzsch eindigt dan ook met te erkennen, dat hetgeen in het afgetrokkene *mogelijk* moet geacht worden, toch in dit bepaalde geval niet *werkelijk* zijn kan, vooral omdat het afwisselend gebruik van Jhvh en *Elohim* van *Ex*. VI af ophoudt, althans niet meer in dien omvang voorkomt als van *Gen*. I—*Ex*. VI. Over de *Elohim-psalmen* verg. men *Bijb. Woordenb*. III. 151 verv. en beneden Hoofdstuk XIX.

Al deze en dergelijke verklaringen worden daarenboven uitgesloten door een uitdrukkelijk getuigenis van den Pentateuch zelven: *Ex*. VI: 2, 3. Uit deze plaats blijkt, dat volgens den schrijver, wiens woorden wij daar voor ons hebben, de naam Jhvh eerst aan Mozes werd geopenbaard, althans aan de aartsvaders onbekend was, wien God (Elohim, vs. 2) בְּאֵל שַׁדָּי d.i. als God de Almagtige verscheen [9]). Door deze overtuiging geleid kon die schrijver in het aartsvaderlijke tijdvak den naam Jhvh noch aan God zelven, noch aan een' der aartsvaders in den mond leggen, ja zal hij zelf zich hoogst waarschijnlijk van het gebruik van dien naam onthouden hebben, waar hij zich in zijne verhalen met dat tijdvak bezig hield [10]). Overigens blijkt uit zijne woorden (*Ex*. VI: 2—9) ten duidelijkste, dat hij niet alleen de geschiedenis van het aartsvaderlijke tijdvak behandeld had, maar ook voornemens was, den uittogt uit Egypte en de vestiging der theokratie onder Israël te verhalen [11]).

Als hoogst waarschijnlijk mag verder worden aangenomen, dat wij die verhalen, waarop *Ex*. VI: 2—9 gedoeld wordt, in hun geheel of ten deele, in den Pentateuch nog bezitten. Doch het zou overijld zijn, zoo wij overal waar de naam Jhvh van *Gen*. I—*Ex*. VI vermeden wordt, de hand van den auteur van

Ex. VI: 2—9 meenden te herkennen. Alleen dán zijn wij geregtigd dit aan te nemen, wanneer de verhalen, welke zich door die eigenaardigheid kenmerken, ook in denkbeelden, voorstellingen en spraakgebruik met *Ex.* VI: 2—9 overeenstemmen [12]). Zulk eene overeenkomst wordt zelfs van *Ex.* VI—*Deut.* XXXIV — en welligt ook nog in andere boeken des O. Verbonds — het eenige middel ter opsporing van de bestanddeelen der Elohim-oorkonde, met welken naam wij voorloopig het geschrift willen aanduiden, waartoe *Ex.* VI: 2—9 behoort [13]).

[9]) Om ten aanzien van den zin van *Ex.* VI: 2, 3 (Staten-overz. VI: 1, 2) tot zekerheid te komen, moeten wij vóór alles aandringen op eene onderscheiding, die te dikwerf voorbijgezien wordt. Hengstenberg (t. a. p. II: 262 ff.), Keil (*Inl.* § 25 n. 2) en anderen trachten het bewijs te leveren, dat de naam Jhvh lang vóór Mozes bestond. Zij beroepen zich daartoe op den vorm van dien naam (afgeleid van het oude הוה, waarvoor later היה in de plaats kwam) en vooral op eenige voor-Mozaïsche namen, met Jhvh zamengesteld, als Jochebed (*Ex.* VI: 20; *Num.* XXVI: 59), Ahia (1 *Chr.* II: 25), Abia, kleinzoon van Benjamin (1 *Chr.* VII: 8), volgens Hengstenberg ook *Moria* (*Gen.* XXII: 2). Met Ewald (*Gesch. des V. Israël* II. 184) zou ik oordeelen, dat alleen de naam Jochebed eenige bewijskracht had, en alzoo daaruit afleiden, dat de familie of de stam, waartoe Mozes behoorde, den naam Jhvh reeds kende, zoodat Mozes dien niet heeft uitgedacht — hetgeen toch reeds op zich zelf zeer onwaarschijnlijk zijn zou. Doch dit geheele onderzoek, hoe belangrijk ook voor de geschiedenis, doet volstrekt niets af tot bepaling van den zin van *Ex.* VI: 2, 3. Bij de verklaring van die plaats doet zich de vraag voor: *wat zegt de schrijver* over den ouderdom van den naam Jhvh? Al ware het nu wel en deugdelijk bewezen, dat Abraham dien naam reeds gekend had — zooals Hengstenberg dat door *Moria* (*Gen.* XXII: 2) bewezen acht — daaruit zou nog volstrekt niet volgen, dat dit ook *Ex.* VI: 2, 3 te lezen stond. Doch er is weinig scherpzinnigheid noodig om in te zien, dat menig uitlegger van die plaats, half onbewust, aldus heeft geredeneerd. Eene tweede opmerking, die met de eerste naauw zamenhangt, betreft *Ex.* III: 13—15. Men maakt van deze plaats gebruik, om te doen zien wat de schrijver *Ex.* VI: 2, 3 *moet hebben bedoeld.* Doch aldus wordt *de eenheid van den Pentateuch* — waarover juist het verschil loopt — als bewezen aangenomen. Men zal zich alzoo tot de eigene woorden des schrijvers, die wij *Ex.* VI: 2, 3 voor ons hebben, moeten bepalen. En, inderdaad, dan schijnt het niet moeijelijk hunnen juisten zin op te sporen. Men houde namelijk in het oog 1°. dat blijkens vs. 2 *Elohim* tot Mozes spreekt; *Elohim* is het dus, die vroeger als El-Schaddai aan Abraham verschenen was en zich thans als Jhvh bekend maakt. Met andere woorden: El-Schaddai en Jhvh zijn twee openbaringsvormen van *Elohim*, een lagere en een hoogere openbaringsvorm, de laatstgenoemde chronologisch later dan de eerste. Reeds daaruit zou men mogen afleiden, dat de hoogere nog on-

bekend was, toen de lagere bestond: indien reeds Abraham, Izaäk en Jakob God als Jhvh kenden, dan valt de antithese tusschen het aartsvaderlijke en Mozaïsche tijdvak geheel weg; 2⁰. dat de eenigzins vreemde woordvoeging: וּשְׁמִי יהוה לֹא נוֹדַעְתִּי לָהֶם (vs. 3b) in onze taal aldus moet worden wedergegeven: *doch wat betreft* (of *bij*) *mijnen naam* Jhvh *ben ik hun niet bekend geweest* (heb ik mij aan hen niet bekend gemaakt). Zij verklaart zich (volgens Hitzig, *Begriff der Kritik* S. 23; *die Psalmen* I. 41 f.) uit plaatsen als *Ps.* III: 5; XVII: 10; XXXII: 8; XLIV: 3; CIX: 2; CXLII: 2, waar met het éene verbum (hier נודעתי) een dubbele nominativus verbonden wordt, waarvan de éene (hier het pronomen אֲנִי, dat in het verbum opgesloten ligt) het eigenlijke subject aanduidt, de andere (hier שְׁמִי) dát deel van het subject, waartoe de handeling behoort. Zoo beduidt קוֹלִי אֶל־יהוה אֶקְרָא (*Ps.* III: 5): *ik roep tot* Jhvh *met mijne stem*, maar er staat eigenlijk: *ik*, d. i. *mijne stem*, *roep tot* Jhvh. Zoo ook op de overige plaatsen. De zin van *Ex.* VI: 3 kan dus alleen deze zijn: ik ben hun, wat mijnen naam Jhvh betreft, niet bekend geweest; 3⁰. dat er volgens den Hebreër een zeer naauw verband bestaat tusschen *den naam* en *het wezen* van een persoon of zaak; de naam is niet toevallig of willekeurig, maar de uitdrukking van het wezen; het *niet kennen van God bij den naam* Jhvh, staat derhalve gelijk met het *niet kennen van Gods wezen, gelijk dit zich in den naam* Jhvh *uitspreekt*. Hengstenberg heeft dit, als ten overvloede, uitvoerig aangetoond (II. 267—291). Algemeen nu wordt toegestemd, dat Gods wezen, in den naam Jhvh uitgedrukt, eerst in het Mozaïsche tijdvak aan Israël ten volle openbaar geworden is, en dat dit *Ex.* VI: 2, 3 uitdrukkelijk geleerd wordt. Bestaat er nu zulk een naauw verband tusschen *wezen* en *naam*, dan — zou men zeggen — moet ook de bekendmaking van den naam tot hetzelfde Mozaïsche tijdvak behooren. Hengstenberg wijst deze conclusie af, doch ziet zich daardoor genoodzaakt, aan de aartsvaders bekendheid met den klank Jhvh toe te kennen, terwijl hij hun het inzigt in de beteekenis van dien naam ontzegt. Voor de aartsvaders was dus de naam Jhvh iets willekeurigs en toevalligs — in strijd met den waren aard der namen bij de Israëlieten, gelijk H. zelf dien heeft in het licht gesteld. Maar — zoo werpt men tegen — de aartsvaders verstonden dien naam zoo al niet geheel, dan toch ten deele. Ik antwoord, dat *Ex.* VI: 2, 3 daarvan niets meldt, gelijk daar in het algemeen de kennis van den *naam* niet onderscheiden, veel min afgescheiden wordt van de kennis van het *wezen*. Verstonden de aartsvaders iets van *het wezen Gods als* Jhvh, volgens onzen schrijver was dat juist zooveel als daarvan in den naam El-Schaddai wordt uitgedrukt. Men verg. verder, behalve de commentatoren, Hupfeld, *die Quellen der Genesis* S. 87 f.

10) De auteur van *Ex.* VI: 2, 3 kende den naam Jhvh, doch hield het daarvoor, dat Abraham dien niet gekend had. Daaruit volgt aanstonds, dat zoodanige plaatsen van Genesis, waar God zelf zich Jhvh noemt (H. XV: 7) of waar anderen dien naam bezigen (*Gen.* V: 29; XVI: 2, 5, 11 enz.), niet van zijne hand zijn. Doch of hij zelf, sprekende over het aartsvaderlijke tijdvak, den naam Jhvh vermeden zal hebben, laat zich uit *Ex.* VI: 2, 3 niet afleiden, maar moet empirisch worden uitgemaakt. Het zal ons weldra blijken, dat hij doorgaans den naam *Elohim* bezigt en dat de voorbeelden van het ge-

bruik van Jhvh zóó zeldzaam zijn, dat aan de juistheid der lezing op die enkele plaatsen, waar hij voorkomt, met regt kan worden getwijfeld.

11) Men lette, wat het aartsvaderlijke tijdvak aangaat, op vs. 3, 4 (waar de verschijningen Gods aan Abraham, Izaäk en Jakob, het verbond met hen gesloten en de belofte hun gegeven vermeld worden); wat de uitredding uit Egypte betreft, op vs. 6 (waar èn van het feit zelf èn van de wonderen, waarmeê het gepaard ging, sprake is); eindelijk ten opzigte van de vestiging der theokratie op vs. 7, 8 („Ik zal u nemen om Mij tot een volk te zijn en zal u tot een God wezen;" „Ik zal u brengen naar het land, hetwelk Ik aan Abraham — — onder eede heb toegezegd").

12) De juistheid van deze onderscheiding behoeft niet uitvoerig te worden aangetoond. Het is zeer wel mogelijk, niet eens onwaarschijnlijk, dat in de denkbeelden van onzen auteur omtrent den ouderdom van den naam Jhvh ook door anderen gedeeld werd, op wier geschriften zij alzoo denzelfden invloed konden uitoefenen als op die van den schrijver, wiens uitdrukkelijk getuigenis wij in *Ex.* VI: 2, 3 voor ons hebben. Het zal ons weldra blijken, dat men door eenzijdig en uitsluitend op den naam *Elohim* en op het vermijden van Jhvh acht te geven, zich in allerlei moeijelijkheden wikkelt, die van zelve wegvallen, zoodra men — gelijk de aard der zaak vordert — het gebruik van *Elohim* als ééne eigenaardigheid van onzen auteur beschouwt, die eerst in verband met de overige gewigt en beteekenis verkrijgt. Als kenmerken, waarop vooral zal moeten gelet worden, doen zich hier voor de navolgende uitdrukkingen en voorstellingen: God verschijnt aan de aartsvaders als El-Schaddai (vs. 3); God rigt met hen een verbond op (הֵקִים בְּרִית) en belooft hun het bezit van Kanaän, het land hunner vreemdelingschap, waarin zij als vreemdelingen verkeerden: אֶרֶץ מְגוּרֵיהֶם אֲשֶׁר גָּרוּ בָהּ (vs. 4); verder gedenkt God zijn verbond (vs. 5); Hij doet de Israëlieten uitgaan מִתַּחַת סִבְלֹת מִצְרַיִם (vs. 6, 7); koopt hen los (גָּאַל) met uitgestrekten arm en groote gerigten (שְׁפָטִים) (vs. 6); eindelijk belooft God, dat Hij Israël tot zijn volk nemen en hun tot een God zijn zal (vs. 7), en vinden wij (vs. 9) de uitdrukking: *de hand opheffen* = zweren.

13) Het volgt namelijk uit den inhoud van *Ex.* VI: 2, 3 als van zelf, dat onze auteur zich in het vervolg zijner geschiedenis doorloopend van den naam Jhvh zal hebben bediend, naardien de reden waarom hij dien vermeed, door de bekendmaking van dien naam aan Mozes, vervallen was. Met opzet werd hier overigens met een enkel woord gewezen op de mogelijkheid, dat de auteur van *Ex.* VI: 2, 3 de geschiedenis van Israël ook nog na de verovering van Kanaän, waarop hij in vs. 8 wijst, zal hebben behandeld. Verg. § 24 verv.

Ook zonder nader onderzoek blijkt aanstonds, dat zeer vele verhalen in Genesis (b. v. H. IV, XII—XVI, XXIV enz.) niet behoord hebben tot de Elohim-oorkonde, naardien daarin de naam Jhvh gedurig gebruikt wordt, zoo door den verhaler zelven, als door de personen, wier woorden hij mededeelt. De schrijvers dier geschiedverhalen — die wij voorloopig jhvhistische noemen kunnen — waren derhalve het gevoelen, in

Ex. VI: 2, 3 uitgesproken, niet toegedaan; of wel zij bedienden zich *per prolepsin* van den naam Jhvh ook in zulke verhalen, welke betrekking hebben op den tijd, waarin die naam nog niet bekend was. Uit *Gen.* IV: 26 blijkt positief, dat althans één hunner het gebruik van Jhvh reeds uit het tijdvak vóór den zondvloed afleidde [14]), waardoor voor hem alle aanleiding om dien naam te mijden wegviel. Deze plaats bewijst alzoo, dat de jhvhistische stukken zich niet toevalligerwijze van de elohistische onderscheiden, maar dat het verschillend gebruik van de godsnamen zijnen grond heeft in de afwijkende denkbeelden der schrijvers aangaande den ouderdom dier namen. De kritische analyse van Genesis, die van dit verschillend gebruik uitgaat, steunt derhalve op het getuigenis van den Pentateuch zelven, geenszins — gelijk men beweerd heeft — op willekeurige onderstellingen [15]).

14) „Damals, in der Zeit des Enos, wurde begonnen לִקְרֹא בְּשֵׁם יהוה d. i. den Namen Jehova's anzurufen. Vergleicht man 12, 8; 13, 4; 21, 33; 26, 35 so kann man über den Sinn dieser Worte nicht zweifelhaft sein: mit Enos begann die förmliche und feierliche Verehrung Jehova's in Wort und Handlung d. i. Gebet und Opfer." (Delitzsch, t. a. p. S. 217 f.). Dat zulk eene vereering de bekendheid met den naam Jhvh in zich sluit, volgt ten duidelijkste uit בְּשֵׁם, d. i. eigenlijk: *gebruik makende van den naam* Jhvh.

15) Verg. b. v. Keil, *Inl.* § 25; Hävernick I. 2. S. 104 en elders.

§ 13. *De overblijfselen der Elohim-oorkonde van* Gen. *I*—Exod. *VI.*

De Elohim-oorkonde, op welker bestaan *Ex.* VI: 2—9 ons wijst, is niet meer *in haren oorspronkelijken vorm* voorhanden, maar — al aanstonds van *Gen.* I tot *Ex.* VI, tot welke hoofdstukken wij ons vooreerst bepalen — met berigten aan andere bronnen ontleend tot één geheel verbonden. Of zij bij die zamenvoeging met andere verhalen *in haar geheel* bewaard gebleven is, laat zich *a priori* niet vaststellen, maar moet uit het onderzoek zelf blijken. Wij behooren daarbij van het ontwijfelbaar zekere tot het hoogst waarschijnlijke en meer of min onzekere op te klimmen en stellen alzoo allereerst vast, dat *Gen.* XVII; XXXV: 9—15 — op welke berigten *Ex.* VI: 2—9 dadelijk terugwijst — tot de Elohim-oorkonde behooren [1]). Door

deze ontdekking wordt onze kennis van hare eigenaardige kenmerken aanmerkelijk uitgebreid en zien wij ons alzoo in staat gesteld, haar ook nog de volgende stukken als haar onbetwistbaar eigendom toe te wijzen: *Gen.* I: 1—II: 3; V (uitgenomen vs. 29); VI: 9—22; IX: 1—17, 28, 29; XI: 10—32; XIX: 29; XXIII; XXV: 19, 20; XXVIII: 1—7; XXXV: 27—29; XXXVI: 1—9; XLVI: 6, 7; XLVII: 28; XLIX: 29—33; L: 12, 13; *Ex.* I: 1—7; II: 23—25 [2]).

[1]) De voornaamste bewijzen (verg. § 12 n. 12) zijn de volgende: God openbaart zich als *El-Schaddai* (XVII: 1; XXXV: 11); de schrijver gebruikt *Elohim* (XVII: 3, 15, 18, 19, 22, 23; XXXV: 9, 10, 11, 15); verder de formulen אֶרֶץ מְגוּרִים (XVII: 8); הֵקִים בְּרִית (XVII: 7, 19, 21 verg. נָתַן בְּרִית vs. 2); „om u en uwe nakomelingschap na u tot een God te zijn" (XVII: 7, 8). De beide pericopen stemmen daarenboven met elkander overeen in de naamsveranderingen (XVII: 5, 15; XXXV: 10); in de bijna gelijkluidende beloften XVII: 6, 16; XXXV: 11b; in het gebruik van het verbum פרה (XVII: 6 in Hiphil), verbonden met רבה (XVII: 20 in Hiphil; XXXV: 11 in Kal). Wij merken verder op — wat ons straks zal te stade komen — dat H. XVII: 1 de uitdrukking הָיָה תָמִים gebruikt wordt; vs. 9 לְדוֹרוֹת; dat in vs. 17, 24, 25 naauwkeurige chronologische opgaven voorkomen; dat vs. 18 Ismaëls bestaan als bekend wordt ondersteld; dat vs. 23, 26 de formule בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה gelezen wordt; dat H. XXXV: 9 het land, waaruit Jakob terugkeert, פַּדַּן אֲרָם heet, terwijl aldaar tevens de reize naar dat land, als eene bekende zaak, slechts met een enkel woord aangevoerd wordt. Tegenover de punten van overeenkomst tusschen *Gen.* XVII en *Ex.* VI: 2—9 zou men kunnen stellen het gebruik van den naam Jhvh in *Gen.* XVII: 1, hetwelk te meer bevreemding wekt, daar God in hetzelfde hoofdstuk zesmalen *Elohim* genoemd wordt. Vele uitleggers zijn daarom van oordeel, dat Jhvh eene schrijffout is voor *Elohim;* anderen zien in vs. 1 de hand (niet van den auteur, maar) van den redactor. Noodzakelijk zijn die gissingen op zich zelve niet, naardien uit *Ex.* VI: 2, 3 geenszins blijkt, dat de schrijver der Elohim-oorkonde *ook in het verhaal* den naam Jhvh altijd moet vermeden hebben (§ 12 n. 10). Alleen dan zou men daartoe zijne toevlugt moeten nemen, wanneer het onderzoek leeren mogt, dat *Gen.* XVII: 1 de naam Jhvh eene uitzondering was op een' overal elders gevolgden regel. En dit schijnt inderdaad het geval te zijn. Over de partikel עוֹד, *Gen.* XXXV: 9, zie beneden § 22 n. 9.

[2]) Delitzsch, Knobel en Hupfeld — de drie jongste uitleggers van Genesis, die het bestaan eener Elohim-oorkonde erkennen — zijn daarin eenstemmig, dat de boven aangewezen, grootere en kleinere pericopen haar moeten worden toegewezen. Inderdaad komen zij èn met *Ex.* VI: 2—9; *Gen.* XVII; XXXV: 9—15 èn met elkander op treffende en vaak verrassende wijze overeen. Het volledige bewijs wordt door de aangehaalde schrijvers geleverd; alleen de meest in het oog vallende punten van overeenkomst mogen hier eene plaats vinden. De formule אֶרֶץ מְגוּרִים komt voor (*Ex.* VI: 4; *Gen.* XVII: 8) *Gen.* XXVIII: 4;

XXXVI: 7; הֵקִים בְּרִית (*Ex.* VI: 4; *Gen.* XVII: 7, 21) *Gen.* VI: 18; IX: 9, 11; פָּרָה וְרָבָה (*Gen.* XVII: 20 (6); XXXV: 11) I: 22, 28; IX: 1, 7; XXVIII: 3; פַּדַּן אֲרָם (*Gen.* XXXV: 9) XXV: 20; XXVIII: 2, 5, 6, 7; אֲחֻזָּה (*Gen.* XVII: 8), XXIII: 4, 9, 20; XLIX: 30; L: 13; לְדוֹרוֹת (*Gen.* XVII: 9), met עוֹלָם verbonden, *Gen.* IX: 12; לְמִין met een pronomen suff. *Gen.* I: 11, 12, 21, 24, 25; VI: 20; הָיָה תָמִים (*Gen.* XVII: 1) VI: 9. De naam *Elohim* wordt in al deze pericopen doorloopend gebruikt (b. v. *Gen.* I, 35 maal; *Gen.* V: 1, 24; VII: 9, 11—13, 22; IX: 1, 6, 8, 16; XIX: 29; XXVIII: 4), de naam Jhvh daarentegen nooit; *El-Schaddai* komt voor *Gen.* XXVIII: 3, in den mond van Izaäk. De chronologische opgaven in H. XVII (boven n. 1) worden voorbereid, ondersteld of voortgezet in de genealogiën *Gen.* V; XI: 10—32; verder XXV: 20; XXXV: 28; XLVII: 28. Daarenboven bestaat er tusschen deze pericopen onderling niet alleen geen strijd, maar wijzen zij ook telkens op elkander terug. Ook hier noem ik slechts enkele in het oog vallende plaatsen: *Gen.* I: 26, 27 verg. met V: 1—3; IX: 6; *Gen.* I: 29 verg. met IX: 3; *Gen.* XVII: 8 verg. met XXVIII: 4; XXXV: 12. De genealogie in *Gen.* V sluit zich onmiddellijk aan *Gen.* I: 1—II: 3, en wordt voortgezet *Gen.* VI: 9, 10; IX: 28, 29; XI: 10 vv., terwijl daarenboven al deze genealogiën in vorm met elkander overeenstemmen, b. v. in het gebruik van הוֹלִיד *procreavit* (*Gen.* V: 3, 6 enz.; VI: 10; XI: 10, 12 enz.), waarvoor *Gen.* IV: 18 יָלַד gebezigd wordt; verder in de naauwkeurige opgave van den ouderdom der patriarchen; in de formule וַיּוֹלֶד בָּנִים וּבָנוֹת (*Gen.* V: 4, 6 enz.). Verg. B. van Willes, *over de opschriften in het boek Genesis* (Bijdr. tot bev. van Bijb. uitlegk. II. 1—61) bl. 15—21. — Ook in de berigten aangaande het sterven der aartsvaders (*Gen.* XXXV: 29; XLIX: 33) merken wij overeenstemming op, in het gebruik van גָּוַע, van הֵאָסֵף אֶל־עַמָּיו enz. Onze bewijsvoering wint niet weinig in kracht, wanneer wij opmerken, dat de boven aangewezen pericopen niet alleen met elkander overeenstemmen, maar zich ook duidelijk onderscheiden van andere berigten in Genesis opgenomen; daarop komen wij straks terug. Hier zij het voldoende te wijzen op *Gen.* V: 29: dat dit vers te regt geacht wordt niet tot de Elohim-oorkonde te behooren, blijkt 1°. uit het gebruik van den naam יהוה; 2°. uit het verband van dat vers met H. III: 17 en bijgevolg met de geheele pericope H. II: 5—IV. Het is, namelijk, onmogelijk dat deze afkomstig zij van den auteur van *Gen.* V, niet alleen omdat daarin voortdurend de namen Jhvh-*Elohim* en Jhvh voorkomen, maar ook omdat volgens *Gen.* V: 1—3 Seth *de eerstgeborene van* Adam *is*, en bijgevolg de auteur van dat geslachtregister de geschiedenis van Kaïn en Habel en dus ook die van den zondeval (waarop H. V: 29 terugslaat) niet kent. Op zich zelf is dit reeds duidelijk genoeg, doch daarbij komt nu dat *Gen.* I: 1—II: 3 en *Gen.* V stellig van één auteur zijn (zie boven), terwijl wederom *Gen.* I: 1—II: 3 een' anderen auteur hebben moet dan H. II: 4—IV (verg. § 4 n. 2). Dergelijke overeenstemming van de meest verschillende bewijzen verheft het resultaat — het bestaan der Elohim-oorkonde, waartoe *Gen.* I: 1—II: 3; V, maar niet *Gen.* II: 4—IV behooren — boven alle redelijke bedenking.

De boven aangewezen bestanddeelen der Elohim-oorkonde vormen met elkander geen geheel, maar onderstellen andere berig-

ten, waarmede zij eenmaal moeten zijn verbonden geweest [3]). Een voortgezet onderzoek leert, dat die berigten voor een groot deel nog in Genesis voorhanden zijn, maar met andere, niet-elohistische, op zoodanige wijze versmolten, dat zij zich niet meer met volledige zekerheid daarvan laten afzonderen. Van *Gen.* VII, VIII is een groot deel aan de Elohim-oorkonde ontleend [4]); in *Gen.* XII (o. a. vs. 5); XIII (o. a. vs. 6); XVI (vs. 3, 15, 16); XXI (vs. 2—5); XXV (o. a. vs. 7—10, 19, 20); XXXI (vs. 17, 18); XXXVII (vs. 1); XLVIII (vs. 3—6) zijn hare overblijfselen zeer duidelijk te onderkennen [5]). Verbinden wij deze stukken met de boven genoemde, dan blijkt het, dat wij de Elohim-oorkonde, voor zooverre zij de geschiedenis van de schepping der wereld tot en met Izaäks huwelijk bevatte, hoogst waarschijnlijk nog in haar geheel bezitten [6]); doch dat van het vervolg, inzonderheid van de geschiedenis van Jakob, Jozef en Mozes het een en ander in *Gen.* I—*Ex.* VI niet opgenomen is, vermoedelijk omdat het door de meer uitvoerige berigten, aan andere bronnen ontleend, welke in Genesis eene plaats erlangden, overbodig gemaakt werd [7]).

[3]) *Gen.* VI: 9—22, IX: 1—17 onderstellen het geheele verhaal van den zondvloed en van Noachs uittrede uit de ark; H. XVII: 18 de geboorte van Ismaël; H. XIX: 29 de vestiging van Lot in de steden der vlakte; H. XVII: 19 wijst op Izaäks geboorte, wiens persoon ook H. XXV: 19, 20 als reeds bekend voorkomt; aldaar wordt tevens Abrahams dood ondersteld; H. XXVIII: 1—7; XXXV: 9—15, 27—29 wijzen op Jakobs lotgevallen in Paddan-Aram; H. XLVI: 6, 7 en de volgende plaatsen op eenig berigt aangaande Jozefs lotgevallen; eindelijk *Ex.* VI: 2—9 treedt Mozes waarschijnlijk niet voor de eerste maal, maar als een reeds bekend persoon op.

[4]) Delitzsch brengt tot de Elohim-oorkonde: *Gen.* VII: 11—16a, 17—21, 24; VIII: 1—5, (6—12?), 13—19; Knobel H. VII: 4, 6, 7, 8b—24 (uitgenomen vs. 16b); VIII: 1—13; Hupfeld eindelijk: H. VII: 6, 11, 13—16a, 17—22, 24; VIII: 1a, 2a, 3b, 4 (ten deele), 5, 19—19. Het is niet wel mogelijk, hier met volledige zekerheid te beslissen. Dit alleen schijnt vast te staan, dat H. VII: 1—5 (ook vs. 4, hoewel Knobel dit uitzondert), VIII: 20—22 *niet* tot de Elohim-oorkonde behooren. Daarentegen komt haar spraakgebruik H. VII: 14 (verg. I: 11, 12, 21, 24, 25; VI: 20); H. VIII: 17 (פָּרָה וְרָבָה verg. n. 2); in de naauwkeurige chronologische opgaven, H. VII: 6, 12 enz.; H. VII: 13 (verg. XVII: 23: 26); eindelijk in het gebruik van *Elohim* (H. VII: 9, 16a; VIII: 1, 15) duidelijk uit, om van andere uitdrukkingen (als שָׁרַץ enz.) niet te gewagen. Doch het is hier de plaats niet, om dit naauwkeuriger te onderzoeken. Alleen doe ik nog opmerken, dat door de afzondering der stuk-

ken, waarin de naam Jhvh voorkomt, *al* de tegenstrijdigheden wegvallen, waarover boven § 5 n. 2 gehandeld werd.

5) Door deze verzen worden de leemten, in n. 3 aangewezen, voor een deel aangevuld; doch zij zijn daarom niet willekeurig uit het verband, waarin zij nu voorkomen, losgemaakt, maar vertoonen ten duidelijkste de kenteekenen der Elohim-oorkonde, welke wij reeds leerden kennen. H. XII: 5, misschien ook vs. 4b, is uit eene andere bron ontleend dan het onmiddellijk voorafgaande, want het behelst daarmede vergeleken eene tautologie en gaat uit van eene andere voorstelling: volgens H. XII: 1 verg. met XV: 7 gaat Abram uit Ur der Chaldeën naar een hem onbekend land; volgens vs. 5 daarentegen (en vs. 4b) komt hij uit Haran en reist naar Kanaän. Dat nu deze andere bron de Elohim-oorkonde is, blijkt uit H. XI: 31, waar Abrams vestiging in Haran vermeld en Kanaän het doel zijner reize genoemd wordt, juist als H. XII: 4b, 5; verder uit het spraakgebruik (verg H. XI: 31; XXXI: 18; XXXVI: 6; XLVI: 6). — Om dergelijke redenen moet H. XIII: 6, hoogstwaarschijnlijk ook vs. 11b, 12a, als bestanddeel der Elohim-oorkonde worden aangemerkt. De reden voor Lots scheiding van Abram, in vs. 6 aangegeven, is op zich zelve volkomen afdoende en vordert geenzins de nadere ontwikkeling in vs. 7—10. Evenzoo zijn de woorden וַיִּפָּרְדוּ אִישׁ מֵעַל אָחִיו (vs. 11b) volkomen overtollig na vs. vs. 7—11a; even als vs. 12a gelijkluidend is met vs. 11a. Daarbij komt nu, dat de plaats van Lots vestiging hier aangeduid wordt door de onbepaalde uitdrukking בְּעָרֵי הַכִּכָּר, even als H. XIX: 29, waar wij èn dezelfde formule vinden èn de kenmerkende uitdrukking: „de steden, *in welke* Lot was gaan wonen.” De andere berigten daarentegen noemen bepaaldelijk Sodom als zijne woonplaats. Hierbij voege men nu nog de overeenkomst in spraakgebruik tusschen vs. 6 en H. XXXVI: 6. — Geheel op dezelfde wijze blijkt het, dat H. XVI: 3, 15, 16 (naar het eenstemmig oordeel van Delitzsch, Knobel, Hupfeld) tot de Elohim-oorkonde behooren. — H. XXI: 2—5 staat in onmiddellijk verband met H. XVII; kenmerkt zich door het gebruik van *Elohim* (vs. 2—5), en door naauwkeurige chronologie (vs. 5), terwijl vs. 2 overtollig is na vs. 1 en dus uit eene andere bron moet ontleend wezen. Daarentegen schijnt het bedenkelijk, ook vs. 6 als bestanddeel der Elohim-oorkonde aan te merken: zulke etymologiën, als er in vs. 6 eene voorkomt, hebben wij tot nog toe in die oorkonde niet aangetroffen, en deze is daarenboven kennelijk eene variant van het elohistische berigt, H. XVII: 17, 19. — In H. XXV zijn de sporen der Elohim-oorkonde zeer menigvuldig: vs. 7—10 wijzen duidelijk terug op H. XXIII, aan welks elohistischen oorsprong niet te twijfelen valt; ook de uitdrukkingen in vs. 8 komen overeen met *Gen.* XXXV: 29; XLIX: 33. Maar ook vs. 11 schijnt denzelfden oorsprong te hebben, zooals het gebruik van *Elohim* en de gelijkvormigheid met H. XXXVI: 1 sqq. XXXVII: 1 leert (verg. Hupfeld t. a. p. S. 29—31). Niet anders moet worden geoordeeld over vs. 19, 20, gelijk èn de naauwkeurige bepaling van Rebekka's afstamming (overtollig na H. XXIV) èn de chronologie èn het gebruik van *Paddan-Aram* en van הוֹלִיד (boven n. 2) aanwijst. Te midden van het uitvoerige verhaal van Jakobs lotgevallen in Haran vinden wij H. XXXI: 17, 18 een berigt, dat, zooals het thans in den tekst staat, den gang des verhaals stoort en den inhoud van vs. 19—21 anticipeert; het is dus waarschijnlijk uit eene andere bron dan hetgeen voorafgaat, en

deze bron is geene andere dan de Elohim-oorkonde, gelijk de vergelijking van *Gen.* XII: 5 en het boven daarbij aangeteekende leert. — H. XXXVII: 1 wordt אֶרֶץ מְגוּרִים gebezigd (boven n. 2), eene elohistische uitdrukking, terwijl het geheele vers met H. XXXVI: 8 (vestiging van Esau in Seir) parallel is. — H. XLVIII: 3—6 wijst duidelijk terug op H. XXXV: 9—15 en is hoogst waarschijnlijk van denzelfden auteur. Verg. Hupfeld t. a. p. S. 35 f.

[6]) Om het overzigt gemakkelijk te maken geef ik hier eene volledige lijst der stukken, welke tot dusverre aan de Elohim-oorkonde zijn toegewezen: *Gen.* I: 1—II: 3; V (uitgenomen vs. 29); VI: 9—22; een groot deel van H. VII en VIII; H. IX: 1—17, 28, 29; XI: 10—32; XII: 4b, 5; XIII: 6, 11b, 12a; XVI: 3, 15, 16; XVII; XIX: 29; XXI: 2—5; XXIII; XXV: 7—11, 19, 20; XXVIII: 1—7; XXXI: 17, 18; XXXV: 9—15, 27—29; XXXVI: 1—9; XXXVII: 1; XLVI: 6, 7; XLVII: 28; XLVIII: 3—6; XLIX: 29—33; L: 12, 13; *Ex.* I: 1—7; II: 23—25. Wanneer wij deze berigten achtereenvolgens lezen, waarbij Boehmers *Genesis* (verg. n. 11) als hulpmiddel dienen kan, dan zien wij de boven gemaakte opmerking bevestigd: eerst in de geschiedenis van Izaäk houden zij op een aaneengeschakeld verhaal uittemaken. Al aanstonds missen wij b. v. het berigt der geboorte van Esau en Jakob, dat toch in de Elohim-oorkonde moet gestaan hebben, omdat het vervolg daarop terugwijst. — Doch de tegenstanders der oorkonden-hypothese merken reeds lang vóór *Gen.* XXV in onze Elohim-oorkonde — welker bestaan zij niet erkennen — groote leemten op, die volgens hen eerst door de jhvhistische stukken worden aangevuld. Keil (*Inl.* § 24 n. 2), op het voetspoor van Kurtz (*Einheit der Genesis*), geeft de volgende voorbeelden, die deels alle bewijskracht missen, deels op *onze* voorstelling van de Elohim-oorkonde niet toepasselijk zijn. 1°. Tusschen *Gen.* II: 3 en V: 1 vv. VI: 9 vv. ontbreekt de geschiedenis van den zondeval (*Gen.* II: 4 vv.), zonder welke het verderf van het menschelijke geslacht (*Gen.* VI: 11, 12) geheel ongemotiveerd blijft. Doch wat geeft ons regt te stellen, dat de S. dat verderf motiveren moest? Zijn niet zijne uitdrukkingen H. VI: 11, 12 op zich zelve duidelijk? Is er geene erkenning van zonde denkbaar, zonder dat men haren oorsprong verklaart? 2°. Tusschen H. V: 32 en VI: 9 ontbreekt de aanwijzing van de algemeenheid des bederfs, ook onder de Sethieten, welke toch door de algemeenheid van den zondvloed ondersteld wordt: m. a. w. H. VI: 1—8 kan niet worden gemist. Doch de Elohim-oorkonde kent alléén Sethieten en noemt Kaïn en zijne afstammelingen nooit; H. VI: 2, 4 zijn de *Bne-Elohim* niet Sethieten, maar engelen; H. VI: 11, 12 eindelijk wordt de algemeene verdorvenheid van de menschen duidelijk genoeg uitgesproken: wat verlangt men meer? 3°. Tusschen H. VI: 22 en VII: 11 ontbreekt de aankondiging van het tijdstip, waarop de zondvloed zou beginnen. Doch — gesteld zelfs dat H. VII: 1—10 in hun geheel aan andere bronnen ontleend waren — wat geeft ons regt eene dergelijke aankondiging te vorderen? Door H. VI: 9—22; VII: 11 vv. wordt zij minstens overbodig. 4°. Tusschen H. XVII en XI: 32 (of XIII: 18) is eene leemte — die evenwel door H. XII: 4b, 5; XIII: 6, 11b, 12a; XVI: 3, 15, 16 geheel wordt aangevuld. 5°. Tusschen H. XVII: 27 en XIX: 29 zal wederom eene leemte zijn, waardoor het laatste berigt geheel onverklaarbaar wordt. Doch ook hier wordt het verband door H. XIII: 6, 11b, 12a hersteld en men heeft geen regt, iets meer te verwachten

dan de korte zinspeling in H. XIX: 29 op eene onder de Israëlieten algemeen bekende gebeurtenis. 6°. Tusschen H. XXII: 13 en XXII: 19 kan wederom juist dát berigt, hetwelk men aan de Elohim-oorkonde ontzegt (vs. 14—18), niet gemist worden. Doch H. XXII is geen bestanddeel der Elohim-oorkonde, noch geheel, noch gedeeltelijk. (Verg. beneden n. 11). 7°. H. XXV: 24 sluit zich niet aan vs. 20. Zoo is het inderdaad, doch dit is ook het eerste voorbeeld, dat eenig bestanddeel van de Elohim-oorkonde in Genesis niet werd opgenomen. Overigens schijnt ook vs. 24 niet tot die oorkonde te behooren.

7) Één voorbeeld moge hier volstaan. Tusschen H. XXVIII: 1—7 en XXXI: 17, 18 ontbreekt het verhaal van Jakobs huwelijk met Labans dochters, van de geboorte zijner kinderen, van de vermeerdering zijner bezittingen. Dit alles wordt wel is waar H. XXVIII: 10—XXXI: 16 verhaald, doch dat *deze* berigten niet uit de Elohim-oorkonde zijn overgenomen, blijkt duidelijk b. v. uit H. XXVIII: 1 vv., waar de reis van Jakob geenszins als eene vlugt voor Esau voorgesteld wordt (zooals H. XXXV: 7 = XXVIII: 12—22 het geval is), en, in overeenstemming daarmede, van een' door Jakob aan Esau ontstolen zegen (H. XXVII) geen sprake is. Andere verschilpunten worden beneden vermeld.

De grootere en kleinere gedeelten van het boek Genesis, boven aan de Elohim-oorkonde toegewezen, worden door nagenoeg alle onderzoekers als haar eigendom erkend [8]). Doch velen hunner zijn van oordeel, dat ook nog andere pericopen van Genesis haar toebehooren en meenen haar terug te vinden, vooreerst in nagenoeg alle stukken van genealogischen inhoud, en verder bijna overal, waar *Elohim* als eigennaam van God gebruikt wordt. Doch tegen dit gevoelen bestaan gewigtige bedenkingen, vroeger door C. F. Ilgen, later vooral door Hupfeld in het licht gesteld [9]). De genealogiën namelijk, waarover het verschil loopt (*Gen.* X: 1—7, 13—32; XXII: 20—24; XXV: 1—6, 12—18; XXXV: 23—26; XXXVI: 8—43; XLVI: 8—27) onderscheiden zich deels door haren vorm zeer duidelijk van de geslachtlijsten, die wij als bestanddeelen der Elohim-oorkonde leerden kennen (*Gen.* V; XI: 10—32), deels voegen zij niet in de chronologie dier oorkonde, of komen daarin reeds elders voor, of schijnen buiten haar plan te liggen [10]). De pericopen, waarin *Elohim* als eigennaam van God gebruikt wordt, welke vroeger door Tuch en Stähelin en laatstelijk nog door Bleek aan de Elohim-oorkonde (of *Grundschrift*) werden toegewezen (*Gen.* XX: 1—17; XXI: 6—32; XXII: 1—13, 19; XXV: 24—34; XXVIII: 10—12, 17—21ª, 22; gedeelten van H. XXIX—XXXV; XXXVII: 2—36;

gedeelten van H. XXXIX—L), zijn grootendeels door Delitzsch en Knobel, maar vooral door Hupfeld te regt uit andere bronnen afgeleid. Het blijkt namelijk, dat sommige dezer pericopen met de berigten der Elohim-oorkonde strijden en dat in allen andere denkbeelden en voorstellingen worden aangetroffen, terwijl daarenboven de kenteekenen van de Elohim-oorkonde daarin te vergeefs gezocht worden [11]). Naardien evenwel ook deze verhalen door het gebruik van den naam *Elohim* zich kenmerken, of met elohistische verhalen onverbrekelijk zamenhangen, zoo volgt daaruit, dat behalve den auteur der Elohim-oorkonde nog een of meer andere Elohisten tot ons tegenwoordig boek Genesis bijdragen geleverd hebben [12]). Ook in *Ex.* I—VI zijn berigten, aan hen ontleend, opgenomen [13]). Van nu af bezigen wij daarom, ten einde alle verwarring voor te komen, ter aanduiding van de Elohim-oorkonde, die wij tot nog toe leerden kennen, den door Ewald, op grond van *Gen.* V: 1; VI: 9 enz. (verg. § 1 n. 2) eerst ingevoerden naam: Boek der Oorsprongen, terwijl wij alle berigten, die zich door het gebruik van *Elohim* kenmerken, onder den algemeenen naam: elohistische berigten of oorkonden zamenvatten [14]).

[8]) Tuch, Stähelin, maar vooral Delitzsch, Knobel, Hupfeld zijn ten aanzien van de in n. 6 opgenoemde stukken bijna eenstemmig. De afwijking der beide eerstgenoemden bestaat vooral hierin, dat zij de bestanddeelen der Elohim-oorkonde in H. XII, XIII, XVI voorbijzien; verder — gelijk straks blijken zal — schrijven zij haar vele pericopen toe, die door de latere onderzoekers aan andere oorkonden worden toegekend.

[9]) C. F. Ilgen (*Die Urkunden des Jerusalemer Tempelarchivs* I. (Halle, 1798)) onderscheidt in Genesis twee Elohisten (*Eliël harischôn* en *Eliël hasscheni*) en eenen Jhvhist (*Elijah*). Aan zijnen tweeden Elohist kent hij vele stukken toe, die ook naar mijn oordeel niet tot de Elohim-oorkonde behooren. Zijn gevoelen wordt (tabellarisch) medegedeeld door Vater, *Commentar* u. s. w. III. 700 ff. Hupfeld is, onafhankelijk van Ilgen, dikwerf tot dezelfde resultaten gekomen. Zie zijne *Quellen der Genesis* S. VIII. ff.

[10]) H. X: 1—7, 13—32 (dat vs. 8—12 niet elohistisch zijn, wordt algemeen erkend) onderscheiden zich o. a. door het gebruik van יָלַד *procreavit* (verg. H. IV: 18), waarvoor de genealogiën in H. V en XI: 10—32 הוֹלִיד bezigen (vs. 13, 15, 24 vv.); de genealogie van Arphacschad vs. 23 vv. is in de Elohim-oorkonde H. XI: 10 vv. medegedeeld; verder leert de vergelijking der geslachtlijst H. XI: 10—32, dat de auteur der Elohim-oorkonde bepaaldelijk de heilige linie (van Sem tot Abram) behandelt, waaruit volgt dat eene vol-

kerentafel als H. X buiten zijn plan ligt. Daarbij komt nu nog, dat vs. 8—12 in vorm en trant met het voorafgaande en volgende zóó overeenstemmen, dat het onmogelijk schijnt, die verzen als een ingevoegd stuk aan te merken; behooren zij niet tot de Elohim-oorkonde, dan ook het geheele hoofdstuk niet. Zoo oordeelen Tuch en Hupfeld; anders Stähelin, Delitzsch, Knobel. — H. XXII: 20—24 wordt eenmaal יָלַד gebezigd (vs. 23); ook deze genealogie heeft niet op de heilige linie betrekking, terwijl zij H. XXV: 20 geenszins ondersteld wordt, maar veeleer met het daar aan Bethuel toegekende epitheton הָאֲרַמִּי in strijd is (volgens H. XXII: 21 is Kemuel vader van Aram en broeder van Bethuël, kan derhalve de laatstgenoemde geenszins הארמי heeten). Verg. verder Hupfeld S. 57 f. — H. XXV: 1—6 kan niet tot de Elohim-oorkonde behooren, want volgens deze was Abraham bij Sara's dood reeds 137 jaar oud (verg. XXIII: 1 met XVII: 17) en zal hij dus daarna wel geen zes zonen verwekt hebben (verg. XVII: 17); daarbij komt het gebruik van יָלַד en een aantal andere bijzonderheden, in het licht gesteld door Hupfeld S. 58 f. — In hetzelfde hoofdstuk, vs. 12—18, komt eene genealogie van Ismaël voor, waarin (vs. 12, 17) waarschijnlijk bestanddeelen der Elohim-oorkonde opgenomen zijn, maar juist de gebrekkige zamenhang tusschen vs. 17 en vs. 16 en 18 doet ons vermoeden, dat de beide laatstgenoemde verzen en dus ook vs. 13—15 van elders zijn overgenomen. Daarvoor pleit verder de overeenkomst van vs. 13a, 16 met H. X: 5, 20, 31, 32. Zie Hupfeld S. 59 ff. — Over H. XXXV: 23—26 iets met zekerheid vast te stellen, is moeijelijk: voor de Elohim-oorkonde pleiten het gebruik van פַּדַּן אֲרָם (boven n. 2) in vs. 26, misschien ook de strijd tusschen dat vers en vs. 16—18; tegen haar de omstandigheid, dat de zonen van Jakob *Ex.* I: 1—5 (stellig een deel der Elohim-oorkonde) nog eens worden opgenoemd. — H. XXXVI: 8(9)—43 heeft groote overeenkomst met H. XXV: 12—18 en behoort reeds daarom waarschijnlijk niet tot de Elohim-oorkonde; daarenboven is het opnemen van een zóó uitvoerig stuk over Esau's afstammelingen en vooral over de Horieten (vs. 20—30) en de Edomietische koningen (vs. 31—39) met de doorgaande beknoptheid dier oorkonde kwalijk overeen te brengen. Over vs 2, 3 verg. met H. XXVI: 34, 35; XXVII: 46; XXVIII: 8, 9 verg. men de volgende noot. Zie verder Hupfeld S. 61 ff. — Wat, eindelijk, H. XLVI: 8—27 betreft, deze geslachtlijst stemt overeen met het (elohistische) berigt *Ex.* I: 5 en bezigt daarenboven den naam *Paddan-Aram;* toch wordt het door vs. 26, 27 waarschijnlijk, dat zij, op grond van *Ex.* I: 5, uit de berigten van Genesis (verg. vs. 12 met *Gen.* XXXVIII) en uit andere bronnen is zamengesteld. Verg. Hupfeld, S. 34 n. 13. Overigens kennen Tuch, Stähelin, Delitzsch en Knobel deze genealogiën aan de Elohim-oorkonde toe, behalve dat H. X: 1—7, 13—34 geheel door Tuch, ten deele door Stähelin en H. XXII: 10—24 door Stähelin aan den Jhvhist worden toegeschreven. Inderdaad is het zeer natuurlijk, dat men ze òf alle òf geen van allen tot de Elohim-oorkonde rekent.

[11]) De bewijzen, die voor den verschillenden oorsprong van deze pericopen en van de boven (n. 6) opgenoemde pleiten, zijn zeer talrijk, maar vorderen uitvoeriger uiteenzetting dan hier gegeven worden kan. Ik bepaal mij daarom tot het aanduiden van eenige hoofdpunten, voor het overige verwijzende naar Hup-

feld, maar ook naar Knobel en Delitzsch, die, hoewel zij aan al deze stukken een elohistisch karakter toekennen, tevens aannemen dat de Jhvhist (volgens hen de redactor van Genesis) ze niet aan de „Grundschrift", maar aan andere bronnen ontleend heeft. De noodzakelijkheid der erkenning van meer dan ééne elohistische oorkonde blijkt vooral uit de geschiedenis van Jakob (*Gen.* XXVIII—XXXV). Al aanstonds vinden wij *Gen.* XXVIII: 10—22 een verhaal, waarin elohistische bestanddeelen schijnen te zijn opgenomen (vs. 12, 20, hoewel het gebruik van *Elohim* zich t. a. pp. misschien ook bij den Jhvhist zou laten verklaren, van wien vs. 13—16 stellig afkomstig zijn). Op dit verhaal wordt teruggezien H. XXXI: 13; XXXV: 1, in welke laatste plaats de reize van Jakob naar Haran genoemd wordt zijne vlugt voor Esau, in overeenstemming met het (jhvhistische) berigt H. XXVII: 1—45. Verder wordt H. XXXII: 25—33 de oorsprong van den naam Israël verklaard en in H. XXXII, XXXIII de vestiging van Esau in Seïr als eene gebeurde zaak voorgesteld. Eindelijk ziet H. XXXV: 5 terug op H. XXXIV (de wraak door Simeon en Levi aan Sichem voltrokken). Nu bleek het ons vroeger, dat H. XXVIII: 1—7; XXXV: 9—15; XXXVI: 1—8 stellig behooren tot de Elohim-oorkonde (boven n. 2). Doch dan moet ook aangenomen worden, dat de elohistische stukken van *Gen.* XXVIII: 10—XXXIV (met uitzondering van XXXI: 17, 18) niet tot die oorkonde kunnen gebragt worden. Want er is strijd 1°. tusschen H. XXVIII: 1—7, volgens welke plaats Jakob zich naar Paddan-Aram begeeft, om zich eene vrouw te zoeken, en de plaatsen, waar het heet, dat hij voor zijnen broeder Esau vlugt; 2°. tusschen H. XXXV: 9—15 en H. XXVIII: 10—22 (oorsprong van den naam *Beth-el*) en H. XXXII: 25—33 (oorsprong van den naam Israël); 3°. tusschen H. XXXVI: 1—8 (vestiging van Esau in Seir, *na* Jakobs *terugkomst*) en H. XXXII, XXXIII (hetzelfde feit, *maar vóór* Jakobs *terugkomst*). Verg. boven § 4 n. 2. Men zou alleen nog kunnen beweren, dat *Gen.* XXVIII: 10—XXXIV (behalve H. XXXI: 17) ook nog andere *bestanddeelen* der Elohim-oorkonde behelzen (zooals b. v. Knobel wil). Dit is inderdaad mogelijk, doch zij laten zich niet aanwijzen, althans niet door het spraakgebruik of door andere duidelijke kenteekenen. Zoo doen wij dan beter met te blijven staan bij het negatieve resultaat, dat genoemde verhalen, hoezeer voor een groot deel elohistisch, toch niet behooren tot de Elohim-oorkonde. Staat het nu eenmaal vast, dat sommige elohistische berigten, in Genesis opgenomen, niet tot die oorkonde behooren, dan zal men er zonder veel moeite toe kunnen besluiten, om in H. XX: 1—17 een dergelijk berigt te zien. (*Elohim* vs. 3, 6, 11, 13, 17, daarentegen vs. 18 Jhvh, in eene aanteekening, die alleen als verklarende glosse op vs. 17 kan worden aangemerkt). Al aanstonds baart hier de chronologie bezwaar: volgens de Elohim-oorkonde (H. XVII: 17) is Sara 90 jaren oud en verkeert zij in zwangeren toestand; de reis van Abraham (H. XX: 1) schijnt dus in deze oorkonde niet op hare plaats te zijn, en ook מִשָּׁם (vs. 1) baart hier moeijelijkheid, omdat de vermelding van eene bepaalde plaats, waar Abraham vertoefde, niet is voorafgegaan. Verder heet Abraham hier נָבִיא (vs. 7), hetgeen wel is waar elders in het geheel niet meer voorkomt, maar vooral verre afstaat van de schildering van zijn' persoon en karakter in de Elohim-oorkonde. Daarenboven ontmoeten wij hier een aantal voorstellingen en denkbeelden, waarvan die oor-

konde ons geen tweede voorbeeld aanbiedt (openbaring Gods in een droom, de kracht der voorbede enz.), maar die daarentegen in de andere bronnen meer voorkomen. Verg. Hupfeld S. 48—52. Met het zoo even behandelde verhaal hangt zeer naauw zamen H. XXI: 22—32 (*Elohim* in den mond van Abimelech vs. 22, 23) waarin o. a. de formule כָּרַת בְּרִית voorkomt (vs. 27, 32), waarvoor de Elohim-oorkonde הֵקִים בְּרִית zegt (boven n. 2), en wel geheel met dezelfde beteekenis; ten onregte vindt Keil (*Inl.* § 27 n. 7) in de laatstgenoemde formule den zin: *de beloften in het verbond vervat verwezenlijken*, in bepaalden strijd met *Gen.* XVII: 7, 21; *Ex.* VI: 4, waar alleen aan het *sluiten* (oprigten) *van een verbond* kan gedacht worden. Ook deze pericope is dus elohistisch en vindt in het *jhvhistische* berigt H. XXVI: 17—33 haren tegenhanger (verg. § 4 n. 2), maar is niet aan de Elohim-oorkonde ontleend. Hetzelfde geldt van H. XXI: 9—21 (over vs. 6 is reeds gehandeld in n. 5, terwijl het daar gezegde zich ten deele ook op vs. 7 laat toepassen): het verhaal van Ismaëls wegzending en vroegste lotgevallen; in de Elohim-oorkonde, H. XXV: 8, schijnt Ismaël althans tot Abrahams dood met Izaäk zamen te wonen (even als Esau, volgens H. XXXVI: 1 vv., eerst na den dood zijns vaders zich in Seïr gaat vestigen); daarenboven vinden wij hier andere sporen van later tijd en ontbreken de gewone kenmerken der Elohim-oorkonde. Verg. Hupfeld S. 52 f. — Ook H. XXII: 1—13, 19 kan niet aan deze oorkonde ontleend zijn, hoewel vs. 1, 3, 8, 9 de naam *Elohim* voorkomt: van engelenverschijningen — deze opmerking geldt ook aangaande H. XXI: 9—21 — wordt elders in de Elohim-oorkonde geen voorbeeld aangetroffen; reeds het gebruik van den naam *Moria* — op welks schijnbare beteekenis in vs. 14 wordt gezinspeeld — pleit tegen de onderstelling, dat de auteur dier oorkonde hier spreekt. Verg. Hupfeld S. 54 f. — Over H. XXV: 24—34 zijn wederom — even als ten aanzien der meeste bovengenoemde pericopen — Delitzsch en Knobel met Hupfeld van één gevoelen: in de onbetwijfelde bestanddeelen der Elohim-oorkonde komt geene enkele etymologie voor, zooals t. a. p. in vs. 25, 26, 30; daarenboven wordt in vs. 28 het verhaal van H. XXVII (stellig niet elohistisch) voorbereid, gelijk aldaar (vs. 36) op H. XXV: 29—34 wordt teruggezien. — Wat eindelijk de uitvoerige geschiedenis van Jozef (*Gen.* XXXVII, XXXIX—L) aangaat, met uitzondering van de boven (n. 6) aangewezen kleinere gedeelten kan zij niet aan de Elohim-oorkonde ontleend zijn, want 1°. de gewone kenteekenen dier oorkonde, haar eigenaardig spraakgebruik enz. worden daarin te vergeefs gezocht; 2°. uit de boven geleverde analyse van *Gen.* I—XXXVI blijkt, dat de Elohim-oorkonde aangaande de lotgevallen van Abraham en Izaäk, hoogst waarschijnlijk ook ten aanzien van Jakob, slechts zeer korte berigten bevatte; om die reden is het niet wel aannemelijk, dat zij Jozefs geschiedenis zooveel uitvoeriger verhaald zal hebben. — Wèl staat het vast (boven § 5 n. 2), dat Jozefs levensgeschiedenis uit meer dan ééne bron geput is, doch dat de Elohim-oorkonde ééne dier bronnen geweest is, blijkt niet: waarschijnlijk hebben wij ook hier te denken aan eenen tweeden Elohist, misschien denzelfden, uit wiens geschrift een deel van Abrahams en Jakobs geschiedenis werd overgenomen.

Afzonderlijk moet hier worden gehandeld over *Gen.* XXVI: 34, 35; XXVII: 46; XXVIII: 8, 9. Deze plaatsen hangen zoo naauw zamen met elkander en met

Gen. XXVIII: 1—7; zij vertoonen zoozeer het karakter der Elohim-oorkonde (b. v. de tijdsbepaling in *Gen.* XXVI: 34 verg. met XXV: 20), dat niets natuurlijker schijnt dan ze aan die oorkonde toe te wijzen, gelijk dan ook alle uitleggers, Delitzsch alleen uitgezonderd, doen. Doch er bestaat strijd tusschen deze plaatsen en *Gen.* XXXVI: 1—8 (§ 4 n. 2), welke laatste plaats evenzeer tot de Elohim-oorkonde moet gebragt worden. Wij hebben alzoo de keuze tusschen twee gevoelens: 1°. *Gen.* XXVI: 34, 35; XXVII: 46; XXVIII: 8, 9 zijn ons niet in hunnen oorspronkelijken (elohistischen) vorm bewaard gebleven en behooren alzoo, zooals zij thans luiden, niet tot de Elohim-oorkonde (Delitzsch) 2°. in *Gen.* XXXVI: 2, 3 werden oorspronkelijk dezelfde namen genoemd als *Gen.* XXVI: 34; XXVIII: 9; doch later, toen de genealogiën vs. 9—43 met vs. 1—8 verbonden werden, nam men ook in vs. 2, 3 die vrouwennamen op, die in de uitvoeriger genealogiën (vs. 10, 14, 18, 25) voorkwamen. M. a. w. H. XXXVI: 2, 3 zijn wèl oorspronkelijk, maar niet in hunnen tegenwoordigen vorm bestanddeelen der Elohim-oorkonde. (Knobel, Hupfeld). — Met Tuch en Stähelin den strijd te erkennen en toch de beide plaatsen aan dezelfde bron ontleend te achten, schijnt ondoenlijk. Tusschen de beide andere gevoelens is de keuze moeijelijk. Toch pleiten de sterkste bewijzen voor het tweede.

Bleek (*Einl.* S. 256) ziet ook nu nog geene noodzakelijkheid om meer dan één elohist aan te nemen, doch moet, daar hij geene nieuwe bewijzen bijbrengt, geacht worden door het voorafgaande betoog wederlegd te zijn. Daarentegen wordt het gebruik van meer dan één elohistisch geschrift bij de zamenstelling van Genesis erkend door Vaihinger (verg. § 18 n. 5) en door Boehmer (*Liber Genesis Pentateuchicus* [1860]), welke laatste den ganschen tekst heeft laten afdrukken met vier verschillende soorten van Hebreeuwsche typen, ten einde alzoo zijn gevoelen over den oorsprong des boeks aanschouwelijk te maken. Behalve de oude Elohim-oorkonde — welker bestanddeelen hij nagenoeg evenzoo bepaalt als boven geschied is — vindt hij in Genesis overblijfselen van twee andere geschriften, waarvan één elohistisch; terwijl hij verder onderstelt, dat deze drie bronnen zijn zamengevoegd door een redactor, onder de regering van Josia. Zijne resultaten kunnen eerst na de uitgave van den door hem aangekondigden commentaar worden beoordeeld.

[12]) Reeds eene oppervlakkige vergelijking der boven (n. 11) aan dezen Elohist (of deze Elohisten) toegeschreven stukken met de bestanddeelen der Elohim-oorkonde maakt het waarschijnlijk, *dat deze laatste ouder is dan de geschriften der eerstgenoemden.* Zij is eenvoudiger en beknopter, terwijl de andere Elohisten (even als de Jhvhist) meer in bijzonderheden treden en de punten, in de Elohim-oorkonde slechts aangestipt, nader uitwerken. Verg. beneden § 16. Overigens werd (§ 12 n. 12) reeds opgemerkt, dat de onderstelling, volgens welke meer dan één schrijver bij de behandeling der geschiedenis van het aartsvaderlijke tijdvak zich van het gebruik van den naam Jhvh stelselmatig zal onthouden hebben, niets onwaarschijnlijks in zich bevat.

[13]) De kritische analyse van *Ex.* I: 1—VI: 1 is nog niet ver genoeg gevorderd, om met zekerheid de onderscheidene oorkonden van elkander af te zonderen. Volgens Knobel (*Exod. und Levit.*, S. 1 f. 21 ff.) behooren *Ex.* I: 1—7, 13, 14; II: 23—25 tot de Elohim-oorkonde. Doch al het overige is geenszins

van ééne hand. Hij meent daarin drie verschillende auteurs te kunnen opmerken. Aan den eersten schrijft hij toe H. III, IV: 18, 27—31 (de laatste verzen ten deele); aan den tweeden H. II: 11—22; IV: 19—26; aan den derden eindelijk (den Jhvhist) H. IV: 1—17 en waarschijnlijk al wat er na afzondering van bovengenoemde stukken in *Ex.* I—VI: 1 overblijft. Doch hij erkent zelf, dat deze splitsing geenszins zeker is. Alleen dit schijnt vast te staan, dat tot de hier gebruikte oorkonden althans ééne elohistische behoord heeft: wij leiden dit af uit het gebruik van *Elohim* H. I: 17, 20, 21; III: 6, 11—15. De verscheidenheid der oorkonden blijkt uit H. II: 18; III: 1; IV: 18.

[14]) Verg. Ewald, *Gesch. des Volkes Israël* I. 98 ff. (2e Ausg.).

§ 14. *Het Boek der Oorsprongen en de daarmede verwante stukken van* Ex. *VI tot* Deut. *XXXIV.*

Uit *Ex.* VI: 2—9 werd boven (§ 12) afgeleid, dat de auteur, wiens woorden wij daar voor ons hebben, niet slechts de geschiedenis van het aartsvaderlijke tijdvak, maar ook den uittogt uit Egypte en de grondvesting der theokratie verhaald heeft. Het resultaat der kritische analyse van *Gen.* I—*Ex.* VI doet ons de verwachting koesteren, dat dit verhaal in *Ex.* VI—*Deut.* XXXIV geheel of ten deele zal zijn bewaard gebleven. In die verwachting worden wij niet teleurgesteld. Doch de afzondering der bestanddeelen van het Boek der Oorsprongen uit den zamenhang, waarin zij thans voorkomen, gaat hier met groote bezwaren gepaard, ten gevolge waarvan daaromtrent nog altijd groot verschil van gevoelen blijft bestaan.

De *historische* berigten van het Boek der Oorsprongen aangaande de lotgevallen des volks tot de aankomst in de woestijn Sinaï zijn hoogstwaarschijnlijk door de uitvoeriger verhalen der andere oorkonden verdrongen. Althans met eenige zekerheid kunnen daaraan alleen worden toegekend *Ex.* XII: 37, 40, 41, 51; XIII: 20; XV: 22, 23a, 27; XVI: 1; XVII: 1; XIX: 1, 2a [1]), terwijl later blijken zal, dat ook *Ex.* VI: 10—12; VII: 1—7; XVI, hoezeer in een anderen zin dan de bovengenoemde verzen, daartoe kunnen gebragt worden.

[1]) Aldus Hupfeld t. a. p. S. 85 f. Dat deze plaatsen tot het B. d. O. behooren, blijkt o. a. uit de naauwkeurige tijdsbepalingen (XII: 40, 41; XVI: 1; XIX: 1); uit het gebruik der formule בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה (XII: 41 verg. boven § 12 n. 1 en 2); uit de gelijkvormigheid van de meeste dezer plaatsen onderling en het verband, waarin zij tot elkander staan. Daar nu de wet betreffende het pascha (*Ex.* XII: 1 vv.) den dood der Egyptische eerstgeborenen onderstelt

en reeds *Ex.* VI: 6 gezegd wordt, dat Jhvh Israël zal loskoopen „met uitgestrekten arm en groote gerigten,” zoo verwacht men in het B. d. O. ook een meer of min uitvoerig berigt omtrent de wijze, waarop de uittogt uit Egypte plaats had. Doch met Hupfeld (t. a. p.) en Stähelin (*Kritische Untersuchungen* u. s. w. S. 29 f.) oordeel ik, dat dit berigt in *Ex.* VII—XI niet wordt aangetroffen, waaruit volgt dat het bij de redactie van het tegenwoordige verhaal — vermoedelijk wegens zijne mindere uitvoerigheid — is weggelaten. Anders oordeelt Knobel, die de navolgende pericopen als bestanddeelen zijner „Urschrift” aanmerkt: *Ex.* VI: 2—VII: 7 (ten aanzien van deze pericope oordeelt Stähelin t. a. p. evenzoo); VII: 8—13, 19—22; VIII: 1—3, 11 (van וְלֹא af), 12—15; IX: 8—12, 35; XI: 9, 10; XII: 1—23, 28. Zie de ontwikkeling van dit gevoelen *Exod. u. Levit.* S. 53—59. Ook zonder nader betoog is het duidelijk, dat de taalkundige bewijzen alleen ten aanzien van *Ex.* XII: 1—23 (ook naar mijne meening aan het B. d. O. ontleend — zie beneden) afdoende kunnen heeten, en met betrekking tot *Ex.* VI: 10—VII: 7 niet van alle gewigt ontbloot zijn, terwijl daarentegen in *Ex.* VII: 8—XI: 10 de eigenaardigheden van het B. d. O. ten eenenmale ontbreken. Doch ook *Ex.* VI: 10 vv. kan ik niet daartoe brengen: de genealogie vs. 14—28 vertoont in vs. 16, 18, 20 eenige kenmerken van elohistischen oorsprong, doch is h. t. p. op zeer ongeschikte wijze ingevoegd, zoodat wij den regelmatigen gang, die het verhaal van het B. d. O. pleegt te kenmerken, geheel missen; dientengevolge wordt het nu ook twijfelachtig, of vs. 10—13, 29, 30 tot het B. d. O. behooren, hoezeer overigens H. VII: 1—7 allezins het karakter daarvan vertoonen (b. v. in vs. 4 verg. met *Gen.* VI: 6; in vs. 6 verg. met *Gen.* VI: 22; in vs. 7 de naauwkeurige tijdsbepaling). — Ook in het vervolg des verhaals zijn volgens Knobel de berigten der „Urschrift” niet verloren gegaan, maar nog voorhanden in *Ex.* XII: 37a, 40—42; XIII: 20; XIV: 1—4, 8, 9, 15—18 (ten deele), 21—23, 27; XV: 19, 22, 23, 27; XVI: 1, 2, 9—26, 31—36; XVII: 1; XIX: 2a. Doch deze geheele splitsing (verg. *Exod. u. Levit.* S. 111 ff. 135 ff. 157 ff.) gaat kennelijk uit van de (onbewezen) onderstelling, dat het verhaal, zooals het thans in Exodus gelezen wordt, bestaat uit twee deelen: de elohistische „Urschrift” en de jhvhistische bijvoegselen; volgens die onderstelling *moeten* de berigten van het B. d. O. hier voorhanden zijn en een aaneengeschakeld geheel vormen. Houden wij ons, gelijk de aard der zaak vordert, alleen aan de bewijzen uit taal en stijl ontleend, dan schijnen hoogstens in H. XVI eenige sporen van het B. d. O. te worden aangetroffen (zie vooral vs. 32, 33), doch zij zijn niet talrijk genoeg om het geheele berigt daaraan toe te wijzen, vooral omdat zoowel de invoering van den sabbat (vs. 22 vv.), als het bestaan van den tabernakel (vs 32 vv.) ondersteld wordt, welke beide eerst later in het B. d. O. (*Ex.* XXV vv.) worden voorgeschreven, waaruit volgt, dat althans de plaats, die H. XVI thans inneemt, niet oorspronkelijk zijn kan. Het schijnt dus voorloopig veiliger, alleen de enkele boven aangewezen verzen als bestanddeelen van het B. d. O. aan te merken, terwijl beneden zal worden aangetoond, in welken zin ook *Ex.* VI: 10—12; VII: 1—7; XVI daartoe kunnen worden gebragt.

Wat de historische stukken van het boek Numeri betreft, het oordeel daarover hangt voor een groot deel af van het

resultaat van het onderzoek naar den oorsprong der wetten, in Exodus-Numeri vervat: zij kunnen dus eerst beneden ter sprake komen. Volgens het bijna algemeene gevoelen nu moeten verreweg de meeste dier wetten als bestanddeelen van het Boek der Oorsprongen worden aangemerkt. Bepaaldelijk kent men daaraan toe de navolgende stukken, waaronder ook enkele voorkomen, die tot de historische zouden kunnen gebragt worden, maar die, èn om hunnen zamenhang met de eigenlijke wetten, èn om hunne wetgevende strekking het geschiktst hier eene plaats erlangen: *Exod.* XII: 1—20, 43—50; XIII: 1, 2; XXV—XXXI: 17; XXXV—XL; *Lev.* I—VII; VIII—X; XI—XVII; XXI—XXV; XXVII; *Num.* I: 1—X: 10; XV; XVIII; XIX; XXVI; XXVII: 1—11; XXVIII—XXX; XXXI; XXXIV—XXXVI [2]).

[2]) Dat deze stukken bijeen behooren wordt b. v. erkend door Stähelin (t. a. p. S. 1—19); de Wette (*Einleitung* § 151—153); W. Vatke (*die Religion des A. T.* I. 428, 429); Knobel (*Exod. und Levit.* S. IX en passim; over Numeri heeft Knobel zich nog niet bepaald verklaard, maar het blijkt toch uit het aangehaalde werk, dat hij over het algemeen met de andere onderzoekers eenstemmig is; enkele afwijkingen komen beneden ter sprake); Ewald (*G. d. V. I.* I. 115 ff.), die zelfs *alle* wetten van Exodus—Numeri, uitgenomen *Ex.* XIII: 1—16; XXXIV: 10—26, aan het Boek der Oorsprongen toewijst, hoezeer hij tevens erkent, dat de auteur van dat boek enkele kleinere *Codices* opgenomen heeft, zooals hij ze vond, als *Ex.* XXI—XXIII; *Lev.* I—VII; XVIII—XX. Daarbij neemt hij aan, dat sommige wetten thans op eene verkeerde plaats staan: zoo moet *Lev.* XXIV: 1—9 worden ingevoegd achter *Ex.* XXVII: 20, 21; *Num.* VII: 89 achter *Ex.* XL: 38; *Num.* VIII: 1, 2 achter *Ex.* XXXIX: 31; *Num.* V: 5—VI achter *Lev.* V enz. Bewijzen, in den strengsten zin des woords, worden voor deze beweringen niet bijgebragt.

Dat dit gevoelen, in zijne hoofdtrekken, niet onjuist is, blijkt 1°. daaruit, dat al deze wetten onderling ten naauwste zamenhangen en op elkander telkens terugwijzen, zoodat het wel niet twijfelachtig is, of zij behooren inderdaad bijeen [3]); 2°. uit de overeenkomst in spraakgebruik en denkbeelden, die wij tusschen deze wetten en de verhalen van Genesis, welke aan het Boek der Oorsprongen werden toegewezen, opmerken [4]).

[3]) Het volledige bewijs dezer stelling is geleverd door Stähelin t. a. p. Hier mogen enkele sterk sprekende proeven eene plaats vinden. Men verg. dan *Lev.* I: 1 met *Ex.* XXV: 22; XXIX: 42; XXX: 6, 36; *Lev.* I met *Ex.* XXIX: 15—18, 38—42; *Lev.* VI: 1—6 met *Ex.* XXVIII: 42; XXIX: 28—32; *Lev.*

III enz.; verder *Num.* III: 4 met *Lev.* X: I verv. en in het algemeen *Num.* III, IV met *Ex.* XXXV—XL enz.

[4]) Bij vergelijking tusschen de wetten van Exodus—Numeri en de verhalen van Genesis hebben wij natuurlijk vooral op *Gen.* XVII te letten, naardien dit hoofdstuk, wat den inhoud aangaat, meer dan andere een wetgevend karakter vertoont. Opmerkelijk is nu, dat de eigenaardige spreekwijzen, die *Gen.* XVII voorkomen, bijna zonder uitzondering in de bovengenoemde wetten terugkeeren. Zoo vinden wij בְּרִית עוֹלָם (*Gen.* XVII: 7, 13, 19) *Ex.* XXXI: 16; *Lev.* XXIV: 8; *Num.* XVIII: 19; אֲחֻזַּת עוֹלָם (*Gen.* XVII: 8) *Lev.* XXV: 34 (verg. verder de plaatsen, waar חֻקַּת עוֹלָם voorkomt, *Ex.* XII: 14, 17; XXVII: 21; XXVIII: 43 enz. enz. en כְּהֻנַּת ע״, *Ex.* XL: 15); לְדוֹרוֹת (*Gen.* XVII: 7, 9, 12) *Ex.* XII: 14, 17. 42; XXVII: 21 enz. *Lev.* III: 17; VI: 11; VII: 36; X: 9: XXI: 17, XXII: 3; XXIII: 14, 21. 41 enz. *Num.* IX: 8, 10; XV: 14, 15, 21, 23, 38 enz.; הָיָה לֵאלֹהִים (*Gen.* XVII: 7, 8) *Ex.* XXIX: 45; *Lev.* XI: 45; XXII: 33; XXV: 38; וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מֵעַמֶּיהָ (*Gen.* XVII: 14) *Ex.* XII: 15, 19; XXXI: 14; *Lev.* VII: 20, 21, 25, 27 en elders, somtijds met geringe wijzigingen; בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה (*Gen.* XVII: 23, 26) *Ex.* XII: 17, (41), 51; *Lev.* XXIII: 21, 28—30. Verg. verder Stähelin t. a. p. S. 41—55, wiens bewijsvoering wij ons te eer mogen toeëigenen, naardien de overeenkomst tusschen zijne „eerste wetgeving" (d. i. de wetten van Exodus—Numeri, die tot het Boek der Oorsprongen behooren) en de elohistische bestanddeelen van Genesis vooral in *die* plaatsen van Genesis uitkomt, welke boven aan het Boek der Oorsprongen werden toegewezen.

Niettemin verheffen zich tegen datzelfde gevoelen van onderscheidene zijden gewigtige bezwaren, die ons verhinderen het althans in dien vorm, waarin het gewoonlijk wordt voorgedragen, te onderschrijven. Zij zijn de volgende:

1⁰. Onder de boven opgesomde wetten komen er sommige voor, die met elkander één geheel uitmaken en één bepaald onderwerp afhandelen; zij vormen, als het ware, afzonderlijke *wetboeken* of *bundels* van grooteren of kleineren omvang (b. v. *Lev.* I—VII; XI; XIII; XIV; XV), met onderschriften voorzien (b. v. *Lev.* VII: 38; XI: 46, 47; XIII: 59; XIV: 54—57; XV: 32, 33). Het is dus niet alleen mogelijk, maar zelfs geenszins onwaarschijnlijk, òf dat de auteur van het Boek der Oorsprongen deze en dergelijke bundels reeds schriftelijk aangetroffen en in zijn werk opgenomen heeft, òf dat een ander, arbeidende in zijnen geest en in zijnen trant, althans sommige dier kleinere verzamelingen aan zijn geschrift heeft toegevoegd.

2⁰. Op zich zelf is het niet waarschijnlijk, dat één man al de verschillende onderwerpen, in de wetgeving behandeld, om-

vat heeft en b. v. in staat geweest is, om ten aanzien van het offerwezen, van reine en onreine dieren, van de melaatschheid en hare genezing, van de geloften, zóó naauwkeurige en uitvoerige bepalingen te ontwerpen, als wij daaromtrent, vooral in Leviticus en Numeri, aantreffen.

3⁰. Sommige van de bovengenoemde wetten, vooral van die, welke in Numeri eene plaats erlangden, doen zich voor als aanhangsels op de wetten of wetbundels in Exodus en Leviticus opgenomen (zie de voorbeelden § 8 n. 9 bijgebragt, en verder *Num.* XV: 1—16 verg. met *Lev.* I—VII; *Num.* XXVIII, XXIX verg. met *Lev.* XXIII). Waren zij met deze van dezelfde hand, dan zouden zij waarschijnlijk op de geschikte plaats zijn ingevoegd, terwijl zij nu meer het voorkomen hebben van latere bijvoegsels.

4⁰. Tusschen enkele der bovengenoemde wetten bestaat strijd (§ 8 n. 7 en 8), dien wij alleen kunnen oplossen door de onderstelling, dat de ééne eene latere wijziging is van de andere, waarmede evenwel de eenheid van auteur vervalt, al blijft het overigens onwedersprekelijk, dat de beide wetten (b. v. *Num.* XXVIII: 27—30 en *Lev.* XXIII: 18) met elkander in verband staan, éénen geest ademen en ook in vorm en trant met elkander overeenstemmen.

5⁰. De geschiedenis der eeredienst onder Israël verbiedt ons aan sommige der bovengenoemde wetten, bepaaldelijk aan die, welke aandringen op godsvereering aan ééne plaats, een hoogen ouderdom toe te kennen. Dit belangrijke punt, boven (§ 8 n. 7 *b.*) even aangeroerd, kan eerst beneden volledig ontwikkeld worden (§ 19). Pleit daarentegen het karakter des verhaals in het Boek der Oorsprongen, vooral wanneer wij het met de andere elohistische en met de jhvhistische stukken vergelijken, voor een betrekkelijk hoogen ouderdom van dat boek (§ 16, 21), zoo volgt daaruit, dat de zoo even genoemde wetten, hoe naauw ook met het Boek der Oorsprongen verbonden en verwant, toch niet door den auteur van dat boek zijn ter neder geschreven.

Ten aanzien van de wetten uit Exodus-Numeri, door de meeste onderzoekers aan het Boek der Oorsprongen toegewezen, doet zich alzoo het opmerkelijk verschijnsel voor, dat aan den

éénen kant talrijke bewijzen voor dien gemeenschappelijken oorsprong pleiten, terwijl aan de andere zijde de inhoud dier wetten en de gang der geschiedenis ons niet toelaten, ze voor gelijktijdig te houden. Deze tegenstrijdigheid kan alleen worden opgelost door de onderstelling, dat al deze verordeningen ontstaan zijn in éénen kring, waarin geruimen tijd achtereen dezelfde geest bleef leven en als van geslacht tot geslacht werd voortgeplant. Nu hebben verreweg de meeste dezer wetten betrekking op de eeredienst en de verrigtingen der priesters en Levieten, terwijl sommige zelfs eene onmiskenbare hierarchische strekking verraden. Zoo dwalen wij dan zeker niet, indien wij stellen, dat die wetten behelzen de door priesters en Levieten bewaarde en op schrift gebragte overlevering ten aanzien der wetgeving van Mozes, voor zooverre deze de eeredienst en al wat daarmede in verband stond regelde. Door deze hypothese wordt de betrekkelijke eenheid der geheele wetgeving over de eeredienst verklaard, zonder dat daarom haar successief ontstaan, waarvoor zoo sterke bewijzen worden aangevoerd, behoeft te worden geloochend [5]).

[5]) De hier ontwikkelde denkbeelden zullen later, bij de beschouwing van den ouderdom der onderscheidene oorkonden van den Pentateuch (§ 21), nog helderder in het licht gesteld worden, waarbij zich dan tevens de gelegenheid zal voordoen, om ze met de gevoelens van anderen te vergelijken. Eene schifting der *oorspronkelijke* en der *later toegevoegde* bestanddeelen van het Boek der Oorsprongen schijnt mij, in den tegenwoordigen stand des onderzoeks, nog onuitvoerlijk. Die latere bestanddeelen zijn namelijk doorgaans met de vroegere geenszins los verbonden, maar daarmede, door omwerking en overwerking, zóó vereenigd, dat zij thans werkelijk één geheel uitmaken. Wat kritische scherpzinnigheid in dezen nog vermag, heeft H. Hupfeld getoond in zijne *Commentatio de primitiva et vera festorum apud Hebraeos ratione*, Part. I—III (1852, 1858). Hij toont o. a. aan, dat de beide wetten, over het sabbatjaar en het jubeljaar, in *Lev.* XXV vervat, niet uit denzelfden tijd zijn, en schrijft aan de laatstgenoemde wet (*Lev.* XXV: 8—10, 14—16, 23—55) een veel hoogeren ouderdom toe dan aan de eerste (*Lev.* XXV: 1—7). Verg. Part. III p. 12 sqq. Doch nu blijkt het tevens, dat de auteur dier latere wet over het sabbatjaar aan die over het jubeljaar het een en ander heeft toegevoegd (vs. 11—13, 17—22), waardoor thans de beide wetten inderdaad één geheel uitmaken. Iets dergelijks valt op te merken ten aanzien van *Lev.* XXIII: dat daarin meer dan ééne hand werkzaam geweest is, wordt zoo door Hupfeld (t. a. p. Part. II), als door Knobel (o. d. p.) erkend, hoewel zij in de schifting der ongelijksoortige bestanddeelen geenszins eenstemmig zijn, vooral

omdat Knobel zich te zeer leiden laat door zijne ingenomenheid met de „Ergänzungs-hypothese." Hupfeld wijst, naar het mij voorkomt, overtuigend aan, dat althans *Lev.* XXIII: 3, 9—22, 39—44 niet van dezelfde hand zijn als vs. 1, 2, 4—8, 33—38. Zijne bewijsvoering vond tegenspraak bij J. Bachmann (*die Festgesetze des Pentateuchs* (1858) S. 102—138), wiens bedenkingen tegen het positieve in Hupfelds betoog dikwerf afdoende zijn, maar die in zijne wederlegging van het negatieve resultaat der onderzoekingen van zijnen voorganger tot eene lang verouderde harmonistiek zijne toevlugt nemen moet. Had Hupfeld (en met hem Knobel) uit *Lev.* XXIII: 37, 38 („deze zijn de feesten van Jhvh.......... *behalve de sabbaten van* Jhvh en behalve uwe gaven" enz.) afgeleid, dat vs. 3, waarin van den sabbat sprake is, aan den auteur van genoemd onderschrift onbekend was gebleven — Bachmann antwoordt (S. 110): dat uit vs. 37, 38 wèl volgt, dat in vs. 4—36 de sabbat niet voorkomt, maar geenszins dat die in vs. 3 niet mogt vermeld worden (sic). Even zwak is de regtvaardiging der zonderlinge plaats, door vs. 39—44, na het onderschrift (vs. 37, 38), dat den feestkalender besluit, ingenomen. Heeft men zich eenmaal voorgenomen, overal eenheid en harmonie te vinden, dan valt het niet moeijelijk daarvoor ook zoogenaamde bewijzen bij te brengen. Overigens blijkt uit het bovenstaande duidelijk genoeg, dat naar mijn oordeel het onderzoek door Hupfeld en Knobel aangevangen, geenszins ten einde gebragt is. Verg. nog de opmerkingen van den laatstgenoemde bij *Lev.* X: 16—20; XXIV: 10—23; XXV: 18—22.

De Deuteronomische wetgeving onderscheidt zich zóó duidelijk van de wetten in Exodus—Numeri vervat, dat zij door den auteur of de auteurs van het Boek der Oorsprongen evenmin te boek gesteld als in hun werk opgenomen kan zijn. Zoo blijft dan nu alleen de vraag over, in welke betrekking de wetten in Exodus—Numeri, welke boven nog niet genoemd zijn, tot het Boek der Oorsprongen staan. Zij zijn de volgende: *Ex.* XIII: 3—16; XX: 1—17, 22—XXIII: 33; XXXIV: 11—27; *Lev.* XVIII—XX, benevens het profetische stuk *Lev.* XXVI. Dat geen dezer stukken door den auteur of de auteurs van het Boek der Oorsprongen *geschreven* is, volgt zoo uit hunnen vorm als uit hunnen inhoud [6]). Doch naardien — gelijk beneden blijken zal (§ 21 n. 2, 28—35) — zoowel de Decalogus (*Ex.* XX: 1—17) als het Bondsboek (*Ex.* XX: 22—XXIII: 33) ouder zijn zelfs dan de oudste bestanddeelen van het Boek der Oorsprongen, zoo doet zich de vraag voor, of zij in dat boek opgenomen, dan wel later bij de eindredactie van den geheelen Pentateuch daarmede vereenigd zijn? Uit *Ex.* XXV: 16, 22; XL: 20 blijkt, dat het Boek der Oorsprongen eenmaal den Decalogus bevatte [7]), maar daaruit volgt

niet, dat het geheele Bondsboek daarvan een deel uitmaakte: op zich zelf is dit wegens den doorloopenden strijd tusschen de wetten van het Bondsboek en van het Boek der Oorsprongen (§ 8 n. 7 en 8) niet waarschijnlijk. Liever onderstellen wij dus, dat bij de eindredactie van den Pentateuch *Ex.* XX—XXIII in zijn' tegenwoordigen vorm opgenomen, en toen tevens de Decalogus, zooals het Boek der Oorsprongen dien mededeelde, weggelaten werd. Evenzoo moet de opname van *Ex.* XIII: 3—16; XXXIV: 11—26 aan den Jhvhistischen verhaler [8]), van *Lev.* XVIII—XX; XXVI aan den redactor van den ganschen Pentateuch worden toegeschreven [9]). Verg. beneden § 21, 22.

[6]) Verg. boven § 8 n. 7, 8, 10, en verder Knobel, *Exod. und Levit.* S. 111 ff. (over *Ex.* XIII: 3—16); S. 181 ff. (over het Bondsboek); S. 499 ff. (over *Lev.* XVIII—XX); S. 572 f. (over *Lev.* XXVI). *Ex.* XXXIV: 11—26 wijst zóó duidelijk op het Bondsboek terug, dat het daaraan zeker ontleend is. Verg. Knobel t. a. p. S. 310 ff. en beneden § 21 n. 4.

[7]) Ten onregte wordt dit geloochend door Knobel, die (t. a. p. S. 263 f.) het gevoelen verdedigt, dat הָעֵדֻת niet is de Decalogus, noch ook het Bondsboek, maar de elohistische wet (= de wetgeving in het Boek der Oorsprongen vervat) in haar geheel. Deze meening is niet houdbaar. Overal waar de uitdrukking הָעֵדֻת voorkomt, duidt zij aan „het getuigenis van Jhvh" bij uitnemendheid d. i. den Decalogus. De verbondsark heet אֲרוֹן הָעֵדֻת, omdat de wet der tien geboden daarin bewaard werd (*Ex.* XXV: 22; XXVI: 33, 34; XXX: 6, 26; XXXIX: 35; XL: 5, 21; *Num.* IV: 5; VII: 89; *Jos.* IV: 16); gelijk wij dan ook *Ex.* XL: 20 uitdrukkelijk lezen, dat Mozes העדת in de ark nederlegde: om hier de elohistische wet in haar geheel vermeld te kunnen zien, moet Knobel tot eene zeer onnatuurlijke *prolepsis* de toevlugt nemen. Elders worden de לֻחוֹת הָעֵדֻת vermeld (*Ex.* XXXI: 18; XXXIV: 29). De geheele tabernakel heet dikwerf אֹהֶל הע״ of מִשְׁכַּן הע״ (*Ex.* XXXVIII: 21; *Num.* I: 50, 53 enz.), en dat deze naam aan den tabernakel gegeven wordt, omdat daarin de tien geboden worden bewaard, blijkt uit *Lev.* XXIV: 3, waar van „het voorhangsel הָעֵדֻת" sprake is, omdat namelijk achter dat voorhangsel de ark met de tafelen der wet geplaatst was. — Het is derhalve niet zonder reden, dat Hupfeld en Ewald den Decalogus met het Bondsboek als een deel van het Boek der Oorsprongen aanmerken, d. i. den auteur van dat boek beide in zijn werk laten opnemen. Doch hoe noodwendig dit zijn moge ten aanzien van den Decalogus, bij het Bondsboek bestaan daarvoor geene dringende redenen, terwijl boven werd aangeduid, wat daartegen schijnt te pleiten. Zoo worden wij van zelf geleid tot de onderstelling, dat de Decalogus *uit het Boek der Oorsprongen* werd weggelaten, toen dit, door den redactor van den geheelen Pentateuch, opgenomen werd, en wel omdat hij dien reeds overgenomen had in den zamenhang, waarin hij thans (*Ex.* XX: 1—17) voorkomt.

Misschien was het de redactor, die het motief tot viering van den sabbat, *Ex.* XX: 11, uit het Boek der Oorsprongen overnam: de vergelijking van *Gen.* II: 2, 3 maakt het namelijk zeer waarschijnlijk, dat dit motief door den auteur van dat boek aan den Decalogus werd toegevoegd, gelijk de Deuteronomische wetgever (H. V: 14b, 15) aan hetzelfde gebod eene andere beweegreden verbond.

[8]) Waarom dit alzoo mag gesteld worden, kan eerst beneden blijken (§ 17, 21). Verg. Knobel t. a. p. S. 111 ff. 310 ff.

[9]) Wel is waar bestaat er tusschen *Lev.* XVIII—XX en de verordeningen, tot het Boek der Oorsprongen behoorende, geen strijd (zooals tusschen deze laatste en *Ex.* XX: 22—XXIII: 33), doch de voorschriften, in die drie hoofdstukken vervat, behooren in eene priesterlijke wetgeving niet te huis, daar zij meerendeels op het burgerlijke leven betrekking hebben. Misschien evenwel zou men uit de overeenkomst in spraakgebruik enz., die er, behoudens het verschil, tusschen *Lev.* XVIII—XX en het Boek der Oorsprongen bestaat, mogen afleiden, dat zij een verwanten oorsprong hebben, d. i. in ongeveer denzelfden priesterlijken kring, als waarin het B. d. O. ontstond, werden nedergeschreven. Met volstrekte zekerheid kan hier niets beslist worden (verg. § 21 n. 5, 31, 32). De redenen, die ons nopen om de opname van *Lev.* XXVI eerst aan den redactor van den Pentateuch toe te kennen, komen beneden ter sprake (§ 22).

Wanneer wij, na ons onderzoek betreffende de wetten van Exodus—Numeri, nog eens de aandacht vestigen op de geschiedverhalen in Exodus vervat, dan wordt ons oordeel daarover noodwendig eenigermate gewijzigd. Nadat het ons namelijk gebleken is, dat er in tweeërlei zin sprake zijn kan van bestanddeelen van het Boek der Oorsprongen, wordt het waarschijnlijk, dat enkele geschiedverhalen in Exodus — die zeker niet tot het oorspronkelijke B. d. O. behooren, maar toch daarmede groote overeenkomst hebben (n. 1) — als later daaraan toegevoegde bestanddeelen moeten worden aangemerkt, met name *Exod.* VI: 10—12; VII: 1—7; XVI.

Thans blijft nog te onderzoeken overig, of in de boeken Numeri en Deuteronomium nog *historische* bestanddeelen van het Boek der Oorsprongen zijn overgebleven. Dat wij in *Deut.* XXXII: 48—52; XXXIV: 1—9 het slot voor ons hebben van hetgeen de auteur van dat boek over Mozes en zijnen tijd mededeelde, is hoogst waarschijnlijk [10]). Doch het is zeer moeijelijk te bepalen, welke verhalen in Numeri van zijne hand zijn. De beknoptheid zijner berigten in Genesis (§ 13 n. 6) en in Exodus (boven n. 1) maakt het waarschijnlijk, dat hij de lotgevallen des volks, na het vertrek uit de woestijn van Sinaï, even kort zal hebben medegedeeld. In overeenstem-

ming daarmede schijnt Hupfeld[11]) hem alleen *Num.* XXXIII: 1—49 (opgave van de stations der woestijnreize) toe te kennen, die hij evenwel niet zelf vervaardigd hebben kan, maar (blijkens vs. 2) voor het werk van Mozes hield. Doch indien wij boven te regt de wetgeving, in Numeri vervat, tot het Boek der Oorsprongen gebragt hebben, dan moeten wij daaraan noodwendig ook al die historische stukken toeschrijven, welke met de bedoelde wetgeving meer of min zamenhangen, t. w. *Num.* X: 11—28; een gedeelte van *Num.* XIII, XIV en XVI, XVII; *Num.* XX: 1—13; 22—29; XXV; XXVII: 12—23; een gedeelte van *Num.* XXXII[12]). Doch deze verhalen zullen dan niet als oorspronkelijke, maar als later toegevoegde bestanddeelen van het Boek der Oorsprongen moeten worden aangemerkt en ten bewijze strekken, dat in den priesterlijken kring, waarin de overlevering ten aanzien der Mozaïsche wetgeving bewaard en allengs opgeteekend is, ook de geschiedenis van den Mozaïschen tijd werd beoefend. Hoe naauw het een met het ander zamenhangt, maar tevens hoe somtijds de geschiedenis geheel aan de wetgeving en aan de priesterlijke belangen werd dienstbaar gemaakt, blijkt vooral uit *Num.* XXXI[13]), ook, hoezeer minder duidelijk, uit *Num.* XVI, XVII[14]).

[10]) Men lette op de uitdrukkingen בעצם היום הזה XXXII: 48); אחזה (vs. 49); האסף אל־עמיו (vs. 50), en den zamenhang tusschen *Deut.* XXXIV: 8, 9 en *Num.* XX: 29; XXVII: 18, 23. Ondertusschen volgt uit deze laatste parallelen, dat de beide plaatsen uit Deuteronomium met zoodanige berigten in het boek Numeri in verband staan, waarvan niet met zekerheid kan worden beweerd, dat zij behooren tot de *oorspronkelijke* bestanddeelen van het B. d. O. (beneden n. 12). Misschien moeten wij dus ook die plaatsen van Deut. tot de later toegevoegde rekenen.

[11]) *Die Quellen der Genesis* S. 86.

[12]) *Num.* X: 11—28 (in vs. 11 chronologie, verg. IX: 1; I: 1; *Ex.* XL: 1, 17 enz.) hangt naauw zamen met het onmiddellijk voorafgaande en onderstelt de legerordening, *Num.* II beschreven. — De uitzending der verspieders naar Kanaän en hun terugkeer, verder de veertigjarige omzwerving door de woestijn, die daarvan het gevolg was, wordt in het vervolg overal ondersteld, b. v. *Num.* XX: 22—29 (coll. XXXIII: 33, 39); XXVI: 63—65; XXVII: 3. Naardien nu in *Num.* XIII, XIV kennelijk twee berigten tot één geheel versmolten zijn (boven § 5 n. 3), zoo ligt het voor de hand in één van die een bestanddeel van het B. d. O. te zien: o. a. schijnen H. XIII: 4—16 daartoe te behooren, zooals de vergelijking van vs. 16 met *Ex.* VI: 2, 3 — de bekende plaats betreffende den oorsprong van den naam Jhvh — leert. — Ten

aanzien van *Num.* XVI, XVII moeten nagenoeg dezelfde opmerkingen gemaakt worden. Hun inhoud wordt ondersteld H. XVIII; XXVI: 9—11; XXVII: 3. Doch gelijk boven (§ 5 n. 3) reeds werd opgemerkt, *Num.* XVI is niet van ééne hand: aan het B. d. O. is ontleend al wat op den opstand van Korach betrekking heeft in H. XVI, en bijgevolg ook het geheele H. XVII: immers H. XVII: 1—5 (= XVI: 36—40 der Stat. vert.) staat met Korachs opstand in onmiddellijk verband; terwijl H. XVII: 6—15 (= XVI: 41—50) niet alleen in vs. 14 (XVI: 49) Korach uitdrukkelijk noemen, maar ook even als H. XVII: 16—28 (= XVII: 1—13) zoo geheel denzelfden geest van ingenomenheid met de priesterlijke waardigheid ademen als het berigt omtrent Korachs dood, dat aan hunnen gemeenschappelijken oorsprong niet wel kan worden getwijfeld. Overigens wijzen H. XXVI: 9—11, misschien ook H. XXVII: 3, reeds op het gecombineerde verhaal, thans in H. XVI vervat, terug: daaruit schijnt te volgen, dat de verhaler van Korachs opstand niet verschilt van den redactor van het geheel, of, m. a. w., dat Korach en zijne vergadering door overwerking in een reeds aanwezig verhaal van Dathans opstand zijn opgenomen, niet omgekeerd, zooals de Wette (*Einl.* § 153) en anderen willen. Zie beneden § 22. — *Num.* XX: 1—13 wordt ondersteld H. XXVII: 12—14, waar ook op *Num.* XX: 22—29 wordt teruggezien; hier (vs. 24) terugslag op H. XX: 12, 13; verder (vs. 24, 26; *Num.* XXVII: 13) הֵאָסֵף אֶל עַמָּיו; dan (vs. 29) גָּוַע. Verg. verder *Deut.* XXXII: 42—52; XXXIV: 1—9. Al deze verschijnselen wijzen daarop, dat *Num.* XX: 1—13; 22—29; XXVII: 12—23 boven teregt tot het B. d. O. gebragt zijn. Ook merke men op, dat in H. XXVI (zie vs. 1, 63, 64); XXVII (vs. 2) Aärons dood als eene bekende zaak ondersteld wordt. — Dat ook *Num.* XXV met het B. d. O. in verband staat, blijkt uit de uitdrukkingen נָתַן בְּרִית (vs. 12); בְּרִית כְּהֻנַּת עוֹלָם (vs. 13); uit de overeenkomst tusschen vs. 8 en H. XVII: 12; uit den naauwen zamenhang tusschen vs. 16—18 en *Num.* XXXI (een stuk van wetgevenden en historischen inhoud, waarover beneden n. 13) en tusschen vs. 19 en *Num.* XXVI. Knobel (t. a. p. S. 496) ontkent, dat *Num.* XXV tot de Elohim-oorkonde zou behooren. — Dat in *Num.* XXXII wederom twee verhalen tot één verwerkt zijn blijkt o. a. daaruit, dat eerst in vs. 33—42 van den halven stam Manasse sprake is, in het voorafgaande steeds van Ruben en Gad. Sporen van het spraakgebruik, aan het B. d. O. eigen, merkt men op in vs. 2, 5, 22, 29, 32 (de Wette, *Einl.* § 153; Stähelin t. a. p. S. 39). Daarenboven kan de vestiging der stammen in het Overjordaansche reeds in het oorspronkelijke B. d. O., maar vooral in zijne latere, meer uitvoerige historische bestanddeelen kwalijk met stilzwijgen zijn voorbijgegaan: zie *Num.* XXXV: 13—15, waar op die vestiging (zoowel der Rubenieten en Gadieten, als van half-Manasse) wordt teruggezien.

[13]) Het verhaal van den veldtogt tegen Midian (vs. 1—12) moet alleen dienen om 1°. de bepalingen in vs. 13—20 ten aanzien van het krijgsregt, en 2°. de voorschriften van vs. 21—54 betreffende de verdeeling van den buit voor te bereiden en beider toepassing in het leven door een voorbeeld duidelijk te maken. Die strekking komt vooral uit in vs. 19, 20, 49, 50, maar is door het geheele hoofdstuk heen onmiskenbaar. Het is mogelijk, dat inderdaad in Mozes' tijd eene belangrijke overwinning op Midian behaald is, maar on-

denkbaar, dat twaalfduizend Israëlieten (vs. 4, 5) *alle* mannelijke Midianieten gedood (vs. 7, 8) hebben, zonder dat één hunner daarbij het leven verloor (vs. 49); dat verder diezelfde twaalfduizend mannen een' buit zullen hebben medegevoerd van 675000 schapen, 72000 ossen, 61000 ezels en 32000 ongehuwde meisjes (vs. 32—35), behalve nog de gehuwde vrouwen en de knapen, die volgens vs. 17 naar het Israëlietische legerkamp vervoerd, maar daar, op Mozes' bevel, vermoord zijn (vs. 17). De verbazende naauwkeurigheid, waarmede vs. 36—47 de verdeeling van dien onmetelijken buit verhaald wordt, verklaart zich gereedelijk uit de boven aangewezen bedoeling des verhaals, even als vs. 27—30 de toewijzing van 1/500 der éene helft aan de priesters en van 1/50 der andere helft aan de Levieten.

[14]) *Num.* XVI en XVII (bepaald die gedeelten, waarin Korachs opstand verhaald wordt) hebben de strekking, het onderscheid tusschen priesters en Levieten in het licht te stellen en tegen elke aanmatiging van de priesterlijke voorregten door den stam Levi in zijn geheel ernstig te waarschuwen. Men leze met hoeveel nadruk daarop gewezen wordt H. XVI: 5—11; XVII: 5 (= XVI: 40); XVII: 12, 13 (= XVI: 47, 48). Daarentegen zijn H. XVII: 16—28 (= 1—13) meer gerigt op de handhaving der voorregten van Aäron en in zooverre van den ganschen stam, waartoe hij behoorde, tegenover de andere Israëlietische stammen.

§ 15. *Algemeen overzigt van plan en inhoud van het Boek der Oorsprongen.*

Hoezeer het ons niet gelukken mogt, in den Pentateuch het Boek der Oorsprongen in zijn geheel terug te vinden en, bepaaldelijk in de vier laatste boeken van den Pentateuch, de oorspronkelijke bestanddeelen van dat boek van het later toegevoegde te scheiden, toch kunnen wij over het plan en den aanleg van het geheel met voldoende zekerheid oordeelen. Wij hebben daartoe de hier en daar verspreide trekken op te zamelen en tot één beeld te vereenigen.

Allereerst stellen wij vast, dat de Schrijver van het Boek der Oorsprongen priester of althans Leviet was. De wetgeving betreffende de eeredienst boezemt hem zóó groot belang in, dat hij haar niet alleen uitvoerig mededeelt, wanneer hij de geschiedenis van Mozes en den Mozaïschen tijd behandelt, maar ook die mededeeling voorbereidt, terwijl hij zich nog met den voor-Mozaïschen tijd bezig houdt. Uit dat oogpunt moeten de verklaring van de heiligheid des Sabbats (*Gen.* II: 1—3), de mededeeling der zgn. Noachische geboden (*Gen.* IX: 4) en de instelling der besnijdenis (*Gen.* XVII) beschouwd worden. Eene

zoo groote belangstelling verklaart zich gereedelijk door de zoo natuurlijke onderstelling, dat de Schrijver zich bij voorkeur beweegt op het gebied, waarop hem zijne levenstaak aangewezen was.

Ten einde nu de Mozaïsche wetgeving in het ware licht te plaatsen, doet de Schrijver haar kennen als het resultaat eener doorgaande ontwikkeling. Na de schepping van hemel en aarde (*Gen.* I: 1—II: 3), wordt het menschdom in tien geslachten (H. V: 1—28, 30—32) voortgeplant tot Noach, die bij de verdelging der verdorven menschheid door den zondvloed (zie *Gen.* VI—VIII) alleen met de zijnen gespaard wordt. Had *Elohim* het geheele menschdom in Adam gezegend, (*Gen.* I: 28—30) met Noach en zijn nakroost sluit hij een nog enger verbond (H. IX: 1—17). Doch zonder zich om Noachs afstammelingen in het algemeen te bekommeren, bepaalt de Schrijver zich bij de heilige linie, die (H. XI: 10—32) van Sem tot Abram, wederom in tien geslachten, wordt voortgeplant. Nadat de verhuizing van den laatstgenoemde naar Kanaän, zijne scheiding van Lot en Ismaëls geboorte — wederom in overeenstemming met het plan des Schrijvers om zich bij de heilige linie te bepalen — kortelijk medegedeeld waren (H. XII: 4b, 5; XIII: 6, 11b, 12a; XVI: 3, 5, 16), verhaalt hij ons, hoe *Elohim* zich aan Abram als El-Schaddai openbaart, de besnijdenis instelt, de namen van Abram en Saraï verandert en hun de geboorte van een' zoon aankondigt (H. XVII). Slechts met een enkel woord gewaagt hij van Lots redding (H. XIX: 29); langer staat hij stil bij Izaäks geboorte (H. XXI: 2—5), Sara's dood en begrafenis (H. XXIII) en Abrahams afsterven (H. XXV: 7—11), om dan verder de geschiedenis van Izaäk te vervolgen (H. XXV: 19, 20). Voor zooverre wij uit de nog voorhanden fragmenten daarvan kunnen opmaken, volgt hij ook in hare behandeling denzelfden gang, d. i. staat hij slechts kort stil bij Esau en zijne afstammelingen (H. XXVI: 34, 35; XXVII: 46; XXVIII: 8, 9; XXXVI: 1—9), terwijl hij al wat op Jakob betrekking heeft uitvoeriger en als zijn eigenlijk onderwerp behandelt (H. XXVIII: 1—7 enz., verg. § 13 n. 6). Immers met hem wordt het verbond vernieuwd (H. XXXV: 9—15), en na Izaäks dood (vs. 27—29) wordt hij hoofdpersoon (H. XXXVII: 1, 2); zijne verhuizing naar Egypte (H. XLVI:

6, 7), de adoptatie van Ephraïm en Manasse (H. XLVIII: 3—6) en Jakobs dood (H. XLIX: 29—33) zijn echter de eenige gebeurtenissen, waarvan het verhaal ons uit het Boek der Oorsprongen is bewaard gebleven. Ook de berigten omtrent Israëls verblijf in Egypte (*Ex.* I: 1—7; II: 23—25) zijn spaarzaam, doch voldoende om een nieuwen en hoogeren trap van Gods openbaring voor te bereiden: aan Mozes maakt *Elohim*, de El-Schaddai der aartsvaders, zich als Jhvh bekend, terwijl Hij tevens aan Israël uitredding en de vervulling der beloften, aan de voorvaderen gedaan, aankondigt (*Ex.* VI: 2 verv.).

Hoe Jhvh die toezegging gestand deed, aan de Egyptische slavernij een einde maakte, het volk naar Sinaï geleidde en daar een nieuw en heerlijker verbond met Israël sloot, hetwelk op den Decalogus gegrond was en met eene volledige regeling van Israëls betrekking tot Jhvh gepaard ging, werd in het vervolg van het Boek der Oorsprongen verhaald. Doch even zeker als dit in het algemeen is, even moeijelijk valt het, in bijzonderheden aan te wijzen, hoe de Schrijver zich van die taak gekweten heeft. Immers het is ons gebleken, dat wij dit gedeelte van zijn geschrift niet meer in zijnen oorspronkelijken vorm bezitten: gelijk tot de geschiedenis der aartsvaders, ons in Genesis bewaard, bijdragen geleverd zijn door schrijvers, die met den auteur van het Boek der Oorsprongen in het gebruik van den naam *Elohim* en in andere eigenaardigheden overeenstemmen, zoo had hij ook in de behandeling der geschiedenis van Israël gedurende het Mozaïsche tijdvak zijne navolgers, door denzelfden geest als hij bezield, en ook in schrijfwijze aan hem niet ongelijkvormig. Maar terwijl wij van *Gen.* I—*Ex.* VI het Boek der Oorsprongen gemakkelijk onderscheiden van de andere elohistische stukken (§ 13 n. 8—12), zijn de wetgeving en de geschiedenis van het Mozaïsche tijdvak, in dat boek vervat, door de latere schrijvers niet alleen aangevuld, maar ook omgewerkt, zoodat wij het oorspronkelijke geschrift, althans in den tegenwoordigen stand van het onderzoek, niet kunnen aanwijzen. Hoe grooter evenwel de verwantschap tusschen den auteur van het Boek der Oorsprongen en zijne navolgers blijkt te zijn (§ 14 n. 4), des te waarschijnlijker is het, dat hij ongeveer dezelfde onderwerpen in zijne wetgeving

zal hebben behandeld als zij, d. i. de plaats der gemeenschappelijke godsvereering, de offers, de Levietische reinheid, de feesten, de verpligtingen en regten der priesters en Levieten — al te maal onderwerpen, die hier voor de eerste maal voorkomen, en, naar de beschouwingswijze van onzen Schrijver, het Mozaïsche tijdvak in onderscheiding van het aartsvaderlijke kenmerken [1]), zoodat ook hierin de wet der trapsgewijze ontwikkeling [2]) bewaard bleef.

Doch met de mededeeling van deze wetten en van de geschiedenis van den Mozaïschen tijd achtten evenmin de auteur van het Boek der Oorsprongen als zijne navolgers hunne taak voleindigd. Het zal ons later (§ 24 verv.) blijken, dat ook de verovering van Kanaän en de vestiging der stammen in dat land door hen behandeld werd, gelijk *Ex.* VI: 8 ons dat reeds doet vermoeden (§ 12 n. 11). Eerst door die vestiging werden de beloften, aan de aartsvaders gedaan (*Gen.* XVII: 8; XXVIII: 4; XXXV: 12), vervuld; met het oog daarop wordt dan ook de geheele wet gegeven; eerst door het verhaal daarvan wordt het Boek der Oorsprongen een wèl zamenhangend en afgerond geheel [3]).

[1]) In de plaatsen uit Genesis, die tot het B. d. O. behooren (§ 13 n. 6), wordt nooit van offers gewag gemaakt en evenmin van het onderscheid tusschen rein en onrein. Anders b. v. *Gen.* VII: 2; VIII: 20—22.

[2]) Hoezeer de geheele beschouwing der geschiedenis in het B. d. O. door deze wet beheerscht wordt, blijke nog uit de volgende bijzonderheden. In de eerste periode, van Adam tot Noach, leeft de mensch alleen van plantaardig voedsel; eerst in het tweede tijdvak nuttigt hij vleesch (*Gen.* I: 29; IX: 3). De oudvaders van Adam tot Noach — Henoch alleen uitgezonderd — bereiken een' ouderdom van 800 tot nagenoeg 1000 jaren (*Gen.* V); de volgende linie, van Sem tot Therach blijft nog altijd, soms zeer ver, boven de 200 jaren (*Gen.* XI: 10 verv.); Abraham en zijne nakomelingen bereiken de 200 jaren niet en naderen steeds meer tot den gewonen menschenleeftijd (*Gen.* XXV: 7; XXXV: 28; XLVII: 28; L: 22; *Ex.* VI: 15, 17, 19 enz.). Naarmate de geloofwaardigheid dezer berigten twijfelachtiger is, leveren zij te krachtiger bewijs voor de stelling, dat werkelijk de schrijver van het B. d. O. niet eenvoudig overnam wat de overlevering hem gaf, maar hare *data* tot een geregeld systeem verwerkte.

[3]) Verg. bij deze gansche § Hupfeld t. a. p. S. 79—100, aan wiens voortreffelijke beschouwing ik veel verschuldigd ben.

Waarom liet hij er toch zulke zeer "twijfelachtige"(?) hooge getallen in?

§ 16. *De jhvhistische gedeelten van Genesis.*

Behalve de tweeërlei elohistische stukken, boven in § 12, 13 behandeld, treffen wij in Genesis eene reeks van verhalen aan, die zich van den aanvang af door het gebruik van den naam Jhvh en door vele andere eigenaardigheden duidelijk van de elohistische onderscheiden. De meeste dier verhalen komen met elkander overeen in spraakgebruik en voorstellingen en staan kennelijk met elkander in verband, zoodat wij ze zonder eenige aarzeling aan één auteur — den Jhvhist — toekennen. Andere daarentegen voegen wèl uitnemend in het beloop der geschiedenis, zooals deze door den Jhvhist verhaald wordt, en zijn daarin zeker ook door hem opgenomen, maar schijnen toch niet van zijne hand te zijn, daar zij in spraakgebruik en andere kenmerken van hem afwijken. Tot de eerste klasse van verhalen brengen wij *Gen.* II: 4b—IV; V: 29; VI: 1—8; gedeelten van *Gen.* VII, VIII (stellig VII: 1—5, 16b; VIII: 20—22); IX: 18—27; X: 1—XI: 9; XII; XIII; XV; XVI (uitgenomen de verzen, § 13 n. 5 aan het Boek der Oorsprongen toegewezen); XVIII; XIX (uitgenomen vs. 29); XXII: 14—18; 20—24; XXIV: 1—XXV: 6, 12—18 (uitgenomen welligt vs. 12, 17), 21—34 (uitgenomen welligt vs. 26b); XXVI: 1—33; XXVII: 1—45; XXVIII: 10—22 (ten deele); groote gedeelten van H. XXIX—XXXIII (b. v. H. XXIX; XXXII: 4—XXXIII: 17); XXXV: 23—26; XXXVI: 8—43; XXXVII: 25b—27, 28b; XXXVIII; XXXIX (verg. boven § 5 n. 2); enkele gedeelten van H. XL—XLVIII; eindelijk H. L: 1—11, 14 [1]). Tot de tweede klasse moeten worden gebragt *Gen.* XIV, XXXIV, XLIX: 1—28 [2]), misschien in het algemeen al de genealogische stukken, boven reeds genoemd (*Gen.* X: 1—7, 13—32; XXII: 20—24; XXV: 1—6, 12—18; XXXV: 23—26; XXXVI: 8—43; XLVI: 8—27; verg. § 13 n. 10), hoezeer hunne overeenkomst met *Gen.* IV: 17—26 schijnt aan te wijzen, dat zij door den Jhvhist niet onveranderd overgenomen, maar eenigzins gewijzigd zijn [3]).

[1]) Het volledige bewijs voor het gestelde kan hier niet geleverd worden: men zoeke het in de commentaren van Tuch, Delitzsch, Knobel, en in de meermalen aangehaalde geschriften van Stähelin en Hupfeld. Voor ons

doel schijnt de aanwijzing van enkele hoofdpunten voldoende. Dat *Gen.* II: 4^b—25 van een anderen auteur zijn moet dan H. I: 1—II: 4^a is boven (§ 4 n. 2) reeds aangetoond: dit tweede scheppingsverhaal nu gebruikt, even als *Gen.* III, den zamengestelden naam *Jhvh-elohim*, dien de schrijver evenwel na de paradijsgeschiedenis niet meer bezigt en waarvoor hij *Gen.* IV verv. het enkele J h v h in de plaats stelt. Waarom dit geschiedt, is niet met zekerheid te zeggen: misschien is de verklaring van H u p f e l d (t. a. p. S. 124 f.) nog de waarschijnlijkste. Doch in geen geval kan dit verschil tusschen H. II: 4^b—III en H. IV als bewijs tegen de eenheid van auteur gelden. Deze staat zoo door den zamenhang der beide verhalen, als door de overeenkomst in spraakgebruik genoegzaam vast en wordt dan ook door de meeste uitleggers niet betwijfeld. Men verg. b. v. H. IV: 1 (den naam H e v a, aan het B. d. O. onbekend), met III: 20 (verklaring der beteekenis van dien naam); H. IV: 7^b met H. III: 16^b; H. IV: 11 met III: 17^b; H. IV: 16^b met II: 8 (de naam *Eden* komt in het B. d. O. niet voor) enz. Op het slot nu van H. IV vinden wij het begin eener genealogie van de linie S e t h, die evenwel bij E n o s wordt afgebroken (verg. over vs. 26 boven § 12 n. 14), doch waaruit kennelijk H. V: 29 overgenomen is (§ 13 n. 2), hetzij dat de Jhvhist zelf, terwijl hij *Gen.* V in zijn verhaal opnam, daaraan vs. 29 toevoegde, hetzij dat de redactor de jhvhistische genealogie der Sethietische linie wegliet, omdat zij met die van het B. d. O. overeenstemde, en daaraan alleen genoemd vs. 29 ontleende. — *Gen.* VI: 1—8 geeft eene geheel eigendommelijke verklaring van de verdorvenheid der menschen (verg. over בְּנֵי אֱלֹהִים, vs. 2, 4, o. a. J. H. K u r t z, *die Söhne Gottes in* 1 Mos. 6. 1—4 *und die sündigenden Engel in* 2 Petr. 2: 4, 5 *und* Jud. vs. 6, 7, Mitau 1858) en eene regtvaardiging van Gods besluit om hen te verdelgen: het spraakgebruik in vs. 5—8 stemt overeen met de jhvhistische stukken in *Gen.* VII, VIII, waarover § 5 n. 2; 13 n. 4 reeds werd gehandeld: verg. *Gen.* VI: 5 met VIII: 21; H. VI: 7 met VII: 4 enz. — In H. IX: 18—27 treft ons, behalve J h v h vs. 26, het gebruik van הֵחֵל, dat ook reeds *Gen.* IV: 26; VI: 1 (verg. X: 8) voorkomt en bewijst, dat het des schrijvers voortdurend streven is, het *begin* van alle in zijnen tijd bestaande gebruiken te verklaren (verg. *Gen.* IV: 20 verv.). — H. XI: 1—9 vertoont wederom alle kenteekenen van den Jhvhist; in vs. 5, 6, 8, 9 de naam J h v h; in vs. 6 de beraadslaging Gods met zich zelven, evenals H. III: 22; VI: 6; VIII: 21; in vs. 9 etymologie, zooals H. IV: 1; V: 29; IX: 27; (X: 25); het gebruik van פּוּץ in vs. 4, 8, 9 als IX: 19; X: 18; van שֵׁם vs. 4 als H. VI: 4 enz. — Dat H. XII: 1—4^a, 6 verv. en evenzoo H. XIII: 1—5, 7—11^a, 12^b—18 van eene andere hand zijn dan H. XI: 10—32 en de verzen, uit het verband, waarin zij thans voorkomen, geligt, is § 13 n. 5 reeds aangetoond; zij kenmerken zich door het standvastig gebruik van den naam J h v h (H. XII: 1, 4^a, 7, 8, 17; XIII: 4, 10, 13, 14, 18); verder door de vermelding van altaren, door A b r a m gebouwd (H. XII: 7, 8; XIII: 7, 18 verg. met VIII: 20; IV: 3, 4), terwijl het B. d. O. in den vóór-Mozaïschen tijd geene offers kent; dan door het spraakgebruik, als קָרָא בְּשֵׁם יי H. XII: 8; XIII: 4 gelijk H. IV: 26 enz. Dat H. XII en XIII bijeen behooren, volgt ook nog uit XII: 6 verg. met XIII: 7. — Nu komt *Gen.* XII: 2, 3 eene zegenformule voor, waarvan vooral het slot („en met u [d. i. gebruik makende van

uwen naam] zullen alle geslachten der aarde elkander zegenen") zeer eigenaardig is: nog viermalen keert het in Genesis, met kleine wijzigingen, terug (H. XVIII: 18; XXII: 18; XXVI: 4; XXVIII: 14) *en wel telkens in jhvhistische pericopen* (zie H. XVIII: 14, 17, 19, 20; XXII: 14—16; XXVI: 2; XXVIII: 13, 16, 21). Dit pleit zeer sterk voor den gemeenschappelijken oorsprong van al die stukken, te meer daar zij nergens eenig spoor vertoonen van den zegen, in het B. d. O. bij herhaling aan de aartsvaders toegezegd (*Gen.* XVII: 6, 16; XXXV: 11). Ook de overige kenmerken van den Jhvhist ontbreken in die pericopen niet. Zoo wordt H. XXVI: 1 bepaald op H. XII: 10—20 teruggewezen; aldaar vs. 20, 21, 22 komen etymologiën voor, gelijk ook H. XXII: 14; XIX: 30—38 (vervolg en slot van het verhaal H. XVIII: 1—XIX: 28) en in de plaatsen, boven bij H. XI: 9 aangehaald; H. XIX: 30—38 ademen denzelfden geest als H. IX: 18—27; H. XXVI: 25 is parallel met H. XII: 7, 8; XIII: 4, 7, 18. — H. XV, XVI (uitgezonderd vs. 3, 15, 16) en de andere bovengenoemde grootere en kleinere pericopen kunnen hier met stilzwijgen worden voorbijgegaan: algemeen wordt erkend, dat zij van den Jhvhist afkomstig zijn, waarvoor dan ook de sterkste bewijzen — o. a. door Knobel en Delitzsch aangevoerd — pleiten. Tegen het einde van Genesis, reeds van H. XXIX af, wordt de kritische analyse moeijelijker en haar resultaat meer of min onzeker: de reden van dit verschijnsel ligt opgesloten in hetgeen boven omtrent de jongere elohistische stukken, waaruit hier het verhaal ten deele is zamengesteld, reeds werd opgemerkt (§ 13 n. 11). Deze hebben veel grooter overeenkomst met den Jhvhist dan het Boek der Oorsprongen en zijn daarom van de jhvhistische pericopen niet zoo gemakkelijk te onderscheiden. Niettemin merken wij ook van H. XXIX—L duidelijke sporen op van den jhvhistischen auteur, aan wien wij een groot deel van H. I—XXVIII hebben toegekend. Dat b. v. H. XXX: 24—43 van zijne hand zijn, blijkt èn uit het gebruik van Jhvh vs. 24, 27, 30; èn uit de wijze, waarop hier Jakobs listig karakter wordt geteekend, in overeenstemming met H. XXV: 23—34; XXVII; èn eindelijk uit den strijd tusschen deze verzen en het berigt, H. XXXI: 4—16, dat zeker van een' jongeren Elohist afkomstig is. Verg. verder de commentatoren en over de genealogische stukken n. 3.

[2]) *Gen.* XIV heeft eenmaal (vs. 22) den naam Jhvh, doch verder zooveel eigenaardigs (zie b. v. vs. 13 אַבְרָם הָעִבְרִי), dat het onmogelijk uit de pen van den ons bekenden Jhvhist kan gevloeid zijn. Niettemin voegt het uitnemend in het jhvhistische verband, waarin het thans voorkomt (verg. XIV: 13 met XIII: 18; en in H. XV: 1 den terugslag op den inhoud van H. XIV), waarom dan ook bijna algemeen wordt aangenomen, dat de Jhvhist dit geheele hoofdstuk op de meest geschikte plaats in zijn verhaal heeft ingevlochten. — Eene dergelijke onderstelling schijnt ook ten aanzien van H. XXXIV, waarbij H. XXXIII: 18—20 als inleiding behooren, gewettigd. Zie o. a. Hupfeld t. a. p. S. 186—188. — H. XLIX: 1 (2)—28 wordt eenmaal (vs. 18) de naam Jhvh gebezigd, doch er bestaat volstrekt geen grond om het geheele poëtische stuk aan den Jhvhist toe te schrijven: dat hij het in zijn verhaal opnam, is laatstelijk door Hupfeld (t. a. p. S. 73—76) aangetoond en ook door Knobel (*Die Genesis* S. 355 f.) erkend.

[3]) Zij werden reeds besproken § 13 n. 10, waar tevens op de jhvhistische

eigenaardigheden gewezen werd, die ons verbieden te onderstellen, dat de genealogiën onveranderd werden opgenomen. Het gebruik van יָלַד, *procreavit*, (*Gen.* X en elders) is een kenmerk van den Jhvhist (H. IV: 18).

Al de genoemde verhalen onderscheiden zich duidelijk van de elohistische gedeelten van Genesis, bovenal van die, welke eenmaal tot het Boek der Oorsprongen behoord hebben. Terwijl de auteur van laatstgenoemd geschrift het verschil tusschen den Mozaïschen tijd en de eeuwen, daaraan voorafgegaan, overal in het oog houdt en sterk doet uitkomen (§ 15), maakt de Jhvhist zulk een onderscheid niet: gelijk hij den naam Jhvh van den beginne af gebruikt en de Jhvh-dienst reeds in het tweede geslacht na Adam laat ontstaan (*Gen.* IV: 26), zoo vermeldt hij reeds bij den zondvloed reine en onreine dieren (VII: 2, 3) en gewaagt herhaalde malen van offers en altaren (IV: 3—5; VIII: 20, 21; XII: 7 enz.). Terwijl de auteur van het Boek der Oorsprongen alleen de hoofdtrekken der geschiedenis mededeelt (§ 13 n. 6), treedt de Jhvhist meer in bijzonderheden, schetst b. v. het karakter der aartsvaders, vooral dat van Abraham, dien hij als voorbeeld van geloof (XII: 1; XV), onbaatzuchtigheid (XIII: 8, 9; XIV: 22—24) en gehoorzaamheid (XXII: 1—18) voorstelt, en dat van Jakob, wiens sluwheid hij in onderscheidene kleine trekken doet uitkomen (XXV: 26, 29—34; XXVII; XXX: 35—43). Terwijl het Boek der Oorsprongen in zijne berigten omtrent Gods openbaringen aan Noach en aan de aartsvaders groote eenvoudigheid en zekere eenvormigheid in acht neemt (IX: 1—17; XVII, XXXV: 9—15) en zich betrekkelijk vrij houdt van anthropomorphisme, maakt de Jhvhist melding van openbaringen Gods door engelen (XVI; XVIII, XIX enz.); droomen (XXVIII: 11 verv.); stemmen van den hemel (XXII: 11 verv.); eene enkele maal zelf van profetische voorspelling der toekomst (XLIX: 1—28), en is, over het algemeen, zijne voorstelling van God zeer menschvormig (VI: 6, 7; XI: 5, 6; XV: 9 verv. enz). Terwijl uit het Boek der Oorsprongen een zuivere, priesterlijke geest ons tegenwaait (§ 15), vertoonen de jhvhistische verhalen een bepaald profetisch karakter, dat èn in de geheele opvatting der geschiedenis [4]), èn in de paraenetische strekking van sommige verhalen [5]), èn in enkele uitdrukkingen en denkbeelden [6]) duidelijk aan het licht treedt.

[4]) Leerrijk is in dit opzigt de vergelijking van *Gen.* XII: 1—3 met XI: 26—32. Volgens dit laatste berigt (B. d. O.) trekt de gansche stam, waartoe Abram behoort, met Terach aan het hoofd, naar Haran en van daar, na Terachs dood, naar Kanaän: wij hebben hier dus te doen met eene gewone volksverhuizing; eerst later (*Gen.* XVII) sluit *Elohim* met Abram een verbond. De Jhvhist daarentegen vermeldt, dat Jhvh Abram riep uit Ur der Chaldeeën (verg. XV: 7): bij hem begint dus de verkiezing van Israël reeds bij Abrams togt naar het land, dat Jhvh hem wijzen zal: eene religieus-ware, maar tevens echt profetische voorstelling. — Dit verschijnsel staat geenszins op zich zelf. Israëls verkiezing wordt ook in andere berigten sterk op den voorgrond geplaatst, met name in hetgeen de Jhvhist mededeelt omtrent de voorregten, aan dat volk boven anderen verleend, en het lot dier natien, waarmede Israël in aanraking kwam of stamverwant was. Uit dat oogpunt moeten *Gen.* IX: 18—29 (zegen van Sem en vloek over Kanaän); XVI: 12 (toekomstig lot van Israël); XIX: 30—38 (oorsprong van Moab en Ammon); XXV: 29—34; XXVII: 29, 40 (uitsluiting van Esau van de voorregten der eerstgeboorte) worden beschouwd.

[5]) Men lette vooral op *Gen.* XVIII, XIX (de kracht der voorbede van den regtvaardige; Gods almagt en trouwe zorg voor zijne uitverkorenen, verg. H. XVIII: 14, 17 verv.); *Gen.* XXII: 1—18 (afkeuring van menschenoffers en daartegenover aanprijzing eener gehoorzaamheid, die in staat is om voor Jhvh het dierbaarste op te offeren); XXXIX: 2 verv. (de vrome door Jhvh gezegend en door de gedachte aan Hem van het kwade teruggehouden).

[6]) Voorbeelden zijn *Gen.* XXII: 16 (het profetische נְאֻם יהוה); XXV: 22 (de formule דָּרַשׁ אֶת־יהוה, gewoonlijk van het raadplegen van het (priesterlijk of profetisch) orakel gebezigd); XXVI: 5 (de opsomming, geheel in den trant van Deuteronomium, der onderscheidene bestanddeelen van de wet: תּוֹרֹת מִשְׁמֶרֶת, מִצְוֹת, חֻקּוֹת); verder *Gen.* XII: 3 en de boven (n. 1) aangehaalde parallele plaatsen, vooral *Gen.* XVIII: 18, 19; XXII: 18; XXVI: 4, 5, waaruit blijkt, dat de zegen, dien de volkeren der aarde elkander zullen toewenschen, geenszins van bloot materiëlen, veeleer ook van geestelijken aard is, zoodat het profetische denkbeeld eener eindelijke bekeering van de heidenen tot Israëls godsdienst in deze plaatsen wel niet uitgesproken wordt, maar toch met de verwachting, daarin uitgedrukt, naauw zamenhangt.

Deze punten van verschil verheffen het boven allen twijfel, dat de auteur van het Boek der Oorsprongen vroeger geleefd heeft dan de Jhvhist, hetgeen door de meerdere ontwikkeling der religieuse overtuigingen van den laatstgenoemde, vooral van zijne anthropologie, volkomen bevestigd wordt [7]).

[7]) Het zij voldoende hier te wijzen op de denkbeelden van den Jhvhist over het ontstaan der zonde (*Gen.* III) en hare verbreiding, zoo onder Adams onmiddellijke afstammelingen (*Gen.* IV), als onder het menschengeslacht, dat door den zondvloed werd verdelgd (*Gen.* VI: 1—8). Verg. ook *Gen.* VIII: 21. Ook de karakterschildering in de jhvhistische verhalen omtrent de aartsvaders geeft bewijzen van naauwkeurige karakterstudie, die in de berigten van het

B. d. O. te vergeefs gezocht wordt. In een en ander openbaart zich duidelijk de meerdere ontwikkeling en beschaving en bijgevolg de latere leeftijd van den Jhvhist.

De meeste der bovengenoemde eigenaardigheden hebben de jongere elohistische stukken (§ 13 n. 11) met den Jhvhist gemeen [8]), hoewel zij aan den anderen kant met het Boek der Oorsprongen overeenkomen in enkele punten, waarin de Jhvhist daarvan afwijkt [9]). Daarom en op grond eener naauwkeurige vergelijking van de jhvhistische met de latere elohistische pericopen heeft men gemeend, aan deze een' hoogeren ouderdom te mogen toekennen dan aan gene [10]).

[8]) In *Gen.* XX: 1—17 heet Abraham (vs. 7) נָבִיא; openbaart God zich in een' droom; wordt aan Abrahams voorbede groote kracht toegekend. Evenzoo merken wij in *Gen.* XXI: 9—21; 22—32; XXV: 24—34 en in de elohistische bestanddeelen van *Gen.* XXIX—XXXIII dergelijke verschijnselen op, die van den eenvoudigen verhaaltrant van het B. d. O. verre afwijken en daarentegen bij den Jhvhist òf zelve voorkomen òf hunne parallelen vinden.

[9]) Allereerst in het standvastig vermijden van den naam Jhvh, dat wel als bewijs van de bekendheid der auteurs met het B. d. O. mag worden aangemerkt; verder (volgens Hupfeld a. a. o. S. 98) in de opvatting van Israëls betrekking tot de volkeren, die zij minder particularistisch voorstellen dan de Jhvhist, en in de minder scherpe teekening der zonde.

[10]) Hupfeld a. a. o. S. 167—195. Bijzonder leerrijk is in dit opzigt de vergelijking van *Gen.* XX: 1—17 met XXVI: 1 verv., en van *Gen.* XXXI: 4 verv. met XXX: 31—43. Overigens komen wij beneden (§ 21) nog op den betrekkelijken ouderdom der oorkonden van den Pentateuch terug.

§ 17. *De jhvhistische bestanddeelen der vier laatste boeken van den Pentateuch.*

Dat de jhvhistische schrijver, van wien volgens § 16 een aanmerkelijk deel van het boek Genesis afkomstig is, ook de geschiedenis van Mozes en van den Mozaïschen tijd heeft te boek gesteld, kan reeds *a priori* waarschijnlijk geacht worden [1]) en blijkt ook uit de vier laatste boeken van den Pentateuch, vooral uit Exodus en Numeri, ten duidelijkste. Wanneer wij echter *Ex.* I: 8—II: 22; III: 1—VI: 1; VII: 8—XI: 10; XII: 29—36, 38, 39, 42; XIII: 3—16, 17—19, 21, 22; XIV: 1—XV: 21, 23b—27; XVII: 2—16; XVIII; XIX: 2b—25; XX: 18—21; XXIV; XXXI: 18—XXXIV: 35; *Lev.* XXVI; *Num.* X: 29—XII: 16; XIII en XIV (ten deele); XX: 14—21; XXI—XXIV; XXXII (ten deele); XXXIII:

50—56; *Deut.* XXXIV: 10—12 als *jhvhistische pericopen* of *fragmenten* aanduiden, dan moet dit geenszins aldus verstaan worden, alsof wij ze alle aan den auteur van het tweede scheppingsverhaal (*Gen.* II: 4b—IV) toekenden. Die benaming heeft allereerst eene negatieve beteekenis en strekt om de genoemde stukken te onderscheiden van het Boek der Oorsprongen en zijne latere toevoegselen, waartoe zij zeker niet kunnen worden gebragt [2]. Doch zij drukt tevens de overtuiging uit, dat de bedoelde pericopen — hoezeer aan verschillende bronnen ontleend en voor een deel uit verschillende oorkonden zamengesteld [3] — toch over het algemeen denzelfden geest ademen, als de verhalen van den Jhvhist in Genesis [4], wiens hand in sommige daarvan zich duidelijk herkennen laat [5]. Ten aanzien van enkele dier pericopen is de onderstelling gewettigd, dat de Jhvhist ze heeft geschreven, gebruik makende van verschillende en daaronder zeer oude oorkonden, die hij met elkander verbond en hier en daar uit de overlevering aanvulde [6]. Ten aanzien van andere kunnen wij niet verder gaan dan de bewering, dat zij met zijne verhalen verwantschap vertoonen — waarbij het twijfelachtig blijft, of zij, in dien vorm, waarin wij ze thans bezitten, door hem in zijn werk opgenomen zijn, dan wel uit soortgelijke geschriften, als het zijne was, bij de redactie van den geheelen Pentateuch werden overgenomen [7].

[1]) De Jhvhist doelt in Genesis dikwerf op de toekomstige vestiging van Abrahams nakroost in het land Kanaän, b. v. wanneer hij de beloften van Jhvh aan Abraham (*Gen.* XII: 7; XIII: 15; XV: 18) en Izaäk (*Gen.* XXVI: 3) mededeelt en de volkstammen, die door Israël zouden verdreven worden, opsomt (*Gen.* XV: 19—21). De zegen van Jakob (*Gen.* XLIX: 2—28), door den Jhvhist opgenomen, heeft evenzeer op die vestiging betrekking, en Jakobs begrafenis (*Gen.* L: 1—11) gaat van dezelfde onderstelling uit. Op deze en andere verschijnselen steunt het vermoeden, dat de Jhvhist ook de latere gebeurtenissen zal hebben verhaald.

[2]) Het bewijs is reeds geleverd in § 14 (zie noot 1, 10—13), voor zooverre daar werd aangetoond dat de hier genoemde jhvhistische stukken deels in het plan van het B. d. O. niet voegen, deels met de berigten daarin vervat strijden, deels daarmede althans niet noodwendig zamenhangen. Verg. ook nog § 4 n. 4, 5; § 5 n. 3; § 6 n. 1. Verder merke men op, dat er strijd bestaat tusschen *Ex.* XII: 39 (waar het gebruik van ongezuurde brooden, op natuurlijke wijze, verklaard wordt uit de overhaasting, waarmede Israël Egypte verliet) en XII: 1—28 (waar dat gebruik uit een bevel van Mozes wordt afgeleid). Andere bewijzen komen beneden ter sprake.

[3]) Dat b. v. *Ex.* II: 18, 21; III: 1; IV: 18; XVIII: 1; *Num.* X: 29; (verschillende namen van den חֹתֵן מֹשֶׁה) niet aan dezelfde oorkonde ontleend zijn, werd reeds opgemerkt § 4 n. 4. Verhalen uit twee of meer oorkonden zamengesteld treffen wij aan *Ex.* I: 8—II: 22; III: I—VI: 1 (§ 13 n. 13); *Ex.* XIX, XXIV en XXXI: 18—XXXIV: 35 (§ 5 n. 3). Ook in *Num.* XIII, XIV en in *Num.* XVI merkten wij (t. a. p.) de sporen op van twee oorkonden, die thans tot één geheel verwerkt zijn, doch het bleek ons later (§ 14 n. 12), dat ééne van die het Boek der Oorsprongen was, of liever een later toevoegsel tot dat boek, in denzelfden geest geschreven. Van daar dat boven de genoemde hoofdstukken slechts voor een deel tot de jhvhistische bestanddeelen van den Pentateuch werden gebragt.

[4]) Over het profetische karakter van de jhvhistische verhalen in Genesis werd gehandeld in § 16, vooral n. 4—6. Het komt even sterk uit in *Ex.* XXXI: 18—XXXIV: 35, vooral in de schildering van Mozes' karakter en in de voortreffelijke denkbeelden over Gods openbaring aan den mensch; verder in het schoone verhaal *Num.* XI, waar wederom het karakter van Mozes, vooral zijne onbaatzuchtigheid, in het helderst licht treedt; de wensch in vs. 29 door hem uitgesproken is zuiver profetisch; in *Num.* XII, vooral vs. 6—8, wordt Mozes opzettelijk vergeleken met andere profeten, en aangewezen, hoe hoogen rang hij onder de mannen Gods inneemt, even als *Deut.* XXXIV: 10—12, waar duidelijk op *Num.* l. l. wordt teruggezien; ook de verwachting, *Num.* XIV: 21 uitgesproken, is zuiver profetisch; de geschiedenis van Bileam verkrijgt evenzeer door de godspraken, hem in den mond gelegd, eene bepaaldprofetische strekking (*Num.* XXII—XXIV). — Doch ook andere kenteekenen van den Jhvhist, die hij evenwel voor een deel met de jongere Elohisten gemeen heeft, keeren in Exodus—Numeri terug, b. v. de etymologiën *Ex.* II: 10, 22; XV: 23; XVIII: 3, 4; *Num.* XI: 3, 34; XIII: 24; XXI: 3, 16; de opneming van poëtische en profetische stukken (als *Gen.* IV: 23, 24; XLIX), *Exod.* XV, de godspraken van Bileam (*Num.* XXIII, XXIV). *Lev.* XXVI is eene profetische rede, in vorm en inhoud niet ongelijk aan die van Jeremia en Ezechiël, maar overigens vol van eigenaardige wendingen en uitdrukkingen, die de profetische schrijver van dit stuk met geen ander gemeen heeft, of het moest zijn met den auteur van *Lev.* XVIII—XX. Verg. Knobel *Exod. u. Levit.* S. 572 f.

[5]) Gelijk *Gen.* XV: 19—21 de Kanaänietische volkstammen worden opgeteld, zoo ook *Ex.* III: 8, 17; XIII: 5 (XXIII: 23, 28); XXXIII: 2; XXXIV: 11; *Num.* XIII: 29. Met *Gen.* XII: 7, 8 en andere plaatsen is *Ex.* XVII: 15 parallel; met *Gen.* VI: 4; XI: 4—*Num.* XVI: 2. In *Num.* XIII, XIV wordt telkens teruggezien op *Ex.* XXXII verv. Verg. b. v. *Num.* XIV: 11, 12 met *Ex.* XXXII: 9, 10; *Num.* XIV: 13—16 met *Ex.* XXXII: 11, 14; *Num.* XIV: 17, 18 met *Ex.* XXXIV: 6, 7. Nu maken *Num.* XIV: 11—25 kennelijk één geheel uit en zijn van eene andere hand dan vs. 26—35, gelijk o. a. daaruit blijkt, dat de laatste pericope na vs. 11—25 geheel overtollig is; verder uit de vermelding van Caleb-alléén (XIV: 24, even als XIII: 30), terwijl vs. 26—35 Caleb en Josua voorkomen (vs. 30, even als XIV: 6, 38). Waarschijnlijk hebben wij alzoo *Num.* XIV: 11—25 met de daarbij behoorende verzen voor het werk van den Jhvhist te houden, die van de oudere oorkonden,

in *Ex.* XXXII—XXXIV door hem ten grondslag gelegd, hier vrij gebruik maakt. Andere proeven van jhvhistisch spraakgebruik geeft Knobel *Exod. u. Levit. passim.* Zij zijn evenwel niet zoo in het oogvallend als in Genesis; deels omdat de onderwerpen, in Exodus en Numeri behandeld, veel meer verscheidenheid aanbieden, maar zonder twijfel ook, omdat hier veel ruimer gebruik gemaakt is van oudere oorkonden dan daar.

[6]) Deze onderstelling geldt b. v. ten aanzien van *Ex.* III: 1—VI: 1; XIX, XXIV, XXXI: 18—XXXIV en behoeft na hetgeen in n. 3 werd opgemerkt geen uitvoerig bewijs meer. Ook blijft hier altijd nog veel twijfelachtigs over. Ten aanzien van *Ex.* XXXI: 18—XXXIV merk ik nog op (verg. § 5 n. 3), dat H. XXXII: 7—14 waarschijnlijk afkomstig zijn van hem, die het geheele verhaal in zijnen tegenwoordigen vorm bragt d. i. naar het schijnt van den Jhvhist. Verg. Knobel t. a. p. S. 313 ff. — Wat over den hoogen ouderdom van sommige zijner oorkonden gezegd werd is toepasselijk op *Ex.* XIX: 1 verv. XXIV: 3—8.

[7]) Dit geldt b. v. ten aanzien van *Ex.* XVIII (volgens Ewald, *Gesch. des V. Israëls* I: 89 f. een zeer oud gedenkstuk), hetwelk met H. XVII en XIX zeer los zamenhangt; verder van *Num.* XI: 29—34 en vs. 35, 36, wederom zeer oude en belangrijke fragmenten, die evenwel zoo weinig zamenhangen met het voorafgaande en volgende, dat aangaande hun oorspronkelijk verband niets met zekerheid kan worden vastgesteld; eindelijk ook van *Num.* XXI: 1—3 (verg. § 3 n. 5).

§ 18. *De betrekking der jhvhistische stukken tot het Boek der Oorsprongen en de jongere elohistische verhalen. Kritiek der aanvullings-hypothese.*

Nadat men langen tijd van meening was geweest, dat de onderscheidene bestanddeelen van den Pentateuch door een Redactor tot één geheel verbonden waren [1]), won sedert het verschijnen van F. Tuchs *Commentar über die Genesis* (1836) het gevoelen meer en meer veld, dat het boek Genesis bestond: *A* uit de Elohim-oorkonde of de zoogenaamde „Urschrift”, en *B* uit hare aanvulling door den Jhvhist, die tevens Redactor des boeks was (Ergänzungs-hypothese) [2]). Deze hypothese werd al aanstonds door anderen ook op Exodus, Leviticus en Numeri toegepast [3]). Zij onderging eene niet onbelangrijke wijziging, toen men allengs begon in te zien, dat althans van *Gen.* I tot *Ex.* VI ook zoodanige elohistische stukken worden aangetroffen, die niet tot de „Urschrift” (ons Boek der Oorsprongen) behooren. Men staat haar tegenwoordig dan ook in dezen vorm voor, dat men den Jhvhist de „Urschrift” laat aanvullen, deels door

berigten van zijne eigene hand, deels door verhalen, die hij uit andere oorkonden overnam (Delitzsch, Knobel, Vaihinger) [4]), terwijl de gevoelens ten aanzien van zijne bronnen en den omvang zijner eigene werkzaamheid als schrijver nog tamelijk uiteenloopen [5]).

[1]) Op dit standpunt stonden b. v. C. F. Ilgen, Vater, Hartmann, de Wette, in zijne *Beiträge zur Einl. in das A. T.* I, II (1806, 1807) en in de eerste uitgaven zijner *Einleitung* — en anderen. Sommige dezer geleerden, b. v. Ilgen en de Wette, kenden aan het verschillend gebruik der godsnamen groote beteekenis toe, tot bepaling van den oorsprong der verhalen; Vater en Hartmann waren hieromtrent van een ander gevoelen. De eerstgenoemden bouwden alzoo voort op den grondslag, het eerst door Astruc (geneesheer van Lodewijk XIV) gelegd in zijn werk: *Conjectures sur les mémoires originaux dont il paraît que Moïse s'est servi pour composer le Livre de Genèse* (Bruxelles, 1753).

[2]) Met het gevoelen van Tuch stemmen o. a. overeen Bleek, Stähelin, de Wette (in de latere uitgaven zijner *Einleitung*), Schumann. Het werd bestreden door J. H. Kurtz (*Beiträge zur Vertheidigung und Begründung der Einheit des Pentateuches* (1844) en: *die Einheit der Genesis* (1846)), die evenwel later, hoezeer schoorvoetend, zich met Delitzsch vereenigde; door Drechsler, Keil en anderen.

[3]) Verg. Tuchs *Commentar* S. L en verder vooral Stähelin in zijne reeds meermalen genoemde *Kritische Untersuchungen* (Berlin, 1843); de Wette in de *Einleitung;* C. von Lengerke (*Kenaän* I, 1844); de beide laatsten onderscheiden den Deuteronomist van den Jhvhist, met wien Stähelin hem vereenzelvigt.

[4]) Verg. vooral het overzigt van de zamenstelling van Genesis bij Delitzsch t. a. p. S. 642 ff. en de *Vorbemerkungen* tot Knobels *Genesis*, S. XVII ff. (verg. S. XIII ff. der eerste uitg.). Over Vaihinger zie n. 5.

[5]) Delitzsch (S. 646) is van oordeel, dat men wèl in het algemeen de „Grundschrift" en hare „Ueberarbeitung" van elkander onderscheiden, maar onmogelijk aanwijzen kan, hoevele en hoedanige geschreven berigten zoowel door den auteur dier „Grundschrift", als door den „Ergänzer" zijn gebruikt of overgenomen. Werkelijk heerscht hier nog groote onzekerheid, waarover men zich evenwel minder behoort te verwonderen dan over de eenstemmigheid, die reeds aanvankelijk ten aanzien van vele, hoogst gewigtige bijzonderheden bereikt is. Knobel had in de eerste uitgave van zijnen commentaar op Genesis (S. XIII) in het algemeen erkend, dat de Jhvhist hier en daar geschreven berigten volgde, maar meent nu (2e Aufl. S. XVII f.) te kunnen aanwijzen, dat hij zich vooral van twee oudere werken bediend en verder hier en daar zelf, met meerdere vrijheid, verhaald heeft. Tot de eerste oorkonde brengt bij b. v. *Gen.* XX: 1—17; XXI: 6—31 (behalve gedeelten van vs. 1, 14, 16); XXIV: 61b—67 enz.; tot de tweede *Gen.* XIV; XV; XXV: 21—23, 25—26a; 29—34; XXVI (uitgezonderd vs. 2b, 15, 16, 18, 24, 25 [tot יהוה], 27, 34, 35) enz. De hand van den Jhvhist zelven ziet hij in *Gen.* II: 4b—IV: 26; V: 29; VI:

1—8 enz. Men bemerkt, dat die eerste oorkonde *in het algemeen* overeenstemt met de elohistische stukken, waarvan § 13 n. 11—14 sprake was. Eenen anderen weg wederom bewandelt Vaihinger (Art. *Pentateuch*, in Herzogs *Real-Encyclopädie*, XI: 292—370, inzonderheid S. 331 ff): aan den Elohist schrijft hij al die stukken toe, welke boven tot het B. d. O. gebragt zijn, maar ook sommige, die wij gemeend hebben daarvan te moeten afzonderen (§ 13 n. 10); zijn werk is aangevuld en uitgebreid door den Jhvhist, die zich daarbij vooral bediend heeft van een geschrift, dat Vaihinger, in navolging van Ewald, „het boek der verbonden" noemt, welks auteur (ook „der Vorelohist" geheeten) ongeveer twee eeuwen ouder is dan de Elohist of schrijver van het B. d. O. Tot dit „boek der verbonden" brengt Vaihinger o. a. *Gen.* XII: 10—20; XIV: 1—24; XX: 1—17; XXI: (6—21), 22—34 enz. — in één woord vele der pericopen, die boven (§ 13 n. 11—14) als *jongere* elohistische stukken van het B. d. O. zijn afgezonderd, terwijl andere dier pericopen (b. v. *Gen.* XXIX: 1—XXXII: 3) geheel of grootendeels aan den Elohist worden toegeschreven. Eindelijk onderstelt Vaihinger nog (S. 359 ff.), dat dezelfde „Harmonist", die Deuteronomium met de vier eerste boeken van den Pentateuch — volgens hem het werk van den Jhvhist — vereenigde, zich hier en daar in die vier boeken veranderingen en omzettingen veroorloofd heeft, zoodat wij het werk van den Jhvhist of „Ergänzer" niet meer geheel in zijne oorspronkelijke gedaante bezitten.

De aanvullings-hypothese bevat eigenlijk twee stellingen, die evenwel naauw met elkander zamenhangen: 1°. de jhvhistische berigten hebben nooit afzonderlijk bestaan, maar waren van den aanvang af bestemd om de „Urschrift" aan te vullen; 2°. de Jhvhist is de Redactor der vier eerste boeken van den Pentateuch. Naardien evenwel de eerste stelling door de feiten zelve weêrsproken wordt, zoo kan ook de tweede niet aannemelijk worden geacht.

Immers, hoezeer kan worden toegegeven, dat de vier eerste boeken van den Pentateuch, zooals wij die thans bezitten, eene door onderscheidene (elohistische en jhvhistische) toevoegselen vermeerderde en aangevulde uitgave van het Boek der Oorsprongen zijn, daaruit volgt geenszins dat die toevoegselen — bepaaldelijk die, waarin de eigene hand van den Jhvhist, den auteur van *Gen.* II: 4b verv., zich herkennen laat — oorspronkelijk bestemd waren om als zoodanig te dienen. Want 1°. het is evenzeer denkbaar, dat de verhalen van den Jhvhist vroeger éene zelfstandige Jhvh-oorkonde uitmaakten: dat zulk eene oorkonde uit de vier eerste boeken van den Pentateuch niet meer kan worden zamengesteld, kan zeer wel een gevolg zijn van onvolledige opname der jhvhistische stukken door den Re-

dactor dier boeken [6]; 2°. sommige jhvhistische verhalen of groepen van verhalen kunnen geenszins als onvolledig worden aangemerkt, wat toch het geval zou moeten wezen, indien zij waren ter neder geschreven om de berigten der „Urschrift” aan te vullen [7]; 3°. dat er aan andere jhvhistische berigten iets ontbreekt, schijnt veeleer aan weglating van het nevens andere verhalen overtollige, dan aan oorspronkelijke en, om zoo te zeggen, opzettelijke onvolledigheid der berigten zelve te moeten worden toegeschreven [8]; 4°. niet zelden bestaat er tusschen het Boek der Oorsprongen en de jhvhistische verhalen een zoo in het oog vallende strijd, dat deze geenszins kunnen geacht worden geschreven te zijn met het doel om dat boek aan te vullen, maar veeleer onafhankelijk daarvan ontstaan en door een' derde — den Redactor van den Pentateuch — daarmede verbonden te zijn [9].

6) Verg. Hupfeld, *die Quellen der Genesis* S. 163. Volgens hem bezitten wij de Jhvh-oorkonde van het begin af tot aan Jakobs komst te Succoth (*Gen.* XXXIII: 17) nog nagenoeg in haar geheel; daarvan zijn door den Redactor alleen weggelaten: het vervolg van de genealogie der Sethieten (na *Gen.* IV: 26) en evenzoo van die der Semieten (na *Gen* X: 26); de geboorte van Ismaël (*Gen.* XVI) en Izaäk (*Gen.* XXI: 1 verv.); eindelijk het eerste gedeelte der geschiedenis van Abrahams verzoeking (*Gen.* XXII: 1—13). Al deze bijzonderheden moesten wel wegvallen, omdat zij door den Redactor uit andere bronnen (de vier eerste uit het Boek der Oorsprongen, de laatste uit een' jongeren Elohist) werden medegedeeld. Ik vermeld dit hier alleen om te bewijzen, dat de onderstelling van het bestaan eener dusdanige Jhvh-oorkonde geenszins eene ongerijmdheid is: hare waarschijnlijkheid kan eerst uit de opmerkingen sub 2—4 (n. 7—9) gemaakt, blijken.

7) Het tweede scheppingsverhaal b. v. (*Gen.* II: 4b—III) is een volkomen afgerond geheel en zoo weinig eene aanvulling van het eerste, dat men met nog meer grond zou kunnen stellen, dat het eerste het tweede aanvulde. Hetzelfde geldt aangaande de geschiedenis van Abraham (*Gen.* XII verv.), die hier te meer in aanmerking komt, daar de Jhvhist bij de behandeling daarvan slechts éénmaal (*Gen.* XIV) eene oudere oorkonde inlascht, maar overigens zelfstandig verhaalt. Zijn verhaal nu is geenszins onvolledig te noemen. Terwijl b. v. in het B. d. O. (*Gen.* XI: 26—32) Abrams reize uit Ur naar Haran reeds verhaald was, had hij — naar de onderstelling, dat hij alleen wilde aanvullen — den togt van Haran naar Kanaän moeten beschrijven; integendeel verplaatst hij ons (*Gen.* XII: 1 verv. verg. met XV: 7) naar Ur-Casdim. Evenzoo is het verhaal van Lots vestiging in Sodom (*Gen.* XIII), dat, na afzondering van de berigten, aan het B. d. O. ontleend, overblijft, geheel volledig. Verg. verder Hupfeld t. a. p. S. 101—167. Wat door hem met het oog op Genesis ontwikkeld is laat zich ook op Exodus—Numeri toepassen. *Ex.* III: 1 verv. is

een volledig verhaal van de openbaring Gods aan Mozes en van de bekendmaking van den naam Jhvh; geenszins eene aanvulling van *Ex.* VI: 2 verv. (Boek der Oorsprongen). Zoo is het ook met *Num.* XI (vooral vs. 7—10) verg. met *Ex.* XVI (vooral vs. 13, 14). *Num.* XXII—XXIV is wederom eene volledige geschiedenis van Bileam, allerminst eene aanvulling van hetgeen de jongere bestanddeelen van het B. d. O. aangaande hem verhalen. Zelfs in *Num.* XVI, hoezeer dit hoofdstuk deels jhvhistisch deels aan de „Urschrift" ontleend is, treedt de Jhvhist geenszins als „Ergänzer" op (zie boven § 14 n. 12 en verder § 22, vooral n. 13).

[8]) Onvolledig is b. v. de jhvhistische genealogie der Sethieten, *Gen.* IV: 25, 26, die slechts tot het tweede lid, Enos, wordt voortgezet. Men verklaart dit (Tuch, Delitzsch, Knobel) daaruit, dat de Jhvhist ten aanzien der overige afstammelingen van Seth niets bijzonders had te melden en zich alzoo bepaalde tot de overneming der genealogie in het B. d. O. gegeven (*Gen.* V), waarin hij slechts ééne opmerking (vs. 29) invoegde. Doch waaruit verklaart men het dan, dat het jhvhistische berigt aangaande Enos niet in de genealogie zelve (tusschen vs. 9 en 10) opgenomen werd, maar daarvóór eene plaats erlangde (H. IV: 26), en evenzoo de verklaring van den naam Seth, niet tusschen vs. 3 en 4, maar H. IV: 25? Nu is het veel waarschijnlijker, dat een Redactor het begin van de jhvhistische genealogie mededeelde, omdat het enkele, aan het B. d. O. vreemde bijzonderheden bevatte, doch het vervolg wegliet, omdat het met het B. d. O. gelijkluidend was, zoodat daarvan slechts eene etymologische aanteekening (H. V: 29) behoefde bewaard te blijven. De plaats, door H. IV: 25, 26 ingenomen, is zeer verklaarbaar, wanneer een Redactor de beide oorkonden voor zich had: dan vervolgt hij zijne mededeeling uit de Jhvh-oorkonde tot op het punt, waar deze met het B. d. O. gelijkluidend wordt; zeer onnatuurlijk daarentegen, wanneer de Jhvhist aanvult en redigeert, want hij laat dan zijne eigenlijke taak — de aanvulling — varen, om als zelfstandig verhaler op te treden. — Dezelfde opmerkingen zijn toepasselijk op de genealogie der Semieten, die H. X: 22, 24, 25 medegedeeld, maar niet verder dan Pheleg voortgezet wordt, zoodat Regu, Serug, Nahor, Terach (in het B. d. O., *Gen.* XI: 18—25) achterwege blijven. Laat de Jhvhist die namen weg, omdat zij in het B. d. O. reeds gegeven werden? Maar waarom vermeldt hij dan Arphacschad, Selach, Eber en Pheleg, die daar (H. XI: 10—17) evenzeer voorkwamen? Veel waarschijnlijker is het, dat de geslachten tusschen Pheleg en Abram door hem vóór *Gen.* XII: 1 waren opgesomd, maar door den Redactor weggelaten zijn, omdat hij ze uit het B. d. O. mededeelde. Zoo kon de Redactor handelen, niet de Jhvhist zelf, want dan zou hij zich in zijn verhaal aan H. XI: 26—32 hebben moeten aansluiten, wat hij (zie boven n. 7) niet doet. Tegenover deze en dergelijke voorbeelden staan, zoo ik mij niet bedrieg, vooral twee plaatsen van Genesis: H. XX: 18 (jhvhistische toelichting van het voorafgaande, elohistische verhaal, inzonderheid van vs. 17) en H. XXII: 14—18 (jhvhistische aanvulling van het elohistische verhaal der verzoeking van Abraham). Doch deze beide plaatsen missen de bewijskracht, die men daaraan toekent. H. XX: 18 kan evenzeer eene ophelderende aanteekening of glosse van den Redactor zijn. H. XXII: 14—18 kan daarom niet veel gewigt in de schaal leggen, omdat reeds in vs. 11 de naam Jhvh voorkomt, terwijl aan den anderen kant vs. 11—13

met vs. 1—10 zoo naauw zamenhangen, dat wij ze wel aan één auteur moeten toeschrijven: vs. 1—10 is op zich zelf onvolledig en tusschen vs. 2 en vs. 12 bestaat groote overeenkomst. De geheele pericope (vs. 1—19) heeft dus een gemengd karakter, dat evenzeer uit de vereeniging van twee parallele verhalen kan worden verklaard, als uit aanvulling van één verhaal door een' ander auteur (den Jhvhist). En, gesteld zelfs dat dit laatste gevoelen het meest waarschijnlijke was, dan zou daaruit nog alleen volgen dat de Jhvhist de redactor was van deze ééne pericope, geenszins dat hij ten aanzien van het geheele boek Genesis of ook van Genesis tot Numeri diezelfde taak vervuld heeft: *Gen.* XXII: 1—19 zou dan slechts geheel parallel zijn met *Ex.* XIX, XXIV (§ 17 n. 6).

[9]) Aan dezen bewijsgrond is door Hupfeld (t. a. p. S. 101 ff.) het grootste gewigt toegekend; anders oordeelt Delitzsch (t. a. p. S. 647 f.), doch hij heeft, naar mijn oordeel, de bewijsvoering van Hupfeld niet ontzenuwd. De meest in het oog vallende proeven van strijd der jhvhistische berigten met die van het B. d. O. zijn: *Gen.* IV: 26 verg. met *Ex.* VI: 2 verv. of in het algemeen het gebruik van den naam Jhvh van *Gen.* I—*Ex.* VI: 1, tegenover het getuigenis van *Ex.* VI: 2 verv. over den ouderdom van dien naam; *Gen.* II: 4b verv. verg. met *Gen.* I—II: 4a (boven § 4 n. 2); *Gen.* XII: 1 verv. XV: 7 verg. met *Gen.* XI: 26—32 (boven n. 7); *Gen.* XXV: 1 verv. verg. met de chronologie van het B. d. O., *Gen.* XVII: 17; XXIII: 1; de geschiedenis van Jakobs vlugt voor Esau, *Gen.* XXVII enz., verg. met *Gen.* XXVIII: 1—9; XXXVI: 6—8. Andere voorbeelden, aan het boek Genesis ontleend, zijn boven reeds in een ander verband ter sprake gekomen (zie § 4—6). Teregt merkt Delitzsch aan, dat, afgezien van de vraag, of er tusschen die plaatsen werkelijk strijd bestaat, toch in elk geval de (door Hupfeld ondersteldе) Redactor dien niet heeft opgemerkt, waaruit hij besluit, dat ook de Jhvhist alzoo kan hebben geoordeeld: hij kon meenen het B. d. O. *aan te vullen* door berigten, die ons — te regt of te onregt — toeschijnen, dat boek veeleer te *weêrspreken*. Doch men gevoelt, dat hetgeen de Redactor meenen kon, ja moest, daarom nog niet door den Jhvhist zelven evenzoo kon worden ingezien. De Redactor had de beide berigten voor zich, hield ze beide voor waar en pastte alzoo als van zelf zekere harmonistiek toe. De Jhvhist daarentegen kan niet hebben gemeend, dat hetgeen hij zelf ter neder schreef bloote „Ergänzung der Urschrift" was, indien hij namelijk zijne eigene verhalen en de strekking daarvan begreep, wat niet ligt iemand loochenen zal. Men beproeve eens zich voor te stellen, dat de Jhvhist het eerste scheppingsverhaal zal hebben willen *aanvullen* door hetgeen wij *Gen.* II: 4b verv. lezen aangaande het ontstaan van den mensch, de boomen en planten en de dieren! Daarentegen is het zeer natuurlijk, dat een Redactor op de beide verhalen de verklaring toepaste, die tot voor weinige jaren ook onder de Christenen de heerschende is geweest. — Overigens laat zich hetgeen hier over het boek Genesis werd opgemerkt gemakkelijk toepassen op Exodus—Numeri (verg. § 4—6), in welke boeken de „Ergänzungs-hypothese" zelfs door nog grooter bezwaren schijnt gedrukt te worden (zie beneden § 21, 22).

Blijkt uit het voorafgaande met hooge waarschijnlijkheid, dat wij den Pentateuch in den vorm, waarin wij dien thans bezitten verschuldigd zijn aan eenen Redactor — wij kunnen voor

als nog aangaande zijnen leeftijd en zijne werkzaamheid niets naders vaststellen. Vooraf moet worden onderzocht, welke ouderdom aan de historische en wetgevende oorkonden van den Pentateuch[10]) behoort te worden toegekend; bij welk onderzoek wij niet alleen op de aanwijzingen in die oorkonden zelve voorhanden zullen hebben acht te geven, maar ook op de geschiedenis van Israël en van de Israëlietische godsdienst[11]), en in het algemeen op de Israëlietische literatuur in haar verband met den Pentateuch[12]). Inzonderheid zal alzoo moeten blijken, of wij met de meerderheid der onderzoekers eene dubbele redactie hebben aan te nemen (ééne, vroegere, van de boeken Genesis tot Numeri; ééne, latere, waarbij Deuteronomium met deze boeken verbonden werd), dan wel ééne enkele redactie (door iemand, die zoowel de oorkonden van Genesis—Numeri, als de Deuteronomische wetgeving onder zijne bronnen had)[13]).

[10]) Ten einde het overzigt gemakkelijker te maken noem ik hier de onderscheidene oorkonden, welke wij leerden kennen, achtereenvolgens op: A. het Boek der Oorsprongen, waarin wij oudere en jongere bestanddeelen opmerkten (§ 13—15); B. de jongere elohistische en jhvhistische verhalen van Genesis, Exodus en Numeri, aan welke laatste zich enkele wetten (in *Ex.* XIII en XXXIV) en het profetische stuk *Lev.* XXVI aansluiten (§ 13, 16, 17); C. afzonderlijke verzamelingen van wetten, *Ex.* XX: 23—XXIII; *Lev.* XVIII—XX (§ 8 n. 7; 14 n. 6 enz.); D. de Deuteronomische wetgeving (§ 10).

[11]) Zie § 19. Het spreekt wel van zelf, dat bij de beschouwing dier geschiedenis nu en dan het resultaat van het onderzoek der volgende hoofdstukken moet worden ondersteld, vermits de boeken des O. T. gewoonlijk de eenige bronnen zijn, waaruit wij de lotgevallen des volks en de ontwikkeling zijner godsdienst kunnen leeren kennen.

[12]) Zie § 20. De opmerking in de vorige aant. gemaakt is ook hier van toepassing. Ook valt in het oog, dat de beide deelen van ons onderzoek naauw zamenhangen en somtijds in elkander vloeijen.

[13]) Over den ouderdom der oorkonden van den Pentateuch heerscht even groot verschil van gevoelen als over de werkzaamheid van den Redactor of de Redactoren. Stähelin, die den auteur der Deuteronomische wetgeving van den Jhvhist niet onderscheidt, ziet in dezen laatsten tevens den redactor van den geheelen Pentateuch. Doch de meesten houden de Deuteronomische wetgeving voor jonger dan de wetten in het Bondsboek, in *Lev.* XVIII—XX en in het Boek der Oorsprongen vervat (§ 10), en onderscheiden dien ten gevolge de twee redactiën, boven vermeld (zoo b. v. Knobel, Ewald, de Wette, Vaihinger en anderen). Zij daarentegen, die (hetzij met Delitzsch, hetzij met George, Vatke) aan Deuteronomium een' hoogeren ouderdom toekennen dan aan de vier eerste boeken, bepaaldelijk aan de wetten daarin medegedeeld, nemen, gelijk van zelf spreekt, slechts ééne redactie van den Pentateuch aan.

Overigens valt in het oog en zal beneden (§ 22) nader blijken, dat het laatste gevoelen ook met een eenigzins afwijkend oordeel over den betrekkelijken ouderdom der bestanddeelen van onzen Pentateuch bestaanbaar is.

§ 19. *De Pentateuch en de geschiedenis van Israël en van de Israëlietische godsdienst.*

Omtrent hetgeen de geschiedenis leert over den ouderdom der Mozaïsche wetten loopen de gevoelens zeer verre uiteen. Voor een groot deel moet die strijd der meeningen worden toegeschreven aan de gebrekkige methode van veler onderzoek. Het zal daarom noodig zijn, dat wij ons vooraf rekenschap geven van de wijze, waarop wij daarin behooren te werk te gaan.

1°. Allereerst moeten wij ons wachten voor verwarring van den leeftijd der Israëlietische geschiedschrijvers met den tijd, waarover zij handelen, hetgeen te meer noodig is, daar de afstand tusschen die beiden somtijds zeer aanmerkelijk heeten mag. Elk geschiedschrijver staat bloot aan het gevaar, de denkwijze en de eigenaardigheden van zijnen tijd op vroegere tijden over te brengen en alzoo de feiten en de personen, waarover hij handelt, niet geheel zuiver voor te stellen. Ten aanzien van het punt, waarover ons tegenwoordig onderzoek loopt, moet dit te meer in aanmerking genomen worden, vermits de geschiedschrijvers, die wij zullen raadplegen, allen den Pentateuch kenden en, althans bijna allen, van zijnen Mozaïschen oorsprong overtuigd waren (§ 20). Daaruit volgt, dat meer gewigt moet worden toegekend aan die feiten, welke met de denkbeelden van den geschiedschrijver zelven hieromtrent strijden, dan aan de zoodanige, die daarmede overeenkomen [1]).

2°. Niet iedere handeling, die met de Mozaïsche wet of eenig deel daarvan in strijd is, kan als bewijs tegen het voorhanden zijn van die wet worden aangemerkt. Alles hangt daarbij af van het karakter der personen, die handelend optreden. Indien het van elders genoegzaam vast staat, dat zij behoorden tot de vrome Israëlieten, tot de theokratisch-gezinden; indien daarenboven hunne overtreding van eenig wettelijk voorschrift niet op zich zelve staat, maar zich daarvoor talrijke parallelen laten aanvoeren, dan ontstaat de hooge waarschijnlijkheid, dat zij de

wet, waaraan het nageslacht hunne daden toetste, niet gekend hebben.

3°. Evenmin kan elke handeling, met de Thora in overeenstemming, als bewijs voor haar bestaan en hare erkenning worden aangemerkt. Zij, die oordeelen, dat vele harer bepalingen eerst lang na Mozes in dien vorm, waarin wij ze thans bezitten, werden te boek gesteld, erkennen tevens, dat deze bepalingen niet later *uitgevonden* zijn, maar met bestaande gewoonten in overeenstemming waren en zich daaruit ontwikkeld hebben. Daarom levert eene wettige handeling eerst dan een bewijs voor het bestaan der wet, wanneer het blijkt, dat zij — niet op grond der gewoonte, maar — ten gevolge van de voorschriften der Thora heeft plaats gehad.

1) Het zal ons later (Hooofdstuk II verv.) blijken, dat de oud-testamentische geschiedschrijvers verre verwijderd zijn van die objectiviteit, welke wij b. v. in eene chroniek opmerken. Zij zijn *pragmatische* geschiedschrijvers, gelijk reeds eene oppervlakkige inzage van hunne geschriften leert, en dan ook door allen toegestemd wordt. Zie b. v. Hengstenberg, *Beiträge* III. S. 20 ff. (over het boek der Rigteren). Niettemin moet hier tusschen de verschillende boeken onderscheid worden gemaakt. De boeken *Josua* en *Chronieken* kunnen niet op ééne lijn worden gesteld met *Rigteren*, *Ruth*, *Samuel* en *Koningen*. De strekking der beide eerste boeken is meer priesterlijk of Levietisch; die der laatsten meer profetisch. Van daar, dat aan het getuigenis der laatsten in het onderzoek, dat ons thans bezig houdt, grooter gewigt moet worden toegekend dan aan dat der eersten. Het is te meer van belang dit op te merken, daar — gelijk later blijken zal — deze twee klassen van geschriften juist ten aanzien van dit punt meer of min tegenover elkander staan.

Ons onderzoek splitst zich in twee afdeelingen. In de *eerste* zal worden gehandeld over hetgeen de geschiedenis ons leert ten aanzien van de inachtneming der Mozaïsche wetten A. over de heilige plaatsen; B. over de heilige personen; C. over de heilige tijden; D. over de heilige handelingen; E. over het burgerlijke en staatkundige leven [2]). In de *tweede afdeeling* zal ter sprake komen de uitdrukkelijke vermelding van *de wet van* Mozes, hetzij door personen, die sprekend worden ingevoerd, hetzij door den geschiedschrijver, waar hij niet over zijn eigen leeftijd, maar over vroegere tijden handelt [3]).

2) In het algemeen geldt hier de opmerking, dat de gemaakte verdeeling uit den aard der zaak slechts betrekkelijk juist zijn kan: sommige voorbeelden behooren evenzeer tot A als tot B enz.

[3]) Het spreekt b. v. van zelf, dat het getuigenis van den Chroniekschrijver, dat Rehabeam *de wet des Heeren* verliet (2 *Chron.* XII: 1), niet zooveel beteekenis heeft, als het berigt van denzelfden (2 *Chron.* XVII: 9), dat Josaphat Levieten uitzond *met het wetboek*, om het volk daarin te onderwijzen. Het eerste bewijst volstrekt niet, dat ten tijde van Rehabeam de wet aanwezig was; de schrijver had zich des noods evenzoo kunnen uitdrukken, wanneer hij zelf wist, dat de wet eerst na Rehabeams regering werd ter neder geschreven. Doch het tweede berigt is een afdoend bewijs, dat, naar de meening van den Chroniekschrijver, Josaphat het wetboek bezat en kende.

Over ons onderwerp in zijn ganschen omvang verdienen vooral geraadpleegd te worden: de Wette, *über den Zustand des Religionscultus der Israëliten in Hinsicht auf die Gesetzgebung des Pentateuchs* (Beiträge zur Einl. in das A. T. I. 223—265) en in zijne *Einleitung* S. 161 ff.; Hengstenberg, *der Pentateuch und die Zeit der Richter* (Beiträge III. 1—148); Hävernick, *Einleitung* I. 2. S. 493—543; Keil, *Inl.* § 34.

Eerste Afdeeling. A. *De heilige plaatsen.* Gedurende het Rigteren-tijdvak stond de tabernakel te Silo (*Jos.* XVIII: 1; *Rigt.* XXI: 12, 19; 1 *Sam.* I verv.), van waar hij eerst kort vóór of onder de regering van Saul verplaatst werd naar Nob (1 *Sam.* XXI). Terwijl dus volgens de voorschriften van den Pentateuch (zie b. v. *Lev.* XVII: 1—9; *Deut.* XII) alleen te Silo mogt worden geofferd, lezen wij dat er altaren gebouwd en offeranden toegebragt werden te Bochim (*Rigt.* II: 5), te Ofra (*Rigt.* VI: 24 verv.; VIII: 27), te Zora (*Rigt.* XIII: 19) [4]), misschien te Mizpa (*Rigt.* XX: 1), maar zeker te Beth-el (*Rigt.* XX: 23, 26—28; XXI: 2, 4). Aan deze feiten moet te meer beteekenis worden toegekend, daar de offers òf door het gansche volk, òf door mannen als Gideon en Manoach werden gebragt. Samuel offert te Mizpa (1 *Sam.* VII: 9), bouwt een altaar te Rama (1 *Sam.* VII: 17), en viert aldaar op eene hoogte (בָּמָה) een offerfeest (1 *Sam.* IX: 12), gelijk later te Bethlehem (1 *Sam.* XVI: 4 verv.) [5]). Evenzoo wordt in zijne tegenwoordigheid (1 *Sam.* XI: 15), of door Saul op zijn uitdrukkelijk bevel (1 *Sam.* X: 8; XIII: 9) te Gilgal geofferd. Tot lof van Saul wordt berigt, dat hij Jhvh een altaar bouwde (1 *Sam.* XIV: 35) [6]). Absalom vraagt en verkrijgt van zijnen vader David de vergunning om een offerfeest te vieren te Hebron (2 *Sam.* XV: 7 verv.). David zelf had in de nabijheid van Jeruzalem eene plaats, waar hij gewoon was te aanbidden en zeker ook te offeren (2 *Sam.* XV: 32).

Onder zijne regering werd zoowel op den heuvel Zion geofferd (2 *Sam.* VI), als te Gibeon op „de hoogte", waar (volgens 1 *Chron.* XVI: 38—40) de tabernakel van Jhvh stond[7]). Hij offerde op den dorschvloer van Arauna te Jeruzalem (2 *Sam.* XXIV: 18 verv. 1 *Chron.* XXI: 21 verv.)[8]), even als Salomo op „de hoogte" te Gibeon (1 *Kon.* III: 2 verv.). De koningen van Juda Asa (1 *Kon.* XV: 14), Josaphat (XXII: 44), Joas (2 *Kon.* XII: 3), Amazia (XIV: 4), Uzzia (XV: 4), Jotham (XV: 34), Achaz (XVI: 4) hielden de vereering van Jhvh op de hoogten (בָּמוֹת) in stand[9]). Hizkia was de eerste, die pogingen aanwendde om die eeredienst af te schaffen (2 *Kon.* XVIII: 4): hoe vreemd zijn streven naar eenheid van godsvereering aan zijne tijdgenooten toescheen, kan blijken uit de taal der Assyrische gezanten, 2 *Kon.* XVIII: 22; *Jes.* XXXVI: 7. Onder Manasse (2 *Kon.* XXI: 3) volgde dan ook eene reactie; eerst Josia slaagde er in om althans gedurende zijn leven den tempel te maken tot het eenige heiligdom des volks (2 *Kon.* XXIII). Zijne opvolgers volgden waarschijnlijk ook in dit opzigt een regeringstelsel, van het zijne verschillend (2 *Kon.* XXIV). Na de ballingschap is de tempel te Jeruzalem de eenige offerplaats en wordt als zoodanig door allen erkend (*Ezra*, *Nehemia*, passim). Al deze feiten, in hunnen onderlingen zamenhang beschouwd, leiden tot de onderstelling, dat de Mozaïsche wet, waarbij de offerdienst aan het ééne heiligdom gebonden werd, eerst onder Hizkia's regering tot stand kwam en later, onder Josia, met nieuwen aandrang geldend gemaakt werd[10]).

[4]) Hengstenberg (t. a. p. S. 40 ff.) ontkent de bewijskracht dezer voorbeelden, omdat toen telkens naar aanleiding van theophaniën of angelophaniën geofferd werd, welke, als iets geheel buitengewoons, de wettige orde van zaken konden doen verbreken. Doch indien men met H. de genoemde verschijningen geheel objectief opvat, hoe verklaart men het dan, dat God iets eischt of toelaat, dat met de door Hem gegeven wet in strijd is? En houdt men die theophaniën voor subjectieve visioenen, hoe konden dan b. v. Gideon of Manoach meenen, dat zij daardoor het regt verkregen om te handelen tegen het uitdrukkelijke verbod van Jhvh, die hun verscheen? Daarenboven ziet H. voorbij, dat in elk geval *Rigt.* XXI: 2, 4 (waar בֵּית־אֵל *nomen proprium* is, verg. Bertheau o. d. p.) strijdt met *Lev.* XVII: 1—9 en dus — met al de straks op te sommen plaatsen — eene analogie oplevert, waarnaar wij *Rigt.* II, VI, XIII te verklaren hebben.

[5]) Wederom ontkent H. (t. a. p. S. 48 ff.) de bewijskracht dezer plaatsen: onder Eli was de verbondsark in handen der Philistijnen gevallen en, hoewel dezen haar hadden teruggezonden, niet weêr in den tabernakel geplaatst, maar van Beth-Schemesch naar Kirjath-Jearim overgebragt (1 *Sam.* IV: 11; VI; VII: 1, 2); Israël was dus eigenlijk onder Samuels bestuur van een nationaal heiligdom verstoken, waaruit de ongeregelde toestand der eeredienst zich van zelf verklaart. Doch 1°. is niet het medevoeren der verbondsark in den strijd eene onwettige daad en, juist omdat zij zoo dikwerf herhaald werd, een bewijs, dat de bepalingen van den Pentateuch over de plaatsing der ark toen nog niet bestonden? 2°. Indien Israël werkelijk meende van een gemeenschappelijk heiligdom verstoken en alzoo tijdelijk van God verlaten te zijn, dan hadden de offers geheel moeten gestaakt worden (zooals b. v. later in de Babylonische ballingschap het geval was): dat Samuel aan meer dan één plaats offerde, is volstrekt niet een noodwendig gevolg van de plaatsing der ark te Kirjath-jearim, maar moet uit andere oorzaken verklaard worden, t. w. uit het gemis van elke bepaling, die dat offeren verbood.

[6]) Duidelijk spreekt de schrijver dezen lof uit, als hij aan het berigt: „en Saul bouwde Jhvh een altaar" de opmerking toevoegt: *dit was de eerste altaar, dien hij* Jhvh *bouwde*. Daarin ligt opgesloten 1°. dat Saul behalve dezen nog meer altaren bouwde; 2°. dat de schrijver daarin niets kwaads, integendeel een bewijs van lofwaardigen ijver zag. Verg. Thenius o. d. p.

[7]) Dat de tabernakel te Gibeon stond weten wij alleen door den Chroniekschrijver (t. a. p. en 1 *Chr.* XXI: 29; 2 *Chr.* I: 3). De schrijver van de boeken der Koningen vermeldt, dat te Gibeon *eene hoogte* was en wel *eene groote hoogte* (1 *Kon.* III: 4). Het is niet onmogelijk, dat de Chroniekschrijver, die zooveel mogelijk de sporen der onwettige Jhvh-vereering tracht uit te wisschen (zie n. 8 en 9), *gegist* heeft, dat het aanzien dier hoogte te Gibeon een gevolg was van de plaatsing des tabernakels aldaar, en deze gissing op de aangehaalde plaatsen in zijn verhaal heeft opgenomen. Verg. beneden § 49 n. 5.

[8]) Bijzondere opmerkzaamheid verdient 1 *Chr.* XXI: 28—30. Wat de schrijver van 2 *Sam.* XXIV nog geheel onbevangen had verhaald, Davids offer op den dorschvloer van Arauna, schijnt den Chroniekschrijver eene zoo in het oog vallende schennis der wet, dat hij zich verpligt acht, haar te verontschuldigen: door de verschijning des engels zal David zoo onthutst geweest zijn, dat hij zich niet naar Gibeon begeven kon! Voorwaar, al waren ook de overige voorbeelden niet duidelijk genoeg, dit getuigenis van den Chroniekschrijver zou geheel voldoende zijn om ons te leeren, dat er inderdaad feiten hadden plaats gehad, met de uitdrukkelijke bepalingen van de wet in lijnregten strijd.

[9]) Volgens den Chroniekschrijver (2 *Chr.* XIV: 2; XVII: 6) hebben Asa en Josaphat de hoogten (d. i. de vereering van Jhvh op de hoogten) afgeschaft, waaruit men heeft opgemaakt, dat die *tegen hunnen zin* en in het algemeen tegen den zin der vromen in stand bleven, door de verdorvenheid des volks, dat zich aan de wet niet stoorde. Doch dezelfde schrijver verhaalt (2 *Chr.* XV: 17; XX: 32, 33), dat onder die beide koningen *de hoogten niet werden weggedaan*, evenals de schrijver van 1 *Kon.* XV: 14; XXII: 43 — die van eene afschaffing der hoogten door deze beide koningen niets weet. Wij houden ons aan zijn getuigenis. De Chroniekschrijver kent aan Asa en Josaphat daden toe, die

zij *naar zijn oordeel* hebben moeten verrigten, indien zij inderdaad *deden wat goed was in de oogen van Jhvh* (2 *Chr.* XIV: 1; XVII: 1—4). Hij kon dat ter goeder trouw doen, omdat hij zich geene vroomheid denken kon, die niet bestond in gehoorzaamheid aan de bepalingen der wet. Wij oordeelen met hem, dat Asa en Josaphat zoo zouden hebben gehandeld — *indien zij de Thora hadden gekend.* Verg. § 49 n. 5, 6.

[10]) Met opzet werd in het bovenstaande overzigt geene melding gemaakt van het heiligdom in de woning van Micha (*Rigt.* XVII) en te Dan (*Rigt.* XVIII), en van de eeredienst, door Jerobeam I te Dan en Beth-el opgerigt en door al zijne opvolgers in stand gehouden. Men heeft namelijk te regt opgemerkt, dat deze feiten, èn wegens het karakter der handelende personen, èn wegens hunnen bijzonderen aard, niet als maatstaf kunnen dienen van hetgeen in den tijd, waarin zij voorvielen, al of niet geoorloofd was. Hetzelfde geldt van 1 *Kon.* XVIII: 20 verv. Het is alleen opmerkelijk, dat Jehu en zijne opvolgers, die door profetischen invloed den troon beklommen hadden en verklaarde tegenstanders waren van de afgoderij, de Jhvh-dienst te Dan en te Beth-el in stand hielden, en dat Amos en Hosea wel tegen de stier-dienst, maar niet tegen de vereering van Jhvh buiten Jeruzalem ijveren.

B. *De heilige personen.* In den Pentateuch worden de priesters-alleen tot eigenlijke offerhandelingen bevoegd geacht (*Ex.* XXVIII enz.), en wordt aan de Israëlieten in het algemeen en aan de Levieten in het bijzonder de dood gedreigd, indien zij zich priesterlijke verrigtingen aanmatigen (*Num.* XVIII: 3, 7 verg. H. XVI, XVII). Ook wordt bepaaldelijk aan Aärons afstammelingen de bevoegdheid toegekend om het volk te zegenen (*Num.* VI: 22—27). Met deze en andere bepalingen, die beneden ter sprake zullen komen, was de werkelijkheid gedurende vele eeuwen weinig in overeenstemming. Wèl blijkt het, dat reeds gedurende het Rigteren-tijdvak de Levieten geacht werden bij uitnemendheid geroepen te zijn tot de dienst des heiligdoms (*Rigt.* XVII: 13; XIX: 18), en dat Aärons afstammelingen te Silo priesters waren (1 *Sam.* I verv.), doch van eene uitsluitende bevoegdheid der laatstgenoemden tot de priesterdienst blijkt niets. Gideon en Manoach offeren (*Rigt.* VI: 26; XIII: 19); in het huis van Micha en later te Dan neemt een Leviet de priesterdienst waar (*Rigt.* XVII, XVIII) [11]). Of Samuel Leviet was, is twijfelachtig [12]): zeker was hij geen priester en toch verrigt hij priesterlijke handelingen (1 *Sam.* VII verv.). Saul offert zelf (1 *Sam.* XIII: 9) [13]), even als later David, die daarenboven het volk zegent (2 *Sam.* VI: 17, 18; XXIV: 18 verv.). Onder zijne regering zien wij

Zadok en Abjathar (Achimelech, 2 *Sam.* VIII: 17) gelijktijdig de hoogepriesterlijke waardigheid bekleeden, in strijd met de wet, die maar één Hoogepriester kent (*Lev.* XXI: 10 verv. *Num.* XX: 22—29 enz.). Verder bepaalt David, dat de Levieten op hun 20ste jaar in dienst zullen treden (1 *Chron.* XXIII: 24, 27), terwijl de wet een' 25jarigen en 30jarigen leeftijd eischt (§ 8 n. 7 *h.*). Bij de inwijding van den tempel vervult Salomo kennelijk de hoofdrol (1 *Kon.* VIII), in strijd met hetgeen *Lev.* VIII—X aangaande de wijding van den tabernakel berigt wordt [14]). Opmerkelijk is verder, dat van het berigt 2 *Chron.* XXVI: 16—21 bij den ouderen geschiedschrijver (2 *Kon.* XV: 1—5) geen spoor voorkomt [15]). Wat eindelijk het Nazireërschap betreft, de beide voorbeelden daarvan, die de geschiedenis ons in Simson en Samuel doet kennen (*Rigt.* XIII—XVI; 1 *Sam.* I) moeten om onderscheidene redenen aan de vaststelling der wet, in *Num.* VI vervat, zijn voorafgegaan [16]).

11) Volgens *Rigt.* XVIII: 30 was de genoemde Leviet *een kleinzoon van* Mozes: dat namelijk niet מְנַשֶּׁה, maar מֹשֶׁה de ware lezing is, wordt thans algemeen erkend. Door de invoeging van de נ wilden de Masorethen te kennen geven, dat Jonathan naar den geest veeleer met Manasse, Hizkia's zoon, dan met Mozes overeenkwam. Is het waarschijnlijk, dat Mozes' kleinzoon zich zóó zou hebben gedragen, indien zijn grootvader eene volledige schriftelijke wet had achtergelaten, waarin zoodanige handelingen strengelijk werden verboden?

12) Volgens 1 *Chr.* VI: 7—13, 18—23 stamde hij af van Kahath, zoon van Levi. Doch uit 1 *Sam.* I: 1 zouden wij veeleer opmaken, dat hij tot den stam Ephraïm behoorde. Verg. evenwel wat Hengstenberg t. a. p. S. 60 ff. voor de geloofwaardigheid der genealogiën, door den Chroniekschrijver meêgedeeld, heeft aangevoerd. Ook uit 1 *Kon.* XII: 31 moeten wij opmaken, dat de schrijver de Levieten in het algemeen bevoegd acht om de priesterlijke waardigheid te bekleeden: Jerobeam wordt berispt omdat hij priesters had aangesteld, *die niet waren uit de zonen van* Levi. Volgens de Thora zouden wij verwachten: *die niet waren uit de zonen van* Aäron. Verg. § 21 n. 10.

13) Wat Samuel aan Saul ten kwade duidt (vs. 10 verv.) is niet, dat hij geofferd heeft, maar dat hij de komst van den profeet niet afgewacht en alzoo het bevel van Jhvh (1 *Sam.* X: 8) overtreden heeft. Verg. Thenius o. d. p.

14) Wel is waar behelzen *Lev.* VIII—X een *historisch* berigt, doch dit neemt niet weg, dat Salomo de tempelwijding daarmede in overeenstemming had kunnen en moeten brengen, indien hij dat berigt gekend had. Doch terwijl in Leviticus, na de wijding tot hunne dienst (H. VIII), Aäron en zijne zonen de hoofdrol vervullen (H. IX, vooral vs. 8 verv. 22), is 1 *Kon.* VIII Salomo de hoofdpersoon; de priesters en Levieten verrigten alleen het noodige (vs. 3—11); daaarna wijdt Salomo den tempel aan Jhvh toe (vs. 12—53), zegent het volk (vs. 54—61), neemt, naar de meest natuurlijke verklaring van vs. 62, 63, zelf

aan de offeranden deel, en (vs. 64) heiligt een deel van den voorhof, om ook aldaar te kunnen offeren. Indien ten tijde van Salomo de priesters en Levieten reeds sedert vele eeuwen, op grond der Mozaïsche wet, eene duidelijk omschreven bevoegdheid bezeten hadden, dan zou de koning zich onmogelijk zoo op den voorgrond hebben kunnen plaatsen. Opmerkelijk is het dan ook, dat de Chroniekschrijver de werkzaamheid der priesters en Levieten veel meer doet uitkomen, als gevoelde hij, dat deze in het oudere berigt, dat hij overigens woordelijk volgt, moest zijn voorbijgegaan. Zie 2 *Chron.* V: 11—13; VII: 1—3, 6.

[15]) Verg. vooral Thenius, *die Bücher der Könige* S. 151 ff. 350, waar tevens de merkwaardige plaats 1 *Kon.* IX: 25 met 2 *Chr.* VIII: 12—16 vergeleken wordt: nergens welligt komt het streven van den Chroniekschrijver om de sporen van onwettige Jhvh-dienst uit te wisschen duidelijker uit dan hier. De verbinding van Uzzia's melaatschheid met de intrede in het heiligdom om aldaar te offeren is het werk van den Chroniekschrijver of van een' zijner voorgangers en kan evenmin als het berigt van Josephus, *Arch. Jud.* IX: 10 § 4, als historisch worden aangemerkt. Doch er bestaat geen grond om òf het ééne, òf het andere feit, op zich zelf beschouwd, te betwijfelen. Verg. Bertheau, *die Bücher der Chronik*, S. 376 f. en over 2 *Chr.* VIII: 12—16, S. 296 f.

[16]) Op zich zelf is het reeds zeer onwaarschijnlijk, dat er eene wet over het Nazireërschap bestaan heeft, vóórdat er nog Nazireërs waren, of, met andere woorden, dat de theorie aan de praktijk is voorafgegaan. Dit valt te meer in het oog, wanneer wij bedenken, dat de geloften in het algemeen en de Nazireërsgelofte in het bijzonder uit haren aard *vrijwillig* zijn en niet door eene wet in het aanzijn behoeven geroepen te worden. Daarenboven *regelt Num.* VI: 1—21 *het bestaande:* dat de wetgever iets nieuws voorschrijven, de nog niet bekende Nazireërs-geloften scheppen zou, is eene onderstelling, die door vorm en inhoud dier wet weêrsproken wordt. Eindelijk worden Simson en Samuel Nazireërs *voor hun geheele leven:* de wet daarentegen onderstelt een *tijdelijk* Nazireërschap (vs. 4, 5, 6, 8, 12 verv.). Wat het oorspronkelijke is, zal wel geene uitvoerige aanwijzing behoeven.

C. *De heilige tijden.* De wetten van den Pentateuch over dit onderwerp (b. v. *Ex.* XII, XXIII; *Lev.* XXIII; *Deut.* XVI enz.) schrijven, behalve den Sabbat, het sabbatjaar en het jubeljaar, de viering der drie bekende hooge feesten, van de nieuwe maan der 7de maand en van den grooten verzoendag voor. Daar de Oud-Testamentische historieschrijvers geene volledige geschiedenis der eeredienst schreven of schrijven wilden, zoo maken zij slechts enkele malen van de viering der feesten melding. Uit de geschriften der profeten blijkt, even als uit de historische boeken, dat de Sabbat, hoewel niet altijd in acht genomen, toch bekend was (*Amos* VIII: 5; *Hos.* II: 10; *Jes.* I: 13; *Jer.* XVII: 21—27; *Ezech.* XX: 12—24 en elders; 2 *Kon.* IV: 23; XI: 5, 7, 9; 1 *Chron.* IX: 32; XXIII: 31

en elders). Van het sabbatjaar wordt nooit gesproken, tenzij *Jer.* XXXIV: 8—22 daarover handelt, in welke plaats anderen de vermelding van een jubeljaar lezen [17]), waarvan ook Ezechiël (H. XLVI: 17), maar vóór hem niemand, gewag maakt. De verzoendag wordt alleen in den Pentateuch vermeld. Dat de eerste dag der maand — hoezeer niet bepaaldelijk der *zevende* maand — gevierd werd, blijkt uit 1 *Sam.* XX: 5 verv. *Hos.* II: 10; V: 7; *Jes.* I: 13, 14 [18]). Gedurende het Rigteren-tijdvak werd te Silo een jaarlijksch feest gevierd (*Rigt.* XXI: 19 verv.; 1 *Sam.* I: 3, 7, 21), doch de wijze, waarop het vermeld wordt, doet ons vermoeden, dat daarnevens geene andere jaarlijksche feesten bekend waren of althans bij het heiligdom gevierd werden [19]). In dit vermoeden worden wij versterkt door de berigten omtrent het feest, door Salomo gevierd (1 *Kon.* VIII: 2, 65, 66) en het feest, door Jerobeam I ingesteld (1 *Kon.* XII: 27, 32, 33) [20]), verder door de uitdrukkelijke getuigenissen 2 *Kon.* XXIII: 21—23; 2 *Chron.* XXX: 26; XXXV: 18, 19; *Neh.* VIII: 18 [21]). Hoewel deze feiten geenszins voldoende kunnen geacht worden, om ons een juist inzigt te geven in de trapsgewijze vorming van den Israëlietischen feestkalender, zij zijn toch met de onderstelling, dat de feesten aanstonds door Mozes zóó geregeld zijn, als wij uit den tegenwoordigen Pentateuch zouden moeten opmaken, ten eenenmale onvereenigbaar.

17) Verg. over deze plaats, behalve de commentatoren, A. Rutgers, *het tijdvak der Babyl. ballingschap chronologisch onderzocht* enz. (1851) bl. 146—148. Het komt mij voor, dat Jeremia noch van het sabbatjaar, noch van het jubeljaar spreekt. Hij verwijst zelf (vs. 14) naar de wet in *Ex.* XXI: 1 verv. (*Deut.* XV: 12 verv.) vervat. Uit die wet volgde evenwel de verpligting om de Hebreeuwsche slaven en slavinnen vrij te laten alleen voor hen, die ze gedurende zes jaren in dienst gehad hadden. Maar — gelijk de profeet zelf zegt vs. 14b — de bedoelde wet was niet in acht genomen, waarschijnlijk reeds sedert geruimen tijd. Het aantal dergenen, die de in vs. 8—10 bedoelde belofte volgens de wet moesten afleggen, was dus zeer groot, zóó groot dat in vergelijking met hen die weinige eigenaars, die hunne slaven nog niet gedurende zes jaren in dienst gehouden hadden, niet in aanmerking kwamen en daarom dan ook door Jeremia niet vermeld worden.

18) Uit de eerstgenoemde plaats volgt, dat de aanvang der maand door een gastmaal gevierd werd, dat evenwel een godsdienstig karakter had, want toen David niet verscheen, meende Saul dat hij *niet rein* was en daarom zich aan het feestmaal onttrok. Zulk eene viering van den aanvang der maand

wordt overigens nergens in de Thora voorgeschreven: zij spreekt van nieuwe manen alleen *Lev.* XXIII: 23—25; *Num.* XXVIII: 11—15; XXIX: 1—6. Bij Hosea en Jesaja wordt de Sabbat en de nieuwe maan in één adem genoemd en heeft dus ook de viering der laatstgenoemde een godsdienstig karakter.

[19]) *Rigt.* XXI: 19 zeggen de oudsten: „*Zie, te Silo is van jaar tot jaar het feest van* Jhvh” (niet חַג לַיהוָה, maar חַג יְהוָה). Ligt daarin niet opgesloten, dat er maar één zoodanig feest — ik zeg niet door Israël, maar — *bij het heiligdom te Silo* gevierd werd? Hengstenberg meent (t. a. p. S. 79—81), dat het paaschfeest bedoeld wordt, vooral op grond dat de dansende jonkvrouwen (vs. 21) ons *Ex.* XV: 20 herinneren. Doch de dans is als openbaring van blijdschap waarlijk algemeen genoeg om bij ieder feest gebruikt te worden. Dat ook *Ex.* XIII: 10 de uitdrukking מִיָּמִים יָמִימָה voorkomt, zal wel evenmin als bewijs kunnen gelden, dat *Rigt.* XXI: 19 het paaschfeest wordt aangeduid. Op grond van de plaatsen, straks in n. 20 te verklaren, zou ik veeleer aan het groote oogstfeest (later *loofhuttenfeest* genoemd) denken, zoowel *Rigt.* l. l. als 1 *Sam.* I. Uit deze laatste plaats blijkt overigens duidelijk, dat Elkana slechts éénmaal 's jaars naar Silo opging „om te aanbidden en te offeren ter eere van Jhvh *Zebaôth*” (vs. 3). Zijne offers waren dankoffers en gingen gepaard met een' gemeenschappelijken maaltijd. Ook dit doet ons aan het oogstfeest denken.

[20]) Het feest, door Salomo in de zevende maand (vs. 2) gedurende tweemaal zeven dagen (vs. 65) gevierd, heet (vs. 2, 65) het feest הֶחָג. Reeds daaruit zouden wij opmaken, dat dit (oogst- of loofhutten-) feest het eenige was, dat toen gevierd werd, t. w. door het gansche volk en bij het gemeenschappelijke heiligdom. (Anders Thenius t. a. p. S. 126, 124, volgens wien *het feest* niets anders is dan de tempelwijding, en die daarom ook in 2 *Chr.* VII: 8—10 eene onjuiste overlevering ziet en 1 *Kon.* VIII: 65 *in fine* voor corrupt houdt). Tot hetzelfde resultaat leidt ons 1 *Kon.* XII: 27, 32, 33. Indien ten tijde van Jerobeam drie hooge feesten te Jeruzalem gevierd werden, dan was het verzetten van het derde feest-alléén een halve maatregel, die te minder doeltreffend heeten kan, naardien in de Thora het pascha, met het feest der ongezuurde brooden verbonden, veel gewigtiger schijnt dan de beide andere feesten (zie de uitvoerige bepalingen in *Ex.* XII; *Num.* IX: 9—15, waartegenover men evenwel *Num.* XXIX: 12—39 stellen kan), en in elk geval veel grooter historisch belang bezit, wegens de daarmede verbonden herinnering aan den uittogt. — Ook hier wordt alles verklaard door de onderstelling, dat de feestwetgeving zich langzaam ontwikkelde, zoodat ten tijde van Jerobeam nog alleen het oogstfeest door het gansche volk bij het heiligdom gevierd werd, terwijl de beide andere hooge feesten wèl bestonden, maar òf huiselijk, òf op „de hoogten” gevierd werden. Misschien gaf wel de gewoonte van Salomo om driemaal 's jaars te offeren (d. i. een plegtig offer toe te brengen), waarvan 1 *Kon.* IX: 25 gewaagt, mede aanleiding om ook de andere feesten naar het gemeenschappelijk heiligdom te verleggen. Over 2 *Chr.* VIII: 12—16, welke plaats met het hier gestelde in lijnregten strijd is, zie men n. 15 en 21.

[21]) De eerste drie plaatsen handelen over het paaschfeest; de laatste over

het loofhuttenfeest. Men vergelijke de commentatoren. Ook dan wanneer wij de hyperbole, die in de woorden der geschiedschrijvers liggen kan, in aanmerking nemen; ook dan wanneer wij niet voorbijzien, dat de nadruk valt op het zóó (algemeen en wettig) vieren van het feest, niet op de viering op zich zelve; ook dán nog is het blijkbaar, dat hier een feit geconstateerd wordt, met de onderstelling dat de Pentateuch sedert Mozes bestond volstrekt onbestaanbaar; in strijd daarenboven met het berigt 2 *Chr.* VIII: 12—16 (בְּמִצְוַת מֹשֶׁה), dat wij zoo even (n. 15 en 20) als niet geheel historisch meenden te moeten verwerpen. Hoe zal men het verklaren, dat David, Salomo, Asa, Josaphat — om van andere welgezinde koningen niet te gewagen — het paaschfeest òf in het geheel niet òf onwettig vierden, indien zij het wetboek hadden, waarin die viering geboden en uitvoerig beschreven werd? Hengstenberg (t. a. p. S. 83) werpt tegen, dat 2 *Kon.* XXIII: 22 en 2 *Chr.* XXXV: 18 veeleer een getuigenis behelzen voor de paaschviering gedurende het Rigteren-tijdvak, dat (N. B.) ook de regering van David en Salomo omvatten zal. Inderdaad *meenden* de geschiedschrijvers, dat de feestviering, die naar hunne wijze van zien door Mozes voorgeschreven was, althans in het Rigteren-tijdvak zou zijn in acht genomen; terwijl zij *wisten*, dat dit onder de koningen niet zoo geweest was; want, hadden zij dit niet *geweten*, dan zouden zij een voor hen zoo aanstootelijk berigt niet hebben meêgedeeld. Verkiest iemand nu, met Hengstenberg, die *meening* te stellen boven het *historisch berigt*, naar aanleiding waarvan zij wordt medegedeeld, het staat hem natuurlijk vrij, doch zijne handelwijze is in hooge mate onkritisch. Verlangt men nog nader bewijs, men zie *Neh.* VIII: 17, waar de geschiedschrijver tot Josua, zoon van Nun, teruggaat — zeker wel niet op grond van jaarlijksche berigten aangaande de viering van het loofhuttenfeest, maar op grond van de onderstelling, dat althans Josua zal hebben in acht genomen wat — volgens de overtuiging des auteurs — Mozes zelf had ingesteld. — Overigens komt het woord פֶּסַח slechts op ééne enkele plaats der profetische geschriften voor, *Ezech.* XLV: 21, terwijl *misschien* Jesaja (H. XXX: 29) op de nachtelijke viering van het feest zinspeelt. De auteur van *Zach.* XII—XIV (± 600 v. Chr.) vermeldt het loofhuttenfeest (H. XIV: 16, 18, 19), even als vóór hem Hosea, H. XII: 10. Dit stilzwijgen levert geen bewijs tegen den ouderdom der feestwetten, maar daaruit volgt, dat men zich niet tegen het getuigenis der historische boeken op de profeten zou kunnen beroepen. Deze bewijzen alleen, dat er feesten gevierd werden (*Hos.* II: 10: *Amos* V: 21; VIII: 10 enz.), wat door niemand betwijfeld wordt. Over *Jos.* V: 10—12 is hier met opzet niet gehandeld, daar dit berigt (verg. § 27 n. 6 en 7) niet alleen met den Pentateuch ten naauwste zamenhangt, maar zelfs afkomstig schijnt te zijn van den auteur van het Boek der Oorsprongen.

D. *De heilige handelingen.* Naar het schijnt werd de besnijdenis voortdurend onder Israël in acht genomen (*Jos.* V: 2—9; *Rigt.* XIV: 3; XV: 18; 1 *Sam.* XIV: 16; XVII: 26, 36; *Jer.* IV: 4 enz.). Ook van offers is telkens sprake, met name van brandoffers en slagt- of dankoffers. Daarentegen

noemt slechts eenmaal Hosea (H. IV: 8) de zonde-offers en wordt van schuld- en zonde-offers eerst bij Ezechiël (H. XL: 39; XLII: 13 enz.) en de schrijvers in en na de ballingschap melding gemaakt [22]. De offerande van Jephtha's dochter (*Rigt.* XI: 30—40) bewijst, dat er omtrent de vereering van Jhvh zeer onontwikkelde voorstellingen in omloop waren, tegen welke daarom ook door de latere schrijvers van den Pentateuch geijverd werd [23]. De ban (חֵרֶם) werd door het gansche volk, ja door Josua zelven toegepast (*Rigt.* XX, XXI; *Jos.* VII) op eene wijze, die met de wettelijke voorschriften (*Deut.* XIII: 13 verv. XXIV: 16) in strijd is [24]. Ook het zoenoffer, door David naar den eisch der Gibeonieten gebragt (2 *Sam.* XXI: 1—14), is met de wet in strijd (*Deut.* XXIV: 16), hetgeen ons te meer regt geeft om het voorhanden zijn dier verordening in Davids tijd te ontkennen, omdat deze handelde naar aanleiding van het (priesterlijk of profetisch) orakel (2 *Sam.* XXI: 1) [25].

[22]) De schrijver van de boeken der Koningen deelt evenwel een berigt mede, waaruit blijkt, dat zij onder de regering van Joas reeds bekend waren (2 *Kon.* XII: 17). Overigens weet Hengstenberg (t. a. p. S. 86, 87) te verhalen, dat in de formule „brandoffers en slagtoffers" de zonde- en schuldoffers mede begrepen zijn. Doch *Lev.* XVII: 8; *Num.* XV: 3, 8, waarop hij zich beroept, leveren voor zijne stelling geen schijn van bewijs. Nadat eenmaal in de wet vier soorten van offers omschreven waren, kon men inderdaad zeer moeijelijk die vier soorten door het noemen van twee namen aanduiden.

[23]) Gelijk bekend is, heeft Hengstenberg (t. a. p. S. 127—148) getracht het bewijs te leveren, dat Jephtha's dochter niet geofferd, maar aan het heiligdom toegewijd is, zich daarbij beroepende op *Ex.* XXXVIII: 8; 1 *Sam.* II: 22, uit welke plaatsen (verg. *Lev.* XXVII: 1—8) blijken zal, dat er — ook in het Rigteren-tijdvak — vrouwen waren, die zich aan de dienst van den tabernakel wijdden en — gelijk H. natuurlijk mede moet aannemen — dientengevolge ongehuwd bleven. Afgezien van de onjuistheid der opvatting van deze plaatsen, is H.'s verklaring zoo lang onmogelijk, als het ondenkbaar blijven zal, dat iemand zeggende: *ik zal hem aan* Jhvh *als een brandoffer offeren* — daarmede wil te kennen geven: ik zal hem niet als een brandoffer offeren, maar aan het heiligdom toewijden. Verg. Bertheau o. d. p. Ondertusschen heeft H. bewezen (S. 129 ff.), dat Jephtha's gelofte (vs. 30, 31) zóó luidt, dat hij niet aan een dier, maar aan een mensch moet gedacht hebben. Daaruit volgt, dat zijne denkbeelden over Jhvh-vereering zeer onzuiver en ruw waren. Het spreekt wel van zelf, dat men die niet aan alle Israëlieten mag toeschrijven. Maar geheel ongewoon schijnen toch de menschenoffers niet geweest te zijn, gelijk blijkt 1°. uit 2 *Sam.* XXI: 1—14 (beneden n. 25); 2°. uit *Gen.* XXII: 1—19, welk verhaal kennelijk de strekking heeft om het

menschenoffer af te keuren en aan te wijzen, wat bij eene zuiverder opvatting van de godsdienst daarvoor in de plaats treedt. Verg. nog *Mich.* VI: 7b. Overigens gaat het wetgevende deel van den Pentateuch van de onderstelling uit, dat menschenoffers alleen aan de afgoden worden toegebragt (*Lev.* XVIII: 21; *Deut.* XII: 31; XVIII: 10; XX: 1—5), hetgeen dan ook zeker regel zal geweest zijn, het offeren eens menschen ter eere van Jhvh eene zeldzame uitzondering. Doch is zelfs die zeldzame uitzondering denkbaar, wanneer Israël eene uitvoerige geschreven wet bezat, waarin zij uitdrukkelijk werd afgekeurd?

[24]) *Deut.* XIII: 13 verv. is alleen sprake van uitroeijing der bewoners eener stad, welke tot afgoderij vervallen was; daarentegen wordt *Rigt.* XX verv. de ban toegepast op de inwoners van Gibea, die de pligt der gastvrijheid op schandelijke wijze verkracht, en op de Benjaminieten, die hunne uitlevering geweigerd hadden. Volgens Hengstenberg (S. 91) heeft Israël bij deze gelegenheid de wet „geestelijk, maar daarom niet willekeurig" uitgelegd (sic). — *Jos.* VII wordt Achan gestraft, omdat hij zich een deel van het verbannene had toegeëigend; daarin is op zich zelf niets vreemds; maar met Achan worden (vs. 15, 24, 25) de leden van zijn gezin gedood, of, met andere woorden, de kinderen worden gestraft voor de zonden der vaderen, in strijd met *Deut.* XXIV: 16, d. i. in strijd met eene bepaling, die later, ten gevolge der ontwikkeling van het zedelijk bewustzijn onder Israël, in de wet opgenomen werd. Daaruit blijkt duidelijk, dat de dood van Achan historisch is, hoezeer de inkleeding — gelijk wij later zien zullen — voor een groot deel op rekening van den geschiedschrijver komt.

[25]) Het zal wel geene aanwijzing behoeven, dat de woorden: וַיְבַקֵּשׁ דָּוִד אֶת־פְּנֵי יהוה en verder וַיֹּאמֶר יהוה (vs. 1) zóó moeten verstaan worden, dat David een priester of profeet raadpleegde (verg. 1 *Sam.* XXIII: 1—6), en dat deze hem antwoordde, wat naar zijne overtuiging Gods wil was. Doch het antwoord in vs. 1b vervat (ik lees: עַל־שָׁאוּל וְעַל־בֵּיתוֹ דָּמִים עַל־אֲשֶׁר וגו d. i. *op* Saul *en op zijn huis ligt eene bloedschuld, omdat hij de Gibeonieten gedood heeft*) had de priester of profeet *niet kunnen geven*, indien hij *Deut.* XXIV: 16, waarmede die uitspraak lijnregt strijdt, gekend had. Overigens rijzen naar aanleiding der laatstgenoemde plaats, in verband met *Ex.* XX: 5; XXXIV: 7; *Num.* XIV: 18; *Deut.* V: 9; VII: 9, 10; *Jer.* XXXI: 30; *Ezech.* XVIII, belangrijke vragen op, die hier evenwel niet kunnen beantwoord worden. Verg. mijn opstel over David *en de Gibeonieten* (Bijbelvriend, 1860 bl. 27—50), waarin ook op den strijd tusschen Davids handelwijze en *Num.* XXXIV: 9—34 gewezen werd. Dat het denkbeeld om Gods toorn af te wenden door den dood der zeven afstammelingen van Saul niet slechts bij de Gibeonieten is opgekomen, maar ook door David goedgekeurd, ja ingewikkeld door het orakel toegejuicht werd, is overigens een bewijs, dat de voorstelling, die Jephtha zich van Gods wezen vormde, niet zoo geheel op zich zelve staat als men gewoonlijk meent.

E. *Het burgerlijke en staatkundige leven.* Ook op burgerlijk en staatkundig gebied doen zich verschijnselen voor, die met de onderstelling, dat de Pentateuch van Mozes af bestaan

heeft, ten eenenmale onvereenigbaar zijn. Al aanstonds wekt de ruwheid, die het Rigteren-tijdvak veelzins eigen was, bevreemding, in verband met den humanen geest, waardoor vele wetten, inzonderheid de Deuteronomische, gekenmerkt zijn [26]. Het berigt *Ruth* IV: 1—10, omtrent de lossing van Noömi's akker en het huwelijk van Ruth met Boaz, levert geen bewijs voor het bestaan der wetten *Lev.* XXV: 25; *Deut.* XXV: 5—10 [27]. Dat noch het Israëlietische volk, toen het een' koning begeerde, noch Samuël bij de instelling van het koningschap *Deut.* XVII: 14—20 kende, blijkt duidelijk uit 1 *Sam.* VIII; X: 17—27; XII [28]. Ook ten tijde van Salomo was die wet zeker niet bekend [29]. David maakt 1 *Sam.* XXX: 21—25 eene bepaling omtrent de verdeeling van den buit, die het bestaan van *Num.* XXXI uitsluit [30]. Uit deze feiten trekken wij het besluit, dat ook de burgerlijke wetgeving van den Pentateuch, even als de wetten omtrent de eeredienst, zich langzamerhand gevormd heeft.

[26]) Voorbeelden van een en ander bij te brengen schijnt bijna overbodig. Men zie b. v. *Rigt.* V: 24—27; VIII: 5 verv. IX; XII: 1 verv. XIII—XVI; XIX. Op zich zelf zou het zeer wel mogelijk zijn, dat de wet oneindig veel hooger gestaan had dan de volksgeest, en in menig opzigt was dat ook, zoowel vroeger als later, het geval. Doch nu het ons eenmaal gebleken is, dat de Thora zich langzamerhand vormde, nu valt het moeijelijk, ons het Israëlietische volk voor te stellen als in het bezit eener zóó ontwikkelde en humane wetgeving, terwijl het zelf nog zoo ruw en ongevormd was. Men houde vooral in het oog, dat zij, die onder Israël de eerste plaats innamen (b. v. Samuel, vóór hem Gideon, na hem David), in dit opzigt nog altijd veel lager stonden dan de wet. Hoe zal men dit verklaren, laat staan verontschuldigen, wanneer zij in de gelegenheid waren, om zich door de lezing der wet en naar hare voorschriften te vormen?

[27]) Reeds bij eene oppervlakkige inzage is duidelijk, dat *Ruth* IV: 1—10 eenigermate met *Lev.* XXV, maar met *Deut.* XXV: 5—10 volstrekt niet zamenhangt. Men houde in het oog 1^{0}. dat in den loop der handeling tusschen Boaz en den *goël* van wettelijke bepalingen niet wordt gerept; 2^{0}. dat *Deut.* l. l. alleen sprake is van *broeders*, terwijl *Ruth* l. l. een eigenlijk *leviraats*-huwelijk niet vermeld wordt: zou ook hier niet de Deuteronomische wetgeving eene reeds ten deele in onbruik geraakte gewoonte (het huwelijk der kinderlooze weduwe *met den naasten bloedverwant*) met zekere beperking (waardoor *de zwager* in plaats van den naasten bloedverwant trad en dus, bij ontstentenis van dezen, het pligthuwelijk achterwege bleef) hebben opgenomen en gewettigd? Is dit niet veel waarschijnlijker, dan de onderstelling, dat Boaz en de Bethlehemietiesche oudsten de wetsvoorschriften naar de analogie hebben uitge-

breid (Hengstenberg S. 101)? 3°. De geschiedschrijver verklaart zelf (vs. 7) eene gewoonte, die te voren (לְפָנִים) in Israël bestond; zij was namelijk later (verg. *Jer.* XXXII: 6 verv.), na de meer algemeene verbreiding der schrijfkunst, vervangen door een schriftelijk contract. Welk verband er bestaat tusschen deze gewoonte en het uittrekken van de schoen, waarvan *Deut.* XXV sprake is, laat zich niet met volkomen zekerheid bepalen; zooveel alleen is duidelijk, dat de beide gebruiken niet dezelfde zijn, terwijl dat, waarvan *Ruth* IV gewag maakt, geen uitvloeisel zijn kan van het wettelijke voorschrift.

[28]) Indien de mogelijkheid, dat het volk een' koning zou begeeren, door Mozes voorzien en met het oog daarop eene wet door hem gegeven was, dan zou èn Samuels droefheid èn Gods toorn (1 *Sam.* VIII: 6 verv.) misplaatst zijn geweest, tenzij men wil onderstellen, dat de koningswet uitgevaardigd was, om het volk te verleiden tot eene begeerte, die met Gods wil streed. Veeleer blijkt uit de aangehaalde plaats, dat Samuel de godsregering met een aardsch koningschap onbestaanbaar achtte. Ook Gideon (*Rigt.* VIII: 23) oordeelt evenzoo, als hij tot de Israëlieten zegt: „niet ik zal over u heerschen, niet mijn zoon zal over u heerschen: Jhvh zal over u heerschen" (telkens מָשַׁל) — hoezeer Schultz (*Das Deuteron. erklärt* S. 55) meent, dat G. de koninklijke waardigheid wel degelijk aanvaard heeft, maar zich bij het aannemen van het aanbod der Israëlieten, om geen nijd te verwekken, van dezen *voorzigtigen* vorm bediende (sic). Verg. over de oudste denkbeelden omtrent de koninklijke heerschappij Réville, *Chants populaires d'Israël* (Nouv. Rev. de Théol. II. 318 svv.). — Hieruit volgde, dat men eerst later er toe komen kon om de koninklijke regten en verpligtingen te omschrijven, toen het eenmaal gebleken was, dat men de koningen niet kon ontberen. Bij de aanstelling van den koning wordt met geen woord gerept van *Deut.* XVII: 14—20. Het „regt des koningrijks," door Samuel gesproken en daarna opgeschreven, heeft met die wet niets gemeen: ware zij bedoeld, dan zou er van geen opschrijven sprake hebben kunnen zijn, want zij bestond dan ook reeds schriftelijk. Die lust heeft, raadplege Hengstenbergs betoog „dass die Verhandlung das Vorhandensein des Pent. im Allgemeinen und speciell des Königsgesetzes voraussetzt" (t. a. p. S. 246—261).

[29]) Het valt namelijk in het oog, dat Salomo's gedrag in alle hoofdpunten strijdt met *Deut.* XVII: 14—20 (verg. 1 *Kon.* XI: 3; *Hoogl.* VI: 8 de groote vrouwenstoet; 1 *Kon.* IV, V enz., de prachtige hofhouding en de verzameling van goud en zilver; 1 *Kon.* III: 1; X: 26 verv. de handel met Egypte, bepaald in paarden). Men heeft dus de keuze tusschen deze twee gevallen: òf Salomo overtrad willens en wetens de hem bekende voorschriften van de wet, zonder dat het volk zich daarvan rekenschap gaf, want, even als de geschiedschrijver, bewonderde het zijne grootheid en prachtliefde; òf een later wetgever waarschuwde de koningen van zijnen tijd tegen het volgen eener rigting, die ook door Salomo's voorbeeld gebleken was verderfelijk te zijn voor godsdienst en volk, ja voor den koning zelven. Hoe de keuze moet uitvallen, is reeds op zich zelf niet twijfelachtig, veelmin in verband met n. 28. Daarenboven verzuime men niet op te merken, dat de auteur der koningswet zoo duidelijk mogelijk toont Salomo's geschiedenis te kennen, wanneer hij (*Deut.* XVII: 17) aan het verbod om vele vrouwen te nemen de waarschuwing toevoegt: וְלֹא יָסוּר לְבָבוֹ (*opdat niet* daardoor *zijn hart afwijke* t. w. van Jhvh). Behelzen deze woor-

den niet eene onmiskenbare zinspeling op het feit, dat 1 *Kon.* XI: 4 geboekt staat? Is het niet ongerijmd aan te nemen, dat Salomo niet slechts de wet overtreden, maar daarenboven de bezorgdheid des wetgevers door zijn eigen voorbeeld geregtvaardigd heeft?

[30]) T. a. p. is sprake van eene instelling (חֹק) en een regt (מִשְׁפָּט), door David vastgesteld en ook na hem in stand gebleven, zoodat het ten tijde van den geschiedschrijver nog in acht genomen werd (vs. 25): de in den krijg gemaakte buit zou gelijkelijk worden verdeeld tusschen hen, die aan den strijd deel genomen en degenen, die bij de bagaadje de wacht gehouden hadden. Daarentegen bepaalt *Num.* XXXI, dat de strijders de helft van den buit zouden erlangen, terwijl de wederhelft aan de „vergadering" (עֵדָה) ten deel viel (vs. 27); van beide helften moest een zeker gedeelte aan de priesters en aan de Levieten worden afgestaan (vs. 28—30). Dat David deze verordening zou hebben gekend is reeds onwaarschijnlijk, maar geheel ondenkbaar is het, dat Davids eigene bepaling zou zijn in stand gebleven, wanneer daarnevens eene wet bestond, waarvan zij in meer dan één opzigt afweek. Verg. verder over de priesterlijke strekking van *Num.* XXXI, § 14 n. 13.

Tweede Afdeeling. *Feitelijke sporen van het bestaan van het wetboek.* Gelijk Mozes in het boek Deuteronomium herhaalde malen gewag maakt van „het boek dezer wet" en van „dit wetboek" (§ 2 n. 4 en 5), zoo worden ook in het boek *Josua*, èn door Josua zelven (H. XXII: 5; XXIII: 6; XXIV: 26), èn door Jhvh, sprekende tot Josua (H. I: 7, 8), èn door den geschiedschrijver, terwijl hij handelt over Josua's tijd (H. VIII: 31, 34), *de wet*, *de wet van* Mozes, *het boek der wet* enz. vermeld. Doch deze uitdrukkingen kunnen alleen als bewijzen van den naauwen zamenhang tusschen den Pentateuch en het boek *Josua* worden aangemerkt, geenszins als feitelijke sporen van het bestaan van het wetboek. Als zoodanig zouden Davids woorden tot Salomo, 1 *Kon.* II: 3 (verg. met 2 *Sam.* XXII: 23) moeten beschouwd worden, indien het vaststond, dat zij volkomen authentisch waren: doch het is blijkbaar, dat het standpunt van den schrijver op hunne redactie invloed heeft uitgeoefend [31]). Hetzelfde geldt van plaatsen als 1 *Chron.* XXII: 12; 2 *Chron.* VI: 16; XV: 3; XIX: 10 [32]), ja zelfs van 2 *Chron.* XVII: 9 [33]). Daarentegen is 2 *Kon.* XI: 12; 2 *Chron.* XXIII: 11 een feitelijk bewijs, dat bij de krooning van Joas (878 v. Chr.) in den tempel te Jeruzalem voorhanden was een boek, wegens de verordeningen (den Decalogus?), daarin vervat, הָעֵדוּת genoemd, zonder dat aangaande

ouderdom, oorsprong of omvang van dat geschrift iets naders blijkt [34]). Evenmin kunnen wij met volstrekte zekerheid bepalen, welk „boek der wet" door Hilkia gevonden en door Josia bij zijne hervorming ten grondslag gelegd werd (2 *Kon.* XXII: 8 verv. 2 *Chron.* XXXIV: 14 verv.). Alleen schijnen wij te mogen vaststellen, dat genoemd boek geenszins een volledig exemplaar was van den tegenwoordigen Pentateuch, veelmin het autographon van Mozes, maar òf de Deuteronomische wet òf eenig gedeelte daarvan [35]).

[31]) Verg. wat beneden over den schrijver van de boeken der Koningen zal worden opgemerkt (§ 20 n. 24). Wanneer wij bedenken, dat David handelt als kende hij de wet niet (zie de voorbeelden sub A—E bijgebragt); dat daarentegen de geschiedschrijver de Thora kende en aan Mozes toeschreef, dan mogen wij zonder aarzeling in 1 *Kon.* II: 3 woorden van den laatstgenoemde zien. Verg. Thenius o. d. p. en daartegen Hävernick, *Einl.* I. 2 S. 516—518. Over 2 *Sam.* XXII (*Ps.* XVIII) zie men Hupfeld, *die Psalmen* I. S. 360 ff. Hoe men ook over den oorsprong van dien psalm moge oordeelen, zooveel is duidelijk, dat de uitdrukkingen in vs. 23 gebezigd geenszins zoo bepaald zijn als 1 *Kon.* II: 3.

[32]) Verg. Bertheau o. d. p. en over het standpunt van den Chroniekschrijver behalve n. 8, 14, 15 ook § 20 B en Hoofdstuk VI. Niets is duidelijker, dan dat de meeste redevoeringen of toespraken, door den Chroniekschrijver medegedeeld, althans wat haren vorm aangaat, niet volkomen authentisch zijn, gelijk zij dan ook meestal in spraakgebruik en taal met de eigene woorden des schrijvers geheel overeenkomen. Daaruit volgt, dat wij aan zijn getuigenis, wanneer het alleen staat, niet genoeg hebben, veelmin wanneer het — gelijk hier het geval is — door de feiten weërsproken wordt. Overigens zijn de boven aangehaalde plaatsen zeer onbepaald van uitdrukking en handelen niet over *de wet van* Mozes of *het wetboek*, maar over *de wet* zonder nadere bepaling.

[33]) Welk historisch feit aan dit berigt ten grondslag ligt, laat zich thans niet meer uitmaken. Om de boven (n. 32) aangeduide redenen kunnen wij daarin alleen het bewijs zien, dat *volgens den Chroniekschrijver* Josaphat het geheele wetboek kende. Doch wij kunnen ons met dat gevoelen niet vereenigen, vermits de feiten, door denzelfden schrijver geboekt, ons dat verbieden. Welke feiten hier bedoeld worden blijkt uit ons voorafgaand betoog. Alleen over de regering van Josaphat zelven geeft de schrijver twee berigten, die met 2 *Chr.* XVII: 9 strijden. Het één is 2 *Chr.* XX: 32, 33 (boven n. 9). Het andere is 2 *Chr.* XIX: 4—11, uit welke plaats blijkt, dat *Deut.* XVII: 8—12 eerst na Josaphat kan zijn te boek gesteld (§ 21 n. 13).

[34]) Zie over de beteekenis van הָעֵדוּת in den Pentateuch § 14 n. 7. Het is daarom niet onwaarschijnlijk, dat ook 2 *Kon.* XI: 12 de Decalogus bedoeld wordt. Men zou evenwel uit *Deut.* XVII: 18—20 kunnen opmaken, dat ten gevalle der koningen afschriften ook van andere wetten gemaakt werden en

dat hier eene zoodanige verzameling bedoeld wordt, zooals er zeker ten tijde van Joas reeds bestond.

[35]) Het is hoogst moeijelijk, ten aanzien van het door Hilkia gevonden wetboek tot zekerheid te komen, waarom dan ook de meeningen der uitleggers verre uiteen loopen. Het veiligst schijnt nog, de onderscheidene trekken, die het oudste verhaal mededeelt, te verzamelen en ze daarna zooveel mogelijk tot één beeld te vereenigen. Zij zijn de volgende: overal waar de Chroniekschrijver afwijkt, is daarvan melding gemaakt. 1°. De inhoud van het boek is den koning onbekend (2 *Kon.* XXII: 10 verv.), gelijk blijkt uit den verpletterenden indruk, dien de voorlezing op hem maakt. Ware het — gelijk sommigen meenden — het Mozaïsche autographon of het tempelexemplaar der — ook in andere afschriften voorhanden en aan het volk bekende — Thora geweest, dan zou het wedervinden daarvan alleen voor *antiquarii* belangrijk, en de lezing voor den koning onverschillig geweest zijn. 2°. Het boek is van zoodanigen omvang, dat Saphan het den koning voorlezen kan (2 *Kon.* XXII: 10, anders 2 *Chr.* XXXIV: 18), en dat deze op zijne beurt het in den tempel aan het volk kan voordragen (2 *Kon.* XXIII: 3; 2 *Chr.* XXXIV: 30). Reeds daaruit blijkt, dat de geheele Pentateuch niet kan bedoeld zijn. 3°. Het heet *het verbondsboek* (2 *Kon.* XXIII: 2, 3, 21), wederom een naam, die ons verbiedt aan den geheelen Pentateuch te denken. 4°. Het bevat voorschriften omtrent het paaschfeest (2 *Kon.* XXIII: 21) en 5°. zware bedreigingen tegen overtreding der bepalingen, daarin vervat (2 *Kon.* XXII: 13 verv.), terwijl het 6°. aanleiding geeft tot eene doortastende hervorming, waarvan de strekking kan worden zamengevat in deze woorden: *uitroeijing der afgoderij en der* Jhvh-*vereering op de hoogten* (2 *Kon.* XXIII). Hierbij voege men nu nog, dat Hilkia van zijne vondst mededeeling doet in deze woorden: „ik heb het wetboek gevonden" (2 *Kon.* XXII: 8; de Chroniekschrijver: het boek der wet van Jhvh door de hand van Mozes d. i. der wet, door Mozes gegeven, 2 *Chr.* XXXIV: 14), en dat de geschiedschrijver zelf (2 *Kon.* XXII: 11; XXIII: 24, 25) zich van dezelfde of van dergelijke uitdrukkingen bedient. Verder neme men in aanmerking, dat de inhoud des boeks den koning wèl onbekend is, maar dat hij het boek zelf niet voor nieuw houdt, want de overtuiging, dat *de vaderen* naar dat boek niet gehandeld hadden, beangstigt hem (2 *Kon.* XXII: 13). — Nemen wij in aanmerking, dat Deuteronomium aan het 2de, 3de, 4de, 5de en vooral aan het 6de der bovengenoemde kenmerken beantwoordt, dan worden wij geleid tot de onderstelling, dat òf dit boek in zijn geheel òf — wat ons wegens n°. 2 en 3 nog waarschijnlijker voorkomt — eenig gedeelte daarvan door Hilkia in den tempel gevonden werd. Hoe het daar kwam, kunnen wij natuurlijk niet bepalen. Doch indien het waar is — wat beneden zal worden aangetoond — dat de Deuteronomist onder Manasse leefde, dan kan zijn geschrift of eenig deel daarvan reeds ± 50 jaren vóór Josia's hervorming in den tempel nedergelegd en daar nu toevallig gevonden zijn. Of, indien men aanneemt, dat de Deuteronomist geschreven oorkonden voor zich had, — gelijk inderdaad mogelijk is — dan kan Hilkia's boek ééne dier oorkonden geweest zijn, waaruit dan volgen zou, dat het werk van den Deuteronomist, hoezeer reeds aanwezig, toch nog niet bekend en aangenomen was: ware dit het geval geweest, dan zou de diepe

indruk, door de lezing van Hilkia's boek te weeg gebragt, onverklaard blijven. Doch wij onthouden ons van verdere gissingen over een onderwerp, dat wel nimmer tot volkomen klaarheid zal worden gebragt. Onze hypothese stemt meer of min overeen met die van Thenius (*die Bücher der Könige* S. 419 f.) en Hitzig (*der Prophet Jeremia* S. 90), welke laatste tevens aanwijst, dat zij met *Jer.* XI: 1—17 — eene profetie kort na de hervorming van Josia uitgesproken — geheel overeenkomt. Ondertusschen volgt dan uit 2 *Kon.* XXII, XXIII, *dat in het* 18de *jaar van* Josia *de Pentateuch, dien wij thans bezitten, nog niet bestond* — een resultaat, dat door het geheele onderzoek dezer § gewaarborgd wordt en beneden (§ 20 verv.) zijne nadere bevestiging vinden zal.

§ 20. *De Pentateuch en de Israëlietische literatuur.*

Verlangen wij tot zekerheid te geraken ten aanzien van het gebruik, door de Israëlietische schrijvers van den Pentateuch gemaakt, dan behooren wij van het zekere tot het onzekere op te klimmen, of, met andere woorden, eerst *de profetische geschriften* te raadplegen, welker ouderdom geacht kan worden met juistheid bekend te zijn; daarna de *historische boeken*, waaromtrent wij meer of min in het onzekere verkeeren; eindelijk de aan David en zijne tijdgenooten toegeschreven *Psalmen* en de aan Salomo toegekende *Spreuken*, welker ouderdom dikwerf in het geheel niet kan worden bepaald. Verder behooren wij in aanmerking te nemen, dat de historische feiten, waarvan wij door den Pentateuch kennis dragen, aan de genoemde schrijvers ook van elders, hetzij uit de overlevering, hetzij uit de oorkonden, bij de zamenstelling van den Pentateuch gebruikt, konden bekend zijn [1]), en dat evenzoo de vermelding van eenig gebruik of van eenige gewoonte, door den Pentateuch tot wet verheven, nog geenszins als een bewijs gelden kan, dat de Pentateuch zelf bestond en aan den schrijver bekend was [2]). Eindelijk moeten wij bedenken, dat de overeenkomst tusschen eene plaats van den Pentateuch en eene profetische uitspraak alleen dán als blijk van bekendheid van den profeet met den Pentateuch kan worden beschouwd, wanneer het vast staat, dat niet, omgekeerd, de schrijver van den Pentateuch den profeet heeft nagevolgd.

[1]) F. Tuch, *die Genesis*, S. LXXXVIII acht het niet geoorloofd, dergelijke citaten uit eene der oorkonden af te leiden, maar meent ze te moeten beschou-

wen als bewijs voor het bestaan der boeken in dien vorm, waarin wij ze bezitten. Doch op welken grond hij alzoo oordeelt, is niet in te zien. Zie de Wette *Einl.* I S. 223.

[2]) Verg. de gelijksoortige opmerking, boven § 19, 3°. gemaakt.

A. De profeten. Wij vestigen de aandacht 1°. op de betrekking der profeten tot de Thora in het algemeen; 2°. op zoodanige plaatsen hunner geschriften, waarin men bekendheid meent op te merken òf met Mozaïsche wetten òf met geschiedverhalen, in den Pentateuch opgenomen.

1°. Ten aanzien van de betrekking der profeten tot de Thora in het algemeen valt het volgende op te merken:

a. Maleachi is de eerste der profeten, die Mozes als wetgever van Israël met name noemt (H. III: 22); na hem doet dat de auteur van het boek *Daniël* (H. IX: 11, 13). De oudere profeten vermelden hem wèl, maar als den bevrijder van Israël uit de Egyptische slavernij (*Hos.* XII: 14; *Mich.* VI: 4; *Jes.* LXIII: 12), of als profeet, nevens Samuel (*Jer.* XV: 1).

b. De oudere profeten (Joël, Amos, Hosea, de auteur van *Zach.* IX—XI, Jesaja, Micha, Nahum), die voor de Chaldeeuwsche periode bloeiden, zijn voorstanders van de Jhvh-dienst en in het algemeen van die godsdienstige en zedelijke beginselen, die ook aan den Pentateuch ten grondslag liggen; dien ten gevolge ijveren zij tegen afgoderij en zedeloosheid. Doch het is er verre van daan, dat zij dat doen zouden, *omde Wet zoodanige overtredingen verbiedt.* Integendeel betoonen zij zich van hare voorschriften dermate onafhankelijk, dat zij uiterst zelden naar de Wet verwijzen [3]), hunne eigene uitspraken en die van andere profeten evenzeer als תּוֹרַת יהוה (*onderwijzing van* Jhvh) aanmerken als de bepalingen, door Mozes vastgesteld [4]), en, wat vooral niet mag worden voorbijgezien, de ceremoniële wetgeving wèl niet ten eenenmale verwerpen, maar haar toch oneindig veel lager stellen dan de zedewet en als het werk der priesters schijnen aan te merken [5]). Dezelfde verschijnselen merken wij ook nog in de geschriften der latere profeten (Zephanja, Jeremia, Habakuk) op, hoezeer anders bij hen de verwijzingen naar de Wet menigvuldiger worden [6]). Geen der profeten vóór de ballingschap openbaart het bewustzijn van te staan onder de heerschappij eener overoude, door

Mozes in schrift overgeleverde wet. Dit feit kan niet alleen verklaard worden uit de eigenaardigheid van het profetische standpunt, maar vordert tevens de onderstelling, dat de Pentateuch in den vorm, waarin wij dien bezitten, met die aanspraken op goddelijken oorsprong en hoogen ouderdom, hun niet bekend was, althans door hen niet erkend en aangenomen werd [7]).

c. Deze opmerkingen aangaande het profetisme vóór de ballingschap vinden in de geschiedenis van het daarop volgende tijdvak hare bevestiging. Ezechiël verbindt groote ingenomenheid met het priesterlijke gedeelte der Thora met eene zekere mate van zelfstandigheid tegenover hare voorschriften [8]). Deutero-Jesaja, waar hij zich niet met de toekomst bezig houdt, maar het gebied der werkelijkheid betreedt, stemt geheel overeen met de eischen der wet, zonder zich slaafs aan haar te onderwerpen [9]). Hetzelfde geldt in meerdere of mindere mate van Haggaï en Zacharia (H. I—VIII) [10]). Terwijl Ezra en Nehemia den Pentateuch in zijn geheel als regel van geloof en wandel der Joden invoerden, was Maleachi geheel in dien zelfden geest als profeet werkzaam: hij eindigt zijne profetische toespraak met verwijzing naar *de wet van* Mozes en vermaning tot gehoorzaamheid aan hare voorschriften (H. III: 22). Na hem sterft het reeds sedert eenigen tijd kwijnende profetisme uit, en wordt de plaats der profeten door de Sopherîm ingenomen, ten bewijze, dat eene vrije werkzaamheid als die van Israëls godsmannen met de heerschappij van de letter der geschreven Thora onbestaanbaar was, of, in elk geval, daardoor overbodig gemaakt werd [11]).

[3]) De plaatsen uit de geschriften der profeten vóór de ballingschap, waar de formule תּוֹרַת יהוה gebezigd wordt, om *de Mozaïsche wet* — wèl te onderscheiden van den tegenwoordigen Pentateuch, waarin de oorkonde, door de profeten bedoeld, kan zijn opgenomen — aan te duiden, zijn, in chronologische orde, de navolgende: *Amos* II: 4 („Juda heeft *de thora van* Jhvh verworpen en zijne instellingen (חֻקִּים) niet in acht genomen"; de profeet heeft, blijkens vs. 4[b], vooral het oog op de afgoderij); *Hos.* IV: 6 („omdat het volk de kennis verworpen heeft, zal God het verwerpen, zoodat het Hem niet langer als priester dient; omdat het volk *de thora van zijnen God* heeft vergeten, zal God zijne kinderen vergeten"; misschien eene zinspeling op *Ex.* XIX: 6); VIII: 1 (verg. met VI: 7: „Israël heeft het verbond met Jhvh overtreden en tegen *zijne thora* gezondigd"); *Jer.* VIII: 8 (het volk spreekt: de thora van Jhvh is bij ons, in ons bezit; zie beneden n. 5); IX: 12

(„Juda heeft verlaten *de thora van* Jhvh — en niet gehoord naar zijne stem” maar (vs. 13) aan afgoderij zich schuldig gemaakt); XVI: 11 („Jhvh hebben zij verlaten en *zijne thora* niet in acht genomen” — wederom door het plegen van afgoderij); XXVI: 4; XXXI: 33 (in het Messiaansche tijdvak zal Jhvh *zijne thora* schrijven in de harten der Israëlieten; hier wordt het bestaan eener geschreven wet, naar het schijnt, ondersteld); XXXII: 23 (Israëls voorvaderen hebben naar Jhvh’s stem niet gehoord en in *zijne thora* niet gewandeld); XLIV: 10, 23 (Jeremia verwijt aan de naar Egypte gevlugte Joden, dat zij evenmin als hunne vaderen, naar Jhvh’s stem hoorden en wandelden in *zijne thora* en in zijne instellingen (חקות) en in zijne getuigenissen (עדות) welke Hij gegeven had voor hun aangezigt en voor het aangezigt hunner vaderen). Verg. verder *Zeph.* III: 4; *Jer.* II: 8; XVIII: 18, welke plaatsen in n. 5 ter sprake zullen komen. Onder de bovengenoemde uitspraken zijn er, waar תורת יהוה, indien niet uitsluitend, dan toch mede die onderwijzing van Jhvh aanduidt, welke Hij door zijne profeten aan het volk mededeelt: *Jer.* IX: 12; XVI: 11; XXVI: 4 (waaraan, als nadere verklaring, in vs. 5 wordt toegevoegd: *hoorende naar de woorden mijner knechten*, *de profeten* enz.).

[4]) Opmerkelijk is het, dat ten tijde van Jesaja de formule תורת יהוה nog zóó weinig eene staande formule geworden was ter aanduiding van de Mozaïsche wet, *dat zij* (in de echte godspraken, waarover hier alleen gehandeld wordt) *nooit in dien zin voorkomt*. Men zie *Jes.* I: 10 (parallel דבר יהוה; de profeet bedoelt zijne eigene prediking); II: 3 (de volkeren erkennen, dat de thora van Jhvh van Zion uitgaat en zijn woord uit Jeruzalem); V: 24 (parallel אמרת קדוש ישראל; bedoeld wordt *de profetische vermaning*, met insluiting welligt van de toen bestaande zedewet); VIII: 16, 20 (verg. vs. 1 verv.: de onderwijzing door Jesaja in Jhvh’s naam voorgedragen); XXX: 9 (uit vs. 10 blijkt, dat het onderwijs der zieners en profeten door תורת יהוה wordt aangeduid). Ook bij andere profeten vinden wij sporen van hetzelfde spraakgebruik b. v. *Mich.* IV: 2; *Jer.* VI: 19 (parallel דברי d. i. de woorden, die Jhvh door zijne profeten spreekt en gesproken heeft), eindelijk mischien ook *Hos.* VIII: 12 (waar men met Hitzig o. d. p. leze: אכתב־לו רבו תורתי en verklare: *al schrijve ik hem* (Israël) *mijne leeringen bij tienduizenden op*, *zij worden geacht als die van eenen vreemde*. Ook Hitzig oordeelt, dat in תורתי zoowel de *wetten*, als de *godspraken der profeten* worden zamengevat).

[5]) Zeer talrijk zijn de profetische uitspraken, waarin de zedewet verre boven de ceremoniële wetgeving, de gehoorzaamheid aan gene boven de nakoming van deze gesteld wordt. Men zie *Amos* V: 21, 22; *Hos.* VI: 6; *Jes.* I: 11—15; *Mich.* VI: 6—8; *Jer.* VI: 20; VII: 22, 23; XIV: 12. Zooveel wordt bij aandachtige overweging dezer plaatsen duidelijk, dat de profeten aan de eeredienst en hare plegtigheden niet in denzelfden zin goddelijken oorsprong toekennen, als aan de zedelijke eischen, die zij zelven doen hooren, in overeenstemming met de beginselen, in den Decalogus nedergelegd en in sommige verzamelingen van wetten (b. v. *Lev.* XVIII verv.) nader ontwikkeld. Met regt leiden wij dus uit hunne uitspraken af, dat zij de ceremoniële wet met al hare bijzondere bepalingen en voorschriften niet erkennen als Mozaïsch, en dus onzen tegenwoordigen Pentateuch, waarin die Moz. oorsprong zoo ondubbelzinnig

wordt uitgesproken, niet hebben gekend. Bijzonder duidelijk komt dit uit in *Jer.* VII: 22, 23 (met welke plaats men *Jes.* XXIX: 13 vergelijke), waar de Moz. oorsprong der ceremoniële wetten zelfs bepaaldelijk geloochend wordt; maar evenzeer *Jes.* I: 11 (waar de waarneming der plegtigheden, in de wet voorgeschreven, verre beneden het hooren naar de profetische vermaning, vs. 10, wordt gesteld) en *Mich.* VI: 6—8 (waar de profeet, na de uiterlijkheden te hebben afgekeurd (vs. 6, 7) den eisch Gods (vs. 8[a]) met zijne eigene woorden formuleert, vs. 8[b]). In verband nu met deze uitspraken zijn zoodanige plaatsen zeer opmerkelijk, waar תּוֹרָה en *priester* naast elkander genoemd worden, en wel niet alleen omdat de priesters haar handhaven en toepassen, maar ook omdat zij als het ware priesterlijk domein is en het gebied, waarop de priester in zijne hoedanigheid zich beweegt. Men zie *Zeph.* III: 4; *Jer.* II: 8 (de priesters zijn תֹּפְשֵׂי הַתּוֹרָה); VIII: 8 (waar van de תּוֹרַת יְהוָה gezegd wordt, *dat de leugenstift der schrijvers haar gemaakt heeft tot leugen* d. i. dat de afschrijvers der (priesterlijke) thora — die wij zeker ook onder de priesters te zoeken hebben — door het vermenigvuldigen van het aantal harer afschriften aanleiding geven, dat het volk meent naar het profetische woord niet te moeten hooren en alzoo zich zelven bedriegt. Verg. Hitzig o. d. p.); XVIII: 18 (*thora* en *priester* behooren evenzoo bijeen als *raad* en *wijze*, *woord* en *profeet*). Verg. verder nog *Ezech.* VII: 26; XXII: 26; *Hagg.* II: 12; *Mal.* II: 6—9.

[6]) In n. 3—5 is ook reeds op deze profeten acht gegeven. Vooral bij Jeremia merken wij duidelijk aansluiting op aan de thora, inzonderheid aan Deuteronomium. Proeven bij te brengen is bijna overbodig, want de zaak is in het oog vallend en wordt dan ook algemeen erkend. *Jer.* XI: 1 verv. is een zeer duidelijk voorbeeld.

[7]) Gewoonlijk acht men het zeer denkbaar en natuurlijk, dat de profeten, hoewel de wet kennende en levende onder hare heerschappij, zich toch om hare voorschriften weinig bekommerd en tegenover haar hunne zelfstandigheid bewaard hebben. Zij waren — zoo zegt men — profeten, *mannen des geestes*, (*Hos.* IX: 7) en bijgevolg aan de letter der wet niet onderworpen. Doch men bedenkt daarbij niet, dat de wet zelve zulk eene zelfstandigheid tegenover hare voorschriften niet duldt. Men zie *Deut.* IV: 2; XIII: 1; XXVII: 15—26; XXVIII: 16—19. De zoogenaamde wettische rigting, die het Judaïsme kenmerkt, is niet ontstaan *in weerwil van de wet*, maar wel degelijk door haar in het leven geroepen. Zij ontstaat evenwel eerst na de ballingschap, terwijl tegelijk het profetisme verdwijnt (verg. n. 11). Ligt daarin niet een bewijs, dat de thora niet vele eeuwen, maar kort vóór dien tijd in den vorm gebragt was, waarin zij als wetgevende codex het burgerlijke en godsdienstige leven der Israëlieten regelen kon? Verg. overigens de bestrijding van dit gevoelen bij Hävernick, *Einl.* I. 2. S. 551—556.

[8]) Ezechiël is priester en heeft meer aanrakingspunten met de eischen en den geest der priesterlijke wet dan één zijner voorgangers. Verg. H. V: 6, 7; XI: 12; XX: 13, 16, 21, 24 enz. enz. en beneden Hoofdstuk XII. Dat hij evenwel verre verwijderd is van eene slaafsche onderwerping aan de wet, kan blijken uit H. XL—XLVIII. Verg. daarover L. Herzfeld, *Gesch. des Volkes Israël von der Zerstörung des ersten Tempels bis zur Einsetzung des Mackabäers Schimon* (1847) I. 126—128.

[9]) Verg. *Jes.* LVI: 1—8; LVIII; LXVI: 6—24 enz. In het gebruik van de formule תּוֹרַת יהוה sluit hij zich aan Jeremia aan. Verg. *Jes.* XLII: 21, 24; LI: 4, 7 en boven n. 4 en 5. Een *wetboek* wordt door Deutero-Jesaja evenmin vermeld als door eenig ander profeet, vóór *Dan.* IX: 11, 13.

[10]) Zie *Hagg.* II: 10—19. Bij Zacharia zijn de verwijzingen naar de thora zeldzaam, doch dit hangt gedeeltelijk zamen met de rigting zijner profetische werkzaamheid op de toekomst der theokratie en met den visionairen vorm zijner godspraken. H. VII: 12 onderscheidt hij הַתּוֹרָה van „de woorden, welke Jhvh *Zebaoth* gezonden heeft door zijnen geest, door de dienst der vroegere profeten."

[11]) Verg. over de Sopherîm en hunne werkzaamheid o. a. Herzfeld (t. a. p. II: 24—36 en elders). De onderwerpen, waarmede Maleachi zich bezig houdt, staan grootendeels in naauw verband met de thora en hare verwaarloozing door de priesters en door het volk. Zoo handelt hij H. I: 6—II: 9 over de nalatigheid der priesters ten aanzien van de offers en de voorschriften daaromtrent; en H. III: 7—12 over verzuim in het opbrengen der tienden. Opmerkelijk is ook H. II: 6—9 de schildering van de verheven bestemming der priesters en Levieten. Het is zeker niet toevallig, dat deze en dergelijke onderwerpen door de profeten vóór de ballingschap in het geheel niet of bij wijze van uitzondering behandeld worden. Overigens vergelijke men n. 7, waar de juistheid van het besluit uit deze verschijnselen afgeleid genoegzaam gestaafd is.

2°. Met inachtneming der regelen, boven vastgesteld (bl. 130), komen wij ten aanzien van het gebruik, door de oudere profeten van de wetten en geschiedverhalen van den Pentateuch gemaakt, tot de navolgende resultaten: Joël toont niet, dat de Pentateuch hem bekend is [12]); Amos volgt ten aanzien van de verwoesting van Sodom en Gomorra (H. IV: 11) en van het verblijf der Israëlieten in de woestijn en de verovering van Kanaän (H. II: 9, 10; V: 25, 26) eene overlevering, die met de berigten van den Pentateuch in de hoofdzaak overeenstemt, zonder dat het blijkt, dat hij uit die berigten geput heeft [13]); Hosea kende waarschijnlijk (H. XII: 4, 5, 13) de jhvhistische verhalen van Genesis, met name *Gen.* XXV: 26; XXVII: 43; XXIX: 18 verv.; XXXII: 24 verv.; XXXV: 1 verv. [14]); de auteur van *Zach.* IX—XI behandelt geene onderwerpen, die hem met den Pentateuch in aanraking brengen; bij Micha straalt (H. VI: 5) bekendheid door met de jhvhistische berigten omtrent Bileam (*Num.* XXII—XXIV), terwijl hij H. VI: 4; VII: 15, 20 ten aanzien van de betrekking van Jhvh tot de aartsvaders en van den uittogt uit Egypte denkbeelden uitspreekt, met de verhalen van Genesis en Exodus in overeenstemming,

doch te algemeen, dan dat wij ze daaruit zouden moeten afleiden; Jesaja had (H. I: 9; III: 9) het jhvhistische verhaal van Sodoms ondergang (*Gen.* XIX) gelezen en evenzoo (H. X: 26; XI: 11, 15, 16; XII: 2; XXX: 29) de berigten omtrent den uittogt uit Egypte, den doortogt door de Schelfzee en het lied van Mozes (*Ex.* XII—XV) [15]): daarentegen kan de overeenkomst tusschen *Jes.* XXX: 17 en *Lev.* XXVI: 8; *Deut.* XXXII: 30 òf uit het spreekwoordelijke der uitdrukking òf uit navolging van Jesaja door de schrijvers van den Pentateuch verklaard worden [16]); bij Nahum en Habakuk zien wij geene in het oog vallende sporen van bekendheid met den Pentateuch [17]); Zephanja kende (H. III: 4) den zegen van Jakob (*Gen.* XLIX), de berigten over de verwoesting van Sodom en Gomorra (H. II: 9) en het boek Deuteronomium [18]); Jeremia is zeer vertrouwd met het boek Deuteronomium, met het Bondsboek (*Ex.* XX: 22—XXIII) en andere jhvhistische gedeelten van den Pentateuch, doch minder, naar het schijnt, met de wetten, boven (§ 14) tot het Boek der Oorsprongen gebragt [19]); Ezechiël eindelijk kent en gebruikt al de bestanddeelen van den Pentateuch en kan dien in zijn tegenwoordigen vorm voor zich gehad hebben [20]).

[12]) Anders oordeelen Hengstenberg, *Christologie des A. T.* I. 359 ff.; Hävernick *Einl.* I. 2. S. 549 f.; Keil, *Inl.* § 34 n. 14. Ten einde den lezer in staat te stellen, zich een eigen oordeel te vormen, deel ik hier de plaatsen mede, door hen als parallel aangemerkt. Daaruit zal blijken, dat de overeenkomst van één of twee woorden dikwerf in hunne oogen genoegzaam is, om de navolging van den Pentateuch door Joël boven allen twijfel te verheffen; dat het omgekeerde, de mogelijkheid, dat eenig schrijver van den Pentateuch Joël kende en navolgde, volstrekt niet in aanmerking is genomen; eindelijk, dat somtijds plaatsen bloot op den klank worden aangehaald, welker overeenkomst bij nader inzien verdwijnt (b. v. *Joël* II: 3, 17). De plaatsen zijn: II: 10 (waarschijnlijk I: 10) = *Deut.* XXVIII: 51; II: 2 = *Ex.* X: 14; II: 3 = *Gen.* XIII: 10; II: 13 = *Ex.* XXXIV: 6; XXXII: 14; II: 17 = *Deut.* XV: 6; II: 23 = *Deut.* XI: 13, 14; III: 3 = *Deut.* VI: 22. Na het mededeelen dezer proeve acht ik mij ontslagen van de moeite, om ook bij de volgende profeten al de zoogenaamde verwijzingen naar den Pentateuch te vermelden.

[13]) Men neme in aanmerking, dat Amos, om de ligchaamsgrootte en kracht der Amorieten in het licht te stellen (H. II: 9), zich van twee vergelijkingen bedient, waarvan *Num.* XIII: 27—33 geen spoor voorkomt, gelijk, omgekeerd, de hier gebruikte beelden door Amos niet worden gebezigd; verder dat Amos

wèl kennis draagt van het veertigjarig verblijf in de woestijn (H. II: 10; V: 25), maar tevens bijzonderheden daaromtrent vermeldt (H. V: 25, 26), die hij aan den Pentateuch niet kan ontleend hebben. Daarentegen is er overeenkomst ook in uitdrukking tusschen H. IV: 11 en *Gen.* XIX: 29 (Boek der Oorsprongen), doch zij bepaalt zich tot het gebruik van het verbum הָפַךְ — de *vox propria* ter aanduiding van den ondergang van Sodom — en van אֱלֹהִים. Het blijft dus minstens twijfelachtig, dat Amos zijne kennis uit den Pentateuch geput heeft, en dat te meer, daar hij ook elders blijken geeft van met de geschiedenis der omliggende volkeren bekend te zijn, die hij zeker niet uit geschreven bronnen maar uit de overlevering putte (H. VI: 2; IX: 7. Verg. ook H. VI: 5). — Doch Hengstenberg (*Beiträge* II. 83—122) noemt nog een zeer groot aantal plaatsen, waar Amos toonen zal, den Pentateuch te kennen. Men leze zijn vertoog en oordeele. Eenigen schijn van waarheid heeft zijn gevoelen over Amos IV: 4, waarin hij eene ironie ziet, te verklaren uit *Deut.* XIV: 28; XXVI: 12, waar de tienden van het derde jaar worden voorgeschreven, zoodat de profeet zou willen zeggen: *brengt vrij de* (om de drie jaren gevorderde) *tienden om de drie dagen!* Doch hij vergeet op te merken, dat de tienden *Deut.* ll. ll. bedoeld juist dit eigenaardige hebben, dat zij *niet naar het heiligdom gebragt*, maar in ieders woonplaats verteerd worden. Overigens merkt H. te regt op, dat de (door hem zoo genoemde) citaten uit den Pentateuch meest aan Deuteronomium ontleend zijn. Het is — met andere woorden — zeer natuurlijk, dat het meest profetische boek der thora ook de meeste overeenkomst vertoont met de geschriften der profeten. Doch alleen dán wanneer men zich voorgenomen heeft overal citaten te zien, zal men uit dit verschijnsel afleiden, dat Amos Deuteronomium kende.

14) Dit is te waarschijnlijker, naardien die verhalen afwijken van de berigten van het Boek der Oorsprongen (verg. boven § 4 n. 5 en § 16). Vooral *Hos.* XII: 4, 5 is duidelijk aan *Gen.* XXXII: 24 verv. ontleend. — Overigens vergelijke men Hengstenberg t. a. p. II. 48—83; Hävernick *Einl.* I. 2. S. 544 ff. Beweringen als deze, dat *Hos.* II: 2, 17 (St. vert. I: 11; II: 14) eene aanhaling bevatten van *Ex.* I: 10; *Deut.* XVII: 15; dat *Hos.* II: 10 (= II: 7) een citaat is van *Deut.* VII: 13; XI: 14 enz. zijn voor wederlegging niet vatbaar, maar dan ook volstrekt ongeschikt, om iemand te overtuigen, die het niet *a priori* voor zeker houdt, dat Hosea den Pentateuch zóó in zijn geheugen opgenomen had, dat hij de meest gewone zaken (b. v. koren, most en olie) niet noemen kon, zonder die aan Deuteronomium te ontleenen. Nog ééne proeve: *Hos.* IX: 4 heet „eine fast wörtliche Anspielung auf *Deut.* XXVI: 14." Beziet men de beide plaatsen van naderbij, dan blijkt, dat zij in één punt overeenstemmen t. w. hierin, dat het brood in rouw gegeten onrein was en dus tot offeranden ongeschikt (verg. *Jer.* XVI: 7). Waaruit blijkt nu, dat Hoséa dit gevoelen juist aan *Deut.* XXVI: 14 ontleende? Het wordt ook daar eenvoudig *ondersteld*, geenszins voorgeschreven, en is uit de volksovertuiging, waarin ook de profeet deelde, in Deuteronomium overgegaan. Nog merke men op, dat van de drie gevallen hier genoemd, bij Hosea maar één voorkomt. Is dat eene *bijna woordelijke* zinspeling?

15) Over Micha zie men Hävernick I. 2. S. 550, 551. Van de door hem genoemde citaten verdient alleen *Mich.* V: 6 = *Deut.* XXXII: 2 opmer-

king, hoezeer de auteur van dat lied ook Micha kan hebben nagevolgd, of eindelijk beiden de hun gemeenschappelijke uitdrukking van elders kunnen hebben ontleend. Daarentegen is het onjuist, dat *Mich.* VI: 5 niet alleen op *Num.* XXII—XXIV, maar ook, in מִן־הַשִּׁטִּים, op *Num.* XXV (het volgende hoofdstuk!) zinspelen zou; en waarlijk belagchelijk in H. VII: 17 eene herinnering aan *Gen.* III: 14 te zien, als of Micha nooit eene levende slang kon aanschouwd hebben. — Bij Jesaja wijst H. III: 9 zeer duidelijk op *Gen.* XIX: 5, even als H. XII: 2 op *Ex.* XV: 2. Andere parallelen leveren Hävernick t. a. p. S. 551 en de door hem aangehaalde schrijvers, maar zij missen eigenlijke bewijskracht. Dat b. v. *Jes.* XXX: 9 aan *Deut.* XXXII: 6, 20 ontleend is, wordt wel beweerd maar is onbewijsbaar en zelfs wegens het gemis van de kenmerkende uitdrukkingen bij Jesaja (מְרִי en כַּחַשׁ) onwaarschijnlijk.

[16]) Men heeft namelijk geen regt achter תָּנֻסוּ in te vullen רְבָבָה — een woord, dat Jesaja niet had kunnen weglaten, indien hij het voor den geest had. Er staat dus: *één duizend in getal vlugt gij voor het krijgsgeschreeuw van één, voor het krijgsgeschreeuw van vijf* (der Assyriërs). Is dit een citaat uit *Deut.* XXXII: 30; *Lev.* XXVI: 8? Integendeel: in deze plaatsen wordt het denkbeeld, door Jesaja aangegeven, nader uitgewerkt en als het ware uitgesponnen, en daarentegen het karakteristieke גַּעֲרָה weggelaten. Indien derhalve niet de overlevering, maar de werkelijkheid gelden zal, dan hebben wij hier juist het tegendeel van eene aanhaling uit den Pentateuch.

[17]) Men wijst op *Nah.* I: 2 = *Ex.* XXXIV: 6, 4; *Num.* XIV: 17, 18, doch de t. a. p. voorkomende epitheta van Jhvh zijn zeer gewoon en leefden zeker ook in den mond des volks; verder op *Hab.* III: 3 = *Deut.* XXXIII: 2; inderdaad kan Habakuk den zoogenaamden zegen van Mozes gekend hebben (boven § 7 n. 8), doch met zekerheid blijkt het uit deze en andere plaatsen niet.

[18]) Verg. Land, *disp. de carmine Jacobi* p. 6, 7. De plaatsen, die met Deuteronomium — in meerdere of mindere mate — overeenkomen, vindt men opgesomd bij Keil, *Inl.* § 34 n. 14.

[19]) Dit blijkt uit de plaatsen, aangehaald bij de Wette *Einl.* § 162b en overgenomen door Keil t. a. p., maar niet minder uit het overzigt, door A. Küper, *Jeremias librorum sacrorum interpres atque vindex* (Berol. 1837) p. 48 sq. gegeven, hoezeer deze schrijver overigens (p. 1—47) bewijzende en niet bewijzende plaatsen heeft opeengestapeld. De eenige plaatsen namelijk, waar de wetten van het B. d. O. volgens hem door Jeremia gebruikt worden, zijn: *Jer.* II (= *Num.* V: 11—31, verg. p. 7, 8: doch de overeenkomst is onbeduidend); *Jer.* VII: 29 (= *Num.* VI: 5 verv.; volstrekt niet bewijzend); *Jer.* XXXII: 27 (= *Num.* XVI: 22; doch het kenmerkende הָרוּחֹת ontbreekt juist bij Jeremia); *Jer.* VI: 12; VIII: 10 (= *Num.* XXXVI: 7, 8 [sic]); verder nog *Klaagl.* IV: 15 (= *Lev.* XIII: 45; doch het geroep der melaatschen behoefde men, helaas! in Palestina niet uit de Wet te leeren kennen). Welke gevolgtrekkingen uit deze opmerking kunnen worden afgeleid, zal beneden blijken.

[20]) Zie behalve de Wette en Keil t. a. p. vooral L. Zunz, *die gottesdienstlichen Vorträge der Juden* (Berlin, 1832) S. 160, 161.

B. De historische boeken. Het boek *Josua* kan we-

gens zijnen zamenhang met den Pentateuch bij dit onderzoek niet in aanmerking komen [21]). De boeken *Rigteren* en *Ruth* hebben hunnen tegenwoordigen vorm te danken aan een' auteur, die den Pentateuch, met name ook het boek Deuteronomium kende [22]). In de boeken *Samuel* zijn de plaatsen, waaruit blijken zal, dat de redactor den Pentateuch, inzonderheid Deuteronomium kende, weinige in getal en van twijfelachtige bewijskracht [23]). De schrijver van de boeken der *Koningen* was niet alleen met den Pentateuch in al zijne deelen zeer vertrouwd [24]), maar beroept zich daarop ook uitdrukkelijk (2 *Kon.* XIV: 6 verg. *Deut.* XXIV: 16; verder 2 *Kon.* XXI: 8; XXIII: 25, waar Mozes als wetgever genoemd wordt; eindelijk 2 *Kon.* X: 31; XVII: 13, 34, 37). Nog veel menigvuldiger zijn die verwijzingen in de boeken der *Chronieken*, welker auteur telkens en met opzet aanwijst, in hoeverre de door hem medegedeelde bijzonderheden met den Pentateuch overeenstemmen (1 *Chr.* XVI: 40; 2 *Chr.* XII: 1; XIV: 4; XXIII: 18; XXV: 4 (= 2 *Kon.* XIV: 6); XXX: 16; XXXI: 3, 4, 21; XXXIII: 8; XXXIV: 19; XXXV: 26). In denzelfden geest zijn ook de boeken *Ezra* en *Nehemia* geschreven, waarin de verwijzingen naar de wet even talrijk zijn als bij den Chroniekschrijver (*Ezr.* II: 63; III: 2; VII: 6 enz.; *Neh.* I: 7 enz.).

21) Gelijk beneden in Hoofdstuk II nader zal worden aangetoond. Overigens zie § 19 2de afd.

22) Vooral het boek *Rigteren* komt hier in aanmerking, omdat de schrijver daarin veel meer op den voorgrond treedt dan in *Ruth*. Of *Rigt.* I: 20 eene verwijzing behelst naar den Pentateuch kan worden betwijfeld; daarentegen komt *Rigt.* III: 4 eene zoodanige verwijzing voor. In het algemeen merken wij groote overeenkomst op tusschen *Rigt.* II: 1—3, 11—III: 7 (woorden van den Redactor) en onderscheidene plaatsen van den Pentateuch, die men bij Bertheau en andere uitleggers kan vinden opgesomd. Zie nog Bertheau, *Richter und Rut*, Einl. S. XXIII—XXV.

23) Men kan zich daarvan overtuigen door vergelijking van de volgende plaatsen, bij Keil *Inl.* § 34 n. 7 aangevoerd: 1 *Sam.* II: 13 (*Deut.* XVIII: 3); XII: 3 (*Num.* XVI: 5; XXXV: 31 verv.; *Lev.* V: 23; XX: 4); XII: 14 (*Deut.* I: 26, 43; IX: 7, 23; XXXI: 27); 2 *Sam.* VII: 22—24 (*Deut.* IV: 7; X: 21; XIII: 6). Veel meer bewijskracht zou dan nog moeten worden toegekend aan het gebruik der formule „met het gansche hart Jhvh dienen” (1 *Sam.* XII: 20, 24 verg. VII: 6), die in het boek Deuteronomium zeer gewoon is (H. IV: 29; VI: 5; XI: 13; XIII: 4; XXVI: 16; XXX: 2, 6, 10). Doch het is ook mogelijk, dat zij ontleend is aan *Joël* II: 12. Hierbij voege men nu nog, dat

de Thora nooit uitdrukkelijk wordt aangehaald, en dat de schrijver — gelijk ons in § 19 gebleken is — de met de wet strijdige handelingen van Samuel, Saul, David zonder eenig blijk van afkeuring mededeelt.

[24]) Eenige voorbeelden geeft de Wette *Einl.* § 162[b]. Hierbij voege men nog 1 *Kon.* VI: 12, 13; IX: 4; XI: 33, 34, waar o. a. de opeenhooping der woorden מִצְוֺת, מִשְׁפָּטִים חֻקִּים enz. voorkomt, die (volgens § 10 n. 7) in Deuteronomium zoo gewoon is.

C. De poëtische boeken. De bewering van Delitzsch [25]), dat de literatuur van den Davidischen en Salomonischen tijd het bestaan der geheele Thora in haren tegenwoordigen vorm onderstelt, steunt op de meening, dat een groot aantal Psalmen, de Spreuken, het Hooglied en het boek *Job* uit dien tijd dagteekenen. Naardien evenwel — gelijk later blijken zal — de opschriften der Psalmen geene aanspraak kunnen maken op geloofwaardigheid, en vele psalmen, aan David en zijne tijdgenooten toegekend, een' lateren oorsprong verraden; de Spreuken, indien niet alle, dan toch voor een groot deel eerst na Salomo zijn ter neder geschreven; het Hooglied omstreeks het jaar 800 v. Chr. ontstaan is, en het boek *Job* vermoedelijk in de 7[de] eeuw voor Chr., zoo moeten wij die bewering als onbewezen en onbewijsbaar aanmerken [26]). Daarbij komt, dat de punten van overeenkomst met de Thora, welke men in de genoemde geschriften opmerkt, somtijds zeer ver gezocht zijn en alle eigenlijke bewijskracht missen [27]). Daarentegen is het onwedersprekelijk, dat in de psalmen, die, volgens het meest aannemelijke en verbreide gevoelen, na de Babylonische ballingschap geschreven zijn, veel grooter bekendheid met den Pentateuch doorstraalt dan in die, welke met eenige zekerheid vóór de wegvoering des volks kunnen gesteld worden [28]). Doch in het algemeen geldt ten aanzien der Psalmen de opmerking, dat de tijd van hun onstaan te onzeker is, dan dat zij ons bij de bepaling van den ouderdom van den Pentateuch eenige dienst kunnen bewijzen: veeleer moet, omgekeerd, het gebruik van den Pentateuch in sommige psalmen gemaakt, in verband met de verschijnselen, die wij in de profetische boeken opmerken, als een hulpmiddel worden aangemerkt ter vaststelling van het tijdvak, waarin die psalmen gedicht werden.

[25]) *Die Genesis ausgelegt*, S. 14 f. De betrekking van den Pentateuch tot

de literatuur in het algemeen, wordt door hem besproken S. 10—15; zijne betrekking tot de geschiedenis S. 6—10.

[26]) Verg. beneden Hoofdstuk XVI, XVII, XIX, XXI.

[27]) Zoo ziet men in *Job* XXXI: 33 eene zinspeling op *Gen.* I—III, doch כְּאָדָם beteekent niet *als* Adam; verg. Hirzel o. d. p.; in *Hoogl.* VII: 1 eene zinspeling op *Gen.* XXXII: 2, 3, hetgeen geene wederlegging schijnt te verdienen. Daarentegen kan עֵץ חַיִּים *Spreuk.* III: 18; XI: 30; XIII: 12; XV: 4 inderdaad als verwijzing naar *Gen.* II: 9; III: 22 worden opgevat. Evenzoo heeft Hoekstra (*Godg. Bijdr.* 1856, bl. 882 v.) uit *Job.* XXXI aangetoond, dat de schrijver van dat boek den Decalogus kende. Daarentegen schijnt mij de zinspeling op *Lev.* XVIII: 17 in *Job* XXXI: 11; op *Deut.* XXII: 22 in *Job* XXXI: 8—12; op *Deut.* XVII: 7—11 in *Job* XXXI: 26—28 niet geheel zeker, hoewel verre van onwaarschijnlijk.

[28]) De psalmen, aan de herdenking der lotgevallen des volks toegewijd, *Ps.* LXXVIII, XCV, CV, CVI, CXIV en anderen, bedienen zich doorloopend van uitdrukkingen, aan den Pentateuch ontleend, en worden vrij algemeen als na-exilisch aangemerkt. Evenzoo het alphabetische lied, *Ps.* CXIX, dat in elk vers de Thora vermeldt en doorloopend haren lof bezingt. De nadere ontwikkeling dezer opmerking vindt beneden in Hoofdstuk XIX hare plaats.

Het onderzoek, in § 19, 20 ingesteld, heeft 1°. de gevolgtrekking uit den Pentateuch zelven afgeleid, ten aanzien van de trapsgewijze ontwikkeling der wetgeving, bevestigd; 2°. ons den leeftijd van Hosea (± 780 v. Chr.) als den termijn doen kennen, vóór welken de jhvhistische berigten van het boek Genesis moeten zijn opgeteekend; 3°. ons eenige criteria aangewezen, volgens welke wij den betrekkelijken ouderdom der onderscheidene wetten kunnen bepalen; 4°. ons geleid tot de overtuiging, dat voor het bestaan van den Pentateuch in zijnen tegenwoordigen vorm vóór het begin van de Babylonische ballingschap geen enkel proefhoudend bewijs wordt aangevoerd. Van deze resultaten moet thans worden gebruik gemaakt ter bepaling van den tijd, waarin de oorkonden van den Pentateuch ontstaan zijn en de Pentateuch in zijn geheel den tegenwoordigen vorm verkreeg.

§ 21. *De ouderdom der oorkonden van den Pentateuch.*

Om tot zekerheid te geraken betreffende den ouderdom der oorkonden van den Pentateuch, zullen wij eerst hebben na te gaan, aan welke der wetgevende en aan welke der historische oorkonden de prioriteit behoort te worden toegekend, of, met

andere woorden, den *betrekkelijken* ouderdom dier oorkonden moeten bepalen. Eerst daarna kan, in verband met de resulten in § 19, 20 verkregen, eene poging worden aangewend, om den tijd, waarin zij geschreven werden, zoo naauwkeurig mogelijk aan te wijzen.

A. De betrekkelijke ouderdom der wetgevende en historische oorkonden van den Pentateuch. Wanneer wij den Decalogus, aan welks hoogen ouderdom bijna niet wordt getwijfeld, bij ons onderzoek voorloopig niet in aanmerking nemen, dan trekt allereerst het Bondsboek (*Ex.* XX: 22—XXIII) onze aandacht tot zich. Wij hebben het te houden voor *de oudste ons bewaard gebleven verzameling van wetten.* De redenen, die daarvoor pleiten, zijn de volgende: 1°. de geschiedschrijver kent de opteekening van het Bondsboek aan Mozes zelven toe (*Ex.* XXIV: 4, 7), waaruit volgt, dat die verzameling van wetten in zijnen tijd niet alleen bestond, maar ook voor zeer oud gehouden werd [1]; 2°. de bepalingen van het Bondsboek, vergeleken met de voorschriften van het Boek der Oorsprongen en met de Deuteronomische wetgeving, kenmerken zich door eenvoudigheid en oorspronkelijkheid; met name geldt dit van de wetten omtrent de vereering van Jhvh door offers (*Ex.* XX: 24—26); de toewijding der eerstgeborenen (XXII: 28ᵇ, 29) en der eerstelingen (XXII: 28ᵃ); de viering van den sabbat (XXIII: 12), van het sabbatjaar (XXIII: 10, 11) en van de drie hooge feesten (XXIII: 14—17); de reinheid (XXII: 30); de vrijlating der Hebreeuwsche slaven en slavinnen (XXI: 2—11) [2]. Daartegenover schijnt te staan de verwijzing naar eene vroegere wet, *Ex.* XXIII: 15 (כַּאֲשֶׁר צִוִּיתִךָ), doch deze aanteekening kan in geen geval het resultaat, uit de wetten zelve afgeleid, twijfelachtig maken [3].

[1]) Het gewigt van dit getuigenis hangt alzoo hoofdzakelijk af van den leeftijd des schrijvers, die hier spreekt, waarover beneden n. 24 zal worden gehandeld. Waarom wij op gezag van dien schrijver wèl den hoogen ouderdom, maar niet den Mozaïschen oorsprong van het Bondsboek aannemen, zal evenzoo beneden blijken (n. 30).

[2]) Ten aanzien van elk dezer verordeningen moet het boven uitgesproken oordeel kortelijk worden geregtvaardigd, en dat te meer, naardien het door Stähelin en Knobel niet beaamd wordt (verg. de boven aangehaalde geschriften en daartegen Ewald, Hupfeld, Riehm) *a. Ex.* XX: 24—26 (boven § 8 n. 7 *b.*):

dat de hier gegeven vrijheid tot het bouwen van altaren en tot offeren geheel in overeenstemming is met de gewoonte, gedurende vele eeuwen onder Israël heerschend; dat de centralisatie der eeredienst eerst door Hizkia beproefd en onder Josia tot stand gekomen is, werd aangetoond § 19 *Eerste Afd.* A, B. (n. 4—16); *b. Ex.* XXII: 28b, 29 behelzen voorschriften omtrent de mannelijke eerstgeborenen van menschen en vee; terwijl in andere wetten ook de verpligting uitgesproken wordt (*Ex.* XIII: 13; *Lev.* XXVII: 27), om de eerstgeborenen van ezels of in het algemeen van onreine dieren aan Jhvh te geven, spreekt het Bondsboek alleen van runderen en schapen: is dit niet het oorspronkelijke, de andere bepaling daarentegen eene uitbreiding van deze, hoofdzakelijk (met name *Lev.* XXVII: 26, 27; *Num.* XVIII: 15, 16 verg. § 8 n. 7 *a*) in het belang der priesters ingevoerd? *c. Ex.* XXII: 28a, verg. met XXIII: 19a: het hier gegeven voorschrift is zóó kort, dat zijne betrekking tot *Num.* XVIII: 12, 13; XV: 17—21 voor verschillende beschouwingen vatbaar blijft; toch schijnt ook hier de oorspronkelijkheid aan de zijde van het Bondsboek te zijn, waarin de verpligting tot het afstaan der eerstelingen geheel algemeen geformuleerd en de bestemming dier eerstelingen (voor den priester? tot offermaaltijden? verg. *Deut.* XIV: 22—27, waar iets dergelijks omtrent de tienden bepaald is) nog niet nader aangegeven wordt; *d. Ex.* XXIII: 12: het motief aan het gebod der sabbatsviering toegevoegd is natuurlijker en oorspronkelijker dan dat, hetwelk *Ex.* XX: 11 (verg. *Gen.* II: 2, 3) uit het Boek der Oorsprongen is opgenomen, terwijl *Deut.* V: 14b, 15 eene nadere uitwerking is van *Ex.* XXIII: 12; *e. Ex.* XXIII: 10, 11. Verg. over deze plaats Hupfeld, *de primitiva festorum apud Hebr. ratione* III. p. 10, 11, die — naar het mij voorkomt — bewezen heeft, dat hier geen sprake is van het braak liggen der landen in het 7de jaar, maar van het overlaten van de opbrengst des zevenden jaars aan de armen en de wilde dieren: het pron. suff. in תִּשְׁמְטֶנָּה en נְטַשְׁתָּהּ slaat niet op אַרְצֶךָ, maar op תְּבוּאָתָהּ terug. Is dit zoo, dan zal het wel geen bewijs behoeven, dat deze wet (niet alleen voortreffelijker, maar ook) oorspronkelijker is dan *Lev.* XXV: 2—7. Dat *Deut.* XV: 1—5 het Bondsboek onderstelt wordt algemeen erkend; *f. Ex.* XXIII: 14—17. Verg. boven § 8 n. 7 *d.* Uit de daar gemaakte opmerkingen blijkt reeds, dat deze feestwetgeving ouder is dan die van het Boek der Oorsprongen. Nog merke men op, dat het Bondsboek wèl (XXIII: 19) een בֵּית יהוה kent en ook eenmaal (XXI: 14) van Jhvh's *altaar* spreekt, niet van zijne *altaren*, maar dat aan den anderen kant de vrijheid om Jhvh ook buiten dat „huis" te vereeren erkend wordt (XX: 24—26); wanneer nu in de plaats, waarmede wij ons thans bezig houden, sprake is van een verschijnen der mannen *voor* Jhvh'*s aangezigt* (XXIII: 15b, 17), dan behoeft dit niet noodwendig verstaan te worden van eene bedevaart naar „het huis van Jhvh;" het kan ook zeer wel aanduiden eene zamenkomst (der bewoners van ééne plaats, of van meerdere, nabij elkander gelegen plaatsen) bij één dier menigvuldige altaren of — om eene uitdrukking te gebruiken, aan de historische boeken des O. T. ontleend — *op ééne der hoogten*. Is deze gissing juist — en zij wordt zeer aanbevolen door § 19 *Eerste Afd.* C. — dan blijkt nog duidelijker, dat deze wet ouder zijn moet dan het B. d. O., hetwelk alleen den מִקְרָא קֹדֶשׁ kent bij het gemeenschappelijke heiligdom, en dan de Deuteronomische wet, die alle feesten naar Jeruzalem verlegt (§ 10 n. 9); *g. Ex.* XXII: 30. Het schijnt bo-

ven bedenking verheven, dat dit voorschrift niet aldus *kon* geformuleerd worden, toen de zeer ontwikkelde wetgeving van het B. d. O. over *rein* en *onrein* (*Lev.* VII: 24; XI—XV) reeds bestond: wij hebben hier duidelijk eene kiem voor ons, waaruit later het zoo ingewikkelde stelsel zich heeft ontwikkeld. De Deuteronomische wet (H. XV) staat in dit opzigt met het B. d. O. op ééne lijn; *h. Ex.* XXI: 2—11. Dat deze wet ouder is dan *Deut.* XV: 12—18, wordt algemeen erkend (§ 10 n. 3). Doch ook *Lev.* XXV: 39—43 is jonger, gelijk blijkt èn uit den aard der zaak èn uit den zamenhang tusschen de laatstgenoemde wet en die over het sabbatjaar (boven *e*). Daarenboven noemt Jeremia (H. XXXIV: 13 verv.) deze wet uitdrukkelijk onder de oude instellingen, hoedanig een getuigenis voor *Lev.* XXV: 39—43 niet kan worden aangevoerd.

3) De bedoelde woorden schijnen terug te wijzen op *Ex.* XIII: 3—10, waar (vs. 6) van מַצּוֹת en (vs. 4) van de maand Abib sprake is, evenals *Ex.* XXIII: 15; (verg. nog כִּי בוֹ יָצָאתָ מִמִּצְרָיִם met *Ex.* XIII: 3, 4, 8, 9). Toch schijnt het niet wel mogelijk *Ex.* XIII: 3—10 als de oudere, *Ex.* XXIII als de jongere wet aan te merken. Immers *Ex.* XIII: 3—10 hangt ten naauwste zamen met vs. 11—16 en is stellig van dezelfde hand, gelijk uit de overeenkomst in spraakgebruik ten duidelijkste blijkt. Nu behelst evenwel deze tweede wet in vs. 13 eene bepaling, die zeker jonger is dan het overeenstemmende voorschrift, *Ex* XXII: 28b, 29. (Verg. § 8 n. 7 *a* en boven n. 2 *b*.). Bijgevolg moet ook *Ex.* XIII: 3—10 jonger zijn dan het Bondsboek. Wij hebben alzoo, ten aanzien der bedoelde verwijzing in vs. 15, de keus tusschen twee gevoelens: òf de auteur van het Bondsboek wijst terug op eene oudere wet, die verloren gegaan is; òf de woorden כַּאֲשֶׁר צִוִּיתִךָ zijn niet van zijne hand, maar van den Jhvhist afkomstig, die èn *Ex.* XIII: 3—16 èn het Bondsboek in zijn geschrift opnam en bij dit laatste naar de vroeger door hem medegedeelde voorschriften verwijst. Het laatste gevoelen schijnt mij het meest aannemelijke en moet ook op *Ex.* XXXIV: 18 worden toegepast.

Na het Bondsboek komen in aanmerking die enkele wetten, welke — gelijk ons boven (§ 14, 17) bleek — door den Jhvhist in zijn verhaal opgenomen werden (*Ex.* XIII: 3—16; XXXIV: 10—35), of althans niet tot de wetgeving van het Boek der Oorsprongen behooren (*Lev.* XVIII—XX). Wat *Ex.* XXXIV betreft, het is aan geen' twijfel onderhevig, of de daar gegeven voorschriften zijn door den verhaler uit het Bondsboek en voor een klein deel uit *Ex.* XIII: 11—16 overgenomen en alzoo jonger dan deze wetten 4), Doch de bepaling van den betrekkelijken ouderdom van *Ex.* XIII: 3—16 en *Lev.* XVIII—XX gaat met groote bezwaren gepaard. Wij meenen alleen te mogen vaststellen, dat zij jonger zijn dan het Bondsboek, ouder daarentegen dan de Deuteronomische wetgeving, terwijl zij met het Boek der Oorsprongen gelijktijdig kunnen zijn 5).

4) *Ex.* XXXIV: 19, 20a is uit XIII: 12, 13; al het overige uit *Ex.* XXI—XXIII. Verg. Knobel *Exod. u. Levit.* S. 326 ff.

5) De geboden in *Lev.* XVIII—XX vervat zijn meest alle van zedelijken aard en gerigt deels tegen afgoderij en het daarmede naauw verbonden zedenbederf, deels tegen huwelijken in verboden graden enz.: H. XIX: 2 kan als het thema worden aangemerkt, dat in deze hoofdstukken wordt uitgewerkt. De meeste voorschriften zijn van dien aard, dat zij in meer dan één tijdvak der Israëlietische geschiedenis konden ontstaan; vandaar dat de bepaling van hunnen ouderdom met zooveel moeijelijkheden gepaard gaat. Het boven gestelde rust op de navolgende opmerkingen: *Lev.* XVIII—XX stemmen somtijds op merkwaardige wijze met het B. d. O. in spraakgebruik overeen: zie vooral H. XVIII: 29; XIX: 8 (XX: 17, 18) en andere proeven bij Knobel t. a. p. S. 500. Daaruit volgt, dat de schrijver, indien al niet ons tegenwoordig B. d. O., dan toch eene vroegere redactie daarvan gekend heeft. Doch dan moet hij ook geleefd hebben na den auteur van het Bondsboek, hetwelk, gelijk ons boven bleek, aan het B. d. O. is voorafgegaan. Daarentegen hebben wij hem te houden voor een der voorgangers van den Deuteronomist, die zijne geboden evenzeer overneemt als de voorschriften van het Bondsboek. Verg. b. v. *Deut.* XVIII: 10, 11 met *Lev.* XVIII: 21; XX: 27 (*Ex.* XXII: 17); *Deut.* XXIV: 17 met *Lev.* XIX: 33 (*Ex.* XXII: 20—23; XXIII: 9); *Deut.* XXIII: 1 met *Lev.* XVIII: 8; XX: 11; *Deut.* XXVII: 22 met *Lev.* XVIII: 9; *Deut.* XXVII: 21 met *Lev.* XVIII: 23; XX: 16 (*Ex.* XXII: 18) enz. enz. In welken zin *Lev.* XVIII—XX met het B. d. O. gelijktijdig kan heeten, zal beneden nader blijken. — Over *Ex.* XIII: 3—16 verg. men n. 3.

Aan de vaststelling van den ouderdom van het Boek der Oorsprongen, vergeleken met de overige historische en wetgevende oorkonden, zijn eigenaardige moeijelijkheden verbonden, die met de belangrijke wijzigingen, welke dat boek in den loop der tijden onderging, naauw zamenhangen (§ 14). Reeds bleek ons, dat het historisch verhaal van het Boek der Oorsprongen, ons in Genesis en de eerste hoofdstukken van Exodus bewaard, zich door groote eenvoudigheid kenmerkt, en meenden wij om die reden daaraan een' hoogeren ouderdom te moeten toekennen dan aan de overige, elohistische en jhvhistische verhalen over het tijdvak van de schepping der wereld tot Mozes [6]. Daarbij moet evenwel in aanmerking genomen worden, dat de Jhvhist reeds in Genesis niet altijd zelfstandig verhaalt, maar oudere oorkonden of losse berigten van geringer omvang onveranderd of met kleine wijzigingen opneemt (§ 16 n. 2 en 3), waaruit volgt, dat de auteur van het Boek der Oorsprongen wèl den jongeren Elohist en den Jhvhist in ouderdom overtreft, maar dat de bronnen van den laatstgenoemde ouder kun-

nen zijn dan hij [7]). Ook op de boeken Exodus en Numeri is deze opmerking toepasselijk; hier zelfs nog meer dan bij Genesis 1°. omdat het geschiedverhaal van het Boek der Oorsprongen zelf, gelijk ons gebleken is (§ 14 n. 10—14), niet in zijn geheel van den eersten auteur van dat boek afkomstig, maar ons in eene latere overwerking bewaard gebleven is; 2°. omdat de Jhvhist zich hier nog veel meer dan in Genesis aan oudere oorkonden aansluit [8]). Hieruit zou volgen, dat de geschiedbeschrijving van het Boek der Oorsprongen, die in Genesis aan de jongere elohistische en aan de jhvhistische moet zijn voorafgegaan, in Exodus en Numeri met de laatstgenoemde parallel loopt.

[6]) Verg. § 13 n. 12; § 16 n. 7—10.

[7]) Zoo meent b. v. Ewald, *G. d. V. I.* I. 73, 131 dat *Gen.* XIV een der oudste stukken van Genesis is, hoezeer hij het — te regt — niet tot het B. d. O. brengt, maar door een later verhaler laat opnemen. Eene dergelijke onderstelling is zeker ook ten aanzien van andere door den Jhvhist opgenomen oorkonden gewettigd, al mogen wij het gevoelen van Ewald en Vaihinger (§ 18 n. 5) ons niet geheel toeëigenen. Doch wij kunnen daaromtrent hier niet in nadere bijzonderheden treden.

[8]) Zoo is het niet onwaarschijnlijk, dat *Ex.* XII: 39; XVIII; *Num.* X: 29—34; 35, 36 ouder zijn zelfs dan de oudste stukken van het B. d. O. Verg. Ewald t. a. p. S. 83 ff., waar verder nog op *Num.* XXI en de daar bewaarde fragmenten van „het boek der oorlogen van Jhvh" en op meer andere verhalen gewezen wordt.

Wat de wetgeving van het Boek der Oorsprongen betreft, hare betrekking tot het Bondsboek en tot *Ex.* XIII: 3—16; *Lev.* XVIII—XX is boven reeds aangeduid (n. 2 en 5). Hare verhouding tot de Deuteronomische wetgeving laat zich niet in weinige woorden uitdrukken, want hoewel, gelijk wij gezien hebben (§ 10), het boek Deuteronomium niet alleen het jhvhistische geschiedverhaal, maar ook de berigten van het Boek der Oorsprongen, niet slechts het Bondsboek en *Ex.* XIII: 3—16; *Lev.* XVIII—XX, maar ook de priesterlijke wetgeving onderstelt, zoo volgt daaruit evenwel niet, dat al de wetten van het Boek der Oorsprongen, *in dien vorm waarin wij ze bezitten*, ouder zijn dan de Deuteronomische wetgeving [9]). De mogelijkheid bestaat, dat zij na den Deuteronomist op nieuw geredigeerd en hier en daar gewijzigd en aangevuld zijn, zoodat deze wèl *eene priesterlijke wetgeving* gekend heeft en daar-

naar verwijst (*Deut.* XVIII: 2; XXIV: 8), maar daarom nog niet diezelfde priesterlijke wetgeving, die wij thans voor ons hebben. Het Boek der Oorsprongen kan zooveel te eer eenige wijzigingen hebben ondergaan, naardien de wetgeving, daarin vervat, noch bestemd, noch geschikt was om onder het volk te worden verbreid, en derhalve, juist door haar privaat karakter, bij voortduring vatbaar bleef om te worden uitgebreid en veranderd. In dit opzigt onderscheidt zij zich zoo van het Bondsboek als van de Deuteronomische wet, welke van den aanvang af voor het volk bestemd en alzoo uit haren aard onveranderlijk waren, of althans slechts onbeduidende wijzigingen konden ondergaan. Of er nu genoegzame grond bestaat, om eene latere redactie van het Boek der Oorsprongen, na den Deuteronomist — waarvan uit het bovenstaande alleen de mogelijkheid blijkt — werkelijk aan te nemen, is zeer moeijelijk te beslissen, doch zulk eene redactie is verre van onwaarschijnlijk [10]).

[9]) Dit is evenwel het meest gewone gevoelen, voorgestaan o. a. door Bleek, Stähelin, de Wette, von Lengerke, Ewald, Riehm en naar het schijnt ook Hupfeld. Het was vroeger ook mijne meening, die ik nog blijf verkiezen boven het tegenovergestelde gevoelen van von Bohlen, George, Vatke (§ 10 n. 4). Doch langzamerhand heeft zich bij mij de overtuiging gevestigd, 1°. dat er in de meening der laatstgenoemden meer waarheid was, dan door de voorstanders der eerste wordt erkend; 2°. dat het B. d. O., *zooals wij het thans bezitten*, niet dien hoogen ouderdom hebben kan, dien b. v. Bleek, de Wette en Ewald daaraan toekennen. Toen het mij nu gebleken was (verg. § 14), dat inderdaad dringende bewijzen voor eene meermalen herhaalde omwerking van het B. d. O. pleiten, lag het ook voor de hand op grond van dit resultaat eene andere voorstelling te beproeven van de betrekking tusschen dat boek en Deuteronomium, eene voorstelling, welke tusschen de tot heden voorgedragen gevoelens ongeveer het midden houdt.

[10]) Het is hier de plaats, om den bijzonderen aard der moeijelijkheden, waarmede wij hier te kampen hebben, in het licht te stellen. Het onderzoek in § 19 heeft ons geleerd, dat vele verordeningen van de priesterlijke wet waarschijnlijk nooit zijn nagekomen, b. v. die over den grooten verzoendag en over het sabbat- en jubeljaar. De vraag is nu, of welligt nog andere voorschriften van het B. d. O. alleen in theorie bestonden en in de praktijk nooit zijn ingevoerd? Men kan haar b. v. opwerpen ten aanzien van *Num.* XXXI (verg. § 19 n. 30); en vooral ten aanzien van de voorschriften omtrent de inkomsten der priesters, *Num.* XVIII. Het is althans opmerkelijk, dat b. v. *de tienden* slechts éénmaal (*Amos* IV: 4) vermeld worden, afgezien van hetgeen de Chroniekschrijver (2 *Chr.* XXXI: 5, 6, 12) over de regering van Hizkia, en het boek *Nehemia* (H. X: 37, 38; XII: 44; XIII: 5, 12) over de periode na de ballingschap me-

dedeelt. Nu wijken, gelijk men weet, juist ten aanzien van de priesters en hunne inkomsten, de eischen der Deuteronomische wetgeving van die der priesterlijke wetten in meer dan één opzigt af (boven § 10 n. 9). Hoe moet die afwijking verklaard worden? Matigt de Deuteronomist in het belang des volks de eischen der priesters, zoodat zij, die zich aan zijne voorschriften hielden, minder opbragten dan zij vroeger plagten te doen? Of was de priesterlijke wet nooit opgevolgd en vorderde alzoo de Deuteronomist het mindere, omdat het meerdere gebleken was onbereikbaar te zijn? Of hebben de priesters, na den Deuteronomist, hunne eischen verhoogd, omdat hetgeen hun door hem was toegelegd aan hunne behoeften niet voldeed? Dezelfde vragen kan men opwerpen ten aanzien van het onderscheid tusschen priesters en Levieten, dat in Deuteronomium veel minder scherp wordt gehandhaafd dan in het B. d. O., b. v. *Num.* XVIII (verg. XVI). Waren de Levieten, ten tijde van den Deuteronomist, minder scherp van de priesters gescheiden dan vroeger? Werd alzoo de priesterlijke wet in zijnen tijd *niet langer* in al haren omvang uitgevoerd? Of is de scherpe onderscheiding van priesters en Levieten eerst na Deut. doorgevoerd, evenals de bevoegdheid tot offeren niet van den aanvang af, maar eerst langzamerhand uitsluitend aan de priesters is toegekend geworden (§ 19 *Eerste Afd.* B)? Reeds vroeger en nog onlangs door J. Orth (*La tribu de Lévi et la loi*, in Nouv. Rev. de Théol. III. 384—400, verg. IV: 350—60) is het antwoord op deze vragen gezocht in de schildering, door Ezechiël H. XL—XLVIII ontworpen van den nieuwen tempel. Herhaalde malen spreekt deze profeet het uit, dat daarin alleen de afstammelingen van Zadok (verg. 1 *Kon.* II: 35, 27; 1 *Sam.* II: 27 verv.) de priesterlijke dienst zullen waarnemen (*Ez.* XL: 46; XLIII: 19; XLIV: 6—16; XLVIII: 11). Doch hij geeft ook reden van die bepaling (H. XLIV: 6 verv.): omdat de Levieten zich schuldig gemaakt hebben aan afgoderij en daarin het volk zijn voorgegaan, daarom (vs. 10—14) zullen zij de lagere diensten waarnemen, terwijl de Zadokieten-alléén priesters zijn en tot Jhvh naderen. Hij regtvaardigt dus de uitsluiting der Levieten van het priesterschap historisch. Doch dit zou geheel overbodig zijn geweest, indien de voorschriften van het B. d. O. toen reeds algemeen bekend en ingevoerd waren: immers volgens die voorschriften kunnen alleen de afstammelingen van Aäron aanspraak maken op de priesterlijke waardigheid en zijn de Levieten daarvan *door hunne geboorte* uitgesloten (verg. *Num.* XVIII: 3 enz.). Ezechiël onderstelt dus blijkbaar den toestand, dien wij uit Deut., inzonderheid uit H. XVIII: 6—8 kennen, doch terwijl hij dien voor de toekomst wijzigt, beroept hij zich niet op de Mozaïsche wet, hetgeen hij toch had kunnen doen, indien hij die redactie daarvan bezat, welke wij thans voor ons hebben. Uit dit alles wordt door Orth de gevolgtrekking afgeleid, dat de wetgeving der boeken Exodus—Numeri jonger dan Ezechiël en vermoedelijk in de Babylonische ballingschap ontstaan is. Wij kunnen ons die meening niet toeëigenen (verg. n. 19, 20), maar achten het niet onwaarschijnlijk, dat er eenige waarheid in ligt, deze namelijk, dat *de laatste wijziging* en *eindredactie* van het B. d. O. later valt dan de Deuteronomische wetgeving, zoodat de jongste bepalingen, in dat boek vervat, ten tijde van Ezechiël nog niet algemeen bekend en ingevoerd waren; zoo verklaart het zich, dat de profeet zich niet daarop beroept, maar zijne bepalingen omtrent de Levieten historisch meent te moeten regtvaardigen.

B. Bepaling van den tijd, waarin de wetgevende en historische oorkonden van den Pentateuch geschreven zijn. Ons onderzoek naar het juiste tijdstip, waarop de oorkonden van den Pentateuch ontstonden, behoort te beginnen bij het boek Deuteronomium, omdat ten aanzien daarvan de meeste zekerheid schijnt te kunnen verkregen worden. De Deuteronomische wetgeving onderstelt het bestaan van den Salomonischen tempel [11]) en de regering van Salomo in het algemeen [12]); zij is jonger dan Josaphat [13]) en dan Hizkia [14]). Daarentegen schijnt zij aan Josia's hervorming ten grondslag te liggen [15]) en moet derhalve *onder de regering van* Manasse *zijn te boek gesteld* [16]). Met deze tijdsbepaling stemmen nog enkele andere bijzonderheden, behalve de boven bedoelde, uitnemend wel overeen [17]). Daarenboven was de regering van Manasse (696—642 v. Chr.) in elk opzigt de geschikte tijd om zulk eene poging tot ontwikkeling en invoering van het Mozaïsme, als wij in het boek Deuteronomium opmerken, in het leven te roepen, en verklaart zij tevens de eigenaardige inkleeding der Deuteronomische wetgeving volkomen [18]).

[11]) Verg. § 10 n. 9, waar de onderscheidene plaatsen, die hier in aanmerking komen, genoemd werden. Wel is waar zou men nog altijd kunnen beweren, dat de Deuteronomist zich evenzoo kon uitdrukken, indien hij vóór den tempelbouw schreef. Doch het blijft immer opmerkelijk, dat op al die plaatsen zonder onderscheid sprake is van הַמָּקוֹם *in het enkelvoud*, terwijl de schrijver, indien hij aan den her- en derwaarts trekkenden tabernakel gedacht had, zich ook, ja misschien juister van het meervoud had kunnen bedienen. Ook bedenke men, dat de „zegen van Mozes" (*Deut.* XXXIII: 12) de woning van Jhvh, op het grondgebied van den stam Benjamin gelegen, stellig kent.

[12]) Verg. § 19 n. 28, 29. Dat inderdaad de koningswet (*Deut.* XVII: 14—20) geschreven werd na Salomo en met de bepaalde bedoeling om afdwalingen als de zijne te voorkomen, blijkt vooral duidelijk uit vs. 17, inzonderheid uit de woorden וְלֹא יָסוּר לְבָבוֹ. Het is volstrekt ondenkbaar, dat Salomo zijne ongehoorzaamheid aan de wet zóóver zal hebben gedreven, dat hij niet alleen tegen haar voorschrift zondigde (d. i. zich vele vrouwen nam), maar ook hare bezorgdheid voor de mogelijke gevolgen van die overtreding door zijn gedrag regtvaardigde. Daarentegen is het zeer natuurlijk, dat een later wetgever zijne vermaning aandringt door kortelijk te verwijzen naar het treurige gevolg, dat hare verwaarloozing door Salomo had na zich gesleept. Men vergete daarbij niet, dat het juist de huwelijken met vreemde vrouwen waren, die tot het plegen van afgoderij aanleiding geven konden en werkelijk aan Salomo gegeven hebben (1 *Kon.* XI: 1—6). Een wetgever, die van Salomo niets afwist, kon derhalve niet schrijven: „hij zal zich niet vele *vrouwen* nemen, opdat zijn

hart niet afwijke" — maar had er noodwendig moeten bijvoegen: niet vele *vreemde* vrouwen. Daarentegen was voor ieder, die Salomo's geschiedenis kende, het enkele נשים volkomen duidelijk.

[13]) Dit volgt uit 2 *Chr.* XIX: 8—11 verg. met *Deut.* XVII: 8—13. Dat beide plaatsen parallel zijn blijkt daaruit, dat beide handelen over een geregtshof te Jeruzalem (2 *Chr.* vs. 8; *Deut.* vs. 8, 10), zamengesteld uit priesters, Levieten en leeken (2 *Chr.* vs. 8; *Deut.* vs. 9); een hof van appèl in zekeren zin, dat over zoodanige zaken besliste, die den plaatselijken regter te moeijelijk waren (2 *Chr.* vs. 10; *Deut.* vs. 8); aan welks hoofd in geestelijke zaken de opperpriester, in wereldlijke aangelegenheden een leek stond (2 *Chr.* vs. 11; *Deut.* vs. 9, 12 (ואל־ [או אל־] השפט). Verder valt in het oog, dat *Deut.* XVII: 8—13 het bestaan der Jeruzalemsche regtbank *onderstelt*, geenszins het geregtshof *instelt*. Dit blijkt uit de woorden zelve van den wetgever ten duidelijkste, b. v. uit vs. 9 (אשר יהיה בימים ההם), verder uit den geheelen vorm der wet, die de strekking heeft om te vermanen tot opvolging van de voorschriften dier regtbank (vs. 10—13) — hetgeen alleen zin heeft, wanneer de regtbank er reeds was. Van daar dan ook, dat 2 *Chr.* XIX: 8—11 Josaphat iets nieuws instelt; hij beroept zich daarbij, evenmin als de geschiedschrijver, op een voorschrift der wet, waarvan zijne instelling een uitvloeisel was: het Jeruzalemsche geregtshof is eene schepping van Josaphat. Dit alles laat geene andere conclusie toe dan deze: de wet, *Deut.* XVII: 8—13 meêgedeeld, — en bijgevolg geheel Deuteronomium, welks eenheid algemeen erkend wordt — is na Josaphats regering ontstaan — vermoedelijk zelfs geruimen tijd na Josaphat, want de door hem ingestelde regtbank behoefde de sanctie des wetgevers niet meer, maar was zoozeer in de gewoonten des volks ingeweven, dat haar bestaan eenvoudig kon worden ondersteld. Schultz (*das Deut. erklärt* S. 47 ff.) ziet zich genoodzaakt, den duidelijken zin der geheele verordening geweld aan te doen, om haren naauwen zamenhang met 2 *Chr.* l. l. te kunnen loochenen; zijne verklaring verdient geene opzettelijke wederlegging.

[14]) Zoowel de hervorming van Hizkia (2 *Kon.* XVIII: 4), als die van Josia (2 *Kon.* XXII verv.), beoogde de afschaffing der afgoderij en de centralisatie der eeredienst. Beide komen zij derhalve in strekking overeen met de Deuteronomische wetgeving. Deze ging (n. 15) aan Josia's hervorming vooraf — maar ook aan die van Hizkia? Deze vraag moet ontkennend worden beantwoord 1°. omdat het oudste berigt aangaande Hizkia's hervorming (2 *Kon.* XVIII: 4) volstrekt geen melding maakt van haren wettelijken grondslag, geheel anders dan bij Josia (2 *Kon.* XXII verv.); 2°. omdat Hizkia's tijdgenooten, Jesaja en Micha, niet toonen het boek Deuteronomium te kennen (§ 20 n. 15, 16) — hetgeen onverklaarbaar zijn zou, indien het bij hun leven een' zoo hoogst belangrijken invloed had uitgeoefend; 3°. omdat het in zich zelf waarschijnlijker is, dat de (ten deele mislukte) praktijk aan de theorie, dan dat deze aan gene zal zijn voorafgegaan. Zie de nadere ontwikkeling van dit denkbeeld in n. 18.

[15]) Verg. § 19 n. 35. Daarbij neme men in aanmerking, dat Jeremia, die vijf jaren voor Josia's hervorming als profeet optrad, duidelijk toont het boek Deuteronomium te kennen (§ 20 n. 19).

[16]) Dit is het gevoelen van Ewald (*Gesch. des Volkes Israël* III: 682—689); Riehm (*die Gesetzgebung Mose's im Lande Moab*, S. 78—106); Bleek (*Einl.*

S. 292 ff.) met wie anderen, zooals de Wette, Vatke, George hoofdzakelijk overeenstemmen. Veth (B. W. II 597) stelt den Deuteronomist onder Achaz of Hizkia.

[17]) Zij zijn de volgende: 1°. *Deut.* IV: 9; XVII: 3 wordt gewaarschuwd tegen eene bepaalde soort van afgoderij, de aanbidding van het heir des hemels (צְבָא הַשָּׁמָיִם). Van deze afgoderij wordt in de echte godspraken van Jesaja nooit gewag gemaakt (anders *Jes.* XXIV: 21; XXXIV: 4), maar wel bij Zephanja (H. I: 5) en Jeremia (H. VIII: 2; XIX: 13; XXXIII: 22). De schrijver van de boeken der koningen vermeldt hare afschaffing door Josia (2 *Kon.* XXIII: 4, 5) en spreekt er verder nog eens van, in eene algemeene beschouwing over den godsdienstigen toestand van het rijk der tien stammen (2 *Kon.* XVII: 16). Uit dit alles volgt, dat eene waarschuwing tegen die afgoderij onder Manasse's regering zeer gepast was. 2°. Het zoogenaamde *lied van* Mozes (*Deut.* XXXII: 1—43) is waarschijnlijk ouder dan het boek Deuteronomium, door den schrijver — hoezeer ten onregte — aan Mozes toegekend, en daarom door hem opgenomen. Doch dit lied zelf behoort tot de Assyrische periode, gelijk èn de inhoud (vs. 21—27) èn de vorm aantoonen. Bijgevolg moet de auteur van het boek zelf ongeveer in dien tijd geleefd hebben, waarin wij hem boven plaatsten. — Nog andere bijzonderheden brengt Riehm t. a. p. S. 89—105 ter sprake.

[18]) Wij gaan daarbij uit van de historische berigten over Manasse 2 *Kon.* XXI: 1—18; 2 *Chr.* XXXIII: 1—20. Zij stemmen daarin overeen, dat Manasse op schaamtelooze wijze afgoderij pleegde, den tempel te Jeruzalem verontreinigde, het werk van zijnen vader Hizkia vernielde en daarbij veel onschuldig bloed vergoot. Verder blijkt, dat het onder zijne regering niet ontbrak aan profeten, die naar aanleiding van al die gruwelen hunne waarschuwende stem verhieven. Een hunner was de auteur van Deuteronomium. Manasse's handelwijze moest hem en zijne geestverwanten te smartelijker aandoen, naarmate zij scherper afstak tegen Hizkia's rigting. Maar daardoor juist voelde hij zich opgewekt, om eene poging tot grondige verbetering van den godsdienstigen toestand te beproeven. Hij kon zich te dien einde alleen *tot het volk* wenden, niet tot den koning, wiens vijandige gezindheid tegen de theokratie hem bekend was. Zoo doet hij dan ook in de vermanende en de wetgevende toespraken van zijn geschrift. Dat hij ze aan Mozes in den mond legde (verg. evenwel § 2 en § 7 n. 1), is zeker naar onze begrippen van zedelijkheid niet goed te keuren. Doch het staat ons niet vrij, een tijdgenoot van Manasse naar onze begrippen te beoordeelen. Veeleer moeten wij, op grond van Deuteronomium, erkennen, dat zulk eene *pia fraus* in die dagen met eene hooge mate van godsdienstige ontwikkeling kon gepaard gaan. Ook vergete men niet, dat er eene *krachtige* poging moest worden gewaagd, indien men wilde slagen in eene taak, die Hizkia, door Jesaja gerugsteund, slechts ten deele had kunnen volbrengen. De inkleeding der Deuteronomische wetgeving nu was bij uitnemendheid geschikt tot bereiking van het voorgestelde doel. De schrijver kon haar te eer kiezen, omdat hij zich bewust was niets anders te beoogen dan de instandhouding van hetgeen Mozes zelf had in het leven geroepen. Alleen dán zou hij voor zoodanig een' vorm zijn teruggedeinsd, wanneer hij gemeend had te staan onder de heerschappij van de letter eener door Mozes geschreven thora. Doch

hoewel hij de bestaande verzamelingen van wetten kende — welker auteurs reeds dezelfde vrijheid in het gebruiken van Mozes' naam zich hadden veroorloofd — hij was evenmin een dienaar der letter als b. v. Jesaja of Micha (§ 20 n. 4, 5), zoodat hij meende slechts gebruik te maken van zijn goed regt, wanneer hij naast de priesterlijke wet of andere wetboeken zijn eigen, gedeeltelijk daaraan ontleend geschrift plaatste. Zie verder Riehm t. a. p. S. 106—116, 126—136. Gissingen over de bronnen, waaruit de Deuteronomist kan geput hebben, vindt men bij Bleek (*Einl.* S. 309 ff.). Met zekerheid kan daaromtrent niets bepaald worden: de Deuteronomist kende natuurlijk de bestaande wetbundels, waarvan zeker sommige thans verloren zijn; doch hij maakte daarvan vrij gebruik en liet zich althans evenzeer leiden door hetgeen hij in het werkelijke leven opmerkte, en door de behoeften, welke zich daarbij aan hem voordeden.

De Salomonische tempel bestond van het jaar 1005 tot 588 v. Chr. In dat tijdvak is het Boek der Oorsprongen ontstaan. Vóór den tempelbouw waren de noodzakelijke voorwaarden tot de schepping van zulk een werk niet aanwezig [19]). Doch naar het schijnt werd reeds onder Salomo's regering of althans kort daarna door een' priester of Leviet de grondslag tot het Boek der Oorsprongen gelegd, en hebben wij alzoo de geschiedverhalen van Genesis, die ons bleken aan dat boek ontleend te zijn en tot de oudste bestanddeelen daarvan te behooren, voor een product der Salomonische eeuw te houden [20]). Zeker werden reeds door dien oorspronkelijken auteur, Salomo's tijdgenoot, nagenoeg dezelfde onderwerpen van wetgeving behandeld, waarmede het tegenwoordige Boek der Oorsprongen zich bezig houdt [21]), doch naarmate de toestand van het volk en van den priesterstand zich wijzigde en de religieuse en priesterlijke voorstellingen zich ontwikkelden, deed zich ook de behoefte gevoelen om het oorspronkelijke wetboek aan te vullen en te veranderen, en werd, in verband daarmede, ook de geschiedenis van den Mozaïschen tijd uitvoeriger verhaald (§ 14). Reeds werd opgemerkt, dat het kritisch onderzoek nog niet ver genoeg gevorderd is, om nu reeds het later toegevoegde van het oorspronkelijke af te scheiden (§ 14 n. 5), veelmin om den juisten ouderdom van het een en het ander met volstrekte zekerheid te bepalen. Toch schijnt de bewering geenszins gewaagd, dat b. v. *Lev.* XVI, XVII, *Num.* XVI, XVIII, XXXI tot de jongere of jongste bestanddeelen van het Boek der Oorsprongen behooren, welker redactie in hunnen tegenwoordigen vorm later

moet worden gesteld dan die van Deuteronomium [22]). In het algemeen kunnen wij, in het onderzoek naar de ontwikkeling der priesterlijke wetgeving, alleen aan bewijzen, aan de wetten zelve en hare onderlinge vergelijking ontleend, kracht toekennen, vermits de profeten — gelijk ons boven (§ 20) gebleken is — zeer zelden eenige bekendheid met die wetgeving aan den dag leggen en bijgevolg ons bij de bepaling van den ouderdom harer bestanddeelen geene hulp verleenen [23]).

19) Vóór dien tijd verkeerde de eeredienst nog in ongeregelden toestand en ontbrak het den priesters en Levieten aan een gemeenschappelijk middenpunt hunner werkzaamheid. Daarbij werden eerst onder David betrekkingen aangeknoopt met omliggende volkeren, vooral met de Phoeniciërs. Vóór de laatste jaren van Davids regering leefde Israël in voortdurende oorlogen met het buitenland, en ontbrak eene eigenlijke volkseenheid. Eerst onder Salomo heerschte er vrede en nam ten gevolge daarvan de welvaart en de beschaving toe. Wanneer men bedenkt, dat tot het B. d. O. onder anderen ook de cosmogonie *Gen.* I: 1—II: 4ª en de genealogie *Gen.* V behooren, dan zal men zich ligtelijk overtuigen, dat zulk een werk althans niet vóór Salomo ontstaan kon.

20) Voor deze tijdsbepaling pleiten de navolgende gronden: 1⁰. *Gen.* XVII: 6, 16; XXXV: 11 wordt aan Abraham en Jakob beloofd, dat koningen uit hen zullen voortkomen. Die belofte kon niet in het Rigteren-tijdvak, of onder Samuel (verg. 1 *Sam.* VIII), maar onder David of Salomo den Israëliet belangstelling inboezemen en door hem als de aankondiging eener blijde toekomst worden aangemerkt — en als zoodanig komt zij toch ongetwijfeld t. a. pp. voor. Ook *Gen.* XXXVI: 31 zou hier in aanmerking komen, indien het ons niet gebleken was, dat de oorkonde, waartoe deze aanteekening behoort, niet tot het B. d. O. kan worden gebragt (§ 13 n. 10; 16 n. 3). Nu volgt daaruit alleen, dat ook deze oorkonde — eene der bronnen van den Jhvhist (n. 24) — na de invoering van den koninklijken regeringsvorm, en wel vermoedelijk niet lang daarna geschreven is; 2⁰. al zeer spoedig na den tempelbouw en de vestiging der priesters te Jeruzalem moest zich de behoefte doen gevoelen aan eene vaste regeling hunner werkzaamheden, die juist in het B. d. O. — en zeker ook reeds in zijne eerste redactie — gegeven werd. Salomo's regering was ook op staatkundig gebied aan organisatie van het bestaande gewijd (1 *Kon.* IV) en alzoo een voorbeeld ter navolging voor de Jeruzalemsche priesters; 3⁰. de groote omwenteling in de inrigting der eeredienst, die door den tempelbouw was tot stand gebragt, moest als van zelve aanleiding geven tot het beschrijven en alzoo tevens tot het bewaren der Mozaïsche instellingen, inzonderheid van die, welke anders zouden zijn verloren gegaan. Eene uitvoerige schildering als die, welke wij *Ex.* XXV—XXXI en XXXV—XL aantreffen is bijna alleen onder de regering van Salomo verklaarbaar. Men vergete daarbij niet op te merken, dat de Salomonische tempel in menig opzigt naar het model van den tabernakel gebouwd was, zoodat de beschrijving van den laatsten — dien Salomo's tijdgenoot nog door eigene aanschouwing kende — tevens eene regtvaardiging was van de inrigting des tempels. — Aan deze bewijzen voegt Ewald

(t. a. p. I: 101 f.) nog een vierde toe, ontleend aan 1 *Kon.* VIII: 1—11, welk berigt volgens hem tot het B. d. O. behoort, hoezeer niet in dien vorm, waarin wij het thans bezitten, overgewerkt en geïnterpoleerd door een' later schrijver. Deze meening steunt op het spraakgebruik dier verzen, dat volgens Ewald op merkwaardige wijze met dat van het B. d. O. overeenstemt. Hij wijst op het gebruik van נָשִׂיא in vs. 1; op de formule כָּל־עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הַנּוֹעָדִים עָלָיו in vs. 5; op de overeenkomst van vs. 7, 8 met *Ex.* XXV: 13 verv. 20; XXXVII: 9; *Num.* IV: 6 verv. en van vs. 10, 11 met *Ex.* XL: 34, 35. Naardien evenwel Ewald zelf erkennen moet, dat tegenover deze punten van overeenkomst ook belangrijke afwijkingen staan (b. v. in vs. 1, 2, 3 en vooral vs. 9), zoo zou ik de overeenkomst veeleer uit navolging van den Pentateuch verklaren, dan uit de identiteit des auteurs. Aan den éénen kant toch staat vast, dat de schrijver van 1 *Koningen* den Pentateuch kende; aan den anderen kant is het zeer natuurlijk, dat hij zich bij de beschrijving der tempelwijding bediende van uitdrukkingen, aan *Ex.* XXV verv. ontleend. Daarbij zou de schrijver van het B. d. O. niet verzuimd hebben de maand aan te geven, waarin de tempel werd ingewijd; doch de opgave in vs. 2 is zeker niet van zijne hand (Ewald t. a. p. S. 101 n. 1); men zou dus moeten onderstellen, dat zijne tijdsbepaling weggelaten en door eene andere vervangen was — hetgeen zeker minder waarschijnlijk is dan de onderstelling, dat een later auteur in vs. 2 en elders zijn eigen spraakgebruik, in vs. 5, 7, 8, 10, 11 dat van het hem bekende B. d. O. volgt. Overigens gaat Ewald te regt uit van de onderstelling, dat de schrijver van het B. d. O. zijn werk verder heeft voortgezet dan tot den dood van Mozes, zooals ons beneden (Hoofdstuk II) blijken zal.

21) Dit volgt deels uit den aard der zaak, deels uit hetgeen in de vorige aant. sub 2 en 3 werd beredeneerd: een werk, waartoe *Gen.* II: 2, 3 behoorde, moet aanstonds de instelling van den Sabbat behelsd hebben; wegens *Gen.* XVII (instelling der besnijdenis) handelde het waarschijnlijk ook over de regten der leden van het bondsvolk, in onderscheiding van de vreemdelingen enz. Doch zoo zeker dit in het algemeen heeten mag, even moeijelijk is het in bijzonderheden aan te wijzen, welke onderwerpen in die eerste redactie van het B. d. O. behandeld werden, welke daarentegen voor eene latere omwerking bewaard bleven.

22) De groote verzoendag (*Lev.* XVI) schijnt eene instelling van later tijd te zijn, de uiterste consequentie van het geheele reinigingsstelsel, dat in het B. d. O. wordt uitgewerkt; daarbij wordt hier (vs. 29, 31), evenals elders in het B. d. O. (*Lev.* XXIII: 27, 29, 32; *Num.* XXIX: 7; XXX: 13), de formule עִנָּה אֶת־נַפְשׁוֹ gebruikt om *het vasten* aan te duiden: te regt schijnt Credner, *der Prophet* Joël (Halle, 1831) S. 149 op te merken, dat dit een spraakgebruik is van later tijd, dat eene ontaarding van het vasten in eene bloot werktuigelijke daad onderstelt en tegen die ontaarding gerigt is; andere schrijvers gebruiken het werkwoord צוּם, b. v. *Joël* I: 14; II: 12, 15; *Rigt.* XX: 26; zelfs Jeremia H. XIV: 12; XXXVI: 6, 9; eerst Deutero—Jesaja herhaalt de formule van het B. d. O. (H. LVIII: 3, 5, 10); verg. nog *Ps.* XXXV: 13. Evenwel moet worden erkend, èn dat de *ritus* in het gansche organisme van het boek wèl voegt (verg. *Ex.* XXX: 10; *Lev.* XXIII: 26 verv. XXV: 9; *Num.* XXIX: 7 verv.), èn dat het stilzwijgen van het geheele O. T. over deze pleg-

tigheid uit haar min of meer privaat karakter ten deele kan worden verklaard, weshalve het niet geheel zeker is, dat de indruk, dien wij bij het lezen der verordening ontvangen, ons niet bedriegt. — *Lev.* XVII, bepaaldelijk vs. 1—9 heeft dezelfde centraliserende strekking als de Deuteronomische wet; deze laatste schijnt zelfs met den inhoud dier verzen niet bekend te zijn, blijkens *Deut.* XII: 8, 9: immers het is bijna ondenkbaar, dat de Deuteronomist Mozes de verklaring zou hebben in den mond gelegd, dat de eenheid van godsvereering in de woestijn nog niet bestond, indien hij geweten (of althans bedacht) had, dat zij in *Lev.* XVII, onder bedreiging van de doodstraf voor elken overtreder, werd ingevoerd. — Wat *Num.* XXXI betreft verg. men § 14 n. 13: eene priesterlijke „Tendenz" — in den min gunstigen zin des woords — gelijk wij die in deze wet opmerken, is aan het oorspronkelijke B. d. O. vreemd. — *Num.* XVI en XVIII — in dit laatste hoofdstuk inzonderheid die bepalingen, welke het onderscheid tusschen priesters en Levieten inscherpen — behooren bijeen. Zij kwamen reeds ter sprake in n. 10. Dat hunne eindredactie later moet worden gesteld dan die van Deuteronomium wordt bevestigd door *Deut.* XI: 6, waar de schrijver toont niet bekend te zijn met het aandeel van Korach in den opstand van Dathan en Abiram (verg. § 5 n. 3; 14 n. 12; 22 n. 9) — maar dan ook niet met die verordeningen, welke met Korachs oproerige onderneming in onmiddellijk verband worden gebragt.

23) Een enkel voorbeeld moge mijne bedoeling ophelderen. Het verbum פרש in den zin van *verklaren, duidelijk maken* is in het Arameesch zeer gewoon (en komt ook in het Bijbelsche Arameesch voor, *Ezr.* IV: 18) en wordt overigens, hoewel zeldzaam, in de jongste Hebreeuwsche geschriften gebruikt: *Neh.* VIII: 8 verg. met *Esth.* IV: 7; X: 2 (*Spr.* XXIII: 32 en *Ezech.* XXXIV: 12 zijn van een' anderen aard). Toch wordt ditzelfde verbum in de genoemde beteekenis tweemalen in het B. d. O. gebruikt: *Lev.* XXIV: 12; *Num.* XV: 34 — in pericopen alzoo (*Lev.* XXIV: 11—23; *Num.* XV: 32—36), die ook in andere punten met elkander overeenkomen, zeker ook hierin dat zij niet op zuiver-historische overlevering rusten, maar eene regtsvraag in historischen vorm beantwoorden. Ik aarzel niet die beide pericopen onder de jongere bestanddeelen van het B. d. O. te stellen. Dit oordeel wordt bevestigd, wat *Lev.* XXIV betreft, door den gebrekkigen zamenhang tusschen vs. 17—22 en hetgeen voorafgaat en volgt; wat *Num.* XV aangaat, door de nabuurschap van vs. 37—41, die reeds om den geest, dien zij ademen, niet tot Salomo's eeuw, maar tot een veel later tijd gebragt moeten worden.

Naardien de jhvhistische geschiedverhalen eene meer ontwikkelde overlevering behelzen en in het algemeen zich als jonger voordoen dan het Boek der Oorsprongen, met name dan die gedeelten, welke boven aan een' tijdgenoot van Salomo werden toegekend (verg. n. 20 en § 13 n. 12; § 16 n. 7—10), zoo kunnen zij eerst na Salomo en de scheuring des rijks zijn te boek gesteld. De tijd hunner opteekening valt alzoo tusschen de jaren 975 en 775 v. Chr., vermits Hosea en na hem Jesaja en Micha duidelijk toonen ze te kennen (§ 20 n. 14, 15). In het eerste

gedeelte van dit tijdvak mogen vooral die oorkonden ontstaan zijn, welke de Jhvhist (de auteur van *Gen.* II: 4b—IV) kende en gebruikte, terwijl hij zelf omstreeks het jaar 800 v. Chr. kan geleefd hebben. Het is evenwel niet alleen mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk 1°. dat sommige oorkonden, door hem opgenomen, van nog ouder dagteekening en misschien reeds onder David of Salomo, indien niet nog vroeger, ontstaan zijn [24]; 2°. dat ook nog na het jaar 800 v. Chr. enkele dier jhvhistische of profetische verhalen geschreven werden, welke later in den Pentateuch opgenomen zijn [25]. De jongere elohistische verhalen in Genesis en de eerste hoofdstukken van Exodus moeten met de jhvhistische ongeveer gelijktijdig zijn (§ 16 n. 8—10). Terwijl het, aan den éénen kant, gewaagd schijnt, den juisten tijd, waartoe ieder verhaal of elke groep van verhalen behoort, naauwkeuriger te bepalen [26], pleiten, aan den anderen kant, voor het hier aangewezen tijdvak van ruim twee eeuwen de krachtigste bewijzen [27].

[24] Verg. boven n. 7 en 8. Wat *Gen.* XIV betreft, uit vs. 14 blijkt, dat dit hoofdstuk geschreven werd na de verovering des lands door Josua en na de vestiging der Danieten in Laïs (*Rigt.* XVII, XVIII). Doch het is zeer wel mogelijk, dat het ontstaan is in het Rigteren-tijdvak, of — indien Salem vs. 18 Jeruzalem is — onder Davids regering. Met zekerheid laat zich evenwel hier niets beslissen.

[25] Zoo wordt b. v. de geschiedenis van Bileam (*Num.* XXII—XXIV) het eerst door Micha (H. VI: 5) gebruikt. Het is derhalve mogelijk, dat zij eerst na 800 v. Chr. werd te boek gesteld, want Micha's profetie valt niet vóór het jaar 725 v. Chr. Dat zij inderdaad eerst omtrent 750 v. Chr. geschreven is, tracht Ewald t. a. p. I. 144—148 waarschijnlijk te maken. Verg. zijne *Jahrbücher der Bibl. Wissenschaft* VIII. S. 1 ff. en verder H. Oort, *Disp. de hist. Bileami* p. 82 sqq.

[26] Niemand heeft hieraan meer zorg besteed dan Ewald (I: 130 ff.). Behalve het B. d. O. en zijne bronnen (I: 81—129), ziet hij in de boeken Exodus—Numeri overblijfselen van drie verhalers — door hem „der dritte, vierte und fünfte Erzähler der Urgeschichten” genoemd. De *derde verhaler* — niet verschillende van onzen jongeren Elohist — is de auteur o. a. van *Gen.* XX, XXIX—XXXI en van een groot deel der geschiedenis van Jozef; hij leefde in de 10de of 9de eeuw, in het rijk der tien stammen (S. 130—133). De *vierde verhaler* — ongeveer overeenkomende met onzen Jhvhist — is de auteur van *Gen.* II, III, XII enz. en leefde tegen het einde der 9de of in het begin der 8ste eeuw (S. 133—141). De *vijfde verhaler* eindelijk, van wien o. a. *Num.* XXII—XXIV afkomstig is, schreef omstreeks 750 v. Chr. (S. 141—153) en is de redactor van de vier eerste boeken van den Pentateuch. Dat er in deze voorstelling veel waars ligt, zou ik ongaarne loochenen. Maar in vele bijzon-

derheden is zij onbewijsbaar, waarom het mij verkieslijk scheen niets meer te bepalen, dan boven geschied is.

27) De grenzen van dat tijdvak zijn, gelijk ons gebleken is, aan beide zijden naauwkeurig bepaald: niet vóór 975, niet na 775 of 750 v. Chr. kunnen de profetische verhalen zijn te boek gesteld. Vragen wij nu, of inderdaad dit tijdvak met den geest en den vorm dier verhalen overeenkomt, dan kan deze vraag zonder aarzeling bevestigend worden beantwoord. Afgezien van afzonderlijke uitspraken, die op een bepaald tijdvak wijzen (b. v. *Num.* XXIV: 17—24), komen hier de volgende verschijnselen van algemeenen aard in aanmerking: 1°. de overeenkomst tusschen de denkbeelden en verwachtingen der jhvhistische en jongere elohistische verhalen en die der oudere profeten, Joël tot Jesaja en Micha, is zóó treffend, dat zij zich alleen uit beider gelijktijdigheid voldoende laat verklaren. Voorbeelden werden reeds bijgebragt § 16 n. 4—6; 17 n. 4. Parallelen uit de profeten bij te brengen is bijna overbodig; met *Gen.* XII: 3 én de parallele plaatsen *Num.* XI: 29; XIV: 21 verg. men *Joël* III; met de § 16 n. 4 aangehaalde plaaatsen *Joël* IV, *Amos* I, II enz. 2°. verhalen als *Num.* XII; *Ex.* XXXIII, XXXIV onderstellen algemeene bekendheid van het profetisme en wijzen op het streven om de verschillende graden van profetische inspiratie en goddelijke openbaring te onderscheiden: ook dit wijst ons op het bovengenoemde tijdvak; 3°. pogingen als *Gen.* II, III tot verklaring van den oorsprong der zonde gaan uit van een ver gevorderd nadenken over den mensch en zijnen zedelijken toestand en moeten worden aangemerkt als eene vrucht van dat streven naar *wijsheid*, dat eerst door Salomo onder Israël inheemsch geworden en eerst na hem met godsdienstige beginselen geheel doordrongen is (*Bijb. Woord.* III: 619 v.). Evenzoo onderstellen *Gen.* IV, X en andere genealogische stukken een voortgezet verkeer met vreemde volkeren, dat eerst onder Salomo regt begonnen was. — Stond het vrij, in bijzonderheden af te dalen, het zou dan niet moeijelijk vallen, het aantal dezer bewijzen nog zeer te vermeerderen.

De ouderdom van het Bondsboek (*Ex.* XX: 22—XXIII) laat zich niet met volstrekte zekerheid bepalen. Vermits evenwel de auteur der oorkonde, door den Jhvhist gebruikt, die het Bondsboek voor Mozaïsch hield (*Ex.* XXIV: 4, 7), waarschijnlijk tusschen 975 en 875 v. Chr. leefde, zoo moet dat boek zelf veel ouder en reeds onder de regering van David (1055—1015 v. Chr.), indien niet nog vroeger ontstaan zijn [28]. Daarmede stemt ook de inhoud des boeks zeer wel overeen [29]. Tegen het gevoelen, dat Mozes zelf het zou hebben geschreven, bestaan gewigtige bedenkingen, die evenwel niet zoozeer den inhoud als wel den vorm der wettelijke voorschriften betreffen [30], zoodat wij het Bondsboek niet alleen voor eene zeer oude, maar ook voor de meest authentieke oorkonde omtrent de Mozaïsche instellingen houden mogen. De wetten, in *Lev.* XVIII—XX bewaard, vertoonen enkele kenmerken van hoogen

ouderdom [31]), maar moeten toch in haren tegenwoordigen vorm jonger zijn dan de eeuw van Salomo, terwijl zij aan de Deuteronomische wetgeving voorafgingen: zij vallen alzoo tusschen 975 en 650 v. Chr., vermoedelijk in de tweede helft van dit tijdvak [32]). *Ex.* XIII: 3—16 eindelijk zal, met de overige oorkonden, door den Jhvhist gebruikt, tusschen 975 en 875 v. Chr. moeten gesteld worden [33]).

[28]) Men kan niet beweren, dat de afstand tusschen Davids regering en de eerste eeuw na de scheuring des rijks onvoldoende is om de meening, dat Mozes de *schrijver* van het Bondsboek was, te doen ontstaan. In eene zoo hooge oudheid, bij het volslagen gemis van alle kritiek, was daartoe een tijdvak van vijftig jaren allezins voldoende, en volgens onze berekening kan de bedoelde afstand nog veel grooter geweest zijn. Is dit zoo, dan schijnt het mij toe, dat de eeuw van David geschikter was, om een werk als het Bondsboek te doen ontstaan, dan de verwarde Rigteren-periode, waarin het bewustzijn van volkseenheid nog zoo weinig ontwikkeld was. Ewald (I: 90 verv.) meent, dat zijn *Buch der Bündnisse*, waartoe ook *Ex.* XXI—XXIII behoort, onder Simsons rigterambt geschreven is. Doch zijne bewijzen zijn ver gezocht.

[29]) Uit *Ex.* XXIII: 14—17 zou men een' lateren oorsprong kunnen afleiden, doch zie n. 2 *f.* en Credner, *der Prophet Joël* S. 215 ff. Overigens komt in het geheele Bondsboek geene enkele bepaling voor, welker ontstaan wij ons niet onder Davids regering of kort te voren denken kunnen. Nader zal dit nog blijken uit n. 30.

[30]) Het valt in het oog, dat de wetgeving van het Bondsboek voor een landbouwend en in Kanaän gevestigd volk bestemd is. Doch — gelijk boven § 8 (bl. 32) reeds werd aangeduid — op zich zelf is dit geen bewijs tegen den Moz. oorsprong des boeks. Alleenlijk kon Mozes, toen hij met Israël bij den Sinaï legerde, niet *onderstellen*, dat het volk reeds in Kanaän gevestigd was, en zijne voorschriften op die onderstelling gronden. En dit is het toch, wat in het Bondsboek bijna doorloopend geschiedt. Wel is waar H. XXIII: 20—33 (verg. XXI: 13) stellen de verovering als nog toekomstig voor, doch dat dit een aangenomen en niet het werkelijk standpunt des wetgevers is, blijkt duidelijk uit al het overige. Men leze b. v. met aandacht H. XXI: 2, 33; XXII: 4, 5, 30; XXIII: 10, 11 („uw land;" „uw wijnstok;" „uw vijgeboom"); 12 (וְהַגֵּר, zonder eenige nadere aanduiding); 19 („uw land"). Daarbij is opmerkelijk, dat in H. XXIII: 16 niet alleen het wonen in Kanaän, maar ook het bestaan van het oogst- en van het inzamelingsfeest wordt ondersteld: die feesten worden t. a. p. niet voor de eerste maal voorgeschreven, maar de wetgeving gaat daarvan uit, dat zij reeds bestaan, en vermaant het volk om ze te vieren. Dit blijkt duidelijk uit het gebruik van het artikel in חַג הַקָּצִיר en חַג הָאָסִיף, dat hier niet — gelijk des noods bij חַג הַמַּצּוֹת in vs. 15; zie evenwel boven n. 3 — uit eene vroegere vermelding dier feesten kan verklaard worden. Ook de herinnering aan het verblijf in Egypte (H. XXII: 20; XXIII: 9) is natuurlijker bij de onderstelling, dat een later schrijver spreekt, dan wanneer Mozes — nog geen vijftig dagen na den uittogt uit Egypte — geacht wordt zich alzoo uit te drukken.

Nog meer geldt deze opmerking van H. XXIII: 15: „want in die maand (Abib) zijt gij uit Egypte getogen.” — Men bemerkt ondertusschen, dat al deze bedenkingen niet zoozeer den Moz. oorsprong der geboden betreffen, als wel het gevoelen, dat Mozes ze in dezen vorm zal hebben opgeteekend.

[31]) Men geve acht op het herhaalde אני יהוה אלהיכם (*Lev.* XVIII: 2, 6, 21, 30; XIX: 4, 10, 12, 14, 16, 18, 25, 28, 30—33, 36, 37; XX: 7, 8, 24), dat ook in den Decalogus (*Ex.* XX: 2) voorkomt; verder op de kortheid en duidelijkheid der meeste voorschriften. Zie Ewald t. a. p. II: 166, 205—217 verg. met I: 25ff.

[32]) Verg. n. 5. Uit de daar aangevoerde plaatsen blijkt, dat de auteur van *Lev.* XVIII—XX het B. d. O., zoo al niet in zijnen tegenwoordigen vorm, dan toch in eene vroegere redactie kent, gelijk later nog door *Lev.* XIX: 21, 22 bewezen wordt. Verder is in deze hoofdstukken zekere toenadering op te merken tot het Deuteronomisch spraakgebruik, b. v. in de formule משפטי וחקותי (H. XVIII: 26; XIX: 37; XX: 22), die door den Deuteronomist met nog een of twee synonyma vermeerderd wordt; in de verbinding שמר ועשה (H. XIX: 37; XX: 8, 22), waarvoor Deuteronomium zegt: שמר לעשות (verg. § 10 n. 7). Deze opmerkingen leiden ons tot het besluit, dat de redactor dezer hoofdstukken na 975 v. Chr. leefde en den Deuteronomist nader stond dan de eeuw van Salomo. Het behoeft wel geene herinnering, dat bij het gemis van bepaalde historische zinspelingen volstrekte zekerheid onbereikbaar is.

[33]) Verg. boven onze opmerkingen over den leeftijd van den Jhvhist en den ouderdom zijner bronnen. Men neme daarenboven in aanmerking, dat in *Ex.* XXXIV: 19, 20ª bekendheid met *Ex.* XIII: 12, 13 doorstraalt, en dat de laatstgenoemde bepaling („de ezel, die niet voor een schaap wordt gelost, kan worden gedood”) ouder zijn moet dan de voorschriften van het tegenwoordige B. d. O. ten aanzien van dit punt, die kennelijk eene wijziging der vroegere (zuiver godsdienstige) verordening in het belang der priesters behelzen (§ 8 n. 7 *a.*).

Tot nog toe was van den Decalogus geen sprake. Wij bezitten dien in twee van elkander afwijkende recensiën (*Ex.* XX: 2—17; *Deut.* V: 6—18), die evenwel geene van beiden den oorspronkelijken Mozaïschen tekst schijnen te bevatten [34]). Doch hoezeer aan de echtheid van sommige, onwezenlijke toevoegselen te regt getwijfeld wordt, toch pleiten voor den Mozaïschen oorsprong der geboden zelve en der rangorde, waarin zij ons overgeleverd zijn, de krachtigste bewijzen [35]).

[34]) Over de afwijkingen der beide teksten verg. men § 10 n. 3 en Knobel, *Exod. u. Levit.* S. 195 f. In het algemeen is zeker de tekst in Exodus oorspronkelijker dan die van Deuteronomium. Doch daaruit volgt niet, dat de eerstgenoemde in zijn geheel Mozaïsch is. Veeleer moet *Ex.* XX: 11 als een bijvoegsel uit het B. d. O. (verg. *Gen.* II: 2, 3) worden aangemerkt, en kan aan de echtheid der motieven vs. 5ᵇ, 6, 7ᵇ, 12ᵇ met regt worden getwijfeld (Knobel S. 196). Het is namelijk op zich zelf waarschijnlijk, dat de grondwet der theokratie zoo kort mogelijk zal zijn geformuleerd, vooral omdat zij in steen werd gehouwen. Verder is het niet natuurlijk, dat de eerste tafel zoo veel meer woor-

den zal hebben bevat dan de tweede. Eindelijk blijkt, zoo uit *Deut.* V als uit *Ex.* XX: 11, dat de latere wetgevers het niet voor ongeoorloofd hielden, de oorspronkelijke geboden uit te breiden en te omschrijven: het ligt derhalve zeer voor de hand eene dergelijke omschrijving ook op de boven aangeduide plaatsen te onderstellen. Verg. nog over de verdeeling van den Decalogus Knobel S. 197 ff. en de door hem aangehaalde schrijvers; verder Ewald II. 205—217; Kurtz, *Gesch. des Alten Bundes* II. 284—291 en boven § 10 n. 3.

35) Voor den Moz. oorsprong der *tien geboden zelve* — afgezien van de toevoegselen in n. 34 aangeduid — pleiten 1°. de groote eenstemmigheid, waarmede de schrijvers van den Pentateuch daaromtrent getuigenis afleggen. Verg. *Ex.* XIX; XXXIV: 28; XXV: 16, 21; XL: 21 (verg. § 14 n. 7); *Deut.* V (verg. 1 *Kon.* VIII: 9 enz.); daaruit mag worden afgeleid, dat men die geboden algemeen aan Mozes toeschreef, hetgeen natuurlijk op ons oordeel grooten invloed moet uitoefenen; 2°. de gewoonte van latere wetgevers, om tien geboden tot ééne groep te vereenigen; eene gewoonte, die het bestaan en den hoogen ouderdom van den Decalogus schijnt te onderstellen (verg. § 9 n. 8); 3°. de inhoud der tien geboden zelve, die ze inderdaad bij uitnemendheid geschikt maakte om Israëls godsdienstig en zedelijk bestaan te regelen: de grondslag, waarop het steunt, wordt duidelijk uitgesproken in vs. 2; de geboden zelve bevatten niets overtolligs en laten niets wezenlijks onaangeroerd; de Decalogus is alzoo inderdaad — wat hij zijn moet, wanneer hij van Mozes is uitgegaan — eene korte zamenvatting der beginselen, welke door de latere wetgevers in de ons bewaard gebleven oorkonden schriftelijk nader ontwikkeld zijn. Verg. overigens over het Mozaïsche karakter der geheele wetgeving § 23, II. 1°.

§ 22. *De Redactor van den Pentateuch.*

Wanneer wij de oorkonden, die den Redactor van den Pentateuch ten dienste stonden, nog in hare oorspronkelijke gedaante bezaten, dan zouden wij ons zonder eenige moeite eene juiste voorstelling kunnen vormen van zijne werkzaamheid. Nu daarentegen moeten wij niet zelden tot min of meer waarschijnlijke gissingen onze toevlugt nemen, en enkele punten, waaromtrent geene beslissing meer mogelijk schijnt, geheel in het midden laten. Met voldoende zekerheid blijkt uit den Pentateuch zelven, dat de Redactor zich voorstelde uit zijne oorkonden één wèl zamenhangend geheel te vormen; en dat hij zich diensvolgens in zijnen arbeid liet besturen èn door het streven naar zulk eene gelijkmatigheid, als volstrekt noodig was, indien er inderdaad zulk een geheel ontstaan zou, èn tegelijk door grooten eerbied voor de oorkonden, door hem gebruikt, ten gevolge waarvan hij hare eigenaardigheden zooveel mogelijk onaangetast laat.

1°. Dat het inderdaad de bedoeling van den Redactor was, één wèl zamenhangend werk te leveren, blijkt uit den Pentateuch zelven ten duidelijkste. Dat daarin verschillende oorkonden zijn opgenomen; dat hij onderscheidene, met elkander strijdige plaatsen bevat, is boven aangetoond. Doch dit neemt niet weg, dat het geheel naar een bepaald plan is aangelegd en zich geregeld ontwikkelt (§ 1 en 5 n. 5). Dat plan is geen ander dan dat van het Boek der Oorsprongen (§ 15), hetwelk door den Redactor bij zijnen arbeid ten grondslag gelegd werd en waarin hij, op de meest geschikte wijze en plaats, de overige historische en wetgevende oorkonden invoegde. De onderlinge strijd van vele aldus zamengevoegde wetten en verhalen kan den Redactor niet geheel en al ontgaan zijn, doch hij achtte dien waarschijnlijk voor oplossing vatbaar, gelijk in later tijd de Joden, na de invoering van den Pentateuch door Ezra, zijne verschillende bepalingen voor zeer wel vereenigbaar hielden. De toepassing eener dergelijke harmonistiek of de onderstelling harer mogelijkheid kan aan den Redactor te eer worden toegeschreven, naardien hij zeker van den hoogen ouderdom zijner oorkonden en van den Mozaïschen oorsprong van vele der door hem opgenomen wetten zich overtuigd hield.

2°. Het streven van den Redactor naar gelijkmatigheid openbaart zich b. v. in het doorloopend gebruik der namen Abraham en Sara (voor Abram en Sarai), nadat (*Gen.* XVII: 5, 16) de oorsprong dier beide namen verklaard was [1]); verder en vooral in de zoogenaamde archaïsmen van den Pentateuch. Men heeft namelijk opgemerkt, dat het pronomen הוא en het substantivum נַעַר in den Pentateuch gewoonlijk [2]) voor beide geslachten gebezigd en dat in plaats van הָאֵלֶּה gebruikt wordt הָאֵל [3]). Hoogst waarschijnlijk kwamen deze eigenaardigheden in sommige oudere wetten of geschiedverhalen voor en zijn zij door den Redactor ter wille der eenparigheid overal, of althans bijna overal ingevoerd, indien niet reeds de jongere wetgevers en geschiedschrijvers hierin hunne voorgangers hebben nagevolgd. In geen geval zijn deze weinige afwijkingen [4]) van het gewone spraakgebruik voldoende om den hoogeren ouderdom van den Pentateuch boven de overige boeken des Ouden Testaments te bewijzen.

[1]) De naam Abram komt van *Gen.* XI: 26—XVII: 5 telkens voor; na vs. 5 wordt hij vervangen door Abraham, 8 malen in H. XVII (B. d. O.), maar ook in H. XVIII (Jhvhist), 13 malen enz. Ook Sarai komt na *Gen.* XVII: 15 niet meer voor. Eenigzins anders is het gesteld met de namen Israël en Jakob, want ook na de berigten over de naamsverandering (*Gen.* XXXII: 29; XXXV: 10), wordt meermalen Jakob gebruikt (b. v. *Gen.* XXXIII: 1, 10, 17, 18 enz.; XXXV: 14, 15, 20, 22, 23 enz.). Doch dit moet daaruit verklaard worden, dat de beide namen van Jakob ook in het gewone spraakgebruik nevens elkander bestonden, terwijl daarentegen Abram en Sarai in onbruik waren geraakt.

[2]) Elf malen komt namelijk de vrouwelijke vorm הִיא voor (*Gen.* XIV: 2; XX: 5; XXXVIII: 25; *Lev.* II: 15; XI: 39; XIII: 10, 21; XVI: 31; XXI: 9; *Num.* V: 13, 14), eens de vorm נַעֲרָה (*Deut.* XXII: 19).

[3]) T. w. *Gen.* XIX: 8, 25; XXVI: 3, 4; *Lev.* XVIII: 27; *Deut.* IV: 42; VII: 22; XIX: 11. Doch daartegenover staan ontelbare plaatsen, waar אֵלֶּה of הָאֵלֶּה voorkomt; אֵל, zonder lidwoord, wordt, zoo ik mij niet bedrieg, in den Pentateuch nooit gebruikt.

[4]) Wel is waar wordt nog een groot aantal woorden en spreekwijzen aangevoerd, die alléén in den Pentateuch voorkomen, b. v. door Keil, *Inl.* § 15 n. 2—7. Doch het is volstrekt onbewezen en ook onbewijsbaar, dat zoodanige vormen en uitdrukkingen ouder zijn dan de elders gebruikelijke. Keil verzekert wel, dat zij meest alle „alterthümlich" zijn, doch dit oordeel steunt alleen op den ondersteldeu Mozaïschen oorsprong van den Pentateuch. Tegenover deze verschijnselen staat overigens het onloochenbare feit, dat de taal der Mozaïsche boeken *in het algemeen* niet verschilt van die der profeten van de 8ste en 7de eeuw vóór Chr. Het onderscheid zou veel grooter zijn, indien de afstand tusschen de laatstgenoemden en den Pentateuch inderdaad — zooals de overlevering wil — ongeveer zeven eeuwen bedroeg.

3°. Doch dit streven naar eenparigheid ging bij den Redactor gepaard met grooten eerbied voor de oorkonden, door hem opgenomen, en werd hieraan niet zelden opgeofferd. Die eerbied openbaart zich hierin, dat hij zijne oorkonden zoo veel maar immer mogelijk was, *volledig* opneemt en hare eigenaardigheden in denkbeelden en spraakgebruik onaangetast laat. Nergens komt dit duidelijker uit dan in Genesis: de Redactor deelt hier het Boek der Oorsprongen tot in de geschiedenis van Izaäk in zijn geheel mede en laat zelfs zoodanige gedeelten daarvan niet weg, die naast de meer uitvoerige berigten der latere bronnen overbodig konden schijnen (b. v. in *Gen.* XII, XIII, XIX); verder behoudt hij de godsnamen, door de verschillende oorkonden gebezigd, behalve misschien *Gen.* XVII: 1, waar hij — of een later afschrijver — יהוה voor אֱלֹהִים in de plaats stelde [5]); eindelijk geeft hij zijne oorkonden te-

rug, zooals hij ze gevonden had, zonder haar eigenaardig spraakgebruik aan te tasten of hare overige kenmerken uit te wisschen [6]). Dat de nieuwere kritiek, sedert Astruc (1753), in staat geweest is, om de oorkonden, zoo van het boek Genesis als van den Pentateuch in zijn geheel, van elkander te scheiden en in haren oorspronkelijken vorm te herstellen, is wel het meest afdoende bewijs voor de getrouwheid, waarmede de Redactor zijne taak volbragt heeft.

[5]) Verg. § 13 n. 1. Wat daar nog meer of min twijfelachtig gesteld werd, kon hier met meer zekerheid worden uitgesproken, nadat het ons gebleken was, dat in de ontwijfelbare bestanddeelen van het B. d. O., van *Gen.* I tot *Ex.* VI verstrooid, de naam Jhvh slechts éénmaal, op de hier besproken plaats voorkwam. Of overigens het gebruik van Jhvh aan den Redactor moet worden geweten of aan een' afschrijver zal wel altijd onzeker blijven: de oude vertalingen stemmen met den grondtekst overeen, doch de fout kan ouder zijn dan de Alexandrijnsche overzetting; volgens Tuch gaf *Gen.* XVIII: 1 of XII: 7 tot de verandering aanleiding.

[6]) Om de beteekenis hiervan regt te verstaan, vergelijke men wat boven § 18, inzonderheid n. 9, bij de beoordeeling der „Ergänzungs-hypothese" werd opgemerkt. Hoe grooter voor den Redactor de verzoeking was om zijne oorkonden met elkander in overeenstemming te brengen, des te meer dank zijn wij hem verschuldigd, dat hij zulks niet gedaan heeft; zijn werk verloor daardoor misschien aan kunstwaarde, maar behield alzoo voor het historisch onderzoek te grooter belang.

Ondertusschen bragt de aard der zaak mede, dat de Redactor, terwijl hij zich door de boven aangeduide beginselen leiden liet, zich genoodzaakt zag hier en daar aan zijne oorkonden het een of ander toe te voegen, hetzij om ze met elkander in behoorlijk verband te brengen, hetzij om het een of ander, dat verklaring scheen te behoeven, op te helderen. De toevoegselen van de laatste soort zijn betrekkelijk zeldzaam: misschien levert *Gen.* XX: 18 daarvan het eenige voorbeeld [7]), naardien de aanteekeningen in Deuteronomium, die allezins het voorkomen van glossen hebben (H. II: 10—12; 20—23; III: 9, 11, 13^b, 14; X: 6—9), niet van den Redactor, maar van den Deuteronomist zelven afkomstig zijn [8]). Doch wat de toevoegselen van de eerste soort betreft, dáárop is juist toepasselijk, wat boven aangaande de werkzaamheid van den Redactor in het algemeen werd opgemerkt: het valt uiterst moeijelijk, met zekerheid aan te wijzen, wáár de redigerende hand werkzaam

geweest is, omdat wij de hulpmiddelen, waarover zij beschikte, niet meer in hunnen oorspronkelijken vorm bezitten. Plaatsen als *Gen.* V: 29; XXXV: 9; XXXVII: 28; XXXIX: 1; *Ex.* VI: 13—30; *Num.* XVI; XXVI: 9—11 zijn zeer geschikt om ons althans eenig denkbeeld te geven van de wijze, waarop de Redactor zijne moeijelijke taak volbragt [9]).

[7]) Verg. over deze plaats § 18 n. 8, waar tevens nog het een en ander werd aangevoerd, dat tot opheldering van de werkzaamheid des Redactors strekken kan. — De meeste ophelderende aanteekeningen, die in den Pentateuch voorkomen, moeten niet aan den Redactor, maar aan de oorspronkelijke verhalers zelve worden toegeschreven. Zoo is het b. v. met geographische toelichtingen als *Gen.* XXIII: 2; XXXV: 27; XIV: 7, 8 enz.; met historische opmerkingen als *Num.* XIII: 22; met archaeologische ophelderingen als *Ex.* XVI: 36; *Num.* III: 47; XVIII: 16 enz. Er bestaat namelijk ten aanzien van deze en dergelijke plaatsen geen enkele grond om ze aan de schrijvers der verhalen of wetten, waarin zij voorkomen, te ontzeggen. Deze toch leefden — gelijk ons gebleken is — lang genoeg na den Mozaïschen en vóór-Mozaïschen tijd, om aanleiding te hebben tot het maken van dergelijke opmerkingen, en dat te meer indien zij — gelijk niet zelden gebeurde — hunne verhalen niet alleen uit de overlevering, maar ook uit geschreven oorkonden putten.

[8]) Verg. § 11 n. 2, waar tevens de reden werd aangewezen, waarom van de boven genoemde plaatsen misschien *Deut.* X: 6, 7 moet worden uitgezonderd; verder Ewald t. a. p. I: 169. In taal en spraakgebruik ligt het duidelijke bewijs, dat de bedoelde aanteekeningen van den Deuteronomist zelven afkomstig zijn; het is evenwel niet waarschijnlijk, dat hij ze aan Mozes in den mond legt; veeleer hebben wij ze te houden voor glossen van zijne eigene hand op de door hem zelven opgestelde redevoeringen. Verg. over een gelijksoortig verschijnsel J. H. Scholten, *Historisch-kritische Inleiding tot het N. T.*, bl. 35 verv.

[9]) De oorspronkelijke tekst van het B. d. O. luidde zeker *Gen.* V: 28[b] וַיּוֹלֶד אֶת־נֹחַ (verg. vs. 6, 9, 12, 15, 18, 21, 25); daarvoor schreef nu de Redactor וַיּוֹלֶד בֵּן, omdat hij namelijk in vs. 29 eene etymologie van den naam נֹחַ uit de Jhvh-oorkonde wilde opnemen, die in een zoodanigen vorm vervat was, dat de vermelding van den naam Noach daaraan niet kon voorafgaan. — *Gen.* XXXV: 9 is de partikel עוֹד door den Redactor ingevoegd; even noodwendig als deze heeten mag, nadat in vs. 1—8 het berigt van eene andere verschijning aan Jakob, na zijn' terugkeer uit Paddan-Aram, was voorafgegaan, evenmin kon de auteur van het B. d. O. haar hier plaatsen, naardien de hier verhaalde verschijning in zijn geschrift de eerste was na Jakobs terugkomst. — Over *Gen.* XXXVII: 28; XXXIX: 1 verg. men § 5 n. 2. De wijze, waarop in de twee genoemde verzen de beide verhalen zijn zamengevoegd, bewijst duidelijk, dat de Redactor daartusschen geen strijd zag, of, m. a. w., dat hij uitging van de onderstelling, dat beide berigten zuiver-historisch waren. — Over *Ex.* VI: 10—30 verg. men § 14 n. 1. Dat H. VII: 1 (de aanstelling van Aäron tot profeet van Mozes) in het allernaauwste verband staat met H. VI: 12 (de klagt van Mozes, dat hij onbesneden is van lippen), valt aan-

stonds in het oog. H. VI: 13—30 is dus een ingeschoven stuk en wel hoogst waarschijnlijk door den Redactor ingeschoven: de geschiedschrijver zelf kan niet geacht worden, op zoodanige wijze den geregelden gang van zijn eigen verhaal verbroken te hebben. De Redactor nu ontleende de bijzonderheden, in vs. 14—25 vervat, aan een uitvoerig geslachtregister van Jakob; wat daarin op Ruben en Simeon betrekking had, doet hij in vs. 14, 15 kort af; daarna deelt hij uitgebreide opgaven mede over den stam Levi, inzonderheid over Mozes en Aäron, hunne voorvaderen en de nakomelingen van den laatstgenoemde (vs. 23, 25), terwijl hij de andere familiën der Levieten korter afhandelt (vs. 17, 19, 21, 22, 24). Dit alles is niet toevallig. Hij, die deze genealogie h. t. p. invoegde, wilde 1°. Mozes en Aäron, hunne afkomst en hunne voorvaderen, aan den lezer doen kennen; 2°. de afstammelingen van Aäron, die in het vervolg des geschiedverhaals (*Lev.* X; *Num.* XXV) eene meer of min belangrijke rol zouden spelen, voorloopig noemen. Doch dan kan het invoegen dezer genealogie ook alleen aan den Redactor worden toegeschreven. Nader blijkt dit nog èn uit vs. 13, 26, 27, waar de mededeeling van de geslachtlijst voorbereid en deze als het ware geresumeerd wordt; èn uit vs. 28—30, waar de Redactor door herhaling van den inhoud van vs. 10—12 den draad des verhaals wederom opneemt. — Over *Num.* XVI verg. men § 5 n. 3; 14 n. 12, gelijk ook over *Num.* XXVI: 9—11: zooveel is duidelijk, dat de drie laatstgenoemde verzen zijn ingevoegd, nadat de beide verhalen, die aan *Num.* XVI ten grondslag liggen, tot één waren verbonden, hetzij dan dat de Redactor van *Num.* XVI ook de schrijver is van *Num.* XXVI: 9—11, hetzij dat de laatstgenoemde *Num.* XVI reeds in zijne tegenwoordige gedaante onder zijne bronnen vond. Tegen de identiteit van den Redactor des verhaals en den auteur van *Num.* XXVI: 9—11 zou men kunnen aanvoeren den strijd tusschen H. XVI: 32 en H. XXVI: 11; doch het is mogelijk, dat de formule הָאָדָם אֲשֶׁר לְקֹרַח zóó moet worden verstaan, dat zij alleen Korachs onderhoorigen en niet zijne zonen omvat; in dat geval zou er geene reden bestaan om in H. XXVI: 9—11 eene andere hand te zien dan die van den Redactor van H. XVI.

Uit ons onderzoek naar den ouderdom der verschillende oorkonden van den Pentateuch is gebleken, dat naar alle waarschijnlijkheid enkele gedeelten van het Boek der Oorsprongen jonger zijn dan de Deuteronomische wetgeving (§ 21 n. 22). Daaruit volgt aanstonds, dat wij geene dubbele redactie van den Pentateuch kunnen aannemen, ééne die aan den Deuteronomist voorafging, ééne waarbij de Deuteronomische wet met de vier boeken Genesis—Numeri verbonden werd [10]). Verder vloeit daaruit voort, dat de Redactor van den Pentateuch gezocht moet worden in denzelfden kring, waarin het Boek der Oorsprongen ontstond en allengs gewijzigd werd, d. i. onder de Jeruzalemsche priesters [11]). Eindelijk blijkt — zoo uit den boven vastgestelden ouderdom der oorkonden van den Pen-

tateuch (§ 21), als uit Ezechiëls profetiën (§ 20 n. 20) — dat die Redactor zeer kort vóór het begin der Babylonische ballingschap (tusschen de jaren 600 en 590 v. Chr.) zijne taak volbragt heeft [12]). Inderdaad laat zich de zamenstelling van den Pentateuch, wanneer wij van deze onderstellingen uitgaan, op eene ongedwongen wijze verklaren [13]), waardoor, omgekeerd, de juistheid dier onderstellingen zelve wordt gewaarborgd.

[10]) De mogelijkheid blijft, wel is waar, bestaan, dat het B. d. O., *zooals het ten tijde van den Deuteronomist bestond*, d. i. zonder die wetten en verhalen, die eerst na hem kunnen geschreven zijn (§ 21 n. 22), reeds met de overige toen voorhanden oorkonden tot één geheel verbonden was. Doch waarschijnlijk is dit niet. De Deuteronomische wetgeving zelve wordt veel verklaarbaarder, wanneer wij aannemen dat zij ontstaan is in een tijd, toen er wèl onderscheidene geschriften over Mozes en de Mozaïsche wetgeving voorhanden waren, maar nog geen volledig zamenstel daarvan bestond. Daarbij komt, dat de latere bestanddeelen van het B. d. O. aan de vroegere niet eenvoudig toegevoegd, maar inderdaad daarmede tot één geheel verwerkt zijn: dit schijnt aan te wijzen, dat nog na den Deuteronomist het B. d. O. een zelfstandig bestaan had, zoodat het eene nieuwe redactie of geheele omwerking ondergaan kon.

[11]) Immers alleen van zulk eenen laat het zich denken, dat hij ook de jongste wijzigingen der priesterlijke wetgeving zal hebben opgenomen. Daarbij houde men in het oog, dat die wijzigingen meest alle eene priesterlijke „Tendenz" vertoonen, zoodat de priesters er onmiddellijk belang bij hadden, om ze met de overige oorkonden zamen te smelten en alzoo tot den rang van een algemeen geldend wetboek te verheffen.

[12]) Men houde in het oog, dat de Redactor althans eenige jaren na den Deuteronomist moet hebben geleefd; dat hij toont, wetten en verhalen te kennen, die eerst na de Deuteronomische wet ontstaan zijn; eindelijk, dat — gelijk boven werd aangetoond (§ 20 n. 20) — nog Jeremia geenszins geacht kan worden den Pentateuch in zijnen tegenwoordigen vorm te kennen. Uit dit alles vloeit de boven gegeven tijdsbepaling van zelve voort. Ook komt hier in aanmerking, dat *de volstrekte uitsluiting der Levieten van alle priesterlijke verrigtingen*, die in den tegenwoordigen Pentateuch als Mozaïsche verordening voorkomt (*Num.* XVIII: 3, 7 enz.), ten tijde van Ezechiël nog niet lang kan hebben bestaan (§ 21 n. 10 en 22) en dus zeker niet sedert geruimen tijd in een erkend wetboek was opgenomen. Alles noopt ons dus, de eindredactie van den Pentateuch zoo na mogelijk aan de Babylonische ballingschap te stellen.

[13]) Hoe moeijelijk dit ook zijn moge, wij willen toch trachten h. t. p. eene zamenhangende voorstelling van den arbeid des Redactors te ontwerpen, omdat daardoor alléén de boven uitgesproken bewering zich regtvaardigen laat. Als bekend wordt hier ondersteld wat boven ten aanzien van de beginselen, waardoor hij zich leiden liet, werd opgemerkt. Hij legde dan bij zijnen arbeid het B. d. O. ten grondslag en volgde voortdurend den chronologischen leiddraad, hem door dat geschrift aangegeven. In de eerste helft van Genesis (H. I—XXV)

deelde hij het B. d. O. in zijn geheel mede en bepaalde zich tot aanvulling daarvan uit een' jongeren Elohist en den Jhvhist. In de tweede helft van Genesis liet hij nu en dan het een en ander uit het B. d. O. weg, zoo dikwerf zijne overige bronnen hem dezelfde bijzonderheden, maar uitvoeriger mededeelden: ook hier stonden hem, behalve het B. d. O., de geschriften van den Jhvhist en een of meer jongere Elohisten ten dienste; somtijds nam hij hunne verhalen, zonder daaraan iets te veranderen, over (b. v. XXVII: 1—45; XXXVIII); somtijds zag hij zich genoodzaakt ze met elkander tot één verhaal te verbinden (b. v. in H. XXIX—XXXII; XXXVII, XXXIX verv.). Dezelfde methode volgde hij ten aanzien van de berigten, die op de roeping van Mozes, den uittogt uit Egypte en de reize van Israël naar den Sinaï (*Ex.* I—XVIII) betrekking hadden: ook hier hield hij zich aan de orde, door het B. d. O. gevolgd, doch vulde de korte berigten van dat geschrift door de meer uitvoerige verhalen van anderen aan, inzonderheid door die van den Jhvhist, die zich — gelijk ons boven (§ 17) gebleken is — bij de behandeling van dit deel der geschiedenis meer nog dan in Genesis van oudere oorkonden bediend had. Doch tot de wetgeving bij Sinaï genaderd week de Redactor in zoover van zijne tot dus ver gevolgde gewoonte af, dat hij het berigt van het B. d. O. omtrent de uitvaardiging der tien geboden wegliet en daarvoor het jhvhistische verhaal, waarin ook het Bondsboek opgenomen was (*Ex.* XIX—XXIV), in de plaats stelde: alleenlijk nam hij in den Decalogus (*Ex.* XX: 11) een bijvoegsel op, dat hij in het B. d. O. gevonden had (§ 14 n. 7). Na *Ex.* XXIV laat de Redactor den draad van het jhvhistische verhaal voor een tijd vallen, om de regeling der eeredienst, die volgens het B. d. O. op den Sinaï door Jhvh aan Mozes was medegedeeld, op te nemen (*Ex.* XXV—XXXI), terwijl hij het vervolg en slot van het jhvhistische verhaal omtrent de gebeurtenissen bij den Sinaï (H. XXXII—XXXIV; men merke op, dat H. XXXI: 18 in zijn' tegenwoordigen vorm een tusschenvoegsel is van den Redactor: verg. H. XXXII: 15, 16) tusschen de bevelen omtrent het bouwen van den tabernakel (H. XXV—XXXI) en het berigt aangaande de tenuitvoerlegging daarvan (H. XXXV—XL) in plaatst: niets is duidelijker dan dat H. XXXI: 17 en XXXV: 1 oorspronkelijk op elkander volgden. Nadat aldus een begin gemaakt was met de mededeeling der verordeningen, door het B. d. O. als Sinaietische voorschriften voorgedragen, had de Redactor slechts op den ingeslagen weg voort te gaan: van *Lev.* I—*Num.* X: 27 volgt hij het B. d. O. op den voet; alleenlijk voegde hij op de meest geschikte plaats twee van elders ontleende oorkonden in: *Lev.* XVIII—XX (eene verzameling van wetten en voorschriften betreffende vooral het burgerlijke en huiselijke leven) en *Lev.* XXVI (eene profetische strafrede tegen overtreding der Mozaïsche verordeningen). Aan het einde van H. XXVI vond hij vermoedelijk reeds het onderschrift vs. 46, waaruit schijnt te blijken, dat dit hoofdstuk eenmaal het slot uitmaakte eener verzameling van Sinaietische wetten: misschien behoorden H. XVIII—XX tot die verzameling, hoewel deze hoofdstukken ouder zijn dan de profetische rede in H. XXVI vervat. Daarentegen schijnt H. XXVII: 34 van de hand des Redactors te zijn en de strekking te hebben, om de voorafgaande voorschriften te scheiden van de genealogische mededeelingen in *Num.* I verv. Het is evenwel ook mogelijk, dat genoemd onderschrift (evenals H. XI: 46, 47; XIII: 59; XIV: 54—57; XV: 32, 33) reeds in het

B. d. O. aan *Lev.* XXVII was toegevoegd. Achter *Num.* X: 28 plaatste de Redactor eenige berigten, aan jhvhistische bronnen ontleend (*Num.* X: 29—XII: 16); daarna vereenigde hij het verhaal van het B. d. O. betreffende de uitzending der verspieders met het berigt van den Jhvhist dienaangaande (H. XIII, XIV), hetgeen des te gemakkelijker geschieden kon, naardien beide berigten op dezelfde leest geschoeid waren, wat door de eenstemmigheid der overlevering ten aanzien van dit feit verklaard wordt (verg. *Amos* II: 9, 10; V: 25 en boven § 20 n. 13). Na *Num.* XIV vond eene verzameling van wetten uit het B. d. O. hare plaats (*Num.* XV); daarna nam de Redactor uit eene jhvhistische oorkonde het berigt van den opstand van Dathan en Abiram over en verbond daarmede tot één geheel een verhaal van het B. d. O. betreffende Korachs opstand (*Num.* XVI: 1—XVII: 15; in de St. vert. *Num.* XVI); uit dezelfde bron laat hij daarop H. XVII: 16 (St. vert. XVII: 1)—XIX volgen. Het geschiedverhaal wordt voortgezet, eerst door een berigt van het B. d. O. (H. XX: 1—13), doch weldra wordt een jhvhistisch berigt ingevoegd (vs. 14—21), waaraan zich het vervolg van het verhaal aan het B. d. O. ontleend wèl aansluit (vs. 22—29). Ten aanzien van den oorlog tegen Sihon en Og geeft de Redactor alleen jhvhistische berigten (*Num.* XXI), vermoedelijk omdat zij omstandiger waren dan die van het B. d. O. Ook *Num.* XXII—XXIV is jhvhistisch, met uitzondering welligt van H. XXII: 1, dat aan het B. d. O. kan ontleend zijn, even als zeer zeker het vervolg, H. XXV—XXXI, ten deele van historischen, ten deele van wetgevenden inhoud. H. XXXII geeft ons een nieuw voorbeeld van zamenvoeging van twee verhalen: voor een groot deel is dat hoofdstuk ontleend aan het B. d. O., doch vs. 33 — gelijk de vorm van dit vers reeds aantoont — is niet van dezelfde hand als vs. 1—32; het is evenwel ook mogelijk, dat H. XXXII in zijn geheel eene latere omwerking is van het oorspronkelijke verhaal in het B. d. O., zoodat dááraan, en niet aan den Redactor, de gebrekkige zamenhang tusschen vs. 1—32 en vs. 33 verv. moet worden geweten. H. XXXIII: 1—49 is eene oude oorkonde, in het B. d. O. opgenomen (vs. 2) en daaraan door den Redactor ontleend; vs. 50—56 behooren niet tot die oorkonde, maar òf tot het B. d. O. zelf, òf tot een jhvhistisch verhaal. De Redactor nam ze hier op, om den overgang te banen tot de laatste Mozaïsche verordeningen, die hij aan het B. d. O. ontleende (H. XXXIV—XXXVI: 12). Daarop had nu het berigt van Mozes' dood moeten volgen (verg. *Num.* XXVII: 12—23), doch naardien de Deuteronomist zijn standpunt gekozen had in de 11de maand van het 40ste jaar na den uittogt (*Deut.* I: 3), en wel in het land van Moab (*Deut.* I: 5), zoo was het thans de tijd om dat gedeelte van zijn werk, dat op Mozes betrekking had — immers de Deuteronomist behandelde, gelijk wij later zien zullen, ook Josua's geschiedenis — in te voegen. Onveranderd, naar het schijnt, nam de Redactor daaruit over *Deut.* I: 1—XXXII: 47 (d. i. al de aan Mozes in den mond gelegde toespraken, benevens het lied, door den Deuteronomist voor Mozaïsch gehouden). Daarna plaatst hij de aankondiging van Mozes' dood uit het B. d. O. (*Deut.* XXXII: 48—52), die oorspronkelijk met *Num.* XXXVI: 12 moet hebben zamengehangen. Daarop had H. XXXIV: 1—9 onmiddellijk moeten volgen. Doch ten tijde van den Redactor was een gedicht in omloop, onder de regering van Jerobeam II ontstaan (§ 7 n. 8) en ten onregte aan Mozes toegekend: hetzij dat men reeds vóór den Redactor in dit

gedicht eene verzameling van zegenspreuken zag, door Mozes vóór zijn' dood uitgesproken, hetzij dat de Redactor in vs. 1 zijne eigene opvatting uitspreekt, in elk geval achtte hij, dat het hier de plaats was om dat stuk op te nemen (*Deut.* XXXIII). Thans volgde — uit het B. d. O. — het verhaal van Mozes' dood (H. XXXIV: 1—9), waaraan eene verheffing van de verdiensten des wetgevers (vs. 10—12) werd vastgeknoopt, die de Redactor òf zelf ter nederschreef, òf aan eene jhvhistische biographie van Mozes ontleende. Het Deuteronomische verhaal van Mozes' uiteinde bleef alzoo achterwege. Wij besluiten hier ons overzigt van de werkzaamheid des Redactors: dat wij ook het boek *Josua* aan hem verschuldigd zijn, en hoe hij bij de zamenstelling daarvan te werk ging, kan eerst beneden blijken (§ 24 verv.).

§ 23. *Algemeen overzigt en waardering der verkregen resultaten.*

I. Mozes liet aan het Israëlietische volk de wet der tien geboden in haren oorspronkelijken vorm, misschien nog enkele andere verordeningen, schriftelijk na. Overigens regelde hij, zooveel mogelijk, het godsdienstig, staatkundig, burgerlijk en zedelijk leven van Israël, evenwel niet door geschreven bepalingen, waaraan in dien tijd even weinig behoefte bestond, als haar nut gering zou geweest zijn. Tegen het einde van het Rigteren-tijdvak, of onder Davids regering ontstond het Bondsboek (*Ex.* XX: 22—XXIII), eene verzameling van wetten tot regeling van het burgerlijk en godsdienstig leven des volks, die zeker grootendeels overeenstemmen met hetgeen Mozes zelf òf in stand gehouden òf, langs den praktischen weg, nieuw ingevoerd had. Omstreeks denzelfden tijd kan er een begin gemaakt zijn met de schriftelijke opteekening van oude liederen, waarvan sommige uit den Mozaïschen tijd dagteekenden (het Boek der oorlogen van Jhvh, *Num.* XXI: 14), en van genealogiën, misschien ook reeds van enkele meer uitvoerige verhalen betreffende het aartsvaderlijke of Mozaïsche tijdvak. Niet lang na de voltooijing van den Salomonischen tempel beschreef een priester of Leviet den oorsprong en de vestiging der theokratie, beginnende met de schepping van hemel en aarde, en eindigende met de verovering van Kanaän door Josua en de verdeeling des lands onder de twaalf stammen (Boek der Oorsprongen): zijn geschrift, waarin vooral de eeredienst beschreven en nader geregeld werd, bleef in handen van de Jeruzalemsche priesterschap en werd door haar, in

denzelfden geest, waarin het begonnen was, en in overeenstemming met de behoeften en eischen des tijds, telkens gewijzigd en aangevuld. Middelerwijl (975 v. Chr. en verv.) ontstonden kleine verzamelingen van wetten (verg. *Hos.* VIII: 12), waarvan ons in *Lev.* XVIII—XX éénе is bewaard gebleven, en werd ook de geschiedenis met grooten ijver beoefend, vooral door de profeten. Zij bepaalden zich niet tot het bewaren en verzamelen der oudere oorkonden en het opteekenen der bestaande overleveringen, maar beschreven de geschiedenis van het tijdvak, in het Boek der Oorsprongen behandeld, of van eenig gedeelte daarvan in profetischen geest: een arbeid, die geheel met hunne roeping onder Israël in overeenstemming was en waarschijnlijk vooral in de profetenscholen volbragt werd. Doch niettegenstaande de vereenigde werkzaamheid der profeten en der Jeruzalemsche priesters bleef de toestand des volks, uit het godsdienstige en zedelijke oogpunt beschouwd, veel te wenschen overlaten, en vestigde zich vooral door de regering van Manasse (696 v. Chr. en vervolgens) de overtuiging, dat er eene nieuwe en krachtige poging moest worden aangewend om de Mozaïsche beginselen tot alleenheerschappij te brengen. Met dat doel schreef, nog onder Manasse, een ons onbekend profeet de Deuteronomische toespraken en wetten. Ten ernstigste vermaant hij het volk, om niet langer de afgoderij te dulden, maar zich geheel aan de dienst van Jhvh te wijden en de inzettingen van Mozes getrouw waar te nemen. Terwijl hij deze laatste voordraagt, wijzigt hij ze tevens in overeenstemming met de behoeften des tijds en dringt vooral aan op de vereering van Jhvh te Jeruzalem-alléén. Hadden reeds de vroegere wetgevers, in het bewustzijn dat zij schreven in Mozes' geest en voortbouwden op den door hem gelegden grondslag, hunne wetten aan Mozes zelven toegekend, de Deuteronomist, door die zelfde overtuiging bezield en in overeenstemming met de toenmalige begrippen van zedelijkheid, zag er geen bezwaar in, zijne toespraken en wetten niet alleen als Mozaïsch voor te stellen, maar ook de opteekening daarvan aan Mozes zelven toe te kennen. Hoe geschikt het door hem gekozen middel was ter bereiking van het voorgestelde doel, leert de hervorming van Josia (624 v. Chr.), die als de zege-

praal der Deuteronomische beginselen mag worden aangemerkt. Nadat de Deuteronomische wetgeving was opgeteekend, onderging het Boek der Oorsprongen nog eenige, niet onbelangrijke wijzigingen. Niettemin kort na Josia's hervorming, nog vóór het begin der Babylonische ballingschap, waren de oorkonden van den Pentateuch in haren tegenwoordigen vorm gebragt en werden zij tot één geheel vereenigd door een' Redactor, die waarschijnlijk tot de Jeruzalemsche priesters behoorde, althans bij zijnen arbeid het priesterlijke Boek der Oorsprongen ten grondslag legde en in den geest der latere bestanddeelen van dat boek werkzaam was. Wij danken hem hoogst waarschijnlijk niet slechts den Pentateuch, maar ook het boek *Josua*, hetwelk niet alleen, wat den inhoud betreft, met de Mozaïsche boeken ten naauwste zamenhangt, maar ook grootendeels uit dezelfde bronnen en in denzelfden geest is zamengesteld (§ 24 verv.).

II. In het bovenstaande ligt reeds voor een deel het antwoord opgesloten op de beide vragen: 1°. in hoeverre aan de wetgeving van den Pentateuch een Mozaïsche oorsprong kan worden toegekend? 2°. welke waarde de historische berigten van den Pentateuch bezitten? Tot hare nadere beantwoording mogen de volgende opmerkingen dienen.

1°. Indien eene wet slechts dán Mozaïsch heeten mag, wanneer zij door Mozes zelven is opgeteekend, dan kunnen slechts zeer enkele der verordeningen van den Pentateuch dien naam dragen. Doch naardien de wetgeving, in den Pentateuch vervat, in haar geheel de ontwikkeling behelst der door Mozes uitgesproken beginselen; naardien zij voor een deel niets anders is dan eene in wetgevenden vorm gebragte beschrijving der gebruiken en inrigtingen, door Mozes in het leven geroepen [1]), zoo moet zij voortdurend als Mozaïsch in ruimeren zin worden aangemerkt. Wij moeten derhalve erkennen, dat de meeste wetten na Mozes, sommige zelfs lang na hem ontstaan zijn; dat de Pentateuch zelfs verordeningen behelst, met de Mozaïsche inrigtingen in strijd; maar tevens houden wij vast, dat daarin geene bepalingen voorkomen, welke niet strekken moeten om het Mozaïsche beginsel te handhaven en het eigenlijke plan van Mozes, de vorming van een volk aan de dienst van Jhvh-alléén gewijd, in overeenstemming met de lessen der

ervaring en de telkens wisselende behoeften des tijds, ten uitvoer te leggen [2]). Uit oorkonden van verschillenden ouderdom zamengesteld, leert ons de Pentateuch van sommige Mozaïsche verordeningen en instellingen den ontwikkelingsgang kennen [3]); tegen het begin der Babylonische ballingschap in zijn' tegenwoordigen vorm gebragt, behelst hij van de geheele ontwikkeling van het Mozaïsme het eindresultaat.

[1]) Op die wijze moet b. v. worden geoordeeld over *Ex.* XXV—XXXI, XXXV—XL: afgezien van de wijzigingen, die deze hoofdstukken na den leeftijd van den oorspronkelijken auteur mogen ondergaan hebben, behelzen zij niets anders dan eene *beschrijving* van het Moz. heiligdom, dat de auteur zelf nog gezien had; eene beschrijving evenwel in den vorm van verordeningen, door Jhvh aan Mozes gegeven, en van een verhaal der tenuitvoerlegging daarvan. Verg. boven § 21 n. 20. Ook andere wetten van den Pentateuch moeten uit hetzelfde oogpunt worden beschouwd.

[2]) Dit geldt b. v. ten aanzien van de voorschriften omtrent heilige plaatsen en personen. Uit § 19, Eerste Afd. I en II is ons gebleken, dat het regt van elken Israëliet om te offeren, even als de vrijheid om dat ook elders te doen dan in het gemeenschappelijk heiligdom, door Mozes moet zijn gehandhaafd, hetgeen met het bouwen van een' tabernakel en met het aanwijzen van Aäron en zijne zonen om daar priesterdienst te verrigten zeer wel vereenigbaar is. Nog het Bondsboek, dat een „huis van Jhvh" kent, handhaaft dat regt en die vrijheid (*Ex* XX: 24—26. Verg. § 21 n. 2.). Daarentegen wordt de vrijheid om elders dan in het gemeenschappelijk heiligdom te offeren ingetrokken *Lev.* XVII: 1—9, en in het boek Deuteronomium, *passim*, vooral H. XII: 1 verv. De afstammelingen van Aäron worden uitsluitend bevoegd geacht tot priesterlijke verrigtingen èn door Ezechiël, H. XLIV: 10 verv. XLVIII: 11, èn in het B. d. O. (*Num.* XVIII; XVI), terwijl nog in Deuteronomium de grenslijn tusschen priesters en Levieten niet zóó scherp getrokken was. De geschiedenis leert, dat deze hoogst belangrijke wijzigingen der oorspronkelijke Mozaïsche inrigting niet willekeurig ingevoerd zijn, maar als eene vrucht der ervaring moeten worden aangemerkt: zij had bewezen, dat zoowel de dienst op „de hoogten", als de deelneming der Levieten aan hare plegtigheden eene aanleiding werd tot afgoderij, en dat zoowel aan het een als aan het ander een einde moest worden gemaakt, indien de Jhvh-dienst onder Israël tot alleenheerschappij komen zou.

[3]) Verg. de voorbeelden van met elkander strijdende wetten, boven § 8 n. 7; 10 n. 9; 21 n. 2 en elders aangevoerd. Niet altijd kan worden aangenomen, dat de hier bedoelde wetten ook ingevoerd zijn (§ 21 n. 10), doch dit doet minder ter zake, vermits zij toch in elk geval de rigting aanwijzen, in welke, naar het oordeel van hare opstellers, de wijziging en ontwikkeling van het bestaande moest plaats hebben.

2°. De geschiedschrijvers, wier verhalen ons in den Pentateuch zijn bewaard gebleven, leefden allen zonder onderscheid

geruimen tijd na Mozes [4]), en stonden dus reeds van den Mozaïschen tijd, maar vooral van het aartsvaderlijke tijdvak verre af. Zij ontleenden hunne berigten voor een deel aan schriftelijke oorkonden, veelal genealogiën, maar grootendeels aan de mondelinge overlevering. Somtijds bepaalden zij zich tot het teruggeven dier overlevering, zooals zij haar vonden, maar meestal oefende hun (priesterlijk of profetisch) standpunt op vorm en inhoud hunner verhalen een' niet onbelangrijken invloed uit. Daaruit vloeit de verpligting voort, om elk berigt te onderwerpen aan eene naauwkeurige kritiek [5]), waarbij 1°. de leeftijd des verhalers en de ouderdom zijner geschreven bronnen, indien het blijkt dat hij zich daarvan bediend heeft; 2°. het standpunt des verhalers, in verband met vorm en inhoud van zijn berigt, en 3°. de meerdere of mindere overeenstemming der overlevering, die aan zijn verhaal ten grondslag ligt, met de berigten van andere schrijvers, moeten worden in aanmerking genomen. Zulk eene kritiek leidt tot het resultaat, dat de hoofdpunten der geschiedenis van het aartsvaderlijke en Mozaïsche tijdvak allezins vaststaan, doch dat ten aanzien van vele bijzonderheden eene onzekerheid heerscht, die bij gebrek aan andere historische bescheiden niet ligt zal kunnen worden opgeheven [6]).

[4]) *Hoe lang* na Mozes de bedoelde geschiedschrijvers leefden, laat zich niet met zekerheid bepalen, 1°. omdat hun eigen leeftijd wèl ongeveer, maar niet naauwkeurig zich laat aanwijzen; 2°. en vooral, omdat ten aanzien van het jaar, waarin de uittogt uit Egypte valt, de gevoelens nog altijd ver uiteenloopen: terwijl namelijk de meeste Chronologen, op grond vooral van 1 *Kon.* VI: 1, dat feit in het jaar 1492 v. Chr. stellen, wordt het door Lepsius en Bunsen, volgens de Egyptische tijdrekening, in het jaar 1312 of 1320 v. Chr. geplaatst — een verschil van 180 of 172 jaren. De afstand tusschen Mozes en den oudsten auteur van het B. d. O., die naar het gewone gevoelen ± 500 jaren bedraagt, wordt door die beide geleerden tot ± 320 jaren teruggebragt. Het is hier de plaats niet om hun gevoelen te beoordeelen. Zie evenwel § 33 n. 7—10.

[5]) Het spreekt van zelf, dat hier geene regels gesteld worden voor de historische kritiek in het algemeen, maar dat alleen bedoeld wordt die punten aan te wijzen, welke bij de kritiek der verhalen van den Pentateuch in het bijzonder in aanmerking moeten komen.

[6]) De volledige ontwikkeling van deze denkbeelden ware hier misplaatst. Ik bepaal mij dus tot enkele voorbeelden.

Ons onderzoek heeft geleerd, dat al de verhalers van den Pentateuch daarin

overeenstemmen, dat de Sinaï het tooneel der wetgeving is geweest. Doch ten aanzien van den omvang dier wetgeving en van de wijze harer afkondiging zijn onze berigten niet met elkander in overeenstemming (zie over *Ex.* XIX, XXIV, § 5 n. 3; over *Ex.* XXV: 16, 22; XL: 20, § 14 n. 7, waaruit volgt, dat ook het B. d. O. den Decalogus op Sinaï doet afkondigen, maar tevens dat het berigt daaromtrent verloren is gegaan; verg. verder *Deut.* IV: 9 verv.), terwijl daarenboven blijkt, dat de latere wetgevers in het toekennen der door hen opgeteekende verordeningen aan Mozes met groote vrijheid te werk gingen. Daaruit volgt, dat wèl het feit der wetgeving zelve boven bedenking verheven is (verg. nog *Rigt.* V: 5), doch dat de omstandigheden, waaronder het plaats had, niet meer met zekerheid bekend zijn. Daarbij komt nu nog, dat de verhalen betreffende de Sinaietische wetgeving niet eenvoudig behelzen de opteekening der — uiteenloopende — overleveringen dienaangaande, maar dat zij blijkbaar òf in priesterlijken òf in profetischen geest geschreven zijn, zoodat wij daaruit *allereerst* leeren kennen de latere (priesterlijke of profetische) opvatting of beschouwing van Mozes' werkzaamheid, en eerst *in de tweede plaats* die werkzaamheid zelve. Het is toch geenszins toevallig, dat volgens het (priesterlijke) B. d. O. de wetgever aan den Sinaï zich alleen of althans bijna alleen bezig houdt met de regeling der eeredienst, tot in de kleinste bijzonderheden toe; terwijl de wetten, door de profetische verhalers bewaard, met name die van het Bondsboek, ook wel de godsvereering betreffen, maar toch voor verreweg het grootste gedeelte met het huiselijke en maatschappelijke leven in verband staan. Dat deze laatste opvatting van Mozes' werkzaamheid historisch-juister is dan de eerste, blijkt uit *Jer.* VII: 21—23 en andere plaatsen (§ 20 n. 5), hoewel wij dit anders uit den geheelen Pentateuch, gelijk wij dien thans bezitten, niet zouden opmaken. Doch de meerdere juistheid der profetische beschouwing van de Sinaietische wetgeving waarborgt nog geenszins het historisch karakter der schilderingen, in *Ex.* XIX, XX, XXIV vervat: naarmate die verhalen in bijzonderheden verder van elkander afwijken, bij groote overeenstemming in de hoofdgedachte („Jhvh, door Mozes als middelaar, de Wetgever van Israël, en de Stichter van zijn verbond met dat volk"); naarmate die hoofdgedachte-zelve meer zuiver-profetisch is — naar die mate wordt het ook waarschijnlijker, dat wij hier hare historische inkleeding — op grond altijd van de overlevering — voor ons hebben. Hoe dit oordeel bevestigd wordt door den zamenhang tusschen de genoemde hoofdstukken en *Ex.* XXXII—XXXIV, blijkt uit § 21 n. 27 (verg. § 5 n. 3).

Wat den aartsvaderlijken tijd betreft, de berigten in *Gen.* XII—L vervat wijken niet alleen in kleinigheden, maar in vele belangrijke hoofdzaken van elkander af, b. v. ten aanzien van den ouderdom van den naam Jhvh; den vorm der godsvereering; Jakobs togt naar Haran; zijne geheele verhouding tot Esau; Jozefs overbrenging naar Egypte enz. Daarenboven ontstaan door de verbinding der chronologie van het B. d. O. met de aan andere bronnen ontleende berigten, onoverkomelijke bezwaren (verg. b. v. Knobel, *die Genesis* S. 232 f. en boven § 13 n. 10, 11). Daarbij komt nu nog, dat de priesterlijke en profetische verhalers ook bij de behandeling van dit tijdvak der geschiedenis hun standpunt niet verloochenen, en dat hare voorstelling beheerscht wordt door hunne eigenaardige overtuigingen (verg. b. v. § 15, 16). Moet uit

dit alles niet de gevolgtrekking worden afgeleid, dat èn de schildering van den aartsvaderlijken tijd, als geheel beschouwd, èn elk bijzonder berigt zóó lang twijfelachtig blijft, als niet hunne waarheid — door bedachtzame vergelijking met de historisch-gewaarborgde verhalen omtrent latere tijden, somtijds ook alleen door de analogie — opzettelijk is gestaafd geworden? Wat dan ook boven omtrent de zekerheid der hoofdpunten dezer geschiedenis werd gezegd, moet hier in nog engeren zin verstaan worden dan bij het Mozaïsche tijdvak.

Met opzet werd overigens boven van *Gen.* I—XI — de geschiedenis van de schepping der wereld tot den tijd der aartsvaders — in het geheel geene melding gemaakt: die hoofdstukken kunnen namelijk, in den tegenwoordigen stand van het onderzoek, niet langer worden aangemerkt als zuiver historische oorkonden aangaande den oorsprong en de vroegste geschiedenis des menschdoms, hoezeer aan sommige berigten — b. v. aan *Gen.* VI—VIII; zelfs aan *Gen.* XI: 1—9 — zekerlijk iets feitelijks ten grondslag ligt. De beide scheppingsverhalen (*Gen.* I: 1—II: 4ᵃ; II: 4ᵇ verv.), hoe hooge waardij wij daaraan ook uit een religieus en ethisch oogpunt toeschrijven, kunnen niet als afdruk der werkelijkheid gelden, èn om het Semietisch of zelfs Israëlietisch karakter, dat zij vertoonen, èn om hunnen onderlingen strijd, èn omdat zij onvereenigbaar zijn met de zekerste resultaten der nieuwere wetenschap. Dit alles pleit ook tegen de historische waarheid van *Gen.* V—XI: de chronologie, op deze hoofdstukken gebouwd, is onjuist, gelijk o. a. de onderzoekingen der Egyptologen hebben geleerd; de genealogiën, waaraan die tijdrekening ontleend wordt, zijn — niettegenstaande haren geschiedkundigen vorm — geene historische documenten, gelijk o. a. dááruit blijkt, dat de lijsten der Sethieten (*Gen.* V) en der Kaïnieten (*Gen.* IV: 17, 18) uit dezelfde namen zijn zamengesteld, behoudens die afwijkingen, welke zich uit de verscheidenheid der overlevering en uit de theoriën der schrijvers gereedelijk verklaren; in de geslachtlijst der Semieten (*Gen.* XI: 10 verv.) — even als in *Gen.* X — komen landen (b. v. Arphachsad), steden (Rehu, Serug), gebeurtenissen (Selach, Eber, Pheleg) als namen van historische personen voor; daarenboven weêrspreken de elohistische en jhvhistische verhalen elkander in hoofdpunten (verg. o. a. § 5 n. 2; 13 n. 2, 6). Al deze verschijnselen — en zoovele andere, die bij de lezing van *Gen.* I—XI zich aan ons voordoen — leiden met noodwendigheid tot het besluit, dat ons in het eerste gedeelte van Genesis allerlei Semietische herinneringen, liederen (b. v. *Gen.* IV: 23) en sagen bewaard zijn gebleven, door het Israëlietische volk langen tijd mondeling voortgeplant en later in Israëlietischen geest bewerkt (b. v. *Gen.* IX: 25 verv.; XI: 9); kostbare documenten derhalve van de denkwijze en voorstellingen van Israël in de 10de—8ste eeuw v. Chr., doch voor de geschiedenis van vroegere tijden nagenoeg onbruikbaar. Wie toch zal aan de scherpzinnige gissingen b. v. van Ewald (*G. d. V. I.* I: 342—381) historische zekerheid durven toekennen?

TWEEDE HOOFDSTUK.

HET BOEK JOSUA.

§ 24. *Naam en inhoud.*

Het boek *Josua* ontleent zijnen naam aan den persoon, wiens daden daarin worden verhaald. Het gevoelen, dat die benaming Josua als schrijver zou aanwijzen vindt in het boek zelf geen steun [1]) en is daarenboven in strijd met de analogie: ook andere historische boeken des O. Verbonds, b. v. *Rigteren*, *Ruth*, *Samuel*, *Koningen*, *Esther*, dragen de namen, niet van de schrijvers, maar van de personen, welker geschiedenis zij behandelen [2]).

[1]) Voor het tegendeel beroept men zich op *Jos.* XXIV: 26, doch „die woorden,” welke Josua in het boek der wet van God schreef, kunnen onmogelijk ons boek *Josua* zijn: er is sprake van eene oorkonde, bestemd tot vereeuwiging van het (volgens *Jos.* XXIV) vernieuwde verbond. Verg. 1 *Sam.* X: 25.

[2]) Beneden zal ons blijken, dat ook de boeken *Ezra* en *Nehemia* op dezen regel geene uitzondering maken. Ook valt in het oog, dat de gewoonte om de boeken naar hunnen inhoud te betitelen geheel in overeenstemming is met het onpersoonlijk karakter der Israëlietische historiographie. In het verhaal zelf komt de persoon des Schrijvers bijna nooit uit: het ware vreemd, indien men zijn boek naar hem genoemd had.

Het boek *Josua* splitst zich als van zelf in twee deelen, H. I—XII en H. XIII—XXIV, waarvan het éene de verovering van Kanaän, het andere de verdeeling des lands en de laatste verrigtingen van Josua verhaalt.

In het eerste deel onderscheiden wij de voorbereiding des volks tot den togt door de Jordaan (H. I), de uitzending der verspieders (H. II), den overtogt over de rivier (H. III, IV), de besnijdenis en pascha-viering (H. V). De reeks der veroveringen wordt geopend door de inname van Jericho (H. VI) en van Ai (H. VIII: 1—29), voorafgegaan door de ontdekking en bestraffing van Achans misdrijf (H. VII) en gevolgd door de bevestiging des verbonds op Ebal en Gerizim (H. VIII: 30—35). Nadat de Gibeonieten op bedriegelijke wijze met

Josua vrede gemaakt hadden (H. IX), lijden de koningen van zuidelijk (H. X) en daarna van noordelijk Kanaän (H. XI) zware nederlagen, ten gevolge waarvan hunne steden aan Israël in handen vallen: deze worden opgesomd in H. XII.

Het tweede deel beschrijft, na eene inleiding (H. XIII), waarin de beschikkingen van Mozes omtrent de overjordaansche stammen worden in herinnering gebragt, het erfdeel aan Juda, Ephraïm en Manasse toegewezen (H. XIV—XVII). De voortzetting van de verdeeling des lands wordt beschreven H. XVIII, XIX; daarna de aanwijzing der vrijsteden (H. XX) en der woonplaatsen van priesters en Levieten (H. XXI). De terugkeer der overjordaansche stammen naar de hun aangewezen landstreek, met de gevolgen daarvan, wordt verhaald H. XXII. Daarna worden ons medegedeeld de toespraken door Josua tot het verzamelde volk gehouden, met de daarop gevolgde vernieuwing van het verbond (H. XXIII: 1—XXIV: 28). Het boek wordt besloten met een kort berigt aangaande den dood van Josua en Eleazar en de ter aarde bestelling van Jozefs gebeente (H. XXIV: 29—33).

§ 25. *Het boek Josua lang na de verovering des lands uit onderscheidene oorkonden zamengesteld.*

Doet het resultaat van het onderzoek naar de zamenstelling van den Pentateuch ons reeds vermoeden, dat het boek *Josua* evenmin van éene hand, als met de daarin verhaalde gebeurtenissen gelijktijdig is, dit vermoeden wordt zekerheid door eene naauwkeurige beschouwing van het boek zelf.

Voor de zamenstelling des boeks uit meer dan éene oorkonde pleiten, behalve de uitdrukkelijke aanhaling van den *Sepher hajjaschár* (H. X: 13), 1°. de duisterheid van enkele verhalen (H. III, IV; VIII), die zich alleen uit de zamenvoeging van afwijkende geschreven berigten verklaren laat [1]); 2°. het verschil van voorstelling, dat tusschen het historische en het geographische deel des boeks wordt opgemerkt, vooral ten aanzien van den omvang en de volledigheid van Josua's veroveringen [2]), waarmede 3°. verschil van spraakgebruik gepaard gaat [3]).

1) Wat H. III, IV betreft, lette men op III: 12 (een berigt, dat kennelijk te vroeg komt), verg. met IV: 1b, 2 (waar geenszins, gelijk men verwachten zou, op III: 12 teruggewezen wordt, hetgeen wèl geschiedt H. IV: 4 in שְׁנֵים הֶעָשָׂר); verder op H. IV: 1, 10 (herhaalde vermelding van den overtogt des ganschen volks); op H. IV: 11 en 15—18 (herhaalde vermelding van het uittreden der priesters uit de Jordaan); op H. IV: 21—24, overtollig na vs. 6 en 7. — In H. VIII moeten evenzeer verschillende berigten gebruikt zijn, zooals blijkt uit vs. 3 verv. verg. met vs. 12 verv.; verder uit den gebrekkigen zamenhang tusschen vs. 29—33 en het voorafgaande en volgende.

2) Terwijl, namelijk, H. X: 40—42; XI: 16—23; XXI: 41—43; XXIII: 1 van eene verovering van het geheele land en uitroeijing van alle inwoners sprake is, blijkt uit H. XIII: 2—5; XV: 63; XVI: 10; XVII: 14—18, dat een aanzienlijk gedeelte van Kanaän in de magt der oorspronkelijke bewoners bleef, en òf eerst later door de afzonderlijke stammen, òf in het geheel niet veroverd werd. Dat deze tegenstrijdigheid haren grond vindt in de verwijzing van de eerste klasse van plaatsen naar de beloften van den Pentateuch (Keil *Inl.* § 43 n. 2), doet niets ter zake: het blijft waar, dat die verwijzing, met de daarmede zamenhangende voorstelling over de volledigheid der verovering, in de andere plaatsen gemist wordt, wat wel niet het geval zou zijn, indien zij van ééne hand waren. — Opmerkelijk is vooral de strijd tusschen H. X: 36—39, XI: 21, 22 (verovering van Hebron en Debir en onderhoorige plaatsen en *volledige* uitroeijing van *al* hare inwoners [לֹא הִשְׁאִיר שָׂרִיד, X: 37, 39] en van *al* de Enakieten, XI: 21, 22) en H. XIV: 12; XV: 13—17, waar zoowel Hebron als Debir nog voorkomen als door de Enakieten bewoond, die daaruit eerst later, deels door Kaleb, deels na Josua's dood door Othniël verdreven worden (verg. *Rigt.* I: 10, 11). Keil (*Commentar über das Buch Josua* S. 198 f.) onderstelt, op het voetspoor van Hävernick, dat de veroveringen van Kaleb en Othniël na Josua's dood hebben plaats gehad, toen de vroeger verdreven Enakieten zich op nieuw van Hebron en Debir haddden meester gemaakt. Doch hij vergeet 1°. dat volgens H. XIV: 12 reeds bij Josua's leven, ja zes of zeven jaren na den dood van Mozes (vs. 10), de Enakieten in het bezit van Hebron waren, terwijl t. a. p. van hunne verdrijving niets gezegd wordt, veelmin van hunne uitroeijing; 2°. dat het niet vrijstaat, den duidelijken zin der woorden, H. X: 37, 39; XI: 21, 22 geweld aan te doen: t. a. pp. wordt zonder twijfel de uitroeijing van *alle* inwoners van Hebron en Debir, zelfs tot tweemalen toe, verhaald. Dat dit niet waarschijnlijk is, wordt toegestemd, doch het blijft onweêrsprekelijk, dat de schrijver het zegt. — Ook H. XXIV: 23, 26 komt kwalijk overeen met hetgeen H. I verv. aangaande den godsdienstigen toestand van het onder Josua strijdende volk gemeld wordt. Om zich daarvan te overtuigen leze men Keils betoog van het tegendeel (*Commentar* S. 405 f.).

3) Wij komen daarop beneden § 27, 28 terug. Hier wijs ik alleen daarop, dat in het historische deel (H. I—XII) nooit de oorspronkelijke namen der Kanaänietische steden nevens de later gebruikelijke worden genoemd, terwijl dit in H. XIII verv. bijna geregeld plaats heeft (H. XIV: 15; XV: 8—10, 13, 15, 25, 60; XVIII: 13, 14, 28; XIX: 8, 13).

Het gevoelen, dat het boek nog bij het leven van Josua 4)

of kort daarna zou zijn geschreven, is reeds met de boven aangeduide verscheidenheid der oorkonden onvereenigbaar. Daarenboven onderstelt het boek *Josua* — gelijk algemeen erkend wordt — den Pentateuch en wel in zijnen tegenwoordigen vorm (§ 26), hetgeen op zich zelf reeds voldoende zijn zou, om dat gevoelen te wederleggen. Eindelijk wordt het weêrsproken èn door het veelvuldig gebruik van de formule „tot op dezen dag" (H. IV: 9; V: 9; VI: 25; VII: 26; VIII: 28, 29; IX: 27; X: 27; XIII: 13; XIV: 14; XV: 63; XVI: 10), waaruit blijkt, dat tusschen den leeftijd des schrijvers en de gebeurtenissen, in *Josua* verhaald, een zeker tijdsverloop in ligt [5]), èn door H. X: 13, uit welke plaats, verg. met 2 *Sam.* I: 18, volgt dat de verhaler eene verzameling van liederen, die eerst onder of na Davids regering kan ontstaan zijn, kende en gebruikte [6]). De plaatsen, waarop men zich tot staving van den hoogen ouderdom des boeks beroepen heeft, missen de bewijskracht, daaraan toegekend, of pleiten alleen voor den vroegeren oorsprong van enkele bestanddeelen des boeks, waaruit ten aanzien van het geheel niets kan worden afgeleid [7]).

[4]) Zelfs Keil (*Inl.* § 44 n. 5) merkt op, dat niet alleen het berigt van Josua's dood (H. XXIV: 29—33), maar ook H. XIV: 14; XV: 13—19; 63; XIX: 47, als betrekking hebbende op gebeurtenissen, die na Josua's dood plaats hadden, met de meening dat het boek nog bij diens leven zou geschreven zijn, onvereenigbaar zijn. Hij ziet evenwel (op grond van H. V: 1, 6, beneden n. 7) in den schrijver een' jongeren tijdgenoot van Josua.

[5]) Sommige dezer plaatsen laten ons omtrent den leeftijd des schrijvers geheel in het onzekere (H. IV: 9; V: 9; VII: 26; VIII: 28, 29; X: 27; XIII: 13). Op de overige beroept men zich om te bewijzen, dat hij vóór de invoering van den koninklijken regeringsvorm moet geschreven hebben. Zij komen alzoo beneden in n. 7 ter sprake.

[6]) Keil en anderen nemen aan, dat de hier genoemde *sepher hajjaschár* successief ontstaan is, zoodat daarin later ook nog een klaaglied van David kon worden opgenomen. Doch van zulk een ontstaan kan men zich geen denkbeeld maken: het strijdt althans met alle analogie. Verg. boven § 3 n. 6.

[7]) Zij zijn de volgende: *a.* H. V: 1, 6: hier, vooral in vs. 1, zal een Israëliet spreken, die met Josua de Jordaan overgetrokken is. Doch de lezing עַד־עָבְרֵנוּ is hoogst onzeker en schijnt niets te zijn dan eene schrijffout, door afdwaling van het oog naar H. IV: 23 ontstaan: voor het Keri עָבְרָם pleiten, behalve vele handschriften, alle oude vertalingen. Het ware ook al zeer zonderling, zoo de schrijver juist op deze ééne plaats zich als ooggetuige bekend maakte en overal elders van de Israëlieten in Josua's tijd in den 3den persoon gewaagde. — *b.* Uit H. VI: 25 volgt evenmin, dat Rachab ten tijde des schrij-

vers nog leefde, als uit H. XIV: 14, dat Kaleb nog in leven was: veeleer is op beide plaatsen sprake van hunne *nakomelingen:* de opmerking, dat deze nog onder Israël gevestigd waren (Hebron in bezit hadden), heeft beteekenis, terwijl het voor den lezer geheel onverschillig was, of Kaleb en Rachab nog leefden, toen ons boek geschreven werd. Doch het blijkt ook positief, uit het getuigenis van het boek zelf, dat het geschreven is na Kalebs dood: H. XIX: 47 verg. met *Rigt.* XVII, XVIII bewijst, dat de getrouwheid aan de Jhvh-dienst reeds voor afval had plaats gemaakt, hetgeen — volgens H. XXIV: 31 — eerst plaats had na den dood der oudsten, die hunne dagen na Josua verlengd hadden: tot deze nu zal althans Kaleb moeten gerekend worden; hij was derhalve reeds gestorven, toen ons boek geschreven werd. De verklaring nu van H. XIV: 14, die hieruit met noodwendigheid voortvloeit, moet volgens de analogie ook op H. VI: 25 worden toegepast. — *c.* H. IX: 27: uit deze plaats zal blijken, dat het verhaal geschreven werd èn voor de stichting van den Salomonischen tempel, die in de laatste woorden als nog toekomstig wordt voorgesteld, èn voor de regering van Saul, die (2 *Sam.* XXI: 2) de Gibeonieten heeft uitgeroeid. Doch 1⁰. dat Saul de Gibeonieten niet geheel uitroeide, blijkt juist uit 2 *Sam.* XXI: 2a; verder is het waarschijnlijk, dat zij behoord hebben tot de Kanaänieten, die bij den tempelbouw diensten verrigtten (1 *Kon.* IX: 20, 21; 1 *Chr.* XXII: 2; 2 *Chr.* II: 17, 18), welker afstammelingen nog na de ballingschap voorkomen (*Ezr.* II: 43, 55, 58; *Neh.* VII: 46, 57, 60); 2⁰. de formule אֶל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר is Deuteronomisch (§ 10 n. 9) en kan reeds om die reden niets bewijzen voor den ouderdom des verhaals; daarenboven kon de S., ook wanneer hij na Salomo leefde, zich kwalijk anders uitdrukken; had hij geschreven אֲשֶׁר בָּחַר, dan zou hij het tijdvak vóór den tempelbouw hebben uitgesloten. — *d.* De benaming צִידוֹן רַבָּה (H. XI: 8; XIX: 28) bewijst geenszins, dat ons boek geschreven werd vóór David, d. i. vóórdat Tyrus over Zidon de overhand verkreeg. Was dan die omstandigheid zóó onbeduidend, dat zij alleen aan gelijktijdige schrijvers kon bekend zijn? — *e.* H. XIII: 4—6 wordt de landstreek door de Zidoniërs bewoond als Israëlietisch gebied aangemerkt en eene verovering daarvan voorspeld: na David, die met Hiram een verbond sloot, kon die verwachting niet meer bestaan. Zeker kon zij na David niet meer *ontstaan*, maar het bleef niettemin een feit, dat zij bestaan had, en *theoretisch* maakte Israël nog steeds aanspraak op het door de Phoeniciërs bewoonde deel van Kanaän. Ook vergeet Keil (*Commentar* S. XXXIV fg.), dat vs. 2—7 niet woorden van den schrijver zijn, maar Jhvh in den mond gelegd worden, zoodat daaruit op zijn standpunt billijkerwijze niets kan worden afgeleid ten aanzien van des schrijvers leeftijd. — *f.* H. XV: 63 (verg. *Rigt.* I: 21) zal geschreven zijn na de verovering van Jeruzalem, *Rigt.* I: 8 vermeld, maar vóór de inname der stad door David (2 *Sam.* V). Beneden zal ons blijken, dat H. XV: 63 hoogst waarschijnlijk eene aanteekening is, door den verzamelaar overgenomen uit dezelfde oorkonde, die aan *Rigt.* I ten grondslag ligt. Zij kan inderdaad vóór David geschreven zijn, doch noodwendig is dit niet: immers nog onder Davids regering en lang daarna woonden er Jebusieten in Jeruzalem (2 *Sam.* XXIV: 16, 18; 1 *Kon.* IX: 20, 21; *Ezr.* IX: 1, 2; *Zach.* IX: 7), hetgeen een later schrijver zeer wel als gevolg van het onvermogen van Benjamin (of Juda), om de Jebusieten kort na Josua te verdrijven, kon aanmerken. — *g.* H. XVI: 10

(verg. *Rigt.* I: 29) zal zijn geschreven vóór de verovering van Gezer door den Egyptischen koning, 1 *Kon.* IX: 16: immers deze wordt gezegd, de inwoners gedood te hebben, zoodat van dat oogenblik af het betalen van schatting moest ophouden en evenzoo „het wonen der Kanaänieten in het midden van Ephraïm.” Doch indien de Kanaänieten te Gezer reeds vóór Salomo aan Israël schatting betaalden, dan zou Pharao zijnen schoonzoon eene slechte dienst gedaan hebben, toen hij die stad veroverde en de inwoners doodde. Waarschijnlijk heerschten de Philistijnen aanvankelijk over Gezer (2 *Sam.* V: 25; 1 *Chr.* XIV: 16; XX: 4) en was dus Pharao's verovering eene overwinning op hen — Israëls erfvijanden — behaald. Het dooden der inwoners zal wel niet zóó moeten verstaan worden, dat er in het geheel geene Kanaänieten overbleven: integendeel juist de overblijvenden komen hier voor als schatpligtig. Onze aanteekening verplaatst ons dus veeleer in den tijd na Salomo, dan daarvóór.

§ 26. *De naauwe zamenhang tusschen den Pentateuch en het boek Josua.*

De naauwe zamenhang tusschen den Pentateuch en het boek *Josua* blijkt zoo uit den inhoud als uit den vorm ten duidelijkste. Niet alleen wordt het verhaal *Jos.* I: 1 opgevat, waar het *Deut.* XXXIV was afgebroken; niet alleen worden de verrigtingen van Mozes als wetgever en aanvoerder des volks overal ondersteld en dikwerf met de woorden van den Pentateuch beschreven [1]), maar men mag zelfs beweren, dat deze zonder het boek *Josua* onvolledig is en eerst door dit boek als het ware afgesloten wordt. Gelijk namelijk in den Pentateuch de vestiging van Israël in Kanaän herhaalde malen, zoowel in Genesis als in de volgende boeken, aangekondigd en als de eigenlijke vervulling der goddelijke beloften beschouwd wordt [2]), zoo stelt, omgekeerd, het boek *Josua* de verovering des lands als de verwezenlijking der toezeggingen van Jhvh aan de aartsvaders en aan Mozes voor [3]). Tusschen den Pentateuch en *Josua* bestaat alzoo dezelfde zamenhang als tusschen eene profetie en het verhaal harer vervulling. Daarbij komt nu nog 1°. dat het geheele boek, vooral het historische deel, blijkbaar de strekking heeft om de zegenrijke gevolgen der getrouwe naleving van de Mozaïsche voorschriften in het voorbeeld van Josua en het onder zijne bevelen strijdende Israël aanschouwelijk te maken, zoodat daaraan eene paraenetische strekking, en wel geheel in den geest van den Pentateuch, inzonderheid van

Deuteronomium, moet worden toegekend [4]); 2°. dat sommige gedeelten des boeks, bepaaldelijk alles wat betrekking heeft op de verdeeling des lands, de aanwijzing der vrijsteden en der woonplaatsen van de priesters en Levieten (H. XIII—XXI), met evenveel regt als menig hoofdstuk van den Pentateuch (b. v. *Num.* XXXIV), als wettelijke voorschriften kunnen en moeten worden aangemerkt.

[1]) Wij bepalen ons in de aanteekeningen bij deze § tot het bijbrengen van enkele voorbeelden: de nadere ontwikkeling van het hier gestelde volgt in § 27, 28. — Over Mozes als wetgever en aanvoerder des volks wordt gehandeld *Jos.* I: 7, 13—15; IV: 10, 12; VIII: 31—35; IX: 24; XI: 12, 15, 20, 23; XII: 6; XIII: 8 verv.; XIV: 2 verv.; XVII: 4; XVIII: 7; XX: 2; XXI: 2, 8; XXII: 2—9; XXIII: 6. Opmerkelijk is reeds, dat de naam Mozes in *Josua* 34 malen voorkomt, daarentegen in *Rigteren* slechts 4, in I en II *Samuel* niet meer dan 2 maal.

[2]) Zie b. v. *Gen.* XII: 7; XIII: 15; XV: 18; XVII: 8; XXVI: 3 enz.; verder *Ex.* VI: 4 en in het algemeen al die wetten, welke uitdrukkelijk gezegd worden met het oog op de aanstaande vestiging van Israël in Kanaän te zijn gegeven, b. v. *Lev.* XVIII: 3, 24; XXV: 2 enz. enz. Verg. boven § 12 n. 11, 13; § 15; § 22 n. 13; § 23.

[3]) Zie b. v. *Jos.* XI: 23; XXI: 41—43 en elders.

[4]) *Jos.* I: 3 verv., 6 verv., 17, 18; III: 7, 10; IV: 14; V: 2 verv.; IX: 14b; XI: 15—20; XXII enz.

Deze verschijnselen, op zich zelve beschouwd, worden voldoende verklaard door de onderstelling, dat de schrijver van *Josua* den Pentateuch niet alleen kende en gebruikte, maar ook met het bepaalde doel om dien aan te vullen zijne bouwstoffen bewerkte. Nu het evenwel vaststaat, dat zoowel de Pentateuch als het boek *Josua* uit onderscheidene oorkonden is zamengesteld, doet zich het vermoeden aan ons voor, dat de zamenhang en de overeenkomst tusschen die beide geschriften uit het gebruik van gemeenschappelijke bronnen moet worden verklaard. Dit vermoeden wordt volkomen bevestigd door het spraakgebruik, de voorstellingen en denkbeelden, die de onderscheidene deelen van *Josua* kenmerken, met die van de oorkonden van den Pentateuch vergeleken. Daaruit volgt namelijk, dat een niet onbelangrijk gedeelte des boeks van de hand des schrijvers van Deuteronomium afkomstig is (§ 27), terwijl een ander gedeelte tot het Boek der Oorsprongen moet hebben behoord (§ 28). De geheele zamenstelling des boeks, eindelijk,

maakt het waarschijnlijk, dat de Redactor geen ander is dan die van den Pentateuch (§ 29).

§ 27. *De Deuteronomische gedeelten van het boek Josua.*

De twaalf eerste hoofdstukken van *Josua* behandelen niet alleen één onderwerp (de verovering van het land Kanaän), maar hangen ook zóó naauw met elkander zamen, dat zij als het werk van één auteur moeten worden aangemerkt, die, hoewel hij geschreven berigten voor zich had (§ 25 n. 1), deze evenwel zóó bewerkte, dat zijn verhaal een wèl gesloten geheel uitmaakte. Dit blijkt zoowel uit het telkens terugkeerend gebruik derzelfde spreekwijzen en wendingen [1]), als uit de verwijzingen van het éene verhaal naar het andere [2]). Eene naauwkeurige vergelijking van deze hoofdstukken met het boek Deuteronomium leidt tot het besluit, dat hun auteur geen ander is dan de Deuteronomist, die evenwel bij de zamenstelling van dit zijn verhaal zich veel meer dan in Deuteronomium van geschreven oorkonden moet bediend hebben. Doch ook in de tweede helft van *Josua* zijn stukken opgenomen van zijne hand, als H. XXI: 41—43; XXII: 1—XXIV: 28, met dien verstande, dat hij ook hier, bepaaldelijk in H. XXII en XXIV: 1—28, niet geheel zelfstandig verhaalt, maar aan geschreven berigten zich aansluit.

[1]) Zie beneden n. 3: in de daar gegeven lijst van Deuteronomische formulen ligt tevens het bewijs voor de gelijkmatigheid van spraakgebruik, die H. I—XII en H. XXI: 41—XXIV: 28 kenmerkt.

[2]) Verg. H. II met VI: 17, 22, 25; H. III: 7; I: 17, 18 met IV: 14; H. II: 10 met IV: 23; H. VI: 18, waar H. VII, vooral vs. 26 reeds wordt voorbereid; H. VI, VIII ondersteld in H. IX, gelijk H. VI, VIII, IX in H. X; H. XI: 19 met H. IX; H. XII: 7 met XI: 17. In het algemeen mag men beweren, dat uit H. I—XII geen enkel verhaal kan worden gemist, behalve misschien H. VIII: 30—35, welke pericope overigens door haar spraakgebruik duidelijk blijkt van dezelfde hand te zijn als het overige, hoewel hare plaatsing tusschen H. VIII: 29 en IX: 1 ons zou doen vermoeden dat het een ingeschoven stuk was. Doch ook dit verklaart zich uit den zamenhang van deze verzen met *Deut.* XXVII. Met deze opmerking is overigens zeer wel bestaanbaar het gebruik van verschillende berigten aangaande hetzelfde feit door den auteur van H. I—XII, waarop boven § 25 n. 1 gewezen werd: dit alléén behoort vast te staan, dat wij op goede gronden aan H. I—XII é é n a u t e u r toekennen, niet een verzamelaar, veelmin meer dan één.

Het bewijs voor deze stelling is vervat in de navolgende opmerkingen:

1°. De genoemde hoofdstukken van *Josua* zijn vol van Deuteronomische formulen en wendingen. Vooral worden zij aangetroffen in die gedeelten van het verhaal, waarin de auteur gelegenheid had om zijn' eigen schrijftrant te doen uitkomen, d. i. in de overgangen en in de toespraken (b. v. H. I en XXIII). Zij maken zoozeer het eigenlijke karakter van den stijl uit, dat zij uit bloote navolging niet kunnen worden verklaard [3]).

2°. De weinige uitdrukkingen, in de genoemde hoofdstukken voorkomende, die in Deuteronomium te vergeefs worden gezocht [4]), zijn òf van zoo geringe beteekenis, dat zij voor verschil van auteur niet kunnen worden aangevoerd [5]), òf zij verklaren zich door de afhankelijkheid van geschreven oorkonden, die nu en dan ook uit het karakter van het verhaal zelf duidelijk blijkt [6]). Deze afhankelijkheid is zoo weinig een bewijs tegen den Deuteronomischen oorsprong van H. I—XII; XXI: 41—XXIV: 28, dat wij ons veeleer verwonderen zouden, indien wij haar niet opmerkten: dat namelijk de Deuteronomist, die — gelijk ons boven (§ 21 n. 11—18) bleek — onder Manasse's regering leefde, schriftelijke berigten over de verovering des lands kende en gebruikte, is niet meer dan natuurlijk. Hier en daar schijnt het spraakgebruik aan te wijzen, dat tot de geschreven oorkonden, door hem gebezigd, ook het Boek der Oorsprongen behoorde [7]).

3) Ons doel zal het best worden bereikt, wanneer wij de Deuteronomische formulen opsommen naar de volgorde der plaatsen, waar zij voor de eerste maal in het boek *Josua* voorkomen; wanneer geheele verzen uit *Josua* en Deuteronomium met elkander overeenkomen of zelfs gelijkluidend zijn, hebben wij ze eenvoudig nevens elkander aangewezen. *Jos* I: 1—9 = *Deut.* XXXI: 1—8; *Jos.* I: 3 = *Deut.* XI: 24; חֲזַק וֶאֱמָץ, *Jos.* I: 6, 7, 9, 18; X: 25 = *Deut.* XXXI: 6, 7, 23; הִנְחִיל, *Jos.* I: 6 = *Deut.* I: 38; III: 28; XIX: 3; XXXI: 7; שָׁמַר לַעֲשׂוֹת, *Jos.* I: 7, 8: XXII: 3, 5 = *Deut.* V: 29 (§ 10 n. 7); יָמִין וּשְׂמֹאל *Jos.* I: 7; XXIII: 6 = *Deut.* V: 29; XVII: 11, 20; XXVIII: 14; אַל־תַּעֲרֹץ (תִּירָא) וְאַל־תֵּחָת, *Jos.* I: 9; VIII: 1; X: 25 = *Deut.* I: 21, 29; XXXI: 6, 8; שׁוֹטְרִים, *Jos.* I: 10; III: 3 = *Deut.* I: 15 enz. (§ 8 n. 6); שׁוֹפְטִים וְשׁוֹטְרִים, *Jos.* VIII: 33; XXIII: 1, XXIV: 1 = *Deut.* XVI: 18; *Jos.* I: 11 = *Deut.* III: 18 enz. (§ 10 n. 7); *Jos.* I: 12—15 (verg. met IV:

12) = *Deut.* III: 18—20; הֵנִיחַ, *Jos.* I: 13, 15; XXII: 4; XXIII: 1 = *Deut.* III: 20; XII: 10; XXV: 19; הִמְרָה פִּי, *Jos.* I: 18 = *Deut.* I: 26, 43; IX: 23; הֶחֱרִים met betrekking tot Sihon en Og, *Jos.* II: 10 = *Deut.* II: 34; III: 6; נָמֵס לֵבָב, *Jos.* II: 11; V: 1; VII: 5 = *Deut.* I: 28; XX: 8; בַּשָּׁמַיִם מִמַּעַל וְעַל־הָאָרֶץ מִתָּחַת, *Jos.* II: 11 = *Deut.* IV: 39; הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם, *Jos.* III: 3; VIII: 33 = *Deut.* XVII: 9, 18 enz. (§ 10 n. 9); in verband hiermede is het opmerkelijk, dat de priesters voorkomen als dragers der ark, *Jos.* III: 6, 8, 13, 14, 17; IV; VI: 3, even als *Deut.* XXXI: 15; עַד בִּלְתִּי הִשְׁאִיר (שָׂרִיד) פָּלִיט, *Jos.* VIII: 22; X: 28, 30, 33, 37, 39, 40; XI: 8 = *Deut.* III: 3 (II: 34; *Num.* XXI: 35); *Jos.* VIII: 29; X: 26 = *Deut.* XXI: 23; *Jos.* VIII: 30—35 = *Deut.* XXVII; אָז c. impf. *Jos.* VIII: 30; X: 12; XXII: 1 = *Deut.* IV: 41; הִשְׁמִיד *Jos.* IX: 24; XI: 14, 20; XXIII: 15; XXIV: 8 = *Deut.* II: 22, 23 en *passim;* הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר, *Jos.* IX: 27 = *Deut.* XII: 11 enz. (§ 10 n. 9); יהוה נִלְחָם לְיִשְׂרָאֵל *Jos.* X: 14, 42; XXIII: 3, 10 = *Deut.* III: 22; כָּל־נְשָׁמָה *Jos.* X: 40; XI: 11, 14 = *Deut.* XX: 16; יָמִים רַבִּים, *Jos.* XI: 18; XXIII: 1; XXIV: 7 = *Deut.* I: 46; II: 1; XX: 19; *Jos.* XII: 4 = *Deut.* III: 11; דָּבַק, *Jos.* XXII: 5; XXIII: 8 = *Deut.* IV: 4 enz. (§ 10 n. 7: de daar opgesomde Deuteronomische formulen vinden wij voor een groot deel in *Jos.* XXII: 5; XXIII: 10, 11, 13, 15, 16 terug, b. v. הָאָרֶץ (הָאֲדָמָה) הַטּוֹבָה, לְאַהֲבָה, נִשְׁמַר; *Jos.* XXIV: 8, 9 = *Deut.* XXIII: 5, 6; *Jos.* XXIV: 11 = *Deut.* VII: 1; *Jos.* XXIV: 12 = *Deut.* VII: 20; *Jos.* XXIV: 13 = *Deut.* VI: 10, 11; *Jos.* XXIV: 17 = *Deut.* VI: 22; XXIX: 15; *Jos.* XXIV: 20 = *Deut.* XXVIII: 63. — Bij eene naauwkeurige lezing van Deuteronomium en *Josua* zal weldra blijken, dat in deze lijst alleen de meest in het oog vallende punten van overeenkomst zijn opgenomen; zij leert tevens — wat uit eene bloote opsomming als deze niet blijken kan — dat de stijl van *Josua*, vooral in de toespraken, *Jos.* I, XXII—XXIV, met dien van Deuteronomium geheel overeenkomt.

[4]) Men vindt ze opgenoemd bij Keil *Inl.* § 42 n. 4; *Commentar* u. s. w. S. XXVII fgg.; de Wette *Einl.* § 170. Zij zijn de volgende: in *Josua* wordt altijd de vorm יְרִיחוֹ gebruikt (H. II: 1, 2, 3; III: 16 en nog 23 maal), in den Pentateuch de vorm יְרֵחוֹ (*Num.* XXII: 1; XXVI: 3, 63 enz.); in *Josua* vindt men de vormen שֹׁמַע (VI: 27, IX: 9) en קַנּוֹא (XXIV: 19), in den Pentateuch שֵׁמַע (*Gen.* XXIX: 23 enz.) en קַנָּא (*Ex.* XX: 5; XXXIV: 14 enz.); verder den infinitivus יְרֹא (*Jos.* XXII: 25), niet יִרְאָה (*Deut.* IV: 10 enz.); de formule גִּבּוֹרֵי הֶחָיִל (*Jos.* I: 14; VI: 2; VIII: 3), waarvoor *Deut.* III: 18 בְּנֵי חַיִל zal voorkomen; de uitdrukking דָּמוֹ בְרֹאשׁוֹ (*Jos.* II: 19 verg. *Ex.* XXXIII: 4), in plaats van דָּמוֹ בוֹ (*Lev.* XX: 9, 11—13, 16). Eindelijk ontbreken in *Josua* al de zoogenaamde archaïsmen van den Pentateuch. Verder worden nog als eigenaardige uitdrukkingen van ons boek genoemd: אֲדוֹן כָּל־הָאָרֶץ (H. III: 11, 12); אוֹצַר בֵּית יהוה (H. VI: 19, 24). De Wette t. a. p. maakt opmerkzaam op eenige sporen van later spraakgebruik: H. XXIII: 15 (אֶתְכֶם); XIV: 12; XXII: 19 (אוֹתִי), doch hij wijst zelf op *Lev.* XV: 15,

24, waar dezelfde schrijfwijze voorkomt; verder op נֵכֶם, H. XXII: 8 (alleen nog 2 *Chr.* I: 11, 12; *Pred.* V: 18); eindelijk op de grammatische eigenaardigheden in H. XIV: 8; X: 24.

5) Ten aanzien van vele der boven aangewezen verschijnselen behoeft dit ter naauwernood te worden aangetoond. Wat de archaïsmen van den Pentateuch betreft, naardien hun voortdurend gebruik aan den Redactor moet worden toegeschreven (§ 22), zoo ligt het voor de hand te meenen, dat hij ze met opzet tot de Thora beperkt heeft, waarin zij nu eenmaal door de gewoonte gewettigd waren. De *scriptio plena* en *defectiva* in יְרִיחוֹ en יְרֵחוֹ (waarvoor welligt zou moeten gelezen worden יְרִחוֹ) komt zeker meer op rekening van de Masorethen dan van de oorspronkelijke auteurs der boeken. Zoo ook kan aan het verschil tusschen שֹׁמַע en שֵׁמַע, omdat het alleen de vocalen betreft, niet veel gewigt worden toegekend; evenmin aan קַנּוֹא en קַנָּא (קַנֹּא?). De infinitivus יְרֹא komt behalve *Jos.* l. l. alleen nog 1 *Sam.* XVIII: 29 voor; het gebruik van dien vorm kan in geen geval als bewijs voor de ontwikkeling der taal gelden. — Evenmin de formule דָּמוֹ בְּרֹאשׁוֹ, die alleen wat gemeenzamer is dan de wettelijke uitdrukking דָּמוֹ בוֹ. Tusschen de uitdrukkingen בְּנֵי חַיִל en גִּבּוֹרֵי הֶחָיִל bestaat verschil van beteekenis; de eerste moet worden vertaald: *strijdbare mannen*, de tweede: *dappere strijders*. Daar overigens de Pentateuch het woord גִּבּוֹר kent (*Gen.* X: 8, 9) en het zelfs reeds op Jhvh overbrengt (*Deut.* X: 17), zoo moet het ontbreken der laatstgenoemde spreekwijze als toevallig worden aangemerkt.

6) Zoo moet waarschijnlijk worden geoordeeld over אֲדוֹן כָּל־הָאָרֶץ, *Jos.* III: 11, 13 en over אוֹצַר בֵּית־יהוה, *Jos.* VI: 19, 24, hoewel de vergelijking van *Ex.* XXIII: 27; XXXIV: 23 (הָאָדֹן יהוה), van *Ex.* XXIII: 19 (בֵּית יהוה) en *Deut.* XXVIII: 12 (אוֹצָר) leert, hoe weinig gewigt aan die enkele uitdrukkingen kan worden toegekend. Doch in H. III, IV (en VIII) komen ook andere bewijzen voor van het gebruik van geschreven berigten (§ 25 n. 1). Zoo ook moeten de tijdsbepalingen in H. IV: 19; V: 10 door den Deuteronomist aan eene andere oorkonde ontleend zijn dan b. v. H. V: 2—9. Dit blijkt 1°. uit het gemis van naauwkeurige tijdsbepalingen in het verhaal van de verovering, waartegenover die beide verzen zonderling afsteken (verg. b. v. *Jos.* XI: 18; XXIII: 1; XXIV: 7); 2°. uit den strijd tusschen die beide verzen en H. V: 2—9: de formule בָּעֵת הַהִיא (V: 2) ziet in dit verband terug op H. IV: 19, zoodat eerst op den 11den dag der eerste maand met de besnijdenis een begin kan zijn gemaakt; volgens H. V: 10 moet zij den 14den reeds zijn afgeloopen; doch dit is eene volslagen ongerijmdheid, wanneer wij het groote aantal Israëlieten, die allen onbesneden waren, in aanmerking nemen. Het is veel waarschijnlijker, dat H. V: 2—9 oorspronkelijk met IV: 19 en V: 10 in geen verband stond; 3°. in H. V: 10 zijn de woorden וַיַּחֲנוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בַּגִּלְגָּל geheel overtollig na vs. 8, waar reeds van een „blijven in de legerplaats” melding gemaakt was. Verg. verder n. 7 en 8.

7) Allerwaarschijnlijkst zijn de beide zoo even behandelde verzen H. IV: 19; V: 10, met vs. 11, 12 aan het B. d. O. ontleend. Daarvoor pleiten, behalve de naauwkeurige tijdsbepalingen, de uitdrukkingen הַחֹדֶשׁ הָרִאשׁוֹן (IV: 19),

waarop הַחֹדֶשׁ (V: 10) terugslaat; בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה (V: 11); קָלוּי (V: 11, even als *Lev.* II: 14); verder de overeenkomst tusschen V: 12 en *Ex.* XVI: 35. Elders in het eerste deel komen geene duidelijke sporen van het B. d. O. voor. Daaruit volgt evenwel geenszins, dat dit boek van de geheele verovering niets anders vermeld heeft, dan den doortogt door de Jordaan en de pascha-viering. Het is niet alleen mogelijk, maar zelfs door de analogie van hetgeen in den Pentateuch geschied is waarschijnlijk, dat het verhaal van het B. d. O. wegens zijne beknoptheid voor de meer uitvoerige berigten der andere bronnen heeft moeten plaats maken. — Verder schijnt nog aan *Jos.* XXII een verhaal van het B. d. O. ten grondslag te liggen. Dit blijkt uit vs. 1, 14 (מַטֶּה); uit vs. 12 (כָּל־עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל); uit vs. 14 (נְשִׂיא), verder uit vs. 9, 19, 30, waar op H. XVIII: 1 schijnt te worden teruggezien. De nadere ontwikkeling van dit laatste bewijs moet bewaard blijven tot § 29 n. 4.

Staat het eenmaal vast, dat Deuteronomium en *Jos.* I—XII; XXI: 41—XXIV: 28 van éene hand zijn, dan wordt het zeer waarschijnlijk, dat zij ook bijeen behooren, of, m. a. w. dat de Deuteronomist in één zelfstandig werk de Mozaïsche wetgeving en de verovering van Kanaän door Josua beschreven heeft. Deze gissing wordt bevestigd door de duidelijk in het oog vallende strekking van het verhaal der verovering en der laatste verrigtingen van Josua: kennelijk heeft de Deuteronomist in hem en in het onder zijne bevelen strijdende Israël een voorbeeld van getrouwe wetsbetrachting willen schetsen en hare zegenrijke gevolgen willen in het licht stellen [8]). Hoe geheel deze bedoeling in overeenstemming is met de strekking der Deuteronomische wetgeving zelve (§ 10 n. 6; § 21 n. 18), valt aanstonds in het oog.

[8]) Verg. § 26 en de plaatsen ald. in n. 4 bijgebragt. Bijzonder duidelijk komt deze strekking van het verhaal uit in H. I: 16—18, waar de overjordaansche stammen, als uit aller naam, de gezindheid uitspreken van den waren Israëliet tegenover den theokratischen aanvoerder: H. IV: 14 (verg. III: 7) lezen wij dan ook, dat het gedrag des volks aan die betuiging heeft beantwoord. — Niet minder opmerkelijk zijn die gedeelten van het verhaal, die op den eersten oogopslag schijnen te strijden met de overal op den voorgrond geplaatste trouw des volks aan de Moz. wet: H. VII wordt de overtreding van den éénen Achan door de nederlaag van het gansche volk bij Ai gestraft, opdat te beter de reinheid van Israël bewaard blijve; men lette vooral op vs. 11 verv.; H. IX verzuimt het volk Jhvh te raadplegen, hetgeen (als uitzondering) uitdrukkelijk vermeld wordt (vs. 14b); aanstonds worden zij daarvoor gestraft, gelijk blijkt uit het vervolg des verhaals: tevens moet dit dienen om 1°. het bewaard blijven der Gibeonieten, in strijd met het goddelijk bevel tot uitroeijing der inwoners van Kanaän, te motiveren en 2°. de trouw van Josua en van de vorsten des volks aan den afgelegden eed in het licht te stellen (vs. 18 verv.). — Verder

komt in aanmerking H. XXII: de groote ijver der Israëlieten voor de instandhouding van de eenheid der eeredienst (zie vs. 16 verv. 22 verv.) is in elk opzigt verbazingwekkend en, naardien de geschiedenis van het Rigteren-tijdvak, ja van de daarop gevolgde eeuwen tot Hizkia toe zoo duidelijk voor het tegendeel getuigt, hoogst waarschijnlijk niet historisch: wij dwalen zeker niet verre van de waarheid af, wanneer wij stellen dat het den verhaler meer te doen was om zijne tijdgenooten te waarschuwen tegen eene zonde, waaraan zij zelven zich nog altijd schuldig maakten, dan om hun eene volkomen-zuivere voorstelling te geven van den godsdienstigen toestand des volks onder Josua. Wij zijn te meer geregtigd tot dit oordeel, naardien in H. XXIV: 14, 15, 23 duidelijk het plegen van afgoderij ondersteld wordt. (Wat Keil, *Commentar* S. 402 in het midden brengt tot verklaring van vs. 14, 15, 23 dient alleen om te bewijzen, dat deze plaatsen met het door hem ingenomen standpunt niet overeenkomen en daarom den zin niet mogen hebben, dien zij toch duidelijk uitdrukken). Het is mogelijk, dat de Deuteronomist hier zijne bronnen op den voet volgt en dat daaruit de strijd tusschen den ganschen inhoud van H. XXII en de aangehaalde verzen van H. XXIV moet worden verklaard. Toch blijft die strijd zeer moeijelijk te begrijpen, wanneer men niet in het oog houdt, wat zoowel hier als in H. XXII het eigenlijke oogmerk van den schrijver is: eene waarschuwing tegen afgoderij is in zijnen mond even gepast en naar de behoeften zijner tijdgenooten evenzeer berekend, als eene opwekking tot de handhaving van het ééne nationale heiligdom; dáárom laat hij evenmin de eerste als de laatste achterwege, zonder er zich om te bekommeren, dat zijne historische schildering op die wijze met elkander strijdige elementen bevat. — Overigens is ook H. XXIV: 26, waar van een „heiligdom van Jhvh" *te Sichem* sprake is, met H. XXII in strijd en uit de afhankelijkheid des schrijvers van zijne bronnen te verklaren. De gissing van Masius (*Josuae Imperatoris historia illustrata*, Antv. 1574), Keil en anderen, dat de plaats bedoeld wordt, waar Abram (volgens *Gen.* XIII: 6, 7) het eerst in Kanaän heeft geofferd, is niet onwaarschijnlijk, doch het blijft niettemin een feit, dat zij hier מִקְדַּשׁ יהוה heet, en dát is het juist, wat wij na de lezing van H. XXII geenszins verwachten zouden. Over de gevolgtrekkingen uit het bovenstaande af te leiden ten aanzien van de geloofwaardigheid des geschiedverhaals in het algemeen, verg. men § 29.

§ 28. *De bestanddeelen van Josua aan het Boek der Oorsprongen ontleend.*

Dat het Boek der Oorsprongen ook de vestiging van Israël in Kanaän verhaalde, is in zich zelf waarschijnlijk (§ 12 n. 11, 13; § 15) en wordt bevestigd door de sporen van het spraakgebruik van dat boek, die wij in de Deuteronomische gedeelten van *Josua* opmerkten (§ 27 n. 7). Het geographische deel van *Josua* verheft deze waarschijnlijkheid tot zekerheid. Wat namelijk, na aftrek der Deuteronomische gedeelten, in het boek

Josua overblijft, is voor een groot deel aan het Boek der Oorsprongen ontleend, met name H. XIV—XVII; XVIII: 11—XIX: 51; XX: 7—XXI: 40, terwijl ook H. XIII; XVIII: 1—10; XX: 1—6; XXIV: 29—33, wel niet in hun geheel, maar toch ten deele uit genoemd boek moeten zijn overgenomen.

Het blijkt namelijk: 1°. dat deze stukken niet van den Deuteronomist afkomstig zijn, vermits zij èn door een ander spraakgebruik [1]) èn door andere voorstellingen omtrent den omvang van Josua's veroveringen [2]) zich kenmerken; 2°. dat hun inhoud geheel overeenstemt met de bekende wetgevende strekking van het Boek der Oorsprongen, waarin reeds vroeger de grenzen van Kanaän (*Num.* XXXIV: 1—15), de verdeeling des lands (*Num.* XXXIV: 16—29), de aanwijzing van Levietensteden en vrijplaatsen (*Num.* XXXV) waren voorgeschreven, aan welke voorschriften de bepaling van het gebied van elken stam (*Jos.* XIV—XVII; XVIII: 10—XIX: 51) en de opsomming der Levieten-steden en vrijplaatsen (*Jos.* XX: 7—XXI: 40) zich zeer natuurlijk aansluiten [3]); 3°. dat in het verhaal zelf der landverdeeling telkens wordt teruggewezen op de voorschriften van het Boek der Oorsprongen [4]); 4°. dat het eigenaardig spraakgebruik van het Boek der Oorsprongen in de genoemde stukken, zooveel de aard van het behandelde onderwerp dat toelaat, terugkeert [5]).

[1]) Verg. § 25 n. 3; § 27 n. 3 (de daar opgenoemde Deuteronomische formulen ontbreken in het geographische deel geheel en al, o. a. ook de uitdrukking הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם, waarvoor H. XXI: 19 „de zonen van Aäron, de priesters" gebezigd wordt) en beneden n. 4 en 5. Hier merk ik nog op, dat van de beide woorden, die *stam* beteekenen, het ééne, מַטֶּה, in Deuteronomium *nooit*, in de Deuteronomische gedeelten van *Josua* zeer zelden (VII: 18; XXII: 1, 14) — waarschijnlijk door den Deuteronomist aan zijne bronnen ontleend — daarentegen in de geographische stukken *passim* gebezigd wordt (b. v. XIII: 15, 29; XIV: 1—4; XV: 1, 20, 21; XVI: 8; XVII: 1; XVIII: 11, 21; XIX: 1, 8, 23, 24, 31, 39, 40, 48, 51 enz.), evenals in het B. d. O. b. v. *Num.* I verv.; terwijl שֵׁבֶט, in Deuteronomium *zeer gewoon* (in het geheel 17 maal), in het B. d. O. *min gebruikelijk* (b. v. *Ex.* XXVIII: 21; XXXIX: 14; *Num.* IV: 18; XVIII: 2; XXXII: 33), in de Deuteronomische stukken van *Josua* wederom *passim* (b. v. I: 12; III: 12; IV: 2, 4, 5, 8, 12; VII: 14, 16), daarentegen in de geographische gedeelten *betrekkelijk zelden* voorkomt (t. w. H. XXI: 16 en in de gemengde stukken, waarover in § 29 nader zal worden gehandeld, H. XIII: 7, 14, 29, 33; XVIII: 2, 4, 7).

[2]) Verg. § 25 n. 2.

³) Dit is zoo in het oog vallend duidelijk, dat het geene nadere ontwikkeling schijnt te vorderen. Ware de Pentateuch of althans het B. d. O. Mozaïsch, dan zou men zich des noods kunnen voorstellen, dat daarin voorschriften werden medegedeeld, welker uitvoering eerst door een later schrijver kon worden verhaald. Doch nu het eenmaal vaststaat, dat de oudste bestanddeelen van het B. d. O. eerst onder Salomo kunnen zijn te boek gesteld, nu is het tevens hoogst waarschijnlijk, dat tegelijk met de voorschriften zelve ook hare uitvoering, die toen reeds had plaats gehad, is vermeld. Men neme daarbij in aanmerking, dat de aanwijzing van *bepaalde* steden als vrijplaatsen en Levieten-steden en evenzoo de omschrijving van het gebied der enkele stammen evenzeer tot de *wetgeving* behoort, als het voorschrift, dat er 6 vrijplaatsen en 48 Levieten-steden zouden zijn, of dat Kanaän door het lot onder de stammen zou worden verdeeld. Men kan dus met regt beweren, dat het B. d. O. onvolledig zijn zou, wanneer het niet, behalve de *algemeene* bepalingen in *Num.* XXXIV en XXXV, ook de *bijzondere* voorschriften, in *Jos.* XIV verv. vervat, behelsde.

⁴) Men verg. *Jos.* XIV: 1; XVII: 4; XIX: 51; XXI: 1, waar Eleazar voorkomt als Josua's helper in de verdeeling des lands, met *Num.* XXXIV: 17; de hier (vs. 18 verv.) genoemde vorsten worden evenzoo in de aangehaalde plaatsen van *Josua* vermeld; verder *Jos.* XVII: 3—6 (dochters van Zelophchad) met *Num.* XXVII: 1—11; XXXVI; eindelijk de beide hoofdstukken *Jos.* XX en XXI (verg. XIV: 3—5) met *Num.* XXXV. Opmerkelijk is daarbij, dat in *Josua* dezelfde kenmerkende uitdrukkingen gebruikt worden als *Num.* ll. ll., b. v. נִחֵל in phiël (*Jos.* XIV: 1; XIX: 51; *Num.* XXXIV: 29), waarvoor *Jos.* I: 6 en in Deuteronomium (verg. § 27 n. 3) הִנְחִיל wordt gebezigd; verder מִגְרָשׁ (*Jos.* XIV: 4; XXI: 2, 3, 8, 39, 41, 42; *Num.* XXXV: 2 verv.; *Lev.* XXV: 34); בִּשְׁגָגָה (*Jos.* XX: 3, 9; *Num.* XXXV: 12 verv.); verg. ook vs. 6, 9 met *Num.* XXXV: 12, 25, 28. Overigens komen in *Jos.* XX ook formulen voor, aan *Deut.* XIX: 1—10 ontleend, b. v. בִּבְלִי־דַעַת (*Deut.* XIX: 4; *Jos.* XX: 3); וְלֹא שֹׂנֵא הוּא מִתְּמוֹל שִׁלְשׁוֹם (*Deut.* XIX: 4, 6; *Jos.* XX: 5), die in *Num.* XXXV niet worden gebezigd, waarom dan ook boven werd aangenomen, dat *Jos.* XX: 1—6 wèl gedeeltelijk maar niet geheel (door den Redactor van *Josua*, verg. § 29) aan het B. d. O. ontleend werd.

⁵) Behalve de bewijzen, reeds in n. 1 en 4 bijgebragt, komt hier in aanmerking het gebruik van קִנְיָן (*Jos.* XIV: 4; *Lev.* XXII: 11); van מַחֲצִית (*Jos.* XXI: 25; *Ex.* XXX: 13, 15; *Num.* XXXI: 30, 42, 47 en elders in het B. d. O.), eindelijk en vooral de geheele schrijftrant, die èn in het algemeen met de manier van het B. d. O., èn inzonderheid met *Num.* XXXIV: 1—12 overeenkomt. Daartoe moet ook worden gebragt de gewoonte om de opsomming der steden van de verschillende stammen te besluiten met eene subscriptie (*Jos.* XVI: 8; XVIII: 20, 28; XIX: 8, 16, 23, 31, 39, 48), waarvan ook in Leviticus en Numeri voorbeelden worden aangetroffen (verg. § 1 n. 3).

Overigens is het niet alleen mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk, dat de auteur van het Boek der Oorsprongen bij de zamenstelling van zijn berigt over de verdeeling des lands zich bediend heeft van geschreven oorkonden ⁶), en dat met name

Jos. XVII: 14—18, misschien ook H. XIV: 6—15 aan eene dergelijke oorkonde ontleend zijn [7]). Dezelfde onderstelling zou kunnen worden toegepast op die plaatsen, die het geographische deel van *Josua* met het *Boek der Rigteren* gemeen heeft (verg. *Jos.* XV: 13—19 met *Rigt.* I: 10—15; *Jos.* XV: 63 met *Rigt.* I: 21; *Jos.* XVI: 10 met *Rigt.* I: 29; *Jos.* XVII: 12, 13 met *Rigt.* I: 27, 28; *Jos.* XIX: 47 met *Rigt.* XVII, XVIII) [8]). Doch om onderscheidene redenen is het waarschijnlijk, dat al deze plaatsen niet tot het Boek der Oorsprongen behooren, maar door den Redactor in het boek *Josua* zijn opgenomen: hij ontleende ze niet aan het *Boek der Rigteren*, dat wij thans bezitten, maar aan ééne der oorkonden, waaruit dit boek is zamengesteld [9]).

6) Men zou kunnen meenen, dat de auteur — die eerst onder of na Salomo's regering leefde (§ 21 n. 19—23) — het *geheele* berigt der verdeeling des lands aan oudere oorkonden moet hebben ontleend. Het is evenwel veel waarschijnlijker, dat hij in dit gedeelte van zijn geschrift is te werk gegaan even als bij de beschrijving der Mozaïsche instellingen (§ 21 n. 20; § 23 n. 1), d. i. dat hij het gebied van elken stam beschreven heeft, zooals het in zijnen tijd bestond, maar ook reeds, met geringe wijzigingen, sedert de verovering bestaan had. Daaraan ontleende hij het regt om de aanwijzing der grenzen van elk stamgebied aan Josua toe te kennen.

7) Over H. XVII: 14—18 verg. men Ewald *G. d. V. I.* II: 315 ff., waar de bewijzen, die voor den hoogen ouderdom dezer pericope pleiten, zijn bijeengevoegd. — H. XIV: 6—15 is verwant met *Num.* XIII, XIV, niet alleen wat den inhoud, maar ook wat den vorm betreft. Verg. vs. 8, 9, 14 (מִלֵּא אַחֲרֵי יהוה) met *Num.* XIV: 24 (*Num.* XXXII: 11, 12; *Deut.* I: 36); vs. 7 (הֵשִׁיב אתוֹ דָבָר) met *Num.* XIII: 26 (*Deut.* I: 22, 25; *Jos.* XXII: 32). Nu is het verhaal, in *Num.* XIV, XV vervat, uit twee oorkonden zamengesteld (§ 17 n. 5), waaronder ééne jhvhistische; waarschijnlijk stammen juist de beide genoemde formulen uit deze laatste. Daaruit volgt aanstonds, dat het oordeel over den oorsprong van *Jos.* XIV: 6—15 zeer verschillend kan uitvallen: de genoemde verzen kunnen reeds door den auteur van het B. d. O. in zijn werk zijn opgenomen, indien deze niet de oorspronkelijke schrijver was, Salomo's tijdgenoot, maar een van de latere bewerkers des boeks; doch zij kunnen evenzeer door den Redactor van *Josua* uit eene jhvhistische oorkonde, die ook de verovering des lands omvatte, zijn overgenomen. Beide voorstellingen verschillen minder van elkander dan op den eersten oogopslag schijnen kan: het zal ons namelijk weldra blijken 1°. dat het geographische deel van *Josua* niet in zijn geheel tot het *Salomonische* B. d. O. kan behoord hebben; 2°. dat de Redactor van *Josua* zelf een der Jeruzalemsche priesters of Levieten was — zoodat de afstand tusschen hem en den auteur der geographische stukken minder groot is, dan wij thans nog meenen zouden.

8) Onder deze gelijkluidende plaatsen is niet opgenoemd *Jos.* XXIV: 28—31 verg. met *Rigt.* II: 6—9. Het zal ons namelijk beneden (§ 31 n. 3) blijken, dat deze laatste plaats door den Redactor van *Rigteren* uit *Josua* is overgenomen. Deze onderstelling kan op geene der andere parallele plaatsen worden toegepast, gelijk overtuigend is aangetoond o. a. door Bertheau, *Richter und Rut* S. XXIV f. en in den commentaar op H. I (verg. n. 9). Wat *Rigt.* II: 6—9 betreft, Bertheau oordeelt, dat zij van denzelfden auteur zijn als *Jos.* XXIV: 28—31 (S. 55 ff.), gelijk hij in het algemeen den Redactor van *Rigteren* en van *Josua* voor identisch houdt. Dit gevoelen kan eerst beneden worden beoordeeld (§ 43).

9) Ten aanzien van deze gelijkluidende plaatsen kunnen niet minder dan drie gevoelens worden geopperd, die dan nog met verschillende wijzigingen kunnen worden voorgedragen. Men kan namelijk oordeelen 1°. dat de Redactor van *Rigteren* (of de auteur van *Rigt.* I) ze heeft overgenomen uit het boek *Josua*, (Stähelin, *Kritische Untersuchungen* u. s. w. S. 102 ff.); 2°. dat de Redactor van *Josua* (of de auteur van het B. d. O.) ze heeft ontleend aan het boek *Rigteren* (Maurer, *Commentar* u. s. w.; Hävernick, *Einl.* II: 1. S. 57 ff., ten deele ook Bertheau); 3°. dat de Redactor van *Josua* (of de auteur van het B. d. O.) ze heeft overgenomen uit dezelfde bron, waaruit zij in *Rigteren* zijn overgegaan (Keil). Tegen het *eerste* gevoelen geldt het bezwaar, dat de bedoelde plaatsen in *Rigt.* I bijeen en in goeden zamenhang voorkomen, terwijl zij in *Jos.* XIV—XIX hier en daar verstrooid en zoo weinig met het voorafgaande en volgende verbonden zijn, dat zij zonder eenige schade kunnen gemist worden: daarbij is de betrekking tusschen *Jos.* XIX: 47 en *Rigt.* XVII, XVIII met deze meening stellig in strijd. Het *tweede* gevoelen wordt wederlegd door de opmerking, dat het boek *Rigteren* in zijnen tegenwoordigen vorm *Josua* onderstelt, zoo door zijnen ganschen inhoud, als inzonderheid door H. I: 1; II: 6—9; daaruit volgt, dat *Josua* onmogelijk jonger zijn kan dan *Rigteren*, wèl ouder of daarmede gelijktijdig; aan ontleening uit *Rigteren* kan dus in geen geval gedacht worden. Zoo blijft dan alleen het *derde* gevoelen over, dat o. a. in Keil (*über die Parallelstellen im Buche Josua und dem B. der Richter* in Rudelbach u. Guericke's Zeitschrift, 1846, S. 3 ff.) een' verdediger gevonden heeft. Het wijkt niet zeer ver af van de meening van Bertheau (verg. n. 8), volgens wien de bedoelde plaatsen eerst in het boek *Josua* zijn opgenomen, toen het niet langer als één geheel met dat der *Rigteren* werd aangemerkt. De oorspronkelijke zamenhang tusschen *Rigteren* en *Josua* schijnt mij zeer twijfelachtig. Wat Bertheau dus op dien grond aan eene latere hand toeschrijft, meen ik aan den Redactor van *Josua* te moeten toekennen, doch deze kan zich daarbij niet van ons boek *Rigteren* (dat toen nog niet bestond) bediend hebben, maar putte uit dezelfde bron, die ook den Redactor van *Rigteren* ten dienste stond. Waarom de invoeging van die plaatsen aan den Redactor van *Josua* en niet aan den auteur van het B. d. O. wordt toegekend, blijkt uit hetgeen boven reeds, bij de beoordeeling van het eerste gevoelen, is opgemerkt: zij hangen te weinig met het berigt der landverdeeling door Josua zamen, dan dat wij hare opneming aan den steller zelven van dat berigt zouden kunnen toeschrijven.

In verband met het resultaat van ons vroeger onderzoek naar den ouderdom van het Boek der Oorsprongen (§ 14 en 21), is het eene zeer belangrijke vraag, of de bestanddeelen van genoemd geschrift, die zich in *Josua* aan ons voordeden, tot de oudste of oorspronkelijke, dan wel tot de later toegevoegde moeten gebragt worden? Zij laat zich niet met zekerheid beantwoorden. Tegen den hoogen ouderdom en, bijgevolg, tegen de oorspronkelijkheid van de berigten omtrent de verdeeling des lands (van H. XIV—XIX) laten zich evenmin gegronde bezwaren inbrengen, als tegen die van H. IV: 19, V: 10—12 (§ 27 n. 6 en 7). Daarentegen is de lijst der Levietensteden (H. XXI: 1—40 [42]) waarschijnlijk een later bestanddeel van het Boek der Oorsprongen, evenals het verhaal, dat aan H. XXII ten grondslag ligt [10]). Wij hebben het dus daarvoor te houden, dat ook het tweede gedeelte van het Boek der Oorsprongen, hetwelk zich met de verovering en verdeeling van Kanaän bezig hield, van tijd tot tijd omgewerkt en uitgebreid en alzoo met het eerste gedeelte — dat ons in den Pentateuch bewaard bleef — in overeenstemming gehouden werd.

[10]) Er laten zich namelijk tegen de geloofwaardigheid van H. XXI: 1—40 [42] bedenkingen inbrengen, die met de onderstelling van den hoogen ouderdom van dat hoofdstuk onvereenigbaar schijnen. 1°. Het is vreemd, dat de steden der priesters (vs. 4, 10—19) juist in het gebied van Juda, Benjamin en Simeon vallen, d. i. in het latere rijk van Juda, in de nabijheid van den Salomonischen tempel. Zoo waarschijnlijk als het is, dat na de scheuring des rijks (975 v. Chr.) de afstammelingen van Aäron zich allengs in Juda vestigden, zoo ondoelmatig en onnatuurlijk zou in Josua's tijd deze vestiging geweest zijn. 2°. Het is niet minder vreemd, dat aan de priesters, *zonen van* Aäron, niet minder dan dertien steden (vs. 4, 19), met daaraan verbonden weideplaatsen voor het vee, worden aangewezen. Aäron had — na den dood van Nadab en Abihu, *Lev.* X — slechts twee zonen: Eleazar en Ithamar (*Ex.* VI: 23; *Num.* XXVI: 60, 61). Tijdens de verovering was Eleazar nog in leven, doch ook zijn zoon Pinehas reeds een krachtvol man (*Num.* XXV: 7 verv.; *Jos.* XXII). Hoe is het mogelijk, dat Aärons afstammelingen bij de verdeeling des lands reeds talrijk genoeg waren om dertien steden — hetzij dan geheel, hetzij gedeeltelijk, zooals Keil wil — te bevolken? Niets is duidelijker, dan dat hier een latere toestand in Josua's tijd is overgeplaatst. Dit nu kon in de dagen van Salomo niet zoo gemakkelijk geschieden als langen tijd daarna, waarom wij dit anachronisme liever aan een later bewerker dan aan den eersten auteur van het B. d. O. toeschrijven. — In verband met deze verschijnselen doet zich nog eene andere vraag voor: wij merkten boven op (§ 21 n. 10, 22), dat sommige voorschriften van het B. d. O. alleen in theorie bestonden en in de praktijk nooit

zijn ingevoerd: moet welligt over de Levieten- en priester-steden, vooral over de eerste, ook zoo geoordeeld worden? De wijze, waarop in het boek Deuteronomium over de Levieten gehandeld wordt (§ 10 n. 9. 2⁰.), geeft tot dit vermoeden aanleiding, en wat boven ten aanzien der volstrekte geloofwaardigheid van *Jos.* XXI gezegd werd, strekt niet om het te doen verwerpen. Het is hier evenwel de plaats niet, om daarover verder uit te weiden. — Wat *Jos.* XXII betreft, indien het berigt van het B. d. O., dat daarin, door den Deuteronomist overgewerkt, voorkomt (§ 27 n. 7), in hoofdtrekken met het tegenwoordige verhaal overeenkwam, dan moet het — naar de analogie van *Lev.* XVII: 1—9 (§ 21 n. 22) — tot de latere bestanddeelen van het B. d. O. behoord hebben.

§ 29. *De Redactor van het boek Josua en de geloofwaardigheid van zijn geschrift.*

Volgens het gewone gevoelen [1]) is de Deuteronomist niet alleen auteur van H. I—XII; XXI: 41—43 [43—45]; XXII: 1—XXIV: 28, maar ook redactor van het geheele boek *Josua.* Daartegen evenwel bestaan onderscheidene bedenkingen: 1⁰. het is niet waarschijnlijk, dat de Deuteronomist de stukken, boven aan het Boek der Oorsprongen toegewezen, in zijn werk over Mozes en Josua opgenomen heeft, naardien zij èn in het plan van dat werk minder voegden èn met de daarin gegeven berigten meer of min streden: wij vinden dan ook in de Deuteronomische stukken van *Josua* geen enkel bewijs, dat zij door den schrijver zelven bestemd werden om met de berigten van het Boek der Oorsprongen één geheel uit te maken [2]); 2⁰. H. XXIV: 29—33 is zeker niet Deuteronomisch: ware de Deuteronomist redactor van het geheele boek, dan zou hij wel niet het slot van zijn eigen werk weggelaten en daarvoor een ander berigt in de plaats gesteld hebben; het is althans waarschijnlijker, dat een ander verzamelaar zoo gehandeld heeft [3]); 3⁰. in H. XIII; XVIII: 1—10; XX: 1—6 doen zich verschijnselen aan ons voor, die eenvoudig en natuurlijk verklaard worden door de onderstelling, dat een Redactor, *van den Deuteronomist onderscheiden*, de door hem gebruikte oorkonden aldus met elkander verbonden en tot één geheel verwerkt heeft [4]).

[1]) Voorgestaan door de Wette, *Einl.* § 168—170 en de daar aangehaalde schrijvers.

[2]) Over den strijd tusschen het historische en het geographische deel verg. § 25 n. 2. Men zou kunnen onderstellen, dat de Deuteronomist dien strijd òf niet

opgemerkt òf niet voor onoplosbaar gehouden had, doch deze onderstelling is niet waarschijnlijk en zou alleen moeten worden aangenomen, wanneer het duidelijk bleek, uit de eigene woorden van den Deuteronomist, dat hij zelf het geographische deel opgenomen had. Doch dit blijkt geenszins. *Jos.* I: 6 wordt alleen gezegd, dat Josua Israël het land *zal doen beërven* (הִנְחִיל); die belofte was reeds vervuld, toen Josua volgens H. XI: 23; XII: 7 het land aan Israël ten erfdeel (לְנַחֲלָה) of in bezit (יְרֻשָּׁה) gegeven had. Er is evenwel éénе plaats in het Deuteronomische deel, die op de verdeeling des lands door het lot schijnt te doelen: *Jos.* XXIII: 4. Doch zij bewijst alleen, dat de Deuteronomist van die verdeeling kennis droeg en dat ook de *gedeeltelijke* uitroeijing der Kanaänieten hem niet onbekend was: van het een en ander maakte hij melding, om daaraan de vermaningen tegen verzwagering met de Kanaänieten vast te knoopen, doch daaruit volgt niet, dat hij de uitvoerige berigten, in H. XIV—XXI vervat, in zijn werk zal hebben opgenomen. Ook Hävernick *Einl.* II: 1 S. 25 merkt op, dat H. XI: 23; XII; 6, 7 voor het doel van den auteur van H. I—XII volkomen voldoende zijn en dat H. XIII—XXI zich als eene episode voordoen: volgens hem wijst H. XXIII: 1 niet op XIII: 1, maar op H. XI: 18, 23 terug.

[3]) H. XXIV: 29, 30 schijnen aan het B. d. O. ontleend te zijn, blijkens de naauwkeurige tijdsbepaling in vs. 29 en den zamenhang tusschen vs. 30 en H. XIX: 49, 50. — Vs. 32 staat in verband met *Gen.* L: 24—26; *Ex.* XIII: 19 d. i. met een jonger elohistisch en een jhvhistisch berigt: dat de oorkonde, waaraan het evenals vs. 31 en 33 ontleend is, het werk van den Deuteronomist zou geweest zijn, blijkt op geenerlei wijze. Overigens laat de oorsprong van dergelijke korte berigten zich niet met zekerheid aanwijzen, en verkrijgt dus deze tweede bewijsgrond eerst in verband met den derden beteekenis en kracht.

[4]) Deze verschijnselen zijn de volgende: In H. XIII komen duidelijke sporen van het B. d. O., maar ook van Deuteronomium voor; vs. 2—6 schijnen aan het B. d. O. ontleend te zijn wegens den inhoud, die met de Deuteronomische beschouwing van Josua's veroveringen niet overeenstemt; ook het spraakgebruik in vs. 6 (verg. *Num.* XXXIV: 2, maar ook *Jos.* XXIII: 4) wijst op dat geschrift; doch vs. 1 (verg. *Jos.* XXIII: 1, 2; *Gen.* XXIV: 1), en vs. 7 (waar שֵׁבֶט niet מַטֶּה voorkomt, verg. § 28 n. 1) bewijzen, dat de verzamelaar — wie hij dan ook zijn moge — het berigt van het B. d. O. niet onveranderd opgenomen, maar verwerkt heeft. Nu worden vs. 8—14 op zeer ongeschikte wijze aan vs. 7 vastgeknoopt: immers עִמּוֹ (vs. 8) beteekent eigenlijk: met de helft van Manasse, *die aan deze zijde van de Jordaan zich vestigen zou*, waarover in vs. 7 gesproken was; doch moet, naar de bedoeling des schrijvers, aanduiden: de andere, in het overjordaansche gevestigde helft. Het is den schrijver kennelijk te doen om de woonplaatsen der overjordaansche stammen op te noemen. Doch de Deuteronomist had in het vorige hoofdstuk (XII: 1—6), de auteur van het B. d. O. reeds *Num.* XXXII: 33—42, daarvan het noodige gezegd. Het is daarom waarschijnlijk, dat hier een ander schrijver spreekt, d. i. een Redactor, van den Deuteronomist onderscheiden: hij ontleende zijne stof, zoo voor vs. 8—14, als voor vs. 15—33 deels aan de beide genoemde plaatsen, deels (vooral vs. 15—32) aan het B. d. O., dat zeer wel de grenzen en steden der overjordaansche stammen in dit verband kan vermeld hebben, *hoewel niet in*

dezen vorm. Dit laatste blijkt o. a. uit vs. 29 (שֵׁבֶט en de geheele gewrongen woordvoeging) en vs. 30, 31 (verg. met *Deut.* III: 14, § 7 n. 7). Daarentegen wijzen vs. 21, 22 duidelijk op *Num.* XXXI: 8 (B. d. O.) terug. Vs. 14 en 33 zijn bijna woordelijk ontleend aan *Deut.* XVIII: 1, 2 en moeten hier zooveel te meer door den Redactor zijn ingevoegd, daar hetzelfde denkbeeld, hoewel met andere woorden, ook H. XIV: 4 (verg. *Num.* XXXV: 1—8; *Jos.* XXI: 1 verv.) wordt uitgesproken: zoodanige herhalingen wettigen allezins de onderstelling, dat wij in H. XIII een overzigt voor ons hebben, uit onderscheidene bronnen, somtijds op ongeschikte wijze, door een Redactor zamengesteld. — Ook in H. XVIII: 1—10 vinden wij de eigenaardigheden van het B. d. O. met die van Deuteronomium dooreengemengd; in vs. 2, 4, 7 שֵׁבֶט; in vs. 7 groote overeenkomst met H. XIII: 14, 33 en Deuteronomische denkbeelden omtrent de Levieten („want de Levieten hebben geen erfdeel in uw midden, *omdat het priesterdom van* Jhvh *zijn* (d. i. Levi's) *erfdeel is.*" Verg. § 10 n. 9); vs. 10 מַחְלְקֹת (H. XI: 23; XII: 7); daarentegen in vs. 1 נִכְבַּשׁ (*Num.* XXXII: 22, 29) en כָּל־עֲדַת בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל, eene in het B. d. O. zeer gewone formule; verder wordt in het vervolg (H. XIX: 51; XXI: 2, ook in het gemengde stuk H. XXII: 9 12; verg. § 27 n. 7) de verplaatsing van het hoofdkwartier naar Silo (H. XVIII: 1, 8—10) telkens ondersteld. Een en ander verklaart zich wederom gereedelijk door de onderstelling, dat een berigt van het B. d. O., door den Redactor des boeks overgewerkt, in H. XVIII: 1—10 voor ons ligt. — Over H. XX: 1—6 werd reeds gehandeld § 28 n. 4.

Blijkt uit het bovenstaande, dat wij alle reden hebben om de eindredactie van *Josua* aan een Redactor, van den Deuteronomist onderscheiden, toe te kennen, tevens volgt daaruit, dat zijne werkzaamheid zich nagenoeg tot het overnemen der oorkonden, die hij voor zich had, bepaald heeft en dat hij slechts zelden als zelfstandig verhaler optreedt: alleen in H. XIII, XVIII: 1—10, XX: 1—6 heeft hij de historische stof vrij bewerkt en verder nog in H. XV, XVI, XVII, XIX enkele aanteekeningen (§ 28 n. 9) aan zijne oorkonden toegevoegd.

Naardien niet alleen het Boek der Oorsprongen, maar ook het geschrift van den Deuteronomist, zoowel de verovering en verdeeling van Kanaän als de geschiedenis van den Mozaïschen tijd behandelden (§ 27 en 28), zoo lag het zeer voor de hand, dat de Redactor van den Pentateuch, die de beide genoemde geschriften kende en gebruikte, dit hun voorbeeld volgde, of m. a. w. aan den Pentateuch een uit dezelfde bronnen zamengesteld boek *Josua* toevoegde. Inderdaad bestaan tegen de gissing, dat de Redactor van *Josua* van dien van den Pentateuch niet verschilt, geene geldige bezwaren [5]).

[5]) Uit die identiteit zou volgen (verg. § 22), dat ook het boek *Josua* kort vóór de Babyl. ballingschap, door een Jeruzalemschen priester of Leviet, in zijn tegenwoordigen vorm gebragt was. Hoewel nu voor dit gevoelen geene stellige bewijzen pleiten, aan den anderen kant bestaan daartegen geene gewigtige bezwaren, zoodat het voorshands als aannemelijk kan worden beschouwd. Wij wijken alzoo af van Masius, Spinoza (*Tract. Theol. pol.* cap. VIII sq.), Clericus, Maurer, Herzfeld (*G. d. V. I. von der Zerstörung des ersten Tempels*, I: 287), die het boek na of in de Babylonische ballingschap stellen. Wel is waar moet aan Herzfeld (t. a. p., verg. II: 25) worden toegestemd, dat plaatsen als H. I: 8; V: 15 ons op de ballingschap schijnen te wijzen, doch zij geven ons geene genoegzame zekerheid. Mogt men overigens, op grond van deze plaatsen, Herzfelds gevoelen verkiezen, dan zou daardoor in de geheele voorstelling over het ontstaan van *Josua* eenige wijziging worden gebragt: de werkzaamheid van den Redactor zou zich dan niet tot het verzamelen der voorhanden oorkonden bepaald, maar ook eene nieuwe bewerking daarvan omvat hebben; zulk eene omwerking zou dan b. v. in H. I, V: 13 verv. en vooral in H. XXII (vs. 7, 8; § 27 n. 4) en XXIII (verg. n. 2) moeten aangenomen worden, in welke plaatsen denkbeelden of uitdrukkingen worden aangetroffen, die met de Deuteronomische ten naauwste verwant zijn, maar tevens eenigzins verder ontwikkeld kunnen schijnen, of die, zooals met H. XXIII het geval is, den inhoud ook van het geographische deel schijnen te onderstellen, wat met de overige Deuteronomische stukken geenszins het geval is. Het kan wel niet bevreemden, dat ten aanzien van zoodanige ondergeschikte punten geene zekere uitspraak gewaagd wordt.

Ten aanzien van de geloofwaardigheid des boeks werden boven (§ 27 n. 8; 28 n. 10) reeds enkele opmerkingen gemaakt, die hier nog moeten worden uitgebreid. Hoe geringer namelijk de zelfstandige werkzaamheid van den Redactor was, des te meer hangt de waarde van zijn geschrift van het karakter en den ouderdom zijner oorkonden af. Daaruit volgt, dat de Deuteronomische gedeelten geenszins met het Boek der Oorsprongen op ééne lijn kunnen geplaatst worden. Het laatstgenoemde — met uitzondering van H. XXI: 1—40 [42], verg. § 28 n. 10 — geeft ons volkomen geloofwaardige en belangrijke bijdragen tot de physische en politische geographie van Kanaän, zonder dat wij evenwel zekerheid hebben, dat de woonplaatsen der stammen *reeds in* Josua's *tijd* juist zóó bepaald werden, als de auteur ze hier beschrijft, op grond van den toestand, dien hij door eigen aanschouwing kende [6]). Doch gelijk het priesterlijk karakter van het Boek der Oorsprongen al aanstonds op den inhoud van H. XXI: 1—40 [42] ongunstig gewerkt heeft, zoo moest ook de geloofwaardigheid

van het Deuteronomische verhaal (H. I—XII; XXI: 41 [43]—XXIV: 28) onder de duidelijk in het oog vallende paraenetische bedoeling des auteurs noodwendig schade lijden. Met dezelfde vrijheid, waarmede de Deuteronomist den Mozaïschen tijd behandelde (§ 21 n. 18), bewerkte hij ook de historische traditiën en oorkonden over Josua's verrigtingen (verg. § 27 n. 8; 26 n. 4). Waarschijnlijk waren anderen hem reeds voorgegaan in het ontwerpen eener ideale voorstelling aangaande Josua's tijdgenooten en lag daaraan ook eenige waarheid ten grondslag [7]), doch zij wordt door den Deuteronomist zóó sterk gekleurd, dat niet alleen hare paraenetische strekking duidelijk in het oog valt, maar ook haar onhistorisch karakter niet kan worden geloochend [8]). Daaruit volgt deze regel: het Deuteronomische verhaal van de verovering des lands verdient dáár het meest geloof, waar het zich blijkbaar streng aansluit aan oudere oorkonden, terwijl, omgekeerd, die bijzonderheden, waarin de strekking van het geheel sterk uitkomt, ook meer of min verdacht zijn [9]).

[6]) Verg. hierbij § 28 n. 6. Men zou uit *Jos.* XVIII: 9 kunnen opmaken, dat althans het slot van het berigt omtrent de verdeeling des lands uit *gelijktijdige* oorkonden is zamengesteld. Doch men houde in het oog 1°. dat H. XVIII: 1—10, althans in zijn' tegenwoordigen vorm, niet aan het B. d. O. ontleend, maar van den Redactor afkomstig is; 2°. dat het t. a. p. vermelde boek (סֵפֶר) in elk geval iets geheel anders was, dan de oorkonde in H. XVIII: 11—XIX: 51 vervat; hoogstens zou deze eene bewerking van dat „boek" kunnen zijn; doch dan ontstaat ook aanstonds de mogelijkheid, dat de bewerker den inhoud wijzigde naar den toestand, dien hij door eigen aanschouwing kende. Die mogelijkheid wordt hooge waarschijnlijkheid, wanneer wij bedenken 3°. dat de naauwkeurige onderscheiding van verschillende tijden geenszins in den geest der Israëlietische geschiedschrijvers valt: men vergelijke slechts 1 *Chr.* VI: 39—66 met *Jos.* XXI: 9—42; blijkbaar heeft de Chroniekschrijver de stedennamen, in zijnen tijd gebruikelijk, voor de oudere in de plaats gesteld, welligt ook hier en daar gewijzigd wat in zijne dagen verandering ondergaan had.

[7]) In *Jos.* V: 10; XXII (ten deele uit het B. d. O.); XXIV: 31 vinden wij reeds dezelfde voorstelling aangaande den godsdienstzin van Josua's tijdgenooten als in het Deuteronomische verhaal. Over de betrekkelijke waarheid dier voorstelling verg. men Ewald *G. d. V. I.* II: 305 ff.

[8]) Het zij voldoende hier te wijzen op plaatsen als H. I: 8 en ll. pp., waar de vroomheid van Josua en zijne tijdgenooten bepaaldelijk als *wettelijke* vroomheid wordt voorgesteld, d. i. als overdenking en betrachting der Mozaïsche Thora. De historische waarheid dier schildering staat en valt met den Mozaï-

schen oorsprong van den Pentateuch, inzonderheid van het boek Deuteronomium. Verg. verder § 27 n. 8.

[9]) Zoo is het wel niet twijfelachtig, of aan H. VII: 25 (§ 19 n. 24); XXIV: 14, 15, 23, 26 (§ 27 n. 8) ligt eene zuiver-historische herinnering ten grondslag. Daarentegen kan — om ook eene onbeduidende bijzaak te noemen — voor de waarheid van H. VIII: 29; X: 27 (verg. *Deut.* XXI: 22, 23) even weinig worden ingestaan, als in het algemeen voor de juistheid der schildering van Josua's vroomheid. Verg. n. 8 en boven § 19 2de Afd. en § 20 B.

DERDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN RIGTEREN EN RUTH.

§ 30. *Naam, inhoud en onderlinge zamenhang der beide boeken.*

Het boek *Rigteren* ontleent zijnen naam aan de personen, wier werkzaamheid tot verlossing van het Israëlietische volk in een groot gedeelte van dat geschrift (H. II: 6—XVI) geschetst wordt; evenzoo wordt het boek *Ruth* aldus genoemd naar de hoofdpersoon, wier geschiedenis daarin is behandeld.

Het boek *Rigteren* splitst zich in drie deelen. Het eerste (H. I: 1—II: 5) geeft verslag van de pogingen, door de verschillende stammen, na Josua's dood, aangewend tot verovering van het hun toegewezen gebied, en knoopt daaraan vast eene profetische bestraffing wegens de gebrekkige uitvoering der Mozaïsche voorschriften ten aanzien van de uitroeijing der Kanaänieten. Het tweede deel (H. II: 6—XVI) wijst eerst in eene inleiding (H. II: 6—III: 6) het oogpunt aan, waaruit de geschiedenis van het Rigteren-tijdvak moet worden beschouwd en schetst daarna de werkzaamheid van de navolgende twaalf rigters: Othniël (III: 7—11); Ehud (III: 12—30); Samgar (III: 31); Barak [Debora] (IV: 1—V: 31); Gideon (VI: 1—VIII: 32, waarbij de geschiedenis van Abimelech, H. VIII: 33—IX: 57, als aanhangsel behoort); Thola (X: 1, 2); Jaïr (X:

3—5); Jephtha (X: 6—XII: 7); Ebzan (XII: 8—10); Elon (XII: 11, 12); Abdon (XII: 13—15); Simson (XIII—XVI) [1]. Het derde deel eindelijk bevat een tweetal verhalen (H. XVII, XVIII en XIX—XXI) uit het Rigteren-tijdvak, die blijkbaar (H. XVII: 6; XVIII: 1; XIX: 1; XXI: 15) de strekking hebben, om de toen heerschende verwarring in het godsdienstige en burgerlijke in het licht te stellen.

Het boek *Ruth* verplaatst ons evenzeer (H. I: 1) in het Rigteren-tijdvak en behelst een natuurlijk en schoon verhaal der lotgevallen van Ruth, de Moabietische, van hare liefde tot Noömi, hare schoonmoeder, hare vestiging in Bethlehem en haar huwelijk met Boaz, waardoor zij de stammoeder werd van David: met het oog op hem, den gevierden koning, wordt hare geschiedenis door den schrijver verhaald (H. IV: 17, 18—22) [2].

Wat zijnen inhoud betreft staat alzoo het boek *Ruth* tot het tweede deel van *Rigteren* (H. II: 6—XVI) nagenoeg in dezelfde betrekking, als de beide verhalen, in *Rigt.* XVII—XXI vervat. De Alexandrijnsche vertaling van het O. Testament, en op haar voetspoor vele andere, oudere en nieuwere overzettingen plaatsen het diensvolgens tusschen de boeken *Rigteren* en *Samuel.* Het is niet onwaarschijnlijk, dat deze rangschikking ouder is dan die van den Hebreeuwschen Kanon, waarin *Ruth* als ééne der vijf megillôth, tusschen het Hooglied en de Klaagliederen, geplaatst is [3]. In elk geval geeft de chronologische zamenhang tusschen *Rigteren* en *Ruth* ons regt, om die beide boeken gezamentlijk te behandelen.

[1]) Over de telling der rigters kan verschil van gevoelen bestaan. Men zou namelijk aan den éénen kant Samgar (H. IV: 31) niet kunnen mederekenen, èn omdat hij slechts met een enkel woord vermeld èn omdat hij door den naam *rigter* niet wordt aangeduid. Aan den anderen kant doet H. X: 1 den schijn ontstaan, dat de S. ook Abimelech als *redder* (מוֹשִׁיעַ verg. II: 16, 18) van Israël wil hebben aangemerkt, hoewel hij in H. IX geenszins als zoodanig optreedt. In elk geval is het waarschijnlijk te achten, dat de S. juist *twaalf* rigters in zijn geschrift heeft willen behandelen: uit de voorliefde voor dit ronde getal zou dan misschien zijn stilzwijgen over den rigter Bedan (1 *Sam.* XII: 11) moeten verklaard worden.

[2]) E. Reuss (*Ruth,* Nouv. Rev. de Théol. VII: 22—48) houdt H. IV: 18—22 voor een toevoegsel van eene latere hand: de verhaler zelf vermeldt

(H. IV: 17) alleen, dat Obed grootvader van David was; eerst lang na hem achtte men het noodig de genealogie aan te vullen met eenige uit de overlevering bekende namen, zonder dat men echter in staat was om haar geheel volledig te maken. Doch die onvolledigheid is evenzeer verklaarbaar, wanneer men vs. 18—22 aan den Schrijver zelven toekent. Ook de zamenhang tusschen vs. 18 en vs. 12 pleit niet tegen hem: het is integendeel niet onnatuurlijk, dat een auteur, die zulke historische zinspelingen als vs. 11, 12 in zijn verhaal opneemt, daarop later nog eens terugkomt en ze met zijn hoofddoel — dat in elk geval in vs. 17 wordt aangeduid — in verband brengt. Verg. verder § 32 n. 18.

[3]) Verg. Bertheau, *Richter und Rut* S. 234 ff. Uit de getuigenissen van Josephus *c. Apion.* I: 8, die slechts 22 boeken des O. T. kent en dus *Rigteren* en *Ruth* bijeenvoegde; van Melito van Sardes en Origenes bij Eusebius *Hist. Eccl.* IV: 26; VI: 25; van Hieronymus in *Prolog. galeat.* leidt hij te regt af, dat de plaatsing van *Ruth* achter *Rigteren* de oorspronkelijke is; of daaruit tevens volgt, dat de beide boeken vroeger slechts één uitmaakten, zou ik niet durven beslissen, vermits men ze — uit voorliefde voor het getal 22 — ook voor één heeft kunnen rekenen, wegens hunnen onderlingen zamenhang, al stonden zij elk op zich zelf. — Ook verzuime men niet op te merken, dat de genealogie van David (*Ruth* IV: 17—22) in de boeken *Samuel* ondersteld, daar althans nergens medegedeeld wordt, hetgeen zich het gemakkelijkst zou laten verklaren bij de onderstelling, dat *Ruth* eenmaal aan *Samuel* voorafging.

§ 31. *Algemeene beschouwing van plan en zamenstelling van het boek Rigteren.*

Het plan van het boek *Rigteren* wordt het best gekend uit de algemeene beschouwing, die als inleiding aan het tweede deel (verg. § 30) voorafgaat (*Rigt.* II: 6—III: 6). Daaruit blijkt, dat de schrijver Jhvh's geregtigheid en genade, in het straffen der afgoderij van Israël en in het verwekken der Rigters blijkbaar, in het licht poogt te stellen (H. II: 11—19), of m. a. w. de geschiedenis des volks gedurende het tijdvak, dat van Josua's dood tot Eli's rigterambt zich uitstrekt, uit het theokratische oogpunt wil verhalen. Gelijk dit plan in het algemeen den inhoud van den Pentateuch en het boek *Josua* onderstelt, zoo toont de schrijver ook door de keuze zijner woorden ten duidelijkste, dat hij die geschriften kende, terwijl de herhaling van *Jos.* XXIV: 28, 31, 29, 30 in *Rigt.* II: 6—9 aanwijst, dat hij bepaaldelijk het boek *Josua* voor zich had en daaraan zijn eigen geschrift opzettelijk vastknoopte [1]).

[1]) Dat de S. van *Rigt.* II: 6—III: 6 den Pentateuch en *Josua* kende, wordt niet betwijfeld en behoeft dus niet uitvoerig te worden aangetoond. Verg. Bertheau t. a. p. S. 58, 59. Ook over *Rigt.* II: 6—9 kan naauwelijks verschil van gevoelen heerschen. Bertheau (S. 55 ff.) is van oordeel, dat dezelfde schrijver in *Jos.* XXIV en *Rigt.* II spreekt (zie beneden § 43) en kent dus in elk geval aan het boek *Josua* de prioriteit toe. Alleen Hävernick (*Einl.* II. 1 S. 79) oordeelt, dat de schrijver van *Josua* uit *Rigt.* II putte; doch zijn gevoelen is wederlegd door Bertheau t. a. p. Men neme daarbij in aanmerking, dat *Jos.* XXIV: 32, 33 berigten behelzen, die in *Rigt.* II niet voorkomen en ook niet konden voorkomen, omdat zij daar in het verband niet voegden. Dit strookt dus zeer wel met de onderstelling, dat *Jos.* XXIV het oorspronkelijke is.

Vergelijken wij nu de verschillende deelen van *Rigteren* en het boek *Ruth* met die inleidende beschouwing, dan blijkt ons, dat dezelfde hand, waaraan wij haar verschuldigd zijn, in het tweede deel (H. III: 7—XVI) hier en daar duidelijk zigtbaar is, vooral in de overgangen en pragmatische beschouwingen (verg. H. III: 7—11; 12—15a; 30; 31; IV: 1—3; V: 31b; VI: 1—10; VIII: 27—35; IX: 24, 56, 57; X: 6—18; XIII: 1; XV: 20; XVI: 31b) [2]), terwijl noch in het eerste (*Rigt.* I: 1—II: 5) [3]), noch in het derde deel (*Rigt.* XVII—XXI), noch in het boek *Ruth* eenig spoor van dezelfde hand valt te ontdekken. Daaruit volgt evenwel geenszins, dat wij die deelen, als latere toevoegselen, van het eigenlijke boek *Rigteren* (H. II: 6—XVI) moeten afzonderen. Integendeel bewijst de zamenhang tusschen het eerste en het tweede deel, dat de schrijver van het laatstgenoemde het eerste zelf aan het begin van zijn werk geplaatst heeft, om den lezer in staat te stellen tot regt verstand en juiste beoordeeling van de toestanden en gebeurtenissen, die hij zelf in zijn geschrift (*Rigt.* II: 6—XVI) zou verhalen [4]). Doch hij nam dan de aanteekeningen, in H. I: 1—II: 5 vervat, over, zonder daaraan iets te veranderen of van zijne eigene hand toe te voegen [5]). De zamenhang tusschen het tweede deel en het derde (H. XVII—XXI) — waarmede het boek *Ruth* op ééne lijn staat — is niet zóó eng, als die tusschen het eerste en het tweede. Voorshands evenwel heeft de onderstelling, dat de schrijver van H. II: 6—XVI ook H. XVII—XXI en misschien het boek *Ruth* aan zijn eigen werk heeft toegevoegd, althans even groote waarschijnlijkheid, als het gevoelen, dat zij eerst later door een ander daarmede vereenigd zijn [6]).

[2]) De overeenkomst in spraakgebruik tusschen deze plaatsen en de inleiding (H. II: 6—III: 6) is even groot, als de gelijkheid van standpunt in de beoordeeling der gebeurtenissen. Men lette op de telkens terugkeerende formulen: „Zij deden het kwade in de oogen van Jhvh"; „Jhvh verkocht hen in de hand van enz."; „het land was rustig 40 (80) jaren" — en meer andere. Overigens valt in het oog, dat niet al deze plaatsen op ééne lijn staan. Somtijds behelzen zij (b. v. III: 7—11) een volledig verhaal, dat de S. met zijne eigene woorden geeft, hoewel hij de stof daartoe zeker van elders ontleende; somtijds dienen zij alleen tot aanknooping (b. v. III: 12—15a enz.). Opmerkelijk is vooral H. X: 6—18, eene inleiding als het ware tot de geschiedenis, niet alleen van Jephtha, maar ook van Simson: met het oog op dezen maakt de de S. reeds H. X: 6, 7, 11 van de Philistijnen gewag, waarom dan ook H. XIII—XVI niet van de gewone formulen worden voorafgegaan. Dat werkelijk op al deze plaatsen de Redactor spreekt, blijkt ook nog uit de groote vrijheid, waarmede hij — overeenkomstig zijn paraenetisch doel — Jhvh sprekend invoert b. v. H. X: 10—15, waar ons eene formele zamenspraak tusschen Jhvh en Israël wordt medegedeeld, waaraan wèl (religieuse) waarheid, doch geene (historische) werkelijkheid kan worden toegekend, al ware het alleen, omdat niet gezegd wordt, *hoe* en *door wien* en *waar* Jhvh aldus tot het geheele volk sprak en evenmin hoe Hij beantwoord werd. Hetzelfde geldt van H. VI: 7—10, waar geheel onverwachts een אִישׁ נָבִיא optreedt, zonder dat het blijkt, wie hij was, waar en tot wie hij gesproken heeft. De overeenkomst tusschen zijne toespraak en die van den מַלְאַךְ יהוה H. II: 1—5 (verg. n. 3) bevestigt ons in de overtuiging, dat wij in beide algemeene beschouwingen van de schrijvers zelve voor ons hebben. — Over H. VIII: 27—35; IX: 24, 56, 57 verg. beneden § 32 n. 10.

[3]) Men zou geneigd kunnen zijn om ook H. II: 1—5 aan den Redactor toe te kennen, vooral om de overeenkomst tusschen deze plaats en H. VI: 7—10. Doch men neme in aanmerking 1°. dat H. II: 6 zonder twijfel een nieuwe aanhef en eene nieuwe aanknooping aan *Josua* is, zoodat daar zekerlijk een ander schrijver spreekt dan in het voorafgaande; 2°. dat H. II: 1—5 in zeer naauw verband staat met H. I: de *gedeeltelijke* verdrijving der Kanaänieten, aldaar verhaald, is het thema der strafrede in H. II: 1—5; 3°. dat de overblijvende Kanaänieten in H. II: 3 uit een ander oogpunt beschouwd worden dan H. II: 22; III: 1, 2, 4: beide beschouwingswijzen zijn wel vereenigbaar, maar toch waarschijnlijk niet van dezelfde hand; 4°. dat de overeenkomst tusschen H. II: 1—5 en H. VI: 7—10 verklaard worden kan uit navolging van de eerstgenoemde plaats door den Redactor. — Overigens meen ik op grond van het spraakgebruik מַלְאַךְ יהוה, H. II: 1, 4, te moeten vertalen: *de engel van* Jhvh (anders Bertheau ad h. l.), en óók daarom H. II: 1—5 te moeten aanmerken als eene beoordeeling der feiten (in H. I blootgelegd), van het hoogere, profetisch-religieuse standpunt, door den verhaler zelven, vrij ingekleed in den vorm eener godspraak en aan den naam בֹּכִים (vs. 1, 5) vastgeknoopt. Het is namelijk niet waarschijnlijk, dat men eene plaats zal genoemd hebben: *weenenden* — zonder meer (verg. *Gen.* XXXV: 8; L: 4); veel waarschijnlijker, dat aan den eenmaal bestaanden naam — welke dan overigens zijne beteekenis moge geweest zijn — later eene profetische beschouwing als de onze is vastgeknoopt.

[4]) Behalve dat de inhoud van H. I in het algemeen in H. II: 6 verv. wordt ondersteld, bestaat er blijkbaar verband tusschen H. I: 11—15 en III: 7—11; tusschen I: 16 en IV: 11 (waar in נִפְרָד de vestiging der Kenieten in Judea als bekend wordt aangenomen). Ook schijnt H. I: 34 reeds te wijzen op het verhaal van de vestiging der Danieten in noordelijk Palestina H. XVIII.

[5]) Dit blijkt niet alleen uit het gemis van elk stellig bewijs voor het tegendeel, maar ook uit H. I: 1 verg. met II: 6 (hier onnoodige herhaling en dus zeker niet één auteur); uit H. I: 18 verg. met III: 3 (welke plaatsen met elkander strijden; al beweerde Keil, *Inl.* § 48 n. 2 (*Einl.* § 47 n. 2) te regt, dat de strijd kon worden opgeheven, hij zou dan toch bewijzen voor verschil van auteur); uit H. II: 1—5 verv. met II: 11 verv. (Zie boven n. 3 en Keil, *Inl.* § 48 n. 3 (*Einl.* § 47 n. 3), waar zeer juist wordt opgemerkt, dat H. II: 2, 3 en II: 20, 21 niet met elkander strijden; doch dit geldt evenmin tegen Bertheau als tegen ons, die juist tusschen H. II: 2, 3 en II: 22; III: 1, 2, 4 niet zoozeer strijd, als wel verschil van voorstelling derzelfde zaak opmerken).

[6]) Niet alleen behooren H. XVII—XXI en *Ruth* chronologisch bij het voorafgaande, maar er zijn daarenboven nog andere kleine bijzonderheden, die de aanhechting dezer verhalen door den Redactor zelven waarschijnlijk maken, als 1°. het gemis van eene slotbeschouwing na H. XVI, waaruit wij bijna zouden opmaken, dat de S. van H. II: 6—XVI zijn werk nog nog niet wilde besluiten; 2°. de zamenhang tusschen H. I: 34 en XVIII (verg. n. 4), waarbij 3°. de straks (§ 32 n. 1) nader te verklaren overeenkomst tusschen het eerste en derde deel gevoegd worden moet; 4°. de zakelijke overeenstemming tusschen den godsdienstigen en zedelijken toestand des volks in H. XVII—XXI geschetst, en het oordeel daarover door den Redactor, vooral in zijne inleiding, maar ook elders uitgesproken. — Overigens is ongetwijfeld het feit, dat het boek *Ruth* nu als afzonderlijk geschrift voorkomt, gunstig voor de onderstelling, dat het van den beginne af meer op zich zelf stond, dan b. v. H. XVII—XXI, waarom wij dan ook den oorspronkelijken zamenhang dezer laatste hoofdstukken met H. II: 6—XVI veel zekerder achten dan de toevoeging van *Ruth* I—IV door den Redactor zelven.

§ 32. *De geschreven oorkonden, door den Redactor van het boek Rigteren gebruikt; haar onderlinge zamenhang en ouderdom.*

In overeenstemming met het resultaat, in § 31 verkregen, moeten hier afzonderlijk ter sprake komen

A. het eerste deel van het boek *Rigteren*, waarmede het derde gevoegelijk kan worden verbonden;

B. het tweede deel van het boek *Rigteren;*

C. het boek *Ruth.*

A. Tusschen *Rigt.* I: 1—II: 5 en H. XVII—XXI wordt

zekere overeenkomst in spraakgebruik opgemerkt, die het vermoeden wekt, dat beide deelen oorspronkelijk met elkander zamenhingen en alzoo door den Redactor aan hetzelfde geschrift ontleend zijn [1]). Zoowel uit H. I: 8 verg. met H. I: 21, als uit H. XX: 29—35 verg. met H. XX: 36—46 blijkt duidelijk, dat dit geschrift op zijne beurt uit verschillende geschreven berigten zamengesteld was [2]) en derhalve geenszins als eene gelijktijdige oorkonde kan worden aangemerkt. Nader wordt dit bevestigd door het gebruik der formule „tot op dezen dag”, H. I: 21, 26; XVIII: 12 [3]). Overigens komen in H. I: 1—II: 5 geene zekere sporen voor van den ouderdom der oorkonde, waaraan dit deel ontleend is. Daarentegen blijkt uit het berigt (H. XVIII: 30), dat „Jonathan, zoon van Gersom, zoon van Mozes [4]), hij en zijne zonen, priesters zijn geweest voor den stam der Danieten *tot den dag der ontvolking des lands*”, dat H. XVII, XVIII, dus ook H. XIX—XXI en waarschijnlijk H. I: 1—II: 5, geschreven zijn stellig na de wegvoering der bewoners van noordelijk Palestina door Tiglath-Pileser (2 *Kon.* XV: 29) en misschien eerst na de wegvoering der tien stammen door Salmaneser (2 *Kon.* XVII) [5]). De telkens (H. XVII: 6; XVIII: 1; XIX: 1; XXI: 25) terugkeerende opmerking: „in die dagen was er geen koning in Israël enz.” bewijst niet alleen, dat de schrijver leefde lang na de invoering van den koninklijken regeringsvorm, maar maakt het ook — in verband met H. XVIII: 30 beschouwd — zeer waarschijnlijk, dat hij een tijdgenoot was van Hizkia [6]). Met deze hypothese stemmen zoowel de taal des schrijvers, als de omstandigheden des tijds onder Hizkia's regering zeer wel overeen [7]).

[1]) Verg. Bertheau t. a. p. S. 192—194. Hij maakt opmerkzaam op de overeenkomst tusschen H. I: 1, 2 en XX: 18; op het gebruik der formulen הוֹאִיל לָשֶׁבֶת, H. I: 27, 35; XVII: 11; שִׁלַּח בָּאֵשׁ, H. I: 8; XX: 48; נָתַן בְּיַד, H. I: 2, 4; XVIII: 10; XX: 28 [doch verg. H. II: 14; XII: 3; XIII: 1]; הִכָּה לְפִי חֶרֶב, H. I: 8, 25; XVIII: 27; XX: 37, 48; XXI: 10 [doch verg. niet zoozeer *Rigt.* IV: 15, 16, waar הִכָּה niet voorkomt, als wel 1 *Sam.* XXII: 19; 2 *Sam.* XV: 4; 2 *Kon.* X: 25; *Job* I: 15, uit welke plaatsen blijkt, dat de spreekwijze ook elders niet geheel ongewoon is]; נָתַן לְאִשָּׁה, H. I: 12; XXI: 1 [doch ook deze formule is elders niet ongewoon]. Aan אַחַר (H. I: 9; XIX: 5) en חֹתֵן (H. I: 16; XIX: 4) kan ook

geen gewigt worden toegekend. Het gebruik van het perfectum met voorafgaande ו is wel is waar eene eigenaardigheid van den schrijver van H. XVII—XXI (verg. b. v. H. XX: 17, 33, 37, 38, 40, 41, 48) en komt ook H. I: 8, 16, 21, 25, 27, 29 verv. 33 voor, doch in al *deze* plaatsen in antithesen, waar voor het gebruik van imperfectum met ו *relat.* geene gelegenheid was. Hieruit blijkt dus, dat het gevoelen van Bertheau, hoewel verre van onwaarschijnlijk, evenwel niet boven alle bedenking verheven is. Ook neme men in aanmerking, dat H. I: 8, 21 en XIX: 11, 12 althans niet den indruk op ons maken van uit dezelfde bron gevloeid te zijn — hoewel dit verschil ook uit het gebruik van meer dan ééne oorkonde door den schrijver zich laat verklaren (verg. n. 2).

2) Het is niet onmogelijk, H. I: 8 van eene tijdelijke bemagtiging van een deel der stad te verstaan en alzoo met H. I: 21 in overeenstemming te brengen; doch ieder zal toestemmen, dat de beide plaatsen geenszins zich voordoen als uit de pen van één — zelfstandig, van zijne bronnen niet afhankelijk — schrijver te zijn gevloeid. — In H. XX: 36—46 wordt hetzelfde gevecht, dat vs. 29—35 reeds verhaald was, nog eenmaal beschreven, gelijk Bertheau o. d. p. duidelijk aantoont: de herhaling wordt door hem zeer teregt uit het gebruik van twee geschreven berigten afgeleid en pleit allezins voor de naauwkeurigheid en trouw des schrijvers, minder voor zijne historische kunst.

3) H. XIX: 30 is van een' anderen aard. Uit H. I: 26; XVIII: 12 kan de leeftijd des verhalers volstrekt niet worden afgeleid. Over H. I: 21 (= *Jos.* XV: 63) werd reeds gehandeld § 25 n. 7 *f.*

4) En niet: *zoon van* Manasse. Verg. Bertheau o. d. p. en boven § 19 n. 11.

5) Verg. Bertheau o. d. p. Men heeft deze eenvoudige en natuurlijke verklaring van vs. 30 vooral bestreden op grond van vs. 31, waar inderdaad eene andere tijdsbepaling gegeven wordt: het huis Gods stond te Silo onder Eli (1 *Sam.* I verv.), doch niet meer onder Saul, toen het naar Nob werd overgebragt (1 *Sam.* XXI). Waarschijnlijk evenwel moet de tijdsbepaling „al de dagen, dat het huis Gods te Silo was" in ruimeren zin worden opgevat, tot aanduiding van den tijd, die vóór de oprigting van het gouden kalf te Dan, onder Jerobeam I, verloopen is (1 *Kon.* XII: 29). Doch hoe dit zij, in geen geval mag vs. 31 misbruikt worden, om den duidelijken zin van vs. 30 te verdraaijen. Immers in beide verzen is niet van dezelfde zaak sprake; in vs. 30 van den duur der priesterlijke bediening van Jonathan en zijne afstammelingen; in vs. 31 van den duur der vereering van Micha's gesneden beeld, waaraan Jonathans en zijner afstammelingen priesterambt geenszins gebonden was. De pogingen tot verklaring der woorden: עַד יוֹם גְּלוֹת הָאָרֶץ in een anderen zin zijn alle voor mislukt te houden, b. v. die van Hengstenberg (*Beiträge* II: 153), die aan de wegvoering *der verbondsark* door de Philistijnen (1 *Sam.* IV: 10 verv.) wil gedacht hebben; die van Keil (*Inl.* § 50 n. 3; *Einl.* § 49 n. 3), volgens wien zij betrekking hebben op een ons onbekend voorva uit het Rigteren-tijdvak (dat dan wel spoorloos zou moeten zijn voorbijgegaan, want wij vinden Dan steeds door Israëlieten bewoond) enz. Ook de verovering van Dan door de Syriërs (1 *Kon.* XV: 20) kan niet bedoeld zijn, daar de stad in later tijd nog voorkomt als zetel van de stierdienst (b. v. *Amos* VIII: 14). De wegvoering onder Phul, koning van Assyrië, (1 *Chr.* V: 26) bepaalde zich tot de overjordaansche stammen en komt dus ook niet in aanmerking.

6) Keil (*Inl.* § 50) erkent, dat deze formule ons verplaatst in den tijd na de invoering van het koningschap, doch meent, dat zij reeds in het begin van Davids regering kon worden gebruikt. Ten onregte: toen wist ieder nog zeer goed, dat Israël niet altijd onder koningen gestaan had; eerst vele eeuwen later werd het noodig, daaraan te herinneren. Overigens is Hizkia's regering dáárom vooral zoo aannemelijk, als leeftijd van onzen auteur, omdat hij duidelijk toont, het koningschap van eene gunstige zijde te kennen en als een' waarborg van orde te waarderen (zie vooral H. XVII: 6; XXI: 25). Blijkt het nu uit H. XVIII: 30, dat hij niet vóór 740 v. Chr. kan hebben geleefd, dan ligt het zeer voor de hand, hem voor een tijdgenoot van Hizkia te houden, die inderdaad wet en orde op godsdienstig gebied krachtig handhaafde.

7) De taal van onzen schrijver is zuiver, maar vertoont geenszins het karakter van hoogen ouderdom (Bertheau S. 195, 196). Het gebruik van geschreven oorkonden (boven n. 2) door hem gemaakt, pleit evenzeer voor de onderstelling, dat hij niet tot de oudste geschiedschrijvers behoorde. De overeenkomst tusschen H. XIX en *Gen.* XIX schijnt te bewijzen, dat de schrijver de jhvhistische verhalen van den Pentateuch kende, hetgeen ons evenzeer in de 8ste eeuw v. Chr. verplaatst. Daarbij lette men nu op de tijdsomstandigheden onder Hizkia. Verscheidene bewoners van het rijk der tien stammen vestigden zich onder zijne regering in Judea en bragten hunne mondelinge of geschreven overleveringen mede. De lust om die te verzamelen was daarvan het natuurlijke gevolg, vooral in een tijd als die van Hizkia, die in de letterkunde belang stelde (*Spreuk.* XXV: 1). Geographische aanteekeningen, als H. XXI: 19, waren vooral in dien tijd — toen Silo reeds verwoest was — noodig (verg. nog I: 11, 23, 36; XVIII: 28, 29). Dat de verzamelaar van ons boek *Josua* het geschrift, waarover ons onderzoek loopt, kende en gebruikte, is § 28 n. 9 aangetoond: ook dit komt zeer wel met onze tijdsbepaling overeen — Tegenover al deze bewijzen zou men kunnen stellen H. XX: 13, waar eene Deuteronomische formule schijnt gebruikt te worden, hetgeen ons onder Manasse's regering of daarna zou verplaatsen. Doch men merke op, dat t. d. p. geschreven staat: נִבְעֲרָה רָעָה מִיִּשְׂרָאֵל, terwijl in Deuteronomium (§ 10 n. 7) altijd הָרָע en meestal מִקֶּרֶב, slechts tweemalen (XVII: 12; XXII: 22) מִיִּשְׂרָאֵל voorkomt; verder dat de overeenkomst met Deut. in het gebruik eener enkele spreekwijze geenszins de bekendheid des S. met dat boek bewijst, vooral niet omdat hij overigens aan den geest van Deut. geheel vreemd is (verg. boven § 19, waar juist aan *Rigt.* XVII—XXI de meeste bewijsplaatsen tegen het bestaan der Thora van Mozes' tijd af konden ontleend worden, terwijl de Deuteronomist zoowel in *Deut.* als in *Josua* het tegendeel tracht aan te toonen).

Overigens hebben wij in de bovenstaande beschouwing van *Rigt.* XVII—XXI niets kunnen opnemen uit de verhandeling van Auberlen, *die drei Anhänge des Buchs der Richter in ihrer Bedeutung und Zusammengehörigkeit* (Stud. u. Krit. 1860, S. 536—568). Auberlen wil *Rigt.* XVII, XVIII; *Rigt.* XIX—XXI en het boek *Ruth* hebben aangemerkt als eene drieledige inleiding tot de geschiedenis der Israëlietische koningen. Ten aanzien van *Ruth* wordt deze bedoeling des schrijvers ook door anderen, en wel te regt, erkend. Doch de poging, door Auberlen aangewend, om dezelfde strekking ook in *Rigt.* XVII—XXI aan te wijzen, is ten eenenmale mislukt. Hij vindt namelijk in *Rigt.*

XVII, XVIII eene afkeuring van de anti-theokratische rigting, die zich later in het rijk der tien stammen openbaarde; in *Rigt.* XIX—XXI eene voorgeschiedenis, als het ware, van Saul, den voorganger en antagonist van David, wiens geboorteplaats Gibea hier als eene diep verdorven stad wordt afgeschilderd; in beide aanhangsels diensvolgens eene schets van de rigtingen, tegenover welke het Davidische koningshuis de theokratie verdedigde en handhaafde. Met deze strekking der beide verhalen worden nu ook de bijomstandigheden in verband gebragt, b. v. het optreden van Levieten in het eerste zoowel als in het tweede; het verlaten van Bethlehem (Davids vaderstad!) zoo door Jonathan b. Gersom (*Rigt.* XVII: 7 verv.), als door den anderen ongenoemden Leviet (*Rigt.* XIX: 3—10) enz. enz. Deze opmerkingen zijn voor wederlegging eigenlijk niet vatbaar: de bijbelbeschouwing zelve, waaruit zij voortvloeijen, moet worden afgewezen, met al de daaruit afgeleide en zoo ook met deze gevolgtrekkingen. Het blijkt volstrekt niet, dat de geschiedschrijver — om slechts dit ééne punt te noemen — Bethlehem hier voorstelt als vaderstad van David; het staat dus ook niet vrij, in het verlaten van Bethlehem eene symbolische aanduiding te zien van de anti-theokratische rigting; de auteur is er zeer verre van af, om den ongenoemden Leviet deswegens te berispen: hij beoogt niets anders dan de verklaring van zijn inkeeren in Gibea; wij vervallen dus in al de fouten der lang wederlegde allegorische exegese, wanneer wij alzoo uit een willekeurig gekozen gezigtspunt de gebeurtenissen gaan beschouwen en daarin, met groote zgn. diepzinnigheid, allerlei fijne bedoelingen en zinspelingen opmerken. *In hoeverre Rigt.* XVII—XXI met de koninklijke heerschappij in verband staan, blijkt uit de boven behandelde plaatsen H. XVII: 6; XVIII: 1; XIX: 1; XXI: 15. Al wat daarboven uitgaat is niets dan vrome willekeur.

B. Dat de Schrijver van *Rigt.* II: 6—XVI tot de zamenstelling van dit zijn verhaal geschreven oorkonden heeft gebruikt, is op zich zelf waarschijnlijk en blijkt uit dat verhaal zelf ten duidelijkste [8]). Omtrent haren oorspronkelijken toestand verkeeren wij echter meestal geheel in het onzekere, met name ten aanzien der oorkonden, waaraan de Schrijver zijne berigten over Othniël, Ehud, Samgar, Thola, Jaïr, Ebzan, Elon, Abdon ontleende. Met hooge waarschijnlijkheid mag worden aangenomen:

1⁰. dat *Rigt.* V, en misschien ook *Rigt.* IV, overgenomen zijn uit eene verzameling van liederen, b. v. uit het *Boek der oorlogen van* Jhvh (*Num.* XXI: 14), of uit den *Sepher hajjaschár* (*Jos.* X: 13; 2 *Sam.* I: 18) [9]);

2⁰. dat aan het uitvoerige verhaal over Gideon en Abimelech (*Rigt.* VI—IX) minstens twee oorkonden ten grondslag liggen, beide in het rijk Ephraïm ontstaan, waarvan de ééne Gideons levensgeschiedenis, de andere de lotgevallen der stad Sichem beschreef [10]);

3°. dat bij de zamenstelling van het verhaal van Jephtha's werkzaamheid (*Rigt.* X: 6—XII: 7) gebruik is gemaakt van eene overjordaansche oorkonde [11]),

4°. en evenzoo, bij het verhaal van Simsons heldendaden (*Rigt.* XIII—XVI) van een uitvoerig geschrift over de oorlogen tusschen Israël en de Philistijnen [12]).

De verdere hypothesen van Studer en Bertheau over de bronnen van den Redactor zijn deels onwaarschijnlijk, deels geheel onzeker [13]).

[8]) Men bedenke, dat de leeftijd van den Redactor, die al aanstonds door zijne bekendheid met den Pentateuch en *Josua* en door den ouderdom der oorkonden sub A besproken voorloopig bepaald wordt, ons verbiedt de mondelinge overlevering als de bron, waaruit hij putte, aan te merken. Deze zou dan niet minder dan vijf eeuwen in omloop geweest zijn — en wel terwijl Israël eene eigene letterkunde reeds bezat — vóórdat zij werd opgeteekend. Dit is geheel ondenkbaar. De bewijzen voor het gebruik van onderscheidene oorkonden, aan de verhalen zelve ontleend, komen beneden n. 9—12 ter sprake.

[9]) Niet alleen bestaat er geen strijd tusschen *Rigt.* IV: 4—24 (vs. 1—3 zijn van den Redactor) en V: 2—31a, maar zelfs een zeer enge zamenhang, zoodat onderscheidene bijzonderheden in het lied door het verhaal worden opgehelderd (verg. vs. 24—27 met IV: 11, 17 verv. enz.). Het is dus zeer waarschijnlijk, dat *Rigt.* IV: 4—24 geschreven werd met het doel om Debora's lied te verklaren — niet door den Redactor, wiens trant en schrijfwijze wèl in vs. 1—3, maar niet in vs. 4—24 uitkomt, maar door den verzamelaar van het liederenboek, waaruit *Rigt.* V werd overgenomen. Bertheau (S. 75) wijst op het zeldzame woord וַיָּהָם vs. 15, dat ook *Ex.* XIV: 24; *Jos.* X: 10 in den omtrek van liederen voorkomt, en leidt nu uit *Jos.* X: 13 af, dat deze uitdrukking den verzamelaar van den *sepher hajjaschâr* eigen is, zoodat dááraan ook *Rigt.* IV en V ontleend zijn. Zijn gevoelen is verre van zeker, maar toch niet onwaarschijnlijk.

[10]) Verg. het zorgvuldige betoog van Bertheau, S. 102—108. Bij het onderzoek naar de zamenstelling van H. VI—IX moet niet uit het oog worden verloren, dat de Redactor zich niet bepaald heeft tot eene eenvoudige overname der oorkonden, maar daaruit één wèl zamenhangend geheel heeft gevormd. Niettemin blijkt het nog duidelijk, dat hij over meer dan één geschreven berigt beschikte: 1°. Gideon heet in H. IX steeds Jerubbaäl (vs. 1, 2, 5, 16, 19, 28, ook vs. 24, 57 waar de Redactor spreekt, die dus hierin aan zijne bron zich aansloot); in H. VI: 11—VIII: 28 komt Gideon tallooze malen, Jerubbaäl eens (VII: 1 „Jerubbaäl d. i. Gideon") voor; in H. VIII: 29—35, die den overgang vormen tot H. IX en ten deele van de hand des Redactors zijn, wisselen Jerubbaäl (vs. 29), Gideon (vs. 30, 32, 33) en Jerubbaäl Gideon (vs. 35) elkander af. Het is zeker niet gewaagd, den naam Jerubbaäl in H. VIII: 29—35 aan het beginnend gebruik van de oorkonde, in H. IX gevolgd; in H. VII: 1 aan den Redactor, die H. IX kende, toe te schrijven;

2°. in H. IX wordt אֱלֹהִים als nom. propr. gebruikt vs. 7, 23, 56, 57 (ook door den Redactor, als voren), nooit Jhvh; daarentegen is in H. VI—VIII Jhvh zeer gewoon en komt אֱלֹהִים slechts voor H. VI: 20, 36, 39, 40; VIII: 3 (onder welke plaatsen er twee zijn, H. VI: 20 en VIII: 3, waar dat gebruik niets bevreemdends heeft); ook dit wijst ons op verschil van oorkonden; 3°. H. VI—VIII vertoonen eene zóó groote overeenkomst met de jhvhistische stukken van den Pentateuch, dat Stähelin (*Kritische Untersuchungen* u. s. w. S. 107 ff.) heeft kunnen meenen, dat de Jhvhist de auteur is van die hoofdstukken (ja zelfs van *Rigt.* II: 6—XVI). Deze gevolgtrekking moge te ver gaan, opmerkelijk is het, dat de bedoelde overeenkomst in H. IX *volstrekt niet voorhanden is:* ook dit leidt er toe, om aan dit hoofdstuk een' anderen oorsprong toe te kennen dan aan het voorafgaande. — Dat nu beide oorkonden in het rijk Ephraïm geschreven zijn, ligt in den aard der zaak en wordt bevestigd door het gebruik van שֶׁ voor אֲשֶׁר althans in de eerstgenoemde VI: 17; VII: 12; VIII: 26; welke eigenaardigheid zij met het lied van Debora en het Hooglied, beide Ephraïmietisch, gemeen heeft. De gissing omtrent den oorspronkelijken zamenhang van H. IX wordt verdedigd door Bertheau S. 106, 107. — Overigens werd boven niet zonder opzet van *minstens* twee oorkonden gesproken. Het is namelijk niet onwaarschijnlijk, vooral op grond van het gebruik van אֱלֹהִים in H. VI: 36—40, dat in H. VI—VIII *twee* oorkonden gebruikt zijn, of misschien ééne, die wederom, op hare beurt, behalve uit de overlevering ook uit een geschreven berigt putte. Door deze hypothese zou het zich verklaren laten, waarom Gideon, na de verschijning van den Engel van Jhvh (H. VI: 11—24) nog twijfelt en (VI: 36—40) een nieuw teeken vraagt: dit zou dan op rekening van het gebruik van meer dan één berigt moeten gebragt worden. Het is toch niet meer dan natuurlijk, dat eene verlossing als die door Gideon aangebragt, die op Israël zoo diepen indruk maakte (*Jes.* IX: 3; X: 26; *Hab.* III: 7; *Ps.* LXXXIII: 10, 12), ook door meer dan één schrijver werd verhaald.

[11]) Dit mag worden afgeleid uit de navolgende overwegingen: 1°. de eigenlijke geschiedenis van Jephtha (XI: 1—XII: 7) houdt zich alleen met de Gileadieten en met hunnen strijd tegen Ammon bezig, stelt althans de invallen der Ammonieten geenszins voor als eene onderdrukking van geheel Israël. Daardoor onderscheidt zij zich zeer duidelijk van de inleiding, H. X: 6—18. Haar overjordaansche oorsprong zou dit verschijnsel zeer gereedelijk verklaren; 2°. de verhaler toont zeer goed bekend te zijn met overjordaansche gebruiken; zie b. v. XI: 6 (קָצִין); XI: 39ᵇ, 40; XII: 4; enz.; 3°. in het verhaal van den strijd tusschen Jephtha en Ephraïm plaatst hij zich op het Gileadietiesche standpunt en schetst de vernedering van den magtigen en trotschen stam Ephraïm met kwalijk verborgen ingenomenheid.

[12]) Teregt heeft Ewald (*G. d. V. I.* I: 216) opmerkzaam gemaakt op de beteekenisvolle woorden *Rigt.* XIII: 5: „hij (Simson) *zal beginnen* Israël te redden uit de hand der Philistijnen.” Hij ziet daarin naar waarheid een bewijs, dat dezelfde schrijver, die hier spreekt, ook de volledige verlossing door David wilde verhalen. Doch hij meent verder deze woorden te moeten houden voor een toevoegsel van den laatsten bewerker van „het groote boek der Koningen” (= *Rigt.* I—2 *Kon.* XXV). Daarin wijkt Bertheau (S. 175), wederom te regt,

naar het mij toeschijnt, van hem af: het blijkt volstrekt niet, dat de bedoelde woorden een later toevoegsel zijn. Zij laten dus inderdaad de gevolgtrekking toe, boven gemaakt, en het ligt zeer voor de hand te gissen, dat ook 2 *Sam.* XXI: 15—22; XXIII: 8—39, misschien nog andere verhalen uit de boeken *Samuel*, aan datzelfde werk ontleend zijn.

[13]) Studer (*Das Buch der Richter grammatisch und historisch erklärt* [1835] S. 430 ff.) houdt *Rigt.* III: 7—XVI voor een oud *heldenboek*, waarin de daden van dappere Israëlieten uit den tijd vóór de invoering der koninklijke waardigheid, en wel van één Israëliet uit elken stam, beschreven werd. Eerst een later Redactor — de auteur van *Rigt.* II: 6—III: 6 — veranderde de ethnographische rangschikking in eene chronologische en beschouwde al die helden uit één oogpunt, gelijk hij hen zamenvat onder den éénen naam Rigters. Deze hypothese steunt op de opmerking, dat de twaalf rigters *nagenoeg* uit de twaalf onderscheidene stammen gesproten zijn. Doch de afwijkingen zijn niet onbelangrijk: dat Samgar een Simeoniet zou zijn, is niet bewezen; de stam Manasse komt tweemalen voor, eens dat gedeelte, hetwelk over den Jordaan woonde, eens de andere helft; evenzoo Ephraïm tweemalen, zonder dat zich daarvoor eenige grond laat aanwijzen; daarentegen ontbreken Aser en Naphthali; terwijl (H. XII: 8) òf Juda òf Zebulon voor de tweede maal voorkomt, naarmate men Bethlehem in dezen of in genen stam meent te moeten plaatsen. Daarbij komt nu, dat de berigten over sommige rigters (X: 1—5; XII: 8—15) zich volstrekt niet voordoen als ontleend aan zulk een „heldenboek," terwijl daarbij de methode, volgens welke de laatste Redactor zal zijn te werk gegaan, hoogst willekeurig zou moeten heeten: het is ondenkbaar, dat hij de chronologische opgaven geheel verzonnen heeft. — Bertheau (S. XXX ff.) neemt aan, dat de laatste Redactor van het boek *Rigteren* bij H. III: 7—XVI twee bronnen gebruikte t. w. *a.* eene lijst van de twaalf rigters, waarin de duur hunner regering en de plaats hunner begrafenis werden opgegeven; *b.* een historisch werk over den Rigterentijd, naar zes geslachten beschreven, vertegenwoordigd door Othniël, Ehud, Barak, Gideon, Jephtha, Simson. De auteur van *dit* werk putte onmiddellijk uit de bronnen, boven o. a. in n. 9—12 beschreven, ook nog uit andere geschriften, waaruit hij Othniëls en Ehuds geschiedenis overnam. De grond, waarop deze hypothese van Bertheau steunt, is zijne meening over de chronologie van ons boek; zij is hem onverklaarbaar, wanneer hij haar niet uit de vereeniging van tweeërlei, van elkander geheel onafhankelijke chronologische berekeningen mag afleiden. Verg. S. XVI—XXIII. Doch de hypothesen t. d. p. voorgedragen zijn zeer willekeurig en gedeeltelijk zeker onjuist: „het andere geslacht," *Rigt.* II: 10 genoemd, mag niet onderscheiden worden van het geslacht, waartoe Othniël (III: 7—11) behoorde; Simsons rigterambt duurde niet 40 jaren (XV: 20; XVI: 31), maar 20 jaren, want שָׁפַט, H. XVI: 31, moet als *plusquam perfectum* worden opgevat enz. enz. Verg. Keil, *Inl.* § 49 (*Einl.* § 48) en beneden § 33 n. 7—10.

De ouderdom dezer oorkonden laat zich niet met zekerheid bepalen. Het lied van Debora (*Rigt.* V: 2—31[a]) is zeker echt [14]); de *Sepher hajjaschár*, waaraan het welligt, met *Rigt.* IV: 4—24, ontleend is, ontstond eerst onder of na Davids

regering (2 *Sam.* I: 18). Ook het uitvoerige geschrift over de oorlogen met de Philistijnen, waaruit *Rigt.* XIII—XVI zijn overgenomen, kan niet ouder zijn dan David en is hoogst waarschijnlijk veel jonger [15]). De oorkonden, in *Rigt.* VI—IX gebruikt, waren zeker evenmin met de gebeurtenissen gelijktijdig, als die waaraan de Schrijver Jephtha's geschiedenis (*Rigt.* XI: 1—XII: 6) ontleende, doch bevatten evenmin als deze zekere aanwijzingen van haren ouderdom [16]).

[14]) De echtheid wordt gestaafd of aangenomen, niet alleen door Keil, Hävernick enz., maar ook door de Wette, Studer, Bertheau, A. Réville (*Chants populaires d'Israël;* Nouv. Revue de Théol. II: 305 svv.).

[15]) Boven (n. 12) werd reeds gezegd, dat H. XIII: 5 op de overwinningen van Samuel en David wijst. De waarschijnlijkheid van een lateren oorsprong steunt deels op het karakter des verhaals in het algemeen (§ 33 n. 4), deels op plaatsen als H. XV: 19 („tot op dezen dag") en vooral H. XIV: 4 (verg. XV: 11), waar van de overheersching van Judea door de Philistijnen gewaagd wordt als van een toestand, die tot het verre verledene behoorde, zoodat de lezers daarvan welligt geen kennis droegen.

[16]) In *Rigt.* VI—IX komt eenmaal (VI: 24) de formule: „tot op dezen dag" voor. Overigens pleit de opmerking, dat aan H. VI—VIII eene oorkonde ten grondslag ligt, die door een' tweeden schrijver was omgewerkt (n. 10), voor een' lateren oorsprong van dit geschrift. — De oorspronkelijke schrijver van *Rigt.* XI: 1—XII: 7 moet tamelijk lang na Jephtha geleefd hebben, gelijk o. a. daaruit blijkt, dat hij hem (XI: 1, 2) een zoon van Gilead noemt (welke naam niet één bepaald persoon, maar de Gileadieten in het algemeen aanduidt en dus bewijst, dat de naam van Jephtha's vader niet meer bekend was); verder uit H. XII: 7, waar Jephtha gezegd wordt „in de steden van Gilead" begraven te zijn, zonder eenige nadere aanduiding; eindelijk uit H. XI: 39^b, 40, waar het „prijzen" van Jephtha's dochter als eene oude gewoonte ondersteld en verklaard wordt.

C. Het boek *Ruth* kan niet vóór de regering van David geschreven zijn (H. IV: 17—22) en is waarschijnlijk veel jonger. Dit blijkt 1°. uit H. IV: 7 en in het algemeen uit de uitvoerigheid en voorliefde, waarmede de Schrijver die vroegere gewoonte schetst en verklaart [17]); 2°. en vooral uit de onzuiverheid der taal, die ons verbiedt den Schrijver lang vóór de Babylonische ballingschap te stellen [18]). Dat hij eerst daarna zou geschreven hebben (Bertheau) is onbewijsbaar [19]). In geen geval kan de Schrijver, blijkens den geheelen inhoud van zijn geschrift, de beginselen der hervorming, door Ezra en Nehemia tot stand gebragt, toegedaan geweest zijn, zoodat het begin hunner werkzaamheid, het jaar 457 v. Chr., als de uiter-

ste grens is aan te merken, die onze bepaling van den leeftijd des auteurs geenszins overschrijden mag [20]).

[17]) Uit H. IV: 7 blijkt namelijk, dat die gewoonte ten tijde des schrijvers in onbruik geraakt was, zoodat hij onderstellen moest, dat zijne lezers haar niet kenden. Doch het geheele verhaal, H. IV: 1—17, is met zooveel voorliefde en uitvoerigheid bewerkt, dat daaruit alleen reeds de latere leeftijd van den auteur blijken kan. Het is hem kennelijk niet te doen om te verhalen wat geschied was, maar ook evenzeer om die vroegere gewoonte te schetsen: hij schrijft niet als eenvoudig historicus, maar als oudheidkenner. Deze trap nu van historiographie is bij geen volk der oudheid de laagste, maar onderstelt veeleer eene groote ontwikkeling der historische kunst. Nog lette men op de proeven van bekendheid met de vroegere geschiedenis, die de S., zeker niet onopzettelijk, H. IV: 11, 12 geeft.

[18]) De voornaamste bewijzen zijn 1°. het veelvuldig gebruik van vormen als תַּעֲשִׂין, שָׁכַבְתִּי, 2 ps. fem.) en andere (II: 8, 21; III: 3, 4, 18); 2°. woorden als לָהֵן (I: 13); קַיֵּם (IV: 7); מַרְגְּלוֹת (III: 4); עָנָה seq. בְּ (I: 25); מִקְרֶה (II: 3), die meerendeels eerst in latere boeken, als *Daniël*, *Prediker* enz. voorkomen. — Bertheau meent verder te mogen stellen (S. 236 ff.), dat de schrijver niet alleen het boek *Job* (verg. H. I: 20, 21 met *Job* XXVII: 2), maar ook de boeken *Samuël* en *Koningen* kende en gebruikte. Hij beroept zich daarbij op H. I: 17, 19; IV: 4, 15. Doch deze stelling is niet bewijsbaar, want de formulen t. d. p. gebruikt („alzoo doe Jhvh enz.:" „het oor ontblooten;" „de gansche stad werd ontroerd" enz.) kunnen den schrijver ook van elders bekend zijn geworden. — Keil, *Inl.* § 140 (*Einl.* § 137) oordeelt, dat de Aramaeïsmen, boven sub 1° genoemd, zich verklaren uit het gebruik der volkstaal, waarvan zich de personen, die hier sprekend worden ingevoerd, bedienen. Deze onderstelling zou kunnen worden toegelaten, indien niet nevens de Aramaeïsmen de latere uitdrukkingen voorkwamen, sub 2°. opgesomd. Alleen moet worden erkend, dat de taalkundige verschijnselen ons geene volledige zekerheid geven, in zooverre als daaruit alleen volgt, dat het boek *Ruth* niet in den bloeitijd der Hebreeuwsche letterkunde, maar geenszins hoe lang daarna het geschreven is. Ewald plaatst het in de ballingschap; Bertheau eenigen tijd later.

Reuss, in de verhandeling § 30 n. 2 aangehaald, verklaart de grammatische eigenaardigheden van het boek *Ruth* uit zijnen oorsprong in noordelijk Palestina, zonder te willen bepalen, of het aldaar vóór dan wel na de verovering van Samaria geschreven werd. Dit denkbeeld hangt zamen met zijne geheele opvatting van den inhoud en de strekking van het boek *Ruth*. Zij komt hierop neder: Elimelech en zijne beide zonen, Machlon en Chiljon, heeten H. I: 2 אֶפְרָתִים; dit *gentile* wordt elders gebezigd om de Ephraïmieten aan te duiden, en er bestaat niet de minste grond om daaraan h. t. p. eene andere beteekenis toe te kennen; wordt Bethlehem hier en daar in het O. T. *Ephrata* genoemd of althans met Ephrata op eene of andere wijze in verband gebragt (*Gen.* XXXV: 16, 19; XLVIII: 7; *Ruth* IV: 11; *Ps.* CXXXII: 6; *Mich.* V: 1, verg. 1 *Chr.* II: 19, 50; IV: 4), dit kan alleen beteekenen, dat er op het stamgebied van Juda eene kleine kolonie van Ephraïmieten gevestigd was, tot welke o. a. Elimelech en zijne afstammelingen behoorden; de schrijver van het boek *Ruth*

wil nu doen uitkomen, dat Obed, de grootvader van David, wèl een zoon was van Boaz en dus ook van Juda afstamde, maar tevens kon en moest worden aangemerkt als zoon van Ruths eersten echtgenoot, Machlon, *den Ephraïmiet;* de gevolgtrekking, daaruit voortvloeijende, is deze: David en zijne dynastie zijn niet vreemd aan Ephraïm (noch ook aan de andere, met Ephraïm verbonden stammen); integendeel, hun oorsprong is evenzeer in Ephraïm als in Juda te zoeken. — Dat inderdaad deze omstandigheid voor de Davidische dynastie van groot belang zou geweest zijn, valt niet te ontkennen (verg. 1 *Kon.* XII: 16). Doch het is meer dan twijfelachtig, of zij elders dan in de verbeelding van Reuss realiteit heeft. De onderstelling, dat de naam Ephrata met den stam Ephraïm zóó naauw zamenhangt, vindt in de boven aangehaalde plaatsen des O. T. volstrekt geen steun, wordt daardoor veeleer weêrsproken (verg. mijn opstel over *Mich.* V: 1 in de *Godg. Bijdr.* van 1860 bl. 7—11). In het boek *Ruth* zoeken wij te vergeefs eenige aanwijzing, dat de schrijver David aan den stam Ephraïm wenscht te verbinden. Ware hij werkelijk, in den zoo even verklaarden zin, een Ephraïmiet geweest, dan zou daarvan allerwaarschijnlijkt in zijn belang en in het belang zijner dynastie gebruik zijn gemaakt; doch daarvan blijkt niets; integendeel, de antipathie tegen den afstammeling van Juda openbaarde zich telkens op nieuw en is nooit als onregtmatig — op grond van Davids zamenhang met Ephraïm — afgewezen (verg. 2 *Sam.* II verv.; XV verv.; XIX; 1 *Kon.* XII: 16). Werd de hypothese van Reuss aannemelijk geacht, dan zou op grond daarvan het boek *Ruth* in elk geval vóór Samaria's verwoesting moeten gesteld worden; doch voorshands geeft zij geene aanleiding tot wijziging van hetgeen boven § 30 en in de voorafgaande en volgende aantt. gezegd werd. Verg. nog § 33 n. 5.

[19]) Bertheau (S. 237) beroept zich, behalve op de taal, ook op het in onbruik raken der gewoonte, H. IV: 7 vermeld; dit, meent hij, zal door de Babylonische ballingschap zijn veroorzaakt. Doch hij heeft niet bedacht, dat reeds vóór dien tijd schriftelijke contracten de zinnebeeldige handeling, t. a. p. beschreven, vervangen hadden (*Jer.* XXXII: 6 verv.), zoodat een tijdgenoot van Jeremia zeer wel heeft kunnen schrijven wat H. IV: 7 over de vroegere gewoonte gezegd wordt.

[20]) De vromen onder Israël — en tot hen behoorde in elk geval de schrijver van *Ruth*, blijkens den geheelen inhoud van zijn geschrift — sloten zich bijna zonder uitzondering aan Ezra en Nehemia aan; en keurden dus zeker, op hun voetspoor, de huwelijken met vreemde, ook Moabietische vrouwen ten strengste af (*Ezr.* IX verv.; *Neh.* XIII: 1—3; 23—27). Doch in het boek *Ruth* wordt niet alleen het huwelijk van een der voorzaten van David met eene Moabietische niet verzwegen, maar zelfs met blijkbare ingenomenheid verhaald (zie b. v. H. IV: 11, 12, 13 enz.). Wij zien daarin een onwraakbaar bewijs, dat de S. vóór Ezra gebloeid heeft.

Overigens blijkt uit ons stilzwijgen ten aanzien van andere geschriften, van dezelfde hand afkomstig, dat wij met Ewald, Bertheau, Keil en anderen geene verdere boeken of verhalen in het O. T. aan den auteur van *Ruth* kunnen toeschrijven. Teregt is opgemerkt, dat zijn schrijftrant, ja ook zijne woordenkeus geheel eigenaardig is, zoodat men hem met zekerheid van elk ander oud-testamentisch schrijver onderscheiden kan. Verg. Bertheau S. 236.

§ 33. *Leeftijd van den Redactor en geloofwaardigheid zijner berigten.*

De leeftijd van den Redactor wordt bepaald èn door den ouderdom zijner oorkonden èn door de betrekking, waarin zijn geschrift staat tot den Pentateuch en *Josua*. Van de door hem gebruikte oorkonden is althans ééne (*Rigt.* XVII—XXI) eerst onder Hizkia geschreven (§ 32 n. 5—7). Het boek *Ruth* is waarschijnlijk nog jonger (§ 32 n. 17—20), doch kan hier niet in aanmerking komen, daar het altijd twijfelachtig blijft, of welligt een ander dan de Redactor van *Rigteren* dat geschrift aan het boek *Rigteren* heeft toegevoegd. Aan het gebruik van den Pentateuch en *Josua*, met name bij het zamenstellen der Inleiding tot het tweede deel (H. II: 6—III: 6), kan niet wel worden getwijfeld (§ 31 n. 1). Uit dit alles volgt, dat de Redactor van het boek *Rigteren* zeer kort vóór, indien niet in of na de ballingschap geleefd heeft. De pogingen van Ewald, Bertheau en anderen, om door vergelijking met de overige historische boeken des O. Testaments zijnen leeftijd nader te bepalen, kunnen eerst later (§ 43) worden beoordeeld.

Uit onze beschouwing van de zamenstelling des boeks (§ 32) volgt aanstonds, dat de Redactor zich hoofdzakelijk bepaald heeft tot de rangschikking der historische stof, die hem in zijne oorkonden gegeven was. Alleen in het tweede deel (*Rigt.* II: 6—XVI) geeft hij ons die uit één, door hem gekozen, religieus oogpunt te beschouwen. Doch zelfs in dit gedeelte van zijn werk wijzigt hij de door hem gebruikte oorkonden naar vorm en inhoud zóó weinig, dat zij zich nog duidelijk van elkander laten onderscheiden (§ 32 n. 9—12), ja zelfs nu en dan met de beschouwingswijze van den Redactor zelven kwalijk overeenstemmen: hoewel hij (H. II: 16—19) al de rigters wil hebben aangemerkt als verlossers van geheel Israël, door Jhvh verwekt, toch blijkt nog uit de door hem zelven medegedeelde berigten, èn dat er tusschen die mannen een in het oog vallend onderscheid bestond, vooral tusschen Jephtha, Simson en de overigen; èn dat de meesten hunner slechts aan enkele stammen redding aanbragten, zelfs vijandig tegenover andere stammen stonden (*Rigt.* VIII: 1—3; 5—9, 14—17;

XII: 1—6) en daden bedreven, die aan hetgeen de inleiding van den Redactor (H. II: 16—19) ons deed verwachten, niet beantwoorden (verg. b. v. *Rigt.* XVI).

Het plan van den Redactor heeft alzoo hoogstens op de keuze zijner tafereelen invloed kunnen uitoefenen en overigens de geloofwaardigheid des boeks niet geschaad. Deze hangt alleen af van den ouderdom en de waardij der schriftelijke gedenkstukken, die daarin zijn opgenomen. Naardien deze (verg. § 32) geenszins als gelijktijdig met de gebeurtenissen zelve kunnen worden aangemerkt, zoo hebben wij het daarvoor te houden, dat zij de mondelinge overlevering teruggeven, die ten aanzien van belangrijke feiten en groote mannen van den voortijd, korter of langer, in omloop geweest was. Werkelijk vertoonen zich in het boek *Rigteren*, inzonderheid in het tweede deel (H. II: 6—XVI), de eigenaardigheden dier overlevering zeer duidelijk. Wij merken daarin op eensdeels de vastknooping van historische herinneringen aan plaatsnamen (H. VI: 11, 24; VII: 25; X: 4; XV: 17, 19) en namen van personen (H. VI: 32), aan liederen, parabelen of kleinere poëtische stukken (H. V; IX: 8—15; XIV: 14; XV: 16), aan historische spreekwoorden (H. VII: 7; VIII: 2, 18, 21; IX: 28, 29, 36, 54; XI: 4) en volksgewoonten (H. XI: 39^b, 40), waarbij het wel van zelf spreekt, dat noch aan de overlevering zelve, noch aan hen, die haar opteekenden, onfeilbaarheid kan worden toegekend [1]); anderdeels eene onmiskenbare overdrijving, b. v. in de schildering van Simsons ligchaamskracht [2]). Ook is het duidelijk, dat de religieuse overtuiging dergenen, die de overlevering voortplantten of haar op schrift bragten, niet zonder invloed gebleven is op de voorstelling van enkele bijzonderheden [3]). In sommige oorkonden, door den Redactor gebruikt, met name in *Rigt.* XIII—XVI [4]) en evenzoo in het boek *Ruth* [5]) merken wij meer dan gewone historische kunst op, die wel is waar met getrouwe teruggave van de overgeleverde stof bestaanbaar is, maar haar toch meer of min belangrijke wijzigingen moest doen ondergaan. Dit alles neemt evenwel niet weg, dat de overlevering, in haar geheel genomen, getrouw en hier en daar zelfs tot in kleine bijzonderheden naauwkeurig is, zoodat zij ons niet alleen vele feiten juist be-

rigt, maar ook den toestand en de rigting van het geheele tijdvak beter teruggeeft, dan b. v. het boek *Josua* het karakter van Josua's tijd. Niet het minst geldt dit van de overleveringen in *Rigt.* XVII—XXI bewaard, en van historische bijzonderheden als *Rigt.* III: 15 verv.; VIII: 24 verv.; XI: 34 verv. [6]).

[1]) Dit kan hier slechts met een tweetal voorbeelden worden opgehelderd. De parabel van Jotham (*Rigt.* IX: 8—15) is zonder twijfel een voortbrengsel van het Rigteren-tijdvak, en drukt zeer juist de toenmalige stemming der Israëlieten uit omtrent het koningschap (verg. *Rigt.* VIII: 23; 1 *Sam.* VIII). Doch of zij nu juist door Jotham is uitgesproken, en wel „op de hoogte des bergs Gerizim," en zóó, dat de Sichemieten hem hooren en toch niet achterhalen konden (*Rigt.* IX: 7, 21), is minstens twijfelachtig. De toepassing der parabel (vs. 16—20) is althans verre van ongedwongen. (Verg. A. Réville, *Nouv. Rev. de Théol.* II: 318 svv.). — De streng historische opvatting van *Rigt.* XV: 15—19 baart groote moeijelijkheden; niet zoozeer het groote aantal der verslagen vijanden, dat vooral in de dichterlijke uitboezeming van Simson (vs. 16) geene bevreemding wekt en misschien wel door den S. (vs. 15) al te letterlijk is opgevat, als wel de naamsverklaring in vs. 17 (רָמַת לֶחִי d. i. *kinnebaks-hoogte* zal die plaats wel geheeten hebben wegens haren vorm; de S. leidt רָמַת waarschijnlijk niet van רום, maar van רָמָה af, tegen de grammatica) en vooral het berigt (vs. 19), dat de bron voortkwam uit *het gebit, dat in het* (door Simson weggeworpen) *kinnebakken was.* Wij hebben hier duidelijk eene sage voor ons, die zeker te regt de plaats *Lechi* met Simsons heldendaden in verband bragt, maar in de verklaring van dien naam niet kan worden nagevolgd.

[2]) Men leze b. v. *Rigt.* XVI: 1—3 en bedenke, dat het hier genoemde Hebron geen ander zijn kan dan de bekende stad van dien naam, zoodat Simson gezegd wordt Gaza's poorten 18 uren ver gedragen te hebben! Het is niet vreemd, dat men liever denkt aan een' berg, op ongeveer een half uur afstands van Gaza gelegen, doch de uitdrukkingen van vs. 3 (אֶל־רֹאשׁ הָהָר אֲשֶׁר עַל־פְּנֵי חֶבְרוֹן) laten dit niet toe.

[3]) Dit geldt b. v. van *Rigt.* VI en XIII. De godsdienstige overtuiging van den Israëliet, dat Gideon als verlosser door Jhvh verwekt en geroepen, dat Simson van zijne geboorte af bestemd was om tegen de Philistijnen als Nazireër Gods te strijden, kan zich gedurende den tijd, die tusschen den leeftijd dier beide mannen en het opteekenen hunner geschiedenis verloopen is, zeer wel als het ware beligchaamd hebben in de verhalen, die wij t. a. p. aantreffen. Dit is te meer waarschijnlijk, daar ook hier de zoo natuurlijke verscheidenheid tusschen verhalen, op die wijze ontstaan, niet gemist wordt. (Verg. § 32 n. 10).

[4]) Verg. Berthean S. 168 ff. Hij doet opmerken, dat van Simson juist *twaalf* heldendaden vermeld worden. Zij zijn de volgende: H. XIV: 1—7; 8—20; XV: 1—5; 6—8; 9—14; 15—17; 18, 19; XVI: 1—3; 4—9; 10—12; 13, 14; 15—31. Dit twaalftal is zeker niet toevallig ontstaan, maar verraadt de rang-

schikkende hand des kunstenaars. Ten onregte zou men ze overigens met de twaalf daden van Hercules vergelijken, om daaruit het onhistorische karakter der geheele persoonlijkheid van Simson te bewijzen: Simson is Israëliet; zijn nazireërschap, de grondgedachte van het geheele verhaal, waarborgt ons, dat hij niet van eenig ander volk overgenomen is. Daarenboven ligt er in de buitengewone ligchaamskracht van Simson en bepaaldelijk in zijn gedrag tegenover de Philistijnen niets vreemds; integendeel vinden wij daarvoor in het O. T. analogiën (*Rigt.* III: 31; 2 *Sam.* XXIII: 8—19); het onhistorische ligt alleen in de overdrijving der traditie en in de kunstige groepering, die voor een deel het werk der sage, voor een deel het werk van den Redactor zijn moet. Verg. G. Roskoff, *die Simsonssage nach ihrer Enstehung, Form und Bedentung und der Herakles-Mythus* (1860).

[5]) Dat het boek *Ruth* groote historische kunst verraadt, is aangetoond o. a. door Bertheau (S. 238 f.) en blijkt, behalve uit den aanleg van het geheel, ook uit de poëtische dictie, die b. v. in H. I: 11 v., 16, 17, 20—22 en elders duidelijk uitkomt. Vooral dáárom hebben Bertholdt (*Einleitung in sammtliche kanonische u. apokr. Schriften des A. u. N. T.* S. 2331—2351) en anderen gemeend, dat het boek geene ware geschiedenis, maar een verdicht verhaal behelsde. Zij beriepen zich daarbij, niet zonder eenigen schijn van waarheid, op de beteekenisvolle namen Machlon, Chiljon, Noömi, Ruth (volgens Bertholdt eigenlijk רְאוּת, *de welgevallige* (?)). Doch uit dit alles volgt alleen, dat de schrijver zich niet heeft bepaald tot eene eenvoudige teruggave van hetgeen de overlevering hem meldde, maar werkelijk met kunstenaarshand een schoon tafereel ontworpen heeft. Dat wij — afgezien van ons mogelijk oordeel over enkele bijzonderheden — in het algemeen op historischen bodem staan, blijkt vooral uit de genealogie, H. IV: 17—22, aan welker echtheid Bertholdt dan ook twijfelt, evenwel zonder eenigen grond. Overigens is het mogelijk, dat de namen van sommige personen, in het verhaal optredende, door de overlevering niet bewaard waren (evenmin als de naam van den losser, H. IV: 1 sqq.), en dat de schrijver zich daarom genoopt zag, hen door zinnebeeldige namen aan te duiden. Deze hypothese laat zich vooral op Machlon en Chiljon toepassen.

[6]) Men verg. § 19. Uit de daar aangehaalde plaatsen blijkt, dat vooral de schildering van den godsdienstigen toestand des volks in het boek *Rigteren* naauwkeuriger is dan in *Josua*. Terwijl *hier* de oudere oorkonden door den Deuteronomist geheel omgewerkt zijn en daarom geen volkomen zuiver beeld van Josua's tijd ons aanbieden, is de physionomie van het Rigteren-tijdvak in ons boek geheel bewaard gebleven.

Ondertusschen moet uit het bovenstaande nog eene belangrijke gevolgtrekking worden afgeleid: de onzekerheid der chronologie van het boek *Rigteren*, bepaaldelijk — want alleen dáár vinden wij chronologische opgaven — van het tweede deel (H. III: 7—XVI). Alleen dán zouden deze aanspraak hebben op volstrekte geloofwaardigheid, wanneer zij berustten op gelijktijdige aanteekeningen. Doch mag dit misschien ten aanzien van sommige worden aangenomen (H. III: 8, 14;

IV: 3 (?); VI: 1; IX: 3; X: 2, 3, 8; XII: 7, 9, 11, 14; XV: 20 en XVI: 31 (?)), zeker niet ten aanzien der ronde getallen 40 en 80, die H. III: 11, 30; V: 31; VIII: 28; XIII: 1 (verg. ook 1 *Sam.* IV: 18) voorkomen. Uitgaande van de 480 jaren, die volgens 1 *Kon.* VI: 1 tusschen den uittogt uit Egypte en het begin van den tempelbouw verliepen, heeft men getracht de opgaven betreffende den duur van het Rigteren-tijdvak te verminderen door de onderstelling, dat sommige der Rigters tijdgenooten waren [7]). Wel is waar geeft het boek *Rigteren* zelf tot die onderstelling eenige aanleiding, doch 1°. het blijkt niet, waar en hoe zij moet worden toegepast, en 2°. de onzekerheid der ronde getallen (40 en 80) wordt daardoor niet opgeheven [8]). Daarenboven is de juistheid der berekening, die aan 1 *Kon.* VI: 1 ten grondslag ligt, zelve aan bedenking onderhevig, vooral omdat zij zich met de genealogiën, die zich over ons tijdvak uitstrekken, niet laat vereenigen [9]). Een onpartijdig onderzoek leidt alzoo tot het besluit, dat de tijdrekening der Israëlietische geschiedenis tot op Eli en Samuel, ja zelfs tot de scheuring des rijks na Salomo's dood onzeker is, voor zooverre hare juistheid niet door de geschiedenis der volkeren, die met Israël in betrekking kwamen (Egyptenaren en Assyriërs), wordt gewaarborgd [10]).

7) Keil (§ 49) laat de rigters op elkander volgen tot en met Jaïr (X: 3—5) en stelt dan de Ammonietische onderdrukking (X: 8) en de rigters Jephtha (XII: 7), Ebzan (XII: 9), Elon (XII: 11), Abdon (XII: 14) gelijktijdig met de veertigjarige onderdrukking door de Philistijnen (XIII: 1), waarin ook de twintig jaren van Simsons rigterambt (XV: 20; XVI: 31) vallen zullen. Deze berekening steunt op miskenning der duidelijke bedoeling van den Schrijver, die, hoewel hij H. X: 6—18 *ook* van de Philistijnen spreekt, toch zeker de telling der 40 jaren (H. XIII: 1) niet met Jaïrs dood wil begonnen hebben. Verg. boven § 31 n. 2. — Anderen houden de opgaven van Othniël tot Ehud voor op elkander volgend en passen de volgende jaartallen deels op de noordelijke, deels op de overjordaansche, deels op de zuidelijke stammen toe, daarbij onderstellende, dat eerst weder onder Samuel het geheele volk vereenigd was. — Veel beter gegrond is de hypothese van Hoekstra (*De Chronologie der* 480 *jaren*, Godg. Bijdr. 1856, bl. 1—24). Hij neemt eigenlijk slechts twee gelijktijdigheden aan: 1°. van Jabin en Barak (*Rigt.* IV, V) met de rust na Ehuds verlossing (III: 30), en wel op grond van *Rigt.* IV: 1, waar — niet van het einde der rust, maar — van Ehuds dood gesproken wordt. Doch volgens H. V: 14 nam ook Benjamin aan den strijd tegen Jabin deel; uit dien stam was Ehud gesproten; moet dus niet de rust van 80 jaren onder Ehuds be-

wind ten einde zijn geweest, toen Barak optrad? 2°. van Simson (Eli en Samuel) met de 40 jaren, H. XIII: 1 vermeld. Doch H. XIII: 5, in de aankondiging van Simsons geboorte, wordt de overheersching van Israël door de Philistijnen niet aangekondigd, maar ondersteld; *naar de bedoeling des schrijvers* heeft dus Simson niet gedurende, veelmin in het begin der veertigjarige onderdrukking, maar eerst daarna het rigterambt bekleed. — Men werpe niet tegen, dat toch volgens al deze berekeningen de meest volkomen overeenstemming tusschen de chronologie van het boek *Rigteren* en 1 *Kon.* VI: 1 wordt tot stand gebragt. Haar groot onderling verschil, bij gelijk resultaat, bewijst dat Bertheau (S. XVIII) de geheele methode te regt afgekeurd heeft.

[8]) Men onderscheide hier evenwel den Schrijver van de door hem gebruikte oorkonden. De eerstgenoemde bedoelde inderdaad niets anders dan *de elkander opvolgende* rigters in hunne werkzaamheid te schetsen: dit blijkt èn uit zijne inleiding (H. II: 16—19), èn uit de wijze, waarop hij de onderscheidene rigters, den een na den ander, behandelt (b. v. III: 11, 12; V: 31, VI: 1; VIII: 28, IX: 1, 2; X: 1, 3 enz.). Doch de oorkonden, door hem gebruikt, wijzen aan, dat de werkzaamheid van vele rigters zich niet over geheel Israël, maar over enkele stammen uitstrekte. Hiervan kunnen wij evenwel tot vaststelling der chronologie van het tijdvak geen of weinig gebruik maken. Immers deze steunt niet op het getuigenis der enkele oorkonden, maar op het verband, waarin zij in het boek *Rigteren* tot elkander staan, m. a. w. op het gezag van den Redactor, die ze in dit aantal en op deze wijze met elkander vereenigd heeft. Wij kunnen op goede gronden oordeelen, dat zijne chronologie onjuist is, doch in het boek *Rigteren* althans bezitten wij dan ook geene bouwstoffen meer, waaruit eene betere tijdrekening kan worden opgebouwd. Hebben wij eenmaal *van elders* (b. v. uit de genealogiën of uit de Egyptische geschiedenis) vaste punten, dan kunnen wij van de losse opgaven, in de oorkonden van het boek *Rigteren* verstrooid, volgens waarschijnlijkheidsgronden een nuttig gebruik maken.

[9]) De genealogiën van Levi tot en met Ethan (1 *Chr.* VI: 29—32), tot en met Asaf (vs. 24—28), tot en met Zadok (vs. 35—38; V: 27—29) bevatten telkens 14 of 15 namen of geslachten, waarvan er ruim 4 vóór de verovering van Kanaän vallen, alzoo 9 à 10 voor het tijdvak tusschen Josua en David (beiden ingesloten) overblijven. Dit komt niet overeen met de 480—40 = 440 jaren, die 1 *Kon.* VI: 1 zijn opgegeven: òf deze opgave is onjuist, òf de genealogiën zijn onvolledig. Gewoonlijk verklaart men zich voor het laatste en beroept zich daarbij op 1 *Chr.* VI: 18—23, waar van Levi tot en met Heman (tijdgenoot van David) 22 geslachten worden opgegeven. Doch deze lijst, schijnbaar meer volledig dan de andere, is inderdaad onjuist, gelijk de vergelijking van 1 *Chr.* VI: 5—9 duidelijk leert. Volgens deze verzen namelijk is de rij van Hemans voorvaderen de volgende: Levi, Kehath, Amminadab (voor wien 1 *Chr.* VI: 24 Jizhar in de plaats treedt, waarschijnlijk juister), Korach, Assir, Elkana (wiens broeders zijn Ebjasaf en Assir [vs. 8], en wiens genealogie in vs. 11 weêr opgenomen en aldus voortgezet wordt:), Zophai (elders Zuph), Nahath (elders Thoah en Thohu, 1 *Chr.* VI: 19; 1 *Sam.* I: 1, uit welke plaatsen tevens blijkt, dat Nahath een zoon en niet een broeder van Zophai is, zoodat de וְ in וְנַחַת moet wegvallen),

Eliab (elders Eliel en Elihu), Jeroham, Elkana, Samuel, Joël (naar 1 *Chr.* VI: 21; verg. bij vs. 13 Bertheau), Heman. Hier komen dus wederom 14 namen voor, d. i. 9 à 10 van Josua tot en met David. Vergelijken wij nu met deze lijst 1 *Chr.* VI: 18—23, dan blijkt 1°. dat in vs. 22 Ebjasaf en Assir zijn omgezet; 2°. dat de rij van Ebjasaf tot en met Nahath, die eigenlijk parallel moest loopen met Elkana tot en met Heman — immers Ebjasaf en Elkana zijn broeders — aan deze voorafgaat, of, zoo men wil — omdat de genealogie in vs. 18—23 van beneden naar boven loopt — daarop volgt. Bertheau (*die Bücher der Chronik* S. 65) wil, omgekeerd, vs. 5—9 naar vs. 18—23 verklaren, maar ziet zich daardoor genoopt om de duidelijk in het oog vallende betrekking tusschen vs. 8 en 11 geheel te miskennen en Elkana (vs. 11) voor een zoon van Saul (vs. 10) te houden: hij begaat, met andere woorden, dezelfde dwaling als de auteur der genealogie in vs. 18—23. — Het bewijs voor de onvolledigheid der genealogiën, gewoonlijk aan vs. 18—23 ontleend, is nu veranderd in een bewijs voor hare juistheid. Het is inderdaad opmerkelijk, dat vier van elkander onafhankelijke lijsten hetzelfde getal (14 of 15) namen opgeven: dit kan niet toevallig zijn, is veeleer een bewijs voor de historische getrouwheid en volledigheid dier lijsten, maar dan ook tevens een bewijs tegen de naauwkeurigheid der berekening, 1 *Kon.* VI: 1 gevolgd. Hoe deze ontstaan is, zal wel altijd onbeslist moeten blijven. Het opgegeven getal (480 = 12 × 40) brengt zeker het bewijs zijner geloofwaardigheid niet met zich.

[10]) Ook de regeringsjaren van David en Salomo worden nog door het ronde getal 40 aangewezen. Hoezeer het mogelijk is, dat deze opgaven geheel juist zijn, zeker is dat niet. In het algemeen zou ik dus oordeelen, dat wij moesten instemmen met hetgeen Dr. C. Leemans, in het *Bijb. woordenboek voor het Chr. gezin* I: 304, over de betrekking tusschen de Bijbelsche en de Egyptische chronologie in het midden brengt: „na den tempelbouw bieden de Egyptische en Hebreeuwsche oorkonden elkander wederkeerig bijstand, maar voor de vroegere tijden kunnen wij veeleer van Egypte voor de Israëlietische geschiedenis, dan van deze laatste voor die van Egypte inlichtingen en tijdrekenkundige bepalingen verwachten”.

VIERDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN SAMUEL.

§ 34. *Inhoud en naam van de boeken Samuel.*

De inhoud der twee naar Samuel genoemde boeken laat zich splitsen in drie afdeelingen, waarvan de eerste (1 *Sam.*

I—VII) de geschiedenis van Samuel en van het Israëlietische volk gedurende zijne profetische en rigterlijke werkzaamheid; de tweede (1 *Sam.* VIII—XXXI) het ontstaan van het koningschap, de regering van Saul en de lotgevallen van David gedurende Sauls leven; de derde eindelijk (2 *Sam.* I—XXIV) Davids regering en lotgevallen beschrijft, met uitzondering van zijne laatste beschikkingen en zijnen dood, die in het eerste boek der Koningen (H. I: 1—II: 12) verhaald worden [1]).

[1]) De Wette en Keil nemen ook drie deelen aan, doch bepalen hunnen omvang eenigzins anders: 1 *Sam.* I—XII; 1 *Sam.* XIII—XXXI; 2 *Sam.* I—XXIV. Doch hoewel niet ontkend kan worden, dat ook in 1 *Sam.* VIII—XII (inzonderheid in H. VIII, IX, X, XII) Samuel eene zeer belangrijke rol speelt en dat in zóóverre deze vijf hoofdstukken bij H. I—VII behooren; daartegenover staat, dat Samuels werkzaamheid ook met H. XII nog niet ten einde is (verg. XIII, XV, XVI), weshalve men, uitgaande van het beginsel door de Wette en Keil gevolgd, den omvang der eerste afdeeling nog verder zou moeten uitbreiden; terwijl aan den anderen kant van 1 *Sam.* VIII af *alles* met de instelling van het koningschap en de regering van Saul in verband staat. Dat overigens de drie deelen, hoe men ze ook bepale, met elkander naauw zamenhangen — behoudens de vele afwijkingen en tegenstrijdigheden, waarover in § 35 nader — kan blijken uit het volgende, meer uitvoerig overzigt van hunnen inhoud:

Eerste afdeeling. Geboorte en toewijding van Samuel (1 *Sam.* I: 1—II: 10); wandaden van Eli's zonen en strafaankondiging deswegens door een' profeet (II: 11—36); Samuels roeping tot profeet en eerste werkzaamheid als zoodanig (III); wegvoering en terugkeer der verbondsark; dood van Eli en zijne zonen (IV—VII: 1); Samuels rigterambt (VII: 2—17).

Tweede afdeeling. Het volk begeert eenen koning (VIII); Saul door Samuel tot koning gezalfd (IX: 1—X: 16) en te Mizpa door het lot als koning aangewezen (X: 17—27); redding der Jabesieten door Saul, bevestiging van het koningschap, Samuels afscheidsrede (XI, XII); Sauls overtreding (XIII: 1—14); groote overwinning op de Philistijnen en overzigt van Sauls daden (XIII: 15—XIV: 52); oorlog tegen Amalek en verwerping van Saul (XV); David, tot koning gezalfd en aan Sauls hof geroepen (XVI), verslaat Goliath (XVII), sluit een verbond met Jonathan (XVIII: 1—4), maakt door zijnen voorspoed Sauls nijd gaande (vs. 5—16), huwt Michal (vs. 17—30), wordt tegenover Saul door Jonathan verdedigd (XIX: 1—7) en neemt, na een vernieuwden aanslag van Saul op zijn leven (vs. 8—10), de vlugt (vs. 11—24); Jonathans afscheid van David (XX: 1—XXI: 1); deze bezoekt het heiligdom te Nob (XXI: 2—10) en vertoeft bij Achis te Gath (vs. 11—16), van waar hij zich begeeft naar de spelonk Adullam (XXII: 1—5); Saul doodt de priesters van Nob; Abjathar komt bij David (vs. 6—23); deze vertoeft te Kehila (XXIII: 1—12), daarna in de woestijn, waar hij door Jonathan bezocht (vs. 13—19), en door Saul achtervolgd wordt (vs. 20—28), wiens leven hij spaart (XXIV); dood van Samuel (XXV: 1); David en Abigaïl (vs.

2—42), benevens zijne andere vrouwen (vs. 43, 44); ten tweeden male spaart David het leven van Saul (XXVI) en vlugt hij tot Achis, die hem Ziklag tot woning aanwijst (XXVII), en met wien hij optrekt in den krijg tegen Saul (XXVIII: 1, 2); deze raadpleegt de tooveres te Endor (vs. 3—25); Davids terugkeer naar Ziklag en voorspoedige togt tegen Amalek (XXIX, XXX); nederlaag van Israël te Gilboa; dood van Saul en zijne zonen (XXXI).

Derde afdeeling. David ontvangt de tijding van Sauls dood (2 *Sam.* I: 1—16); zijn treurzang (vs. 17—27); David koning te Hebron; krijg tegen Isboseth; afval en dood van Abner; dood van Isboseth (II—IV); David koning over al de stammen (V: 1—5); verovering van Jebus (vs. 6—10); verbond met Tyrus (vs. 11, 12); zijne vrouwen en zonen (vs. 13—16); eerste oorlogen met de Philistijnen (vs. 17—25); de verbondsark naar Jeruzalem overgebragt (VI); de profeet Nathan en het plan tot den tempelbouw (VII); Davids oorlogen en beambten (VIII); Mephiboseth aan zijn hof opgenomen (IX); oorlog met de Ammonieten; overtreding met Bath-seba; Uria's dood; Nathans gelijkenis; verovering van Rabba (X—XII); Amnon en Thamar; Amnons dood; vlugt, ballingschap en terugkeer van Absalom; zijne verzoening met David, zamenzwering en opstand; vlugt van David; nederlaag en dood van Absalom; Davids herstelling en terugkeer naar de hoofdstad (XIII—XIX); de opstand van Seba (XX: 1—22); opsomming van Davids beambten (vs. 23—26); een driejarige hongersnood door voldoening aan den eisch der Gibeonieten geëindigd (XXI: 1—14); bijzonderheden uit de oorlogen tegen de Philistijnen (vs. 15—22); zegezang van David (XXII, verg. Ps. XVIII); Davids laatste woorden (XXIII: 1—7); lijst zijner helden (vs. 8—39); zijne volkstelling en hare straf (XXIV).

De beide boeken maakten oorspronkelijk één geschrift uit, dat eerst in de uitgaven van het Hebreeuwsche O. Testament [2]), in navolging van de Grieksche en Latijnsche overzettingen, in twee boeken gesplitst is. In diezelfde vertalingen dragen zij den naam van *eerste* en *tweede boek der Koningen* (LXX: τῶν βασιλειῶν; *Vulg.* I et II *Regum*), terwijl onze beide boeken der Koningen daaraan als *derde* en *vierde boek der Koningen* zich aansluiten. Noch de Hebreeuwsche, noch de Grieksche en Latijnsche benaming beantwoordt geheel aan den inhoud der boeken; de eerste regtvaardigt zich daardoor, dat de beide koningen, wier regering hier beschreven wordt, door Samuels invloed hunne waardigheid verkregen hebben, zoodat deze in zooverre de hoofdpersoon is; de tweede wordt aanbevolen, èn door den inhoud der twee laatste afdeelingen (1 *Sam.* VIII—2 *Sam.* XXIV), èn bovenal door den naauwen zamenhang tusschen 1 *Kon.* I: 1—II: 12 en de boeken, naar Samuel genoemd. Welke van de twee benamingen de oudste, of wel de

oorspronkelijke is, laat zich niet met zekerheid bepalen [3]). In geen geval ligt in den Hebreeuwschen naam eenige aanduiding van den auteur der boeken: „de woorden van Samuel, den ziener", 1 *Chr.* XXIX: 29 vermeld, kunnen niet met onze boeken gelijkgesteld worden, waarin reeds 1 *Sam.* XXV: 1 (verg. XXVIII: 3) Samuels dood vermeld wordt; doch evenmin met een deel dier boeken, b. v. met 1 *Sam.* I—VII of I—XII, vermits er volstrekt geen grond bestaat, om die hoofdstukken aan Samuel toe te kennen [4]), integendeel niet weinige redenen daartegen pleiten (§ 35 verv.).

[2]) Voor de eerste maal in de Bibl. Rabb. cur. Dan Bomberg (1517).

[3]) Indien de Alexandrijnsche overzetter den naam *Samuel* als titel onzer boeken reeds gekend had, dan zou hij dien waarschijnlijk behouden hebben. Het eerste historische getuigenis voor het gebruik van dien naam is de plaats van Origenes bij Eusebius H. E. VI: 25, die, de boeken des O. T. optellende, na *Rigteren* en *Ruth* aldus voortgaat: *Βασιλειῶν πρώτη, δευτέρα, παρ' αὐτοῖς* (d. i. *παρὰ τοῖς Ιουδαίοις*) *ἓν Σαμουήλ, ὁ θεόκλητος.*

[4]) Beneden in Hoofdstuk VI zal nader over 1 *Chr.* XXIX: 29 worden gehandeld. Wij doen hier alleen opmerken, dat naar het getuigenis van den Chroniekschrijver zelven „de woorden van Samuel, Nathan en Gad" eene volledige geschiedenis behelsden van David (vs. 29a, 30). Wij hebben derhalve volstrekt geen grond om aan te nemen, dat daarin ook het leven van Saul of dat van Samuel zelven zal beschreven zijn. De onderstelling, dat 1 *Sam.* I—VII of I—XII uit die „woorden van Samuel" overgenomen of daarmede identisch zouden zijn, hangt dus geheel in de lucht.

§ 35. *De boeken Samuel uit verschillende oorkonden zamengesteld.*

Daar de boeken *Samuel* een tijdvak omvatten van nagenoeg eene eeuw [1]), zoo kan de Schrijver, gesteld zelfs dat hij onder Salomo leefde, niet alles als ooggetuige verhalen, maar moet de berigten, die hij ons mededeelt, òf aan de mondelinge overlevering òf aan geschreven oorkonden ontleend hebben. Het gebruik van verschillende geschreven oorkonden wordt boven allen twijfel verheven [1])

1°. door het uitdrukkelijk getuigenis van den Schrijver zelven, 2 *Sam.* I: 18, waaruit blijkt, dat de treurzang op Saul en Jonathan (vs. 19—27) overgenomen is uit den *Sepher hajjaschár* (§ 25 n. 6); het is geenszins onwaarschijnlijk, hoewel niet door de eigene verklaring van den Schrijver boven allen twijfel verheven, dat ook andere poëtische stukken (1

Sam. II: 1—10; 2 *Sam.* III: 34, 35; XXII; XXIII: 1—7) aan dezelfde verzameling ontleend zijn, terwijl het onbeslist blijven moet, of zij reeds daar aan dezelfde dichters werden toegeschreven, aan wie zij in onze boeken, niet altijd te regt [3]), zijn toegekend;

2⁰. door het in het oog vallend verschil in uitvoerigheid en trant tusschen de onderscheidene gedeelten van het verhaal: terwijl b. v. 2 *Sam.* XI—XX de levensgeschiedenis van David tot in kleine bijzonderheden naauwkeurig mededeelen en ook elders de gebeurtenissen zeer uitvoerig worden verhaald (b. v. 1 *Sam.* IX: 1—X: 16; XIII, XIV, XVII), zijn andere berigten zeer kort en fragmentarisch (b. v. 2 *Sam.* V: 1—16; VIII; XXI: 15—22); in verband met dit verschil van behandeling, dat op onderscheidene oorkonden schijnt te wijzen, verdienen ook de plaatsen, waarin een kort overzigt gegeven wordt van de daden of instellingen van Samuël, Saul, David (1 *Sam.* VII: 15—17; XIV: 47—51; 2 *Sam.* VIII: 15—18; XX: 23—26) onze aandacht: zij kunnen gevoegelijk worden aangemerkt als slotformulen der onderscheidene geschriften, die de Schrijver onzer boeken voor zich had en gedeeltelijk of geheel overnam [4]);

3⁰. door de vier laatste hoofdstukken van het tweede boek (H. XXI—XXIV), die duidelijk een aanhangsel uitmaken, door den verzamelaar aan verschillende oorkonden ontleend, en bestemd om de voorafgaande berigten, waarmede het niet tot één geheel kon worden versmolten, aan te vullen [5]);

4⁰. door de parallele plaatsen in het eerste boek der *Chronieken* (verstrooid van 1 *Chr.* X tot 1 *Chr.* XXIX), waarvan althans sommige niet uit onze boeken *Samuel*, maar uit de oorkonden overgenomen zijn, waarvan ook de Redactor van *Samuel* zich bediende en die hij, juist blijkens die gelijkluidende plaatsen, niet altijd volledig voor zich had of althans in zijn geschrift opgenomen heeft [6]).

[1]) De laatste woorden van David worden medegedeeld 2 *Sam.* XXIII: 1—7, terwijl het eerste boek begint met het verhaal van Samuels geboorte. Bedenken wij, dat Samuel reeds een oud man was, toen Saul koning werd (1 *Sam.* VIII: 1); dat David eerst eenigen tijd daarna zich naam verwierf (1 *Sam.* XVII) en dat tusschen dat tijdstip en zijne troonsbeklimming zeker tijdsverloop inligt, terwijl hij 40 jaren lang koning geweest is (2 *Sam.* V: 4, 5), dan kan

deze raming zeker niet overdreven schijnen. Het is bekend, dat de duur van Samuels rigterambt en van Sauls regering zich niet met zekerheid bepalen laten. Verg. evenwel 1 *Sam.* XIII: 1; 2 *Sam.* II: 10 en Hoekstra, *Godg. Bijdr.* 1856 bl. 1 verv.

[2]) Het wordt dan ook algemeen toegestemd, zelfs door Keil, *Inl.* § 53, 55, (*Einl.* § 52, 54), die alleen hierin van ons afwijkt, dat hij den strijd tusschen de verschillende oorkonden (beneden n. 7—16) niet erkent.

[3]) Reeds lang is opgemerkt, dat het lied van Hanna (1 *Sam.* II: 1—10) met haren toestand kwalijk strookt en blijkens vs. 10 na de invoering van den koninklijken regeringsvorm gedicht, alzoo ten onregte aan haar toegekend is. Verg. Thenius o. d. p. — Of 2 *Sam.* XXII een Davidische psalm is en 2 *Sam.* XXIII: 1—7 werkelijk door David is uitgesproken, behoeft hier niet te worden uitgemaakt. Hupfeld (*Die Psalmen* I: 361 f.) brengt tegen den Davidischen oorsprong van *Ps.* XVIII (= 2 *Sam.* XXII) gewigtige bedenkingen in.

[4]) *Des noods* zou ook kunnen worden aangenomen, dat dergelijke overzigten door den schrijver juist niet als slotformulen aan zijn verhaal werden toegevoegd, zoodat hij ook daarna nog voortging met de behandeling van hetzelfde onderwerp. Zou zouden 1 *Sam.* VII en VIII uit dezelfde pen kunnen gevloeid zijn. Verg. Keil, *Inl.* § 53 n. 2 (*Einl.* § 52 n. 2) en beneden § 36 n. 3. Waarschijnlijk is evenwel deze voorstelling, vooral ten aanzien van 2 *Sam.* VIII: 15—18; XX: 23—26, niet.

[5]) Dat deze hoofdstukken in den eigenlijken zin des woords een aanhangsel uitmaken blijkt reeds uit hunnen inhoud (§ 34 n. 1). Tusschen twee berigten over volksrampen, waardoor Davids regering gekenmerkt werd (H. XXI: 1—14 en XXIV), vinden wij enkele bijzonderheden over den oorlog tegen de Philistijnen (die 2 *Sam.* V: 17 verv. of welligt reeds vroeger eene geschikte plaats zouden gevonden hebben); twee liederen van David; eindelijk eene opsomming zijner *Gibborîm* (H. XXI: 15—XXIII). Dat hier, aan het slot van Davids levensgeschiedenis, allerlei bijzonderheden uit zeer ongelijksoortige bronnen zijn bijeengevoegd, is duidelijk. Zie nog over H. XXI: 1—14 en XXIV beneden § 36 n. 7.

[6]) De vergelijking van 2 *Sam.* XXIII: 8—39 met 1 *Chr.* XI: 10—47 leert, dat de helden van David in de laatstgenoemde plaats vollediger worden opgegeven, zoodat de Chroniekschrijver zijne lijst niet uit onze boeken *Samuel* kan hebben overgenomen, maar die waarschijnlijk ontleende aan dezelfde oorkonde, die de Redactor 2 *Sam.* XXIII: 8—39, maar minder volledig, opnam — Waarschijnlijk is ook 1 *Chr.* XII (opgave van Davids eerste aanhangers en van de namen dergenen, die hem te Hebron huldigden) een deel van diezelfde oorkonde, dat evenwel in de boeken *Samuel* niet is overgegaan. Verg. nog 1 *Chr.* XI: 1—9; III met 1 *Sam.* V: 1—10 (welk berigt hier in eene andere omgeving voorkomt dan 1 *Chr.* XI) en 2 *Sam.* III: 2—5; V: 14—16. Ten aanzien van deze laatste plaatsen kan men evenzeer onderstellen, dat de Chroniekschrijver vereenigd heeft, wat in *Samuel* gescheiden voorkwam, als, omgekeerd, dat de Redactor van *Samuel* heeft gescheiden, wat in zijne bronnen (door den Chroniekschrijver op den voet gevolgd) bijeen stond. Verg. Thenius *Einl.* S. XVII.

Doch het gebruik van onderscheidene geschreven berigten blijkt 5°. vooral uit de met elkander strijdige verhalen, die in de

boeken *Samuel* opgenomen zijn, zeker uit oorkonden, die, van elkander onafhankelijk, waarschijnlijk niet ter zelfder tijd en stellig niet in denzelfden kring [7]) ontstaan zijn. Zoo vinden wij onderscheidene berigten en wel gewoonlijk zulke, die onvereenigbaar moeten geacht worden, omtrent

a. de verheffing van Saul tot koning over Israël (1 *Sam.* VIII, X: 17—27; 1 *Sam.* IX: 1—X: 16; 1 *Sam.* XI) [8]);

b. het ontstaan van het spreekwoord: „is ook Saul onder de profeten"? (1 *Sam.* X: 10—12; 1 *Sam.* XIX: 19—24) [9]);

c. de verwerping van Saul door Samuel (1 *Sam.* XIII: 8—15a; 1 *Sam.* XV) [10]);

d. de wijze, waarop David tot Saul in betrekking kwam (1 *Sam.* XVI; 1 *Sam.* XVII) [11]);

e. Davids eerste wapenfeiten en verheffing tot krijgsoverste (1 *Sam.* XVIII: 5—30) [12]);

f. Sauls aanslagen op Davids leven en Davids vlugt (1 *Sam.* XVIII: 10, 11; XIX; XX) [13]);

g. Davids verblijf aan het hof van Achis, koning van Gath (1 *Sam.* XXI: 11—16; 1 *Sam.* XXVII verv.) [14]);

h. Sauls leven door David gespaard (1 *Sam.* XXIII: 19—XXIV: 23; 1 *Sam.* XXVI) [15]);

i. de overwinning, door David op de Ammonieten behaald (2 *Sam.* VIII: 12; 2 *Sam.* X: 1—XI: 1; XII: 26—31) [16]).

Daarentegen is de strijd, dien men heeft meenen op te merken tusschen 1 *Sam.* XVII en 2 *Sam.* XXI: 19; tusschen 1 *Sam.* XVIII: 25—27 en 2 *Sam.* III: 14 stellig — die tusschen 1 *Sam.* XXXI en 2 *Sam.* I: 1—16 waarschijnlijk niet aanwezig [17]).

[7]) Sommige verhalen vertoonen namelijk een profetisch karakter, dat in andere geheel gemist wordt. Reeds bij de behandeling van den Pentateuch merkten wij dat verschil op, hetwelk straks duidelijk genoeg zal uitkomen. Het verklaart zich gereedelijk door de onderstelling dat de geschiedenis in de profetenscholen, maar ook daarbuiten, door de priesters, maar ook door politieke personen beoefend en beschreven werd. Overigens houde men in het oog, dat de met elkander strijdige berigten, gesteld zelfs dat zij zich lieten in overeenstemming brengen, toch hoogst waarschijnlijk aan verschillende bronnen ontleend zijn: waren zij van ééne hand, dan zou zelfs geene *schijn*-strijdigheid voorhanden kunnen zijn.

[8]) Volgens 1 *Sam.* VIII en X: 17—27 (beide berigten maken blijkbaar één geheel uit) verlangt Israël van Samuel eenen koning; wordt dit verlangen

door hem en door Jhvh streng afgekeurd, maar eindelijk ingewilligd, waarop Saul in de vergadering te Mizpa *door het lot* als koning wordt aangewezen. — Volgens 1 *Sam.* IX: 1—X: 16 komt Saul, door goddelijke beschikking, tot Samuel „den ziener" (van zijn rigterambt is hier geen sprake), en wordt hij door Samuel, op bevel van Jhvh, *die mededoogen had met de benaauwdheid van zijn volk* (IX: 16), tot koning *gezalfd* (X: 1), vooral om Israël te redden *uit de hand der Philistijnen* (IX: 16). In H. VIII, X: 17—27 is van de Philistijnen geen sprake en wordt *de behoefte* aan de instelling van een krachtig eenhoofdig bestuur niet erkend (VIII: 1 verv.), integendeel het verlangen daarnaar als verwerping van Jhvh aangemerkt (VIII: 7—9; X: 19; verg. XII: 12; *Rigt.* VIII: 22, 23). De overmagt der Philistijnen, 1 *Sam.* IX: 16 (XIII: 19—23) uitgesproken, wordt niet alleen 1 *Sam.* VIII, X: 17—27 verzwegen, maar zelfs 1 *Sam.* VII: 13, 14 (verg. XII: 9—11) weêrsproken. — Eindelijk 1 *Sam.* XI, hoewel in zijn tegenwoordigen vorm zich aansluitende aan H. VIII; X: 17—27, behelst toch *oorspronkelijk* eene overlevering omtrent Sauls troonsbeklimming, die van 1 *Sam.* VIII; X: 17—27 zeer afwijkt: Saul treedt hier op als een redder van zijn volk, door Gods geest aangeblazen; de Jabesieten weten volstrekt niets van zijne inhuldiging als koning (1 *Sam.* X: 24), en hij zelf komt hier voor als landbouwer (XI: 5). Verg. M. Duncker, *Gesch. des Alterthums* I: 349 ff., die evenwel den zamenhang tusschen 1 *Sam.* XI *in zijn' tegenwoordigen vorm* en het voorafgaande (verg. XI: 7 [וְאַחַר שְׁמוּאֵל] en XI: 12—15 met X: 24—27; misschien ook H. XI: 1, indien daar gelezen moet worden: וַיְהִי כְּמֵחֹדֶשׁ verg. Thenius) ten onregte voorbijziet. — Keil *Inl.* § 52 noot 3 *a* en *b* erkent deze tegenstrijdigheden niet, maar zijne bewijzen doen niets af; ook voor hen die „de inspiratie der profeten en eene levende inwerking van God op de vrije daden der menschen erkennen" is en blijft het onverklaarbaar, hoe Samuel tegelijk uit vrije beweging Saul gezalfd en tegen zijnen zin aan het verlangen des volks toegegeven kan hebben, om van de dubbele aanwijzing, door zalving en door het lot, niet te gewagen.

9) De onvereenigbaarheid der beide berigten is hier klaarblijkelijk. Niettemin meent Keil *Inl.* § 52 n. 4, dat 1 *Sam.* X *de oorsprong* van het spreekwoord; 1 *Sam.* XIX een dergelijk geval verhaald wordt, waardoor het reeds bestaande spreekwoord bevestigd werd. Doch van eene *bevestiging* van een bestaand spreekwoord is 1 *Sam.* XIX niets te lezen. De formule: *daarom zegt men* (vs. 24) beteekent niets anders dan: *daarom werd het tot een spreekwoord* (X: 12). Het verschil in uitdrukking is het natuurlijke gevolg van verschil van auteur.

10) Volgens 1 *Sam.* XIII heeft Samuel, toen Saul tegen zijn bevel (verg. X: 8) geen volle zeven dagen te Gilgal op hem gewacht en alzoo Jhvh's gebod overtreden had (XIII: 8—12), tot hem gezegd (vs. 13b, 14): „nu zou Jhvh uw koningrijk over Israël bevestigd hebben tot in eeuwigheid, maar thans zal uw koningrijk niet bestaan; Jhvh heeft zich eenen man gezocht naar zijn hart en hem gesteld tot vorst over zijn volk." Duidelijker kon Sauls verwerping niet zijn uitgesproken. — Volgens 1 *Sam.* XV daarentegen (vs. 10, 11; 23—29) wordt hij verworpen, omdat hij Samuels bevel ten aanzien der uitroeijing van de Amalekieten niet had opgevolgd. In het geheele hoofdstuk geen spoor van bekendheid met hetgeen H. XIII verhaald was; integendeel Samuel bedroeft zich (vs. 11b) over Jhvh's vonnis, als over eene hem verrassende gebeurtenis,

en Saul, hoe demoedig ook tegenover den profeet, toont volstrekt niet kennis te dragen van eene vroegere verwerping. Keil (§ 52 n. 4) beweert, dat 1 *Sam.* XIII: 14 nog geene onmiddellijke verwerping van Saul bevat (N. B. terwijl Jhvh reeds een ander koning had uitverkoren!) en eerst bij zijnen dood kon worden vervuld (hetgeen evenzeer geldt van 1 *Sam.* XV: 23, 26, terwijl het daarenboven vast staat, dat Saul als koning is gestorven); verder dat Saul eerst door zijne tweede overtreding het koningrijk onherstelbaar had verbeurd (waaruit blijkt, dat het vonnis 1 *Sam.* XIII: 13, 14 niet onherroepelijk was?), waarom ook Samuel (XV: 35) daarna Saul niet meer zien wil (doch ook 1 *Sam.* XIII: 15 verlaat Samuel Saul, en, al had hij dat niet gedaan, dan ware toch zijn vonnis (vs. 13, 14) in stand gebleven). Verg. overigens over het verband tusschen 1 *Sam.* X: 8 en XIII: 8—12 beneden § 36 n. 4.

[11]) Volgens 1 *Sam.* XVI: 18—23 was David reeds in zijns vaders huis „een dapper held en een oorlogsman,” komt hij aan Sauls hof, blijft daar voortdurend (vs. 22) vertoeven, wint Sauls toegenegenheid en wordt zijn wapendrager. Daarentegen wordt David H. XVII: 12 (over הַזֶּה en vs. 14, 15 zie beneden § 37 n. 1) als een den lezer onbekend persoon ten tooneele gevoerd; verslaat hij, als herdersknaap (vs. 28, 33 verv.), den reus Goliath en is zoowel aan Saul als aan Abner *ten eenenmale onbekend* (vs. 55—58). Zoo ergens, dan is hier de strijdigheid der twee berigten duidelijk. Men neme daarbij nog in aanmerking, dat David, naar H. XVI: 13, *in het midden zijner broederen* door Samuel tot koning gezalfd was, hetgeen zeker met Eliabs gedrag tegenover hem (XVII: 28) in het geheel niet overeenstemt. — De verschillende pogingen tot opheffing van den strijd vindt men bij Keil *Inl.* § 52 n. 3 *d.* Zeer teregt verwerpt hij de hypothesen van anderen, doch zijne eigene is even onhoudbaar. Hij brengt namelijk H. XVII: 55—58 in verband met vs. 25: zou Saul, volgens zijne belofte, de familie van Goliaths overwinnaar vrijdom van belastingen schenken, dan diende hij te weten, wie die familie was, waar zij woonde enz.: dit nu vraagt hij vs. 55 verv. Doch volgens 1 *Sam.* XVI: 19, 22 wist Saul zeer goed, dat David een zoon was van Isaï uit Bethlehem. Keil moet dus aannemen, dat het Saul eigenlijk te doen was, om de familie-*omstandigheden* van David te kennen en dat Davids antwoord onvolledig is meêgedeeld — gelijk N. B. blijken zal uit H. XVIII: 1 „en het geschiedde, toen hij geëindigd had tot Saul te spreken.” Met andere woorden: Saul zal iets anders gevraagd hebben dan hij weten wilde, en van Davids antwoord is alleen dát medegedeeld, wat Saul reeds bekend was. — Dergelijke kunstgrepen, als waarvan de apologetiek zich hier bedienen moet, zijn eigenlijk der vermelding niet waardig.

[12]) H. XVIII: 5 wordt gemeld, dat David alle krijgsverrigtingen, die Saul hem opdroeg, voorspoedig volbragt, en dat Saul hem stelde over de krijgslieden. Daarna, vs. 13, wordt nog eens gemeld, dat Saul hem tot overste over duizend aanstelde en wel om hem van het hof te verwijderen. Evenzoo wordt tot driemalen toe, (vs. 5, vs. 14—16, vs. 30) van Davids voorspoed in den oorlog en van de ingenomenheid der Israëlieten met hem gewaagd. Deze berigten strijden niet met elkander, maar moeten aan verschillende bronnen ontleend zijn, omdat het één nevens het andere overtollig is, en alzoo beiden niet uit ééne pen gevloeid kunnen zijn.

[13]) Niet alleen beproeft Saul tweemalen David het leven te benemen (1 *Sam.* XVIII: 10, 11; XIX: 9, 10), zonder dat David zich aan dien eersten aanslag schijnt te storen of in het tweede berigt eenige bekendheid met het eerste doorstraalt — Saul wordt ook gezegd zijne plannen tegen Davids leven aan Jonathan medegedeeld (H. XIX: 1 verv.), daarna de spies op hem geworpen (vs. 9, 10) eindelijk boden gezonden te hebben om hem gevangen te nemen en te dooden, terwijl Jonathan later (H. XX: 1ᵇ verv.) verklaart, van zulk een plan niets af te weten, terwijl David er over denkt, of hij zich op de nieuwe maan aan de tafel des konings vertoonen zal (vs. 2 verv.) en Saul (na al het gebeurde!) verwacht, David daar te zien (vs. 24 verv.). — Keil (*Inl.* § 52 n. 3 *f.*) ziet zich genoodzaakt, tusschen H. XIX en XX eene halve verzoening van Saul met David in te schuiven en daarbij nog te onderstellen, dat Saul zijne maatregelen, H. XIX: 11 verv. beschreven, in een' aanval van razernij genomen heeft, zoodat David nog twijfelen kon aan zijne gezindheid en Saul zelfs hopen mogt, David te zien terugkeeren. Tegenover die redenering kan men met eene eenvoudige verwijzing op H. XIX: 11—24 volstaan. Mij schijnt het zeer duidelijk, dat de schrijver van H. XX noch van de herhaalde aanslagen op Davids leven, noch vooral van zijne nachtelijke vlugt iets afweet: alleen meende David (vs. 1ᵇ, 3) bemerkt te hebben, dat Saul het op zijn leven toelegde, doch dit was niet zóó duidelijk, dat Jonathan in zijne vermoedens moest deelen.

[14]) Volgens 1 *Sam.* XXI: 11—16 begeeft David zich *aanstonds* uit Nob naar Achis, doch ziet zich genoodzaakt, door het wantrouwen van de Philistijnsche grooten, om zich krankzinnig te houden en alzoo zich de gelegenheid te openen tot de vlugt. Daarentegen beschouwt David, H. XXVII: 1, de vlugt naar de Philistijnen als *een laatste redmiddel;* wordt Achis vs. 2 als een onbekend persoon genoemd, nader aangeduid als zoon van Maoch, zonder eenige zinspeling op Davids vroeger verblijf aan zijn hof; mistrouwen hem de Philistijnsche grooten, H. XXIX: 1 verv. en verwijderen zij hem alzoo uit het leger. Het schijnt zeer duidelijk, dat beide berigten niet te gelijk waar kunnen zijn: in het eerste is de overlevering omtrent Davids verblijf te Gath niet zóó zuiver weêrgegeven als in het tweede en vooral de tijd van dat verblijf onjuist bepaald. In geen geval kunnen beide de berigten van ééne hand zijn; de schrijver van H. XXVII weet blijkbaar van een vroeger verkeer van David met Achis niets af. Wel is waar met H. XXI: 11—16 stemt *Ps.* XXXIV: 1 overeen (Keil § 52 n. 3 *g.*) — maar ook alleen het opschrift van dien psalm, dat aan 1 *Sam.* XXI ontleend is, niet de inhoud, die met het daar verhaalde voorval niets gemeen heeft en juist daardoor de onechtheid van het opschrift duidelijk in het licht stelt.

[15]) Het valt in het oog, dat de twee hier genoemde verhalen evenzeer in vele bijzonderheden overeenstemmen, als zij in andere bijomstandigheden van elkander afwijken; doch vooral dat de auteur van het tweede niets weet van het eerste, waarom dan ook noch in Davids woorden, noch in die van Saul eenige zinspeling op het vroeger voorgevallene wordt opgemerkt. Het tweede verhaal is alzoo uit eene andere oorkonde overgenomen dan het eerste. Hierdoor nu wordt het te waarschijnlijker, dat wij hier twee afwijkende redactiën voor ons hebben van dezelfde overgeleverde stof — eene onderstelling, die èn door de psychologie

èn door het gebruik van dezelfde kenmerkende uitdrukkingen, zeker door de overlevering bewaard, wordt aanbevolen. Verg. Thenius t. a. p. S. 109 en tegen hem Keil § 52 n. 4, die hier duidelijk toont, van de onvastheid der overlevering ten aanzien der bijomstandigheden geen denkbeeld te hebben.

[16]) Het is mogelijk, dat de Syriërs, na de nederlaag, volgens 2 *Sam.* VIII geleden, magtig genoeg waren om de Ammonieten bij te staan (2 *Sam.* X: 6 verv.), zoodat de oorlogen, in het eerstgenoemde hoofdstuk beschreven, vroeger vallen dan die, waarvan H. X gewaagt. Doch het is zeer opmerkelijk, dat ook reeds 2 *Sam.* VIII: 12 van overwinningen op de Ammonieten behaald gesproken wordt, die geene andere kunnen zijn dan de in H. X verhaalde: immers vóór de beleediging, door Hanan aan Davids gezanten aangedaan, had deze met de Ammonieten in vrede geleefd (2 *Sam.* X: 2a). Wij hebben hier dus twee berigten aangaande dezelfde zaak, het ééne korter, het tweede uitvoeriger. Dat het laatste niet van dezelfde hand is als het eerste, wordt nog waarschijnlijker door H. VIII: 14b—18, de slotformule waarvan boven (n. 4) sprake was.

[17]) Zooals de tekst van 2 *Sam.* XXI: 19 thans luidt, bestaat er inderdaad strijd tusschen deze plaats en 1 *Sam.* XVII, doch waarschijnlijk moet die verbeterd worden uit 1 *Chr.* XX: 5, zoodat ook 2 *Sam.* XXI sprake is van een' *broeder van Goliath* — in eigenlijken of oneigenlijken zin — door Elhanan verslagen. — 2 *Sam.* III: 14 is wel is waar sprake van 100 voorhuiden, terwijl David er, naar 1 *Sam.* XVIII: 27, 200 geleverd had, doch Saul had slechts 100 voorhuiden gevorderd (1 *Sam.* XVIII: 25), en daarop kon Davids boodschap aan Isboseth doelen. — Wat eindelijk 1 *Sam.* XXXI en 2 *Sam.* I: 1—16 betreft, het is allezins mogelijk, dat de Amalekiet valschelijk voorgaf Saul gedood te hebben, doch het blijft dan toch altijd opmerkelijk, dat hij later zijn bedrog niet bekent, en dat de geschiedschrijver met geen enkel woord den lezer herinnert, dat de zaak zich anders had toegedragen, dan de boodschapper berigtte. Waren overigens in de geschiedenis van Saul en David geene dubbele en strijdige verhalen voorhanden, wij zouden de gewone voorstelling omtrent het verband tusschen 1 *Sam.* XXXI en 2 *Sam.* I zonder aarzelen overnemen; nu blijft de beslissing moeijelijk.

§ 36. *De oorspronkelijke zamenhang, ouderdom en geloofwaardigheid der oorkonden, bij de zamenstelling der boeken Samuel gebruikt.*

Het onderzoek naar den oorspronkelijken zamenhang der oorkonden, door den Redactor van de boeken *Samuel* opgenomen, is uiterst moeijelijk. Wanneer het vaststond, dat hij de eerste geweest was, die uit de hier en daar verstrooide berigten één geheel had gemaakt, dan zou ons onderzoek betrekkelijk eenvoudig zijn. Doch het is mogelijk, zelfs niet onwaarschijnlijk, dat de Redactor geschriften voor zich had, waarin de geschiedenis van Samuel, van Saul, van David, welligt ook van

meer dan één hunner tegelijk, behandeld werd, en die op hunne beurt uit verschillende oorkonden waren zamengesteld. Het blijkt namelijk uit § 35, dat tusschen de gebeurtenissen zelve en den leeftijd des Redactors een aanmerkelijk tijdsverloop in ligt, gedurende hetwelk zóó afwijkende berigten zich konden vormen: in dien tusschentijd kan de geschiedenis van het tijdvak, in de boeken *Samuel* behandeld, meer dan eens zijn te boek gesteld. Daarbij heeft de Redactor zijne bronnen welligt niet in haar geheel, maar met weglating van grootere of kleinere stukken opgenomen. Hieruit volgt onmiddellijk 1°. dat verhalen, die niet aan elkander sluiten, toch uit ééne en dezelfde oorkonde kunnen zijn overgenomen, wanneer namelijk de Redactor het een of ander heeft weggelaten; 2°. dat de verhalen, die bij elkander behooren d. i. uit ééne en dezelfde oorkonde door den Redactor opgenomen zijn, toch èn in ouderdom èn in geloofwaardigheid van elkander kunnen verschillen, wanneer namelijk in die oorkonde zelve weder oudere berigten verwerkt waren. Na deze opmerkingen tot afwering van mogelijk misverstand schijnt het niet gewaagd, een zeker aantal groepen te vormen uit verhalen, die stellig bijeen behooren, d. i. ten tijde van den Redactor reeds met elkander vereenigd waren. De mogelijkheid blijft daarbij bestaan, dat twee of meer groepen reeds vóór de eindredactie van onze boeken *Samuel* met elkander waren verbonden (b. v. A met B). Wij sommen ze op in die volgorde, waarin zij thans op elkander volgen, zonder voor als nog op haren ouderdom acht te slaan [1]):

A. 1 *Sam.* I—VII [2]).

B. 1 *Sam.* VIII; X: 17—27; XI; XII; XV; XVI; ..... XVIII: 6—14; ...... XXI: 11—16; ...... XXVIII: 3—25; XXXI [3]).

C. 1 *Sam.* IX: 1—X: 16; ...... XIII: 1—XIV: 51 [4]).

D. 1 *Sam.* XVII: 1—XVIII: 5; ...... XIX: 1—7; ..... XXI: 2—10; XXII: 1—XXIII: 14; (XXIII: 19—XXIV: 23?); XXV; (XXVI?); XXVII: 1—XXVIII: 2; XXIX; XXX; 2 *Sam.* I—IV [5]).

E. 2 *Sam.* (IX?) X—XX [6]).

F. 2 *Sam.* XXI: 1—14; XXIV [7]).

[1]) In het algemeen houde men in het oog, dat bij de groepering der ver-

halen gelet moest worden op hunnen inhoud, meer dan op vorm en spraakgebruik, naardien berigten van verschillende hand, die dus ook in stijl van elkander afwijken, toch tot één geschrift behooren konden; is de overeenkomst in spraakgebruik aanwezig, dan maken wij daarop opmerkzaam. Zoo dikwerf twee pericopen zich onmiddellijk aan elkander aansluiten, zijn zij ook naast elkander geplaatst; de weglating van een gedeelte door den Redactor is door ..... aangeduid. Van dit teeken is ook gebruik gemaakt bij H. XVIII en XIX (zie B. en D.), omdat de verdeeling dezer hoofdstukken tusschen de beide oorkonden, waaruit zij zijn overgenomen, niet met zekerheid geschieden kan. Overigens heeft onze groepering de meeste overeenkomst met die van Thenius *Einl.* S. XVIII—XX; van afwijkingen van hem wordt in n. 2—7 rekenschap gegeven. — Ook Stähelin (*Kritische Unters.* u. s. w. S. 112 ff. 129 ff.) heeft beproefd 1 *Samuel* kritisch te ontleden; hij onderscheidt: A het oorspronkelijke jhvhistische verhaal; B. de bijvoegselen van den bewerker; tot A. brengt hij H. III; VII: 2—VIII: 22; X: 17—XII: 25; XIV: 47—52 (?); XV; XVII (ten deele); XVIII: 12—19; XX: 1b verv. XXVI; XXVII; XXIX; XXX; tot B. H. I, II, IV, V: 1—VII: 2; IX: 1—X: 16; XIII, XIV: 1—46; XVI; XVII (ten deele); XVIII: 6—11, 20—30; XIX; XXI—XXV; XXXI. De overeenkomst dezer hypothese met de onze in vele bijzonderheden is onmiskenbaar; doch Stähelin heeft zich door zijne zucht om alles tot ééne „Grundschrift" en één bewerker daarvan terug te brengen, laten verleiden om veel ongelijksoortigs bijeen te voegen en elders wederom het gelijksoortige te scheiden. Verg. de Wette *Einl.* S. 250—253. — Gramberg (*Krit. Gesch. der Religions-ideen des* A. T. II: 80 ff.) ziet in de geschiedenis van Saul en David twee „Relationen": *a.* 1 *Sam.* IX: 1—X: 16; XI; XIII—XV; XVI: 1—23; (vs. 21 ingevoegd); XVII: 1—53 (vs. 54 ingev.); XVIII: 6—30; XIX: 1—XXV: 42; XXVIII: 3—25; 2 *Sam.* V: 6—12; VI—VIII; XXI; XXIV; *b.* 1 *Sam.* VIII, X: 17—27; XII; XVII: 55—XVIII: 5; XXV: 43, 44; XXVI; XXVII: 1—XXVIII: 2; XXIX; XXX; 2 *Sam.* I—IV; V: 1—5; IX—XX. Ook hier dezelfde fout als bij Stähelin, wiens hypothese overigens in vele opzigten boven die van Gramberg de voorkeur verdient.

[2]) Deze zeven hoofdstukken maken, zooals wij ze thans voor ons hebben, één geheel uit. Stähelin (verg. n. 1), die H. III voor het oorspronkelijke verhaal en al de overige voor latere bijvoegselen houdt, wordt wederlegd door de opmerking, dat H. III het verhaal in H. I, II onderstelt, terwijl H. III: 12, 13 terugwijst op H. II: 27—36. Verg. verder nog H. III: 1 met II: 11, 18, 26; I; H. II: 18—21 met I; IV: 1 met V: 1; VII: 12; H. VII: 1, 2 met H. IV—VI. — Men zou alleen kunnen vragen, of H. IV: 4, 15 niet overtollig zijn na H. II? en of het lied van Hanna, H. II: 1—10, dat zeer los zamenhangt met het voorafgaande en volgende, misschien later is ingevoegd? Daaruit zou dan volgen, dat ook bij de zamenstelling van H. I—VII verschillende oorkonden gebruikt zijn, hetgeen echter de eenheid dier hoofdstukken in dien zin, waarin wij thans daarvan spreken, niet opheft.

[3]) Men zou — in strijd met Thenius — kunnen oordeelen, dat B. zich onmiddellijk aan A. aansloot en daarmede reeds verbonden was vóór de eindredactie van *Samuel.* Daarvóór pleit o. a. dat H. VII: 3—6 geheel denzelfden geest ademen als, en ook in spraakgebruik overeenkomen met H. XII; en dat

in B. ten aanzien van de onderdrukking der Israëlieten door de Philistijnen dezelfde voorstelling heerscht als H. VII: 13, 14. Daartegen voert Thenius aan H. VII: 15—17, volgens hem het slot van een zelfstandig werk over Samuel; doch deze verzen kunnen even goed als het slot eener afdeeling van een werk over Samuel en Saul worden aangemerkt; wat in B. nog over Samuel voorkomt, heeft niet meer op zijn rigterambt als zoodanig, maar op de invoering van het koningschap en op Saul betrekking. Wij zouden dus tot de bijeenvoeging van A. en B. overhellen, zonder evenwel met zekerheid te durven beslissen. — Overigens staan de hoofdstukken, tot B. gebragt, meestal in zóó naauw verband tot elkander, dat eene zeer beknopte aanwijzing daarvan voldoende is. Dat H. VIII: 22 onmiddellijk moet zijn voorafgegaan aan H. X: 17 blijkt reeds uit § 35 n. 8: H. IX: 1—X: 16 moeten om de daar opgegeven redenen van een ander auteur zijn, en het verband tusschen VIII: 22 en X: 17 laat niets te wenschen overig. Daarenboven stemmen X: 18, 19 geheel overeen met H. VIII, èn ten aanzien der beteekenis van het verlangen naar een' koning, èn in de waardering van den — volgens deze oorkonde zeer voldoenden — politieken toestand des volks. H. XI sluit zich onmiddellijk aan X: 27, vooral indien de slotwoorden van dit vers (verg. Thenius) gelezen worden: „en het geschiedde ongeveer eene maand later, dat Nahas, de Ammoniet" enz. (§ 35 n. 8); daarenboven stemmen XI: 7, 12, 13 geheel overeen met X: 17 verv., inzonderheid met vs. 27. Ook H. XI: 14 („en laat ons daar het koningrijk vernieuwen") onderstelt X: 17—27. Overigens wordt niet geloochend, dat H. XI oorspronkelijk in een ander verband gestaan heeft (§ 35 n. 8 en beneden n. 4), maar in zijn tegenwoordigen vorm is het onafscheidelijk van X: 17—27, en evenzeer van H. XII: de vergadering, waarin Samuel hier spreekt, was H. XI: 14, 15 belegd; wat Samuel zegt over het koningschap, stemt geheel overeen met H. VIII, X: 17—27 (verg. XII: 12—19 met VIII: 6—9; X: 18, 19); ook onderstelt H. XII: 12 den inhoud van H. XI en is alleen schijnbaar in strijd met VIII: 5, gelijk beneden (n. 17) zal worden aangetoond. — De beide volgende hoofdstukken kunnen niet tot B. gebragt worden, al ware het alleen om H. XIII: 19—23, strijdig b. v. met XII: 11; X: 18; verder omdat XIII: 8—14 uit eene andere bron moeten zijn dan H. XV (§ 35 n. 10). Dat dit laatste hoofdstuk bij B. behoort — hetzij dan dat het onmiddellijk op H. XII volgde, hetzij dat de Redactor het een of ander wegliet — blijkt reeds uit het verband tusschen XII: 25 en XV: de bedreiging, daar uitgesproken, wordt hier vervuld. Overigens is er niets, dat zich tegen de vereeniging van beide de hoofdstukken verzet. Verder kan H. XVI van XV niet worden afgezonderd en sluit het zich daaraan ook in uitdrukkingen aan (verg. XVI: 1 met XV: 35, 23, 26); opmerkelijk is daarbij, dat de zalfhoorn van Samuel hier קֶרֶן, H. X: 1 (groep C.) פַּךְ genoemd wordt; daarentegen herinnert ons de sententieuse vorm van vs. 7 — even als het daar gebruikte מאס — aan H. XV: 22, 23, 29. Overigens bestaat er geen reden om vs. 14—23 af te zonderen van vs. 1—13; integendeel vs. 14 wijst op vs. 13 terug. Daaruit volgt, dat H. XVII: 1—XVIII: 5 als strijdig met H. XVI: 14—23 niet tot B. kunnen gebragt worden (§ 35 n. 11). Daarentegen is het zeer waarschijnlijk, dat XVIII: 6—14 daartoe behooren: wij weten nu eenmaal uit H. XVI, dat B. ook over David handelde; in H. XVIII komen herhalingen voor

(§ 35 n. 12); het ligt dus zeer voor de hand een deel van dat hoofdstuk aan B. toe te kennen. Overigens gaat, gelijk reeds werd opgemerkt (n. 1), de schifting der oorkonden in H. XVIII, XIX met vele bezwaren gepaard. Thenius verbindt H. XVI; XVIII: 6—14 en daarentegen XVII: 1—XVIII: 5; 15—XIX: 24; doch de ontmoeting van David en Samuel te Rama (XIX: 18—24) zou misschien met meer regt tot de groep, waartoe H. XVI behoort, kunnen gebragt worden. Wij onthouden ons hier liefst van eene besliste uitspraak. — Dat H. XXI: 11—16 tot onze groep behoort, blijkt uit de overeenkomst van vs. 12^{b} met XVIII: 6, misschien ook van vs. 12^{a} („is deze niet David, *de koning des lands"?*) met H. XVI; verder uit den strijd tusschen deze pericope en H. XXVII (§ 35 n. 14), een deel van D., gelijk ons straks (n. 5) blijken zal. Thenius brengt nog H. XXIII: 15—18 tot onze oorkonde: deze verzen staan daar inderdaad vreemd en doen zich allezins voor als een ingeschoven stuk, doch het blijkt niet, dat zij juist tot B. behooren; de Redactor kan ze even goed van elders ontleend hebben. Ditzelfde geldt van H. XXVI, waarover beneden (n. 5) nader. Daarentegen is het geheel zeker, dat H. XXVIII: 3—25 — kennelijk een ingevoegd stuk, want XXVIII: 2 wordt XXIX: 1 voortgezet — tot dezelfde oorkonde als H. XV, d. i. tot B. behooren: verg. XXVIII: 17 met XV: 28; XXVIII: 18 met H. XV in zijn geheel. Daarbij merke men op, dat H. XXVIII: 3 na XXV: 1 overtollig (niet zoozeer de vermelding van Samuels dood, als wel van den rouw van Israël), waarschijnlijk dus aan eene andere oorkonde ontleend is; dat vs. 15, 16 overeenkomen met XVI: 14 (ook B.); dat in het geheele hoofdstuk alléén op XV, niet ook op XIII: 8—14 teruggezien wordt, een bewijs voor de juistheid onzer splitsing van H. XV (B.) en XIII, XIV (C.); eindelijk, dat Saul H. XXVIII: 5 als bevreesd wordt afgeschilderd (verg. XXXI: 3, 4), hetgeen wederom met den indruk, dien wij uit H. XIII, XIV (C.) van zijn persoon krijgen, niet overeenkomt. — Dat eindelijk H. XXVIII: 25 in XXXI vervolgd wordt, blijkt èn uit de overeenkomst van vs. 1 (Gilboa) met XXVIII: 4; van vs. 3, 4 met XXVIII: 5; èn uit H. XXXI: 11—13, waar de inhoud van H. XI als bekend wordt ondersteld. Overigens zou ik niet gaarne loochenen, dat H. XXXI — hoewel door den Redactor uit dezelfde bron overgenomen, toch — ouder is dan b. v. XXVIII: 3—25: de taal is dichterlijk en de schildering treffend, wat van de verhalen, die wij tot B. meenden te moeten brengen, niet altijd kan gezegd worden.

4) Aan de eenheid der pericope 1 *Sam.* IX: 1—X: 16 valt niet te twijfelen. Zij onderscheidt zich niet slechts door haren inhoud van het voorafgaande en volgende (n. 3 en § 35 n. 8), maar ook door haren vorm, b. v. door het herhaalde gebruik van הֵמָּה seq. perf. aut partic. et וְ (IX: 5, 11, 14 [17], 27); van נָגִיד (IX: 16; X: 1, ook XIII: 14 d. i. C.), waarvoor B. altijd מֶלֶךְ bezigt; door de vermelding der בָּמָה (IX: 12, 14, 19), waarvan elders in *Samuel* nooit gesproken wordt enz. Dat nu H. XIII: 1—XIV: 51 — afgezien van het raadselachtige vers XIII: 1 (§ 35 n. 1), waarover hier niet uitvoerig kan worden gehandeld — *in hunnen tegenwoordigen vorm* bij IX: 1—X: 16 behooren, blijkt uit IX: 16; X: 5 verg. met XIII: 3, 19—23, maar vooral uit H. X: 8 verg. met XIII: 8. Duidelijk blijkt, dat Saul *hier* handelt, overeenkomstig het voorschrift hem *daar* gegeven. Wij moeten ons dus (met Thenius) ver-

klaren tegen Ewald (*Gesch. d. V. I.* III: 28, 39 ff.), die in H. X: 8 een algemeen voorschrift schijnt te zien en het half symbolisch opvat, waardoor de naauwe zamenhang tusschen H. X: 8 en XIII: 8 meer of min miskend wordt. Volgens Keil (*Inl.* § 52 n. 3 *b*) zal H. X: 8 volstrekt in geen verband staan met XIII: 8; wat Samuel t. a. p. beveelt is vervuld in H. XI: 14 verv., terwijl H. XIII: 8 betrekking heeft op eene nieuwe afspraak, tusschen Samuel en Saul gemaakt, bij de plegtige inwijding te Gilgal. Derhalve: H. X: 8 zal een voorschrift behelzen, waarvan de opvolging niet gemeld wordt; H. XIII: 8 in verband staan met een bevel, dat ons niet is medegedeeld, maar (toevallig!) juist gelijkluidend was met X: 8. Zulke kunstenarijen oordeelen zich zelve. Thenius (S. 43, 47) meent, dat H. XIII: 2 in de oude oorkonde onmiddellijk op H. X: 16 volgde, zoodat Saul in H. XIII nog geen koning is, maar Samuel 7 dagen lang afwacht, juist om door hem te worden gewijd en uitgeroepen. Doch (verg. Keil t. a. p.) van waar heeft Saul dan het leger, waarvan hij omringd is? hoe kan van hem gezegd worden (XIII: 2), dat hij „de rest des volks henen zond, ieder naar zijne tent" — terwijl wij nog niets van Saul weten, dan dat hij in het ouderlijke huis terugkeerde en daar stil voortleefde (X: 16)? Wij zullen moeten aannemen, dat in de oorkonde C. tusschen X: 16 en XIII: 2 een verhaal voorkwam, *dat door den Redactor is weggelaten.* Het schijnt zelfs mogelijk nog te bepalen, wat dat verhaal behelsde: de bevrijding der Jabesieten door Saul, die, omdat zij ook in B. werd meêgedeeld (verg. n. 3), uit C. wel moest worden weggelaten. Voor de gissing, dat ook C. zulk een berigt bevatte, pleiten 1°. H. X: 7, waar wij daarop reeds worden voorbereid: bij de bevrijding van Jabes heeft Saul inderdaad gedaan, „wat zijne hand vond om te doen" (verg. XI: 6, 7); 2°. H. XIII: 2: „de rest des volks", die door Saul wordt weggezonden, wijst op eene vergadering van Israëls strijdbare mannen, dezelfde waarin hij tot koning was uitgeroepen, nadat hij in den togt tot ontzet van Jabes zijne geschiktheid daartoe bewezen had; de herinnering aan zulk eene toedragt der zaak is in H. XI, zelfs in zijne tegenwoordige redactie, nog eenigzins bewaard gebleven; 3°. de historische zekerheid en algemeene bekendheid van Sauls heldendaad bij Jabes, die het zeer onwaarschijnlijk maken, dat een geloofwaardig berigt over Saul (en dat is H. XIII zeer zeker) daarvan zal gezwegen hebben; de algemeene bekendheid blijkt uit de vermelding van het feit in verschillende oorkonden: 1 *Sam.* XI; XII: 12; XXXI: 11—13 (waar het ondersteld wordt, even als) 2 *Sam.* II: 4—7; XXI: 12. — Wordt deze gissing aannemelijk gekeurd, dan zijn alle bezwaren opgeheven: H. XIII: 2 is Saul werkelijk koning, doch volgens het voorschrift van Samuel (X: 8) moet hij te Gilgal zeven dagen wachten op den profeet, die voor hem offeren zal: eerst daarna mag hij de vijandelijkheden beginnen. Overigens wordt niet ontkend, dat H. XIII: 8—15a al het voorkomen hebben van een later invoegsel, doch zij zijn dan toch ingevoegd door den auteur van H. IX: 1—X: 16, die het thans verloren berigt van het ontzet van Jabes en H. XIII: 2—7, 15b—XIV: 51 met zijn eigen (profetisch) verhaal tot één geheel versmolten heeft. Verg. beneden n. 15.

5) Over de eerste hoofdstukken, door ons tot D. gebragt, is reeds in n. 3 gehandeld. Thenius draagt de niet onwaarschijnlijke gissing voor dat aan XVII: 1 onmiddellijk voorafging XIV: 52, doch zelfs wanneer wij dat aanne-

men, blijft de oorkonde D. onvolledig, d. i. *haar begin bezitten wij niet meer*. H. XXI: 1—10 onderstelt een voorafgaand berigt over Davids vlugt, dat waarschijnlijk in H. XIX nog voorhanden is, maar moeijelijk nader kan worden aangewezen (verg. n. 3); XXI: 9 ziet terug op XVII. Met XXI: 1—10 hangt XXII ten naauwste zamen; met XXII: 20—22 was zeker ook oorspronkelijk verbonden XXIII: 1—14, waar Abjathar met den ephod voorkomt vs. 6, 9, even als later H. XXX: 7, waaruit aanstonds volgt, dat H. XXVII: 1—XXVIII: 2; XXIX; XXX ook tot de oorkonde D. behooren, waarmede zij ook overigens geheel overeenstemmen. H. XXVII: 3 onderstelt H. XXV, weshalve wij ook dit hoofdstuk tot D. te brengen hebben. Hiermede stemt zeer wel overeen, dat wij het tweede berigt over Samuels dood en begrafenis (XXVIII: 3) tot B. hebben gebragt (n. 3), zoodat reeds daaruit volgen moet, dat H. XXV: 1 behoort tot de tweede oorkonde (D.), die hier met B. parallel loopt. Zoo kan, wat het eerste boek *Samuel* betreft, nog alleen ten aanzien van H. XXIII: 19—XXIV: 23 (volgens Thenius een bestanddeel van D.) en van H. XXVI (volgens denzelfden behoorende tot B.) twijfel bestaan. Thenius zelf maakt opmerkzaam op de groote overeenkomst in spraakgebruik tusschen de beide verhalen (S. 109; verg. de Wette, *Einl.* S. 253), die òf uit eenheid van auteur òf uit beider ontstaan uit ééne overlevering moet worden verklaard. Het laatste schijnt wel het waarschijnlijkst. Doch al nemen wij aan, dat de twee verhalen van verschillende auteurs afkomstig zijn, daaruit volgt nog niet dat wij regt hebben om het ééne (H. XXIII: 19—XXIV: 23) aan D., het andere (H. XXVI) aan B. toe te schrijven: inzonderheid het laatste schijnt mij bedenkelijk, daar H. XXVI evenmin in spraakgebruik met B. overeenkomt, als in het verband der verhalen voegt, die uit deze groep tot ons gekomen zijn. Mij komt het niet onwaarschijnlijk voor, dat de verzamelaar der groep D. *beide verhalen opgenomen heeft*, of, wat op hetzelfde neêrkomt, het ééne (H. XXIII: 19—XXIV: 23) op grond der overlevering zelf opgesteld, het andere (H. XXVI) — dat dezelfde gebeurtenis, maar in afwijkenden vorm, behelsde en daarom door hem voor het verhaal van een ander feit werd aangezien — zooals hij het vond, opgenomen heeft. De vorm van H. XXVI is in meer dan één opzigt eigenaardig (men zie b. v. vs. 19) en verzet zich derhalve tegen deze hypothese niet. Daarbij neme men in aanmerking, dat zoowel H. XXIII: 19—XXIV: 23 als H. XXVI uitstekend goed voegen in het verband der groep D. — Dat wij 2 *Sam.* I—IV met regt tot dezelfde groep hebben gebragt, behoeft geene uitvoerige aanwijzing; deze vier hoofdstukken hangen niet alleen zeer goed zamen, maar wijzen ook terug op die gedeelten van 1 *Samuel*, die wij aan D. toewezen. Verg. 2 *Sam.* I: 1 met 1 *Sam.* XXX; 2 *Sam.* II: 2 met 1 *Sam.* XXVII: 3; 2 *Sam.* III: 14 met 1 *Sam.* XVIII: 25 enz.; ook het gebruik van גְּדוּד (1 *Sam.* XXX: 8, 15, 23; 2 *Sam.* III: 22; IV: 2).

7) Thenius meent, dat H. X: 1—XI: 1; XII: 26—31 bijeen behooren en eerst door den Redactor met de familiegeschiedenis van David (volgens hem bestaande uit H. XI: 2—XII: 25; XIII—XX) verbonden zijn. Doch XI: 6 onderstelt even als vs. 14 verv. eene voorafgegane mededeeling van Joabs verblijfplaats, die wij juist in H. X: 1 verv. vinden. Daarenboven ontbreekt eigenlijk alle grond voor de scheiding van H. X van het vervolg des verhaals, want al wordt daarin hoofdzakelijk over Davids bijzonder leven gehandeld, dit

neemt niet weg, dat de oorlog met de Syriërs en Ammonieten, waarmede dat bijzondere leven zoo naauw zamenhing, door denzelfden auteur kan zijn geboekt. Zelfs H. IX — verg. H. XVI: 1—4; XIX: 25—31 — kan aan diezelfde bron ontleend zijn. Overigens pleit de slotformule, aan het einde van H. XX, voor de zelfstandigheid van deze levensgeschiedenis van David, even als hare uitvoerigheid.

7) Dat deze twee verhalen bijeen behooren en van éene hand zijn, kan worden afgeleid uit H. XXIV: 1, dat blijkbaar terugwijst op H. XXI: 1, terwijl zoowel H. XXIV: 25 als XXI: 14 het eigenaardige וַיֵּעָתֵר יהוה [אֱלֹהִים] לָאָרֶץ voorkomt. Ook in karakter komen de twee verhalen zeer wel overeen, evenzeer in historische waarde: aan beiden schijnt eene zuiver-geschiedkundige overlevering ten grondslag te liggen — gelijk o. a. daaruit blijkt, dat èn de teregtstelling der zonen van Saul èn het offeren van David op Arama's dorschvloer met de voorschriften der wet strijdig en dus zeker niet verzonnen is; naauwkeurige kennis b. v. van chronologie merken wij in geen van beiden op; in beide berigten eindelijk worden volksrampen èn door het orakel èn blijkbaar ook door den schrijver zelven als straffen voor bepaalde overtredingen des konings aangemerkt enz.

De verhalen, die in bovenstaande lijst niet zijn opgenomen (1 *Sam.* XX; 2 *Sam.* V: 1—16; 17—25; VI; VII; VIII; XXI: 15—22: XXIII: 8—39) zijn waarschijnlijk, even als de beide poëtische stukken 2 *Sam.* XXII; XXIII: 1—7 (§ 35), door den Redactor aan andere oorkonden ontleend. Er bestaan namelijk geene genoegzame gronden, om ze tot éene der boven aangewezen groepen te brengen, hoezeer het allezins mogelijk blijft, dat zij daartoe werkelijk behoord hebben, vooral daar althans de ouderdom van de meeste dier stukken (zie beneden n. 13 verv.) zich daartegen niet verzet.

Het onderzoek naar den ouderdom der oorkonden, bij de zamenstelling der boeken *Samuel* gebruikt, laat zich zeer moeijelijk afscheiden van het onderzoek naar hare geloofwaardigheid: wordt deze laatste door den lateren oorsprong der oorkonden dikwerf twijfelachtig, omgekeerd pleit somtijds de geringe mate van geloofwaardigheid, die wij aan een of ander verhaal moeten toekennen, voor de onderstelling, dat het eerst lang na de gebeurtenissen, daarin medegedeeld, is te boek gesteld. Wij trachten evenwel eerst zooveel mogelijk den ouderdom der verhalen te bepalen, zonder nog op hunne geloofwaardigheid acht te geven, en vestigen dus de aandacht

1⁰. op die plaatsen, waar de schijvers of verzamelaars zelve dier oorkonden (of de Redactor van *Samuel?*) hunnen leeftijd meer of min aanwijzen, b. v. door het gebruik der formule:

„tot op dezen dag" (1 *Sam.* V: 5; VI: 18; XXX: 25; 2 *Sam.* IV: 2, 3; XVIII: 18), of door ophelderende aanteekeningen, als 1 *Sam.* IX: 9; XXVII: 6; XXX: 25. Doch hoewel deze plaatsen ons dringen, een zeker tijdsverloop aan te nemen tusschen de gebeurtenissen en den leeftijd der schrijvers, tot eene nadere bepaling van dien leeftijd stellen zij ons niet in staat [8]);

[8]) De inzage dier plaatsen is voldoende om ons daarvan te overtuigen; 1 *Sam.* VI: 18 is de tekst bedorven, maar door Thenius goed verbeterd. Belangrijk zou het voor ons zijn, met zekerheid te weten, wie op al die plaatsen spreekt: de schrijver, of de Redactor van *Samuel?* Meestal schijnt mij het eerste verreweg het waarschijnlijkste. Waren deze aanteekeningen van den Redactor, zij zouden niet zoo wèl zamenhangen met het voorafgaande en volgende, als b. v. 1 *Sam.* V: 5; VI: 18; XXVII: 6; XXX: 25; 2 *Sam.* IV: 2, 3; XVIII: 18. Alleen van 1 *Sam.* IX: 9 geldt dit niet, indien namelijk dit vers geene verplaatsing ondergaan heeft. Stond het tusschen vs. 11 en 12, er zou geen bezwaar bestaan om het aan den auteur zelven toe te kennen; nu is het allezins vreemd, de benaming הָרֹאֶה te verklaren, vóórdat zij nog gebruikt was; *dit* althans is voor den Redactor natuurlijker dan voor den oorspronkelijken auteur.

2°. op de betrekking, waarin de onderscheidene oorkonden staan tot den Pentateuch, inzonderheid tot het boek Deuteromium. Aanleiding tot dit onderzoek geeft ons het resultaat, ten aanzien van de boeken *Josua* en *Rigteren* verkregen, dat aanstonds de vraag doet rijzen, of de boeken *Samuel* in dit opzigt met het eerste, dan wel met het tweede, of misschien met geen van beiden op ééne lijn staan? Dienaangaande nu schijnt te kunnen worden vastgesteld:

a. dat duidelijke sporen van het gebruik van Deuteronomium voorhanden zijn alleen in 1 *Sam.* VII, VIII, XII [9]);

b. dat verreweg de meeste oorkonden ouder moeten zijn dan de Deuteronomische wetgeving, daar zij èn de afwijkingen van de voorschriften der thora geheel onbevangen mededeelen (1 *Sam.* VII: 9, 17; IX: 12; X: 8; XI: 15; XIII: 9; XIV: 35; XVI: 4; 2 *Sam.* XV: 7, 32; XXIV: 18 verv. enz. Verg. § 19. *Eerste Afdeeling* A—E) [10]), èn nergens den toeleg verraden om de overeenstemming met hare bepalingen, voor zooverre die voorhanden zijn mogt, duidelijk te doen uitkomen (1 *Sam.* I: 1 verv. 9; III; 2, 15; XXI; XXII) [11]), gelijk dan ook elke verwijzing naar de Mozaïsche wet, die in *Josua*

en *Koningen* zoo gewoon is, en bij den Redactor van *Rigteren* althans eenmaal (H. III: 4) voorkomt, in de boeken *Samuel* gemist wordt.

[9]) Men verg. 1 *Sam.* VII: 3; XII: 20, 24 met *Deut.* IV: 29; VI: 5; XIII: 4; XXVI: 16; XXX: 2, 6; *Jos.* XXII: 5; XXIII: 14; verder 1 *Sam.* VIII: 9 (הֵעִיד seq. בְּ) met *Deut.* XXXI: 28; 1 *Sam.* VIII: 20 met *Rigt.* III: 10 (waar de Redactor spreekt); 1 *Sam.* VII: 5; XII: 19, 23 (הִתְפַּלֵּל בְּעַד) met *Deut.* IX: 20 (doch ook reeds *Gen.* XX: 7); 1 *Sam.* XII: 14, 15 (מָרָה (הִמְרָה) אֶת־פִּי יהוה) met de plaatsen § 27 n. 3 opgenoemd. Behalve op deze enkele uitdrukkingen moet worden acht gegeven op den geest, dien vooral H. XII ademt.

[10]) T. a. p. is in het licht gesteld, dat telkens in de boeken *Samuel* handelingen van theokratische personen worden medegedeeld, die met de uitdrukkelijke bepalingen der thora strijden, zonder dat de verhaler op eenigerlei wijze toont, dat hij zich van de onwettigheid dier handelingen bewust is. Met regt schijnt daaruit te mogen worden afgeleid, dat die oorspronkelijke verhalers leefden in een tijd, waarin òf de geschreven thora, bepaaldelijk Deuteronomium, nog niet bestond, òf de betrekkelijke nieuwheid harer eischen nog niet in vergetelheid was geraakt. Men gevoelt evenwel, dat deze redenering alleen ten aanzien van de oorspronkelijke verhalers, niet van den Redactor gelden kan. Nam deze, gelijk ons gebleken is, verschillende, met elkander strijdige berigten in zijn werk op, hij kan dan ook geacht worden op de afwijkingen van de thora niet opmerkzaam te zijn geweest. Ook vergete men niet, dat de kracht van dit bewijs gelegen is in *het groote aantal* van dusdanige onwettige handelingen, die ons in de boeken *Samuel* worden gemeld: één enkel feit kon ligt de aandacht van den verhaler ontgaan, niet eene geheele reeks van dergelijke feiten.

[11]) Het godshuis te Silo wordt 1 *Sam.* I: 9; III: 3, 15 genoemd הֵיכַל יהוה, eene benaming, die aan een (onbeweegbaren) *tempel*, niet aan den (beweegbaren) *tabernakel* doet denken. De beschrijving van dit godshuis (zie vooral III: 15) heeft zoo weinig de strekking om te doen uitkomen, dat het niet verschilt van den Mozaïschen tabernakel, dat men zelfs gemeend heeft, het daarvan te moeten onderscheiden (C. Graf, *de templo Silonensi*, Misn. 1855, mij alleen uit aanhalingen bekend). — Samuel treedt ongetwijfeld als *priester* op (1 *Sam.* II: 11; III: 1; VII: 9, 17 enz.); toch is hij geen afstammeling van Aäron, en, indien wij uit het eerste boek der *Chronieken* niet wisten, dat hij Leviet was, uit 1 *Sam.* I: 1 zouden wij veeleer het tegendeel opmaken. — Wat, eindelijk, de priesters te Nob betreft, hun groot aantal (1 *Sam.* XXII: 18) schijnt op eene gansch andere inrigting van de eeredienst te wijzen dan de berigten van H. I verv. over Eli en zijne beide zonen; van hunne afstamming uit Aärons huis wordt niet gesproken; van de Levieten, welker vermelding 1 *Sam.* XXII: 18 zeer natuurlijk zou zijn geweest, wordt niet gewaagd; in één woord, de verhaler toont volstrekt niet, eenige belangstelling te bezitten in de hierarchie en hare wettelijke inrigting, waarop de auteur van *Josua* en *Koningen* telkens onze aandacht vestigt.

Uit het voorafgaande volgt aanstonds, dat verreweg de meeste verhalen, in de boeken *Samuel* opgenomen, tusschen Davids

sterfjaar (1015 v. Chr.) en Josia's hervorming (625 v. Chr.) zijn geschreven: mogten wij de enkele Deuteronomische uitdrukkingen in 1 *Sam.* VII, VIII, XII niet aan den auteur, maar aan een lateren omwerker dier hoofdstukken toekennen — de hypothese van Ewald [12]), die echter, vooral wat H. XII betreft, niet van bezwaren ontbloot is — dan zouden zelfs al de verhalen binnen het tijdvak, door die beide jaren begrensd, zijn te boek gesteld. Om nu hunnen ouderdom nader te bepalen kunnen wij alleen acht geven op hun karakter en inhoud, waarvan tegelijk de mate van geloofwaardigheid afhangt, die wij daaraan kunnen toekennen. Met het oog daarop wagen wij het wederom de verhalen te vereenigen tot eenige groepen en die chronologisch te rangschikken. Wij gaan daarbij uit van de volgende onderstellingen, die zeker wel geacht zullen worden hare eigene regtvaardiging met zich te brengen: 1°. dat naauwkeurigheid en aanschouwelijkheid in het mededeelen van bijzonderheden, even als archaïsmen in de taal, voor een hoogen ouderdom des verhaals pleiten; 2°. dat het eenvoudige (objectieve) verhaal van hetgeen geschied is voor ouder gehouden moet worden dan de voorstelling der feiten uit eenig hooger (theokratisch, hetzij profetisch, hetzij priesterlijk) oogpunt; 3°. dat groote vrijheid in de behandeling der overgeleverde historische stof den lateren verhaler kenmerkt. In overeenstemming met deze grondregelen schijnen de berigten, wat hunnen ouderdom en hunne geloofwaardigheid betreft, aldus op elkander te volgen:

I. de liederen, 2 *Sam.* I: 19—27; III: 33, 34, misschien ook 2 *Sam.* XXII: 1—XXIII: 7, moeten, even als de lijst van Davids helden (2 *Sam.* XXIII: 8—39), nog bij het leven van dien koning zijn opgeteekend [13]);

II. niet lang na de gebeurtenissen, daarin medegedeeld, kunnen zijn neêrgeschreven de verhalen omtrent Sauls eerste krijgsverrigtingen (1 *Sam.* XIII: 2—7, 15^b—XIV: 51, waaraan vroeger een berigt omtrent de verlossing van Jabes, thans door 1 *Sam.* XI verdrongen, voorafging); de geboorte van Davids zonen (2 *Sam.* III: 2—5; V: 13—16); de verovering van Jeruzalem en de vestiging van David aldaar (2 *Sam.* V: 1—12); zijne oorlogen met de omliggende volkeren (2 *Sam* VIII) en met de Philistijnen (2 *Sam.* XXI: 15—22) [14]);

III. tot de oudere profetische verhalen, wèl eenigen tijd na de feiten, maar toch niet zeer lang daarna opgeteekend, moeten gebragt worden 1 *Sam.* IX: 1—X: 16; XIII: 8—15a; 2 *Sam.* V: 17—25; VII; met deze verhalen kan de uitvoerige familiegeschiedenis van David, 2 *Sam.* IX—XX, misschien ook 1 *Sam.* XX, XXV, XXXI, ongeveer gelijktijdig zijn [5]);

IV. geruimen tijd na de gebeurtenissen, volgens eene niet altijd zuivere of standvastige overlevering, moeten zijn te boek gesteld de verhalen, boven tot de groep D. gebragt, waarmede 2 *Sam.* VI; XXI: 1—14; XXIV ongeveer op ééne lijn schijnen te staan [6]);

V. nog later moeten gesteld worden de jongere, in profetischen geest geschreven verhalen, waarin de historische stof met groote vrijheid tot didactische doeleinden gebruikt wordt, en waaraan derhalve geringe mate van geloofwaardigheid moet worden toegekend, zoo dikwerf die strekking duidelijk uitkomt en kennelijk de mededeeling der feiten beheerscht; tot deze klasse behooren 1 *Sam.* I—VII; VIII; X: 17—XII: 25; XV en de overige verhalen, boven tot de groep B. gebragt [17]).

Twijfelachtig blijft, of van deze laatste verhalen nog moeten onderscheiden worden

VI. de bijvoegselen van den Deuteronomischen overwerker in 1 *Sam.* VII, VIII, XII [18]).

12) *G. d. V. I.* I. S. 209 ff. Het kan niet ontkend worden, dat 1 *Sam.* XII een goed geheel vormt en dat de afzondering van enkele verzen (b. v. vs. 20, 24) niet genoeg geregtvaardigd schijnt.

13) Waarom wij de opteekening van 2 *Sam.* XXII en XXIII: 1—7 niet met zekerheid onder de regering van David durven plaatsen, blijkt uit § 36 n. 3. Overigens behoeft de vaststelling dezer eerste klasse van, gelijktijdige, berigten geene regtvaardiging.

14) De waarschijnlijkheid, dat aan 1 *Sam.* XIII, XIV vroeger een verhaal voorafging, dat thans door 1 *Sam.* XI vervangen of daarin verwerkt is, werd aangetoond boven n. 4. De hooge ouderdom van 1 *Sam.* XIII, XIV wordt zoowel door Thenius, als door Graf (*de librorum Samuelis et Regum compositione, scriptoribus, fide historica* (Argent. 1842) p. 4 sqq.) en Ewald erkend en blijkt niet minder uit de naauwkeurigheid van het verhaal, als uit de overeenstemming van het hier geteekende beeld van Saul met 2 *Sam.* I: 17—27. De overige hier opgenoemde berigten dragen insgelijks alle kenmerken van slechts korten tijd na de gebeurtenissen zelve te zijn opgeteekend: in 2 *Sam.* V: 1—12 treft ons de archaïstische kleur van het verhaal, gelijk in 2 *Sam.* VIII de naauwkeurige opgave der bijzonderheden, en in 2 *Sam.* XXI: 15—22 de levendige

schildering: het laatste berigt is zeker een fragment van een geschrift over de oorlogen met de Philistijnen, gelijk reeds uit vs. 15 blijkt.

[15]) Vroeger (n. 4) werd reeds aangetoond, dat 1 *Sam.* IX: 1—X: 16; XIII, XIV bijeen behooren, maar tevens de mogelijkheid erkend, dat de beide laatstgenoemde hoofdstukken (met uitzondering natuurlijk van 1 *Sam.* XIII: 8—15[a]) ouder zijn dan de twee eerste, alzoo door den auteur van die beide eersten in zijn verhaal zijn opgenomen. Inderdaad bestaat er een groot verschil tusschen 1 *Sam.* IX: 1—X: 16 en XIII, XIV, wat betreft de opvatting der gebeurtenissen, die hier eenvoudig weg verhaald worden, dáár pragmatisch en uit een hooger oogpunt worden voorgesteld. Niettemin wat de feiten zelve betreft, b. v. in de schildering van den toestand van Israël, van Samuels persoon enz. stemt 1 *Sam.* IX: 1—X: 16 geheel met H. XIII, XIV overeen en onderscheidt zich daardoor van 1 *Sam.* VIII; X: 17—27; XII; om die reden aarzelen wij niet in de berigten 1 *Sam.* IX verv. medegedeeld, zuiver historische herinneringen te erkennen en den auteur van dit profetische geschiedverhaal onder de oudere geschiedschrijvers te rangschikken. — Over 2 *Sam.* V: 17—25 verg. Ewald t. a. p. I. 183. — Ook 2 *Sam.* VII is van het profetische standpunt geschreven en wel, gelijk vs. 5—7 bewijzen, zonder groote ingenomenheid met de tempeldienst, waarschijnlijk derhalve in een' tijd, waarin de vroegere, meer eenvoudige inrigting der godsvereering nog niet in vergetelheid geraakt was. — Davids familiegeschiedenis (2 *Sam.* IX—XX, verg. n. 6) houdt Thenius (S. XX, XXIII) voor het werk van een' tijdgenoot: hoezeer ik met hem erken, dat zij van een' zeer goed onderrigten schrijver afkomstig en tot in bijzonderheden naauwkeurig is, kan ik haar toch niet aan een tijdgenoot toekennen, vooral wegens het gebruik van de formule „tot op dezen dag" 2 *Sam.* XVIII: 18; verder om 2 *Sam.* XI: 21: dat Joab deze woorden aan David zal hebben in den mond gelegd is niet waarschijnlijk; het is veeleer de auteur, die hier een bewijs geeft van zijne bekendheid met de geschiedenis, misschien wel met de oorkonde, waaruit *Rigt.* IX is overgenomen. Dit neemt evenwel niet weg, dat wij aan 2 *Sam.* IX—XX hooge waarde toekennen en die hoofdstukken onder de oudere bestanddeelen van de boeken *Samuel* rangschikken. — Over den hoogeren ouderdom, aan 1 *Sam.* XX en XXV toe te kennen, verg. men Thenius; over 1 *Sam.* XXXI boven n. 3.

[16]) Dat de schrijver der verhalen, in n. 5 tot de groep D. gebragt, geruimen tijd na de gebeurtenissen moet geleefd hebben, blijkt vooral uit 1 *Sam.* XXIII: 19—XXIV: 23 verg. met 1 *Sam.* XXVI: vóórdat zich over Davids edelmoedig gedrag tegenover Saul twee verhalen konden vormen, in zoo menig punt van elkander afwijkende, moet de volksoverlevering zich lang van mond tot mond hebben voortgeplant. Al heeft de schrijver van de groep D. (behalve 1 *Sam.* XXV en de boven aangewezen stukken van 2 *Sam.* I—IV) ook één der twee bedoelde verhalen — en dan wel 1 *Sam.* XXVI — als schriftelijke oorkonde in zijne geschiedenis opgenomen (verg. n. 5), de boven gemaakte gevolgtrekking ten aanzien van zijnen ouderdom blijft niettemin van kracht. Ook elders in de groep D. (b. v. in het berigt omtrent Davids strijd met Goliath, 1 *Sam.* XVII) is de invloed eener langen tijd mondeling voortgeplante overlevering onmiskenbaar. — Wat nu 2 *Sam.* XXI: 1—14; XXIV (verg. n. 7) aangaat, Thenius ziet daarin „eine durch die Sage *beträchtlich* alterirte Ueberlieferung" en plaatst ze beneden de groep B, waarover straks (n. 17) nader. Naar

ons oordeel, zonder genoegzamen grond. Wel is waar het gemis van elke tijdsbepaling, dat ons ten aanzien van het tijdvak van Davids leven, waartoe beide gebeurtenissen behooren, geheel in het onzekere laat; in verband daarmede ook de inhoud zelf, vooral de grof zinnelijke opvatting van „den verdervenden engel," 2 *Sam.* XXIV: 16 verv. en de boodschap van Gad vs. 11—14 — bewijzen zeer duidelijk, dat wij hier berigten voor ons hebben, door een lang tijdsverloop van de feiten gescheiden; maar aan den anderen kant steunt toch de hoofdinhoud der beide verhalen, b. v. de de dood van Sauls afstammelingen en Davids offer op Arauna's dorschvloer, zonder twijfel op zuiver-historische overlevering, al ware het alleen omdat beide die feiten met de latere wettelijke bepalingen strijdig en dus niet verzonnen kunnen zijn. Wij stellen ze dus liefst met de groep D. op ééne lijn, in elk geval boven de berigten, die wij tot B. gebragt hebben.

[17]) De boven gemaakte onderscheiding tusschen die gedeelten van het verhaal, die kennelijk door de didactische strekking worden beheerscht, en die, welke daarmede in geen verband staan, moet hier vooral in het oog gehouden worden. Als duidelijke proeven van de eerste soort noemen wij 1 *Sam.* VIII; X: 17—27; XI; XII. Over H. XI is boven (n. 3, 4) reeds gehandeld, waar tevens de historische zekerheid van de daar verhaalde heldendaad van Saul werd in het licht gesteld. Ook is reeds aangetoond (§ 35 n. 8), dat de inhoud van H. VIII; X: 17—27 zoowel in het algemeen, als in vele bijzonderheden — vooral in de waardering van den politieken toestand van Israël — niet historisch zijn kan. Doch het blijkt nog op eene andere wijze, dat het den schrijver niet in de eerste en voornaamste plaats te doen is om (objectief) mede te deelen wat geschied is: hij spreekt namelijk zich zelven tegen, wanneer hij H. VIII: 5 de oudsten om een' koning laat vragen „om ons te rigten, gelijk al de volkeren (door een koning gerigt worden)," terwijl hij H. XII: 12 hun verlangen afleidt uit vrees voor een inval van Nahas, koning der Ammonieten: dit laatste is meer historisch, want volgens 1 *Sam.* IX: 1—X: 16; XIII, XIV was de politieke toestand van Israël inderdaad bedenkelijk; maar toch niet geheel naauwkeurig, want van de hoofdvijanden des volks, de Philistijnen, wordt ook H. XII: 12 niet gewaagd, evenmin als H. VIII; X: 17—27. Dit hangt alles ten naauwste zamen met de strekking van het geheele verhaal. De schrijver is namelijk een tegenstander van het koningschap; daarom nog niet van alle koningen, maar van dien regeringsvorm als zoodanig, waarin hij (verg. *Rigt.* VIII: 23) eene verwerping van Jhvh, Israëls eigenlijken koning, ziet. Hij erkent dus niet, dat Jhvh het koningschap gewild heeft, en kan het verlangen des volks daarnaar niet billijken. Daarom wordt de ware grond van dat verlangen niet aangegeven, of liever, opzettelijk geloochend (H. X: 19b: Jhvh, *die u redt uit al uwe rampen en benaauwdheden);* Jhvh's ongenoegen — of, wat in de voorstelling des schrijvers op hetzelfde neêrkomt, Samuels ongenoegen — daarover telkens op nieuw (H. VIII: 6 verv.; X: 18 verv.; XII: 11 verv.) uitgesproken, op eene wijze, die, zoo zij historisch ware, den profeet niet tot eer verstrekken zou; daarom worden de (staatkundige) verdiensten van Samuel veel te hoog aangeslagen enz. Met welke bedoeling dit alles geschiedt, is duidelijk: de ondervinding had den schrijver geleerd (verg. VIII: 11—17), hoezeer vele Israëlietische koningen hunne roeping en pligt vergeten hadden. Tegen dergelijke afdwalingen wil hij

hen waarschuwen, nadrukkelijk hun hunne verpligtingen onder het oog brengen en vooral tot onderwerping aan Jhvh's wil, door de profeten uitgedrukt, hen vermanen. Van daar, dat het volk Samuel om eenen koning vragen moet; ook dit zal wel niet zuiver historisch zijn, hoezeer 1 *Sam.* IX: 1—X: 16 bewijst, dat er werkelijk tusschen dien profeet en Saul zekere betrekking bestond; van daar, dat Samuel de geheele zaak zóó behandelt, als hing de beslissing over 's volks verlangen ter laatster instantie van hem, het orgaan van Jhvh, af; van daar Samuels herhaalde boetredenen en, eindelijk, het wonder 1 *Sam.* XII: 18 verv., dat, nu het eenmaal door het verhaal, waarmede het zamenhangt, verdacht gemaakt wordt, zeker op zich zelf zeer ongeschikt is om onzen twijfel te verzwakken, integendeel luide getuigt, dat wij hier geene geschiedenis, maar eene vrije compositie voor ons hebben, waaraan de morele en religieuse waardij niet behoeft ontzegd te worden, al mogen wij daaraan historische waarheid niet toekennen. Wisten wij niet, b. v. uit *Deuteronomium* en *Josua*, met hoe groote vrijheid de latere Israëlietische profeten de geschiedenis tot een paraenetisch doeleinde gebruikten, wij zouden over deze hoofdstukken niet alzoo durven oordeelen: nu daarentegen wordt de juistheid van onze opvatting, die al de tegenstrijdigheden der berigten over Sauls troonsbeklimming opheft, ook door de analogie gewaarborgd. Overigens kan het oordeel over de historische waarheid van 1 *Sam.* XVI niet veel gunstiger zijn. Verg. Ewald *G. d. V. I.* III. 85 ff. Doch de nadere kritische analyse der verhalen, boven tot de vijfde klasse gebragt, behoort tot de geschiedenis van Israël: het is ons voldoende, door de beschouwing van 1 *Sam.* VIII en de daarmede zamenhangende hoofdstukken, ons regt gestaafd te hebben, om de beide groepen A en B tot de jongste bestanddeelen van de boeken *Samuel* te brengen.

[18]) Verg. boven n. 12. Men zal het zeker ligt verklaarbaar achten, dat wij het bestaan dezer zesde klasse ook hier twijfelachtig gelaten hebben. In het algemeen hebben wij ons bepaald 1°. tot de aanduiding van de uiterste grenzen, binnen welke de verhalen der boeken *Samuel* vallen; 2°. tot het voordragen van een gevoelen ten aanzien van hunnen *betrekkelijken* ouderdom. Verder durven wij niet gaan: het schijnt uiterst gewaagd, met Ewald b. v., de eeuwen aan te wijzen, waarin de onderscheidene verhalers zullen geleefd hebben. Alleen ten aanzien onzer vijfde klasse zou ik met eenig vertrouwen durven beweren, dat zij niet wel vóór de 7de eeuw onzer jaartelling, b. v. onder Manasse's regering, in dien vorm gebragt is, waarin de Redactor onzer boeken haar vond en opnam; het gebruik van oudere oorkonden wordt daardoor natuurlijk niet uitgesloten; doch een zóó langdurig tijdsverloop schijnt volstrekt gevorderd te worden door de groote vrijheid, waarmede de profetische schrijver te werk gaat. Verg. verder Ewald t. a. p. I: 175—225.

§ 37. *De werkzaamheid en leeftijd van den Redactor der boeken Samuel.*

Uit § 35, 36 laat zich gereedelijk afleiden, waarom hier aangaande de werkzaamheid van den Redactor der boeken *Samuel* slechts enkele opmerkingen behoeven gemaakt te wor-

den. Zij was namelijk van een' geheel anderen aard dan b. v. de werkzaamheid des Redactors van *Rigteren*. Deze stelde zich een zeker doel voor en verhaalde de geschiedenis naar een vast schema; daarentegen valt in de boeken *Samuel* geen ander plan op te merken, dan de mededeeling der feiten in chronologische volgorde. Wij missen hier derhalve zulk een algemeen overzigt, als ons b. v. *Rigt.* II: 6—III: 6 gegeven wordt, en dergelijke pragmatische opmerkingen, als in het tweede deel van het boek *Rigteren* telkens worden gemaakt. De Redactor van *Samuel* bepaalde zich tot het zamenvoegen der verschillende geschreven berigten, die hij voor zich had; plaatste ze veelal naast elkander zonder iets van zijne eigene hand daaraan toe te voegen, en zag zich slechts zelden genoopt om de onderscheidene oorkonden met elkander in verband of in overeenstemming te brengen [1]), misschien ook nu en dan om daaraan eene enkele opmerking van zijne eigene hand toe te voegen [2]).

[1]) Zoo is de hand van den Redactor onmiskenbaar in 1 *Sam.* XVII, bepaaldelijk in vs. 12, 14, 15. In vs. 12 werden David en Isaï *in de hier gevolgde oorkonde* voor de eerste maal genoemd; doch in H. XVI kwamen zij reeds voor; de Redactor voegde dus achter אֶפְרָתִי het pronomen הַזֶּה in, waardoor — hoewel op eene vreemde, zelfs grammatisch-onjuiste wijze — het verband met H. XVI althans eenigermate werd hersteld. In vs. 13 behoort het eerste הָלְכוּ niet tot den oorspronkelijken tekst, doch dit is waarschijnlijk eene dwaling der afschrijvers. Daarentegen zijn vs. 14, 15 in hun geheel door den Redactor ingevoegd: vs. 14b is na vs. 12, 13 geheel tautologisch; vs. 15 is eene poging, om H. XVI: 14—23 in overeenstemming te brengen met H. XVII, eene poging, die evenwel door H. XVII: 55—58 (verg. boven § 35 n. 11) evenzeer als door vs. 28 wederlegd wordt; indien David werkelijk heen en weder ging van Saul tot de kudden zijns vaders, gelijk vs. 15 verzekerd wordt, dan hadden Saul en Abner hem zeker gekend, dan had ook Eliab niet kunnen spreken, gelijk hij vs. 28 doet. Wij kunnen dus in vs. 14, 15 geen oorspronkelijk bestanddeel van het verhaal zien, maar moeten daarin de hand van den Redactor opmerken. Ondertusschen bewijst dit voorbeeld tegelijk, met hoe groote trouw hij de berigten zijner oorkonden terug gaf en hoe gering de veranderingen waren, die hij zich veroorloofde. — Van nog minder beteekenis zijn zijne bijvoegselen 1 *Sam.* XVIII: 6, waar wij de woorden: „toen David terugkeerde van het verslaan van den Philistijn" waarschijnlijk voor een toevoegsel van den Redactor te houden hebben; verder 1 *Sam.* XX: 1a en XXI: 1, waar slechts enkele woorden door hem zijn ingevoegd, om de zelfstandige oorkonde (1 *Sam.* XX: 1b—42) zoo goed mogelijk (zie evenwel § 35 n. 13) in het verband der geschiedenis op te nemen.

[2]) Boven (§ 36 n. 8) werd reeds opgemerkt, dat de oorsprong der aanteekeningen of glossen tot verklaring des verhaals meestal twijfelachtig is, zoodat zij

in geen geval met zekerheid aan den Redactor kunnen worden toegeschreven. Nog twijfelachtiger schijnt mij de oorsprong der aanteekeningen, die wij bij de LXX 2 *Sam.* VIII: 7; XIV: 27 aantreffen en die Thenius aan den Redactor toekent. Aan Thenius schijnt te moeten worden toegegeven, dat 2 *Sam.* VIII: 7b evenmin als vs. 8b en XIV: 27b willekeurige toevoegsels *van den Griekschen vertaler* zijn; het is althans veel waarschijnlijker, dat hij deze opmerkingen reeds aantrof in het door hem gebruikte Hebreeuwsche handschrift. Doch daaruit volgt nog geenszins, dat zij ook oorspronkelijk zijn: niets verhindert ons ze voor werkelijke glossen te houden, van een of ander lezer afkomstig, die uit parallele plaatsen de berigten van 2 *Samuel* — niet altijd even gelukkig of juist — aanvulde. Althans de gissingen, waardoor Thenius het *wegvallen* dezer opmerkingen uit den Masorethischen tekst waarschijnlijk tracht te maken, zijn niet aannemelijk.

In de zamenvoeging zijner oorkonden ging hij, gelijk reeds werd opgemerkt, chronologisch te werk. Meestal wees haar inhoud hem daarbij den weg, zoodat wij zijne rangschikking volkomen billijken moeten. Ten aanzien van den juisten tijd, waarin de gebeurtenissen, 2 *Sam.* V: 6—VIII: 18 verhaald, moeten geplaatst worden, schijnt reeds de Redactor in het onzekere verkeerd te hebben, weshalve hij de onderscheidene verhalen eenvoudig naast elkander plaatste, tusschen het berigt omtrent Davids krooning (2 *Sam.* V: 1—5) en de uitvoerige levensgeschiedenis van dien vorst (2 *Sam.* IX—XX): uit 2 *Sam.* VII: 1 blijkt, dat dit geheele hoofdstuk beter na H. VIII zou geplaatst zijn, even als waarschijnlijk ook 2 *Sam.* VI, daar David zeker eerst nadat hij zijne groote overwinningen behaald had, zich met de regeling der eeredienst kon bezig houden. De bijzonderheden, eindelijk, die in het doorloopend verhaal van Davids verrigtingen niet wel konden worden ingevoegd, werden door den Redactor in een aanhangsel (2 *Sam.* XXI—XXIV) vereenigd, waarin geenerlei orde valt op te merken en zelfs het gelijksoortige (b. v. 2 *Sam.* XXI: 1—14 en XXIV) niet werd bijeengevoegd.

Uit hetgeen boven (§ 36) over den ouderdom der oorkonden van den Redactor werd opgemerkt, volgt aanstonds, dat hij slechts kort vóór de Babylonische ballingschap kan hebben geleefd. De nadere bepaling van zijnen leeftijd hangt af van de vraag, welke waardij moet worden toegekend aan het gevoelen van Ewald, Vaihinger en anderen, die hem ook de redactie van *de boeken der Koningen* toeschrijven en hem alzoo in de tweede helft der Babylonische ballingschap stellen? Dit gevoelen

zal eerst beneden (§ 43) in zijn geheel kunnen beoordeeld worden. Voorloopig doen wij hier opmerken 1°. dat de geschiedenis van David wel is waar eerst 1 *Kon.* I: 1—II: 11 ten einde gebragt wordt, en in zooverre de boeken *Samuel* op zich zelve onvolledig zijn, doch aan den anderen kant 1 *Kon.* I: 1—II: 11 de onmisbare inleiding vormen tot Salomo's geschiedenis, terwijl het aanhangsel, 2 *Sam.* XXI—XXIV, bewijst, dat de verzamelaar van oordeel was tot een rustpunt in het verhaal genaderd te zijn. Hieruit volgt, dat de scheiding tusschen de boeken *Samuel* en der *Koningen* in geen geval als willekeurig kan worden aangemerkt, integendeel in de oeconomie dier boeken haren goeden grond vindt [3]); 2°. dat het karakter der verhalen, in de boeken *Samuel* opgenomen, over het algemeen verschilt van de berigten in I en II *Koningen*: gene zijn veel uitvoeriger dan deze, die zich veelal als bloote uittreksels voordoen, althans van 1 *Kon.* XII af; 3°. dat de Redactor van *Koningen* veel meer op den voorgrond treedt (verg. b. v. 2 *Kon.* XVII en beneden § 41) dan die van *Samuel*, hetgeen aan den éénen kant de beslissing over beider identiteit moeijelijk maakt, doch aan de andere zijde daarvoor geenszins pleit.

[3]) Dat een geschiedschrijver Davids leven behandeld, maar van zijnen dood geen melding gemaakt heeft, schijnt vreemder dan het werkelijk is. Geheel onverklaarbaar zou zulk eene handelwijze zijn, indien die schrijver — levende in de 7de eeuw v. Chr. — de eerste geweest ware, die Davids leven schetste. Doch gelijk de Redactor van *Samuel* vele voorgangers had, zoo leefde hij ook in een tijd, waarin de geschiedenis van Salomo en zijne opvolgers zeker reeds meer dan eens was te boek gesteld. Niets verhindert ons aan te nemen, dat hij, uit verschillende oorkonden zijn verhaal zamenstellende, het niet verder voortgezet heeft, omdat er reeds eene levensgeschiedenis van Salomo bestond — misschien wel dezelfde, die wij nu nog bezitten, maar die in elk geval, even als de thans nog bestaande, met de vermelding van de laatste beschikkingen en van den dood van David begon. Is deze hypothese niet onwaarschijnlijk, dan mogen wij de zelfstandigheid der boeken *Samuel* niet ontkennen, alléén omdat Davids dood daarin niet verhaald wordt. Ook vergete men niet, dat een kort berigt dienaangaande eenmaal in 2 *Samuel* kan gestaan hebben, maar natuurlijk moest wegvallen, toen het meer uitvoerige verhaal 1 *Kon.* I: 1—II: 11 bij de verzameling der historische boeken daarnevens eene plaats erlangde.

VIJFDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN DER KONINGEN.

§ 38. *Naam en inhoud van de boeken der Koningen.*

De twee boeken der Koningen maakten oorspronkelijk slechts één geschrift uit, dat eerst in de gedrukte uitgaven van het O. Testament, in navolging van de Grieksche en Latijnsche vertalingen, op min geschikte wijze, in twee boeken gesplitst werd [1]. Hun inhoud wordt reeds door den naam, dien zij dragen, duidelijk aangewezen, terwijl hun naauwe zamenhang met de boeken *Samuel* den Griekschen overzetter aanleiding heeft gegeven, om beiden met denzelfden naam aan te duiden, waarin de Latijnsche vertalingen hem hebben nagevolgd [2].

De boeken der Koningen behelzen: I. de geschiedenis van Salomo (1 *Kon.* I—XI); II. een synchronistisch overzigt der geschiedenis van de beide rijken, Juda en Israël, tot de wegvoering der tien stammen (1 *Kon.* XII—2 *Kon.* XVII); III. de geschiedenis van het rijk van Juda, van Hizkia's regering tot de verwoesting van Jeruzalem, waaraan een kort berigt over de lotgevallen der overgebleven bewoners van Judea en over de verheffing van Jojachin is toegevoegd (2 *Kon.* XVIII—XXV) [3].

[1]) Verg. § 34 n. 2. Behalve uit het getuigenis van Origenes bij Euseb. *H. E.* VI: 25 blijkt de oorspronkelijke eenheid onzer twee boeken (gelijk ook van 1 en 2 *Samuel*) uit de optelling der verzen enz. van *beide* boeken aan het slot van het 2de. — Dat de verdeeling in twee boeken niet zeer gelukkig is, blijkt daaruit dat het tweede midden in de geschiedenis van Ahazia b. Achab begint. Verg. 2 *Kon.* I: 2—18 met 1 *Kon.* XXII: 52—54.

[2]) Verg. § 34, waar ook over den ouderdom van het verschil in benaming tusschen *Samuel* en *Koningen* gehandeld werd.

[3]) Nader kan de inhoud blijken uit het volgende, meer uitvoerige overzigt:

Eerste afdeeling. Salomo beklimt, nog bij het leven van David en volgens diens beschikking, den troon (1 *Kon.* I); laatste voorschriften en dood van David (II: 1—11); Salomo's tegenstanders gedood of verwijderd (II: 12—46); Salomo's droom te Gibeon (III: 1—15) en eerste regt (III: 16—28); Salomo's

beambten, hofhouding en wijsheid (IV: 1—V: 14 [in de vertt. IV: 1—34]); zijn verdrag met Hiram, koning van Tyrus (V: 15—32 [in de vertt. V: 1—18]); de tempelbouw (VI); Salomo's paleis (VII: 1—12); de vervaardiging der tempelvaten (VII: 13—51); plegtige inwijding van den tempel (VIII); tweede verschijning van Jhvh aan Salomo (IX: 1—9); berigten aangaande zijne betrekking tot Hiram; de openbare werken, door hem tot stand gebragt; de eeredienst; den handel op Ophir (IX: 10—28); het bezoek der koningin van Scheba (X: 1—13); Salomo's inkomsten, rijkdom en handelsbetrekkingen (X: 14—29); zijne vreemde vrouwen en afgoderij; Jhvh's ongenoegen daarover (XI: 1—13); Salomo's tegenstanders, Hadad (XI: 14—22); Rezon (XI: 23—25); Jerobeam (XI: 26—40); Salomo's dood (XI: 41—43).

Tweede afdeeling. Zij behelst aangaande alle koningen van Juda en Israël meer of min uitvoerige berigten; wij bepalen ons in deze inhoudsopgave meestal tot de mededeeling hunner namen: scheuring van Salomo's rijk (XII: 1—24); Jerobeams maatregelen ten aanzien der eeredienst (XII: 25—33); de profeet uit Juda en de profeet uit Beth-el (XIII); Jerobeams huisvrouw en Ahia, de Siloniet (XIV: 1—18); slot van Jerobeams geschiedenis (XIV: 19, 20); Rehabeam (XIV: 21—31); Abiam (XV: 1—8); Asa (XV: 9—24); Nadab (XV: 25—31); Baësa (XV: 32—XVI: 7); Ela (XVI: 8—14); Zimri (XVI: 15—20); Tibni, Omri (XVI: 21—28); Achab beklimt den troon en bedrijft afgoderij (XVI: 29—33); herbouwing van Jericho (XVI: 34); Elia kondigt een hongersnood aan; zijne lotgevallen gedurende den tijd van schaarschheid (XVII); zijne verschijning voor Achab en strijd met de Baälspriesters (XVIII); Elia's vlugt, zijn verblijf bij Horeb; roeping van Eliza (XIX); Achabs oorlogen met Benhadad, koning van Syrië (XX); Naboths wijngaard (XXI); belegering van Ramoth door Achab en Josaphat; Micha b. Jimla; Achabs dood (XXII: 1—40); Josaphat (XXII: 41—51); Ahazia b. Achab (1 *Kon.* XXII: 52—2 *Kon.* I: 18); Elia's hemelvaart (II: 1—18); wonderen van Eliza II: 19—25); Joram b. Achab en Josaphat behalen, volgens Eliza's profetie, eene overwinning op Moab (III); berigten over Eliza's wonderen en profetische werkzaamheid; vermenigvuldiging der olie; opwekking van den zoon der Sunamietische; vermenigvuldiging der brooden; genezing van Naäman; de bijl van een der profetenzonen; nederlagen van Benhadads benden; belegering en verlossing van Samaria; terugkeer der Sunamietische; Hasaël koning van Syrië (IV: 1—VIII: 15); Joram b. Josaphat (VIII: 16—24); Ahazia b. Joram (VIII: 25—29); Jehu doodt Joram, Ahazia en Achabs geheele geslacht; wordt koning over Israël en schaft de Baälsdienst af (IX: 1—X: 27); Jehu's regering en dood (X: 28—36); Athalia's regering; opstand onder Jojada; Joas wordt koning (XI); zijn regering en dood (XII); Joahaz (XIII: 1—9); Joas (XIII: 10—13, 22—25); Eliza's sterfbed, dood en begrafenis (XIII: 14—21); Amazia (XIV: 1—20); Azaria (XIV: 21, 22); Jerobeam II (XIV: 23—29); Azaria's regering (XV: 1—8); Zacharia, Sallum, Menahem, Pekahia, Pekah (XV: 9—31); Jotham (XV: 32—38); Achaz (XVI); Hosea; verovering van Samaria, wegvoering der tien stammen (XVII: 1—6); oorzaken dezer wegvoering (XVII: 7—23); godsdienstige toestand der overgeblevenen en der kolonisten (XVII: 24—41).

Derde afdeeling. Hizkia's regering (XVIII: 1—8); wegvoering der tien

stammen (XVIII: 9—12); inval van Sanherib; Jesaja, de profeet; Jeruzalems verlossing (XVIII: 13—XIX: 37); Hizkia's krankheid en herstel (XX: 1—11); de gezanten van Merodach Baladan (XX: 12—19); Hizkia's dood (XX: 20, 21); regering van Manasse (XXI: 1—18); van Amon (XXI: 19—26); Josia wordt koning; het wetboek wordt gevonden (XXII); vernieuwing van het verbond en hervorming (XXIII: 1—27); Josia's nederlaag en dood (XXIII: 28—30); Joahaz (XXIII: 31—33); Jojakim (XXIII: 34—XXIV: 6); Jojachin, gevankelijk weggevoerd naar Babel (XXIV: 7—16); Zedekia's regering (XXIV: 17—20); belegering en verovering van Jeruzalem; dood van Zedekia (XXV: 1—7); verwoesting van stad en tempel (XXV: 8—17); dood van eenige aanzienlijke bewoners der stad (XXV: 18—21); de landvoogd Gedalia wordt gedood; vlugt des volks naar Egypte (XXV: 22—26); verheffing van Jojachin door Evilmerodach (XXV: 27—30).

§ 39. *Algemeene beschouwing van karakter en zamenstelling van de boeken der Koningen.*

De verschillende deelen van het geschiedverhaal, in de boeken der Koningen vervat, zijn zeer ongelijkmatig; nu eens zeer uitvoerig en tot in kleine bijzonderheden afdalende (b. v. 1 *Kon.* I, II; VIII; XIII; XVII—XIX; XX; XXI; 2 *Kon.* IV—VIII: 15; XI; XVIII: 13—XX: 11; XXII: 1—XXIII: 27), dan weder zeer kort en schraal (b. v. 1 *Kon.* XI: 23—25; XV; XVI; 2 *Kon.* XIV: 21—XV: 38 enz.). Met blijkbare voorliefde verwijlt de Schrijver bij de werkzaamheid der profeten, niet alleen bij Elia en Eliza (1 *Kon.* XVII—XIX; XXI; 2 *Kon.* I—VIII), maar ook bij den invloed, door hunne voorgangers en opvolgers op den gang der gebeurtenissen uitgeoefend (verg. b. v. 1 *Kon.* XI: 29—39; XII: 22—24; XIII; XIV: 1—16; XVI: 1—4, 7; XX; XXII: 1—28; 2 *Kon.* IX: 1—10; XIX: 1 vv. 20 vv. XX; XXI: 10—15; XXII: 14—20). In het algemeen treedt hetgeen op de godsdienst betrekking heeft zeer op den voorgrond (verg. b. v. in de eerste afdeeling de uitvoerige berigten over den bouw en de inwijding des tempels, 1 *Kon.* VI; VII: 13—VIII: 66), en wordt de geheele geschiedenis van een godsdienstig, nader van het profetische standpunt opgevat en voorgesteld (verg. alleen in de eerste afdeeling: 1 *Kon.* II: 2—4; V: 17—19 [3—5]; VI: 11—13; VIII: 23 verv.; IX: 1—9; XI: 2, 9—13; 14 verv. 29—39 en verder *passim*). Wij bezitten dus in de

boeken der Koningen geene politieke geschiedenis, maar eene profetisch-pragmatische beschouwing van het ruim vierhonderdjarig tijdvak, waarover zij handelen.

Verder valt in het oog, dat aan de boeken der Koningen slechts eene betrekkelijke eenheid kan worden toegekend. Wel is waar, de profetische opvatting der feiten, waarvan zoo even sprake was, komt telkens duidelijk uit en ontbreekt nergens ten eenenmale; zelfs keeren, gelijk beneden (§ 40, 41) nader blijken zal, dezelfde spreekwijzen en wendingen herhaaldelijk terug; doch dit neemt niet weg, dat er duidelijke sporen voorhanden zijn niet slechts van het gebruik, maar ook van de onveranderde opname van verschillende geschreven berigten. Wij merken namelijk in de boeken der Koningen op:

1⁰. herhalingen: verg. 1 *Kon.* IX: 27, 28 met X: 11, 22; 2 *Kon.* VIII: 28, 29 met IX: 14—16; 2 *Kon.* XIII: 12, 13 met XIV: 15, 16; 2 *Kon.* XVII: 1—6 met XVIII: 9—11 [1]);

2⁰. berigten, die òf werkelijk met elkander strijden, òf althans zóózeer verschillen, dat zij uit onderscheidene bronnen moeten geput zijn: verg. 1 *Kon.* IX: 22 met XI: 28; 1 *Kon.* XII: 25 met XIV: 17; 1 *Kon.* XVIII: 22 (XIX: 10, 14) met XX; XXII: 6 vv.; 2 *Kon.* IX: 26 met 1 *Kon.* XXI: 13, 19 [2]); bij welke plaatsen misschien nog moeten gevoegd worden de met elkander strijdige opgaven betreffende den regeringsduur van sommige koningen van Juda en Israël [3]);

3⁰. gebrek aan zamenhang tusschen verhalen van verschillenden oorsprong: zie 1 *Kon.* VI: 11—13; XIII: 1; XVII: 1; XIX: 15—17; 2 *Kon.* XIII: 14—21 [4]).

[1]) Niet minder dan drie malen (1 *Kon.* IX: 27, 28; X: 11 en 22) is van de vaart op Ophir sprake: dat namelijk ook 1 *Kon.* X: 22 daarop betrekking heeft en derhalve de Chroniekschrijver (2 *Chr.* IX: 21) ten onregte deze plaats opvat, als handelde zij van de vaart op Tartessus, schijnt door Thenius (*die Bücher der Könige* S. 161 f.) voldoende te zijn aangewezen; Keil, die vroeger (*Commentar über die Bücher der Könige* S. 155 ff.) de opvatting van den Chroniekschrijver huldigde en haar ook nu nog (*Einl.* § 57 n. 6) verdedigt, moet evenwel erkennen, dat dezelfde Schrijver, 2 *Chr.* XX: 36, 37, de uitdrukking אֳנִי תַרְשִׁישׁ geheel op dezelfde wijze misverstaan heeft, als volgens Thenius en anderen ook 2 *Chr.* IX: 21 het geval is. Overigens is, afgezien van het verschil tusschen de drie plaatsen in 1 *Kon.*, reeds de herhaalde vermelding derzelfde zaak een bewijs voor het gebruik van verschillende bronnen. — Het dubbele berigt omtrent Jorams wond en terugkeer naar Jizreël

en Ahazia's bezoek bij hem (2 *Kon.* VIII: 28, 29; IX: 14—16) moet vermoedelijk daaruit verklaard worden, dat de Schrijver 2 *Kon.* VIII eene geschiedenis der koningen van Juda, 2 *Kon.* IX eene geschiedenis der koningen van Israël uitschrijft, welke laatste aan den auteur der eerste niet onbekend was. Ook de tweevoudige verwijzing naar „het boek der Chronieken der Koningen van Israël", omtrent Joas b. Joahaz (2 *Kon.* XIII: 12, 13; XIV: 15, 16) schijnt dezelfde oorzaak te hebben: hoe Joas ook onder de koningen van Juda eene plaats kon erlangen, blijkt uit 2 *Kon.* XIV: 8—14 en zal beneden (n. 3) nader worden opgehelderd. Hetzelfde geldt, eindelijk, van 2 *Kon.* XVII: 1—6; XVIII: 9—11: indien de auteur zijne geschreven berigten alleen *gebruikt* en niet tevens *overgenomen* had, dan zou hij zich 2 *Kon.* XVIII tot eene zeer korte vermelding der verovering van Samaria bepaald hebben.

2) Verg. over deze plaatsen Thenius en tegen hem Keil *Inl.* § 58 n. 5 (*Einl.* § 57 n. 5). Het is wel is waar mogelijk, dat 1 *Kon.* XI: 28 door het woord סֵבֶל zoodanige diensten worden aangeduid, die niet vallen onder de categorie der *slavendiensten*, waarvan 1 *Kon.* IX: 22 sprake is, doch waarschijnlijk is dit niet. Men behoeft slechts 1 *Kon.* V: 27, 28 en vooral XII: 4, 11 te lezen, om zich te overtuigen, dat Salomo werkelijk zijne volksgenooten tot zwaren arbeid gedwongen heeft, hetgeen 1 *Kon.* IX: 21, 22 zooveel mogelijk bedekt, in de andere plaatsen daarentegen duidelijk genoeg uitgesproken wordt, waarom wij niet aarzelen in deze laatsten de hand van een ander auteur te erkennen. — Volgens 1 *Kon.* XIV: 17 resideerde reeds Jerobeam te Thirza, hoewel wij uit H. XII: 25; XV: 21, 33 zouden opmaken, dat eerst Baësa zich daar gevestigd had, terwijl Jerobeam te Sichem (en daarna te Pnuel?) woonde: het is ligt mogelijk, dat de strijd tusschen deze plaatsen slechts schijnbaar is, doch in berigten van dezelfde hand zou zelfs geene schijnstrijdigheid voorkomen. — Nadat Elia 1 *Kon.* XVIII: 22; XIX: 10, 14 verklaard heeft, dat *hij alleen* overgebleven is als profeet van Jhvh, en dat de (overige) profeten van Jhvh met het zwaard gedood zijn, bevreemdt het ons allezins, in 1 *Kon.* XX minstens twee profeten, 1 *Kon.* XXII zelfs vierhonderd profeten vermeld te vinden, die onbeschroomd in Achabs tegenwoordigheid verschijnen. Het verschil kan voor een deel gesteld worden op rekening der overdrijving, waarmede Elia geacht moet worden zich uit te drukken, maar grootendeels is het dááraan toe te schrijven, dat de auteur van 1 *Kon.* XVII—XIX — die zeker verschilt van den auteur van H. XX en XXII — ons in Elia een type te aanschouwen geeft van den strijder voor de dienst van Jhvh, en, om hem als zoodanig beter te doen uitkomen, van zijne medehelpers opzettelijk niet gewaagt. — Uit 2 *Kon.* IX: 26 blijkt 1°. dat, behalve Naboth, *ook diens zonen* wederregtelijk door Achab waren omgebragt; 2°. dat Elia hem deswegens de goddelijke straf had aangekondigd, *op* Naboths *eigen erf te voltrekken.* Daarentegen is 1 *Kon.* XXI: 13 alleen van Naboths dood sprake, en kondigt Elia 1 *Kon.* XXI: 19 aan, dat honden Achabs bloed zullen lekken terzelfder plaatse, waar dat van Naboth vergoten is (d. i. buiten de stad, vs. 13). Keil merkt op (t. a. p.), dat deze bedreiging van Elia, op goddelijk bevel, volgens 1 *Kon.* XXI: 28, 29 ingetrokken, althans gewijzigd is; doch gesteld zelfs, dat deze wijziging ook op het eerste

lid van Elia's bedreiging (vs. 19) betrekking had, dan draagt toch zeker de Schrijver van 2 *Kon.* IX: 26 *van die wijziging* geen kennis, d. i. hij is een ander dan de schrijver van 1 *Kon.* XXI, hetgeen wij juist wenschten aan te toonen.

[3]) Gewoonlijk meent men, dat het verschil in de opgaven betreffende de regeringsjaren der koningen van Israël en Juda moet worden weggenomen door verbetering van den tekst: met name hebben Ewald en Thenius zich moeite gegeven, om langs dien weg de strijdige plaatsen te vereenigen. Ik zie er ook volstrekt geen bezwaar in, om dit middel hier en daar toe te passen (b. v. 2 *Kon.* XV: 27), doch er zijn enkele plaatsen, welker strijdigheid veeleer uit het gebruik van verschillende bronnen moet worden verklaard. Ik bedoel 2 *Kon.* XIV: 23; XV: 1, 8. Verg. over deze plaatsen O. Wolff, *Versuch die Widersprüche in den Jahrreihen der Könige Juda's und Israëls auszugleichen* (Stud. u. Krit. 1858 S. 625—688), die inderdaad overtuigend schijnt te hebben aangetoond, dat in de strijdige opgaven sporen zijn overgebleven van uiteenloopende berekeningen, die in verband staan met pogingen der annalisten, om de vereeniging der beide rijken onder Joas en Jerobeam II (volgens Wolff gedurende 31 jaren) te bedekken. Is dit zoo, dan zijn wij niet geregtigd om — zooals b. v. Thenius doet — 2 *Kon.* XV: 1 het 27ste jaar te veranderen in het 15de, vermits juist in dat getal 27 een duidelijk spoor overgebleven is van de historische werkelijkheid. Bedrieg ik mij niet, dan is nog een ander, door Wolff niet opgemerkt, bewijs voor zijne hypothese gelegen in H. XIV: 15, 16 verg. met XIII: 12, 13: tot nog toe is men de verklaring schuldig gebleven van het vreemde verschijnsel, dat in H. XIV, midden in de geschiedenis van Amazia, de regeringsjaren van Joas, koning van Israël, vermeld worden; doch indien deze werkelijk (volgens Wolff, gedurende 4 jaren) ook over Juda geregeerd heeft, dan is daarin niets vreemds; dan blijkt hieruit alleen duidelijk, dat de geschiedenis der koningen van Juda, die wij in ons tweede boek der Koningen vinden, niet altijd vereenigd is geweest met die der koningen van Israël — hetgeen ook reeds door het verschil in de jaartallen gevorderd wordt. Wat Thenius over 2 *Kon.* XIV: 15, 16 in het midden brengt, is hoogst gewrongen en gaat uit van de zeer onwaarschijnlijke onderstelling, dat 2 *Kon.* XIV: 8—17 uit de annalen der koningen *van Israël* is ingevoegd.

[4]) Het verhaal van den tempelbouw wordt op zeer vreemde wijze afgebroken door 1 *Kon.* VI: 11—13: de inlassching dezer drie verzen verklaart zich nog het best door de onderstelling, dat de auteur ze in een ander geschrift, dan waaraan hij de geschiedenis van den tempelbouw ontleende, vond opgeteekend, en ze hier inlaschte wegens het partic. בֹּנֶה, hetwelk scheen aan te wijzen, dat Salomo met bouwen bezig was, toen hij deze belofte ontving. Het is evenwel ook mogelijk, dat hij ze *de suo* invoegde. — Dat 1 *Kon.* XIII uit een ander geschrift werd overgenomen dan H. XII: 25 verv., blijkt uit de zeer gedwongen wijze, waarop beide berigten in vs. 32, 33 aan elkander worden vastgeknoopt. — H. XVII: 1 treedt Elia onverwacht ten tooneele, op eene wijze, die het allezins waarschijnlijk maakt, dat hij in het geschrift, dat de verzamelaar hier begint te gebruiken, reeds vroeger vermeld was: de woorden מתשבי גלעד (lees: מִתִּשְׁבֵּה גִלְעָד, *uit Thisbe in Gilead*) zijn dan *door den verzamelaar* hier ingevoegd uit een vroeger gedeelte van de levensgeschiedenis van Elia, die hij hier volgt. — Dat

deze levensgeschiedenis niet in haar geheel werd opgenomen, kan ook blijken uit 1 *Kon.* XIX: 15—17, waar werkelijk — wat Keil daartegen ook moge inbrengen — „verwachtingen worden opgewekt, die de lezer in het vervolg des verhaals niet bevredigd ziet" (Thenius). Of kan inderdaad de zalving van Jehu door een der profetenleerlingen, op Eliza's bevel, volbragt (2 *Kon.* IX: 1 vv.) en Eliza's *gesprek* met Hasaël (2 *Kon.* VIII: 7—15) in gezonden zin geacht kan worden te beantwoorden aan de bevelen, die hier aan Elia gegeven worden? en waar lezen wij (verg. 1 *Kon.* XIX: 17), dat „Eliza gedood heeft degenen, die aan Hazaëls en Jehu's zwaard ontkomen waren?" — 2 *Kon.* XIII: 14—21 is blijkbaar uit een ander geschrift overgenomen, dan vs. 10—13; ware dat zoo niet, dan bleef het onverklaard, waarom van de overwinningen, door Joas op Hasaël behaald, eerst sprake is, nadat de dood van Joas reeds is vermeld. Verg. verder Thenius, S. 337. — Andere sporen van zamenvoeging van verschillende verhalen komen beneden (§ 40, 41) ter sprake.

Ook sommige der plaatsen, waar de formule עַד הַיּוֹם הַזֶּה voorkomt (1 *Kon.* VIII: 8; IX: 13; 21; X: 12; XII: 19; 2 *Kon.* VIII: 22; X: 27; XIV: 7; XVI: 6; XVII: 23, 34, 41), strekken ten bewijze, dat de verzamelaar van de boeken der *Koningen* de geschreven berigten, die hij voor zich had, somtijds geheel onveranderd — en alzoo ook deze formule mede daaruit overnam [5]). Het gebruik van verschillende schriftelijke oorkonden wordt eindelijk ook door verschil van spraakgebruik bevestigd [6]).

[5]) Beneden, § 40 n. 11, zal over de hier opgesomde plaatsen opzettelijk worden gehandeld.

[6]) Stähelin (*Kritische Untersuchungen* u. s. w. S. 150 ff.) en Keil *Inl.* § 58 n. 4 (*Einl.* § 57 n. 4) sommen een aantal, meest jongere woorden en spreekwijzen op, die in de beide boeken telkens voorkomen en alzoo voor hunne eenheid getuigenis afleggen. Doch Keil althans erkent daarbij, dat met deze gelijkvormigheid, die op zich zelve zeer natuurlijk is, ook verschil van spraakgebruik gepaard gaat, uit overname van verschillende oorkonden te verklaren. Dat 1 *Kon.* I en II groote overeenkomst vertoonen met de boeken *Samuel* wordt algemeen erkend. Over de eigenaardigheden der levensgeschiedenis van Elia en Eliza, wat het spraakgebruik betreft, verg. Thenius S. VII. Beneden § 40, 41 komen wij op dit punt nog terug.

§ 40. *Onderzoek naar de geschriften, door den verzamelaar van de boeken der Koningen gebruikt.*

Het onderzoek naar de geschriften, door den verzamelaar van de boeken der Koningen gebruikt, kan moeijelijk geheel worden afgescheiden van dat naar de bronnen van de boeken

der Chronieken, die dikwerf met die der Koningen gelijkluidend zijn, of daarmede althans geheele pericopen gemeen hebben.

Terwijl in de boeken *Samuel* slechts éénmaal (2 *Sam.* I: 18) een geschrift genoemd wordt, waaruit de verzamelaar één van Davids liederen overnam, vinden wij in de boeken der Koningen herhaalde malen verwijzingen naar geschriften, waarin ten aanzien der Israëlietisehe koningen nadere bijzonderheden te vinden zijn. Aan het slot der geschiedenis van Salomo (1 *Kon.* XI: 41) worden wij verwezen naar „het boek der geschiedenissen van Salomo" (סֵפֶר דִּבְרֵי שְׁלֹמֹה), en verder telkens, in het geheel drie-en-dertig malen, òf naar „het boek der chronieken der koningen van Israël" (סֵפֶר דִּבְרֵי הַיָּמִים לְמַלְכֵי יִשְׂרָאֵל) [1 *Kon.* XIV: 19; XV: 31; XVI: 5, 14, 20, 27; XXII: 39; 2 *Kon.* I: 18; X: 34; XIII: 8, 12; XIV: 15, 28; XV: 11, 15, 21, 26, 31] òf naar „het boek der chronieken der koningen van Juda" (סֵפֶר דִּבְרֵי הַיָּמִים לְמַלְכֵי יְהוּדָה) [1 *Kon.* XIV: 29; XV: 7, 23; XXII: 46; 2 *Kon.* VIII: 23; XII: 20; XIV: 18; XV: 6, 36; XVI: 19; XX: 20; XXI: 17, 25; XXIII: 28; XXIV: 5]. Zoodanige verwijzing ontbreekt alleen aan het slot der geschiedenis van Joram b. Achab en Ahazia b. Joram (2 *Kon.* IX: 24, 27), van den laatsten koning van Israël, Hosea b. Ela (2 *Kon.* XVII: 1—6), en der koningen van Juda, Joahaz (2 *Kon.* XXIII: 31—35), Jojachin (XXIV: 8—17) en Zedekia (2 *Kon.* XXIV: 18—XXV: 7) [1]).

[1]) Voor het ontbreken der verwijzing juist bij deze koningen laat zich reeds voorloopig eenige reden geven: van Jorams en Ahazia's geschiedenis is geen eigenlijk slot voorhanden; hun dood wordt 1 *Kon.* IX, in het verhaal van Jehu's opstand, zeer ter loops vermeld; Hosea en Zedekia waren de laatste koningen van het rijk, waarover zij regeerden; Joahaz en Jojachin waren slechts gedurende drie maanden koning. Hiertegenover staat echter, dat de verwijzing niet ontbreekt bij Zimri, die slechts 7 dagen regeerde (1 *Kon.* XVI: 20), en bij Sallum, koning gedurende één maand (2 *Kon.* XV: 15). Beneden komen wij hierop terug.

Zoowel omtrent den inhoud dezer drie geschriften, als ten aanzien van hunne betrekking tot onze boeken der Koningen heerscht groot verschil van gevoelen. Met zekerheid of hooge waarschijnlijkheid schijnt het volgende te kunnen worden vastgesteld:

1⁰. de geschiedenis leert (2 *Sam.* VIII: 16 [1 *Chr.* XVIII: 15]; 2 *Sam.* XX: 24; 1 *Kon.* IV: 3; 2 *Kon.* XVIII: 18, 37 [*Jes.* XXXVI: 3, 22; 2 *Chr.* XXXIV: 8]), dat David, Salomo en Hizkia onder hunne beambten één hadden, die den naam droeg van mazkîr, wiens werkzaamheid moet hebben bestaan in het opteekenen der gedenkwaardige daden en lotgevallen van den koning (of: van de koningen), tot wiens (of: tot wier) ambtenaren hij behoorde [2]);

2⁰. de analogie pleit allezins voor het gevoelen, dat ook de overige koningen zulk een mazkîr zullen gehad hebben, al wordt hij toevalligerwijze alleen bij de drie boven genoemden vermeld [3]);

3⁰. de aanteekeningen van den mazkîr waren uit den aard der zaak (niet van profetischen, maar) van politieken inhoud: statistische opgaven betreffende 's konings beambten, belastingen, volkstellingen, oorlogen, openbare werken enz. vonden daarin hare natuurlijke plaats [4]);

4⁰. die aanteekeningen, tot één geheel vereenigd, droegen waarschijnlijk den naam van: jaarboeken van den koning..... (דִּבְרֵי הַיָּמִים לַמֶּלֶךְ ......) [5]);

5⁰. mag men het er voor houden, dat de uitdrukking: סֵפֶר דִּבְרֵי שְׁלֹמֹה (1 *Kon.* XI: 41) onvolledig is en had moeten luiden: [סֵפֶר] דִּבְרֵי הַיָּמִים לִשְׁלֹמֹה, dan verwijst de verzamelaar van *Koningen* althans eenmaal naar zoodanige jaarboeken van één enkelen koning, gelijk de Chroniekschrijver (1 *Chr.* XXVII: 24) naar de jaarboeken van koning David; doch overigens wordt telkens verwezen naar „het boek der chronieken der koningen van Israël" (of: „van Juda"), waaronder wij te verstaan hebben òf de tot één geschrift vereenigde jaarboeken der achtereenvolgende koningen van Israël (van Juda), òf een „boek" van geringer omvang, waarin slechts *de hoofdinhoud* der jaarboeken van de koningen van Israël (van Juda) was opgenomen [6]);

6⁰. dat werkelijk de beide telkens genoemde „boeken", even als „het boek der geschiedenissen van Salomo" zoodanigen inhoud hadden (verg. 3⁰.), blijkt uit de verwijzingen zelve: de zaken, waaromtrent men in die boeken nadere

bijzonderheden vinden kon, zijn, blijkens die verwijzingen, op ééne schijnbare uitzondering na, van zuiver-politieken aard — waardoor hetgeen boven omtrent den vermoedelijken inhoud dier boeken gezegd werd, volkomen wordt gestaafd [7]);

7°. tevens blijkt daaruit, dat men ten onregte in de drie door den verzamelaar genoemde geschriften de hoofdbron gezien heeft, waaruit onze boeken der Koningen geput zijn: de verwijzingen toonen aan, dat in die geschriften de bijzonderheden vermeld stonden, die de verzamelaar *niet medegedeelt;* geenszins dat hetgeen hij wèl mededeelt *geheel* of althans *hoofdzakelijk* aan diezelfde geschriften is ontleend. Dit is zelfs, de hoofdinhoud van onze boeken der Koningen in aanmerking genomen, hoogst onwaarschijnlijk, om niet te zeggen onmogelijk [8]). De bewijzen, door Keil, Thenius en anderen voor hun tegenovergesteld gevoelen bijgebragt, zijn ten eenenmale onvoldoende [9]);

8°. naardien evenwel uit die verwijzingen blijkt, dat de Schrijver (hetzij dan de laatste verzamelaar van *Koningen*, hetzij een zijner voorgangers) het boek der geschiedenissen van Salomo en het boek der chronieken der koningen van Israël (van Juda) kende, zoo zijn wij allezins geregtigd om aan te nemen, dat hij daaraan de bijzonderheden van politieken aard, die hij mededeelt, ontleent, met name de berigten over den ouderdom, den regeringsduur enz. der koningen, misschien ook 1 *Kon.* IV: 2—19; terwijl vele andere verhalen, indien al niet in den vorm, waarin wij ze thans bezitten, dan toch in hunne oorspronkelijke gedaante in die geschriften moeten gestaan hebben (1 *Kon.* I, II, VI, VII; 2 *Kon.* XI, XII, XXII, XXIII enz.) [10]).

[2]) Dat de mazkîr werkelijk met het schrijven van zoodanige *annalen* belast was, blijkt duidelijk uit den naam, dien hij draagt. De LXX vertalen dien nu eens letterlijk: ὑπομιμνήσκων; dan weder wijzen zij het eigenlijke ambt van den mazkîr nog duidelijker aan door hem te noemen: ὑπομνηματογράφος, ὁ ἐπὶ τῶν ὑπομνημάτων. Hieronymus schrijft: *a commentariis.*

[3]) Er is geene reden te bedenken, waarom de overige koningen van Juda en Israël, die evenzeer als David, Salomo, Hizkia hunne hofhouding op oostersche wijze hadden ingerigt, zulk een beambte niet zouden gehad hebben. Ook aan het Perzische hof bestond, volgens *Esth.* II: 23; VI: 1; X: 2; *Ezr.* IV: 15;

VI: 2, de gewoonte om de belangrijke gebeurtenissen en de edicten in rijksjaarboeken op te teekenen. Bij de Israëlieten wordt zelfs nog uit den tijd na de ballingschap (*Neh.* XII: 23) een סֵפֶר דִּבְרֵי הַיָּמִים vermeld. Verg. over dezen naam n. 5.

4) Daarover kan eigenlijk geen verschil van gevoelen heerschen: de koningen van Juda en Israël, die voorwaar niet allen in theokratischen geest regeerden, zullen zeker geene profeten tot *mazkîrîm* hebben aangesteld en in geen geval geduld hebben, dat een door hen bezoldigd beambte hunne regeringsdaden veroordeelde of van de pogingen tot verzet, door de profeten aangewend, met lof of ingenomenheid melding maakte. Het geheele denkbeeld van *rijksannalen in profetischen geest geschreven* is een gevolg van de onderstelling, dat onze boeken der Koningen een excerpt uit de rijksannalen zijn, doch deze onderstelling mist allen grond, gelijk straks nader zal worden aangetoond.

5) Dat de *dibrê hajjamîm* het werk zijn van den mazkîr blijkt uit *Esth.* II: 23; VI: 1. In de laatste plaats staat *dibrê hajjamîm* als appositie nevens סֵפֶר הַזִּכְרֹנוֹת, welke benaming wederom in de Arameesche stukken van *Ezra* (IV: 15; VI: 2) voorkomt, waar de schrijver blijkbaar aan ambtshalve opgestelde *annalen* wil gedacht hebben. Doch vooral komt hier in aanmerking 1 *Chr.* XXVII: 24 (waar de tekst geene verbetering noodig heeft: verg. Bertheau o. d. p.), uit welke plaats blijkt, dat de uitkomst eener volkstelling in „de *dibrê hajjamîm* van koning David" zou zijn opgenomen, indien niet toevallige omstandigheden dit hadden verhinderd.

6) Wat boven over 1 *Kon.* XI: 41 gezegd werd is eene bloote gissing, die men minder aannemelijk vinden kan, zonder dat daardoor het oordeel over hetgeen ten aanzien van *het boek der chronieken der koningen van Israël* (*van Juda*) is in het midden gebragt, mag worden beheerscht. Het staat eenmaal vast, dat *altijd* — en wel niet minder dan *drie-en-dertig* malen — in de verwijzigingen sprake is van het boek *der chr. d. k. v. Israël* (*van Juda*). Dat boek nu meen ik te moeten onderscheiden van de rijksjaarboeken zelve: de *dibrê hajjamîm* van één koning vormden een geheel; hoogstens kunnen wij ons voorstellen, dat de jaarboeken van verschillende koningen, maar die tot dezelfde dynastie behoorden, werden bijeengevoegd, of liever zich als van zelf aan elkander aansloten. Doch een sepher *dibrê hajjamîm lemalkê Israël* kon niet van zelf *ontstaan*, maar moest worden *gemaakt*. Alleen *dit* kan twijfelachtig schijnen, of van zulk een „boek" meer dan ééne *uitgave* bestaan heeft, m. a. w. of men reeds zulk een boek had zamengesteld, terwijl het rijk der tien stammen nog bestond, dan wel eerst na de verovering van Samaria door Salmaneser? Dezelfde vraag kan men ook ten aanzien van het andere rijk opwerpen: werd reeds vroeg een boek der chronieken der koningen van Juda geschreven en zette men dit boek later voort? of werd het eerst later zamengesteld uit — of: met behulp van — de toen nog bestaande *dibrê hajjamîm* der achtereenvolgende koningen? Doch deze vragen laten zich niet met zekerheid beantwoorden. Beneden zal ons alleen blijken, dat er *volstrekt geen grond* bestaat, om een successief zamenstellen van „het boek der chronieken der koningen van Israël" aan te nemen, terwijl ten aanzien van „het boek der chronieken der koningen van Juda" eenige meerdere waarschijnlijkheid voor zulk eene zamenstelling pleit. Evenzeer ontbreekt het ons aan alle *data* om uit te maken, hoe groot de omvang dier beide

boeken was, m. a. w. of daarin de rijksjaarboeken in hun geheel of slechts uittreksels daarvan waren opgenomen? Zij zijn onherstelbaar verloren, en, kunnen wij althans naar hunnen *inhoud* nog gissen, hun *omvang* is voor ons volstrekt verborgen.

[7]) Daar de verwijzingen boven *alle* zijn aangewezen, kan men zich daarvan gemakkelijk overtuigen. De gewone formule is: *en de overige debarîm van N. N. . . . . zijn zij niet geschreven in het boek der chronieken der koningen* enz.? Elf malen wordt er bijgevoegd: *en al wat hij gedaan heeft;* dikwerf: *en al zijne heldendaden* (גְּבוּרָה); *en wat hij in den krijg verrigt heeft; en zijne zamenzwering.* Drie malen (1 *Kon.* XV: 23; XXII: 39; 2 *Kon.* XX: 20) is sprake van *de openbare werken*, door één der koningen tot stand gebragt. — De eenige schijnbare uitzondering op den algemeenen regel is 2 *Kon.* XXI: 17, waar wij lezen: *en de overige debarîm van* Manasse *en al wat hij gedaan* en de zonde, die hij gezondigd heeft, *zijn zij niet geschreven* enz.? Ik noemde evenwel deze uitzondering eene schijnbare, omdat de qualificatie van Manasse's daden als: *de zonde, die hij bedreven heeft*, niet afkomstig is uit „het boek der chronieken der k. v. Juda," maar gevloeid is uit de pen van hem, die zich hier op dat boek beroept. Uit 2 *Chr.* XXXIII: 19 blijkt, welke bijzonderheden in de *dibrê hajjamîm lammelek* Menassche en daaruit in *het boek der chr. d. k. v. J.* kunnen zijn opgeteekend, die de schrijver hier als *zonde van* Manasse aanduidt: hij had namelijk op verschillende plaatsen hoogten gebouwd en *aschêra's* en afgodsbeelden opgerigt; van deze openbare werken, even als van de veranderingen in de tempeldienst, zal zeker in de *dibrê hajjamîm* melding zijn gemaakt, evenzeer als van hetgeen Manasse tot bevestiging van Jeruzalem verrigtte (2 *Chr.* XXXIII: 14). Het zijn juist de eerstgenoemde bijzonderheden, die de schrijver 2 *Kon.* XXI: 17 blijkbaar voor oogen heeft. Ook deze plaats strijdt dus geenszins met hetgeen wij omtrent den vermoedelijken inhoud der beide „boeken," waarover ons onderzoek loopt, hebben vastgesteld. Dit resultaat wordt eindelijk nog bevestigd door vergelijking der verwijzingen in 2 *Chronieken:* niet alleen wijst ons reeds de telkens gebruikte uitdrukking: *en al zijne wegen* op eene beoordeeling der daden van den koning uit het godsdienstige oogpunt, in de daar aangehaalde geschriften te vinden; maar 2 *Chr.* XXIV: 27; XXXIII: 18, 19; XXXVI: 8 lezen wij ook met zoovele woorden, dat die geschriften *profetische uitspraken* tegen de koningen Joas, Manasse, Jojakim behelsden. Doch nu beroept de Chroniekschrijver zich op geen dier plaatsen op de „boeken", in *Koningen* telkens genoemd, en de eenige maal dat hij *dibrê hajjamîm* aanhaalt (1 *Chr.* XXVII: 24), is het bij gelegenheid eener volkstelling (verg. n. 5).

[8]) Men behoeft, om zich daarvan te overtuigen, slechts de inhoudsopgave van de boeken der Koningen (§ 38), of hetgeen boven (§ 39) over hun profetisch karakter gezegd werd, te herlezen. Voorzeker, de mazkirîm zouden *Ps.* XLI: 10 al te zeer tot waarheid gemaakt hebben, indien *alleen* of *hoofdzakelijk* uit hunne aanteekeningen een werk had kunnen worden zamengesteld, zóó vrijmoedig in de beoordeeling van de daden der koningen, zóó weinig in hunnen geest geschreven, zóó vol van verwijtingen, door hunne tegenstanders ingebragt, als onze boeken der Koningen zijn. Men kan overigens nalezen, hoe Hävernick *Einl.* II. 1 S. 150 ff. dit bezwaar oplost. Wij rekenen ons te meer ontslagen van de moeite om hem te wederleggen, daar de latere onderzoekers, met name

Keil en Thenius (zie n. 9), terwijl zij met Hävernick de geschriften, door den verzamelaar van *Koningen* genoemd, voor zijne voornaamste bronnen houden, in tegenspraak met hem ontkennen, dat die geschriften *rijksannalen* of hoofdzakelijk daaruit zamengesteld zouden geweest zijn. Het hier verworpen gevoelen wordt dus eigenlijk thans door niemand meer verdedigd.

⁹) Keil en Thenius stemmen slechts gedeeltelijk met elkander overeen ten aanzien van de betrekking tusschen de boeken der Koningen en de geschriften, die daarin telkens worden genoemd. De eerstgenoemde (*Könige* S. XX—XXVIII; *Inl.* § 60 [*Einl.* § 59]) neemt aan, dat beide „boeken der chronieken der koningen van Israël" („van Juda"), na Jojakims dood, door profeten zijn zamengesteld uit verschillende, meest gelijktijdige oorkonden, deels door rijksannalisten, deels door andere tijdgenooten en door profeten opgesteld; dat „het boek der geschiedenissen van Salomo" op soortgelijke wijze is zamengesteld; dat eindelijk de Redactor van *Koningen* die drie boeken deels geëxcerpeerd, deels afgeschreven en buiten die drie geene andere geschriften gebruikt heeft. — Thenius (*Könige* S. III—VIII) vindt in onze boeken der Koningen een aantal verhalen, waaraan hij een zuiver-profetischen oorsprong toekent, met name de levensgeschiedenis van Elia en Eliza; 1 *Kon.* XIII: 1—32; XX: 35—42; verder enkele pericopen, die *uit de overlevering*, hetzij door den verzamelaar, hetzij door een zijner voorgangers zijn opgeteekend (1 *Kon.* III: 4—15; 16—28; IV: 20; V: 1, 4, 5, 6, 9—14; IX: 1—9; X: 1—25; XI: 1—13; 2 *Kon.* XIX: 35—37; XXIII: 16—18). Al het overige is volgens hem uit de drie „boeken," door den verzamelaar genoemd, overgenomen. Daarvan was namelijk 1°. een *uittreksel* voorhanden, waarin telkens naar de grootere werken verwezen werd; dit *uittreksel* (bij Thenius A. II) nam de verzamelaar *in zijn geheel* op, zoodat het als het ware het schema van zijn geschrift vormde. Doch daaraan voegde hij toe 2°. enkele gedeelten van de drie genoemde „boeken," in hunne oorspronkelijke gedaante (A. I), b. v. — want het schijnt onnoodig ze alle te noemen — 1 *Kon.* I: 1—II: 9, 13—46; IV: 1—19 enz.; 2 *Kon.* III: 4—27; IX: 1—X: 27; XI enz. Ook volgens Thenius moet overigens „het boek der geschiedenissen van Salomo," evenals „de boeken der chronieken der koningen van Israël" („van Juda") wèl onderscheiden worden van de rijksjaarboeken door de mazkirîm opgesteld; zij zijn opgesteld *door profeten* (S. IV), met behulp van de rijksjaarboeken van Juda en Israël, maar vooral van aanteekeningen betreffende de werkzaamheid der profeten en hunnen invloed op den gang der gebeurtenissen, welke aanteekeningen voor een deel door die godsmannen zelve, voor een deel door hunne tijdgenooten waren geboekt.

Keil en Thenius beiden dwalen hierin, dat zij den inhoud der drie geschriften, waarover het onderzoek loopt, bepalen, *niet* naar den naam dien zij dragen (n. 5); *ook niet* naar de aanduidingen, in de verwijzingen zelve vervat (n. 7); maar volgens eene hypothese omtrent de betrekking, waarin zij staan zullen tot onze boeken der Koningen. Stond het eenmaal vast, dat deze *geheel* — gelijk Keil meent — of *voor een groot deel* — gelijk Thenius onderstelt — uit die drie geschriften geput waren, ja, dan zouden wij wel moeten aannemen, dat deze zoodanig (profetisch) karakter gehad hadden. Doch dit is volstrekt onbewezen en zelfs onaannemelijk, zoowel wegens *den naam* dier boeken, als wegens hetgeen wij *historisch* deels uit de verwijzingen *weten*, deels uit 1 *Chr.*

XXVII: 24 en de analogie (verg. n. 5) mogen opmaken. — Doch Keil zoowel als Thenius beroept zich tot staving van zijn gevoelen op de boeken der *Chronieken*, vergeleken met die der *Koningen*; zij gaan daarbij uit van de dubbele onderstelling 1°. dat de geschriften, waarnaar de Chroniekschrijver verwijst, zijne hoofdbronnen zijn; 2°. dat deze geschriften identisch zijn met de drie in *Koningen* genoemde „boeken". (Volgens Keil had de Chroniekschrijver tweeërlei soort van geschriften: een boek der koningen van Israël en Juda en *daarnevens* profetische geschriften; volgens Thenius waren deze profetische geschriften bestanddeelen van het boek der koningen van Israël en Juda. Dit verschil (waarover beneden, § 47 n. 7 en 8, nader) doet evenwel hier niet ter zake). Doch indien zelfs de eerste onderstelling waarheid zijn mogt, dan nog zou de tweede niet kunnen aangenomen worden: wie zal zonder bewijs toegeven, dat een boek, welks titel luidt: ספר מלכי ישראל ויהודה (2 *Chr.* XVI: 11; XX: 34 enz.) identisch is met twee andere boeken: *sepher* dibrê hajjamîm *le malkê Israël* (*le malkê Jehuda*) geheeten? Maar — zal men welligt zeggen — *Koningen* en *Chronieken* zijn toch zoo dikwerf gelijkluidend! Zonder twijfel, doch deze overeenkomst kan op vele en velerlei andere wijzen verklaard worden dan door de hypothese, dat beider verzamelaars *onmiddellijk* uit dezelfde bron geput hebben. Verg. verder Bertheau, *die Bücher der Chronik* S. XLI ff., die, hoewel hij mede in de beide boeken: *sepher dibrê hajjamîm le malkê Israël* (*Jehuda*) de hoofdbron van *Koningen* schijnt te zien, toch te regt ontkent, dat zij — tot één boek vereenigd — identisch zouden wezen met *het boek der koningen van I. en J.*, waarop de Chroniekschrijver zich beroept. Zeer juist merkt hij op, dat de beide boeken *dibrê hajjamîm* enz. veeleer met 1 *Chr.* XXVII: 24 moeten vergeleken worden.

10) Door het hier gezegde naderen wij tot Keil en Thenius, vooral tot den laatstgenoemde; wij gaan alleen nog eenige schreden verder en nemen aan, dat niet slechts de levensgeschiedenis van Elia en Eliza, niet slechts de andere in n. 9 genoemde pericopen, maar in het algemeen *de profetische bestanddeelen* van *Koningen* aan andere geschriften ontleend moeten zijn, dan aan die, welker titels de verzamelaar aanvoert. In de hoofdzaak stemt dit geheel overeen met de denkbeelden van Ewald. Verg. *G. d. V. I.* I. 180 ff. Overigens is het uit den aard der zaak zeer moeijelijk te bepalen, welke verhalen, middellijk of onmiddellijk, aan de rijksjaarboeken ontleend zijn. Beneden komen wij op dit punt nog terug.

De boeken der Koningen geven ons alzoo in de verwijzingen, waarvan boven sprake was, slechts zijdelings eenen wenk aangaande de geschriften, die bij hunne zamenstelling gebruikt zijn. Doch uit den inhoud zelven dier boeken blijkt duidelijk, dat *profetische geschiedverhalen* (d.i. berigten, waarin de werkzaamheid der profeten op den voorgrond trad en de gang der feiten uit het profetische oogpunt beschouwd werd) de hoofdbronnen van den verzamelaar geweest zijn. Nu is het zeer onwaarschijnlijk, dat hij — die blijkens 2 *Kon.* XXV: 27—30

eerst na het jaar 561 v. Chr. kan hebben geschreven — de eerste zou geweest zijn, die de losse verhalen tot één geheel verbond; veel waarschijnlijker althans, dat reeds vóór hem de geschiedenis *van het tijdvak der koninklijke regering* profetisch behandeld was. Ten einde hieromtrent zekerheid te erlangen, hebben wij onze aandacht te vestigen op de formule „tot op dezen dag" (§ 39). In sommige plaatsen, waar zij voorkomt, is zij op den leeftijd des verzamelaars niet toepasselijk, moet zij alzoo met vroegere geschiedverhalen, waarin zij voorkwam, door hem zijn overgenomen. Stonden nu de auteurs dezer verhalen, blijkens het gebruik dier formule, op eenigen afstand van de door hen beschreven gebeurtenissen, dan mag reeds op dien grond alléén worden aangenomen, dat zij niet één enkel feit verhaald, maar een korter of langer tijdvak der geschiedenis behandeld hebben [11]).

[11]) Onder de boven (§ 39) genoemde plaatsen zijn sommige geheel ongeschikt, om ons den leeftijd des schrijvers te doen kennen, t. w. 1 *Kon.* IX: 13 (de naam der landstreek *Kabul* bestaat *tot op dezen dag*); 2 *Kon.* XVII: 23, 34, 41 (de Israëlieten gevangen in Assyrië, de Samaritanen vereerders van Jhvh en van de afgoden *tot op dezen dag*); indien de tempel op Gerizim ongeveer gelijktijdig met den ondergang der Perzische monarchie gebouwd is, dan kan men beweren, dat deze gebeurtenis de *terminus ad quem* is, na welken 2 *Kon.* XVII: 34, 41 niet kunnen zijn geschreven, maar hoe lang vóór dien tijd zij geschreven zijn, blijkt op geenerlei wijze. — Belangrijker resultaat leveren ons: 1 *Kon.* VIII: 8 (de draagboomen bevinden zich in de verbondsark *t. o. d. d.*); X: 12 (het almuggimhout niet zóó overvloedig als in Salomo's tijd *t. o. d. d.*); XII: 19 (Israël afvallig van Davids huis *t. o. d. d.*); 2 *Kon.* VIII: 22 (Edom onafhankelijk van Juda *t. o. d. d.*) Al deze plaatsen moeten geschreven zijn vóór den ondergang van het rijk van Juda, vóór de verwoesting van Jeruzalem en den tempel. Staat dit eenmaal vast, dan geldt ditzelfde ook van 1 *Kon.* IX: 21 (de afstammelingen der Kanaänieten enz. dienstpligtig *t. o. d. d.*); 2 *Kon.* XIV: 7 (Sela draagt — zeker onder de bewoners van Judea — den naam *Jokteël t. o. d. d.*); XVI: 6 (de Edomieten wonen te Elath *t. o. d. d.*): *des noods* zouden die plaatsen ook op een later tijdvak kunnen slaan, doch in zich zelf is dit niet waarschijnlijk en vooral niet in verband met de voorafgaande plaatsen. Eindelijk schijnt 2 *Kon.* X: 27 (Samaria's Baäls-tempel een drekhoop *t. o. d. d.*) geschreven te zijn, terwijl Samaria nog bestond, d. i. vóór de wegvoering der tien stammen. Dit kan ons geenszins bevreemden, daar er tusschen Jehu's verheffing en Samaria's val nog een tijdvak van ± 150 jaren verliep. — De gevolgtrekkingen, uit deze plaatsen af te leiden, komen eerst beneden in verband met andere verschijnselen ter sprake (n. 13).

Wordt eenmaal de waarschijnlijkheid van het bestaan eener

zoodanige, oudere koningsgeschiedenis erkend, dan doet zich de vraag voor, of de verzamelaar van *Koningen* dat oudere werk in zijn geheel opnam, misschien ook aanvulde, dan wel verkortte, met of zonder toevoeging van berigten, uit andere bronnen geput? Verder kan men vragen, of de verwijzingen naar „het boek der geschiedenissen van Salomo" en naar „het boek der chronieken der koningen van Israël" („van Juda") van de hand des laatsten verzamelaars zijn, of van een zijner profetische voorgangers? Een volledig en geheel zeker antwoord op deze vragen laat zich niet geven. Nogtans mag als waarschijnlijk worden aangenomen, dat de verzamelaar onzer boeken bij hunne zamenstelling ten grondslag legde een profetisch boek der koningen, zeker niet vóór de tweede helft van Josia's regering, misschien eerst na den dood van Jojakim geschreven, waarin de verwijzingen reeds voorkwamen; dat hij daarin ter geschikter plaatse losse, meestal profetische verhalen invoegde; dat hij het voortzette tot op zijn eigen leeftijd en (§ 41) daarin opmerkingen en beschouwingen van zijn eigene hand invlocht.

Deze voorstelling van het ontstaan onzer boeken steunt op de navolgende opmerkingen:

1°. sommige, meest profetische verhalen doen zich allezins voor als los ingevoegd en komen evenmin, wat den inhoud betreft, met het voorafgaande en volgende overeen, als zij daarmede, wat den vorm aangaat, tot één geheel versmolten zijn [12]);

2°. sommige der plaatsen, waar de formule „tot op dezen dag" blijkbaar betrekking heeft op een tijdstip vóór de Babylonische ballingschap, vertoonen zekere onderlinge overeenkomst, die het vermoeden wettigt, dat zij deelen zijn van één geheel d. i. van een ouder profetisch boek der Koningen;

3°. diezelfde plaatsen hangen wederom zóó blijkbaar met de boven besproken verwijzigingen zamen, dat wij niet aarzelen deze als bestanddeelen van hetzelfde profetische geschrift aan te merken [13]);

4°. in dat onderstelde profetische boek der Koningen zijn zeer zeker oude, hier en daar zelfs gelijktijdige berigten opgenomen [14]), doch vooral wegens de wijze, waarop het de koningen van Israël en Juda beoordeelt, kan het niet vóór de

invoering der Deuteronomische wetgeving, in Josia's 18de jaar, geschreven zijn, terwijl de mogelijkheid bestaat, dat het nog later, b. v. na den dood van Jojakim, hoewel altijd vóór de Babylonische ballingschap, is zamengesteld [15]);

5⁰. de opmerkingen en oordeelvellingen van den laatsten verzamelaar, hoezeer evenzeer in profetischen geest als die van den schrijver, dien hij hoofdzakelijk volgde, laten zich toch somtijds, hier en daar zelfs zeer duidelijk, daarvan onderscheiden; hetgeen wederom allezins strekt tot bevestiging van de hypothese, dat minstens twee achtereenvolgende profetische schrijvers de koningsgeschiedenis behandeld hebben [16]);

6⁰. de geschiedenis der laatste koningen van Juda, Joahaz, Jojakim, Jojachin, Zedekia (2 *Kon.* XXIII: 27 verv.) is geheel in denzelfden trant bewerkt, als die der vorige; wij moeten dus wel onderstellen, dat òf de laatste Redactor, òf een zijner tijdgenooten den draad der geschiedenis — misschien eerst bij de regering van Jojachin — opgevat en, geheel in den trant van zijn voorganger, voortgesponnen heeft [17]).

[12]) Verg. § 39 n. 2 en 4. Inzonderheid geldt dit van Elia's en Eliza's levensgeschiedenis. Zij is, gelijk Thenius aantoont, niet van ééne hand. Hij onderscheidt 1⁰. de eigenlijke levensgeschiedenis van Elia (1 *Kon.* XVII—XIX; XXI; 2 *Kon.* II: 1—18); 2⁰. een later toevoegsel tot die geschiedenis (2 *Kon.* I: 2—17); 3⁰. eene geschiedenis van Eliza (2 *Kon.* V; VI: 8—VII: 20; VIII: 7—15); 4⁰. bijdragen tot Eliza's levensgeschiedenis van eene andere hand (2 *Kon.* II: 19—25; IV; VI: 1—7; VIII: 1—6). — Al die stukken, die, hoezeer van verschillenden oorsprong, toch ten tijde van den verzamelaar reeds tot één geheel kunnen zijn verbonden geweest, doen zich duidelijk voor als ingevoegd in het geschiedverhaal 1⁰. wegens de losse verbinding van 1 *Kon.* XVII: 1 met H. XVI; van H. XXI met H. XX, dat onmiddellijk bij H. XXII behoort en daarvan thans door H. XXI gescheiden wordt; wegens 2 *Kon.* I: 1, waar melding gemaakt wordt van Moabs afval, doch daarna H. I: 2—17a; en II worden ingevoegd, terwijl Moabs afval eerst weder H. III: 4 verv. ter sprake komt. Blijkbaar had hier de verzamelaar een geschrift voor zich, waarin de geschiedenis van Ahazia zeer kort afgehandeld en ook Moabs afval met een woord vermeld werd, omdat de Schrijver aanstonds, na de vermelding van Ahazia's dood (H. I: 17b, 18) en Jorams troonsbeklimming (H. III: 1—3) daarop wenschte terug te komen; door de invoeging der verschillende profetische verhalen neemt nu 2 *Kon.* I: 1 eene zeer vreemde plaats in. Nog merke men op, dat 2 *Kon.* IV: 1—VIII: 15 kunnen worden weggenomen, zonder dat de draad der geschiedenis wordt afgebroken. Waar de schrijver van Eliza's levensgeschiedenis met de politieke gebeurtenissen in aanraking komt, daar laat hij zich zeer onbepaald uit: de *naam* van den koning van Israël (2 *Kon.*

IV: 13; V, 5—8; VI: 9—12, 21, 26, 28; VII: 2, 6, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18; VIII: 3—6) wordt geene enkele maal genoemd, hetgeen te meer bevreemding wekt, daar de profeet niet minder dan *vier* Israëlietische koningen (Joram, Jehu, Joahaz en Joas; verg. 2 *Kon.* XIII: 14 verv.) moet gekend hebben. Het is dan ook geenszins vreemd, dat b. v. Ewald 2 *Kon.* V en VI: 8—23 onder de regering van Joahaz plaatst, Thenius daarentegen (evenals H. VI: 24—VII: 20, vooral wegens H. VI: 32) onder die van Joram. Geene poging wordt aangewend om de betrekking tusschen Israël en Syrië — die b. v. H. V: 5 verv. eene geheel andere is dan H. VI: 8 verv. — in hare wijzigingen te verklaren. Bij deze bewijzen, die vooral den vorm der profetische verhalen over Elia en Eliza betreffen, komt nu 2°. hun inhoud, vergeleken met die der andere berigten. Verg. hetgeen boven reeds over 1 *Kon.* XVIII: 22 (XIX: 10, 14) in verband met XX, XXII: 6 verv.; over 1 *Kon.* XXI: 13, 19 in verband met 2 *Kon.* IX: 26 werd opgemerkt (§ 39 n. 3). Door de onderstelling, dat Elia's levensgeschiedenis later ingevoegd is, verklaren zich deze strijdige plaatsen op zeer natuurlijke en ongezochte wijze. Overigens steunt het gevoelen van Thenius, dat de berigten over Elia en Eliza niet van ééne hand zijn, op goeden grond: de bewijzen, die daarvoor pleiten, kunnen in zijne *Bücher der Könige* (S. 261, 270, 291, 300 *f.* en elders) worden nagelezen. Volgens Thenius zal ook 1 *Kon.* XX: 35—43 eerst door den verzamelaar zijn ingevoegd; zie evenwel Keil *Inl.* § 58 n. 5 (*Einl.* § 57 n. 5); het schijnt mij geenszins onwaarschijnlijk, dat werkelijk deze verzen met vs. 1—34 één geheel uitmaken. — Daarentegen is 1 *Kon.* XIII stellig een door den verzamelaar ingevoegd verhaal; evenzoo 2 *Kon.* XIII: 14—21 (verg. § 39 n. 4). Ook uit de geschiedenis van Salomo (1 *Kon.* I—XI) kunnen enkele stukken zonder schade worden uitgeligt; door de onderstelling van Thenius, dat H. X: 1—25 een door den laatsten verzamelaar ingevoegd stuk is, wordt de herhaalde vermelding van den handel op Ophir voldoende verklaard. Misschien moet op soortgelijke wijze de strijd tusschen 1 *Kon.* V: 27—30; XI: 28 en H. IX: 22 worden weggenomen. Doch er schijnt geen grond te bestaan voor het gevoelen van denzelfden, dat 1 *Kon.* III: 4—28; IV: 20; V: 1, 4—6, 9—14; IX: 1—9; XI: 1—13 eerst door den verzamelaar zijn opgenomen; reeds zijn profetische voorganger kan deze stukken in zijn verhaal hebben ingevlochten.

[13]) De bedoelde plaatsen zijn 2 *Kon.* VIII: 22; XIV: 7; XVI: 6. De pericopen, waartoe deze verzen behooren (2 *Kon.* VIII: 16—24; XIV: 1—22; XVI) — afgezien van de vraag, of daarin welligt het een of ander van den laatsten verzamelaar afkomstig is — gelijken hierin op elkander, dat zij na vermelding van de troonsbeklimming en regeringsjaren van den koning, een oordeel behelzen over zijn persoon uit het theokratische standpunt, eene korte vermelding van de voornaamste gebeurtenissen, onder zijn bestuur voorgevallen, eindelijk eene verwijzing naar „het boek der chr. d. k. van Juda", gevolgd door de vermelding van zijnen opvolger. — Naar datzelfde *schema* nu zijn de berigten omtrent de meeste koningen van Israël en Juda bewerkt, en, waar daarvan wordt afgeweken, bestaat voor die afwijking goede grond (§ 40 n. 1). Men kan zich gemakkelijk daarvan overtuigen door het verband na te gaan, waarin de verwijzingen, in het begin dezer § alle opgenoemd, voorkomen. Ook Thenius

oordeelt, dat al de plaatsen, waarin dat schema zoo duidelijk uitkomt, bijeen behooren en door den laatsten verzamelaar onveranderd zijn opgenomen (boven n. 9). Zijn gevoelen verschilt in twee punten van het hier voorgedragene: 1°. houdt hij die plaatsen voor een uittreksel uit de twee boeken der chr. d. k. v. Israël (v. Juda) — hetgeen, gelijk ons bleek, zònder genoegzamen grond gesteld wordt; 2°. is hij van oordeel, dat de meer uitvoerige berigten omtrent de regering der onderscheidene koningen, b. v., in de boven aangehaalde hoofdstukken, 2 *Kon.* XIV: 8—14, 17; XVI: 5—18, wèl aan de beide „boeken der chronieken enz." ontleend, maar eerst door den laatsten verzamelaar met het uittreksel tot één geheel verbonden zijn. Indien nu in de meer uitvoerige berigten dezelfde bijzonderheden voorkwamen als in het (onderstelde) uittreksel, dan ware dit een afdoend bewijs voor het gevoelen, dat eerst eene latere hand beide vereenigd heeft. Doch dit is, noch 2 *Kon.* XIV en XVI, noch ook elders het geval. (Men verg. de plaatsen, door Thenius S. V en VI opgesomd). De zelfstandigheid van het uittreksel kan dus uit zijn inhoud niet worden afgeleid en is daarbij op zich zelve zeer onwaarschijnlijk. Welk denkbeeld zal men zich vormen van een geschrift, waarin b. v. de geschiedenis van het rijk Juda, van Hizkia af, vervat was in de weinige verzen 2 *Kon.* XVIII: 1—12; XX: 20, 21; XXI: 1—9; 16—26; XXII: 1, 2; XXIII: 23 (? misschien 24) — XXIV: 17? Is het denkbaar, dat van Sanheribs inval in dat geschrift volstrekt geen melding zal zijn gemaakt dan, geheel van ter zijde (H. XVIII: 7b), in de woorden: „en hij kwam in opstand tegen den koning van Assyrië en diende hem niet"? dat daarentegen, bij zoo groote beknoptheid, in H. XVIII: 9—11 (12) nog eens zal zijn herhaald wat reeds vroeger (H. XVII: 1—6) was medegedeeld? dat de geheele regering van Josia in 9 verzen zal zijn afgehandeld, waarin (H. XXIII: 24) slechts even, als van ter zijde, op Hilkia's wetboek gezinspeeld wordt? Is het niet veeleer blijkbaar, dat H. XXIII: 24 altijd heeft zamengehangen met H. XXII: 3 verv.? Dergelijke bezwaren laten zich tegen elk deel der hypothese van Thenius inbrengen. Zijne positieve bewijzen voor de zelfstandigheid van het uittreksel (S. V) zijn onvoldoende, gelijk hier slechts met een enkel woord kan worden aangeduid: 1°. de herhalingen (2 *Kon.* IX: 14; XIV: 15, 16) kwamen boven reeds ter sprake (§ 39 n. 1, 3); 2°. de parallele plaatsen 2 *Chr.* I: 14—17; IX: 25—28 (= 1 *Kon.* X: 26—29); 2 *Chr.* XII: 14 (1 *Kon.* XIV: 22); XXVIII: 2b, 3a (2 *Kon.* XVI: 3); XX: 35—37 (1 *Kon.* XXII: 50); 2 *Chr.* XXV: 12 vv. (2 *Kon.* XIV: 7, 15, 16) kunnen welligt bewijzen — wat wij thans niet te onderzoeken hebben — dat de Chroniekschrijver de berigten, in *Koningen* opgenomen, in een ander verband las, dan waarin wij ze thans vinden, doch voor de zelfstandigheid van het „uittreksel" pleiten zij geenszins; 3°. de afwijkingen der LXX in de vertaling van 1 *Kon.* XVI: 28; 2 *Kon.* I: 18 zullen, volgens Thenius, bewijzen, dat de vertaler het „uittreksel" nog voor zich had en zich somtijds nader daaraan aansloot dan de Redactor van *Koningen*. Doch, naar het mij voorkomt, is Thenius hier door zijne groote ingenomenheid met de LXX op een dwaalspoor geleid: niets schijnt mij duidelijker, dan dat de vertaler door het toevoegsel bij 2 *Kon.* I: 18 (dat ten deele met III: 1—3 gelijkluidend is) eene poging heeft aangewend, om den strijd tusschen 2 *Kon.* I: 17b (Joram wordt koning in het 2de jaar van Joram b. Josaphat) en

III: 1 (Joram koning in het 18de jaar van Josaphat) uit den weg te ruimen: althans hij laat 2 *Kon.* I: 17b weg, hetgeen Thenius volstrekt niet schijnt in aanmerking te nemen. Iets dergelijks schijnt ook in de vertaling van 1 *Kon.* XVI: 28, 29 beoogd te zijn; het berigt der LXX, dat Josaphat koning geworden is in Omri's elfde jaar en Achab in Josaphats tweede jaar, is blijkbaar eene poging om de chronologie, die bij eene verkeerde opvatting van vs. 23 werkelijk geheel verward scheen, in orde te brengen; de verplaatsing van 1 *Kon.* XXII: 41 verv. tusschen 1 *Kon.* XVI: 28 en 29 was daarvan het natuurlijke gevolg, want was Achab koning geworden in Josaphats 2de jaar, dan moest de troonsbeklimming van den laatstgenoemde vóór die van Achab vermeld worden. Hoe Thenius dit heeft kunnen voorbijzien, zou onverklaarbaar zijn, indien zijne voorliefde voor de LXX — die zeker haar betrekkelijk regt heeft — het niet ophelderde. — Ons resultaat is alzoo: het afzonderlijk bestaan van een uittreksel uit eene (ook volgens Thenius in profetischen geest geschreven) geschiedenis der koningen is onbewijsbaar en hoogst onwaarschijnlijk; er bestaat dus geen grond om te onderstellen, dat de meer uitvoerige verhalen, die hij als A. I aanduidt, eerst door den verzamelaar met A. II (d. i. het uittreksel) verbonden zijn; de bewijzen, die Thenius bewogen hebben om A. I en A. II beiden tot hetzelfde oorspronkelijke geschrift terug te brengen — waarvan A. I een *gedeelte*, A. II een *uittreksel* wezen zou — moeten er dus veeleer toe leiden, om *beiden als deelen van één en hetzelfde* (profetische) *boek der koningsgeschiedenis aan te merken.*

Er blijft nu nog slechts ééne vraag ter beantwoording over: was dat boek der koningsgeschiedenis één geheel, of bestond het uit twee deelen, waarvan het ééne de koningen van Israël, het andere de koningen van Juda behandelde? Tot de hoofdzaak doet dit verschil weinig af, daar beide de deelen toch, gelijk straks blijken zal, in één geest en ook wel terzelfder tijd geschreven, hoogst waarschijnlijk zelfs van ééne hand zijn — waarom wij ze dan ook eenvoudig als één werk beschouwen en ook alzoo noemen zullen. Vóór de hypothese, dat werkelijk twee afzonderlijke deelen voorhanden zijn geweest, pleiten de boven (§ 39 n. 1 en 3) besproken *herhalingen* en *strijdige opgaven van regeringsjaren.* Zij verklaren zich zeer gereedelijk, wanneer wij aannemen, dat de geschiedenis van elk der beide rijken afzonderlijk behandeld werd en wel volgens de voorhanden bronnen. Wanneer wij daarentegen stellen, dat dezelfde auteur aanstonds één geheel zamenstelde uit de geschreven berigten over de geschiedenis der twee rijken, dan blijft het bevreemdend, dat hij sommige zaken tweemalen vermeldde, en vooral, dat hij geene poging aanwendde om den strijd tusschen zijne oorkonden te vereffenen. Heeft eerst de verzamelaar van de profetische geschiedenis der koningen van Israël en van die der koningen van Juda één boek gemaakt, dan is het volstrekt niet vreemd, dat hij beider opgaven onveranderd liet, zelfs dáár, waar zij met elkander streden: integendeel is dit geheel in overeenstemming met de gewoonte der Hebreeuwsche, of liever, in het algemeen, der Semietische geschiedschrijvers.

14) Als voorbeelden noem ik 1 *Kon.* I, II (welke beide hoofdstukken echter, vooral II: 1 verv., eene omwerking ondergaan hebben); IV: 2—19; VI, VII (doch wederom omgewerkt); 2 *Kon.* IX: 1—X: 27 (verg. boven n. 11); XI; eindelijk H. XVIII: 13—XX: 19. Dit uitvoerige berigt omtrent Sanheribs

inval, Jeruzalems verlossing, Hizkia's ziekte en genezing en het gezantschap van Merodach Baladan komt nog eenmaal in het O. T. voor, t. w. *Jes.* XXXVI—XXXIX. Vrij algemeen wordt thans erkend (verg. Keil, *Inl.* § 71 [*Einl.* § 70]), dat *Jes.* XXXVI verv. evenmin aan 2 *Kon.* kan ontleend zijn, als 2 *Kon.* XVIII: 13—XX: 19 aan *Jes.* l. l. Reeds de eenvoudige opmerking, dat 2 *Kon.* XVIII: 14—16 in *Jes.* XXXVI ontbreekt, even als omgekeerd *Jes.* XXXVIII: 9—20 (Hizkia's danklied) in 2 *Kon.* XX, is voldoende om dit te staven. Eene naauwkeurige vergelijking der beide teksten maakt het zoo goed als zeker, dat aan beiden één en hetzelfde verhaal ten grondslag ligt, hetwelk de schrijver in 2 *Kon.* vrij naauwkeurig op den voet volgde, hoewel hij Hizkia's danklied niet opnam, terwijl de auteur van *Jes.* XXXVI—XXXIX zich meer vrijheid veroorloofde en inzonderheid in H. XXXVIII (zie vs. 7, 8, 21, 22) — op zeer ongeschikte wijze — van het origineel afweek. Tot dus verre zijn de latere onderzoekers vrij eenstemmig. Doch wanneer nu Keil (t. a. p.) verder beweert, dat èn het origineel der beide verhalen èn de verkorte bewerking in *Jes.* XXXVI—XXXIX van Jesaja's eigene hand is, dan moeten wij zeer stellig van hem verschillen. Wat *Jes.* XXXVI—XXXIX betreft zie men beneden Hoofdstuk X. Doch reeds het origineel kan niet van Jesaja's hand geweest zijn, want 1°. voortdurend wordt van hem in den 3den persoon gesproken, als van Jesaja b. Amoz, *den profeet*; ook waar zijne profetiën worden medegedeeld, blijft die objectieve vorm bewaard; 2°. noch H. XXXVII: 36—38 (2 *Kon.* XIX: 35—37), noch H. XXXVIII: 1—8, 21, 22 (2 *Kon.* XX: 1—11) kunnen door een tijdgenoot en ooggetuige geschreven zijn; in dat geval zouden die berigten minder onbepaald en onduidelijk zijn, en zouden wij thans zeker weten, waar en hoe Sanheribs leger vernietigd werd, en waarin het teeken, door Hizkia verlangd en hem gegeven, bestond. Het onloochenbare feit, dat over die twee gebeurtenissen tot heden toe, ook onder overigens gelijkgezinde uitleggers groot verschil van gevoelen heerscht, is het beste bewijs dat wij aangaande geen van beiden door een ooggetuige onderrigt zijn; 3°. het is minstens onbewijsbaar, dat Jesaja (die in Hizkia's 14de jaar reeds 46 jaren als profeet werkzaam geweest was) den dood van Sanherib nog beleefd heeft (2 *Kon.* XIX: 37; *Jes.* XXXVII: 38). — Naardien evenwel 2 *Kon.* XVIII: 13 verv. en *Jes.* XXXVI—XXXIX zich voordoen als een naauwkeurig verhaal van een wèl onderrigt schrijver, zoo hebben wij het met Hitzig (*der Profet Jesaja* S. 409 ff.) en Ewald (*G. d. V. I.* I: 184; III: 637 ff.) daarvoor te houden, dat de auteur onder Manasse leefde en misschien wel een leerling van Jesaja was (verg. de *echte* profetie 2 *Kon.* XIX: 20 verv. *Jes.* XXXVII: 22—35). Dit bijna gelijktijdige verhaal nu werd door den auteur van het profetische boek der koningen, waarschijnlijk nagenoeg in zijne oorspronkelijke gedaante, in zijn geschrift opgenomen. Alleen zou ik twijfelen, of hij H. XVIII: 14—16 niet aan een ander geschrift moet hebben ontleend? Gewoonlijk neemt men aan, dat deze drie verzen, als voor Hizkia weinig eervol, door den redactor van *Jes.* XXXVI zijn weggelaten uit het origineel, waarin zij voorkwamen; men beroept zich daarbij op *Jes.* XXXVII: 8 (2 *Kon.* XIX: 8), waar de inhoud van 2 *Kon.* XVIII: 14—16 ondersteld wordt. Doch het is opmerkelijk, dat in de bedoelde drie verzen niet minder dan vijf malen de naam des konings in den verkorten vorm חִזְקִיָּה voorkomt, terwijl hij niet alleen

van vs. 1—12, maar ook in vs. 13 (= *Jes.* XXXVI: 1) en verder doorloopend in het geheele verhaal, dat de beide boeken gemeen hebben, genoemd wordt חִזְקִיָּהוּ. Van waar dit opmerkelijke verschil, indien niet uit het gebruik eener andere bron? Misschien heeft de auteur van het profetische boek der Koningen, juist omdat in het vervolg van Lachis gesproken werd (2 *Kon.* XIX: 8), dit van elders ontleend berigt in het hoofdzakelijk door hem gevolgde verhaal ingelascht. Zoo verklaart het zich tegelijk, waarom in het vervolg nergens gedoeld wordt op de schandelijke trouweloosheid van Sanherib, die, na eene zware oorlogschatting te hebben aangenomen, niettemin de overgave van Jeruzalem en de geheele onderwerping van Hizkia bleef eischen. Of uit het gebruik van den naam חִזְקִיָּה de latere oorsprong van de ingelaschte drie verzen blijkt, en mitsdien ook de geloofwaardigheid van het daarin vervatte berigt twijfelachtig is, durf ik niet beslissen.

[15]) Wij gaan hier uit van hetgeen boven (§ 19—21) over den ouderdom en de invoering der Deuteronomische wetgeving gezegd is. Het is namelijk zeer in het oog vallend, dat de auteur van het profetische boek der Koningen de personen en gebeurtenissen — overal, waar hij zelf spreekt — beoordeelt van het Deuteronomische standpunt. Men zie, wat de koningen van Juda met inbegrip van Salomo betreft, de afkeuring van de dienst op de hoogten, 1 *Kon.* III: 2, 3; XIV: 23; XV: 14; 2 *Kon.* XII: 3; XIV: 4; XV: 4, 35; XVI: 4, en, in verband daarmede, den lof aan Hizkia toegekend wegens hare afschaffing, 2 *Kon.* XVIII: 3 verv.; de uitvoerigheid, waarmede Josia's hervorming geschetst wordt (2 *Kon.* XXII, XXIII); de berisping van Manasse (2 *Kon.* XXI: 3) wegens het herstel der hoogten. Van dit standpunt worden ook de koningen van Israël beoordeeld; van allen heet het, dat „zij deden wat kwaad was in de oogen van Jhvh" (1 *Kon.* XV: 26, 34; XVI: 25, 30 enz.), terwijl zelfs aan de beteren onder hen, b. v. aan Jehu, die de Baälsdienst uitroeide, verweten wordt, dat hij volhardde in „de zonde van Jerobeam b. Nebat, waarmede hij Israël had doen zondigen" (2 *Kon.* X: 28, 29; zie verder 1 *Kon.* XV: 26, 34; XVI: 26, 31; XXII: 53; 2 *Kon.* III: 3; XIII: 2, 11; XIV: 24; XV: 9, 18, 24, 28). Door al deze plaatsen wordt de *terminus a quo* (Josia's 18de jaar) duidelijk genoeg bepaald; zij bewijzen tevens, dat de schrijver der geschiedenis van het rijk der tien stammen geheel op Judaïsch standpunt staat, want alleen van dit standpunt is eene zoo gelijkmatige en ten deele eenzijdige beoordeeling der koningen van Israël denkbaar. Eigenlijk heerscht dan ook ten aanzien van dezen *terminus a quo* geen verschil van gevoelen, doch de meeste schrijvers zien in de boven opgesomde opmerkingen over de hoogten, over de zonde van Jerobeam enz. eerst de hand van den laatsten Redactor. Doch eene aandachtige lezing van 2 *Kon.* VIII: 16—24; XIV: 1—22; XVI (de drie in n. 13 behandelde pericopen) leidt tot de overtuiging, dat het onmogelijk is, daaruit de opmerkingen over het karakter der koningen en hunne verhouding tot de tempeldienst en Jhvh-vereering weg te nemen en die aan een ander auteur toe te kennen, dan 2 *Kon.* VIII: 22; XIV: 7; XVI: 6, waar de formule „tot op dezen dag" op den tijd vóór de ballingschap betrekking heeft. Wilde men dit doen, dan zou het moeten geschieden op de wijze, door Ewald (*G. d. V. I.* I: 211, 222) voorgeslagen. Hij neemt evenzeer een „profetisch boek der koningsgeschiedenis" aan, dat in de 2de helft van Josia's regering werd geschreven, doch onderstelt, dat de

verzamelaar van onze boeken der Koningen het *zeer sterk verkort heeft*: bij deze voorstelling verklaart het zich, hoe plaatsen als 2 *Kon.* VIII: 22; XIV: 7; XVI: 6 bij de laatste redactie *konden blijven staan*, terwijl toch het raam, waarin zij gevat zijn, van later tijd is. Doch hoewel ik gaarne erken, dat de zaak zich zoo *kan* hebben toegedragen, als Ewald beweert, toch geef ik aan het gevoelen, boven voorgedragen, de voorkeur, en wel 1°, omdat het bestaan van een zoo uitvoerig profetisch boek der koningen, hoezeer mogelijk, toch onbewijsbaar is en dus zonder noodzaak aangenomen wordt; 2°. omdat volgens Ewald zelven (I: 222) het gebruik der *dibrê hajjamîm* en van het daaruit zamengestelde dubbele *sepher dibrê hajjamîm* (*le malkê Israël* en *le malkê Jehuda*), waarschijnlijker is bij een schrijver vóór de ballingschap, dan bij een auteur, die na 561 v. Chr. schreef; daarom is dan ook Ewald geneigd om de verwijzingen naar die twee „boeken" toe te schrijven aan den auteur, die na Josia's 18de jaar geschreven heeft; doch deze verwijzingen hangen wederom zóó blijkbaar zamen met de oordeelvellingen over de koningen (men verg. de plaatsen in het begin dezer § genoemd) en kunnen daarvan zóó moeijelijk worden losgemaakt, dat ik juist omdat Ewald mij toeschijnt, ten aanzien der *dibrê hajjamîm* goed gezien te hebben, ten opzigte der Deuteronomische beschouwingen over de godsdienstige rigting der koningen van hem verschil. Verg. overigens Thenius (S. IV f. VIII), wiens „uittreksel" (zie n. 13), na Jojakims dood geschreven, de bovengenoemde oordeelvellingen reeds zal bevat hebben, met wien ik dus *in zooverre* mij geheel vereenig.

16) Met Thenius (S. VIII, IX) houd ik het daarvoor, dat niet alleen 2 *Kon.* XVII: 7—23, 34—41 van de hand des laatsten verzamelaars zijn, maar ook een aantal andere opmerkingen, waaronder vooral de volgende duidelijk in een reeds profetisch gekleurd verhaal zijn ingevlochten: 1 *Kon.* XI: 39; XIII: 33, 34 (bestemd om het ingevoegde stuk H. XIII: 1—32 met het vervolg van het verhaal te verbinden); XV: 4, 5 (blijkbaar ingevoegd; vooral de vermelding van Davids zonde tegen Uria kan dit bewijzen, terwijl de breede schrijftrant den auteur van 2 *Kon.* XVII: 7—23; 34—41 openbaar maakt); XVI: 7 (overtollige opmerking na vs. 1—4, waarschijnlijk dus van eene andere hand dan vs. 1—6); XVI: 12, 13 (overtollig na vs. 11); XXI: 25, 26 (vreemd invoegsel tusschen vs. 24, het slot van Elia's rede, en vs. 27, de vermelding van den indruk, daardoor op Achab gemaakt; overigens bewijst dit voorbeeld, dat de verzamelaar ook de levensgeschiedenis van Elia, van elders door hem overgenomen, niet geheel onveranderd liet); 2 *Kon.* XIII: 4b—6 (van וַיִּשְׁמַע af; verg. Thenius S. 336), 23 (t. a. p. S. 339); XIV: 6 (verwijzing naar *Deut.* XXIV: 16; zij *kan* ook reeds door den vroegeren profetischen bewerker zijn geschreven); XXI: 7b, 8 (blijkbaar eene uitweiding, waartoe de ontheiliging van den tempel den verzamelaar aanleiding geeft); XXIII: 26, 27; XXIV: 3, 4 (beide plaatsen geschreven van het exilische standpunt).

17) Vroeger werd reeds opgemerkt (n. 1), dat de verwijzing naar „het boek der chronieken der koningen van Juda" bij Jojakim (2 *Kon.* XXIV: 5) nog voorkomt, maar bij zijnen voorganger Joahaz en bij zijne opvolgers Jojachin en Zedekia ontbreekt. Indien wij aannemen, dat de auteur van het profetische boek der koningen onder Zedekia leefde, dan zou alleen de geschiedenis van dezen, met haar vervolg (2 *Kon.* XXIV: 18—XXV: 30), niet van zijne hand

kunnen zijn. Inderdaad schijnt dit niet onwaarschijnlijk, hoewel wij hier niets durven beslissen. — Nu vertoont 2 *Kon.* XXIV: 18 groote overeenkomst met hetgeen de verzamelaar uit het profetische boek der koningen overnam, hetwelk alzoo moet zijn voortgezet in denzelfden trant, waarin het geschreven was. Op het algemeene oordeel over Zedekia — dat *voor een tijdgenoot* veel *te algemeen* luidt, want uit Jeremia's profetiën weten wij, dat Zedekia veeleer zwak dan verdorven was, maar zeer wel 50 jaren na dien koning kan zijn neêrgeschreven — volgt eene opmerking (2 *Kon.* XXIV: 20), geheel in den trant van H. XXIII: 26, 27; XXIV: 3, 4, die ons alzoo in de ballingschap verplaatst. Doch reeds deze drie verzen en evenzoo H. XXV: 1—21, 27—30 zijn grootendeels gelijkluidend met *Jer.* LII: 1—27, 31—34 (verg. ook XXXIX: 1 vv.); terwijl 2 *Kon.* XXV: 22—26 in een kort bestek zamenvatten wat *Jer.* XL: 7—XLIII: 7 zeer uitvoerig, in verband ook met Jeremia's eigene werkzaamheid, wordt verhaald. Nu hebben Thenius (S. 452 ff.) en Hitzig (*Jeremia* S 416 ff.) aangetoond, dat de tekst in *Jer.* LII veel zuiverder is dan in 2 *Kon.* XXV, en dat alzoo aan ontleening uit 2 *Kon.* niet kan gedacht worden. Men moet dus aannemen, òf dat 2 *Kon.* XXV ontleend is aan *Jer.* LII (gelijk vs. 22—26 aan *Jer.* XL—XLIII), òf dat in beide hoofdstukken hetgeen zij gemeen hebben overgenomen is uit eene derde oorkonde, die door den verzamelaar van Jeremia's profetiën op den voet gevolgd, door den Redactor van *Koningen* verkort wordt. Dit laatste gevoelen — ook door Thenius en Hitzig omhelsd — schijnt de voorkeur te verdienen en leidt ons, in verband met het voorafgaand onderzoek, tot het volgend resultaat: de auteur van het profetische boek der Koningen sloot zijn werk met de vermelding van Jojakims (volgens anderen: van Josia's) dood; een Israëliet, in de ballingschap levende, zette zijn verhaal voort in denzelfden trant en wèl tot het jaar 561 v. Chr., vermoedelijk tot zijn eigen leeftijd; deze voortzetting werd door den verzamelaar van Jeremia's profetiën (in H. XXXIX en LII; ook in H. XL—XLIII?) gebruikt en slechts hier en daar veranderd; terwijl de Redactor van *Koningen* haar ook volgde, maar tevens eenigzins verkortte; vooral — indien ook aan *Jer.* XL—XLIII die voortzetting ten grondslag ligt — in H. XXV: 22—26. De verzen *Jer.* LII: 28—30, die 2 *Kon.* XXV ontbreken, werden door den verzamelaar van het boek *Jeremia* aan eene andere oorkonde ontleend, gelijk blijkt uit de afwijkende telling van Nebucadnezars regeringsjaren. Het ware zeker veel eenvoudiger, de voortzetting van het profetische boek der Koningen aan den Redactor van onze kanonieke boeken toe te schrijven, doch de betrekking tusschen *Jer.* LII en 2 *Kon.* XXV verzet zich hiertegen. — Niets verhindert ons evenwel aan te nemen, dat de verzamelaar van *Koningen* en de continuator van de onder Zedekia (of, volgens anderen, onder Jojakim) geschreven koningsgeschiedenis nagenoeg tijdgenooten geweest zijn, hoewel de laatstgenoemde in Egypte kan geleefd hebben, terwijl de eerste zeker tot de ballingen in Babylonië moet behoord hebben (§ 41).

§ 41. *Leeftijd, woonplaats, standpunt en plan van den verzamelaar van de boeken der Koningen.*

Gelijk boven reeds werd opgemerkt, blijkt uit 2 *Kon.* XXV: 27—30, dat de boeken der Koningen niet vóór het 37ste jaar

na de wegvoering van Jojachin (d. i. 561 v. Chr.) kunnen zijn verzameld. De naauwkeurigheid van dit berigt doet ons vermoeden, dat het door een tijdgenoot werd opgesteld [1]). Doch ook de verzamelaar zelf van de boeken der Koningen, indien hij van den schrijver, die t. a. p. spreekt, moet onderscheiden worden, kan toch niet veel later geleefd hebben, daar hij niet toont van den terugkeer der ballingen naar Judea eenige kennis te dragen [2]).

De waarschijnlijkheid pleit allezins voor het gevoelen, dat de verzamelaar onzer boeken niet tot de Egyptische, maar tot de Babylonische ballingen behoorde. Onwillekeurig wijst hij dit zelf aan, door (1 *Kon.* V: 4 [IV: 24]) Kanaän aan te duiden als gelegen „aan de overzijde van de rivier" (de Euphraat) [3]). Hiermede, even als met hetgeen boven over zijn leeftijd gezegd werd, is de meening dat hij geen ander is dan de profeet Jeremia [4]), geheel onvereenigbaar: alleen moet worden erkend, dat hij, even als zijn onmiddellijke voorganger, een geestverwant is van Jeremia en diens schriften kent en navolgt [5]).

[1]) Men lette op de naauwkeurigheid, waarmede t. a. p. niet alleen het jaar, maar ook de maand en de dag genoemd worden, waarop de verheffing van Jojachin plaats had. Aan den éénen kant blijkt daaruit, hoe groot gewigt de Schrijver aan die gebeurtenis hechtte, maar ook aan de andere zijde, dat hij zeer goed onderrigt was.

[2]) De eenige plaats, waarin men eene zinspeling op den terugkeer uit de ballingschap zou kunnen opmerken, is 1 *Kon.* VIII: 46—51. Doch er is hier eigenlijk alleen sprake van enkele krijgsgevangenen, door den overwinnaar naar zijn land medegevoerd, niet van eene ballingschap van geheel Israël, terwijl in elk geval hier nog slechts de wensch wordt uitgesproken, dat de zoodanigen hun vaderland zouden weêrzien. Het geheele gebed van Salomo, al kan het niet als volkomen authentisch worden aangemerkt, onderstelt toch blijkbaar het bestaan van den tempel. — Kenmerkend voor den lateren oorsprong van de boeken der Chronieken, vergeleken met die der Koningen, is 2 *Chr.* XXXVI: 22, 23, waar de vergunning tot terugkeer, door Cyrus verleend, althans met een woord vermeld wordt.

[3]) Men vertale: *over de geheele overzijde der rivier; over al de koningen aan gene zijde der rivier.* Keil (*Könige* S. 56 f.) neemt aan, dat de schrijver hier spreekt van een ideëel standpunt en den omvang van Salomo's rijk bepaalt „nach dem Mittelpunkt des Chaldaïschen Reichs." Doch hoe zou een Israëlietisch schrijver zich op een dergelijk standpunt hebben kunnen plaatsen, indien hij er niet werkelijk op stond, d. i. in Babylonië leefde? Het blijft overigens zeer opmerkelijk, dat dit de eenige plaats is, die des schrijvers woonplaats verraadt. Het gebruik van woorden als פֶּחָה (1 *Kon.* X: 15; XX: 24; 2 *Kon.*

XVIII: 24) en מְדִינָה (1 *Kon.* XX: 14, 15, 17; 2 *Kon.* XX: 19) laat zich ook vóór de ballingschap zeer wel verklaren en kan in geen geval als een bewijs van het ontstaan onzer boeken in Babylonië gelden.

[4]) Voorgestaan door vele Joodsche en Christelijke geleerden van vroegeren tijd, en laatstelijk nog door Hävernick (*Einl.* II. 1 S. 171 ff.) en C. H. Graf (*de librorum Samuelis et Regum compositione* cet. p. 63 sqq.). Dat men zich voor deze meening ten onregte beroept op *Jer.* LII, verg. met 2 *Kon.* XXV, blijkt uit § 40 n. 17.

[5]) Zie eene opsomming der gelijkluidende plaatsen uit *Koningen* en Jeremia bij Graf (l. l. p. 64) en bij A. Kueper (*Jeremias libr. sacr. interpres atque vindex* p. 55—58), die evenwel de betrekking in zooverre omkeert, dat hij Jeremia laat gebruik maken van oudere profetische stukken (waartoe hij zelfs 2 *Kon.* XVII: 13—23 brengt!), in *Koningen* opgenomen. Bijzonder opmerkelijk zijn de parallele plaatsen: 2 *Kon.* XVI: 4; XVII: 10 verg. met *Jer.* II: 20 III: 6, 13 enz.; verg. *Deut.* XII: 2, ook door Jeremia nagevolgd, maar 2 *Kon.* XVII: 10 juist zoo gewijzigd, als *Jer.* II: 20); 2 *Kon.* XVII: 15 met *Jer.* II: 5; 2 *Kon.* XVII: 14, 20 met *Jer.* VII: 26, 15; 2 *Kon.* XXI: 12 met *Jer.* XIX: 13 enz. Ook in de waardering der Levieten en der Davidische familie bestaat overeenkomst tusschen Jeremia en *Koningen.*

Het standpunt van den verzamelaar werd boven (§ 39) aangeduid als *het profetische.* Nader wordt het gekend inzonderheid uit 2 *Kon.* XVII: 7—23, 34—41 en uit de pragmatische opmerkingen, hier en daar in het verhaal ingevlochten, die wèl voor een deel van den vorigen profetischen bewerker der koningsgeschiedenis afkomstig, maar dan toch door den laatsten verzamelaar met instemming overgenomen en met nog enkele andere van gelijksoortige strekking vermeerderd zijn (§ 40 n. 16). Uit deze plaatsen [6]), gelijk uit de verhalen zelve, door hem opgenomen, blijkt duidelijk, dat hij de Mozaïsche wetgeving, inzonderheid hare Deuteronomische opvatting, als de volledige openbaring van Jhvh's wil aanmerkte, het heil van den Israëlietischen staat van de getrouwheid aan hare voorschriften afhankelijk stelde en elke afwijking daarvan, met name de vereering van Jhvh op de hoogten, streng afkeurde; dat hij van ganscher harte gehecht was aan het Davidische stamhuis; de profeten als verkondigers van Jhvh's wil waardeerde en hun eene naauwkeurige kennis van de toekomst toeschreef. In overeenstemming met deze overtuigingen stelt hij den gang der gebeurtenissen pragmatisch voor en beoordeelt hij personen en daden, niet slechts van zijn eigen tijd, maar ook van vroegere eeuwen [7]).

[6]) Wij sommen ze hier zoo volledig mogelijk op, zonder ons in te laten met de — dikwerf moeijelijke — vraag, van wiens hand ze afkomstig zijn, wat wij te eerder mogen doen, daar uit 2 *Kon.* XXIV: 19, 20 verg. met *Jer.* LII: 2, 3 (zie § 40 n. 17) op nieuw duidelijk gebleken is, dat de overtuigingen, in die plaatsen uitgedrukt, geenszins als bijzondere meeningen van den verzamelaar, maar veeleer als de denkwijze der vrome Israëlieten van zijnen tijd moeten worden aangemerkt. Zij zijn de volgende: 1 *Kon.* II: 2, 4, 27; III: 2, 3, 14; VI: 11—13; VIII: 58, 61; IX: 2—9; XI: 2 verv. (geheel dit hoofdstuk is opmerkelijk wegens de profetisch-pragmatische opvatting der gebeurtenissen in haren zamenhang); XI: 29 verv. (ook hier enkele denkbeelden en uitdrukkingen uit veel later tijd); 39; XII: 26, 27; XIII: 33, 34; XIV: 21b (eene vermelding van Jeruzalems voorregten, in het midden eener nuchtere opgave van Rehabeams ouderdom enz.); XV: 3—5, 14, 29b; XVI: 7, 12, 13, 19; XXI: 25, 26; XXII: 38, 44; 2 *Kon.* I: 17a; VIII: 19; XII: 3; XIII: 4—6, 23; XIV: 4, 6, 12; XV: 4, 12, 35; XVII: 7—23, 34—41; XVIII: 4, 6, 12; XXI: 2, 4, 6—8; XXIII: 25—27; XXIV: 3, 4. Verg. verder § 40 n. 15. — Onder deze plaatsen zijn ook enkele opgenomen, die zich niet voordoen als opmerkingen van den schrijver, maar als uitspraken van historische personen, David, Salomo, profeten van vroegeren tijd. Ons regt om daarin de hand òf van den laatsten Redactor òf van zijn' profetischen voorganger te zien steunt op vasten, historischen grond. Het is niet aannemelijk, dat b. v. David zich (1 *Kon.* II: 2, 3) bediend zal hebben van Deuteronomische formulen, terwijl zijne daden de duidelijkste bewijzen geven, dat hij Deuteronomium niet kent (verg. b. v. 2 *Sam.* XV: 32; XXI: 1—14; XXIV en boven § 19 n. 31). Zie verder § 42. Overigens behoeven de gevolgtrekkingen, boven uit deze plaatsen afgeleid, geene regtvaardiging.

[7]) In de door hem overgenomen schriftelijke berigten komen somtijds nog duidelijke bewijzen voor, dat hunne auteurs de personen en feiten naar een' anderen maatstaf beoordeelden. Na de strenge afkeuring der Jhvh-dienst op de hoogten (1 *Kon.* III: 2, 3) bevreemdt het ons, (vs. 4, 5) een groot offer, door Salomo te Gibeon gebragt, met ingenomenheid te zien vermelden, en, in verband daarmede, eene openbaring van Jhvh hem te beurt gevallen: het verhaal in vs. 4—13 is blijkbaar van de hand eens auteurs, die in het offer te Gibeon niets berispelijks zag. — Over 1 *Kon.* IX: 25 zie § 19 n. 15: ook hier geen zweem van berisping over eene daad van Salomo, die van een later standpunt streng moest worden afgekeurd. — Dat de auteur van 1 *Kon.* XX; 2 *Kon.* IX: 1—X: 27 niet *zóó* ongunstig over de koningen van Israël denken, hen althans niet allen met elkander gelijkstellen kon, gelijk de latere profetische schrijvers doen, valt in het oog.

Eindelijk kan nog de vraag worden opgeworpen, welk bijzonder doel de verzamelaar onzer boeken beoogde, behalve de mededeeling der historische feiten zelve? Keil[8]) en Thenius[9]) beiden maken opmerkzaam op het verband tusschen de boeken der Koningen en de profetie 2 *Sam.* VII: 12—15, en schrijven den verzamelaar de bedoeling toe, de vervulling dier god-

spraak historisch in het licht te stellen. Het valt niet te ontkennen, dat de door hem medegedeelde geschiedenis de profetie werkelijk staaft en dat hij zelf dit hier en daar doet uitkomen [10]). Doch het één zoowel als het ander is meer een natuurlijk gevolg van den aard der geschiedenis en van de afkomst des verzamelaars uit Judea, dan een bewijs, dat hij dit doel steeds voor oogen heeft gehad — waarmede veel van hetgeen hij, soms zeer uitvoerig, mededeelt (b. v. de geschiedenis van Elia en Eliza) in volstrekt geen, of althans in een zeer verwijderd verband staat [11]). Hoogstens mag men dus aannemen, dat hij de profetie 2 *Sam.* VII: 12—15 voor den geest had en, terwijl hij de geschiedenis zelve schetst, nu en dan onwillekeurig op de overeenstemming van deze met gene de aandacht vestigt. Dat hij zich tevens voorstelde, zijne lezers tot getrouwheid aan Jhvh op te wekken, vooral door de schildering der treurige gevolgen, die de afval van zijne dienst had medegesleept, valt duidelijk in het oog.

[8]) *Einl.* § 56 n. 3; *Commentar über die Bücher der Könige* S. X. ff.

[9]) *Bücher der Könige* S. XI. Eigenlijk schrijft Thenius aan den verzamelaar eene dubbele bedoeling toe: 1°. de aanwijzing, dat de lotgevallen van Israël van Salomo tot de ballingschap niet strijden met de goddelijke beloften, als welke gegeven waren *onder voorwaarde*, dat het volk trouw aan Jhvh blijven zou; 2°. de aanwijzing, dat de belofte van Jhvh aan David en zijn huis, 2 *Sam.* VII: 12—16, niet was verijdeld.

[10]) Men merke op, dat zijn werk *begint* met de troonsbeklimming van Salomo en *eindigt* met de verheffing van Jojachin uit de gevangenis, en geve voorts acht op de volgende plaatsen: 1 *Kon.* II: 4, 24, 25; III: 6; VI: 12; VIII: 25, 26; IX: 5; XI: 12, 13, 34, 36, 39; XV: 4; 2 *Kon.* VIII: 19; (XIX: 34; XX: 6). Thenius maakt nog daarop opmerkzaam, dat de geschiedenis van Joas, koning van Juda, 2 *Kon.* XI, XII zeer uitvoerig wordt verhaald, en ziet daarin een gevolg van het plan des verzamelaars. Doch ik zou het veeleer opmerkelijk noemen, dat de hoogst gevaarlijke toestand, waarin vóór Joas' troonsbeklimming het Davidische huis zich bevond, slechts aangeduid, niet opzettelijk in het licht gesteld wordt, en op dien grond de uitvoerigheid van het verhaal liever anders verklaren: reeds in H. XI, maar vooral in H. XII staat niet Davids huis, maar de uitroeijing der afgoderij en de herstelling der tempeldienst op den voorgrond; omdat de Jhvh-vereering onder Athalia gevaar liep, daarom schetst de auteur haren dood en de verrigtingen van Joas zoo uitvoerig.

[11]) De geschiedenis van het rijk van Israël neemt in de tweede afdeeling (1 *Kon.* XII—2 *Kon.* XVII) veel grooter ruimte in dan die van Juda. Had de schrijver werkelijk een zoo beperkt doel, als Thenius en Keil hem toeschrijven, dan is die uitvoerigheid onverklaarbaar. De Chroniekschrijver, wien

het hoofdzakelijk om den tempel en de Levieten te doen is, laat daarom ook de geschiedenis van het rijk der tien stammen weg. Verg. overigens Veth in het *Bijb. Woordenb.* II. 362 v.

§ 42. *Resultaat ten aanzien der geloofwaardigheid van de boeken der Koningen.*

Het voorafgaand onderzoek leert duidelijk, dat bij de beantwoording der vraag: in hoeverre de boeken der Koningen geloofwaardig zijn? behoorlijk onderscheid moet worden gemaakt tusschen hunne verschillende bestanddeelen.

1°. De berigten, middellijk of onmiddellijk aan de rijksjaarboeken ontleend (§ 40 n. 10), moeten als volstrekt geloofwaardig worden aangemerkt. Inzonderheid geldt dit van de opgaven betrekkelijk den ouderdom en de regeringsjaren der onderscheidene koningen, welker onderling verschil òf door verbetering van den dikwerf bedorven tekst, òf door historische hypothesen moet worden vereffend. Waar dit eene enkele maal niet geschieden kan, daar ligt de ware oorzaak van het verschil duidelijk bloot, terwijl het tegelijk getuigenis aflegt van de getrouwheid, waarmede de profetische bewerker der koningsgeschiedenis de opgaven van „het boek der chronieken der koningen van Israël" en „der koningen van Juda", ook dán wanneer zij met elkander streden, heeft overgenomen [1]).

[1]) Verg. boven § 39 n. 3; 40 n. 13 (tegen het slot). Het is niet onwaarschijnlijk, dat reeds in de *dibrê hajjamîm* der koningen Amazia en Uzzia, en althans in het *sepher dibrê hajjamîm* der koningen van Juda de jaren, gedurende welke Amazia wèl in leven, maar niet meer koning was, aan zijne regeringsjaren werden toegevoegd, en evenzoo aan die van Uzzia de regeringsjaren van Jerobeam II over Juda, na den dood van Amazia. In elk geval heeft de auteur van het profetische boek der koningen (onder Jojakim of Zedekia, dus nagenoeg twee eeuwen later) geen kennis meer gedragen van de eigenlijke toedragt der zaak en dus met volkomen goede trouw de berigten zijner oorkonden overgenomen. Gelukkig stellen zijne opgaven betreffende den regeringstijd der koningen van Israël, verbonden met andere bijzonderheden (§ 39 n. 3), ons in staat, om de feiten zelve te leeren kennen, maar tevens om de getrouwheid, waarmede ook de strijdige berigten worden medegedeeld — hetzij dan dat eerst de verzamelaar ze bijeenvoegde, hetzij een ander vóór hem (§ 40 n. 13) — te waarderen.

2°. Doch de berigten, middellijk of onmiddellijk aan de rijksjaarboeken ontleend, maken slechts een klein gedeelte uit

van den inhoud onzer boeken. Bij de beoordeeling van hetgeen van elders moet zijn overgenomen behoort onderscheid te worden gemaakt tusschen de verhalen, door den schrijver van het vroegere, profetische boek der Koningen opgenomen, en die, welke eerst de laatste verzamelaar in zijn werk invlocht (§ 40 n. 12). Wat de eerste betreft: zij zijn zeker voor verreweg het grootste gedeelte niet door tijdgenooten, maar door latere schrijvers, meestal door profeten, volgens de overlevering, die òf in den mond des volks òf in de profetenscholen bewaard werd, opgeteekend [2]); zij steunen dus allezins op historischen grondslag, doch geschiedenis en sage zijn daarin dooreen gemengd [3]); de profetische redevoeringen, die hier en daar worden medegedeeld, zijn dikwerf in vorm en inhoud elkander zóó gelijkvormig, dat wij ze niet als volkomen authentisch kunnen aanmerken [4]); ook waar Salomo sprekend wordt ingevoerd (1 *Kon.* VIII), moet aan de authentie zijner woorden getwijfeld worden [5]); de schrijver, eindelijk, die aangaande de werkzaamheid der profeten berigt geeft, stelde zich blijkbaar ten doel, de vervulling hunner voorspellingen duidelijk te doen uitkomen, hetgeen èn op hare redactie èn op de voorstelling der feiten zelve invloed moest uitoefenen [6]).

[2]) Men neme b. v. in aanmerking, dat de auteur van het veelzins voortreffelijke verhaal, 2 *Kon.* IX: 1—X: 27, hoewel volgens X: 27 schrijvende *vóór Samaria's verwoesting*, toch, blijkens datzelfde vers, geen tijdgenoot kan geweest zijn; dat in 1 *Kon.* XX (vs. 14, 15, 17) onmiskenbare bewijzen voorkomen van later spraakgebruik; dat zelfs het uitvoerige en schoone verhaal 2 *Kon.* XVIII: 13—XX: 19 (blijkens § 40 n. 14) niet van een' gelijktijdigen auteur afkomstig zijn kan. Ook vele berigten over Salomo zijn geenszins onder of kort na zijne regering opgesteld. Verg. 1 *Kon.* VIII: 8; IX: 13, 21; X: 12, waar de schrijvers door het gebruik der formule „tot op dezen dag" zelven aanwijzen, dat zij geene tijdgenooten zijn. De mogelijkheid is dus voorhanden, dat de overlevering, vóórdat zij werd opgeteekend, meer of min belangrijke overdrijvingen en afwijkingen van de historische werkelijkheid in zich had opgenomen.

[3]) Wij bepalen ons hier tot enkele voorbeelden. Het berigt (1 *Kon.* IX: 13) omtrent den oorsprong van den naam *Kabul* is niet zuiver historisch, maar gegrond op eene volkssage, die zich aan den klank van dien naam vastknoopte en dien, humoristisch, met eene onderstelde teleurstelling van Hiram in verband bragt. Verg. Thenius S. 145 f. — De schildering van Salomo's heerlijkheid, vooral 1 *Kon.* X, is geheel van het standpunt eener latere periode geschreven en, hoeveel daarin ook zuiver historisch moge zijn, toch ook niet vrij van opsiering (zie vs. 6—8, 9, 10, 13, 23, 24). — Het berigt, dat Salomo

zevenhonderd gemalinnen en driehonderd bijvrouwen had (1 *Kon.* XI: 3), is niet in overeenstemming met *Hoogl.* VI: 8: de keuze tusschen de twee berigten kan moeijelijk anders dan ten voordeele van het laatstgenoemde uitvallen. — Ook elders b. v. 1 *Kon.* XX: 29, 30; 2 *Kon.* III: 20; XVII: 25, 26 heerscht onmiskenbare overdrijving: op de laatstgenoemde plaats wordt een natuurlijk feit theokratisch opgevat en verkrijgt alzoo het aanzien van een wonder.

4) Dat de profetie van Jesaja, die 2 *Kon.* XIX: 20—34 wordt medegedeeld, ontwijfelbaar echt is, wordt algemeen erkend. Ook in sommige andere profetische uitspraken, b. v. in Ahia's antwoord aan Jerobeams gemalin (1 *Kon.* XIV: 6—16); in de woorden der profeten onder Manasse's regering (2 *Kon.* XXI: 11—15) en in Hulda's antwoord aan Josia (2 *Kon.* XXII: 15—20) merken wij veel eigenaardigs op, dat voor het gebruik van authentieke berigten schijnt te pleiten. Verg. Thenius o. d. pp. Doch overigens zijn de toespraken van Jehu b. Hanani tot Baësa (1 *Kon.* XVI: 2—4); van Elia tot Achab (1 *Kon.* XXI: 20—24, een bestanddeel dus der levensgeschiedenis van Elia, door den verzamelaar opgenomen); van den profetenleerling tot Jehu (2 *Kon.* IX: 6—10) zóó geheel in den trant van 1 *Kon.* XIV: 6—16 (Ahia over Jerobeams zonden en hare vergelding), dat wij zonder eenige bedenking de redactie van die profetiën aan ééne en dezelfde hand toeschrijven, al erkennen wij ook gaarne, dat deze verhaler de genoemde profeten sprekend invoert op grond eener zuivere overlevering, die hunne werkzaamheid met de regering der koningen Jerobeam, Baësa, Achab, Jehu in verband bragt. Men lette op de telkens terugkeerende uitdrukkingen: בִּעֵר אַחֲר (1 *Kon.* XIV: 10; XVI: 3; XXI: 21); מַשְׁתִּין בְּקִיר (1 *Kon.* XIV: 10 (XVI: 11); XXI: 21; 2 *Kon.* IX: 8); עָצוּר וְעָזוּב (1 *Kon.* XIV: 10; XXI: 21; 2 *Kon.* IX: 8; (XIV: 26)); „de honden en het gevogelte des hemels" (1 *Kon.* XIV: 11; XVI: 4; ten deele ook XXI: 24; 2 *Kon.* IX: 10 (36; verg. ook 1 *Kon.* XXI: 19, 23; XXII: 38)); of, wat nog meer geschikt is om de overeenkomst in het oog te doen vallen, men leze de genoemde profetische uitspraken achtereenvolgens. In het afgetrokkene is het zeker mogelijk, dat de latere profeten Ahia hebben *nagevolgd*, doch waarschijnlijk is dat niet, want 1°. de oudere profeten waren niet gewoon, hunne godspraken op te teekenen; vóór Joël — waarschijnlijk een tijdgenoot van Joas, koning van Juda — vinden wij daarvan geen enkel voorbeeld; 2°. de navolging zou hier zeer slaafsch en dikwerf niet veel meer dan eene herhaling van het vroeger gezegde geweest zijn. Liever dan aan mannen als Jehu b. Hanani, Elia en Eliza (op wiens last de profetenleerling 2 *Kon.* IX spreekt) zoo weinig oorspronkelijkheid toe te schrijven, brengen wij de gelijkvormigheid hunner toespraken op rekening der overlevering en des schrijvers. — De rede van Ahia tot Jerobeam (1 *Kon.* XI: 29—39) is zeker ook niet zóó uitgesproken, als zij daar is opgeteekend. Reeds merkten wij in vs. 39 een bijvoegsel van den laatsten verzamelaar op (§ 40 n. 16). Doch wij moeten nu verder gaan en beweren, dat de geheele toespraak geschreven is, althans haren tegenwoordigen vorm ontvangen heeft door iemand, die met Davids stamhuis, met Jeruzalem en den tempel veel meer ingenomen was, dan de Ephraïmiet Ahia toen kan geweest zijn (zie vs. 32, 33b, 34, 36, 38b). Het volledige bewijs voor deze stelling kan hier niet geleverd worden. Zie evenwel beneden n. 10.

[5]) Zie inzonderheid de sporen van Deuteronomisch spraakgebruik, vooral in vs. 58, 61. In het algemeen moet worden opgemerkt, dat Salomo, indien hij zóó zuivere en universalistische denkbeelden over godsdienst heeft gekoesterd, als hem in dit hoofdstuk worden toegeschreven (zie vooral vs. 41—43; 60), en toch later de afgoderij begunstigd heeft (1 *Kon.* XI: 4, 5, 7, 8, 33), zelfs in hare meest afzigtelijke vormen, een psychologisch raadsel is, waarvan men niet ligt de wedergade vinden zal. Wederom zien wij liever in zijn gebed de uitdrukking der vrome gezindheden van een Israëliet uit veel later tijd, dan dat wij Salomo, om de authentie van 1 *Kon.* VIII te redden, tot een waar monster maken.

[6]) Hoezeer de voorspellingen der profeten als het ware den draad vormen, die door het geheele geschiedverhaal heen loopt, leeren de plaatsen § 41 n. 6 opgenoemd. Hier slechts ééne proeve tot staving van de boven gemaakte gevolgtrekking. 2 *Kon.* X: 30 lezen wij de aankondiging, dat Jehu's afstammelingen tot in het vierde geslacht op den troon van Israël zitten zouden; 2 *Kon.* XV: 12 worden wij op de vervulling dezer godspraak opmerkzaam gemoakt. Hoe onbepaald de herinnering aan deze godspraak ten tijde des schrijvers moet geweest zijn, blijkt dááruit, dat hij eenvoudig zegt: De Heer dan zeide tot Jehu enz." — zonder vermelding van de wijze waarop, den persoon door wien dat woord van Jhvh werd overgebragt. Het schijnt zeer eenvoudig, met Thenius (S. 320) te zeggen: Jhvh sprak — *vermoedelijk door* Eliza. Doch eene bedachtzame kritiek zal zich hier veeleer van dergelijke vermoedens onthouden en, bij het bekende streven van den auteur, wiens woorden wij hier voor ons hebben, de historische werkelijkheid der profetie zelve voor twijfelachtig houden.

3°. De profetische verhalen, die waarschijnlijk eerst de verzamelaar in zijn geschrift opnam (1 *Kon.* XIII [verg. 2 *Kon.* XXIII: 16—18, welke verzen eens aan het slot van 1 *Kon.* XIII: 1—32 kunnen gestaan hebben [7])]; XVII—XIX; XXI; 2 *Kon.* I: 2—17; II; IV: 1—VIII: 15), zijn geenszins met elkander gelijk te stellen: terwijl sommige (vooral 1 *Kon.* XXI; 2 *Kon.* VI: 8—VII: 20) blijkbaar op historischen grondslag rusten, al vertoonen zij ook duidelijk den invloed der sage, en derhalve niet beneden de profetische verhalen, sub 2°. besproken (b. v. 1 *Kon.* XX; 2 *Kon.* III), kunnen gesteld worden — wordt in andere dier verhalen de geschiedenis meer of min dienstbaar gemaakt aan de ontwikkeling eener religieuse of profetische waarheid. Deze laatste bezitten daarom minder waarde als historische documenten ten aanzien van enkele feiten uit Elia's en Eliza's leven, dan wel als getuigenissen van den diepen en geweldigen indruk, dien de verschijning dezer mannen op de tijdgenooten maakte, en dien de nakome-

ling (vooral in 1 *Kon.* XVII—XIX; 2 *Kon.* II: 1—18) in bijna epischen vorm teruggaf [8]). Opgesteld in de scholen der profeten, hebben sommige dier verhalen tevens eene onmiskenbare didactische strekking: opwekking tot onvoorwaardelijke onderwerping aan Jhvh's stem, zooals die òf in het binnenste van den profeet zich hooren laat, òf door hem tot anderen komt [9]).

[7]) Dat werkelijk deze drie verzen in 2 *Kon.* XXIII zijn ingevoegd, heeft Thenius S. 430 f. bewezen. Behoorden zij niet oorspronkelijk tot 1 *Kon.* XIII, dan zijn zij van de hand des laatsten verzamelaars.

[8]) Verg. hier vooral Ewald, *G. d. V. I.* III: 485—573; inzonderheid de afdeeling: *höhere Auffassung der Erscheinung Elia's* (S. 533—548). Veel van hetgeen hier slechts kon worden aangeduid is door Ewald, in dit voortreffelijk gedeelte zijner geschiedenis, helder in het licht gesteld. — Ons regt om in de hoofdstukken, die over Elia en Eliza handelen, eene zeer vrije bewerking hunner geschiedenis te zien, werd boven (§ 40 n. 12) reeds gestaafd. Dat ook 1 *Kon.* XIII zeer geruimen tijd na Jerobeams regering geschreven werd, blijkt uit het spraakgebruik niet minder duidelijk dan uit den inhoud (Thenius S. 186 ff.). Overigens valt het boven aangeduide onderscheid genoeg in het oog. Wat 1 *Kon.* XVII—XIX betreft lette men inzonderheid op 1 *Kon.* XIX: 4—8: de dichterlijke opvatting is hier onmiskenbaar, en wie hier zuivere geschiedenis vindt, miskent zeker ook de bedoeling van den verhaler zelven.

[9]) Thenius S. VII. Duidelijk komt deze strekking uit in 1 *Kon.* XIII, maar ook 1 *Kon.* XIX: 9 verv. 2 *Kon.* I: 9 verv. II: 23—25 enz.

4°. Eindelijk moet bij de lezing van de boeken der Koningen steeds in het oog gehouden worden, dat zoowel de verzamelaar als zijne voorgangers de geschiedenis niet objectief verhalen, maar pragmatisch. Aan hunne oordeelvellingen en beschouwingen kan slechts betrekkelijke waarheid worden toegekend, omdat de onderstellingen, waarop zij gebouwd zijn (t. w. het voorhanden zijn van den geheelen Pentateuch van den tijd van Mozes af, en de geheel supranaturele opvatting van het profetisme, met al wat daaruit voortvloeit), door de kritiek niet als geldig kunnen worden aangemerkt [10]).

[10]) Het pragmatische karakter van het geschiedverhaal komt overal duidelijk genoeg uit, doch misschien nergens duidelijker dan 1 *Kon.* XI. In de voorafgaande hoofdstukken (III—X) was van Salomo nog niets dan goeds gezegd en dan ook de glans zijner regering als geheel onbewolkt voorgesteld. Hier lezen wij nu (vs. 1—10) eerst de vermelding van Salomo's zonde, die, hoezeer volgens de overlevering opgeteekend (verg. n. 3), toch zeker in de hoofdzaak historisch is. Daarop volgt aanstonds de strafaankondiging: „en Jhvh zeide tot Salomo enz." (vs. 11—13) — volgens Thenius (S. 169) door Ahia,

doch zie n. 6. Dan (vs. 14—40) een berigt omtrent drie tegenstanders van Salomo, door Jhvh verwekt, Hadad (vs. 14—22); Rezon (vs. 23—25); Jerobeam (vs. 26—40). Blijkbaar is het de bedoeling des Schrijvers, dat deze tegenstand eerst ontstaan is na Salomo's afval en daarmede in oorzakelijk verband staat, doch uit vs. 21 en vooral uit vs. 25 („al de dagen van Salomo") blijkt, dat dit verband eerst door den Schrijver gemaakt is en met de chronologische opgaven, die hij zelf mededeelt, niet geheel overeenkomt. Eene der hoofdoorzaken van Jerobeams opstand — de onderdrukking der Ephraïmieten door Salomo — wordt in vs. 27, 28 even aangeduid (verg. 1 *Kon.* XII), doch zoowel in vs. 11—13 als in vs. 29—40 wordt de afval van Salomo alleen op den voorgrond geplaatst. Dat dit alles niet toevallig is, maar ten naauwste zamenhangt met de godsdienstige denkbeelden des Schrijvers, inzonderheid met zijne overtuiging omtrent den zamenhang tusschen ontrouw aan Jhvh en tegenspoed, behoeft geene aanwijzing. Doch terwijl alzoo *de voorstelling der feiten* geheel beheerscht wordt door de religieuse idée, worden *de feiten zelve* medegedeeld, gelijk zij zich, volgens des Schrijvers bronnen, hadden toegedragen, zoodat wij in de berigten zelve, die hij ons geeft, het middel bezitten om zijne eigene opvatting te controleren. Verg. mijn opstel: *de scheuring van* Salomo's *rijk* (Bijbelvriend, 1860, bl. 247—268). — Overigens kunnen wij, wat de pragmatiek des Schrijvers betreft, volstaan met te verwijzen naar § 41 (vooral n. 6).

Doch hoezeer diensvolgens de geschiedvorscher verpligt is, van de boeken der Koningen een hoogst bedachtzaam gebruik te maken, toch moet daaraan hooge waardij worden toegekend, die te duidelijker uitkomt, naarmate wij ze met het tweede boek der Chronieken, waarin hetzelfde tijdvak der geschiedenis behandeld wordt, naauwkeuriger vergelijken [11]).

[11]) Niet alleen ontbreekt in 2 *Chronieken* de geschiedenis van het rijk der tien stammen, die in *Koningen* met betrekkelijk groote uitvoerigheid verhaald wordt, maar ook menig berigt betreffende Salomo en de koningen van Juda, dat in *Koningen* gevonden wordt en tot regt verstand der geschiedenis veel bijdraagt (b. v. 1 *Kon.* XI in zijn geheel), wordt in 2 *Chronieken* te vergeefs gezocht. Hoewel nu, aan den anderen kant, de Chroniekschrijver vele bijzonderheden mededeelt, die wij elders niet vinden en ongaarne missen zouden, toch is èn door hetgeen hij weglaat èn gedeeltelijk ook door hetgeen hij meer geeft dan de auteur van *Koningen*, het eigenlijke *karakter* van Israëls geschiedenis onder de koningen eenigzins verduisterd geworden, zoodat zijne berigten eerst nu waarde voor ons hebben, nu wij ze met die van *Koningen* vergelijken en daaraan toetsen kunnen, terwijl zij *geheel op zich zelve* ons dikwerf eene valsche voorstelling zouden geven. De nadere ontwikkeling dezer denkbeelden blijft bewaard voor Hoofdstuk VI.

§ 43. *De zamenhang tusschen de boeken Rigteren, Ruth, Samuel en Koningen.*

Nadat reeds vroeger en bij herhaling het gevoelen was uitgesproken, dat de boeken *Samuel* en *Koningen* één auteur hadden [1]), heeft Ewald [2]) de meening ontwikkeld, dat *Rigteren*, *Ruth*, *Samuel* en *Koningen* zamen één geheel uitmaken, door hem „het groote boek der koningsgeschiedenis" genoemd, dat door één Redactor in de tweede helft der Babylonische ballingschap in zijn tegenwoordigen vorm gebragt en dus ook door dezen in de drie deelen, die wij in Hoofdstuk III—V behandelden, gesplitst werd. Zijne denkbeelden vonden in Vaihinger [3]) eenen voorstander, doch werden door de Wette [4]) en Thenius [5]) weêrsproken. Bertheau [6]) ging nog verder dan Ewald en nam aan, dat de historische boeken van *Gen.* I tot 2 *Kon.* XXV alle met elkander in verband gebragt en voor de laatste maal geredigeerd zijn door één persoon, misschien wel door Ezra — eene meening, die vooral op grond der Joodsche overlevering reeds lang te voren door Spinoza [7]) en R. Simon [8]) was aanbevolen.

[1]) Door Jahn *Einl.* II. 1. S. 232 ff.; Eichhorn *Einl.* § 484 en anderen.

[2]) *Gesch. d. V. Israël* I. S. 175—225.

[3]) Herzogs *Real-Encyclopädie für Prot. Theol. und Kirche*, Art. *Könige* (*Bücher der*) VIII. S. 2 ff.

[4]) *Einl.* I. § 186.

[5]) *Die Bücher der Könige* Einl. S. I, II.

[6]) *Die Bücher Richter und Rut.* Einl. S. XXIII ff. XXXII ff.

[7]) *Tract. Theol. Politic.* Cap. VIII, IX.

[8]) *Hist. Crit. V. T.* (Amstel. 1685) p. 48 sqq. R. Simon laat zich evenwel over dit punt veel minder beslissend uit dan Spinoza. Overigens is het bekend, dat de Joodsche overlevering aan Ezra de *herstelling* der heilige boeken toeschrijft, niet de eindredactie. Verg. beneden de geschiedenis der verzameling van de boeken des O. Testaments.

Aan het gevoelen van Bertheau ligt deze waarheid ten grondslag, dat de historische boeken *Rigteren—Koningen* de wetgeving en de geschiedenis, in den Pentateuch en *Josua* vervat, onderstellen; behoudens de uitzonderingen, waarop vroeger (§ 19, 20) gewezen werd, die evenwel de oorkonden, door de verzamelaars dier boeken gebruikt, niet die boeken zelve betreffen. Bertheau heeft alzoo betrekkelijk regt tegen-

over hen, die de eindredactie van den Pentateuch en *Josua* later plaatsen dan die van *Rigteren—Koningen:* het is ontwijfelbaar zeker, dat de Redactor van *Rigteren*, vooral H. II: 6—9, zijne berigten vastknoopt aan het bestaande boek *Josua*, dat op zijne beurt den Pentateuch onderstelt. Doch verder kunnen wij niet gaan: de zamenhang tusschen al de genoemde boeken vordert geenszins, dat zij van ééne hand zijn, maar wordt volkomen verklaard door de onderstelling, dat de redactoren van *Rigteren—Koningen* den Pentateuch en *Josua* kenden en voortdurend daarop terugzagen. De opmerkingen van Stähelin [9]) betreffende de overeenkomst in spraakgebruik tusschen sommige verhalen in den Pentateuch en in *Rigteren*, mogen welligt voldoende zijn om die aan één auteur te doen toekennen [10]), het ontbreekt in elk geval aan genoegzamen grond om de eindredactie van de boeken *Genesis—Koningen* toe te schrijven aan ééne hand, terwijl het onmiskenbare verschil tusschen de berigten van *Rigteren* en *Samuel* ter ééne, en van den Pentateuch en *Josua* ter andere zijde zich tegen die hypothese verzet [11]).

[9]) *Kritische Untersuchungen* u. s. w. S. 102—119, vooral S. 107 ff.

[10]) Vooral *Rigt.* VI—IX vertoont, volgens Stähelin, groote overeenkomst met de jhvhistische verhalen van den Pentateuch, hoewel hij die ook in de geschiedenis van Jephtha en Simson meent op te merken. Zie daartegen § 32 n. 10. — Bertheau, die zich (t. a. p. S. XXVIII) op Stähelin beroept, heeft tevens (S. 102 ff.) de conclusiën, door dezen uit zijne opmerkingen betreffende het spraakgebruik afgeleid, wederlegd en alleen dáárop opmerkzaam gemaakt, dat Stähelin den Jhvhist ziet, waar volgens hem (Bertheau) de Redactor van *Rigteren* werkzaam is geweest; daaruit zal dan volgen, dat éëne en dezelfde hand zoo in den Pentateuch als in het boek *Rigteren* de historische stof geordend en onder één gezigtspunt gebragt heeft. Doch indien eenmaal wordt toegegeven, dat Stähelins opmerkingen de bewijskracht missen, door hem zelven daaraan toegeschreven, dan staat het ook niet meer vrij, daaruit zulke gevolgtrekkingen af te leiden. Onwedersprekelijk is alleen, dat de Redactor van *Rigteren* geheel in den geest der *Thora* schrijft en naar haar voorbeeld ook zijn spraakgebruik heeft gevormd.

[11]) Het ware zeer vreemd, indien de Redactor van den Pentateuch en *Josua*, zoo hij ook de boeken *Rigteren* en *Samuel* in hun tegenwoordigen vorm gebragt had, geene poging had aangewend om den strijd tusschen die boeken en de *Thora* uit den weg te ruimen. Het verschil tusschen de boeken *Josua* en *Rigteren* is het beste bewijs, dat zij niet beiden door éëne hand zijn geredigeerd. Wij hebben allezins reden om ons te verblijden, dat de Redactor van *Genesis—Josua* zijne werkzaamheid niet zóóver heeft uitgestrekt, als volgens Bertheau het geval zal zijn geweest.

Het gevoelen van Ewald heeft veel, waardoor het zich aanbeveelt. Natuurlijk wordt het verworpen door allen, die de redactie van *Rigteren*, *Ruth* of *Samuel* lang vóór de Babylonische ballingschap plaatsen en haar dus niet kunnen toeschrijven aan den auteur van *Koningen*, die eerst na het jaar 561 v. Chr. kan geschreven hebben [12]. Doch het resultaat van ons onderzoek was, dat de eindredactie van de drie eerstgenoemde boeken eerst kort vóór de ballingschap kan hebben plaats gehad, en niets verzet er zich tegen, dat wij haar nog eene halve eeuw later stellen. Van dezen kant bestaat alzoo tegen Ewalds gevoelen geen bezwaar, terwijl het, volgens zijne voorstanders, wordt aanbevolen, zoo door den wel zamenhangenden *inhoud* dier boeken, als door hunne overeenkomst in *vorm*. Niet alleen sluiten zij zich chronologisch aan elkander, maar zij behandelen ook te zamen één onderwerp, daar de verzamelaar — gelijk Vaihinger het uitdrukt [13] — zich ten doel stelde, „de heerlijkheid van het Davidisch-Salomonische rijk „tegenover de treurige verwarring van het Rigteren-tijdvak, dat „daaraan voorafging, en het tijdvak der scheuring, dat daarop „volgde, in het licht te stellen, en, volgens de belofte Gods, „door Nathan (2 *Sam.* VII) en Ahia (1 *Kon* XI: 31 verv. „inzonderheid vs. 36, 39) uitgesproken, welke zich tot zelfs in „de verheffing van Jojachin (2 *Kon.* XXV: 27) door alle „tijden heen, ook onder de droevigste omstandigheden had be„waarheid, het zijne bij te dragen tot de herstelling van dat „rijk door een getrouw, in den smeltkroes des ongeluks gerei„nigd volk.” Aan deze algemeene opmerking laten zich vele bijzondere toevoegen, die den naauwen zamenhang tusschen de vier genoemde boeken boven bedenking verheffen [14]. Daarbij komt dan nog, dat hier en daar, waar de Redactor zijne eigene beschouwingen invlecht, niet alleen één geest, maar ook overeenkomst in spraakgebruik wordt opgemerkt [15].

12) Zoo b. v. Keil, *Einl.* § 35; Thenius, *die Bücher Samuels*, Einl. — en anderen.

13) T. a. p. S. 5.

14) Men geve inzonderheid acht op de volgende verschijnselen: 1⁰. *Rigt.* XIII: 5b wordt reeds bij voorbaat gewezen op de verlossing van Israël uit de magt der Philistijnen, die door Saul, maar vooral door David — volgens de boeken *Samuel* — werd tot stand gebragt; 2⁰. 1 *Sam.* IV: 18b wordt Eli als rigter van Israël voorgesteld, evenals in het boek *Rigteren*, en de duur van zijn

ambt op 40 jaren bepaald. Verg. *Rigt.* III: 11, 30; V: 31; VIII: 28; XIII: 1 en § 33; 3⁰. in het eerste boek *Samuel* ontbreekt de genealogie van David, terwijl die van Samuel (1 *Sam.* I: 1) en van Saul (1 *Sam.* IX: 1) worden medegedeeld; deze allezins bevreemdende leemte wordt aangevuld door *Ruth* IV: 17—22; 4⁰. de geschiedenis van David wordt in de boeken *Samuel* niet afgehandeld; eerst 1 *Kon.* I, II vinden wij het berigt van zijnen dood; 5⁰. er bestaat overeenkomst van spraakgebruik tusschen die beide hoofdstukken en de boeken *Samuel*. Verg. Stähelin t. a. p. S. 135.

[15]) Zoowel Ewald als Vaihinger hechten veel gewigt aan de overeenkomst tusschen *Rigt.* II: 1—23 en 2 *Kon.* XVII: 7—23, 33—41, die inderdaad in meer dan één opzigt opmerkelijk is. Verg. b. v. *Rigt.* II: 1 met 2 *Kon.* XVII: 7; *R.* 1, 20 met *K.* 15; *R.* 17 met *K.* 13; *R.* 12 met *K.* 11, 17 (הִכְעִים); *R.* 13 met *K.* 16; *R.* 14, 16 met *K.* 20 (נָתַן בְּיַד שֹׁסִים, eene in prosa zeer zeldzame uitdrukking). Ook in de oordeelvellingen over het gedrag des volks gedurende het Rigteren-tijdvak en dat der koningen van Israël en Juda merken wij overeenkomst op.

Blijkt uit deze verschijnselen op onwedersprekelijke wijze, dat de boeken *Rigteren—Koningen* niet onafhankelijk van elkander zijn ontstaan, zij verheffen toch de hypothese van Ewald niet boven alle bedenking. Immers men mag niet uit het oog verliezen, 1⁰. dat de overgang van *Rigteren* tot *Samuel* niet zeer geleidelijk is, en dat het laatste boek geenszins met het eerste in verband is gebragt, zooals de vergelijking van *Ruth* I: 1 met 1 *Sam.* I: 1 leeren kan [16]); 2⁰. dat beide die boeken, *Rigteren* en *Samuel*, besloten worden door aanhangsels (*Rigt.* XVII—XXI en het boek *Ruth*; 2 *Sam.* XXI—XXIV), waaruit schijnt te volgen, dat zij werkelijk ieder voor zich een zeker geheel uitmaken [17]); 3⁰. dat de meeste eigenaardigheden, waardoor zich de boeken *Koningen* en voor een deel ook *Rigteren* kenmerken, in *Samuel* ontbreken, als: de verwijzingen naar de bronnen; de oordeelvellingen over de handelende personen; de aanhalingen der Thora enz.

[16]) Met andere woorden: ware de Redactor van *Rigteren* tevens Redactor van *Samuel*, wij zouden vermoedelijk niet in het onzekere verkeeren omtrent de wijze, waarop Eli's rigterambt in betrekking moet worden gebragt tot dat van Simson (*Rigt.* XIII—XVI). Men zou kunnen beweren, dat die Redactor, gelijk hij zijne twee aanhangsels, *Rigt.* XVII, XVIII en XIX—XXI, zonder eenige aanknooping op zijn eigen verhaal (*Rigt.* II: 6—XVI) laat volgen, zoo ook 1 *Sam.* I—VII eenvoudig overgenomen heeft, zooals hij die vond (verg. *Rigt.* XVII: 1 met 1 *Sam.* I: 1), zonder voor een geregelden overgang te zorgen. Doch dan wordt die werkzaamheid des Redactors zóó onbeduidend, dat zij aan onze waarneming ontsnapt, weshalve wij haar dan evenmin aannemen als loochenen kunnen.

[17]) Deze redenering gaat uit van de onderstelling, dat het boek *Rigteren* met H. XVI, de boeken *Samuel* met 2 *Sam.* XX (waarop welligt vroeger nog een korter of uitvoeriger berigt omtrent Davids dood volgde), eigenlijk ten einde zijn gebragt; dan begrijpen wij, waarom de auteur de berigten, die op zijn onderwerp betrekking hadden, maar in het doorloopend verhaal niet konden worden opgenomen, in een aanhangsel daaraan toevoegt; maar dan moet ook aan die boeken eene relatieve zelfstandigheid worden toegekend, die met de redactie door één persoon wèl *des noods* vereenigd kan worden, maar toch niet gemakkelijk.

[18]) Verg. boven § 37, tegen het einde.

De vraag doet zich dus voor, of welligt de verschijnselen, door Ewald opgemerkt, zich ook op eene andere wijze laten verklaren, en wel zóó, dat tevens aan de andere, die daartegenover staan, regt geschiedt? Inderdaad is het zeer wel denkbaar, dat de redactoren van *Rigteren*, *Samuel*, *Koningen* verschillende personen zijn geweest, die, in leeftijd niet zeer ver van elkander verwijderd, ook in denzelfden geest gearbeid hebben, evenwel zóó dat dat de redactor van *Samuel* zich nagenoeg tot de zamenvoeging zijner oorkonden bepaalde en bijna nergens zelfstandig optrad; dat zij, ieder voor zich met den arbeid zijner voorgangers bekend, hun verhaal aan dat des vorigen hebben aangesloten, en, hier en daar, waar zij hunne eigene beschouwingen mededeelden, die voorgangers ook in de wijze, waarop zij zich uitdrukten, hebben nagevolgd. Tegen deze voorstelling van het ontstaan onzer boeken bestaan geene overwegende bezwaren [19]).

[19]) Dat op deze wijze aan de verschijnselen, in n. 16—18 besproken, regt geschiedt valt in het oog. Doch ook die, waarop wij in n. 14 de aandacht vestigden, zijn met deze voorstelling zeer wel vereenigbaar: 1°. en 2°. verklaren zich uit het gebruik van dezelfde of gelijksoortige bronnen, door de beide redactoren; 3°. baart eenig bezwaar, doch is het niet zeer denkbaar (verg. het vervolg der §), dat het boek *Ruth* mede geschreven is, om eene in de levensgeschiedenissen van David bestaande leemte — het gemis zijner genealogie — aan te vullen, eene leemte, die ook in 1 *Samuel* wordt opgemerkt, daar dit boek juist door zamenvoeging van die biographiën ontstaan is? Over n°. 4 en 5 eindelijk zie men § 37 n. 3.

Nemen wij overigens in aanmerking, dat er, blijkens den inhoud der boeken *Rigteren—Koningen* zelve, vroeger onder Israël eene zeer uitgebreide historische literatuur moet bestaan hebben, waarvan wij in de genoemde boeken slechts geringe overblijfselen bezitten; dat derhalve de geschiedenis van het

tijdvak der rigteren en van dat der koningen op zeer verschillende wijze kan zijn bewerkt en zeer onderscheidene phasen kan doorloopen hebben, waarvan ons niets met zekerheid bekend is, dan worden wij huiverig om tusschen de in dezen bestaande gevoelens eene keuze te doen. Wij meenen ons vooralsnog te moeten bepalen tot de erkenning èn van de betrekkelijke zelfstandigheid der boeken *Rigteren—Koningen*, èn van het naauwe verband waarin zij tot elkander staan, zonder te beslissen, of de eerste met de onderstelling eener gemeenschappelijke eindredactie volstrekt onvereenigbaar is, het tweede door de bekendheid der latere Redactoren met het werk hunner voorgangers geheel voldoende verklaard wordt.

ZESDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN DER CHRONIEKEN.

§ 44. *Naam en inhoud van de boeken der Chronieken.*

De beide boeken der Chronieken maakten oorspronkelijk één enkel boek uit, dat eerst in gedrukte uitgaven des O. Testaments, in navolging van de Alexandrijnsche vertaling, in twee deelen gesplitst werd [1]). Hun Hebreeuwsche naam דִּבְרֵי הַיָּמִים d. i. *jaarboeken*, is van onzekeren oorsprong en ouderdom, doch waarschijnlijk afkomstig uit een tijd, waarin men deze benaming in ruimeren zin, tot aanduiding van elk historisch geschrift gebruikte [2]). De Grieksche overzetter betitelde ze Παραλειπόμενα, waarschijnlijk om aan te duiden, dat daarin bijzonderheden voorkwamen, die door de auteurs der andere historische boeken (vooral *Samuel* en *Koningen*) waren *overgelaten* of overgeslagen [3]). Sedert Hieronymus zijn de namen *Chroniek*, *Chronieken* in gebruik gekomen [4]).

[1]) Overigens is deze verdeeling zeer gelukkig, want met 2 *Chr.* I begint eene nieuwe onderafdeeling (zie beneden). Zij onderscheidt zich dus gunstig

van de verdeeling van het boek der koningen. Verg. § 38 n. 1. Voor de oorspronkelijke eenheid van de boeken der Chronieken pleiten dezelfde getuigenissen, als voor die van I en II *Samuel* en *Koningen*.

2) Verg. § 40 n. 5. Aan ambtshalve opgestelde jaarboeken valt hier natuurlijk niet te denken. Doch het is ook zeer verklaarbaar, dat men langzamerhand den naam *dibrê hajjamîm* in ruimeren zin ging bezigen, hoewel wij van dat spraakgebruik in het O. T. zelf nog geene sporen aantreffen.

3) Anders F. C. Movers, *Kritische Untersuchungen über die biblische Chronik* (Bonn, 1834) S. 95, volgens wien de naam zal aanduiden: *overblijfselen uit oudere historische werken*. Doch deze opvatting komt met de beteekenis van het Grieksche woord niet overeen en schrijft daarenboven aan den auteur van het opschrift een dieper inzigt in de zamenstelling onzer boeken toe, dan hij waarschijnlijk bezeten heeft. Daarentegen lag de opmerking, dat de boeken *Samuel* en *Koningen* door den Chroniekschrijver werden aangevuld, zeer voor de hand. Men zou alleen kunnen vragen, waarom de naam niet luidt: παραλειφθέντα?

4) In den *Prologus galeat.* schrijft hij: Dibre hajjamim i. e. verba dierum, quod significantius *Chronicon totius divinae historiae* possumus appellare, qui liber apud nos Paralipomenon primus et secundus inscribitur.

De boeken der Chronieken laten zich naar hunnen inhoud aanstonds splitsen in twee hoofddeelen. Het eerste (1 *Chr.* I: 1—IX: 34) behelst genealogische, historische en geographische opgaven, hoofdzakelijk betreffende de Israëlietische stammen, waaronder die over Juda en het Davidische huis, Benjamin en Levi de meest uitvoerige zijn [5]. Het tweede (1 *Chr.* IX: 35—2 *Chr.* XXXVI: 23) omvat de geschiedenis van Israël van David af tot het einde der Babylonische ballingschap en splitst zich in drie onderafdeelingen, waarvan de *eerste* handelt over David (1 *Chr.* IX: 35—XXIX: 29) [6]; de *tweede* over Salomo (2 *Chr.* I—IX) [7]; de *derde* over het rijk van Juda, van Rehabeam tot Zedekia (2 *Chr.* X: 1—XXXVI: 21) [8]. Ten slotte wordt melding gemaakt van de aan de Joden verleende vergunning om naar hun vaderland weder te keeren, doch in het midden van het daartoe betrekkelijke bevelschrift van Kores breekt de Schrijver plotseling af (2 *Chr.* XXXVI: 22, 23) [9].

5) Zie hier een uitvoeriger overzigt van den inhoud dezer afdeeling: wij volgen daarin hoofdzakelijk den voortreffelijken commentaar van Bertheau (*Die Bücher der Chronik erklärt* [Leipzig, 1854, als 15de aflevering van het *Kurzgefasztes Exeget. Handbuch zum A. T.*]). 1 *Chr.* I: 1—23 de tien geslachten van Adam tot Noach; diens drie zonen en hunne zeventig afstammelingen; vs. 24—42 de geslachten van Sem tot Abraham en de afstammelingen van den laatstgenoemde (volgens Bertheau S. 19 wederom zeventig

in getal); vs. 43—54 koningen en stamvorsten van Edom; II: 1, 2 de twaalf zonen van Jakob; vs. 3—55 de afstammelingen van Juda (genealogie van David vs. 9—17; hoe rekbaar de genealogische vorm is, blijkt uit dit geheele hoofdstuk, maar vooral uit de geographische bijzonderheden in vs. 42—49, 50—55); H. III: 1—9 Davids zonen, te Hebron en te Jeruzalem geboren; vs. 10—24 zijne afstammelingen vóór de Babylonische ballingschap (de koningen van het rijk Juda) en daarna (verg. beneden § 45 n. 1); H. IV: 1—23 bijzonderheden over de geslachten van Juda (volgens Bertheau S. 44 ff. hebben vs. 1—20 betrekking op het tijdvak tusschen Zerubbabel en Ezra, vs. 21—23 op eene vroegere periode, doch de verklaring van deze geheele pericope is moeijelijk en onzeker); vs. 24—43 de stam Simeon (in vs. 31 is sprake van zijne woonplaatsen vóór Davids regering; vs. 39 verv. van gebeurtenissen ten tijde van Hizkia); H. V: 1—10 de stam Ruben (in vs. 6 wordt de Assyrische ballingschap en de koning Tiglath-Pilezer vermeld; in vs. 10 een oorlog der Rubenieten onder de regering van Saul); vs. 11—22 de stam Gad (in vs. 17 is sprake van volkstellingen onder de koningen Jerobeam [II] en Jotham, in vs. 22 wederom van de Assyrische ballingschap); vs. 25—26 de halve stam Manasse (wederom worden vs. 25, 26 de wegvoeringen door Pul en Tiglath-Pilezer vermeld); vs. 27—41 lijst der hoogepriesters van (Levi) Aäron tot Jozadak, in 588 v. Chr. als balling weggevoerd; H. VI: 1—38 genealogiën, inzonderheid van de Levietische zangers ten tijde van David; vs. 39—66 de priester- en Levietensteden; H. VII: 1—5 de stam Issaschar; vs. 6—11 de stam Benjamin; vs. 12 de stam Dan (? verg. Bertheau S. 77 en Veth *Bijb. Woordenboek* II. 388); vs. 13 de stam Naphthali; vs. 14—19 de stam Manasse aan deze zijde van den Jordaan; vs. 20—29 de stam Ephraïm (over het raadselachtige berigt vs. 21 verv. verg. Bertheau S. 82 ff.); vs. 30—40 de stam Aser; H. VIII (verg. H. VII: 6—11) de stam Benjamin (Bertheau meent dat in dit document van de uit Babylon wedergekeerde Benjaminieten en hunne verdeeling sprake is, zoodat H. VIII en IX: 1—34 bijeen behooren en te zamen over de bewoners van Jeruzalem na de ballingschap handelen); H. IX: 1—34 de bewoners van Jeruzalem (verg. over dit merkwaardige hoofdstuk en zijn zamenhang met *Neh.* XI: 3—19, beneden § 45 n. 2).

[6]) Eerst wordt (1 *Chr.* IX: 35—44), bij wijze van inleiding tot het verhaal van Sauls dood (1 *Chr.* X), een gedeelte der vroeger reeds medegedeelde genealogie van den stam Benjamin (zie H. VIII: 29—38) herhaald; daarop volgt dan (1 *Chr.* X) het berigt omtrent het sneuvelen van Saul en zijne zonen, waarmede aanstonds (vs. 14^b) Davids koningschap in verband gebragt wordt. Aldus tot zijn eigenlijk onderwerp overgaande behandelt de Chroniekschrijver het in dezer voege: 1 *Chr.* XI: 1—9 David, door de stammen Israëls te Hebron tot koning verkozen, verovert Jeruzalem en vestigt zich aldaar; vs. 10—47 de lijst van Davids helden; H. XII: 1—7, 8—18, 19—22, opsomming dergenen, die zich aan David hebben aangesloten te Ziklag, in de woestijn van Juda, tijdens zijn krijgstogt met de Philistijnen tegen Israël; vs. 23—40 de krijgslieden, die zich naar Hebron begeven, om David tot koning aan te stellen; H. XIII de verbondsark wordt uit Kirjath-Jearim overgebragt naar het huis van Obed-Edom, waar zij drie maanden blijft; H. XIV bijzonderheden

omtrent Davids verbond met Tyrus, zijne te Jeruzalem geboren kinderen, zijne oorlogen tegen de Philistijnen; H. XV, XVI overbrenging der verbondsark uit het huis van Obed-Edom naar Jeruzalem; beschrijving der godsdienstige plegtigheden, waarmede zij gepaard ging (H. XVI: 8—36 een psalm, voor die gelegenheid door David gedicht); H. XVII Nathans rede over den tempelbouw en de toekomst van Davids geslacht; dankgebed des konings; H. XVIII—XX, Davids oorlogen met de omliggende volkeren; dappere daden zijner helden; H. XXI, de volkstelling, achtervolgd door eene pest, die op Ornans dorschvloer wordt afgewend: volgens H. XXII: 1 wordt deze door David aangewezen, om daar den tempel te bouwen, waarvoor hij (vs. 2—19) de noodige bouwstoffen bijeenbrengt, aan Salomo de voltooijing van den arbeid overlatende; H. XXIII: 1 David maakt Salomo tot koning en neemt onderscheidene maatregelen betreffende de eeredienst, als vs. 2—32 telling en verdeeling der Levieten; H. XXIV: 1—19 de vaststelling der vier-en-twintig priesterklassen; vs. 20—31 aanwijzing van de hoofden der Levieten; H. XXV: 1—31 verdeeling der Levietische zangers en, H. XXVI: 1—19, der Levietische deurwachters; vs. 20—28 de bewaarders van den tempelschat; vs. 29—32 de overige Levietische beambten, buiten den tempel werkzaam. Vervolgens worden in H. XXVII berigten medegedeeld aangaande Davids legermagt en hare bevelhebbers, en over zijne verdere beambten. H. XXVIII en XXIX eindelijk handelen over Davids laatste beschikkingen, vooral aangaande den tempelbouw, dien hij aan Salomo aanbeveelt en waartoe hij vrijwillige bijdragen schenkt en erlangt, en worden besloten met het berigt van zijnen dood.

7) Aangaande Salomo berigt ons de Chroniekschrijver het navolgende: 2 *Chr.* I: 1—13 Salomo's droom te Gibeon; vs. 14—17 zijn rijkdom en uitgebreide handel; vs. 18—II: 17 zijne toebereidselen tot den tempelbouw; H. III: 1—V: 1 beschrijving van den tempelbouw zelven; H. V: 2—VII: 10 plegtige inwijding van den tempel; VII: 11—22 Gods openbaring aan Salomo na de voltooijing des tempels; H. VIII bijzonderheden aangaande Salomo's bondgenootschap met Hiram, zijne steden en vestingen, zijne lijfeigenen, zijne Egyptische gemalin, de godsdienstplegtigheden onder zijne regering gevierd, zijne scheepvaart; H. IX: 1—12 het bezoek der koningin van Scheba; vs. 13—28 Salomo's wijsheid, rijkdom en handel; vs. 29—31 besluit zijner geschiedenis en berigt omtrent zijnen dood.

8) Achtereenvolgens wordt over de koningen van Juda gehandeld, over den één meer, over den ander minder uitvoerig. Op het eigenaardige in de berigten van den Chroniekschrijver komen wij beneden (§ 46) terug. Wij geven hier dus slechts een zeer kort overzigt: 2 *Chr.* XI, XII Rehabeam; XIII Abia; XIV—XVI Asa; XVII—XX Josaphat; XXI Joram; XXII: 1—9 Ahazia; vs. 10—XXIII: 21 Athalia, door een opstand onder aanvoering van Jojada van den troon gestooten en vervangen door (H. XXIV) Joas; H. XXV Amazia; XXVI Uzzia; XXVII Jotham; XXVIII Achaz; XXIX—XXXII Hizkia; XXXIII: 1—20 Manasse; vs. 21—25 Amon; XXXIV: 1—XXXV: 27 Josia; XXXVI: 1—4 Joachaz; vs. 5—8 Jojakim; vs. 9, 10 Jojachin; vs. 11—21 Zedekia.

9) Dat het bevelschrift slechts gedeeltelijk wordt medegedeeld, blijkt duidelijk uit *Ezr.* I: 1—3. Daarenboven missen wij in 2 *Chr.* XXXVI de vermelding

van hetgeen er ten gevolge van het koninklijk bevel plaats had (*Ezr.* I: 4 verv.). Ook is de eenvoudige opmerking, dat vs. 22, 23, op enkele onbeduidende afwijkingen na, geheel gelijkluidend zijn met *Ezr.* I: 1—3a — waar zij volkomen op hunne plaats staan — een afdoend bewijs, dat de boeken der Chronieken een behoorlijk slot missen. Keil (*Einl.* § 142 n. 10; *Inl.* § 145 n. 10) maakt teregt opmerkzaam op het naauwe verband tusschen vs. 20, 21 en vs. 22, 23. Doch daaruit volgt niet, dat deze twee verzen in zichzelve volledig zijn: integendeel worden door vs. 20, 21 verwachtingen opgewekt, die vs. 22, 23 niet bevredigen. De gevolgtrekkingen, uit dit verschijnsel af te leiden, komen beneden (§ 52 n. 16) ter sprake.

§ 45. *De leeftijd van den Chroniekschrijver.*

Het onderzoek naar den leeftijd van den auteur der Chronieken behoort vooraf te gaan, naardien de ouderdom van zijn geschrift in aanmerking komt bij de beoordeeling van de betrekking, waarin het staat tot de overige historische boeken des O. Testaments. Bij dat onderzoek moet voorloopig alleen op de boeken der Chronieken zelve worden acht gegeven: beneden (§ 52) zal worden aangetoond, dat zij met de boeken *Ezra* en *Nehemia* van ééne hand zijn, doch deze gemeenschappelijke oorsprong, die nog altijd door velen ontkend wordt, kan bij de bepaling van den ouderdom der drie geschriften niet worden ondersteld, maar moet o. a. ook uit hunne gelijktijdigheid blijken.

Dat de Chroniekschrijver na het einde der Babylonische ballingschap leefde, volgt aanstonds uit het slot van zijn werk (2 *Chr.* XXXVI: 20—23). Tot eene nadere bepaling leiden ons 1⁰. de genealogie van Davids afstammelingen, die 1 *Chr.* III: 19—24, volgens de meest waarschijnlijke opvatting, tot het zesde geslacht na Zerubbabel wordt voortgezet [1]; 2⁰. de wijze, waarop de Schrijver 1 *Chr.* IX: 18 op Nehemia's dagen, als lang verleden, terugziet [2]; 3⁰. het gebruik van het woord אֲדַרְכֹנִים (d. i. Dariken) in de geschiedenis van den Davidischen tijd (1 *Chr.* XXIX: 7), hetwelk zich alleen verklaart door de onderstelling, dat ten tijde des Schrijvers deze Perzische munt reeds lang onder de Joden in omloop was [3]. Uit deze verschijnselen blijkt, dat de auteur eerst in de 4de eeuw vóór onze jaartelling kan hebben geleefd; zij verbieden ons evenwel niet, hem nog later te stellen [4]. Aan de bewijzen,

die men voor een hoogeren ouderdom — het midden der 5de eeuw — pleegt aan te voeren, kan geenerlei bewijskracht worden toegekend [5]). Taal en stijl van de boeken der Chronieken leiden ons natuurlijk niet tot een geheel zeker resultaaat omtrent hunnen ouderdom, maar bewijzen toch onwedersprekelijk, dat zij tot de jongste geschriften des O. Testaments behooren [6]).

[1]) Algemeen wordt erkend, dat in vs. 19—21 Pelatja en Jesaja als zonen van Hananja en kleinzonen van Zerubbabel voorkomen. Doch nevens deze beide personen komen voor: „de kinderen van Refaja, de kinderen van Arnan, de kinderen van Obadja, de kinderen van Secanja:" in welke betrekking staan deze tot Pelatja en Jesaja? Het ligt zeer voor de hand aan te nemen, dat zij met hen *op ééne lijn* staan d. i. dat Refaja, Arnan, Obadja, Secanja kleinzonen zijn van Zerubbabel. In dat geval verkrijgen wij nog vier geslachten na hen: 1. Secanja's zoon Semaja; 2. Nearja en zijne broeders; 3. Eljoënai en zijne broeders; 4. de zonen van Eljoënai (vs. 22—24), die hier òf als individuën, òf — nog waarschijnlijker — als vertegenwoordigers van naar hen genoemde familiën optreden. Deze opvatting van de genealogie der Davididen — voorgestaan o. a. door Bertheau S. 33 ff. — wordt aanbevolen door vergelijking van *Ezra* VIII: 2, waar onder Ezra's tijdgenooten een Davidide Hattus genoemd wordt, die ook 1 *Chr.* III: 22 als broeder van Nearja (vierde geslacht na Zerubbabel) voorkomt: dit komt met den tijd zeer wel overeen, bevestigt alzoo de voorgedragen opvatting en bewijst tevens, dat de zonen van Eljoënai ± 370 v. Chr. geleefd hebben. — De LXX lazen in vs. 21 in plaats van בְּנֵי telkens בְּנוֹ, ten gevolge waarvan bij hen Semaja vijf geslachten jonger wordt en de geheele rij na Zerubbabel elf geslachten bevat. Wat tegen deze lezing pleit is door Bertheau t. a. p. goed aangewezen. Er bestaat dus geen grond om te stellen — met Zunz, *die gottesd. Vorträge der Juden*, S. 31 — dat de genealogie zich tot het jaar 270 v. Chr. uitstrekt. — Maar evenmin kunnen wij instemmen met Movers, Hävernick en anderen, volgens wier meening de S. in vs. 21 bij de woorden: „de kinderen van Refaja enz." eenige Davidische familiën begint op te sommen, welker betrekking tot de vroeger genoemde hij niet nader kan aangeven, maar die zeer wel met Zerubbabel of met vroegere geslachten gelijktijdig kunnen zijn. Mogelijk is dit allezins, maar hoogst onwaarschijnlijk: de geheele genealogie van vs. 10—21a, vs. 22—24 loopt geregeld benedenwaarts: welke reden bestaat er dus om aan te nemen, dat alleen vs. 21b eene uitzondering op dezen regel is? De vroegere apologeten (b. v. Dahler, *de libr. Paralip. auctoritate atque fide historica* (Argent. 1819) p. 16 sq. en *Over de geloofwaarheid en het belang van de boeken der Chronieken voor de Bijb. Gesch.* [Haagsch Gen. 1831] bl. 22 v.) namen aan, dat vs. 19—24 later ingevoegd zijn. Ook Keil (*Einl.* § 142 n. 1; *Inl.* § 145 n. 1) acht het ontwijfelbaar zeker, dat althans vs. 21 corrupt is.

[2]) De beteekenis van het document 1 *Chr.* IX: 1—34 en zijne betrekking tot *Neh.* XI: 1 verv. behooren tot de meest betwiste punten der oud-testamentische kritiek. Verg. Keil (*Einl.* § 139 n. 1; *Inl.* § 142 n. 1) en Bertheau (S. 96 ff.),

die tevens de voorstanders der afwijkende meeningen opgeven. Ik vereenig mij met den laatstgenoemde en houd het dus daarvoor, dat 1 *Chr.* IX: 4—17 eene andere recensie behelzen van *dezelfde oorkonde*, die ons *Neh.* XI: 3—19 bewaard gebleven is; dat zij, ook volgens de meening van den Chroniekschrijver, uitgedrukt 1 *Chr.* IX: 1—3, betrekking heeft op den tijd na de ballingschap, nader op de dagen van Nehemia; dat in 1 *Chr.* IX: 18 verv. *de Chroniekschrijver zelf* spreekt en over zijn' eigen leeftijd handelt; eindelijk, dat vs. 33, 34 de onderschriften zijn der geheele oorkonde, die echter door den Schrijver, blijkens *Neh.* XI, niet in haar geheel is opgenomen. Deze opvatting steunt op de navolgende overwegingen: 1⁰. 1 *Chr.* IX: 1 behelst eene antithese tusschen Israël (de tien stammen) en Juda; van dezen stam wordt gezegd, dat hij wegens schennis der bondstrouw gevankelijk is weggevoerd naar Babel: waartoe de vermelding van dat feit, indien de S. niet eene oorkonde wilde mededeelen, die op de bewoners van Jeruzalem *na de ballingschap* betrekking had? 2⁰. Wie *de vroegere inwoners* zijn, in vs. 2 genoemd, en de bewoners van Jeruzalem, waarvan vs. 3 gewaagt, is op zich zelf twijfelachtig; men kan evenzeer denken aan de bewoners *vóór de ballingschap* (Keil en anderen), als aan hen, *die in de eerste tijden na de ballingschap*, vóór Nehemia, in Judea woonden, of (vs. 3) onder Nehemia zich te Jeruzalem vestigden. De laatste opvatting is evenwel de eenige natuurlijke, in verband met vs. 1 en met *Neh.* XI: 1—3. Men merke op, dat in de laatstgenoemde plaats dezelfde uitdrukkingen voorkomen als 1 *Chr.* IX: 2, 3, hoewel in eene andere volgorde; bij Ephraïm en Manasse — welker vermelding in eene lijst van inwoners vóór de ballingschap zeer bevreemdend zijn zou — hebben wij te denken aan hen, die, uit deze stammen gesproten, zich aan de teruggekeerde ballingen aangesloten hebben. Het staat dus vast, dat de Chroniekschrijver de bevolking der hoofdstad, zooals zij door Nehemia's maatregelen was zamengesteld, beschrijven wilde. Daarbij komt nu 3⁰. dat de overeenkomst der namen 1 *Chr.* IX: 4—17 en *Neh.* XI: 4—19 zóó groot is, dat wij beide stukken wel op denzelfden tijd moeten toepassen; de afwijkingen verklaren zich daaruit, dat in beide exemplaren schrijffouten ingeslopen en in de genealogiën enkele namen weggelaten zijn, terwijl beider auteurs hier en daar min naauwkeurig zijn geweest. Zoo komen Uthai (Athaja), Asaja (Maäseja), Sallu b. Mesullam, Jedaja, Jehojarib, Jachin, Seraja (Azaria), Adaja, Masai (Amassai), Semaja, Bakbakkar (Bakbukja), Mattanja, Obadja (Abda), Akkub en Talmon, als hoofden van familiën uit Juda, Benjamin, priesters en Levieten, in beide oorkonden voor, terwijl de namen hunner voorvaderen ook zeer dikwerf gelijkluidend of anders blijkbaar onvolledig opgesomd zijn. Verg. Bertheau t. a. p. 4⁰. Uit 1 *Chr.* IX: 11 heeft men ten onregte opgemaakt, dat de Chroniekschrijver over den tijd vóór de ballingschap spreekt; ware de tekst van dat vers zuiver, dan zou dit allezins uit 1 *Chr.* V: 40, 41 blijken; doch de sterkste gronden pleiten er voor om ook 1 *Chr.* IX: 11, even als *Neh.* XI: 11, te lezen Seraja, in plaats van Azaria: de verwisseling van beide namen is in het Hebr. zeer gemakkelijk, en, heeft zij niet bij toeval plaats gehad, dan kan de vergelijking van 1 *Chr.* V: 40, 41 eenen lezer, die niet bedacht dat de genealogie onvolledig was, aanleiding gegeven hebben tot de verbetering, die thans in den tekst staat. Verg. verder Bertheau S. 105 f. 5⁰. Eenmaal aangenomen, dat *Neh.* XI: 4—

19 en 1 *Chr.* IX: 4—17 parallel zijn, dan behoeft het geene nadere aanwijzing, dat vs. 18—32 door den Chroniekschrijver ingevoegd zijn, hetgeen dan ook zoowel door den inhoud, als door den vorm van die verzen ten volle wordt bevestigd. Verg. Bertheau t. a. p., ook over vs. 33, 34, die evenzeer alleen door de onderstelling, dat in vs. 18—32 de Chroniekschrijver spreekt, hunne verklaring vinden. — Wat nu de gevolgtrekking betreft, boven uit het עַד הֵנָּה in vs. 18 afgeleid, zij wijkt af van Hävernicks (*Einl.* II: 1 S. 267 f.) en Movers' (t. a. p. S. 27 ff.) opvatting. Beiden vergelijken *Neh.* XII: 25, 26, waar Akkub en Talmon genoemd worden onder de Levietische deurwachters *in de dagen van* Jojakim — — *van* Nehemia, *den stadhouder, en van* Ezra, *den priester en schriftgeleerde.* Wanneer nu de Chroniekschrijver zegt, dat die beide mannen *tot heden toe* (עַד הֵנָּה) hetzelfde ambt bekleeden, dan maakt hij zich bekend als tijdgenoot (Hävernick), als jonger tijdgenoot (Movers) van Nehemia. Men ziet aanstonds, dat het gevoelen van Hävernick onaannemelijk is: volgens hem is Ezra auteur der Chronieken, doch hoe kon deze aangaande eene inrigting uit Nehemia's tijd vermelden, dat zij bestond tot zijnen tijd toe? Doch ook Movers gaat niet ver genoeg: hij ziet voorbij, dat Akkub en Talmon in vs. 17, en dus ook in vs. 18, niet voorkomen als *individuën*, maar als vertegenwoordigers van Levietische familiën of wel klassen: dit blijkt onwedersprekelijk uit vs. 22, waar het geheele getal der deurwachters gezegd wordt 212 bedragen te hebben, en toch waren in vs. 17 slechts vier namen genoemd. De Chroniekschrijver wil dus blijkbaar zeggen, dat *nog in zijnen tijd* het ambt van deurwachter door dezelfde Levietische familiën werd waargenomen. Doch er bestond volstrekt geen aanleiding om dat te vermelden, *indien hij niet geruimen tijd na* Nehemia *geleefd en geschreven had.* Hoe lang daarna, laat zich volstrekt niet bepalen. — Keil (*Einl.* § 139 n. 1; *Inl.* § 142 n. 1) ontkent, dat uit עד הנה de ouderdom onzer boeken zou kunnen worden afgeleid, daar de auteur deze woorden met het geheele document, waartoe zij behooren, van elders overgenomen heeft. Doch indien b. v. vs. 20, 22b enz. niet van de hand des Chroniekschrijvers zelven zijn, dan heeft hij van zijn geheele boek geen letter geschreven, maar alles aan zijne bronnen ontleend.

3) Wij behoeven ons niet te verdiepen in de afleiding van het woord אֲדַרְכֹּן of דַּרְכְּמוֹן (*Ezr.* II: 69; *Neh.* VII: 70—72). Algemeen wordt erkend, dat het eene Perzische munt aanduidt (ter waarde van ± 14 gulden. Verg. Gesenius in *Thes.* p. 353 sq.). Zeker zou de Chroniekschrijver t. a. p. de vrijwillige giften der Israëlietische grooten ten tijde van David niet in Dariken hebben opgegeven, indien hij in het begin der Perzische periode geleefd had: het anachronisme, door hem begaan, onderstelt een zeer langdurig gebruik der Dariken, ten gevolge waarvan de vroegere munten meer of min in vergetelheid waren geraakt.

4) Ten aanzien van 1 *Chr.* III: 19—24; IX: 18 is dit aanstonds duidelijk: staat eenmaal vast, dat de zonen van Eljoënai en evenzoo Akkub en Talmon Davidische en Levietische *familiën* vertegenwoordigen, dan kan de S. zich ook na 300 v. Chr. zóó hebben uitgedrukt als hij t. a. p. doet. Maar ook de Dariken dwingen ons niet, binnen de grenzen der Perzische periode te blijven staan. Zij kunnen ook daarna nog in omloop gebleven zijn, en gesteld zelfs, dat zij aanstonds door Grieksche munten zijn vervangen, het ware dan toch

hoogst natuurlijk, dat de Schrijver, sprekende over Davids tijd, eene benaming uit vroegeren tijd had gebezigd. Overigens maken de boeken *Ezra* en *Nehemia* het hoogst waarschijnlijk, dat hun schrijver — die tevens de auteur der Chronieken is — na het einde der Perzische monarchie geschreven heeft. Verg. § 51 n. 23. Reeds nu kan het onze aandacht niet ontgaan, dat Kores (2 *Chr.* XXXVI: 22, 23) tot driemalen toe genoemd wordt מֶלֶךְ פָּרָס, een epitheton, dat gedurende het bestaan van het Perzische rijk minstens overbodig was.

5) Hävernick (*Einl.* II. 1 S. 265) en Keil (*Einl.* 142 n. 3, *Inl.* § 145 n. 3) beroepen zich op 1 *Chr.* XXIX: 1, 19, waar de tempel בִּירָה genoemd wordt, ten bewijze dat de S. leefde vóórdat Nehemia te Jeruzalem den tempelburg aanlegde (*Neh.* II: 8; VII: 2): na dien tijd had hij, om verwarring te voorkomen, zich van het gebruik dier benaming moeten onthouden. Doch men zou, omgekeerd, kunnen vragen, of niet juist de Nehemiaansche *Birah* een' lateren schrijver aanleiding geven kon om dien naam te bezigen tot aanduiding van den geheelen tempel, waarvan zij een deel was? Daarbij komt nu nog, dat Nehemia, volgens H. II: 8, den burg niet aanlegt, maar herstelt, zoodat die — ook volgens Hävernick en Keil — ten tijde van den Chroniekschrijver in elk geval reeds bestond. — Even weinig beteekent het beroep op de geschiedenis van den Kanon, ten bewijze dat de Chronieken vóór het jaar 400 v. Chr. moeten geschreven zijn. Omgekeerd kan men uit hunne plaatsing onder de Hagrographa, en wel aan het slot dier verzameling, niets meer opmaken, dan dat zij jonger zijn dan *Rigteren—Koningen*, derhalve na de ballingschap geschreven.

6) Gesenius, *Gesch. der Hebr. Sprache u. Schrift* (Leipzig, 1815) S. 25 ff. 37 ff.; Hävernick, *Einl.* I. 1 S. 232 ff. 244 ff. Naardien hier uit de taal van den S. geene bepaalde gevolgtrekking wordt afgeleid en wij beneden (§ 46 n. 10) daarop nog zullen terugkomen, zoo onthouden wij ons van het geven van proeven en merken alleen op, dat de Chronieken in het gebruik van sommige woorden overeenstemmen met het boek *Daniël*, het jongste geschrift van den Kanon. Zoo b. v. komt het woord עֹמֶד (*standplaats*) alleen *Dan.* VIII: 17, 18; X: 11 en bij den Chroniekschrijver (2 *Chr.* XXX: 16; XXXV: 10; *Neh.* VIII: 7; IX: 3; XIII: 11) voor; het quadrilitterum כִּרְבֵּל (*binden*) alleen 1 *Chr.* XV: 27, het afgeleide כַּרְבְּלָא, *Dan.* III: 21; het woord בִּזָּה (*buit*) 2 *Chr.* XIV: 13; XXV: 13; XXVIII: 14 (*Ezr.* IX: 7; *Neh.* III: 36); *Dan.* XI: 24, 33 en verder nog alleen *Esth.* IX: 10, 15, 16; het Pentateuchische woord רְכוּשׁ (*have*) is weder opgenomen door den Chroniekschrijver (1 *Chr.* XXVII: 31; XXVIII: 1 enz.) en door den auteur van *Daniël*, H. XI: 13, 24, 28, buiten hen door niemand.

§ 46. *De Chronieken met de overige historische boeken des O. Testaments vergeleken.*

Vermits de geschiedenis, in de boeken der Chronieken behandeld, ook in andere historische geschriften des O. Testaments — die volgens § 45 ten tijde van den Chroniekschrijver reeds voorhanden waren [1]) — wordt verhaald, zoo behoort het

verdere onderzoek van eene vergelijking tusschen de Chronieken en de oudere historische boeken uit te gaan.

Het eerste deel (1 *Chr.* I: 1—IX: 34) begint met de mededeeling van genealogiën en lijsten over het aartsvaderlijke tijdvak (H. I: 1—II: 2), die met de opgaven van het boek *Genesis* overeenstemmen en daaraan in haar geheel kunnen ontleend zijn [2]). Anders is het gesteld met de berigten omtrent de stammen Israëls (H. II: 3—IX: 34): vele daarvan komen alleen hier voor; voor andere laten zich parallelen uit de oudere historische boeken, inzonderheid uit den Pentateuch en *Josua* bijbrengen, doch zij wijken daarvan niet zelden in meerdere of mindere mate af [3]).

1) Waarschijnlijk waren de boeken *Josua—Koningen* ten tijde des Schrijvers reeds in eene verzameling van heilige geschriften opgenomen. Doch gelijk de latere Joden, zoo kenden ook zeker de tijdgenooten van den Schrijver hun geenszins hetzelfde gezag toe, waarmede van Ezra's dagen af de Pentateuch was bekleed.

2) De inhoud van 1 *Chr.* I: 1—II: 2 laat zich gemakkelijk terugvinden in *Gen.* V; X; XI: 10—32; XXV: 12—16; 1—4; XXXVI; XXXV: 23—26. Over de afwijkingen in de schrijfwijze van enkele namen verdient de commentaar van Bertheau te worden nagelezen; de meeste moeten aan de afschrijvers worden geweten. 1 *Chr.* I: 51[a] drukt de S. zijne opvatting van *Gen.* XXXVI: 40 uit in de wijze, waarop hij de lijst der Edomietische stamvorsten aan die der koningen vastknoopt.

3) Ziet hier de volledige lijst der parallele plaatsen:

1 *Chr.*	II: 3, 4 . . .	Verg. *Gen.* XXXVIII: 3—30.
„	II: 5	*Gen.* XLVI: 12.
„	II: 10—12 . .	*Ruth* IV: 19—21.
„	II: 13—17 .	1 *Sam.* XVI: 6 verv. (minder volledig).
„	III: 1—9 . .	2 *Sam.* III: 2—6; V: 14—16 (minder volledig en afwijkend).
„	III: 10—16 .	Boeken der Koningen.
„	IV: 24	*Gen.* XLVI: 10; *Ex.* VI: 15; *Num.* XXVI: 12—14.
„	IV: 28—32 .	*Jos.* XIX: 2—7.
„	V: 3	*Gen.* XLVI: 9; *Ex.* VI: 14; *Num.* XXVI: 5.
„	V: 27—29 . .	*Gen.* XLVI: 11; *Ex.* VI: 18—23.
„	V: 30—41 . .	*Ezra* VII: 1—5 (minder volledig).
„	VI: 1—4, 7 .	*Ex.* VI: 16 verv.
„	VI: 39—66 .	*Jos.* XXI: 10—39 (afwijkend).
„	VII: 1	*Gen.* XLVI: 13; *Num.* XXVI: 23 v.
„	VII: 6	*Gen.* XLVI: 21; *Num.* XXVI: 38 verv. (afwijkend).
„	VII: 13 . . .	*Gen.* XLVI: 24; *Num.* XXVI: 48 verv.
„	VII: 14—19 .	*Num.* XXVI: 29 verv. (afwijkend).
„	VII: 20, 21 .	*Num.* XXVI: 34—38 (afwijkend).

1 *Chr.* VII: 30 f. . . *Gen.* XLVI: 17; *Num.* XXVI: 44.
„ VIII: 1—5 . . *Gen.* XLVI: 21; *Num.* XXVI: 38 v. (afwijkend).
„ VIII: 29—40 } 1 *Sam.* IX: 1; XIV: 49—51 (minder volledig
„ IX: 35—44 . } en afwijkend).
„ IX: 1—17 . . *Neh.* XI: 1—19 (met afwijkingen).

Behalve de afwijkingen, waarop boven de aandacht werd gevestigd, komen telkens nog andere voor, die wij als schrijffouten moeten aanmerken. Uit dit overzigt blijkt aanstonds, dat de Schrijver hoogstens eenige namen vooral aan den Pentateuch heeft kunnen ontleenen, waar zij evenwel voorkomen met groote afwijkingen en zonder de historische bijzonderheden, die de Chroniekschrijver hier en daar vermeldt (b. v. H. IV: 21—23; 39—43, V: 10, 18—22; VII: 21 verv. enz.). Dat er in de opgaven omtrent de verdeeling der stammen — en dus ook omtrent de vroegste afstammelingen van den stamvader — zooveel verschil bestaat, behoeft ons niet te bevreemden: in den loop der tijden kwamen daarin veranderingen, die met de geschiedenis van het geheele volk en de ons grootendeels onbekende lotgevallen der afzonderlijke stammen zamenhangen. De Chroniekschrijver deelt zijne lijsten gewoonlijk zonder toelichting mede en wordt daardoor dikwerf *voor ons* onverstaanbaar. — Over 1 *Chr.* IX: 1—17, 18—34 verg. met *Neh.* XI: 1—19 verg. § 45 n. 2.

Het tweede deel (1 *Chr.* IX: 35—2 *Chr.* XXXVI: 23) loopt grootendeels parallel met de boeken *Samuel* en *Koningen*, maar bevat tevens vele berigten, die daar niet voorkomen.

De vergelijking der levensgeschiedenis van David (1 *Chr.* IX: 35—XXIX) met het verhaal van de boeken *Samuel* en *Koningen* leert, dat in de Chronieken gemist worden de berigten omtrent Davids lotgevallen vóór Sauls dood (1 *Sam.* XVI—XXX), zijne regering te Hebron (2 *Sam.* I—IV), zijne familiegeschiedenis (2 *Sam.* IX; XI—XX) en den dood van Sauls afstammelingen (2 *Sam.* XXI: 1—14); eindelijk Davids zegepsalm en laatste woorden (2 *Sam.* XXII en XXIII: 1—7). Het verhaal van zijne laatste beschikkingen (1 *Kon.* I: 1—II: 12) ontbreekt evenzeer in de Chronieken (verg. 1 *Chr.* XXIII: 1), maar wordt daar door andere berigten vervangen. Vollediger is bij den Chroniekschrijver de lijst van Davids helden (1 *Chr.* XI: 10—47 verg. 2 *Sam.* XXIII: 8—39); veel uitvoeriger het berigt omtrent de overbrenging der verbondsark (1 *Chr.* XIII, XV, XVI verg. 2 *Sam.* VI: 1—19). Bij hem alleen komen voor de lijsten van Davids aanhangers enz. (1 *Chr.* XII) en de uitvoerige berigten over de toebereidselen tot den tempelbouw, over de indeeling der priesters en Levieten, over Davids leger en beambten, einde-

lijk over zijne laatste maatregelen en vermaningen tot Salomo (1 *Chr.* XXII—XXIX) [4]).

[4]) Lijst der parallele plaatsen:

1 *Chr.*	IX: 35—44	Zie boven n. 2.
„	X: 1—12	1 *Sam.* XXXI.
„	XI: 1—9	2 „ V: 1—3, 6—10.
„	XI: 10—47	„ XXIII: 8—39.
„	XIII: 1—14 . . .	„ VI: 1—11.
„	XIV: 1—7; 8—17	„ V: 11—16, 17—25.
„	XV, XVI	„ VI: 12—19.
„	XVII	„ VII.
„	XVIII	„ VIII.
„	XIX	„ X.
„	XX: 1—3	„ XI: 1; XII: 26—31.
„	XX: 4—8	„ XXI: 18—22.
„	XXI	„ XXIV.

In de levensgeschiedenis van Salomo (2 *Chr.* I—IX) missen wij, behalve het berigt omtrent zijne krooning, waarover boven reeds gesproken werd (1 *Kon.* I: 1—II: 12), het verhaal van Adonia's opstand (1 *Kon.* II: 13—46), van Salomo's eerste regt (1 *Kon.* III: 16—28), de berigten omtrent zijne wijsheid, magt en inkomsten (1 *Kon.* IV: 1—V: 14), zijn paleis (1 *Kon.* VII: 1—12), zijne afgoderij en tegenstanders (1 *Kon.* XI: 1—40). De overige berigten van het eerste boek der Koningen vinden wij 2 *Chr.* I—IX, evenwel soms in eene andere volgorde en met niet onbelangrijke afwijkingen, terug [5]).

[5]) Dit blijke reeds eenigermate uit de volgende lijst der parallele plaatsen:

2 *Chr.*	I: 2—13	1 *Kon.* III: 4—15.
„	I: 14—17	„ X: 26—29.
„	II	„ V: 15—32.
„	III: I—V: 1	„ VI en VII: 13—51.
„	V: 2—VII: 10 . .	„ VIII.
„	VII: 11—22	„ IX: 1—9.
„	VIII	„ IX: 10—28.
„	IX: 1—12, 13—28	„ X: 1—13, 14—29.
„	IX: 30, 31	„ XI: 42, 43.

Vergelijken wij 2 *Chr.* X—XXXVI met het daaraan beantwoordende deel van de boeken der Koningen (1 *Kon.* XII—2 *Kon.* XXV), dan blijkt ons, dat de geschiedenis van het rijk der tien stammen door den Chroniekschrijver niet is behandeld, en dat de inval van Sanherib, Hizkia's ziekte en genezing,

het gezantschap van Merodach Baladan (2 *Kon.* XVIII: 13—XX: 19 verg. 2 *Chr.* XXXII), even als de afschaffing der afgoderij door Josia (2 *Kon.* XXII: 3—XXIII: 20 verg. 2 *Chr.* XXXIV) en de regering der koningen Joachaz, Jojakim, Jojachin en Zedekia (2 *Kon.* XXIII: 31—XXV verg. 2 *Chr.* XXXVI) door hem veel minder uitvoerig besproken worden. Daarentegen deelt hij ons van elders onbekende bijzonderheden mede omtrent Rehabeams vestingen en familie en de vestiging der Levieten in het rijk van Juda (2 *Chr.* XI: 5—XII: 1, 5—8); Abia's oorlog tegen Jerobeam (2 *Chr.* XIII: 3—21); Asa's krijg tegen Serah, den Aethiopiër, de toespraken der profeten Semaja en Hanani en hare werking (2 *Chr.* XIV: 5—XV: 15; XVI: 7—10); Josaphats maatregelen tot bevordering van de kennis der wet en van eene behoorlijke regtspleging; de sterkte van zijn leger; zijne overwinning over de Moabieten en hunne bondgenooten (2 *Chr.* XVII: 2—XVIII: 1; XIX: 1—XX: 30); Jorams handelwijze tegen zijne broeders; zijne afgoderij; de strafaankondiging van Elia en hare vervulling (2 *Chr.* XXI: 2—4, 11—19); den afval van Joas (2 *Chr.* XXIV: 15—22); Amazia's krijgsmagt en afgoderij (2 *Chr.* XXV: 5—10, 14—16); Uzzia's oorlogen en vestingen; de oorzaak zijner melaatschheid (2 *Chr.* XXVI: 6—20); Jothams vestingen en krijg met de Ammonieten (2 *Chr.* XXVII: 4—6); Hizkia's tempelwijding, paaschfeest en hervormingen in de eeredienst (2 *Chr.* XXIX: 3—XXXI: 21); Hizkia's rijkdom (2 *Chr.* XXXII: 27—30); Manasse's gevangenneming en verootmoediging (2 *Chr.* XXXIII: 11—17); Josia's paaschfeest (2 *Chr.* XXXV: 1—17). Doch ook in de pericopen, die de Chronieken met de boeken der Koningen gemeen hebben [6], merken wij meer of min belangrijke afwijkingen op.

[6]) Zij zijn de volgende:

2 *Chr.* X: 1—XI: 4	1 *Kon.* XII: 1—24.
„ XII: 2, 9—16	„ XIV: 21, 22, 25—31.
„ XIII: 1, 2, 22, 23	„ XV: 1, 2, 6—8.
„ XIV: 1, 2; XV: 16—19 . . .	„ XV: 11—16.
„ XVI: 1—6, 11—14	„ XV: 17—24.
„ XVIII: 2—34	„ XXII: 2—35.
„ XX: 31—XXI: 1	„ XXII: 41—51.

2 *Chr.* XXI: 5, 10, 20	2 *Kon.* VIII: 17—22, 24.
„ XXII: 1—9	„ VIII: 25—29; IX: 16—28; X: 12—14.
„ XXII: 10—XXIII: 21	„ XI.
„ XXIV: 1—14, 23—27	„ XII: 1—22.
„ XXV: 1—4, 11, 17—28 . . .	„ XIV: 1—14, 17—20.
„ XXVI: 1—4, 21, 23	„ XIV: 21, 22; XV: 2—5, 7.
„ XXVII: 1—3, 8, 9	„ XV: 33—35, 38.
„ XXVIII: 1—4, 27	„ XVI: 2—4, 20.
„ XXIX: 1, 2	„ XVIII: 2, 3.
„ XXXII: 1—21	„ XVIII: 13—XIX: 37.
„ XXXII: 24, 25, 33	„ XX: 1, 2, 21.
„ XXXIII: 1—10, 20—25	„ XXI: 1—9, 18—24.
„ XXXIV: 1, 2, 8—28, 29—32	„ XXII en XXIII: 1—3.
„ XXXV: 1, 18—24	„ XXIII: 21—23, 29, 30.
„ XXXVI: 1—4	„ XXIII: 31—35.
„ XXXVI: 5, 6	„ XXIII: 36, 37; XXIV: 1, 6.
„ XXXVI: 9, 10	„ XXIV: 8—17.
„ XXXVI: 11, 12	„ XXIV: 18 verv.
„ XXXVI: 22, 23	*Ezra* I: 1—3.

De naauwkeurige vergelijking der parallele plaatsen in de Chronieken en de overige historische boeken des O. Testaments, door de Wette, Movers en anderen ingesteld, heeft een groot aantal afwijkingen aan het licht gebragt, die voor een deel als schrijffouten, hetzij van den auteur, hetzij van de afschrijvers, voor een deel als opzettelijke veranderingen moeten worden aangemerkt. Het behoeft ter naauwernood vermelding, dat het zich niet altijd met zekerheid laat bepalen, tot welke van beide klassen elke afwijking behoort, en dat somtijds eene schrijffout, ten gevolge waarvan de tekst onverstaanbaar geworden was, tot eene opzettelijke verandering aanleiding kan hebben gegeven [7]).

De *schrijffouten* komen voor in eigennamen, in getallen, maar ook in den tekst zelven der verhalen: nu eens moet de lezing in de boeken der Chronieken, dan weder die van de parallele plaatsen voor de oorspronkelijke worden gehouden [8]).

7) Wij gaan hier geenszins uit van de onderstelling, dat de Chroniekschrijver onze boeken *Samuel* en *Koningen* voor zich had en volgde: beneden (§ 47) zal blijken, dat zulks naar onze meening niet het geval geweest is. Maar er bestaat tusschen de boven (n. 3—6) opgesomde parallele plaatsen eene zóó groote, dikwerf zelfs volkomen overeenstemming, dat wij er als van zelf toe geleid worden om ze nader met elkander te vergelijken en de vraag te be-

antwoorden, waarin het verschil bestaat. Al wat derhalve in n. 8—15 zal worden opgemerkt, is onafhankelijk van de betrekking, waarin wij den Chroniekschrijver plaatsen tot de oudere historische geschriften, maar moet mede dienen om ons oordeel dienaangaande te vestigen. — Overigens moet bij de vergelijking steeds in het oog worden gehouden, dat de Masorethische tekst de oorspronkelijke niet is, en dat deze laatste aan allerlei toevallige en opzettelijke veranderingen heeft bloot gestaan, die niet noodwendig in de parallele plaatsen dezelfde moeten zijn geweest. Zoo meent Geiger (*Urschrift und Uebersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der Entwickelung des Judenthums* [Breslau, 1857] S. 305 en elders), dat de Masorethen sommige aanstootelijke uitdrukkingen, die zij in de andere boeken uit den weg ruimden, in de Chronieken onaangetast hebben gelaten, omdat dit boek minder gelezen werd. Deze mogelijkheid moet althans — met vele andere denkbare gevallen — in aanmerking genomen worden.

[8]) Verg. vooral Movers t. a. p. S. 50—94 (*Ueber die Textbeschaffenheit der Chronik*) en verder de commentaren van Thenius op *Samuel* en *Koningen* en van Bertheau op de Chronieken. — Movers levert S. 65 ff. eene lange lijst van afwijkingen in de eigennamen, meestal door verwisseling van letters, somtijds ook door ergere corruptiën ontstaan. Verlangt men proeven, men vergelijke dan 1 *Chr.* VI: 39—66 met *Jos.* XXI: 10—39, waar volgens Movers 16 voorbeelden worden aangetroffen. — Over de getallen — die oorspronkelijk niet voluit geschreven, maar door teekens of letters aangeduid werden — verg. men Movers S. 50 ff. Merkwaardige voorbeelden zijn: 1 *Chr.* XI: 11 (2 *Sam.* XXIII: 8), 300 (800) vijanden, door Jasobeam verslagen; 1 *Chr.* XXI: 5 (2 *Sam.* XXIV: 9) de stam Juda levert 470000 (500000) man, bij de volkstelling onder David; 2 *Chr.* XXXVI: 9 (2 *Kon.* XXIV: 8) Jojachin wordt koning 8 (18) jaren oud; 1 *Chr.* XXI: 5 (2 *Sam.* XXIV: 9) de tien stammen bedragen 1100000 (800000) man; 2 *Chr.* II: 2 (1 *Kon.* V: 30) Salomo's arbeiders staan onder 3600 (3300) opzieners. Daarentegen is het twijfelachtig, of 1 *Chr.* XXI: 25 tot dezelfde categorie behoort: de koopprijs van Ornans dorschvloer wordt daar gesteld op 600 talenten gouds, 2 *Sam.* XXIV: 24 op 50 talenten zilvers. Zie beneden n. 15 en § 49 n. 5. — Wat, eindelijk, den tekst der verhalen betreft, ook daarover verdient Movers (S. 74—94) te worden nagelezen. Hij gaat zeker hier en daar te ver in het aannemen van schrijffouten, interpolatiën, omzettingen enz. Doch elk onpartijdig onderzoeker zal met hem een groot deel der afwijkingen in de parallele plaatsen aan onwillekeurige dwaling toeschrijven. Men verg. b. v. 2 *Sam.* VII met 1 *Chr.* XVII (in vs. 6 שִׁפְטֵי en in vs. 17 כְּתוֹר heeft allerwaarschijnlijkst de Chroniekschrijver de oorspronkelijke lezing bewaard, doch hier en daar zijn beide teksten verre van zuiver, b. v. 1 *Chr.* XVII: 5, 21 en ll. pp.).

Sommige der *opzettelijke veranderingen* kunnen geacht worden alleen of althans grootendeels den vorm te betreffen. Zoo bezigt de Chroniekschrijver de *scriptio plena*, waar in de andere boeken de *scriptio defectiva* gewoon is [9]). Latere vormen, woorden en spreekwijzen treden in de plaats van in onbruik

geraakte [10]). Door zamentrekking en weglating van bijomstandigheden zijn hier en daar de berigten van den Chroniekschrijver korter dan de parallele plaatsen [11]). Omgekeerd komen ook in zijne berigten kleine toevoegselen tot opheldering en uitbreiding voor [12]), die nu en dan bewijzen dat hij den tekst, dien hij voor zich had, misverstaan en dientengevolge onjuist verklaard heeft [13]).

9) Een rijken voorraad van proeven der afwijkingen, in n. 9—12 bedoeld, vindt men bij Movers S. 199—222, met wien Keil (*Einl.* § 139 n. 6—9; *Inl.* § 142 n. 6—9); de Wette (*Einl.* § 189 n. *d.* 190 a. n. *a* en *b*; 190 b. n. 1) en anderen kunnen vergeleken worden. Wij leggen ons hier niet toe op eene — toch onbereikbare — volledigheid, maar bepalen ons tot het bijbrengen van enkele, duidelijke voorbeelden. In de Chronieken vindt men o. a. de vormen פלשתיים; כשדיים; ירושלים; דויד; אוניות; ראמות enz. Enkele malen komt het voor, dat de S. uit zijne bronnen de *scriptio defectiva* overneemt, ook daar waar in ll. pp. de *plena* voorkomt, b. v. שלשי (2 *Chr.* X: 12 verg. 1 *Kon.* XII: 12); וישְׁבו (2 *Chr.* XI: 4 verg. 1 *Kon.* XII: 24) enz.

10) Zoo vindt men in de Chronieken de volgende latere vormen, in plaats van de bijgevoegde oudere: הֵיךְ (אֵיךְ); אֲנִי (אָנֹכִי, welke vorm alleen 1 *Chr.* XVII: 1 voorkomt); אִישַׁי (יִשַׁי); דַּרְמֶשֶׂק (דַּמֶּשֶׂק); verder עֵילוֹם (עוֹלָם); מַלְכוּת (מַמְלָכָה); תְּחַנּוּן (תְּחִנָּה); de ה achter den 2den pers. van het perf. en van den imperat. wordt in de Chronieken weggelaten, even als de ן achter den 2den en 3den pers. meerv. van het imperf. Tot dezelfde klasse van afwijkingen behoort ook de weglating van het verb. infinitum, waar het met het perf. of imperf. verbonden voorkomt; de invoeging der praep. אֶל achter verba van beweging enz. Tot de jongere woorden, in de Chronieken tot vervanging der vroegere gebezigd, behooren גופה (גְּוִיָּה); מְרַקֵּד וּמְשַׂחֵק (מְפַזֵּז וּמְכַרְכֵּר, 1 *Chr.* XV: 29; 2 *Sam.* VI: 16); כִּכַּר לֶחֶם (חַלַּת לֶחֶם). Verg. nog 1 *Chr.* XIV: 15 met 2 *Sam.* V: 24; 1 *Chr.* XIV: 9, 13 met 2 *Sam.* V: 18, 22 enz. Ook oudere geographische namen worden door jongere vervangen. Zie 2 *Chr.* XVI: 4 (1 *Kon.* XV: 20); 1 *Chr.* XX: 4 (2 *Sam.* XXI: 18) enz. Twijfelachtig is het, of de Chroniekschrijver 2 *Chr.* XXVIII: 3 de formule הֶעֱבִיר בָּאֵשׁ (2 *Kon.* XVI: 3) heeft willen ophelderen door הִבְעִיר בָּאֵשׁ. Het is namelijk mogelijk, dat הִבְעִיר eene schrijffout is, verg. 2 *Chr.* XXXIII: 6, maar ook evenzeer, dat overal, waar in het O. T. van het offeren van kinderen aan Molech sprake is, הִבְעִיר (met of zonder בָּאֵשׁ) de ware lezing is, door de Masorethen doorgaans (alleen niet 2 *Chr.* XXVIII: 3) euphemistisch in הֶעֱבִיר veranderd. Verg. met *Jer.* XXXII: 35, H. XIX: 5 en Geiger t. a. p. S. 302—305.

11) Men legge b. v. naast elkander 1 *Chr.* X: 12 en 1 *Sam.* XXXI: 12 (waar de S. tevens het min gebruikelijke הָאֶשֶׁל vervangen heeft door הָאֵלָה); 1 *Chr.* XIII: 7 en 2 *Sam.* VI: 3; 1 *Chr.* XX: 1—3 en 2 *Sam.* X: 1; XII: 27—31 (door overmaat van kortheid is de Chroniekschrijver hier onduidelijk en onnaauwkeurig); 1 *Chr.* XIX: 4 en 2 *Sam.* X: 4; 1 *Chr.* XIX: 17 en 2 *Sam.*

X: 17 (waar de onbekende plaatsnaam *Helam* is weggelaten); 2 *Chr.* XVI: 2 en 1 *Kon.* XV: 18; 1 *Chr.* XXI: 4 en 2 *Sam.* XXIV: 4—8; 2 *Chr.* V: 3 en 1 *Kon.* VIII: 2. Wat den S. aanleiding gegeven heeft om 2 *Chr.* XXI: 9 (verg. 2 *Kon.* VIII: 21) den naam weg te laten van het land, waarheen Joram zich begaf, is moeijelijk te beslissen; misschien las hij reeds in zijnen tekst het onverstaanbare צְעִירָה (Thenius gist שְׂעִירָה) en schreef daarvoor עִם־שָׂרָיו. Somtijds hebben zeker andere redenen dan het streven naar beknoptheid den S. aanleiding om het een en ander weg te laten: dit geldt niet alleen van de grootere stukken, boven genoemd (b. v. 1 *Kon.* XI: 1—40 enz.), maar ook van enkele volzinnen: verg. 1 *Chr.* XVII: 13 met 2 *Sam.* VII: 14, 15; 2 *Chr.* VIII: 8 met 1 *Kon.* IX: 21. Zie Movers S. 219.

[12]) Zoo voegt de Schrijver 1 *Chr.* XIII: 9 (2 *Sam.* VI: 6) achter וַיִּשְׁלַח de woorden אֶת־יָדוֹ; ald. vs. 10 (2 *Sam.* vs. 7) wordt עַל־הַשַּׁל omschreven door: עַל־אֲשֶׁר שָׁלַח יָדוֹ עַל־הָאֲרוֹן (volgens Thenius en Bertheau moet de tekst in 2 *Sam.* aldus verbeterd worden); 1 *Chr.* XIX: 2, 16 (2 *Sam.* X: 2, 16) wordt וַיִּשְׁלַח door het bijgevoegde מַלְאָכִים opgehelderd; 1 *Chr.* XIX: 15 (2 *Sam.* X: 14) wordt Abisai nader aangeduid als *zijn* (Joabs) *broeder*, maar tegelijk aan het slot het een en ander weggelaten; 2 *Chr.* VII: 11 (1 *Kon.* IX: 1) wordt duidelijkheidshalve Salomo's plan nader omschreven en tevens כֹּל הַבָּא עַל־לֵב voor כֹּל חֵשֶׁק in de plaats gesteld. Verg. nog 2 *Chr.* XXXIV: 24 met 2 *Kon.* XXII: 16.

[13]) Opmerkelijk is het misverstand van den Chroniekschrijver ten aanzien van de uitdrukking אֳנִי תַרְשִׁישׁ, een Tarsis-schip, en van daar *een groot zeeschip.* Tweemalen 2 *Chr.* IX: 21; XX: 36 omschrijft hij: אֳנִיּוֹת הֹלְכוֹת תַּרְשִׁישׁ, *schepen naar Tarsis varende.* Dat deze verklaring onjuist is, wordt thans ten aanzien van de laatstgenoemde plaats algemeen erkend, ook door Keil (*Einl.* § 143 n. 2; *Inl.* § 146 n. 2), maar moet ook ten aanzien van 1 *Chr.* IX: 21 worden toegegeven. (Zie boven § 39 n. 1). Kon men nog twijfelen, of de Schrijver werkelijk deze dwaling begaan heeft, die onzekerheid zou worden weggenomen door 2 *Chr.* VIII: 17, 18, verg. met 1 *Kon.* IX: 26—28; hij berigt daar, dat Hiram naar Ezeon-geber zond (niet *zeelieden om op de vloot te dienen*, zooals 1 *Kon.* l. l., maar) *schepen en zeelieden;* doch dit is eene geographische onmogelijkheid, zoodat het verhaal van den Chroniekschrijver zich alleen verklaren laat door de onderstelling, dat hij van de ligging van Ezeon-geber evenmin eene duidelijke voorstelling had als van die van Ophir. — Ook 2 *Chr.* IX: 12 (verg. 1 *Kon.* X: 13) schijnt de S. den tekst, dien hij voor zich had, misverstaan en verkeerd omschreven te hebben. Keil (t. a. p.) meent, dat zijne woorden kunnen verklaard worden: praeter id quod reddidit ei *mutua munera* pro eis quae attulit illa regi. Doch dit is onmogelijk: liever neme men dan nog aan, dat de tekst door de afschrijvers bedorven is. Verg. Movers S. 213 f.; Bertheau S. 301. — Over 2 *Chr.* IV: 22 verg. met 1 *Kon.* VII: 50, Movers S. 214; over 2 *Chr.* IX: 14 verg. met 1 *Kon.* X: 14, Thenius, *Könige* S. 159.

Betreffen sommige dezer afwijkingen reeds niet meer uitsluitend den vorm, andere hebben bepaaldelijk op den inhoud der verhalen betrekking. Niet alleen bevatten de Chronieken,

met de boeken *Samuel* en *Koningen* vergeleken, die belangrijke en soms zeer uitvoerige toevoegselen, waarvan de voornaamste boven werden opgesomd; ook de overigens parallele verhalen wijken somtijds in kleinere of grootere trekken van elkander af, nu en dan zelfs zóó, dat zij ten gevolge daarvan een geheel verschillend karakter vertoonen. Tot de kleinere afwijkingen behooren nog de pragmatische opmerkingen, hier en daar in het verhaal van den Chroniekschrijver ingevlochten [14]). Van meer gewigt is het verschil tusschen 1 *Chr.* XV, XVI en 2 *Sam.* VI: 12—19; 1 *Chr.* XXI en 2 *Sam.* XXIV; 2 *Chr.* V: 11—14 en 1 *Kon.* VIII: 10, 11; 2 *Chr.* VII: 1—3 en 1 *Kon.* VIII: 54 verv.; 2 *Chr.* VII: 5—10 en 1 *Kon.* VIII: 63—65; 2 *Chr.* VIII: 11 en 1 *Kon.* IX: 24; 2 *Chr.* VIII: 12—14 en 1 *Kon.* IX: 25; 2 *Chr.* XXII: 8, 9 en 2 *Kon.* X: 27, 28; XI: 23, 24; 2 *Chr.* XXIII: 1—11 en 2 *Kon.* XI: 4—12; 2 *Chr.* XXIV: 1—14 en 2 *Kon.* XII: 5—17, en meer andere parallele plaatsen, die beneden ter sprake zullen komen [15]).

[14]) De voornaamste zijn: 1 *Chr.* X: 13, 14 (verg. 1 *Sam.* XXXI: 12); XI: 3 (2 *Sam.* V: 3); 2 *Chr.* XXI: 10 (2 *Kon.* VIII: 10); XXV: 20, 27 (2 *Kon.* XIV: 11, 19); XVIII: 31 (1 *Kon.* XXII: 32); XXII: 7 (2 *Kon.* VIII: 29). Met deze plaatsen zijn zeer na verwant 1 *Chr.* XXI: 3; 2 *Chr.* VIII: 11 enz. waar niet de S. zelf, maar een ander geheel in zijnen geest spreekt.

[15]) Sommige dezer afwijkingen kwamen reeds ter sprake § 19 n. 7—9, 14, 15, 20, 21; op de meeste komen wij beneden (§ 48, 49) nog terug. De vergelijking tusschen 1 *Chr.* XXI en 2 *Sam.* XXIV is bijzonder geschikt, om het verschil tusschen het oudere en het jongere berigt duidelijk te doen uitkomen. Men geve bepaaldelijk acht op 1 *Chr.* XXI: 1 (שָׂטָן); vs. 6 (Levi en Benjamin worden niet geteld); vs. 12 (bijvoeging van de woorden: „en de engel van Jhvh, verdervende in Israëls gansche gebied);" vs. 15 (afwijkende schildering van den verderfengel); vs. 16 (evenzoo); vs. 17 (kleine opheldering aan het slot); vs. 18, 19 (de engel van Jhvh spreekt tot Gad; uitbreiding van het berigt over Ornan, dat 2 *Sam.* veel eenvoudiger luidt); vs. 25 (600 sikkels goud tegen 50 sikkels zilver); vs. 26 (Davids offer wordt door vuur van den hemel ontstoken); vs. 27—30 (toevoegsel, in zichzelf zeer onwaarschijnlijk en blijkbaar bestemd om de ergernis van Davids offer, dat niet bij den tabernakel had plaats gehad, weg te nemen). In de overige, boven aangehaalde plaatsen spelen niet zelden de priesters en Levieten eene groote rol: ook daarover zal straks nader gehandeld worden.

Doch over den oorsprong vooral van deze afwijkingen en over de waarde aan het getuigenis van den Chroniekschrijver toe te kennen — zoo hier, waar hij van anderen verschilt,

als elders, waar hij alleen staat — kan niet met billijkheid worden geoordeeld, vóórdat wij eerst hebben onderzocht, uit welke bronnen hij geput heeft. Uit § 45 blijkt namelijk wèl, dat hij niet slechts den Pentateuch en *Josua*, maar ook de boeken *Samuel* en *Koningen* kan hebben gebruikt, maar geenszins, dat deze laatste werkelijk tot zijne bronnen behoord hebben, veelmin dat zij zijne eenige bronnen zouden geweest zijn. De woordelijke overeenkomst van vele parallele plaatsen verheft het wel is waar boven allen twijfel, dat de Chronieken met die oudere boeken op de eene of andere wijze zamenhangen, doch kan te minder als bewijs voor regtstreeksche ontleening worden aangemerkt, daar uit de boeken *Samuel* en *Koningen* zelve het bestaan van andere geschriften over het tijdvak der koninklijke regering duidelijk blijkt. Het onderzoek naar de bronnen van den Chroniekschrijver is derhalve volstrekt noodig.

§ 47. *De bronnen van den Chroniekschrijver.*

Het onderzoek naar de bronnen van den Chroniekschrijver behoort uittegaan van zijn eigen getuigenis. In de eerste afdeeling van zijn geschrift (1 *Chr.* I: 1—IX: 34) maakt hij melding van tellingen, die onder de regering van David, Jerobeam (II) en Jotham hebben plaats gehad (1 *Chr.* IV: 31; VI: 31; VII: 2; V: 17), zonder daaromtrent in nadere bijzonderheden te treden; éénmaal berigt hij in het voorbijgaan (H. IX: 1a), dat de uitkomst der beschrijving en telling van geheel Israël (d. i. van de tien stammen) opgeteekend was in *het boek der koningen van Israël*. Overigens noemt hij in dit gedeelte van zijn werk geenerlei bronnen. In de tweede afdeeling (1 *Chr.* IX: 35—2 *Chr.* XXXVI: 23) verwijst hij naar — of noemt hij althans onderscheidene geschriften, en wel gewoonlijk telkens aan het slot der levensbeschrijving van elken koning. Zij zijn de volgende: de laatste *debarîm* van David (1 *Chr.* XXIII: 27); de *dibrê hajjamîm* van koning David (XXVII: 24); de *debarîm* van Samuel, den ziener; de *debarîm* van Nathan, den profeet, en de *debarîm* van Gad, den ziener (XXIX: 29); de *debarîm* van Nathan, den profeet; de profetie van Ahia, den Siloniet, en het gezigt van Jedi, den

ziener, over Jerobeam b. Nebat (2 *Chr.* IX: 29); de *debarîm* van Semaja, den profeet, en van Iddo, den ziener (XII: 15); de *midrasch* van den profeet Iddo (XIII: 22); het boek der koningen van Juda en Israël (XVI: 11); de *debarîm* van Jehu b. Hanani, welke zijn ingebragt (הָעֲלָה) in het boek der koningen van Israël (XX: 34); de *midrasch* van het boek der koningen (XXIV: 27); het boek der koningen van Israël en Juda (XXV: 26); de *debarîm* van Uzzia, de eerste en de laatste, beschreven door Jesaja b. Amoz (XXVI: 22); het boek der koningen van Israël en Juda (XXVII: 7; XXVIII: 26); het gezigt van Jesaja b. Amoz, den profeet, in (עַל) het boek der koningen van Juda en Israël (XXXII: 32); de *debarîm* der koningen van Israël; de *debarîm* van Chozai [1]) (XXXIII: 18, 19); het boek der koningen van Israël en Juda (XXXV: 26; XXXVI: 8). De gewone verwijzing ontbreekt aan het slot der berigten over de koningen Joram (2 *Chr.* XXI); Ahazia (XXII: 9); [Athalia (XXIII: 21)]; Amon (XXXIII: 21—25); Joahaz (XXXVI: 1—4); Jojachin (vs. 9, 10); Zedekia (vs. 11—21) [2]).

Bij den eersten oogopslag schijnt het, dat de Chroniekschrijver zich geregeld beroept op tweëerlei soort van geschriften: 1⁰. op een boek, welks titel niet altijd op dezelfde wijze wordt opgegeven, maar waarschijnlijk luidde: *boek der koningen van Israël en Juda* (סֵפֶר מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל וִיהוּדָה); het handelde over de koningen, zoo van het noordelijke, als van het zuidelijke rijk en bevatte, behalve de vermelding hunner daden en profetische uitspraken tegen hen gerigt, ook genealogische opgaven (1 *Chr.* IX: 1) [3]). Van de *rijksjaarboeken* — die voor de regering van David 1 *Chr.* XXVII: 24 en misschien ook 1 *Chr.* XXIII: 27 met een geheel verschillenden titel worden aangehaald — moet dit *boek der koningen van Israël en Juda* wèl onderscheiden worden (§ 40 n. 7). Daarentegen stond de *midrasch van het boek der koningen* (2 *Chr.* XXIV: 27) daarmede zeker in eenig verband [4]); 2⁰. op geschriften (debarîm) van of over [5]) profeten, met name Samuel, Nathan, Gad, Semaja, Jehu b. Hanani, Chozai, waarnevens genoemd worden de profetie van Ahia, den Siloniet, het gezigt van

Jedi over Jerobeam b. Nebat, de *midrasch* van Iddo en het gezigt van Jesaja b. Amoz, van welken laatste ook berigt wordt (2 *Chr.* XXVI: 22), dat hij de *debarîm* van Uzzia heeft beschreven [6]). Naardien nu evenwel aangaande de *debarîm* van Jehu b. Hanani berigt wordt (2 *Chr.* XX: 34), dat zij zijn ingebragt in *het boek der koningen van Israël* [en Juda], en evenzoo het gezigt van Jesaja b. Amoz tot *het boek der koningen van Juda en Israël* behoorde (2 *Chr.* XXXII: 32); naardien verder de Chroniekschrijver zich doorloopend òf op eenig profetisch geschrift òf op het boek der koningen van Israël en Juda, nooit op beiden tegelijk beroept — zoo mag als hoogst waarschijnlijk worden aangenomen, dat *al* de profetische geschriften, bij Rehabeam en de volgende koningen aangehaald, tot *het boek der koningen van Israël en Juda* behoord hebben, en dat evenzoo de profetische *debarîm* en profetiën, waarop bij David en Salomo (1 *Chr* XXIX: 29; 2 *Chr.* IX: 29) verwezen wordt, deelen zijn geweest van eene geschiedenis dier beide koningen, hetzij dan dat deze afzonderlijk bestond of mede tot het genoemde *boek der koningen van Israël en Juda* behoorde. Wij mogen alzoo onderstellen, dat de afzonderlijke afdeelingen of hoofdstukken van dat boek naar verschillende profeten genoemd werden, hetzij omdat zij zelven ze geschreven hadden, hetzij omdat hunne toespraken daarin waren opgenomen, hetzij, eindelijk, omdat daarin van hunne werkzaamheid berigt werd gegeven [7]). Deze onderstelling vindt in 2 *Chr.* XII: 15 een krachtigen steun en is met 2 *Chr.* XXXIII: 18, 19 niet onvereenigbaar [8]).

[1]) Zie over dezen Chozai beneden n. 8.

[2]) Verg. § 40 n. 1. Waarom hier ook bij Joram en Amon de verwijzing ontbreekt is moeijelijk te zeggen: misschien wel omdat de bronnen van den Schrijver aangaande hen weinig meer behelsden dan hij zelf reeds had medegedeeld, misschien om eene andere, ons onbekende reden.

[3]) De verschillende namen zijn: boek der koningen van Israël (1 *Chr.* IX: 1; 2 *Chr.* XX: 34); boek der koningen van Juda en Israël (2 *Chr.* XVI: 11; XXV: 26; XXVIII: 26; XXXII: 32); boek der koningen van Israël en Juda (2 *Chr.* XXVII: 7; XXXV: 26; XXXVI: 8). Éénmaal is sprake — en wel bij Manasse — van de *debarîm* der koningen van Israël (2 *Chr.* XXXIII: 18); éénmaal van het boek der koningen (2 *Chr.* XXIV: 27, met de bijvoeging *midrasch*, verg. n. 4). Dat al deze namen één en hetzelfde boek aanduiden, wordt thans algemeen erkend, o. a. door Movers, Keil, Ewald, Bertheau. Wat

boven over den inhoud van dit boek gezegd werd, volgt aanstonds uit 2 *Chr.* XX: 34; XXIV: 27 (verg. over den zin van מַשָּׂא, Bertheau S. 368); XXXIII: 18; XXXVI: 8, waar de Chroniekschrijver in zijne verwijzing zelve den inhoud des boeks nader aanduidt.

4) Keil (*Einl.* § 141; *Inl.* § 144); Ewald (*Gesch d. V. I.* I. S. 245 n. 1) en anderen zijn van oordeel, dat מִדְרַשׁ סֵפֶר slechts eene andere benaming is voor סֵפֶר en beroepen zich daarbij op 2 *Chr.* XIII: 22. Doch het schijnt mij, met Bertheau, Movers en anderen, zeer bedenkelijk, alzoo מִדְרַשׁ voor geheel overtollig te houden. Waarom zouden wij niet aannemen, dat ten tijde van den Chroniekschrijver het boek der koningen, of eenig gedeelte daarvan, reeds gecommentarieerd was, en dat hij zulk een commentaar kende en gebruikte? Wijst Keil (t. a. p.) op de overeenkomst tusschen 2 *Chr.* XXIII v. en 2 *Kon.* XI v. en tracht hij het daardoor waarschijnlijk te maken, dat de Chroniekschrijver voor de geschiedenis van Joas dezelfde bron gebruikt als elders — eene bron, waaruit volgens hem ook de auteur van *Koningen* geput heeft; wij ontkennen vooreerst dit laatste (zie n. 16) en maken, ten andere, opmerkzaam op het *groote verschil* tusschen de aangehaalde hoofdstukken van 2 *Chr.* en 2 *Kon.*, — een verschil, dat althans Keil, die den Chroniekschrijver alles aan zijne voorgangers laat ontleenen, tot de onderstelling had moeten leiden, dat hij *hier* andere bronnen gebruikt had als de schrijver van *Koningen.* Hoe men zich overigens zulk een *midrasch* hebbe voor te stellen, leert Movers, S. 175 ff.

5) Dat de formule דִּבְרֵי פ״ even zoo wel beteekenen kan: woorden van, als een geschrift over iemand, blijkt reeds uit de verwijzingen in de Chronieken, waar telkens sprake is van de *debarîm* van dezen of genen koning. Nevens de *debarîm* der onderscheidene profeten, wordt somtijds genoemd eene *profetie* (נְבוּאָה), elders een *gezigt* (חָזוֹן) van een hunner. Men zou daaruit te regt opmaken, dat ook de *debarîm* geschriften van profeten aanduidden, indien wij niet op goede gronden moesten aannemen, dat al die profetische stukken afdeelingen van het boek der koningen zijn geweest (n. 7 en 8). Staat dit eenmaal vast, dan is het ook mogelijk, dat zulk eene afdeeling tot opschrift had: *de profetie van* Ahia *den Siloniet* of: *het gezigt van* Jesaja b. Amoz — en toch niet door Ahia of door Jesaja geschreven was. Zou men b. v. het eerstgenoemde opschrift niet mogen plaatsen boven 1 *Kon.* XI: 26—40; het tweede boven 2 *Kon.* XVIII: 13—XIX: 37? Toch heeft Ahia van de eerste pericope niets hoegenaamd, Jesaja van de tweede slechts een klein gedeelte (2 *Kon.* XIX: 20—34) geschreven.

6) De woorden, hier door den Chroniekschrijver gebezigd, laten ons in de onzekerheid, of hij dat geschrift van Jesaja ook gezien had; hij vermeldt alleen, dat het bestond of bestaan had.

7) Keil (*Einl.* § 141; *Inl.* § 144) leidt uit 2 *Chr.* XX: 34; XXXII: 32 juist de tegenovergestelde gevolgtrekking af: de profetische geschriften, waarvan niet uitdrukkelijk verzekerd wordt, dat zij in „het boek der koningen van Israël en Juda" opgenomen waren, behoorden daar ook niet toe en werden door den Chroniekschrijver afzonderlijk, als monographiën, gebruikt. Doch Keil heeft verzuimd op te merken, dat de Schrijver steeds òf de eene òf de andere soort van geschriften aanhaalt; bestonden sommige profetische geschriften afzonderlijk, waar-

om noemt hij ze dan nooit naast *het boek der koningen?* Hierbij komt 1°. dat blijkens de citaten zelve in de profetische geschriften ook zuiver-politieke bijzonderheden behandeld werden, zoodat voor *de geheele geschiedenis* b. v. van David, Salomo, Rehabeam enz. daarnaar kon worden verwezen: welke voorstelling kunnen wij ons vormen van zoodanige profetische monographiën, waarnevens dan nog een „boek der koningen" bestond? 2°. dat evenzoo, omgekeerd, in *het boek der koningen* profetische toespraken vervat waren (n. 3). Wij zijn dus inderdaad allezins geregtigd om in 2 *Chr.* XX: 34; XXXII: 32 — niet twee uitzonderingen, maar — de vermelding te zien van hetgeen op al de profetische geschriften toepasselijk is. Overigens volgt hetgeen over de betrekking der profeten tot de naar hen genoemde *debarîm* gezegd is onmiddellijk uit n. 5. — Hoe wij te denken hebben over den *midrasch* van den profeet Iddo (2 *Chr.* XIII: 22) zal wel altijd twijfelachtig blijven. Sommigen vatten *midrasch* op in den zin van *geschrift*, in welk geval de geheele verwijzing op ééne lijn zou staan met die, waarin van *debarîm* der profeten sprake is. Doch meent men ook hier te moeten vertalen: *uitlegging* (zooveel als: uitbreidende bewerking), dan bedoelt de Schrijver een geschrift, waarin dat gedeelte van *het boek der koningen*, dat naar Iddo genoemd werd, werd behandeld — zoodat dan de midrasch van Iddo met den midrasch van „het boek der Koningen" (2 *Chr.* XXIV: 27) verwant zou zijn. De laatste opvatting schijnt mij de meest natuurlijke. Verg. n. 4.

[8]) Wij lezen 2 *Chr.* XII: 15: „en de *debarîm* van Rehabeam, de eerste en de laatste, zijn ze niet geschreven in (בְּ) de debarîm van Semaja, den profeet, en van Iddo, den ziener, לְהִתְיַחֵשׂ." Wat dit laatste woord in zulk een verband beteekent, heeft Bertheau (S. XXXV f.) trachten op te helderen. Het boek der Koningen bevatte (1 *Chr.* IX: 1) ook geslachtregisters: wil de Chroniekschrijver misschien zeggen, dat de debarîm van Semaja en Iddo daarnevens stonden? of dat zij behoorden tot die afdeeling van het boek, welke met genealogiën begon of eindigde? Hoe het zij, voor zekeren zamenhang tusschen de profetische *debarîm* en *het boek der Koningen* getuigt de aangehaalde plaats zeker. — Daarentegen schijnt 2 *Chr.* XXXIII: 18, 19 tegen al het tot nog toe aangevoerde te pleiten: worden daar niet nevens de *debarîm* der koningen van Israël (d. i. het boek der koningen v. I. en J., verg. n. 2) de *debarîm* van Chozai genoemd? blijkt derhalve niet uit deze plaats, dat deze laatste — en dus misschien ook die der andere profeten — tot „het boek der koningen" geenszins behoorden? Beziet men echter deze plaats van naderbij, dan blijkt dat volgens vs. 18 *de woorden der zieners* (הַחֹזִים) in *het boek der koningen* stonden; de *debarîm van* Chozai — gesteld dat zij bestaan hebben — waren dus in elk geval, volgens den Schrijver zelven, *bij wijze van uitzondering* niet mede daarin opgenomen, zoodat men daaruit geen besluit mag trekken ten aanzien der overige *debarîm*. Doch ligt het niet zeer voor de hand te gissen, dat חוֹזָי eene schrijffout is voor הַחוֹזִים (eerst in חוֹזִים, en daarna, omdat men een eigennaam verwachtte, in חוֹזָי bedorven)? Dan zou de schrijver in vs. 19 eenvoudig nog eens uitdrukkelijk vermelden, dat Manasse's zonden, afgoderij, gebed en verhooring beschreven werden in of bij (עַל) de woorden der zieners, die hij even te voren genoemd had. De LXX althans vertalen: ἐπὶ τῶν λόγων

τῶν ὁρώντων. Stond er oorspronkelijk in den Hebr. tekst: עַל דִּבְרֵי הַחוֹזִים, dan dient deze plaats om ons gevoelen te bevestigen; doch is de Masorethische lezing de ware, dan kan daaruit geenerlei gevolgtrekking tegen dat gevoelen worden afgeleid.

Bij de behandeling van de boeken der koningen werd opgemerkt (§ 40 n. 9), dat uit de verwijzing naar zekere geschriften nog niet aanstonds volgt, dat deze ook de hoofdbronnen des Schrijvers voor hetgeen hij ons mededeelt geweest zijn. Er bestaat echter volstrekt geen reden om aan te nemen, dat dit bij den Chroniekschrijver niet het geval geweest is. Wij kunnen dus zonder aarzeling stellen, dat hij zijne berigten hoofdzakelijk ontleende aan het *Boek der koningen van Israël en Juda* en aan de geschriften over David en Salomo (1 *Chr.* XXIX: 29; 2 *Chr.* IX: 29), indien deze niet reeds tot dat boek behoorden. Daarnevens heeft hij althans nu en dan nog andere geschriften geraadpleegd (verg. 1 *Chr.* XXIII: 27; XXVII: 24) [9].

Over het verband tusschen de bronnen van den Chroniekschrijver en de historische boeken des O. Testaments zijn zeer verschillende gevoelens in omloop. De drie geschriften over David (1 *Chr.* XXIX: 29) heeft men gemeend in 1 en 2 *Samuel* terug te vinden, waarschijnlijk ten onregte [10]. De drie geschriften over Salomo (2 *Chr.* IX: 29) kunnen niet met 1 *Kon.* I—XI identisch zijn, veeleer dan nog met „het boek der debarîm van Salomo", waarnaar 1 *Kon.* XI: 41 verwezen wordt [11]. Wat, eindelijk, „het boek der koningen van Israël en Juda" betreft, het moet onderscheiden worden van de kanonieke boeken der koningen, want de Chroniekschrijver is gewoonlijk uitvoeriger in zijne berigten dan de auteur van *Koningen*, en kon dus den lezer, die meer verlangt te weten, niet naar hem verwijzen. Maar het verschilt evenzeer van de „*dibrê hajjamîm* der koningen van Israël" en „der koningen van Juda", die zoo dikwerf in 1 en 2 *Koningen* worden aangehaald: deze dragen een geheel verschillenden titel, die ons daarenboven op een anderen inhoud wijst, dan die van de hoofdbron des Chroniekschrijvers geweest is [12].

9) Gewoonlijk zegt de Schrijver aan het slot der geschiedenis van eenigen koning, dat zijne *overige* debarîm te vinden zijn daar of daar; dezelfde formule wordt in 1 en 2 *Kon.* *altijd* gebruikt. Doch 1 *Chr.* XXIX: 29; 2 *Chr.* XII: 15; XVI: 11 lezen wij nog algemeener, dat de debarîm van David (Abia, Asa), de eerste en de laatste, beschreven zijn enz. Dit wijst dáárop, dat de S. althans voor

de geschiedenis van die koningen — maar dan ook voor die der overigen — aan de bronnen, waarnaar hij verwijst, datgene ontleend heeft wat hij zelf mededeelt. Daarenboven valt het niet moeijelijk zich te overtuigen, dat de S. zelf ons zoodanige bijzonderheden verhaalt als er, naar zijn eigen getuigenis, in de geschriften, die hij noemt, te vinden waren. Dit was in 1 en 2 *Kon.* niet het geval, weshalve wij daar eene onderscheiding moesten maken, die hier niet te pas komt.

[10]) Movers (S. 178) ziet in de *debarîm* van Samuel het eerste gedeelte onzer boeken *Samuel* (b. v. 1 *Sam.* I—XXV: 1?); in de *debarîm* van Nathan het middenste gedeelte, waarin deze profeet eene belangrijke rol speelt (2 *Sam.* VII met het voorafgaande en volgende); in de *debarîm* van Gad het laatste gedeelte, waarin werkelijk deze ziener voorkomt (2 *Sam.* XXIV). Vernuftig is deze opvatting zeker, maar toch aan bezwaren onderhevig: hoe kon de auteur van 1 *Chr.* XXII—XXIX, van 1 *Chr.* XIII, XV, XVI verzekeren, dat de *debarîm* van David, de eerste en de laatste, vervat waren in onze boeken *Samuel?* Hoe kon daarenboven het 3de deel dier boeken genoemd worden naar Gad, die er eene niet zeer belangrijke rol in speelt? Daarbij komt nu nog, dat het zeer twijfelachtig is, of de Chroniekschrijver het verhaal der volkstelling (1 *Chr.* XXI) ontleend heeft aan 2 *Sam.* XXIV. Zie beneden n. 16. — Het gevoelen van Movers wordt goedgekeurd door de Wette (*Einl.* § 192 *b.*), bestreden door Hävernick (*Einl.* II. 1 S. 121 f.), Keil (*Einl.* § 141 n. 3; *Inl.* § 144 n. 3) en anderen. Volgens Ewald (*Gesch.* I. S. 262 f.) gebruikte de Chroniekschrijver 1 en 2 *Sam.*, maar in eene oudere, meer oorspronkelijke redactie dan die wij bezitten.

[11]) Movers (S. 178) meent, dat „de debarîm van Nathan en de profetie van Ahia" 1 *Kon.* I—XI aanduiden, waar werkelijk in het begin (1 *Kon.* I) Nathan; aan het slot (1 *Kon.* XI) Ahia handelend en sprekend optreedt. Doch nevens die beide geschriften wordt 2 *Chr.* IX: 29 nog „het gezigt van Jedi over Jerobeam" genoemd, waarvan wij 1 *Kon.* I—XI niets aantreffen. Movers onderstelt nu (zoo ook de Wette t. a. p.), dat dit „gezigt van Jedi" in eene andere of tweede bron voorkwam. Mogelijk is dit inderdaad, maar het is nog wel zoo waarschijnlijk, dat de drie geschriften, gelijk zij bijeen genoemd worden, zoo ook bijeen behooren. De groote overeenkomst tusschen 2 *Chr.* I—IX en 1 *Kon.* I—XI vordert allezins eene verklaring, doch deze kan ook langs een anderen weg gevonden worden. — Van den *sepher dibré* Schelomo, 1 *Kon.* XI: 41 genoemd, weten wij te weinig, dan dat wij hier met zekerheid zouden kunnen spreken; duidt die naam niet de rijksannalen (boven § 40, 5°.), maar eene levensgeschiedenis van Salomo aan, dan kan deze door den Chroniekschrijver, volgens de titels der drie rubrieken, zijn aangehaald.

[12]) Verg. boven § 40, vooral n. 7. Overigens behoeft hetgeen boven gezegd werd geene uitvoerige toelichting. Geheel onaannemelijk schijnt het gevoelen van de Wette (§ 192 *b.*) en Movers (S. 174, 176), dat dezelfde titel, „het boek der koningen van Israël en Juda," nu eens onze boeken der koningen (b. v. 2 *Chr.* XVI: 11; XXV: 26 enz.), dan weder (b. v. 2 *Chr.* XXVII: 7) een ander geschrift aanduidt. Totdat het tegendeel bewezen is, moeten wij toch stellen, dat door denzelfden naam ook hetzelfde boek wordt aangewezen.

Zoo wordt dan de soms woordelijke overeenstemming tusschen de boeken der Chronieken en *Samuel—Koningen* door

de verwijzingen van den Schrijver naar zijne bronnen niet regtstreeks verklaard. De mogelijkheid blijft evenwel bestaan, dat hij de kanonische boeken gebruikt heeft zonder ze te noemen. Tot verklaring der parallele plaatsen zal men alzoo moeten aannemen, òf dat de Chroniekschrijver de boeken *Samuel* en *Koningen* voor zich had, daaruit veel overnam, maar ze tevens uit zijne overige bronnen aanvulde (de Wette, Gramberg, Movers, Ewald)[13]; òf dat hij zijne berigten geput heeft uit het „Boek der koningen van Israël en Juda" — onder welken naam wij nu ook de geschiedenis van David en van Salomo begrijpen — hetwelk dan op de eene of andere wijze met onze boeken *Samuel* en *Koningen* moet hebben zamengehangen, hetzij dat zij uit dezelfde geschriften waren zamengesteld, hetzij dat de hoofdbron des Chroniekschrijvers zelve reeds eene latere redactie van *Samuel—Koningen* was (Bertheau, ten deele ook Hävernick, Keil)[14].

De eerste onderstelling beveelt zich aan door hare eenvoudigheid[15]. Doch schijnt het ook somwijlen, dat de Chroniekschrijver de boeken *Samuel* en *Koningen* op den voet volgt, en slechts hier en daar weglaat, aanvult en wijzigt, er doen zich toch ook verschijnselen voor, die met deze onderstelling kwalijk vereenigbaar zijn[16]. Daarentegen heeft de tweede onderstelling veel waardoor zij zich aanbeveelt: zij verklaart de overeenkomst, maar ook het verschil tusschen de parallele plaatsen, geeft behoorlijk rekenschap van vele berigten, die wij alleen in de Chronieken aantreffen, en komt daarenboven met het getuigenis van den Schrijver zelven, zooals dit boven opgevat en verklaard werd, geheel overeen[17].

[13]) Onder deze geleerden heeft vooral Movers (S. 160 ff.) zijn gevoelen uitvoerig uiteengezet. De Chroniekschrijver gebruikte volgens hem 1°. onze boeken *Samuel* en *Koningen;* 2°. een *midrasch* van dezelfde boeken, 2 *Chr.* XXIV: 27 onder dienzelfden titel genoemd; op dezen *midrasch* — die na de ballingschap geschreven werd — hebben al die verwijzingen betrekking, die wij om haren inhoud niet kunnen toepassen op de boeken der *Koningen* b. v. 2 *Chr.* IX: 29 (het gezigt van Jedi); XII: 25 (de debarîm van Iddo) enz. De Schrijver legde de boeken *Samuel—Koningen* bij zijnen arbeid ten grondslag, doch verliet ze somtijds om den *midrasch* te volgen, waaraan hij daarenboven vele toevoegselen ontleende. — Gramberg (*Die Chronik nach ihrem geschichtlichen Charakter und ihrer Glaubwürdigkeit neu geprüft*, Halle, 1823) is niet ver af van de meening, dat de S. geene andere bronnen had dan *Samuel* en *Koningen* en

wat hij verder mededeelt, gefingeerd heeft. De Wette, die vroeger in zijne *Beiträge zur Einleitung* I een gelijksoortig gevoelen voorgedragen had, vermeldde later (*Einl.* § 192 *c*) de meening van Movers met instemming, hoewel hij zich (§ 192 *d.*) de bezwaren niet ontveinst, waardoor zij gedrukt wordt. Ewald eindelijk (t. a. p. I. 243 ff.) wijkt vooral hierin van Movers af, dat hij 1⁰. de woorden מִדְרַשׁ סֵפֶר, 2 *Chr.* XXIV: 27, vertaalt door *Schriftbuch* en alzoo het bestaan eener verklaring of uitbreiding van „het boek der koningen" niet erkent; 2⁰. dat hij den auteur *nevens* onze kanonieke boeken der Koningen één groot geschrift laat gebruiken, hetzelfde, waarnaar hij telkens verwijst, en waarin ook volgens Ewald de debarîm der profeten opgenomen waren. Dit groote, thans verloren *Boek der Koningen van Israël en Juda* is volgens Ewald jonger dan 1 en 2 *Koningen*, derhalve na het einde der ballingschap geschreven.

14) Verg. Bertheau t. a. p. S. XXIX—XLV, wiens zorgvuldig betoog in zijn geheel verdient te worden nagelezen. Hij oordeelt, dat *het boek der koningen van I. en J.* — zamengesteld zooals boven werd uiteengezet — de voornaamste bron van onzen Schrijver was en dat dit boek, „nicht ohne Hinblick" op *Samuel* en *Koningen*, na de ballingschap was geschreven, met behulp van de bronnen, die den verzamelaar dier boeken hadden ten dienste gestaan. — Hävernick (*Einl.* II. 1 S. 192—201) en Keil (t. a. p.) wijken hierin van hem af, dat zij den inhoud van „het boek der koningen" anders bepalen en dientengevolge den Chroniekschrijver niet alleen daaruit, maar ook uit afzonderlijke profetische geschriften zijne berigten laten overnemen. „Het boek der koningen" was volgens hen met *Samuel—Koningen* verwant door het gebruik van dezelfde bronnen: welke die naar hunne meening waren blijkt uit § 40 n. 8 en 9. Over de oudere gevoelens zie men de Wette (*Einl.* § 192 c. n. *a*).

15) „Diejenigen Hypothesen, welche auf der Annahme der Nichtbenützung und Nichtanführung der frühern Bücher durch den Chronisten beruhen, streiten zu sehr gegen den Augenschein als dass sie überzeugen könnten". Aldus de Wette, *Einl.* § 192 c. Vroeger (§ 192 a) had hij reeds getracht het positieve bewijs te leveren, dat de Chroniekschrijver werkelijk *Samuel* en *Koningen* gebruikt heeft, doch zijn betoog is door Keil (*Einl.* § 141 n. 2; *Inl.* § 144 n. 2) ontzenuwd. Hij beroept zich namelijk 1⁰. op den natuurlijken zamenhang tusschen de verhalen, door den S. opgenomen, en zulke, die door hem zijn weggelaten. Zoo hangt 1 *Sam.* XXXI (1 *Chr.* X) ten naauwste zamen met 1 *Sam.* XVIII—XXX; 2 *Sam.* V: 1 (1 *Chr.* XI: 1) met II: 1; 2 *Sam.* V: 13 (1 *Chr.* XIV: 3) met III: 2—5; 2 *Sam.* VI: 16 (1 *Chr.* XV: 19) met vs. 20—23 (die in 1 *Chr.* XVI gemist worden); 2 *Sam.* XI: 1; XII: 26—30 (1 *Chr.* XX: 1—3) met XI: 2—XII: 25 enz. enz. [Dit alles is onwedersprekelijk, doch bewijst niet, dat de S. de boeken *Samuel* gebruikte, wèl dat hij als historicus niet hoog staat en geen wel zamenhangend, afgerond geheel geleverd heeft. Welke ook de bronnen van onzen auteur zijn geweest, altijd kan hij door weglating van kleinere en grootere pericopen dusdanige leemten in zijn geschrift, als wij nu daarin opmerken, hebben veroorzaakt. Het argument van de Wette maakt het zonneklaar, dat de boeken *Samuel* niet zijn ontleend aan de Chronieken — doch dit behoefde niet meer bewezen te worden]; 2⁰. op de oorspronkelijkheid der verhalen van *Samuel* en *Koningen*, met de parallele pericopen in 1 en 2 *Chr.* vergeleken. [Ook zij is onloochenbaar, doch wordt

even goed, zelfs nog beter, verklaard, zoo wij aannemen, dat de Chroniek-schrijver een „boek der koningen" gebruikte, dat reeds jonger was dan *Samuel* en *Koningen*]; 3°. op de gewisheid, dat de Chroniekschrijver de oudere boeken moest kennen. [Doch indien hij nu eens nog andere boeken kende, die — al ware het alleen omdat zij later waren geschreven — hem beter toeschenen dan de oudere, kan hij dan niet deze laatste ongebruikt hebben gelaten? Voor zulk eene voorkeur kunnen zoovele redenen bestaan hebben, dat wij althans geen regt hebben om haar onmogelijk te noemen]. Zie verder n. 16.

16) Voor de onderstelling, dat de Chroniekschrijver *Sam.* en *Kon.* volgde, laten zich krachtiger bewijzen aanvoeren dan die welke volgens n. 15 door de Wette bijgebragt zijn. Men legge naast elkander de geschiedenis van David, in 1 *Sam.* XVI—2 *Sam.* XXIV en 1 *Chr.* X—XXIX; en wederom het leven van Asa in 1 *Kon.* XI: 15—24 en 2 *Chr.* XIV—XVI. Het heeft dan allezins den schijn, alsof de Chroniekschrijver de orde volgt, hem door *Sam.* en *Kon.* aangewezen, en slechts hier en daar weglaat en aanvult. Bij Asa is deze schijn volkomen, gelijk blijkt uit dit overzigt:

2 *Chr.* XIV: 1—4; vs. 5—XV: 15; XV: 16—XVI: 6; vs. 7—10; vs. 11—14.
1 *Kon.* XV: 11, 12; .... XV: 13—22; .... XV: 23, 24.

Maar ook in de geschiedenis van David loopen de beide verhalen geruimen tijd parallel:

1 *Chr.* X; XI: 1—9; [v. 10—47]; XII; XIII: 1—14;
2 *Sam.* XXXI; 2 *Sam.* V: 1—3; 6—10; [XXIII: 8—39]; ..... VI: 1—11;
1 *Chr.* [XIV]; XV, XVI; XVII; XVIII; XIX; XX: 1—3;
2 *Sam.* [V: 11—25]; VI: 12—19; VII; VIII; X; XI: 1; XII: 26—30;
1 *Chr.* XX: 4—8; XXI; XXII—XXIX.
2 *Sam.* XXI: 18—22; XXIV; ....

Hier evenwel merkt men afwijkingen op: ware de omzetting van 2 *Sam.* V: 11—25 (dat bij den Chroniekschrijver tusschen 2 *Sam.* VI: 1—11 en vs. 12—19 in staat) de eenige, zij zou zich ligt laten verklaren, b. v. door de bekende voorliefde van onzen Schrijver voor godsdienstige plegtigheden en door de zucht om de ledige tijdsruimte van 3 maanden (2 *Sam.* VI: 11; 1 *Chr.*, XIII: 14) te vullen; doch ook de lijst van Davids helden komt hier in een ander verband voor (1 *Chr.* XI: 10—47 verg. vs. 1—9 en XII) dan 2 *Sam.* XXIII: 8—37, waar men eigenlijk van verband niet spreken kan; zij is daarenboven bij den Chroniekschrijver vollediger dan in de parallele plaats; hoe zal men dit anders verklaren dan door de hypothese, dat hij niet de boeken *Samuel*, maar een ander geschrift voor zich had en volgde? Daarbij komt nu nog een ander verschijnsel: 1 *Chr.* XXI (2 *Sam.* XXIV), hoezeer in vele bijzonderheden minder oorspronkelijk dan het parallele verhaal (verg. § 46 n. 15), staat toch niet gelijk 2 *Sam.* XXIV op zich zelf, maar hangt ten naauwste zamen met H. XXII: de dorschvloer van Arauna wordt door David bestemd, om daar den tempel te bouwen (H. XXII: 1; verg. 2 *Chr.* III: 1), aan welk berigt aanstonds het verhaal van Davids toebereidselen tot den tempelbouw wordt

vastgeknoopt (1 *Chr.* XXII: 2 verv.). De vraag is nu: is dit verband oorspronkelijk en natuurlijk, of is het door den Schrijver gemaakt? Wij beantwoorden het eerste lid dezer vraag bevestigend. Niet alleen schijnt ook reeds 1 *Kon.* VII: 51 sprake te zijn van Davids voorzorgen voor den tempelbouw, maar ook het verhaal zelf, waaraan 1 *Chr.* XXI beantwoordt, 2 *Sam.* XXIV, wijst dáárop, dat de dorschvloer van Arauna voor den godsdienstigen Israëliet een hoogst gewigtige plek was: blijkbaar wilde de verhaler elke bijzonderheid ten aanzien van die plaats aan de vergetelheid ontrukken en beschreef hij daarom Davids offer en den aankoop des dorschvloers zóó uitvoerig. Dit alles verklaart zich gereedelijk, indien de Chroniekschrijver te regt den tempel op Davids offerplaats laat verrijzen, indien m. a. w. H. XXI en XXII niet alleen goed aaneensluiten, maar ook werkelijk bij elkander behooren. Doch dan heeft ook de Chroniekschrijver zoowel het een als het ander aan zijne bron ontleend, en verschilde deze dus van onze boeken *Samuel.* — De geschiedenis van Salomo (2 *Chr.* I—IX) geeft tot dergelijke opmerkingen aanleiding. De Wette schijnt in zijn regt, wanneer hij op 2 *Chr.* I: 14—17; IX: 25, 27, 28 wijst om aan te toonen, dat de Chroniekschrijver hier 1 *Kon.* X: 26—29 voor zich had en die plaats, na haar eerst overgenomen te hebben, later excerpeerde en wel op eene min gelukkige wijze (*Einl.* § 192 a n. *a*). Doch aan den anderen kant merken wij in *de volgorde* der onderscheidene berigten (verg. § 46 n. 5) — waarvan hier alleen sprake zijn kan, daar de afwijkingen door sommigen op rekening van den Chroniekschrijver gesteld worden — zóó groot verschil op, dat wij niet kunnen aannemen, dat de S. werkelijk 1 *Kon.* I—XI voor zich had. Daarbij komt nu nog, dat hij zich (2 *Chr.* IX: 29) althans op één geschrift beroept, dat met 1 *Kon.* I—XI niets gemeen heeft: wáárom zouden wij dan niet onderstellen, dat hij ook elders eene geschiedenis van Salomo volgde en excerpeerde, die, hoe groote overeenkomst zij met 1 *Kon.* I—XI moge gehad hebben, daarvan toch ook in bijzonderheden en in hare rangschikking afweek? — Wij wijzen eindelijk nog op de bezwaren, door de Wette zelven (*Einl.* § 192 *d*) tegen Movers geopperd; verg. Keil (*Einl.* § 141 n. 2; *Inl.* § 144 n. 2) en Hävernick (*Einl.* II: 1 S. 212 ff.). Het kan niet ontkend worden, dat de arbeid van den Chroniekschrijver, indien hij te werk ging zooals Movers wil, van een zeer zonderlingen aard geweest is: nu volgt hij *Sam.* en *Kon.*, dan zijne andere bron, dan weder voegt hij aan beide iets *de suo* toe. Het proces wordt althans veel eenvoudiger, wanneer wij den Schrijver zijne ééne bron, met groote vrijheid (§ 48), laten gebruiken en daarbij stellen, dat die hoofdbron eene bewerking en uitbreiding van *Sam.* en *Kon.* was. Dit laatste moeten wij wel aannemen: wij kunnen niet (met Hävernick, Keil en anderen) stellen, dat „het boek der koningen v. I. en J." uit dezelfde bronnen als *Sam.* en *Kon.*, maar toch onafhankelijk van die beide boeken ontstaan is. Wij vinden namelijk bij den Chroniekschrijver ook zoodanige pragmatische opmerkingen overgenomen, die wij boven (§ 40 n. 16; 41 n. 6) op goede gronden òf aan den laatsten òf aan den voorlaatsten Redactor van *Kon.* toeschreven, b. v. 1 *Kon.* XIV: 21 (2 *Chr.* XII: 13); 2 *Kon.* XIV: 6 (2 *Chr.* XXV: 4); XXI: 7b, 8 (2 *Chr.* XXXIII: 7, 8). Indien niet hij zelf, dan heeft zeker de auteur van „het boek der koningen" de laatste redactie onzer kanonieke koningsgeschiedenis gebruikt.

[17]) Dit alles behoeft hier niet nader aangewezen te worden, maar volgt uit het voorafgaande, inzonderheid uit n. 16. Verg. nog Bertheau t. a. p. S. XXXIX ff.

§ 48. *Het plan van den Chroniekschrijver en het gebruik door hem van zijne bronnen gemaakt.*

Het plan van den Chroniekschrijver laat zich zoo uit zijn geschrift zelf, als uit de vergelijking daarvan met de boeken *Samuel* en *Koningen*, met genoegzame zekerheid opmaken. Het is geenszins zijn doel, de oudere historische boeken aan te vullen: zijn werk is op zich zelf een geheel en bevat daarenboven te vele bijzonderheden, die reeds in *Samuel* en *Koningen* geheel op dezelfde wijze waren verhaald, dan dat wij hem zulk eene bedoeling zouden mogen toeschrijven. Blijkbaar wil hij de geschiedenis van zijn volk uit één bepaald oogpunt voorstellen. Reeds in zijne genealogische opgaven (1 *Chr.* I: 1—IX: 34) beoogt hij bepaaldelijk de opheldering der lotgevallen van de stammen Juda, Benjamin en Levi, inzonderheid van Jeruzalem, den zetel der gemeenschappelijke eeredienst nog na den terugkeer uit de ballingschap. Ook in het vervolg blijft zijn oog daarop gerigt: de regering van Saul, de vroegste lotgevallen van David, het rijk der tien stammen worden door hem met stilzwijgen voorbijgegaan; daarentegen is hij zeer uitvoerig in de beschrijving van het leven en de verrigtingen dier koningen (David, Salomo, Asa, Josaphat, Hizkia, Josia), die zich omtrent de godsdienst verdienstelijk hebben gemaakt, en laat hij geene gelegenheid om over de priesters en Levieten bijzonderheden mede te deelen of godsdienstige plegtigheden te schilderen ongebruikt voorbijgaan [1]). Omgekeerd behandelt hij de regering der vorsten, die hem uit dit oogpunt minder belangrijk toeschenen, inzonderheid der laatste koningen van Juda, zeer kort. Op den naauwen zamenhang tusschen godsdienstijver en voorspoed, afval van Jhvh en tegenspoed, maakt hij niet alleen zoo dikwerf mogelijk opmerkzaam, zijn geheele verhaal is er ook op aangelegd om dien zamenhang in het licht te stellen en alzoo tot getrouwheid aan Jhvh en zijne dienst op te wekken [2]).

Eene zoodanige behandeling der geschiedenis heeft niets be-

vreemdends in eenen auteur, die na Ezra en Nehemia leefde. Op de profetische periode onder Israël was, vooral door den invloed dier beide mannen, een priesterlijk of Levietisch tijdvak gevolgd. Gelijk vroeger de profeten de geschiedenis in hunnen geest hadden beschreven, zoo was het historisch noodwendig, dat zij nu in den geest en uit het oogpunt der nieuwe rigting werd bearbeid: alleen door zulk eene bewerking kon zij in overeenstemming gebragt worden met de behoeften van den tijd en voor de priesters en Levieten, gelijk voor allen, die zich door hen lieten besturen, eene heilige geschiedenis blijven [3]. Overigens geeft de wijze, waarop de Chroniekschrijver deze behoefte van zijnen tijd bevredigd heeft, gereede aanleiding tot het vermoeden, dat hij behoorde tot den stam Levi, misschien niet tot de priesters, maar tot de Levietische tempelzangers [4].

[1]) Beschrijving van godsdienstige feesten: 1 *Chr.* XIII, XV, XVI (veel uitvoeriger dan 2 *Sam.* VI); 2 *Chr.* V: 1—VII: 10 (uitvoeriger dan 1 *Kon.* VIII); XXIX—XXXI; XXXV. Over de Levietische tempelzangers en deurwachters wordt gehandeld 1 *Chr.* VI: 16 verv.; IX: 14—29; XV: 16—24, 27, 28; XVI: 4—42; XXIII: 5; XXV; XXVI: 1, 12—19; 2 *Chr.* V: 12 verv.; VII: 6; VIII: 14; XX: 19, 21; XXIII: 4, 13, 18 v.; XXIX: 25—28, 30; XXX: 21 v.; XXXI: 2, 11—18; XXXIV: 12, 13; XXXV: 15. Men verg. verder de inhoudsopgaven in § 44.

[2]) Verg. § 46 n. 14. Doch hetgeen boven gezegd werd steunt niet zoozeer op enkele plaatsen, als wel op den indruk, dien wij bij de lezing der Chronieken in haar geheel ontvangen. Men lette b. v. op 2 *Chr.* XI: 17; XII: 1 verv.; XIII (stilzwijgen over de afgoderij van Abia (1 *Kon.* XV: 1—8), daarentegen uitvoerig berigt over zijne voorspoedige oorlogen); XIV: 1 verv.; XVI: 7—14 enz. enz.

[3]) Behartigenswaardige opmerkingen hieromtrent geeft Geiger (t. a. p. S. 72 ff.). Men behoeft zich inderdaad slechts te verplaatsen in den tijd onder en na Ezra, om de noodwendigheid eener nieuwe opvatting en bewerking van de geschiedenis aanstonds te beseffen. Een priester, Leviet of Levietisch-gezinde vond in de boeken *Samuel* en *Koningen* zeer veel, dat hem geen of gering belang inboezemde; zeer veel, dat hem vreemd of aanstootelijk voorkwam en waarin hij zich niet meer te huis gevoelde; ook miste hij daarin niet weinig, dat hem volstrekt onmisbaar scheen. Aan den anderen kant was hij te zeer doordrongen van de regtmatigheid zijner geheele levensbeschouwing, van het goddelijke gezag der thorah, van de volstrekte onmisbaarheid der eeredienst enz., dan dat hij in dat verschil tusschen den inhoud zijner geschiedboeken en zijne eigene overtuiging zou hebben kunnen berusten. Wat was nu natuurlijker, dan dat hij door eene andere opvatting der geschiedenis van den voortijd zijne behoefte trachtte te bevredigen? Men verlieze daarbij niet uit het oog, 1°. dat de historische boeken *Josua—Koningen* nog niet als heilige

boeken werden aangemerkt, althans niet met de Mozaïsche gelijk gesteld; 2°. dat het streven naar objectiviteit — naar ons oordeel de *conditio sine qua non* van den geschiedschrijver — aan de gansche oudheid en inzonderheid aan Israël geheel vreemd was: „eine jede Zeit, eine jede Richtung, eine jede Individualität trug in die Bibel ihre ganze eigne Auffassung hinein.” Mogt iemand zulk eene vrijheid den Chroniekschrijver, of den tijd waarin hij leefde, willen ten kwade duiden, hij vrage zich zelven af, of hij anders handelt en of voor hem de verontschuldigingen bestaan, welke wij voor die dagen mogen, ja moeten laten gelden.

[4]) Men verg. de plaatsen in n. 1. Het talrijkst zijn die, waarin van de tempelzangers sprake is. Dit verklaart zich het best door de gissing, boven voorgedragen, die door de meeste schrijvers werd aangenomen. Keil (*Einl.* § 142; *Inl.* § 145) en anderen houden Ezra, den priester en schriftgeleerde, voor den schrijver — hetgeen echter met het resultaat van ons onderzoek in § 45 onvereenigbaar is.

Dat de Chroniekschrijver volgens dit plan de berigten zijner bronnen overgenomen, verkort of weggelaten heeft, behoeft geene nadere aanwijzing. Moeijelijker is de beantwoording der vraag, of zijne werkzaamheid zich daartoe bepaald heeft — in welk geval hij ons niets zou mededeelen dan hetgeen hij, misschien in een' eenigzins anderen vorm, in de geschriften zijner voorgangers gevonden had —, of dat hij nu en dan met zekere zelfstandigheid als verhaler optreedt, de berigten zijner bronnen vrij bewerkt en uitbreidt? Een volstrekt zeker antwoord op deze vraag kunnen wij niet geven, vermits de inhoud van de hoofdbron des Chroniekschrijvers, het Boek der koningen van Israël en Juda, ons niet bekend is. Toch pleiten gewigtige redenen voor het gevoelen, dat hij ons meer geeft dan een uittreksel uit vroegere historische geschriften. In de beschrijvingen der godsdienstige plegtigheden (n. 1) en in de toespraken, aan David, Abia, Asa, Josaphat, Hizkia, Josia en aan de profeten in den mond gelegd [5]), merken wij groote overeenkomst op in taal en trant, ook wel in het gebruik van zoodanige woorden en spreekwijzen, die het tijdvak na de ballingschap verraden en in de pragmatische opmerkingen van den auteur zelven (§ 46 n. 14) voorkomen [6]): deze overeenkomst verklaart zich alleen dán gereedelijk, wanneer wij aannemen, dat de Chroniekschrijver op al die plaatsen met groote vrijheid te werk gaat en de berigten zijner historische oorkonden in zijne eigene woorden teruggeeft, maar tegelijk uitbreidt en opsiert [7]).

[5]) Men zie 1 *Chr.* XV: 2, 12, 13; XXII: 7—16, 18, 19; XXVIII: 2—10;

19—21; XXIX: 1—5, 10—20 (toespraken van David); 2 *Chr.* XIII: 5—12 (Abia); XIV: 11 (Asa); XV: 2—7 (Azaria b. Oded); XVI: 7—9 (Hanani); XIX: 2, 3 (Jehu b. Hanani); XIX: 6, 7; XX: 6—12 (Josaphat); XX: 14—17 (Jechazeël); XXI: 12—14 (brief van Elia); XXIV: 20 (Zacharia); XXV: 7, 8, 15, 16 (ongenoemde profeten); XXVIII: 9—11 (Oded); XXIX: 5—11; XXX: 6—9; XXXII: 7, 8 (Hizkia); XXXV: 3—6 (Josia). Het spreekt van zelf, dat bij de vergelijking vooral de toespraken van eenigen omvang in aanmerking moeten genomen worden.

6) Wij moeten ons hier bepalen tot eenige der meest in het oog vallende verschijnselen. Terwijl wij ze opsommen, leveren wij tevens bewijzen voor eene stelling, die eerst later opzettelijk zal worden betoogd: voor den gemeenschappelijken oorsprong der boeken *Chron.*, *Ezra* en *Nehemia.* Het zal nl. blijken, dat vele woorden en spreekwijzen, die wij in de *Chron.*, zoowel in het geschiedverhaal, als in de toespraken der koningen en profeten, aantreffen, ook in *Ezra* en *Nehemia* voorkomen, maar in de overige boeken des O. T. òf in het geheel niet òf zeer zelden. De pluralis אֲרָצוֹת — ook in andere boeken niet ongewoon — wordt in *Chron.* veelvuldig gebruikt: 1 *Chr.* XIII: 2 (David); XIV: 17; XXII: 5 (David); XXIX: 30; 2 *Chr.* IX: 28; XII: 8 (Semaja); XIII: 9 (Abia); XV: 5 (Azaria); XVII: 10; XX: 29; XXXII: 13, 17 (= 2 *Kon.* XVIII: 35); XXXIV: 33 (verg. *Ezr.* III: 3; IX: 1, 2, 7, 11; *Neh.* IX: 30; X: 29). — Het verbum הֵכִין is evenzeer in *Chron.* een geliefd woord: 1 *Chr.* IX: 32; XII: 39; XIV: 2; XV: 1, 3, 12 (David); XVII: 11; XXII: 3, 5 (David); 10 (David); 14 (David); XXVIII: 2 en 7 (David); XXIX: 2 en 3 en 16 en 18 en 19 (David); 2 *Chr.* I: 4; II: 6 en 8 (Salomo); III: 1; XII: 1, 14; XVII: 5; XIX: 3 (Jehu); XX: 33; XXVI: 14; XXVII: 6; XXIX: 19, 36; XXX: 19; XXXI: 11; XXXV: 4 en 6 (Josia); 14, 15, 20 (verg. *Ezr.* III: 3; VII: 10). Inzonderheid de formule הֵכִין לֵב, in sommige der aangehaalde plaatsen, is den Chroniekschrijver eigen. — Verder komen hier in aanmerking de formulen, door Movers (S. 181) opgesomd. Men lette eens op de overeenkomst tusschen 2 *Chr.* XX: 15 (Jechazeël); XXXII: 7 (Hizkia); het woord הָמוֹן (*groote menigte*) komt ook 2 *Chr.* XIV: 10 (Asa); XX: 12 (Josaphat) en elders bij onzen auteur voor; tusschen 1 *Chr.* XXII: 13, XXVIII: 10, 20; (David); 2 *Chr.* XV: 7 (Azaria); XXIX: 11 (Hizkia); tusschen 1 *Chr.* XXVIII: 9 (David); 2 *Chr.* XV: 2, 4 (Azaria), 15 (de auteur zelf); tusschen 1 *Chr.* XXVIII: 9 (David); 2 *Chr.* XII: 5 (Semaja); XV: 2 (Azaria); XXIV: 20 (Zacharia). „Alle diese Reden gleichen einander aufs Haar; wer die eine schrieb musz auch Verfasser der andern gewesen sein:" deze woorden van Movers (S. 180), hoewel niet op alle toespraken evenzeer toepasselijk, worden toch door de meeste, inzonderheid door die der profeten bewaarheid. Overigens verdedigt Movers ten aanzien van den oorsprong dezer redevoeringen een ander gevoelen, dan het hier voorgedragene. Zie beneden § 49. — Wat de telkens terugkeerende woorden en spreekwijzen betreft, waarvan de auteur zich bij de beschrijving van godsdienstige plegtigheden bedient, men vindt ze opgesomd o. a. bij Bertheau S. XVII ff. en bij Keil (*Einl.* § 142 n. 5—7; *Inl.* § 145 n. 5—7). Wij komen daarop beneden nog terug (§ 52 n. 3): thans is het te minder noodig, daarbij stil te staan, vermits de onderlinge gelijkvormigheid van al die beschrijvingen door niemand geloochend wordt.

[7]) Verg. Bertheau S. XLIII, XLIV. De regtmatigheid dezer gevolgtrekking is niet boven allen twijfel verheven. Wanneer Keil, Hävernick en anderen de eigen werkzaamheid van onzen auteur niet hoog aanslaan en haar nagenoeg beperken tot het aanbrengen van eenige vormelijke wijzigingen in hetgeen hij uit zijne bronnen overnam — dan kan men, uit gebrek aan documenten, niet *bewijzen* dat zij onregt hebben. Waarschijnlijkheidsgronden moeten hier beslissen en — pleiten ten sterkste voor ons gevoelen. Wij hebben hier voor ons beschrijvingen, toespraken enz. in de taal en in den geest van het tijdvak na de ballingschap, die ook de taal en de geest des Chroniekschrijvers zijn: welk regt hebben wij nu om ze toch niet aan hem, maar aan een' onbekenden auteur toe te schrijven? Men behoeft daarom niet aan te nemen, en het is ook geenszins onze bedoeling, dat de Schrijver hier geheel onafhankelijk van zijne bronnen te werk gaat: wij achten het alleen waarschijnlijk, dat hij hare gegevens met de vrijheid, die hem toekwam en waarvan elk Israëlietisch geschiedschrijver zich pleegt te bedienen, heeft uitgewerkt. Wat er aan ons betoog ontbreken mogt, wordt aangevuld door een nader onderzoek naar het gehalte der berigten van den Chroniekschrijver, § 49.

§ 49. *De geloofwaardigheid van de boeken der Chronieken.*

De Chroniekschrijver ontleende aan zijne bronnen onderscheidene berigten, welker geloofwaardigheid evenmin in twijfel mag worden getrokken als hunne belangrijkheid. Inzonderheid geldt dit van hetgeen hij hier en daar omtrent de familiebetrekkingen, de oorlogen, vestingen en binnenlandsche staatkunde der koningen van Juda mededeelt [1]), maar ook van de vele genealogiën en lijsten, die hij in zijn geschrift heeft opgenomen: is ook de beteekenis dezer oorkonden, vooral wegens de groote rekbaarheid van den genealogischen vorm, dikwerf twijfelachtig; moet verder de mogelijkheid worden toegegeven, dat zij door hare oorspronkelijke auteurs niet zonder willekeur opgesteld en dat hier en daar vergissingen ingeslopen zijn [2]); dit alles neemt niet weg, dat wij ook in deze, gelijk in de eerstgenoemde berigten kostbare bijdragen bezitten tot de geschiedenis van Israël, voor welker bewaring en mededeeling wij den Chroniekschrijver te grooter dank verschuldigd zijn, naarmate de overige historische boeken meermalen onze weetgierigheid onbevredigd laten.

[1]) Wij nemen voorloopig nog niet in aanmerking wat de S. hier en daar over de Levieten en hunne werkzaamheden in het midden brengt; de geloofwaardigheid daarvan is in twijfel getrokken en zal beneden worden beoordeeld. Doch ook afgezien van deze mededeelingen heeft hij ons aangaande de koningen

van Juda zeer gewigtige bijzonderheden bewaard. Verg. § 46, waar zij achtereenvolgens worden opgesomd. Hoogst belangrijk is b. v. 2 *Chr.* XIX: 8—11, het berigt, dat Josaphat te Jeruzalem eene regtbank instelde, aan welker hoofd voor geestelijke zaken de opperpriester, voor burgerlijke zaken de stamvorst van Juda geplaatst was. Dit alles wordt ons medegedeeld in de eigene woorden des Chroniekschrijvers, wiens trant b. v. in vs. 11, gelijk in vs. 4—7, duidelijk uitkomt. Doch dat hij hier zeer geloofwaardige bronnen volgde blijkt uit *Deut.* XVII: 8—13. Verg. § 21 n. 13. Tot de belangrijke kleinere bijzonderheden behoort wat de S. ons mededeelt over de versterking en uitbreiding van Jeruzalem, 2 *Chr.* XXXII: 30; XXXIII: 14. Verg. verder § 46.

[2]) Verg. de Wette (*Einl.* § 187 n. c); Movers S. 235 ff. en tegen hen Hävernick (*Einl.* II: 1. S. 179 ff.); Keil (*Einl.* § 141 n. 1; *Inl.* 144 n. 1). Wat de rekbaarheid van den genealogischen vorm betreft kunnen wij volstaan met verwijzing naar 1 *Chr.* II; verder naar 1 *Chr.* VII: 20 verv. en daarbij den commentaar van Bertheau. — Eene onnaauwkeurigheid merkten wij boven op (§ 33 n. 9) in de genealogiën der Levieten, 1 *Chr.* VI: 18—23. — De vergelijking van 1 *Chr.* II: 6 met VI: 18, 29; 1 *Kon.* V: 11; Ps. LXXXVIII: 1; LXXXIX: 1 baart groote moeijelijkheden, die wel niet zullen kunnen worden opgelost, zonder dat men de volstrekte naauwkeurigheid der opgave 1 *Chr.* II: 6 prijsgeeft. — Ook 1 *Chr.* III: 19 wijkt in den naam van Zerubbabels vader af van *Ezr.* III: 2. — Aan de juistheid van 1 *Chr.* III: 15 wordt getwijfeld. Dit alles heeft niets bevreemdends voor hem, die bedenkt, hoe gemakkelijk in zoodanige genealogiën grove en onherstelbare fouten konden insluipen. Doch het kan niet ontkend worden, dat hare historische waarde en belangrijkheid daaronder lijden moest. Hoeveel niettemin nog uit de genealogiën en daarmede verbonden historische opgaven kan worden afgeleid hebben Ewald (*Gesch. d. V. I.* passim) en Bertheau duidelijk aangetoond.

Doch het valt niet te ontkennen, dat de denkwijze van den Schrijver dikwerf op de keuze zijner berigten en op de voorstelling der feiten grooten en nadeeligen invloed heeft uitgeoefend. Blijft het ook onmogelijk voor elk geval te beslissen, wat aan den Chroniekschrijver zelven, wat aan zijne voorgangers — inzonderheid aan den auteur van het *Boek der koningen van Israël en Juda* — moet worden geweten, tot de innerlijke waardij zijner berigten doet dit weinig af: beoordeelen wij deze onpartijdig en vergelijken wij ze met de boeken *Samuel* en *Koningen*, dan moeten wij vele zijner mededeelingen niet alleen als twijfelachtig, maar zelfs als stellig onhistorisch aanmerken. Het blijkt namelijk

1°. dat vele opgaven van de boeken der Chronieken, inzonderheid van getallen, niet vrij zijn van overdrijving [3]);

2°. dat zij ten onregte aan de verdeeling der Levietische tempeldienaars en de volledige regeling hunner werkzaamheden

een hoogen ouderdom toekennen en deze aan David toeschrijven [4]);

3°. dat de ingenomenheid met den Jeruzalemschen tempel en zijne dienaren den Schrijver hier en daar tot opsiering of verkeerde voorstelling aanleiding gegeven heeft [5]);

4°. dat zijne overtuiging aangaande den naauwen zamenhang tusschen godsdienstijver en voorspoed nu en dan willekeurige groepering der feiten ten gevolge gehad, somtijds ook min gelukkige historische gissingen in het leven geroepen heeft [6]);

5°. dat de Schrijver bij de mededeeling der woorden van historische personen te werk gaat met eene vrijheid, die met onze denkbeelden over de pligten van den geschiedschrijver onvereenigbaar is [7]).

[3]) Over de getallen van den Chroniekschrijver, verg. met *Sam.* en *Kon.*, werd reeds gehandeld § 46 n. 8. Thans vestigen wij de aandacht op die opgaven, welke de Chroniekschrijver alleen heeft. Ziet hier eenige voorbeelden: het leger van Abia bedraagt 300000 man, dat van Jerobeam 800000, waarvan 500000 op één dag sneuvelen (2 *Chr.* XIII: 3, 7); Asa's leger telt 580000, dat van Serah, den Aethiopiër, 1000000 man (XIV: 8, 9); Josaphat heeft een leger van 1160000 man, behalve de bezettingen der versterkte steden (XVII: 14—19); Amazia trekt tegen de Edomieten op met 300000 man, waarbij hij 100000 Israëlieten huurt (XXV: 5); Uzzia's leger telt 307500 man (XXVI: 13); van Achaz' krijgslieden sneuvelen 120000 man op één dag, terwijl 200000 vrouwen en kinderen gevangen genomen werden (XXVIII: 6, 8). Men ziet aanstonds, dat deze sommen niet met elkander overeenstemmen (verg. b. v. Josaphat en Uzzia), maar tevens dat de meeste, indien niet alle, zeer overdreven zijn. Movers (S. 269) berekent, dat volgens 2 *Chr.* XVII: 14—19 het rijk Juda meer dan 4½ millioen inwoners telde, zoodat op elke vierkante mijl 38000 moesten wonen, d. i. ruim zes malen meer dan in de digtst bevolkte landen van Europa. Bedenkt men daarbij, dat een groot deel van Juda zeer onvruchtbaar was, dan moet reeds de opgave van Uzzia's leger overdreven schijnen, hoeveel te meer dan de ± 4 maal zoo groote som van Josaphats krijgslieden! Op de ongerijmdheid van 2 *Chr.* XIII: 7; XXVIII: 6 de aandacht te vestigen schijnt overbodig. Het behoeft ons dan ook niet te bevreemden, dat het bedrag der gedooden in Sanheribs leger (185000 man, volgens 2 *Kon.* XIX: 35) door den Chroniekschrijver niet wordt opgegeven (2 *Chr.* XXXII: 21). Het kon zijne aandacht niet ontgaan, dat die som in het niet wegzonk bij de enorme getallen, die hij vroeger aan zijne andere bronnen ontleend had. — Men stelle verder daarnevens 1 *Chr.* V: 18, waar de gezamenlijke strijdbare mannen der Overjordaansche stammen op 44700 begroot worden! Het valt evenwel niet te ontkennen, dat in hetzelfde eerste deel ook andere, minder gematigde opgaven voorkomen, b. v. VII: 5 (87000 uit den enkelen stam Issaschar), doch wij willen daaruit geenerlei gevolgtrekking afleiden, daar in de eerste afdeeling ligtelijk schrijffouten kunnen zijn ingeslopen, terwijl de

boven uit 2 *Chr.* medegedeelde cijfers elkander steunen. — Doch niet alleen in de begrooting van de Israëlietische legers is de S. overdreven. Wij lezen 1 *Chr.* XXII: 14, dat David voor den tempelbouw bijeenbragt 100000 talenten gouds en 1000000 zilvers; 1 *Chr.* XXIX: 7, dat de Israëlietische grooten, op Davids aansporing, voor hetzelfde doel opbrengen 5000 talenten gouds en 10000 dariken, 10000 talenten zilvers, 18000 talenten koper en 100000 talenten ijzer. Waarlijk het was niet noodig, dat Salomo uit Ophir 450 talenten gouds ontving (2 *Chr.* VIII: 18), indien reeds ten tijde zijns vaders de Israëlietische grooten meer dan 10 maal zooveel — om van het zilver, koper en ijzer niet te gewagen — alleen voor den tempelbouw ten beste hadden. Verg. nog 1 *Kon.* X: 14 (666 talenten, slechts $\frac{1}{8}$ van de hier genoemde som!). Zie verder n. 4. Na de overweging van al deze voorbeelden kunnen wij ook in 1 *Chr.* XXI: 25, verg. met 2 *Sam.* XXIV: 24, geene schrijffout meer zien, maar moeten wij de 600 gouden sikkels, die voor de 50 zilveren in de plaats getreden zijn, voor eene overdrijving van onzen Schrijver — of van zijnen voorganger — houden. Keil (*Einl.* § 143 n. 2; *Inl.* § 146 n. 2) meent, dat in de beide plaatsen niet van dezelfde zaak gesproken wordt, 2 *Sam.* van den verkoop des dorschvloers en der runderen, 1 *Chr.* van den verkoop *der plaats* d. i. van den berg Moria. Doch de berg Moria was in het geheele hoofdstuk niet genoemd; het blijkt niet, dat Arauna eigenaar daarvan was en dien verkoopen kon; uit vs. 22 eindelijk (מְקוֹם הַגֹּרֶן) blijkt, welke *plaats* in vs. 25 bedoeld wordt. — Doch niet alleen in getallen-opgaven merken wij overdrijving op. Ook in de beschrijving van de godsdienstige plegtigheden is zij onmiskenbaar (verg. de plaatsen § 48 n. 1 genoemd), b. v. 2 *Chr.* XXX: 24; XXXI: 5 verv. Men leze verder nog 2 *Chr.* XX (vooral vs. 23, 24); IX: 28 (het zonderlinge bijvoegsel: „en uit alle landen") en in het algemeen wat de S. *passim* zegt over de afgoderij en den godsdienstijver der koningen van Juda: nog veel minder dan b. v. de auteur van *Koningen* toont hij daarbij eenig gevoel voor de fijnere *nuances*; plotseling en onvoorbereid is de overgang van getrouwheid aan Jhvh tot volledigen afval, b. v. 2 *Chr.* XI: 17; XII: 1; XVI: 10, 12 (tegenover XV: 8—15); XXIV: 17, 18; XXXIII: 12 verv., zoodat wij zoowel het een als het ander voor een psychologisch raadsel houden moeten of erkennen, dat de Schrijver overdrijft in zijne schildering.

4) De acht laatste hoofdstukken van 1 *Chr.* (H. XXII—XXIX) behooren, naar de bedoeling des Schrijvers, bijeen. Met uitzondering van H. XXVII hebben zij alle betrekking op den aanstaanden tempelbouw en geven zij ons een volledig overzigt van al wat David met het oog daarop bijeengebragt en bij anderen ingezameld heeft, maar ook van de maatregelen ten aanzien van het tempelpersoneel door hem genomen. Men leze, om zich van den naauwen zamenhang tusschen het een en ander te overtuigen, 1 *Chr.* XXVIII: 21, in verband met vs. 2—20. Het is derhalve billijk, dat wij om de geloofwaardigheid van H. XXIII—XXVI te beoordeelen, ze beschouwen in verband met H. XXII en XXVIII, XXIX. Boven (§ 47 n. 16) werd reeds opgemerkt, dat Davids toebereidselen tot den tempelbouw niet kunnen worden betwijfeld en door 2 *Sam.* VIII: 10—12 (1 *Chr.* XVIII: 10, 11: men lette tegelijk op de varianten in deze parallele plaatsen!) en 1 *Kon.* VII: 51 (2 *Chr.* V: 1) gewaarborgd zijn. Ook bleek ons (t. a. p.), dat H. XXII werkelijk naauw zamenhangt

met H. XXI, en dat de Chroniekschrijver hier niet willekeurig te werk gaat, maar in de rangschikking der feiten zijne bronnen volgt. De vraag is dus alleen, of Davids maatregelen van dien aard waren als wij hier lezen, zóó volledig en ruim, dat hij voor Salomo niets dan de uitvoering van het vooraf beraamde en tot in bijzonderheden uitgewerkte plan overliet? Wij aarzelen niet die vraag ontkennend te beantwoorden en wel op grond der navolgende opmerkingen, die het boven allen twijfel verheffen, dat wij in 1 *Chr.* XXII verv. geenszins een verhaal voor ons hebben, op zuiver historische herinnering berustend, maar een berigt, vol van onwaarschijnlijkheden en van denkbeelden en voorstellingen uit later tijd, die zelfs aan David worden in den mond gelegd: uit het voorafgaande blijkt ondertusschen, dat dit karakter des verhaals voor een niet gering deel op rekening van des Schrijvers voorgangers moet gesteld worden. *a.* Er bestaat een moeijelijk te vereffenen strijd tusschen 1 *Chr.* XXII verv. en 1 *Kon.* I, II. Indien de Chroniekschrijver H. XXIII: 1 met een enkel woord terugwijst op het oudere verhaal, — gelijk toch het meest waarschijnlijk is — hoe verklaart men het dan, dat Salomo reeds H. XXII: 6—19 als vermoedelijk troonopvolger wordt aangemerkt en behandeld, in strijd met 1 *Kon.* I: 5 verv.? Waar vindt men dan in 1 *Kon.* I, II de noodige tijdsruimte, om 1 *Chr.* XXIII verv. XXVIII v. te plaatsen? Ziet men kans om den strijd weg te nemen tusschen Davids laatste woorden 1 *Kon.* II: 1 verv. en 1 *Chr.* XXVIII: 2 verv.? of de regtstreeksche tegenspraak tusschen 1 *Kon.* II: 13 verv. (eenigermate ook XI: 10 verv.) en 1 *Chr.* XXIX: 22, 23? Reeds de verhouding van 1 *Chr.* XXII verv. tot de oudere historische overlevering legt ons dus de verpligting op, om de eerstgenoemde hoofdstukken naauwkeurig te toetsen. Men lette ook nog op 1 *Chr.* XXIX: 25^b — een klein, maar opmerkelijk bewijs, dat de S. zeer ver afstond van de historische realiteit, en zich — terwijl hij schrijft, hoezeer hij het anders zeer goed weet — niet aanstonds herinnert, dat Salomo ter naauwernood met zijne voorgangers vergeleken kon worden. *b.* In de redevoeringen, aan David in den mond gelegd, merken wij onderscheidene trekken op, die hare latere zamenstelling bewijzen. Zoo spreekt hij H. XXIX: 4 van *goud uit Ophir*, hoewel volgens de oudere historische boeken en den Chroniekschrijver zelven de handel op Ophir eerst onder Salomo begon. De hoogst overdreven getallen, waarvan in n. 3 sprake was, worden voor een deel door David zelven opgegeven (1 *Chr.* XXII: 14, 16; XXIX: 2—5). Doch vooral is opmerkelijk wat wij 1 *Chr.* XXII: 8; XXVIII: 3 lezen ten aanzien van de reden, waarom David zelf geen tempel bouwen mogt: 2 *Sam.* VII (1 *Chr.* XVII) was die reden niet genoemd (verg. § 36 n. 15), maar eenvoudig gezegd, dat God geen tempel begeerde en dat Davids zoon dien bouwen zoude; reeds 1 *Kon.* V: 3, 4 is eene latere poging om deze leemte in het oudste berigt aan te vullen: David — zoo heet het daar — was te veel met oorlogen bezig, dan dat hij tijd en gelegenheid zou gehad hebben om zulk een werk te volbrengen (zie evenwel 2 *Sam.* VII: 1, 11^b); doch veel verder gaat de Chroniekschrijver: in beide de aangehaalde plaatsen ligt duidelijk het denkbeeld uitgedrukt, dat David ten gevolge van zijn bloedvergieten ongeschikt (onrein) geworden was en den tempel diensvolgens niet mogt bouwen. Dat dit denkbeeld verre van oud-Israëlietisch, integendeel echt priesterlijk is en uit veel latere tijden dag-

teekent, is duidelijk en blijkt uit 1 *Sam*. XVIII: 17; XXV: 28 (waar Davids oorlogen יי מִלְחֲמוֹת heeten). Zonder twijfel maakt dus de auteur ook hier gebruik van zijne vrijheid en schrijft hij David de denkbeelden van lateren tijd toe. Hoe gemakkelijk hij er toe overging, om den koning sprekend in te voeren blijkt uit 1 *Chr*. XXIII: 5, 25, 26. *c*. Afzonderlijke vermelding verdient H. XXVIII: 11—19. David geeft daar aan Salomo eene afbeelding (het bestek, als het ware) niet alleen van den tempel, tot in zijne kleinste onderdeelen, maar ook van al de heilige vaten en hunne versierselen, en voegt daarbij de afgewogen hoeveelheden goud en andere metalen, tot de voltooijing van dat alles benoodigd. Wie erkent niet de onwaarschijnlijkheid van al deze bijzonderheden? Het is naauwelijks noodig te herinneren, dat het oudere verhaal (1 *Kon*. VI en VII, verg. 2 *Chr*. III, IV) van dit alles niets afweet en zeker de vaardigheid der Tyrische werklieden niet zoo hoog zou geroemd hebben, indien de auteur ook slechts vermoed had, dat zij naar een zóó naauwkeurig bestek hadden gewerkt. Doch vooral 1 *Chr*. XXVIII: 19 trekt onze aandacht: Bertheau (S. 234) vertaalt dit vers zeer juist aldus: *dies alles hat durch eine mir zu Norm gegebene Schrift von Jahve's Hand Jahve gelehrt, alle Werke der Gestalt* (d. i. van het aan Salomo gegeven model). Doch in de verklaring dezer woorden moet ik zeer stellig van hem verschillen: hoe is het mogelijk, dat David in dusdanige termen van de Mozaïsche wet, met name van *Ex*. XXV verv., zou gesproken en alzoo alleen daarop zou gedoeld hebben? Verg. 1 *Chr*. XXII: 13. Er is, dunkt mij, geen twijfel aan, of David geeft te kennen, dat Jhvh hem schriftelijk heeft geleerd, hoe de tempel behoort te worden ingerigt, even als weleer aan Mozes de modellen van den tabernakel en zijn gereedschap getoond waren (*Exod*. XXV: 9, 40; XXVI: 30; XXVII: 8; *Num*. VIII: 4, waar hetzelfde woord תַּבְנִית gebruikt wordt als 1 *Chr*. XXVIII: 11, 12). Bij het volledig stilzwijgen der oudere verhalen; bij het bekende streven des Chroniekschrijvers om den tempel te verheerlijken en gelijk te stellen met den tabernakel (verg. n. 5), moet dit als eene onhistorische opsiering worden aangemerkt. *d*. 1 *Chr*. XXVI: 26—28 worden de *ἀναθήματα* van David en — *per prolepsin*, verg. XXIX: 6 verv. — die der stamvorsten vermeld, maar ook gaven van Samuel, Saul, Abner, Joab: de laatstgenoemde kan door Davids ijver zijn aangestoken, maar hoe hebben wij ons den ijver der drie eersten, met name van Saul, te verklaren? Wederom schijnt het onwedersprekelijk, dat de Chroniekschrijver onhistorische berigten heeft overgenomen. *e*. Onze laatste opmerking staat in onmiddellijk verband met de verdeeling der Levieten en de regeling van hunnen arbeid: 1 *Chr*. XXVI: 11—19 is niet alleen sprake van deurwachters voor den aanstaanden tempel, maar vs. 13 wordt zelfs verhaald, dat zij over de verdeeling hunner toekomstige taak loten, terwijl vs. 14—19 mededeelen, welke met name aangeduide posten aan elke afdeeling ten deel vallen. Dat dit alles, volgens de meening des Schrijvers, reeds ten tijde van David zoo is beslist, blijkt niet alleen uit H. XXVI, maar ook uit H. XXVIII: 13, 21, waar hij aan Salomo ook eene schets van de verdeeling der Levieten overhandigt. Kan dit alles historisch zijn? Zal men de poorten des tempels reeds namen gegeven hebben, terwijl er nog geen tempel was? den afstammelingen van Levi hunne posten reeds hebben aangewezen vier jaren vóórdat met het bouwen van den

tempel een begin gemaakt werd? Zoodanige onwaarschijnlijkheden behoeven om als historisch erkend te worden een hooger gezag dan dat van onzen auteur, wiens berigten tot zoovele regtmatige twijfelingen aanleiding geven (boven *a*—*d*). Daarbij komt nu nog, dat ook de authenticiteit der Levietische geslachtregisters niet voldoende gewaarborgd is. Vreemd is het reeds, dat de zoon van Gerson, die H. VI: 2, 5 Libni heet, XXIII: 7 Ladan wordt genoemd; evenwel dit kan eene schrijffout zijn; vreemder nog, dat niet minder dan vier op elkander volgende geslachten tegelijk onder David dienst doen: 1. Jeduthun (1 *Chr.* XVI: 38, 41 v. XXV: 3); 2. Obed-Edom (1 *Chr.* XV: 18, 21, 24; XVI: 38; XXVI: 15), zoon van Jeduthun; 3. de zonen van Obed-Edom (1 *Chr.* XXVI: 4, 5); 4. de kleinzonen van Obed-Edom (1 *Chr.* XXVI: 6). Keil (*Einl.* § 144 n. 1; *Inl.* § 147 n. 1) vindt hierin niets vreemds, maar neemt dan ook aan, 1⁰. dat Jeduthun alleen in het begin van Davids regering in dienst was — in strijd met 1 *Chr.* XXV: 3 waar van het 40ste jaar sprake is; 2⁰. dat de kleinzonen van Obed-Edom in dat 40ste jaar nog geen dienst deden, maar slechts op de lijsten gebragt werden — in strijd met 1 *Chr.* XXVI: 6, waar zij „kloeke helden" (גִּבּוֹרֵי חָיִל) heeten, een naam dien men gewoonlijk niet aan kleine kinderen geeft. Deze enkele trek, gevoegd bij al het overige, is voldoende om te bewijzen, dat wij hier geene zuivere geschiedenis voor ons hebben. De Levietische klassen en geslachten bestonden zeker ten tijde van den Chroniekschrijver reeds geruimen tijd: wat was natuurlijker, dan dat hij — of een zijner voorgangers — hunne indeeling en de regeling van hunnen arbeid aan David toekende, die na de ballingschap allengs meer als schepper der tempelmuziek — en dus ook van alles, wat daarmede zamenhing — werd aangemerkt? Waarschijnlijk gaat Herzfeld te ver, wanneer hij (*Gesch. d. V. Israël seit der Zerstörung des ersten Tempels* I: 387—424) aan de berigten van den Chroniekschrijver alle historische waarheid ontzegt, maar hierin heeft hij ongetwijfeld regt, dat de Schrijver *uitgaat* van hetgeen in zijnen tijd sedert lang bestond en misschien reeds van David werd afgeleid, en dááruit tracht op te maken, waarin Davids maatregelen voor de eeredienst bestaan hebben. Over de priesterklassen (1 *Chr.* XXIV) verdient Herzfeld (t. a. p.) te worden nagelezen.

[5]) De berigten, die met meerdere of mindere waarschijnlijkheid tot deze klasse moeten gebragt worden, zijn vele in getal; wij sommen ze hier op in dezelfde orde, waarin zij in de boeken der Chronieken voorkomen, zonder onderscheid te maken tusschen hetgeen de Schrijver met *Samuel* en *Koningen* gemeen heeft, maar op andere wijze verhaalt, en hetgeen wij bij hem alléén aantreffen. De oorzaak van het ongeval, dat bij het overbrengen der ark Uzza getroffen had (2 *Sam.* VI: 6, 7), wordt door David daarin gezocht, dat de Levieten de ark niet gedragen hadden, zooals de wet dat voorschreef; het oudere berigt weet alleen van Uzza's onbedachtzaamheid in het aanraken der ark (1 *Chr.* XV: 12, 13 verg. vs. 2; 2 *Sam.* VI: 6, 7). — Davids offer op den dorschvloer van Arauna (2 *Sam.* XXIV) en Salomo's offer te Gibeon (1 *Kon.* III) worden in de oudere verhalen nog eenvoudig weg verhaald; van Gibeon wordt gezegd (1 *Kon.* III: 4), dat „die hoogte groot was." De Chroniekschrijver acht zich verpligt Davids (onwettig) gedrag opzettelijk te regtvaardigen en doet dat op zeer onwaarschijnlijke wijze (1 *Chr.* XXI: 28—30), terwijl hij verder ver-

zekert, dat de Mozaïsche tabernakel te Gibeon geplaatst was (2 *Chr.* I: 3—5 verg. 1 *Chr.* XVI: 39; XXI: 29, 30). De waarheid van dit berigt is zeer twijfelachtig. Den auteur van 1 *Kon.* is het stellig onbekend (verg. H. III: 2—4), zoodat het althans zeer voor de hand ligt te gissen, dat de Chroniekschrijver door deze onderstelling de onwettige daden van David en Salomo heeft willen verklaren. — De tempel van Salomo is volgens 2 *Chr.* VII: 1—3 ingewijd door ontsteking van het eerste offer op den brandofferaltaar *door vuur uit den hemel.* Van dit feit is in het parallele berigt (1 *Kon.* VIII: 54 verv.) geen spoor te ontdekken. Wat meer is, het voegt niet wel in den gang der gebeurtenissen, zooals ook de Chroniekschrijver zelf die verhaalt. (Verg. 2 *Chr.* V: 11—14 met VII: 1—3). Blijkbaar volgt hij hier eene andere bron dan die, waaraan 1 *Kon.* VIII ontleend is: ook het slot van Salomo's gebed luidt bij hem (2 *Chr.* VI: 40—42) anders dan 1 *Kon.* VIII: 50—53. Doch dat deze bron geen geloof verdient valt in het oog: de inwijding van den Mozaïschen tabernakel (*Lev.* IX: 24) heeft stellig aanleiding gegeven, eerst tot het vermoeden, daarna tot het vaste geloof, dat ook in Salomo's tempel op dergelijke wijze Gods tegenwoordigheid gebleken was. Verg. nog 1 *Chr.* XXI: 26 met 2 *Sam.* XXIV: 25: zóó hoog stond in de schatting van den Schrijver en zijne tijdgenooten de Jeruzalemsche tempel, dat reeds de door David gebragte offers, ter plaatse waar later het heiligdom verrijzen zou, op zoo in het oog vallende wijze door God moesten zijn aanvaard. Verg. verder Bertheau S. 286 f. en bij 2 *Chr.* VI: 40—42, *Ps.* CXXXII: 10. — Wat wij 2 *Chr* VIII: 11 lezen als beweegreden voor Salomo, om zijne gemalin, Pharao's dochter, niet langer op Zion te huisvesten, is blijkbaar eene uitbreiding van het korte berigt 1 *Kon.* IX: 24: met den geest van Salomo komt de overlegging, die hem hier toegeschreven wordt, al zeer slecht overeen (verg. 1 *Kon.* XI: 1 verv.). Daarentegen is zij een nieuw bewijs van den bijna bijgeloovigen eerbied, dien onze schrijver aan het heiligdom toedraagt en van zijne zucht om den stichter des tempels te verheerlijken. — Over 2 *Chr.* VIII: 12—15 verg. met 1 *Kon.* IX: 25 werd reeds gehandeld § 19 n. 15 en 21. Verg. Bertheau en vooral Thenius. In twee opzigten tracht de Chroniekschrijver den schijn, dat er in Salomo's tijd iets onwettigs zou hebben plaats gegrepen, weg te nemen: 1⁰. door uitdrukkelijk de drie hooge feesten (en de overige hoogtijden) te vermelden; 2⁰. door hetgeen hij aangaande de werkzaamheid der priesters en Levieten mededeelt. Iets dergelijks heeft men in 2 *Chr.* VII: 8—10 verg. met 1 *Kon.* VIII: 65 meenen op te merken, doch ten onregte. Zie § 19 n. 20. — Zou ook niet de ingenomenheid met Salomo, den tempelstichter, aanleiding gegeven hebben tot de afwijking van 1 *Kon.* IX: 10—14, die wij in 2 *Chr.* VIII: 1, 2 opmerken? De uitleggers, die meenen, dat hier van verschillende zaken sprake is, zijn door Bertheau (S. 290 f.) op afdoende wijze wederlegd: er schiet niets anders over dan aan te nemen, dat men zich na de ballingschap zóózeer ergerde aan Salomo's gedrag, dat men eerst vermoedde en daarna als bewezen aannam, dat er in het oude berigt eene fout was ingeslopen, die aldus moest worden verbeterd als 2 *Chr.* VIII: 1, 2 geschied is. Deze onderstelling heeft ten opzigte van onzen auteur, die 1 *Kon.* XI geheel wegliet, niets bevreemdends. — Dat de toespraak van Abia tot de tien stammen (2 *Chr.* XIII: 4—12, vooral vs. 9—12) geheel gewijd is aan de verheerlijking van den Jeruzalem-

schen tempel en zijne dienaars, is duidelijk; dezelfde strekking heeft hetgeen de S. aangaande de trompetten der priesters verhaalt 2 *Chr.* XIII: 12, 14. De volstrekte geloofwaardigheid van dit geheele berigt wordt twijfelachtig, wanneer wij letten 1°. op de enorme getallen (2 *Chr.* XIII: 3, 17), waarover boven in n. 3 reeds gehandeld werd; 2°. op de berigten van 1 *Kon.* XV: 1—8: daar wordt Abia als afgodendienaar voorgesteld, en de bewaring der koninklijke waardigheid in zijn huis alleen aan Davids verdiensten toegeschreven (de Chroniekschrijver meldt van dit alles niets: wáárom, laat zich met eenige waarschijnlijkheid gissen (zie n. 6)): is het denkbaar, dat zulk een koning gesproken zal hebben, zooals hier verhaald wordt? — Over 2 *Chr.* XIV: 3; XVII: 6 verg. met 2 *Chr.* XV: 17; XX: 33 werd insgelijks reeds gehandeld § 19 n. 9. Op tweeërlei wijze heeft men getracht den strijd des Chroniekschrijvers met zich zelven weg te nemen: 1°. door de onderstelling, dat er sprake is van tweeërlei hoogtendienst, eene afgodische en eene die aan Jhvh werd toegebragt; de eerste zullen Asa en Josaphat hebben afgeschaft; de tweede bleef in stand. (Movers S. 257; Hävernick *Einl.* II: 1 S. 233). Doch zeer te regt merkt Keil op (*Einl.* § 143 n. 2 B. c.; *Inl.* § 146 n. 2 B. c.), dat de tekst van eene dergelijke onderscheiding niets weet; 2°. door de hypothese, dat 2 *Chr.* XIV: 3; XVII: 6 vermeldt wordt, wat de beide koningen *beproefden*, 2 *Chr.* XV: 17; XX: 33 wat zij, door den onwil des volks, *niet tot stand bragten* (Keil, *Apolog. Versuch über die Bücher der Chronik* S. 290 f.). Doch tegen deze oplossing bestaat hetzelfde bezwaar. En hoe verklaart men het dan, dat de auteur van *Koningen* van die pogingen niets afweet? De ware oplossing der zwarigheid werd § 19 n. 9 reeds gegeven. Overigens heeft de Wette (*Einl.* § 190 c. 2) ten onregte aan het ontbreken der berigten over de hoogten, die 2 *Kon.* XII: 4; XIV: 4; XV: 4, 35 voorkomen, groote beteekenis gehecht: het is mogelijk, dat het lange voortduren dezer onwettige Jhvh-vereering den S. vreemd voorkwam, maar aan den anderen kant verzwijgt hij de afgoderij, door Joas, Amazia, Jotham gepleegd, en de onwettige handeling van Uzzia niet. Heeft zijn stilzwijgen over de dienst op de hoogten eenige beteekenis, dan moet de verklaring daarvan elders gezocht worden. Zie beneden n. 6. — In de wijze, waarop de S. 2 *Chr.* XVII: 7—10 Josaphats maatregelen tot verbreiding der kennis van de *Thorah* schildert, is groote ingenomenheid met de Levieten en hunne werkzaamheid onmiskenbaar; de zin van vs. 10 kan in dit verband geen andere zijn dan deze: Jhvh beschikte het zóó, dat de Levieten ongestoord het hun opgedragen werk verrigten konden. Daar nu in de aanstonds volgende verzen (2 *Chr.* XVII: 12—19, ook reeds in vs. 11) opgaven voorkomen, die allezins overdreven zijn (verg. n. 3) — waaruit blijkt, dat de auteur voor de geschiedenis van Josaphat ook ongeloofwaardige berigten raadpleegde — zoo zijn wij geregtigd om ook deze mededeeling daaraan ontleend te achten: in geen geval is zij zóó gewaarborgd, dat de resultaten van het onderzoek naar de zamenstelling van den Pentateuch daardoor twijfelachtig gemaakt worden. — In het verhaal van Josaphats overwinning over de Moabieten en hunne bondgenooten treden wederom de Levieten zeer op den voorgrond (2 *Chr.* XX: 19, 21); zij zijn eigenlijk de eenigen, die hier handelen. Wederom vertoont het geheele verhaal onmiskenbare teekenen van overdrijving (verg. n. 3). — Over 2 *Chr.* XXII: 12—XXIII: 21 verg. met 2 *Kon.* XI en over 2 *Chr.* XXIV: 1—14 verg. met 2 *Kon.* XII:

1—17 verdienen Bertheau en Thenius te worden nagelezen. Alle onpartijdige onderzoekers erkennen, dat vooral het eerste verhaal de duidelijke bedoeling verraadt om de Levieten te verheerlijken en de troonsbeklimming van Joas als hun werk voor te stellen: hadden zij inderdaad die rol gespeeld, welke de Chroniekschrijver hun toekent, dan had het oudere verhaal onmogelijk van hen kunnen zwijgen. Teregt merkt Bertheau (S. 358) op, dat 2 *Chr.* XXIII alleen dán verstaanbaar wordt, wanneer wij het houden voor eene opzettelijke verandering en omwerking van zulk een verhaal als ons in 2 *Kon.* XI bewaard gebleven is. Aan 2 *Chr.* XXIV moge het berigt eener andere bron ten grondslag liggen, het verdient toch minder vertrouwen dan 2 *Kon.* XII: 1—17. — Het verhaal, dat Uzzia melaatsch werd *omdat* en *terwijl* hij in den tempel offerde (2 *Chr.* XXVI: 16—20), verraadt al te duidelijk de strekking om de regten der priesters te handhaven, dan dat het, bij het stilzwijgen van 2 *Kon.*, voor historisch zou kunnen worden aangezien. Verg. boven § 19 n. 15. Den schijn dat Davids zonen „priesters" zouden geweest zijn (2 *Sam.* VIII: 18) had de Chroniekschrijver door de keuze van een ander woord zorgvuldig vermeden (1 *Chr.* XVIII: 17). — In 2 *Chr.* XXIX—XXXI eindelijk komt des Schrijvers hooge ingenomenheid met den tempel en de eeredienst wederom zeer sterk uit. Het paaschfeest van Hizkia is historisch aan bedenking onderhevig, wegens 2 *Kon.* XXIII: 22 (2 *Chr.* XXXV: 18). Zooveel is duidelijk, dat de auteur van *Koningen* daarvan volstrekt geen kennis draagt. Verg. Thenius, *die Bücher der Könige* S. 379, 433, en tegen hem, voor de geloofwaardigheid van het berigt des Chroniekschrijvers, Bertheau S. 395—397, wiens opmerkingen inderdaad doeltreffend zijn, wanneer men slechts bedenkt, dat het verhaal van onzen auteur, hoezeer in den grond naauwkeurig, van overdrijving en opsiering niet vrij is.

6) Zonder eenige overdrijving kan men beweren, dat deze overtuiging het geheele geschiedverhaal beheerscht: de Schrijver laat geene gelegenheid om op dien zamenhang opmerkzaam te maken ongebruikt voorbijgaan; als regel mag men stellen, dat hij geen ongeval vermeldt, zonder daarvan ook de oorzaak aan te wijzen, gelegen in de afgoderij, door den koning gepleegd, of in eenige andere overtreding door hem begaan; omgekeerd spreekt hij zeer zelden van de zonde eens konings, zonder ook hare straf te vermelden; gelijk afval en ongeluk, zoo volgen getrouwheid aan Jhvh en voorspoed elkander geregeld op. Uit deze levensbeschouwing moet het waarschijnlijk verklaard worden, dat hij bij de koningen Joas, Amazia, Uzzia en Jotham de geheel algemeene berisping van den auteur van *Koningen*, dat zij de dienst van Jhvh op de hoogten in stand hielden, met stilzwijgen voorbijgaat, naardien hij van de noodlottige gevolgen dezer afdwaling niets berigten kon (verg. n. 5), terwijl hij niet verzuimt opmerkzaam te maken op de bijzondere overtredingen van deze vorsten en de daarop aanstonds gevolgde straf. Dat nu zulk eene opvatting van den zegen der godsdienst en het gerigt over ontrouw aan Jhvh tot willekeurige rangschikking der feiten, somtijds ook tot aanvulling van schijnbare leemten in de geschiedenis door gissing, aanleiding geven kon, valt in het oog; dat zij werkelijk die gevolgen gehad heeft, blijkt met meerdere of mindere duidelijkheid uit de volgende voorbeelden: van Rehabeam lezen wij, dat hij en zijn volk *gedurende drie jaren* Jhvh getrouw dienden, maar na dien tijd afvallig wer-

den (2 *Chr.* XI: 17; XII: 1). Is het niet hoogst opmerkelijk, dat aan dit berigt *voorafgaat* de vestiging der priesters en Levieten uit het rijk der tien stammen in Judea (H. XI: 13—16), terwijl daarop *onmiddellijk volgt* het verhaal van Sisaks inval en de verovering van Jeruzalem (H. XII: 2 verv.)? De Schrijver laat niet na bij de vermelding van dit laatste feit aan te teekenen (H. XII: 2b): „want zij hadden trouweloos gehandeld tegen Jhvh;" terwijl hij op het berigt, dat de koning zich met zijn volk verootmoedigde (XII: 6), niet alleen de belofte van afwending van Gods toorn volgen laat (vs. 7, 8), maar ook deze opmerking (vs. 12): „maar toen hij zich verootmoedigde, wendde de toorn van Jhvh zich van hem af en verdierf en vernielde hem niet, en ook in Juda werd iets goeds gevonden." — In het verhaal van Abia's voorspoed (2 *Chr.* XIII) voegde het berigt omtrent zijne afgoderij niet (1 *Kon.* XIII: 1—8); *diensvolgens* laat de Chroniekschrijver het weg, hoezeer hij door zijne mededeelingen aangaande Asa's hervormingen (2 *Chr.* XIV: 2, 4) de waarheid van het t. a. p. door den auteur van *Koningen* verhaalde zelf bevestigt. — De geschiedenis van Asa is naar dezelfde beginselen bewerkt: op het berigt van zijnen hervormingsijver (2 *Chr.* XIV: 1 verv.) volgt dat aangaande de overwinning op Serah (vs. 7—14); de rust, waarvan 2 *Chr.* XV: 15 sprake is, komt voor als belooning wegens Asa's vernieuwden ijver (vs. 1—14); zijn verzet tegen den profeet Hanani (H. XVI: 7—10) wordt straks achtervolgd door zijne laatste zware ziekte en dood (vs. 12, 13). — Merkwaardig is het verschil tusschen 2 *Chr.* XX: 35—37 en 1 *Kon.* XXII: 49, 50: wij zijn zeker niet geregtigd om te stellen, dat Ahazia tweemalen gepoogd heeft met Josaphat een handelsverbond te sluiten, de eerste maal met, de tweede maal zonder goed gevolg. De Chroniekschrijver zocht eene oorzaak voor het vergaan van Josaphats schepen en kon die in niets anders vinden dan in het verbond, door hem met den afgodendienaar Ahazia aangegaan; in overeenstemming daarmede groepeert hij de feiten; het berigt in 1 *Kon.* moet niet alleen om zijn ouderdom, maar ook om zijnen inhoud boven het zijne gesteld worden. — Doch het schijnt overbodig ook de andere voorbeelden uitvoerig toe te lichten: wij wijzen dus slechts met een enkel woord op 2 *Chr.* XXI: 10 („want hij [Jotham] had Jhvh, den god zijner vaderen, verlaten"); vs. 12—15 (dezelfde zamenhang als elders; hierbij komt de onwaarschijnlijkheid, dat Elia toen nog leefde (verg. 2 *Kon.* III), en, zoo hij al leefde, zulk een brief zou geschreven hebben); XXIV: 15—24 (afval van Joas en daarop gevolgde straf; vs. 20—24 zijn hoogst-waarschijnlijk historisch, maar vs. 15—17 behelzen een berigt van twijfelachtige waardij; verg. nog Thenius, *Könige* S. 329, 333); vs. 26 (de aanteekening van den Chroniekschrijver, dat de moeders der beide zamenzweerders tegen Joas Ammonietische en Moabietische vrouwen waren, wordt door Geiger t. a. p. S. 48 f. voor onhistorisch gehouden, misschien te regt, hoewel ik het niet waag hier te beslissen); XXV: 7 (hier spreekt de Chroniekschrijver zijne eigene overtuiging aangaande het rijk der tien stammen uit: zij missen Gods nabijheid, omdat zij Hem verlaten hebben; verg. 2 *Chr.* XI: 15; XIII: 8); vs. 14—16 (bestemd om den overgang te vormen tot het verhaal van Amazia's nederlaag, (vs. 17—24), die naar de beginselen van den Schrijver moest worden gemotiveerd); XXXIII: 11 verv. (Manasse's afval, straf, verootmoediging en bekeering: dat althans deze laatste niet zuiver historisch zijn kan, blijkt reeds uit

hetgeen de S. zelf aangaande Josia's hervorming verhaalt (2 *Chr.* XXXIV: 1 verv.), maar vooral uit 2 *Kon.* XXII, XXIII: indien reeds Manasse (2 *Chr.* XXXIII: 15, 16) de afgoderij binnen Jeruzalem afgeschaft had, hoe kon er dan voor Josia nog zooveel te doen overblijven?); XXXVI: 6, 7 (het is althans verre van onwaarschijnlijk, dat het ongunstig oordeel, door Jeremia en door de oudere geschiedschrijvers over Jojakim geveld, den schrijver mede aanleiding gegeven heeft om hier af te wijken van 2 *Kon.* XXIV: 1 verv.; over den zin zijner woorden verg. men Bertheau en beneden de inleiding op het boek *Daniël*).

7) De bewijzen voor deze aanklagt behoeven hier niet te worden bijgebragt; zij liggen verstrooid in n. 3—6. Verg. ook § 48 n. 5 en 6. Met hoe groote vrijheid de Chroniekschrijver te werk gaat, blijkt nergens welligt duidelijker dan 1 *Chr.* XVI: 8—36. Volgens vs. 7 vinden wij in die verzen een' psalm, door David aan de Levietische zangers overhandigd, om bij gelegenheid van de plaatsing der verbondsark op den berg Zion te worden gezongen. Al aanstonds blijkt het ons, dat het geheele lied voor die gelegenheid niet zeer geschikt is: het is een gewone lofpsalm, die bij elke zamenkomst in het heiligdom kon worden uitgevoerd. Maar daarenboven: het geheele gedicht vinden wij terug in het boek der Psalmen: vs. 8—22 in *Ps.* CV: 1—15; vs. 23—33 in *Ps.* XCVI; vs. 34 in *Ps.* CVI: 1; vs. 35, 36 in *Ps.* CVI: 47, 48. De vergelijking der beide teksten leert (zie Bertheau S. 163 f.), dat de betere lezing nu eens in den eenen, dan eens in den anderen tekst, doch meermalen in dien der Chronieken bewaard gebleven is, maar zij verheft het tevens boven bedenking, dat 1 *Chr.* XVI: 8—36 aan die drie psalmen ontleend, en niet omgekeerd de drie psalmen uit of met behulp van 1 *Chr.* XVI zamengesteld zijn. Niet alleen is de volgorde der verzen in *Ps.* XCVI natuurlijker en oorspronkelijker dan in 1 *Chr.* XVI: 23—33, maar *Ps.* CV is één doorloopend geheel, waarin vs. 1—15 ten naauwste zamenhangen met vs. 16—45, zoodat wij in 1 *Chr.* XVI: 8—22 een begin hebben, waaraan de voortzetting en het slot ontbreken. Het staat dus vast, dat 1 *Chr.* XVI: 8—36 eerst later uit de drie genoemde psalmen is zamengesteld: het tegendeel is wel beweerd door Hitzig (*Die Psalmen* II. S. 159 ff.), doch het is hem, voor zoover mij bekend is, niet gelukt één enkelen voorstander voor zijn gevoelen te winnen. Waren nu *Ps.* CV, XCVI, CVI van Davids hand, dan zou men kunnen aannemen, dat deze zelf uit zijne eigene liederen dezen psalm had zamengesteld; waarschijnlijk zou dit niet zijn, maar mogelijk. Doch de drie genoemde psalmen zijn allen *na de ballingschap gedicht*; ten aanzien van *Ps.* CV en XCVI kan dit eerst later uit het geheele karakter dier liederen worden afgeleid; *Ps.* CVI: 47 (1 *Chr.* XVI: 35) onderstelt, zoo duidelijk mogelijk, de verstrooijing van Israël onder de heidenen. Het is denkbaar, dat niettemin reeds ten tijde des Schrijvers (of welligt van den auteur zijner hoofdbron, indien hij haar h. t. p. volgt) die liederen voor Davidisch werden aangezien, maar indien dat zoo is, dan zeer zeker ten onregte. De Chroniekschrijver — of zijn voorganger — door uit die drie psalmen een nieuw lied zamen te stellen en dat aan David toe te kennen, toonde weinig kritiek en gebruikte groote vrijheid. — Overigens heeft men ten onregte uit 1 *Chr.* XVI: 36 (*Ps.* CVI: 48) afgeleid, dat ten tijde van onzen schrijver de psalmbundel reeds in zijn geheel bestond en even als nu in vijf boeken verdeeld was; wel is waar

Ps. CVI: 48 dient nu als doxologie aan het slot van het 4de boek, maar behoort niettemin oorspronkelijk tot den psalm. Verg. *Bijb. Woordenb.* III: 148 v. en beneden de inleiding tot het boek der Psalmen. — Na de overweging van dit ééne voorbeeld zal men wel moeten erkennen, dat onze schrijver — of wel de auteur van „het Boek der Koningen van Israël en Juda" — andere denkbeelden koesterde omtrent de pligten des geschiedschrijvers dan wij: voor hem was de stichting zijner lezers hoofdzaak; de zuivere teruggave der historische realiteit kwam eerst daarna in aanmerking. Staat dit eenmaal vast, dan hebben ook de overige *orationes fictae* — die wij niet willekeurig, maar op grond van duchtige bewijzen hebben aangenomen — niets dat ons bevreemden kan.

Dit alles geeft ons evenwel geen regt om den Chroniekschrijver van kwade trouw te beschuldigen. De denkbeelden, onder welker invloed hij aldus schreef, waren in zijnen tijd algemeen gangbaar. Het kan of mag hem niet worden ten kwade geduid, dat hij niet stond boven maar op de hoogte van zijnen tijd en bijgevolg de toen heerschende zienswijze niet aan kritiek onderworpen, maar in haar geheel overgenomen en op de beschrijving der geschiedenis van zijn volk heeft toegepast. Maar wèl zijn wij verpligt te erkennen, dat hij, staande onder de heerschappij van denkbeelden en overtuigingen, die zeer verre van de vroegere afweken, den toestand en de lotgevallen van Israël vóór de ballingschap niet juist opvatten en derhalve ook niet naar waarheid voorstellen kon [8]). Van daar dat die berigten, welke hij onveranderd aan zijne bronnen ontleent en die met de godsdienst in geene betrekking staan, het meeste vertrouwen verdienen en voor ons de grootste waarde hebben. *In hun geheel* staan de boeken der Chronieken verre beneden de oudere historische geschriften, en, waar zij van deze afwijken of alleen staan, moeten zij steeds met groote behoedzaamheid worden gebruikt [9]).

[8]) De hier ontwikkelde denkbeelden (verg. nog § 48, vooral n. 3) werden vroeger, onder de heerschappij van het vulgair-rationalisme, al te zeer voorbijgezien, hetgeen aanleiding gaf tot hoogst onbillijke beoordeeling van den Chroniekschrijver en van zijn zedelijk karakter. Men meende dat het de eerste pligt van den geschiedschrijver was, zuiver-objectief te verhalen, maar men bedacht niet, dat niemand daartoe in staat is — hoewel men dat door zijn eigen voorbeeld duidelijk bewees (verg. Dr. R. Fruin, *de onpartijdigheid van den geschiedschrijver*, bl. 26 verv.; Dr. L. W. E. Rauwenhoff, *Christendom en menschheid*, bl. 34 verv.). Aan dien eisch beantwoordde de Chroniekschrijver in het geheel niet: van daar de heftige beschuldigingen o. a. door de Wette (*Beiträge zur Einl. in das A. T.* I, [1807]) tegen hem ingebragt. In de zaken heeft de Wette

dikwerf gelijk, maar in de beoordeeling van den persoon des Schrijvers is hij schromelijk onbillijk; ook is zijne kritiek niet vrij van overdrijving. Nadat J. G. Dahler (*De librorum Paral. auctoritate atque fide historica* [1819]) eene dikwerf vergeefsche poging had aangewend om de geloofwaardigheid onzer boeken te redden, werden de beschuldigingen van de Wette herhaald, aangedrongen en vermeerderd door Gramberg (*Die Chronik nach ihrem geschichtlichen Charakter und ihrer Glaubwürdigkeit neu geprüft* [1823]), die daarbij alle palen van matiging verre te buiten ging en, terwijl hij den schrijver op zeer onregtvaardige wijze hard viel, zelf niet vrij bleef van overhaasting en blijken gaf van grove onkunde. Zijn boek lokte twee tegenschriften uit: Keil's *Apologetischer Versuch über die Bücher der Chronik und über die Integrität des Buches Ezra* (1833) trachtte alles te redden, maar verviel dan ook in al de fouten der oudere en thans verouderde harmonistiek en apologetiek; Movers (*Kritische Untersuchungen* u. s. w. (1833)) toonde veel zelfstandigheid en lofwaardige onpartijdigheid, maar zag zich dan ook genoodzaakt, om der negatieve kritiek belangrijke concessiën te doen, die hem door Hävernick, Keil en anderen worden ten kwade geduid; zijne tekstkritiek is niet vrij van willekeur; tegen vele zijner resultaten zijn boven reeds belangrijke bedenkingen ingebragt. Door de beide laatstgenoemde geleerden (Keil en Movers), die onafhankelijk van elkander arbeidden, waren ondertusschen de processtukken aan eene zóó grondige revisie onderworpen, dat het opmaken van een onpartijdig oordeel niet moeijelijk vallen kon: het werd in onze dagen uitgesproken door Ewald (*Gesch d. V. I.* passim), Thenius (*Die Bücher Samuel; die Bücher der Könige*, passim) en Bertheau (in zijnen menigmalen genoemden commentaar). Hunne beslissing wijkt niet zelden meer in *vorm*, dan in *wezen* van de Wette's oordeel af; zij miskennen echter veel minder dan hij de diensten, die de boeken der Chronieken, *historisch opgevat en verklaard*, ons bewijzen kunnen; ook is hun gevoelen over des Schrijvers bronnen en het gebruik, daarvan door hem gemaakt, juister en veel meer ten zijnen gunste. Dit zal wel ontwijfelbaar zeker zijn, dat de Chroniekschrijver niet mag worden beoordeeld naar het licht van onzen tijd. Ook dit moet worden erkend, dat de gebreken, die zijne geschiedenisbeschrijving aankleven, in meerdere of mindere mate aan elk historisch boek des O. Testaments eigen zijn: zij komen alleen bij hem sterker uit, omdat hij verder dan de andere schrijvers van den tijd, waarover hij schreef, verwijderd was, zoodat zijne subjectiviteit zich meermalen ten nadeele der historische werkelijkheid moest laten gelden dan die der profetische geschiedschrijvers.

[9]) Verg. boven § 42 n. 11. Wat daar gezegd werd laat zich ook op de geschiedenis der overige koningen van Juda toepassen en komt nergens duidelijker uit dan in 1 *Chr.* X—XXIX, het leven van David. Gesteld zelfs, dat 1 *Chr.* XIII, XV, XVI, XXII—XXIX als zuiver-historisch mogten worden aangemerkt — doch daaraan ontbreekt veel — dan nog zou men moeten erkennen, dat er van den waren, historischen David in 1 *Chron.* al zeer weinig is overgebleven: de algemeene indruk, dien men van de lezing dier hoofdstukken wegdraagt, is een geheel andere en zelfs bepaaldelijk valsch. De vrijbuiter, de sluwe staatsman, de moordenaar van Uria, de zwakke vader heeft in de Chronieken plaats gemaakt voor een David, die, ja nog dappere daden bedrijft en groote

overwinningen behaalt, maar toch hoofdzakelijk met priesters en Levieten zich bezig houdt. Wij behoeven dit alles niet nader uit te werken, daar het reeds bij eene oppervlakkige vergelijking van de boeken der Chronieken met *Samuel* en *Koningen* duidelijk in het oog valt.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

DE BOEKEN EZRA EN NEHEMIA.

---

§ 50. *Inhoud en onderlinge zamenhang der boeken Ezra en Nehemia.*

Het boek *Ezra* splitst zich aanstonds in twee afdeelingen, waarvan *de eerste* (H. I—VI), gedeeltelijk in het Hebreeuwsch, gedeeltelijk (H. IV: 8—VI: 18) in het Arameesch geschreven, den terugkeer der Joodsche ballingen onder Zerubbabel en Josua en hunne vroegste lotgevallen tot de voleindiging des tempels in het zesde jaar van Darius Hystaspis beschrijft; *de tweede* (H. VII—X) den togt van den schriftgeleerde en priester Ezra naar Jeruzalem, in het zevende jaar der regering van Artaxerxes (Longimanus), en zijne verrigtingen dadelijk na zijne aankomst aldaar [1]).

[1]) Daar de meeste vragen ten aanzien der zamenstelling van de boeken *Ezra* en *Nehemia* alleen door naauwkeurige waarneming van den verhaaltrant en den onderlingen zamenhang der medegedeelde bijzonderheden kunnen worden uitgemaakt, zoo moet onze nadere inhoudsopgave in deze en de volgende aant. uitvoeriger zijn dan gewoonlijk. Wij beginnen met de eerste afdeeling, *Ezr.* I—VI: in het eerste jaar zijner regering (over Babel) vaardigt Kores een bevelschrift uit, waarin hij aan de Joden vergunning geeft om naar Jeruzalem weder te keeren en den tempel te herbouwen (I: 1—4), van welke vergunning velen wenschen gebruik te maken (vs. 5, 6). Kores geeft de door Nebucadnezar weggevoerde heilige vaten terug, die door Sesbazar (= Zerubbabel) in ontvang genomen en naar Jeruzalem medegevoerd worden (vs. 7—11). Daarop volgt eene lijst der teruggekeerde Joodsche ballingen, die behalve de namen der verschillende geslachten en de opsomming van het aantal hunner leden (H. II: 1—58), nog enkele bijzonderheden omtrent familiën van twijfelachtige afstamming

(vs. 59—63) en de opsomming van het geheele getal der teruggekeerden en van hunne bezittingen (vs. 64—67) behelst; ten slotte worden de gaven, bij de aankomst te Jeruzalem voor den tempel afgezonderd, vermeld (vs. 68, 69), en wordt van de vestiging des volks in de steden van Judea melding gemaakt (vs. 70). In de 7de maand wordt te Jeruzalem een altaar gebouwd, het loofhuttenfeest gevierd en de eeredienst voorloopig, volgens de wet, geregeld (H. III: 1—6); ook de tempelbouw wordt voorbereid (vs. 7) en in de 2de maand van het 2de jaar, met groote plegtigheid en onder zeer verschillende aandoeningen der omstanders, begonnen (vs. 8—13). Kort daarop vragen de Samaritanen vergunning om den tempel mede te bouwen (H. IV: 1, 2), hetgeen hun door Zerubbabel en Josua geweigerd wordt (vs. 3): hierdoor verbitterd trachten de Samaritanen den Joden schrik aan te jagen en hunne plannen tegen te werken *al de dagen van* Kores *en tot de regering van* Darius, *koning der Perzen* (vs. 4, 5). Hierop volgt nu het berigt, dat zij (d. i. de Samaritanen) in het begin der regering van Ahasveros eene aanklagt tegen de Joden schreven (vs. 6) en dat in de dagen van Artahsasta een dergelijke brief door Bislam, Mithredat, Tabeël c. s. *in het Arameesch* geschreven werd (vs. 7). Plotseling wordt nu het geschiedverhaal in het Arameesch voortgezet en wel met de mededeeling van een in die taal geschreven brief, evenwel niet van Bislam enz., maar van Rehum, den kanselier, en Simsai, den schrijver: aan dien brief gaat eene korte inleiding vooraf (vs. 8); de brief zelf heeft betrekking op den herbouw van Jeruzalems muren en dient om de Joden in verdenking van muiterij te brengen (vs. 9—16). Het antwoord van Artahsasta, dat onmiddellijk daarna medegedeeld wordt (vs. 17—22), verbiedt dan ook het herstel der muren en had de staking van den arbeid ten gevolge (vs. 23). In vs. 24 volgt nu het berigt, dat *toen* (of *vervolgens*, בֵּאדַיִן) de tempelbouw gestaakt werd tot het 2de jaar van Darius (zie verder beneden § 51 n. 2). In dat jaar werd, op aansporen der profeten Haggaï en Zacharia, het werk hervat (V: 1, 2); Tathnai, de landvoogd van de provinciën aan deze zijde van den Euphraat, en Setar-Boznai c. s. vragen hun deswegens inlichtingen, stuiten echter de voorzetting van den arbeid niet (vs. 3—5), maar wenden zich tot Darius, om zijne beslissing te vernemen (vs. 6—17). Het antwoord van Darius, dat vervolgens wordt medegedeeld (H. VI: 1—12), luidde gunstig en werd door den landvoogd ten uitvoer gelegd (vs. 13), zoodat de tempel in het 6de jaar van Darius voltooid (vs. 14, 15) en plegtig ingewijd worden kon (vs. 16—18). Het geschiedverhaal wordt nu weder voortgezet in het Hebreeuwsch: in de eerste maand is in den nieuwen tempel het paaschfeest naar de voorschriften der Mozaïsche wet gevierd (vs. 19—22).

De tweede afdeeling (*Ezr.* VII—X) behelst vooreerst eene genealogie van Ezra (VII: 1—5) en voorloopige mededeelingen omtrent zijn persoon en zijnen togt naar Jeruzalem (vs. 6—10); daarna een bevelschrift van den koning Artahsasta, waarin het doel van Ezra's reis en de omvang zijner magt omschreven en hem de ondersteuning der koninklijke beambten verzekerd wordt (vs. 11—26). Vervolgens spreekt Ezra (tot het einde van H. IX) *in den eersten persoon*, dankt God voor de hem verleende hulp (VII: 27, 28), somt de Joden op, die met hem Babel verlieten, en beschrijft zijnen togt naar Jeruzalem en zijne aankomst aldaar (H. VIII); kort daarop, zoo verhaalt Ezra verder, werd hem berigt, dat

de Israëlieten zich door huwelijken met vreemde vrouwen verontreinigd hadden, waarover hij zich in het gebed tot God verootmoedigde (H. IX). Wat er verder gebeurde vernemen wij uit H. X, waar evenwel van Ezra *in den derden persoon* sprake is: sommige voorname Joden verklaren zich bereid om de misbruiken af te schaffen (vs. 1—5); Ezra verpligt hen daartoe onder eede (vs. 5, 6), belegt eene volksvergadering en houdt haar het gepleegde kwaad voor (vs. 7—11); het volk betoont zich genegen om hem gehoor te geven en de vreemde vrouwen te verstooten, hetgeen werkelijk geschiedt (vs. 12—17); eene opsomming dergenen, die zulke verboden huwelijken hadden aangegaan, besluit het hoofdstuk en het geheele naar Ezra genoemde boek (vs. 18—44).

In het boek *Nehemia*, van een eigen opschrift (H. I: 1a) voorzien, verhaalt I. Nehemia zelf, dat hem in het twintigste jaar van Artahsasta (Artaxerxes *Longimanus*) vergunning verleend werd om naar Jeruzalem te reizen en de muren der stad op te bouwen, en hoe hij, onder veel tegenstand, dat werk volbrengen en andere verbeteringen invoeren mogt (H. I—VI); na de voltooijing der muren was Nehemia bedacht op de vermeerdering van het aantal inwoners der stad, naar aanleiding van welk plan hij de lijst der onder Zerubbabel wedergekeerde ballingen mededeelt (H. VII). Daaraan wordt vastgeknoopt II. het verhaal van de voorlezing der wet door Ezra, de viering van het loofhuttenfeest en de vernieuwing des verbonds (H. VIII—X). Hierop volgen III. onderscheidene lijsten, van Jeruzalems bewoners (H. XI) en van de priesters en Levieten (H. XII: 1—26); een berigt over de inwijding der muren (vs. 27—43) en over de inzameling der eerstelingen en tienden (vs. 44—47). Het boek wordt besloten met het verhaal van Nehemia's verrigtingen na zijne terugkomst van het Perzische hof (H. XIII) [2]).

[2]) Het geheele boek moet alzoo worden gesplitst in drie hoofdafdeelingen (H. I—VII, VIII—X, XI—XIII), die evenwel weder uit kleinere onderdeelen bestaan, zooals het volgende overzigt leeren zal.

I. In deze geheele afdeeling spreekt Nehemia doorloopend *in den eersten persoon*. Als schenker des konings Artahsasta hield hij zich te Susan op, toen hem in het 20ste jaar der regering van dien vorst de treurige toestand van Jeruzalem, welks muren en poorten vernield en verbrand waren, berigt werd; daarover weeklaagt hij in het gebed tot God (H. I). Eenigen tijd later verkreeg hij gelegenheid om van den koning verlof te vragen tot eene reis naar Judea, ten einde dien toestand te verbeteren; het wordt hem verleend, en, van behoorlijke volmagt voorzien, komt hij te Jeruzalem (II: 1—11). Na zich van den staat der muren overtuigd te hebben, wekt hij de Joden tot herstel der verwoeste gedeelten op (vs. 12—18) en verantwoordt zich over zijne

plannen tegenover Sanballat, Tobia en Gesem (vs. 19, 20). In H. III wordt ons aangaande den aanvang van het gewigtige werk en de verdeeling van den arbeid onder de bewoners der hoofdstad berigt gegeven; in H. IV van den tegenstand, dien zij daarbij ondervonden, maar, ten gevolge van hunne volharding en van Nehemia's doeltreffende maatregelen, gelukkig overwonnen. Daarna berigt Nehemia, hoe hij zijne vermogende volksgenooten wist te bewegen om hunne verarmde broeders niet langer als slaven te behandelen (H. V: 1—13), bij welke gelegenheid hij tevens zijne eigene onbaatzuchtigheid en de opofferingen, die hij zich getroostte, ter sprake brengt (vs. 14—19). In het volgende hoofdstuk spreekt hij over de hinderlagen, hem gelegd, en de verijdeling van de plannen zijner vijanden (VI: 1—14), en vermeldt, dat de muren na 52 dagen voltooid werden, tot groote beschaming van de tegenstanders der Joden (vs. 15—19). Nadat voor de behoorlijke bewaking der poorten gezorgd was (VII: 1—3), beraamt nu Nehemia maatregelen om de bevolking der stad te vermeerderen en roept te dien einde eene vergadering bijeen (vs. 4, 5). Doch vóórdat hij iets anders daaromtrent mededeelt, neemt hij eene door hem gevonden lijst der met Zerubbabel teruggekeerde ballingen in zijne gedenkschriften op (vs. 6—73). Zij is dezelfde, die ook *Ezr.* II voorkomt; zie over de afwijkingen der beide teksten beneden § 51 n. 4 en 14.

II. In de tweede afdeeling spreekt Nehemia niet meer in den eersten persoon; tweemalen (VIII: 10; X: 1) wordt hij genoemd als *hattirsatha* d. i. *de landvoogd*, een eeretitel, die *Ezr.* II: 63; *Neh.* VII: 65 (en 70, zie § 51 n. 14) aan Zerubbabel gegeven wordt. Overigens is Ezra de hoofdpersoon, en naast hem vervullen hier de Levieten de belangrijkste rol. In de zevende maand (van welk jaar wordt niet gemeld) komt het volk bijeen te Jeruzalem, luistert naar de voorlezing der wet door Ezra en zijne helpers uit de Levieten en ontvangt daarvan een diepen indruk (VIII: 1—13); des anderen daags wordt die voorlezing hervat en, naar aanleiding daarvan, heeft de viering van het loofhuttenfeest op geheel wettige wijze plaats (vs. 14—19). Op den 24sten derzelfde maand komt het volk wederom terzelfder plaatse bijeen en verootmoedigt zich over zijne zonden (IX: 1—3), waarbij de Levieten uit zijnen naam spreken en belijdenis van zonden doen (vs. 4—37): deze belijdenis gaat ten slotte over in eene belofte of liever in een verbond tusschen God en het volk (H. X: 1 [of IX: 38]), welks onderteekenaars H. X: 2—28 worden opgesomd, waarna (vs. 29—40) de inhoud van dat verbond en de verpligting, die het volk daarbij op zich nam, tot in bijzonderheden wordt uiteengezet: gewoonlijk (zie evenwel vs. 29, 30, 40a) spreekt in dit gedeelte van het hoofdstuk *het volk zelf*, en wordt daarbij de eerste persoon van het meervoud gebezigd.

III. De derde afdeeling is niet, gelijk de eerste en de tweede, één aaneengeschakeld verhaal, maar bestaat uit onderscheidene stukken van verschillenden omvang. A. H. XI handelt hoofdzakelijk over de bewoners van Jeruzalem: in vs. 1, 2 is sprake van de vermeerdering der bevolking; vs. 3—24 worden de inwoners opgenoemd, eerst die behoorden tot Juda en Benjamin (vs. 4—9); daarna de priesters (vs. 10—14), de Levieten en de Nethinim, met hunne opperhoofden (vs. 15—24). Aan deze opsomming wordt vastgeknoopt eene lijst der steden en dorpen, door de stammen Juda en Benjamin en ook door de Levieten bewoond (vs. 25—36). B. H. XII: 1—26 behelst verschillende op-

gaven omtrent de priesters en Levieten, eerst (vs. 1—9) eene lijst dergenen, die met Zerubbabel en Josua waren teruggekeerd; daarna (vs. 10, 11) eene lijst der hoogepriesters van Josua tot Jaddua; dan (vs. 12—21) van de hoofden der vaderen onder de priesters ten tijde van den hoogepriester Jojakim; eindelijk (vs. 22—26) aanteekeningen omtrent de Levieten (in vs. 26 wordt Nehemia genoemd; zie verder beneden § 51 n. 20). C. H. XII: 27—43 geeft Nehemia zelf (verg. vs. 31, 38, 40) berigt omtrent de godsdienstige inwijding der muren, waarbij (verg. vs. 36) ook Ezra werkzaam was. D. H. XII: 44—47 handelt over de geregelde opbrengst der tienden en eerstelingen: dit berigt wordt vs. 44 door de woorden: בַּיּוֹם הַהוּא naauw met het voorafgaande verbonden, doch in vs. 47 is van Nehemia in den 3den persoon sprake. E. H. XIII voert Nehemia wederom sprekend in (van vs. 6 af; verg. vs. 7—11, 13—15, 17—19, 21—23, 25, 28—31); na de inleiding vs. 1—3 — welker zamenhang met het vervolg niet geheel duidelijk is — verhaalt Nehemia, welke maatregelen hij nam tot afzondering der heidenen van de Joden, ten aanzien van de inkomsten der priesters en der Levieten, de viering van den sabbat en de huwelijken met vreemde vrouwen.

Uit bovenstaand overzigt van den inhoud der boeken *Ezra* en *Nehemia* blijkt duidelijk, dat zij ten naauwste met elkander zamenhangen [3]). De namen, die zij dragen, wijzen geenszins de auteurs aan [4]) en kunnen dus niet geacht worden voor de zelfstandigheid van elk der beide geschriften getuigenis af te leggen. Door de Joden werden zij reeds vroeg, gelijk ook door de Masorethen, als één boek of althans als twee deelen van één geschrift aangemerkt [5]). Door dit alles ontstaat het vermoeden, dat de boeken *Ezra* en *Nehemia* een gemeenschappelijken oorsprong hebben [6]), en wordt althans de gelijktijdige behandeling van beiden geregtvaardigd.

[3]) Niet alleen komt Ezra *Neh.* XII: 26 voor, maar in *Neh.* VIII—X is hij zelfs de hoofdpersoon. Zóó naauw is de zamenhang tusschen deze hoofdstukken en het boek *Ezra*, dat reeds de auteur van het apocryphe 3de *boek van Esdras* hunnen inhoud onmiddellijk volgen laat op *Ezr.* X (verg. 3 *Esdr.* III: 36, 37 met *Ezr.* X: 44 en *Neh.* VII: 73). Vele nieuweren houden Ezra voor den auteur van *Neh.* VIII—X of oordeelen zelfs, dat deze hoofdstukken in het boek *Nehemia* ten onregte opgenomen zijn en achter *Ezr.* X behoorden te worden verplaatst. Beneden zal ons blijken, dat noch het een noch het ander waar is, doch het ontstaan dezer meeningen is in elk geval een bewijs voor het naauwe verband tusschen de beide boeken.

[4]) Verg. § 24 n. 2. Ten aanzien van onze boeken bestaat eenige grond voor het vermoeden, dat de opschriften de auteurs zouden aanduiden, naardien werkelijk, gelijk wij gezien hebben, Ezra en Nehemia hier en daar zelven spreken. Doch tegenover *Ezr.* VII: 27—IX: 15; *Neh.* I—VII enz., waar dit geschiedt, staan *Ezr.* I—VI, X; *Neh.* VIII—X enz., waar van hen als derden sprake is. Tot hoever de woorden: דִּבְרֵי נְחֶמְיָה בֶּן־חֲכַלְיָה (*Neh.* I: 1) zich

uitstrekken — tot het slot b. v. van H. VII, of tot het einde des boeks — mag niet *a priori* worden vastgesteld. Ons verder onderzoek loopt alzoo niet over de vraag, of de beide boeken *authentiek* zijn, want van authenticiteit kan hier in het geheel geen sprake wezen. Het is van veel belang, dit steeds in het oog te houden: het kan of mag ons streven niet zijn, op grond der opschriften òf de beide boeken in hun geheel òf althans zooveel mogelijk daarvan aan Ezra of Nehemia toe te kennen. Veeleer hebben wij te onderzoeken, in welken tijd elk gedeelte te huis behoort, en wanneer dus de redactie van het geheel kan hebben plaats gehad. Het belang dezer opmerking blijkt uit het groote aantal glossen en interpolatiën, die men in het boek *Nehemia* meende te moeten aannemen, alleen ten gevolge der vooraf opgevatte meening aangaande den auteur.

5) Wanneer Josephus (*c. Apion.* I: 8) het getal der historische boeken op 13 bepaalt, dan moet hij *Ezra* en *Nehemia* als één geschrift hebben aangemerkt. Hoe gewoon deze telling bij de Joden was blijkt uit de getuigenissen van Melito (Eusebii H. E. IV: 26), die alleen *Esdras* noemt; van Origenes (ibid. VI: 25), die schrijft: Ἔσδρας πρῶτος, δεύτερος, ἐν ἑνὶ Ἐζρᾶ; eindelijk van Hieronymus (*Prol. gal.*), bij wien wij lezen: *octavus* Esdras, *qui et ipse similiter apud Graecos et Latinos in duos libros divisus est.* In vele HSS. der LXX (b. v. *Alexandrinus* en *Frederico-Augustanus*) maken *Ezra* en *Nehemia* slechts één boek uit; in andere wordt dezelfde manier van tellen gevolgd als bij Origenes (I en II *Esdras*). In het Talmudische tractaat *Baba Bathra* (fol. 15. 1) wordt het boek *Nehemia* niet afzonderlijk vermeld, zoodat het waarschijnlijk mede begrepen is onder hetgeen over Ezra, als schrijver van het naar hem genoemde boek, gezegd wordt. De Masorethische subscriptie eindelijk van het boek *Nehemia* heeft ook op *Ezra* betrekking.

6) Meer dan een vermoeden kan op het voorafgaande niet worden gebouwd. De nadere bevestiging daarvan vindt men in § 52.

§ 51. *De boeken Ezra en Nehemia uit berigten van verschillenden ouderdom lang na* Nehemia *zamengesteld.*

Bij het onderzoek naar de zamenstelling der boeken *Ezra* en *Nehemia* en den ouderdom hunner bestanddeelen doet zich aanstonds de noodzakelijkheid gevoelen om over de verschillende afdeelingen (*Ezr.* I—VI; VII—X; *Neh.* I—VII; VIII—X; XI—XIII) afzonderlijk te handelen.

I. De eerste hoofdstukken van het boek *Ezra* zijn niet van éene hand. Dit blijkt al aanstonds uit het afwisselend gebruik van de Hebreeuwsche en Arameesche taal, dat door de inlassching van Arameesche oorkonden niet voldoende verklaard wordt [1]). De geschiedschrijver, die zich van het Arameesch bedient, moet blijkens de chronologische misvattingen, door

hem begaan, zeer geruimen tijd na Artaxerxes I *Longimanus* (465—425 v. Chr.) geleefd hebben, maar had gelijktijdige gedenkstukken tot zijne beschikking [2]. Uit H. V: 4 volgt geenszins, dat hij een tijdgenoot van Zerubbabel en Josua zou zijn geweest [3]. De zamenhang tusschen het Arameesche geschiedverhaal en de in het Hebreeuwsch geschreven stukken verbiedt ons reeds deze laatste aan een tijdgenoot toe te schrijven: alleen *Ezr.* II is een gelijktijdig document, dat ten tijde van Nehemia nog afzonderlijk voorhanden was of althans in een ander historisch verband voorkwam (verg. *Neh.* VII: 5 verv.) [4].

[1]) Daar men mag aannemen, dat een schrijver, die eenigen tijd na de ballingschap leefde, zich even gemakkelijk in de eene als in de andere taal uitdrukte, zoo zou men zich kunnen voorstellen, dat hij, na Arameesche documenten te hebben medegedeeld, nu ook voortging zich van die taal te bedienen. Zoo doet b. v. de auteur van *Daniël*: H. II: 4 voert hij de Babylonische wijzen Arameesch sprekende in en bezigt nu ook zelf die taal tot het einde van H. VII. Doch in *Ezr.* IV begint het gebruik van het Arameesch niet met den brief aan Artahsasta (vs. 9—16), maar aan dezen brief gaat eene inleiding vooraf (vs. 8) *in diezelfde taal geschreven:* zij is zeker niet van de hand des auteurs, die vs. 6 en 7 schreef, maar het begin van een ander historisch geschrift, waaraan verder ook H. V en een groot deel van H. VI ontleend werden. Dit is dan ook het algemeen gevoelen der latere schrijvers over het boek *Ezra*, o. a. van Keil, Hävernick, Ewald, Bleek.

[2]) Het schijnt namelijk vast te staan, dat de auteur van *Ezr.* IV: 8—VI: 18 ten aanzien van de opeenvolging der Perzische koningen in dwaling verkeerd heeft. Wij leiden dit af uit H. IV: 8—24. Het gewone gevoelen omtrent deze pericope in haar verband met vs. 5—7 (voorgestaan nog door Keil, *Apol. Vers. über die B. d. Chron.* S. 98 ff.; *Inl.*. § 148 n. 1; Ewald *G. d. V. I.* IV: 118 f.), komt hierop neder: nadat de Schrijver in vs. 5 gezegd had, dat de tempelbouw onder de regering van Kores gestaakt en eerst onder Darius hervat werd, deelt hij in vs. 6 mede, dat de vijanden der Joden onder Ahasveros d. i. den opvolger van Kores, Cambyses, eene aanklagt tegen hen schreven, en in vs. 7, dat zij ook onder Artahsasta, d. i. den Magiër Pseudo-Smerdis, zich tot de Perzische regering wendden; de laatst vermelde brief met het antwoord van Smerdis wordt dan in vs. 8—23 medegedeeld, waarop in vs. 24 het berigt volgt, dat ten gevolge van dat schrijven de tempelbouw gestaakt werd tot het 2de regeringsjaar van Darius. Volgens deze opvatting is dus vs. 6—23 eene nadere verklaring van hetgeen in vs. 5 over de verhindering van den bouw gezegd was, en keert de Schrijver in vs. 24 terug tot den inhoud van vs. 5. Doch tegen dit gevoelen bestaan gewigtige bezwaren, die vooral door Kleinert (*Ueber die Entstehung, die Bestandtheile und das Alter der BB. Esra und Nehemia* in de Dorpat. Beiträge I S. 1—304) ontwikkeld en o. a. door Herzfeld, Keil (*Einl.* § 145 n. 1), Bleek, Rutgers (*Het tijdvak der Bab. ball. chronol. bepaald en het nieuwste onderzoek daaromtrent*

beschouwd en wederlegd, bl. 114 verv.) als geldig erkend zijn. Zij zijn de volgende: 1°. De naam Ahasveros komt overeen met het Perzische Khschjarscha en het Grieksche Ξέρξης en duidt in het boek *Esther* (verg. § 54 n. 2) den bekenden zoon en opvolger van Darius I aan; evenzoo is Artahsasta = Artaxerxes en ook *Ezr.* VII; *Neh.* passim, tot aanduiding van den eersten koning van dien naam gebruikt. Men mag dus niet onderstellen, dat *Ezr.* IV: 6 Cambyses, vs. 7 Smerdis zou bedoeld zijn; staat het ook vast, dat de Perzische koningen hunne namen veranderden en eeretitels voerden, aan den anderen kant leeren de namen Kores, Darjawesch, Ahasveros (in het boek *Esther*), dat de Joden gewoon waren de gebruikelijke namen, die wij ook uit Grieksche schrijvers en uit de spijker-opschriften kennen, te bezigen: er bestaat dus volstrekt geen grond om aan te nemen, dat daarvan alleen *Ezr.* IV: 6 verv. zal zijn afgeweken; 2°. In den brief van Rehum en Simsai (vs. 9—16), gelijk in het antwoord daarop (vs. 17—22) wordt volstrekt niet gehandeld over den tempel, maar alleen *over de muren van Jeruzalem*: waren Ahasveros en Artahsasta (vs. 5, 6) Cambyses en Smerdis — onder wier regering de tempel nog onvoltooid was (*Ezr.* V: 1 verv. VI: 15) — dan zou dit stilzwijgen onverklaarbaar zijn; zeer natuurlijk is het in een schrijven, dat jonger is dan de voltooijing van den tempel; 3°. gelijk *Ezr.* VI: 14 de Perzische koningen worden opgenoemd in deze orde: Kores, Darius, Artahsasta (van Cambyses, Smerdis, Xerxes kon in dat verband geen sprake zijn), zoo ook *Ezr.* IV: 5—7 aldus: Kores, Darius, Ahasveros, Artahsasta. Daar deze volgorde de algemeen aangenomene is, zoo hebben wij geen regt om èn de beteekenis der beide laatste namen te veranderen èn aan de koningen, daardoor aangewezen, eene andere plaats te geven dan zij hier innemen; 4°. de regering van Pseudo-Smerdis duurde slechts acht maanden: het is althans niet waarschijnlijk, dat gedurende dit korte tijdsverloop, over eene zoo onbelangrijke aangelegenheid als de plannen der teruggekeerde ballingen, de briefwisseling gevoerd is, die *Ezr.* IV: 8—22 wordt medegedeeld. — Nu neemt men gewoonlijk aan (zoo b. v. Kleinert, Keil, Rutgers) dat vs. 6—23 *een lange tusschenzin is*, waarin de auteur, naar aanleiding van hetgeen hij in vs. 5 over den tegenstand der Samaritanen gezegd had, mededeelt, hoe zij ook onder de volgende koningen (Xerxes en Artaxerxes) de Joden tegenwerkten; in vs. 24 zal hij dan terugkeeren tot zijn eigenlijk onderwerp, den tempelbouw, weshalve met dat vers een nieuw hoofdstuk had moeten beginnen. Doch daarbij wordt voorbijgezien, dat vs. 24 begint met בֵּאדַיִן, en dat alzoo de geschiedschrijver zelf de staking van den tempelbouw in chronologisch en oorzakelijk verband brengt met het antwoord van Artahsasta op den hem gezonden brief. Met Bleek, Herzfeld en anderen leiden wij hieruit af, dat de auteur geene duidelijke voorstelling had van de opeenvolging der Perzische koningen. Nemen wij aan — hetgeen toch altijd het natuurlijkst is — dat het Arameesche stuk (IV: 8—VI: 18) in zijn geheel van zijne hand is, dan heeft hij dien Artahsasta, van wien H. IV: 8—22 sprake is, vóór Darius geplaatst, en waarschijnlijk een' tweeden Artahsasta, tijdgenoot van Ezra en Nehemia, aangenomen, dien hij daarom ook H. VI: 14 na Darius vermeldt. De auteur van H. IV: 1—7 zal waarschijnlijk door zijnen Arameeschen zegsman op het dwaalspoor zijn gebragt en diensvolgens ook Ahasveros, den

voorganger van Artahsasta, vóór de voltooijing van den tempelbouw hebben geplaatst (vs. 6, 7). De zaak kan zich evenwel ook anders hebben toegedragen: de auteur van H. IV: 1 verv. vond in een Arameesch geschrift de briefwisseling tusschen Rehum c. s. en Artahsasta; zij werd — niet door den auteur van dat geschrift, maar — door hem verkeerdelijk vóór den tempelbouw gesteld, en daarom, na de voorbereidende opmerkingen vs. 6, 7, opgenomen in vs. 8—23; doch dan moet men aannemen, dat vs. 24 niet mede overgenomen is uit het Arameesche verhaal, maar door den Hebreeuwschen schrijver — die ook Arameesch schrijven kon, verg. n. 1 — is ingevoegd; men moet dan verder onderstellen, dat hij H. V: 1 verv. òf zelf in het Arameesch voort verhaalt, òf terugkeert tot de bron, waaraan hij vs. 8—23 ontleende, natuurlijk dan tot eene andere afdeeling van dat geschrift, waarin van vroegere tijden sprake was. Ware het mogelijk zich de zaak zóó voor te stellen, dan behoefden wij onze toevlugt niet te nemen tot de onderstelling eener dubbele dwaling, maar konden volstaan met aan den redactor van H. IV eene vergissing toe te schrijven (die, gelijk het vervolg leeren zal, bij hem ligt verklaarbaar is). Tot aanbeveling dezer opvatting kan misschien strekken de waarschijnlijkheid, dat ook H. VI: 16—18 niet onveranderd uit het Arameesche geschrift overgenomen zijn. Verg. beneden § 52 n. 3.

Van de oudere meening, dat Darius, onder wien de tempel voltooid is, niet Darius Hystaspis, maar Nothus (425—408 v. Chr.) zou zijn, is hier geen melding gemaakt. Zij wordt wederlegd door de opmerking, dat volgens het eenstemmig getuigenis van de profeten Haggaï en Zacharia en van *Ezr.* V, VI, Zerubbabel en Josua die voltooijing hebben beleefd, zoodat zij niet ruim 100 jaren na hunne komst in Judea kan worden gesteld. Verg. o. a. Rutgers t. a. p. bl. 115 v.

Overigens geeft de dwaling, hetzij door den auteur van H. IV: 8 verv., hetzij door den Schrijver van H. IV: 1 verv. begaan, geen regt om de echtheid der documenten H. IV: 8—22; V: 7—17; VI: 1—12 te betwijfelen: misschien woordelijk, maar zeker in de hoofdzaken komen zij met de oorspronkelijke stukken overeen (verg. echter § 53 n. 1). Waarschijnlijk waren zij afzonderlijk voorhanden, toen de Arameesch-schrijvende auteur zijn werk zamenstelde en zijn zij mede begrepen onder de ἐπιστολαὶ βασιλέων περὶ ἀναθημάτων, die Nehemia, volgens 2 *Makk.* II: 13, bijeen verzamelde.

[3]) T. a. p. leest men: „vervolgens spraken wij aldus tot hen (d. i. tot Tathnai en Setar-Boznai, die in vs. 3 sprekende waren ingevoerd): welke zijn de namen der mannen, die dit gebouw bouwen"? Ware de tekst zuiver, dan zou de geschiedschrijver zichzelven mede rekenen onder de toenmalige sprekers, waaruit volgen zou dat hij werkelijk tot hen behoorde: aan eene zoogenaamde *communicatieve* spreekwijze kan hier nl. niet gedacht worden, daar hier geen sprake is van iets, dat het geheele Joodsche volk aangaat, maar van eene vraag naar een ondergeschikt punt, door bepaalde personen gedaan. Doch het woord אֲמַרְנָא is stellig bedorven, want 1⁰. het kwam niet te pas, dat Zerubbabel en Josua onderzoek deden — en nog wel bij Tathnai c. s. — naar de namen der personen, die den tempelbouw bestuurden; deze waren hun zeer wel bekend, want het waren hunne eigene namen; 2⁰. uit vs. 10 blijkt, dat Tathnai c. s. verlangd hebben, de namen der aanvoerders van de Joden te ken-

nen; zij getuigen dat t. a. p. zelven in een brief aan Darius; blijkbaar slaat dit terug op vs. 4, gelijk vs. 9 op vs. 3; de eerste persoon moet dus plaats maken voor een derden. Men leze met Ewald (*G. d. V. I.* IV: 124 n. 3) אֲמַרוּ, of liever nog met Herzfeld (*Gesch.* I. 304) אָמְרִין; de vertaling van vs. 4 luidt dan aldus: „vervolgens spraken zij (Tathnai c. s.) aldus tot hen (d. i. tot Zerubbabel c. s.): welke zijn de namen enz".

4) Over den oorsprong en de geloofwaardigheid van *Ezr.* I; III: 1—IV: 5; VI: 19—22 kan eerst beneden (§ 52, 53) gehandeld worden: wat boven (n. 2) over den zamenhang van H. IV: 1 verv. met vs. 6—23 gezegd werd, is voldoende om den lateren oorsprong althans van dit gedeelte des verhaals te staven. Ook in H. VI: 19—22 wordt het voorafgaande ondersteld en daarenboven (vs. 22) Darius „koning van Assur" genoemd: eene benaming, die met H. V: 13 (het eerste jaar van Kores, koning van Babel, d. i. der regering van Kores over Babel) en *Neh.* XIII: 6 niet op ééne lijn staat en veel gemakkelijker aan de pen van een later schrijver dan aan een tijdgenoot kan ontsnapt zijn. — Wat *Ezr.* II betreft, deze oorkonde moet wel nagenoeg met Zerubbabel gelijktijdig zijn. Van vs. 1 tot 67 is zij gelijkluidend — behoudens vele afwijkingen in de namen en vooral in de getallen, zie vs. 5, 6, 8, 10, 11 enz. — met *Neh.* VII: 6—69; grooter is het verschil tusschen *Ezr.* II: 68, 69 en *Neh.* VII: 70—72. Doch zie daarover en over *Neh.* VII: 73b verg. met *Ezr.* III: 1a beneden n. 14.

II. De tweede afdeeling van het boek *Ezra* (H. VII—X) is voor een groot deel (H. VII: 27—IX: 15) van Ezra's eigen hand [5]. Daarentegen is de inleiding tot zijne geschiedenis (H. VII: 1—10), die haar tevens aan het voorafgaande verhaal verbindt, zeer zeker van een later schrijver [6], gelijk allerwaarschijnlijkst het bevelschrift van Artaxerxes (H. VII: 11—26) niet in dezen vorm door Ezra is medegedeeld [7]. H. X onderscheidt zich door het gebruik van den derden persoon, waar van Ezra sprake is (vs. 1, 2, 6, 10, 16), zeer duidelijk van het onmiddellijk voorafgaande, kan ook om andere redenen niet aan hem worden toegeschreven, maar toch met behulp van gelijktijdige berigten zijn te boek gesteld [8].

5) Niet alleen spreekt hij doorloopend in den 1sten persoon (VII: 27, 28; VIII: 1, 15—17, 21—26 enz.), maar hij bedient zich ook telkens van dezelfde formule: כְּיַד יהוה אֱלֹהַי עָלַי, VII: 28; VIII: 22, 31. Ook komt het eigenaardig karakter zijner vroomheid niet minder in H. VII: 27, 28; VIII dan in het gebed H. IX: 6—15 duidelijk uit.

6) Dit blijkt 1°. uit de onvolledigheid der genealogie, H. VII: 1—5, niet alleen in de oudere leden — want sommige daarvan had Ezra zelf kunnen weglaten — maar ook in de jongste: uit 1 *Chr.* V: 39—41 [VI: 13—15] blijkt, dat Seraja, hier als Ezra's vader genoemd, de overgrootvader was van Josua, die reeds 80 jaren vóór Ezra naar Judea was vertrokken; er

zijn hier dus vier of vijf geslachten weggelaten, terwijl toch Ezra zelf allerminst den naam zijns vaders zou hebben overgeslagen; 2°. uit de vereerende epitheta in vs. 6, 10 aan Ezra gegeven; stond het eenmaal vast, dat hij zelf hier sprak, dan zou men de daar gebezigde uitdrukkingen kunnen verklaren uit zijn zelfbehagen, doch het is veel natuurlijker, dat een ander, dan dat hij zelf zich zóó zal hebben uitgedrukt. Anders Hävernick (*Einl.* II. 1 S. 281 f.) en Keil (*Versuch* u. s. w. S. 124 ff.; *Einl.* § 147 n. 1; *Inl.* § 150 n. 1), die evenwel geheel ten onregte beweren, dat in vs. 6, 10 alleenlijk de titels van Ezra vermeld worden; 3°. uit het karakter van het verhaal: vs. 7—9 wordt de inhoud van H. VIII geanticipeerd, wat wederom veel natuurlijker is, wanneer een ander, dan wanneer Ezra zelf hier spreekt. Overigens kan de auteur dezer inleiding gebruik gemaakt hebben van Ezra's eigen aanteekeningen, en moet daaruit waarschijnlijk de overeenkomst in spraakgebruik tusschen vs. 6 en *Ezr.* VII: 28 enz. verklaard worden.

7) Er bestaan nl. zeer afdoende redenen om de authentie van dat document te loochenen. De koning spreekt daarin niet als een volgeling van Zarathustra, maar als een geloovig Israëliet. Niet alleen noemt hij Jhvh „den god des hemels" (vs. 12, 21, 23), hij erkent ook de oppermagt van dien God met ronde woorden in vs. 23, en vreest van de verwaarloozing zijner voorschriften voor zich zelven en geheel zijn rijk groot nadeel. De belangstelling van Ezra in de wet en hare toepassing is bekend, doch het klinkt vreemd, dat de Perzische koning telkens daarop terugkomt (vs. 12, 14, 21, 23, 25, 26) en zelfs (vs. 17) toont bekend te zijn met de offervoorschriften der Israëlieten. Ook zou men kunnen vragen, of niet de magt, aan Ezra verleend, alle perken te buiten gaat? (verg. vs. 21—26, inzonderheid de bepaling, dat al wie *de wet Gods* en de wet des konings niet betracht, aanstonds moet worden gestraft, met den dood, met verbanning, met geldboete of met gevangenis). Uit dit alles leiden wij af, dat het oorspronkelijke edict in Joodschen geest omgewerkt en uitgebreid is — doch dan kan het ook in dezen vorm wel niet afkomstig zijn van Ezra, die zich zeker zulk eene vrijheid ten aanzien van een gelijktijdig staatsstuk niet zou hebben veroorloofd. Verg. Ewald *G. d. V. I.* I: 257.

8) Het schijnt namelijk onwedersprekelijk, dat wij in *Ezr.* X niet het volledig verhaal van een tijdgenoot en ooggetuige, maar een verkort berigt voor ons hebben: nadat Ezra's gebed H. IX: 6—15 *in extenso* was medegedeeld, verwachten wij over zijne hervorming zelve iets meer dan het uiterst schrale berigt in H. X: 16, 17 en de naamlijst vs. 18—44. Doch wat ons vooral bevreemdt is, dat wij van Ezra's verdere werkzaamheid niets hoegenaamd vernemen, behalve alleen uit *Neh.* VIII—X, waar wederom niet hij zelf, maar een ander schrijver verhaalt. Heeft nu Ezra, blijkens H. VII: 27—IX: 15, gedenkschriften opgesteld, dan omvatten zij zeker meer dan dat weinige en hadden ook op zijne verdere verrigtingen betrekking. Dezelfde auteur nu, die het begin van die gedenkschriften verkortte en wijzigde, moet daarvan ook het slot weggelaten hebben: dit zouden wij moeten vaststellen, afgezien van *Ezr.* X. Doch nu in dat hoofdstuk van Ezra in den 3den persoon gesproken wordt, zijn wij allezins geregtigd, om ook daarin de hand van een redactor te zien. De bedenkingen van Keil (*Einl.* § 146 n. 3; *Inl.* § 149 n. 3) doen niets ter zake: dat in H. X de 3de persoon gebruikt is, wordt niet verklaard door de opmerking, dat Ezra

hier optreedt „in der objectiven Persönlichkeit seiner amtlichen Stellung," want ook in H. VIII handelt hij als door den koning benoemd hoofd der terugkeerende ballingen en gebruikt toch den 1sten persoon; dat H. VII: 27—IX: 15 op zich zelve geen geheel vormen is volkomen waar, doch dit neemt niet weg, dat een epitomator juist die pericopen aan Ezra's gedenkschriften ontleenen en van het overige een uittreksel geven kon.

III. In de eerste afdeeling van het naar hem genoemde boek (H. I—VII) spreekt Nehemia zelf doorloopend in den eersten persoon [9]. Er is geen grond om hem eenig gedeelte van dat aanschouwelijk en aaneengeschakeld geschiedverhaal [10] te ontzeggen: de stempel zijner individualiteit is daarop zelfs zeer duidelijk afgedrukt [11]. Ook de mededeeling der oudere oorkonde H. VII: 6—73 (verg. *Ezr.* II) wordt door H. VII: 5 verklaard en is in overeenstemming met hetgeen de overlevering aangaande Nehemia berigt [12]. Verder valt in het oog, dat door H. VII: 4, 5 bij den lezer eene verwachting wordt opgewekt, welke het vervolg (H. VIII—X) niet terstond bevredigt, waardoor de afzondering dezer eerste afdeeling van de tweede volkomen geregtvaardigd wordt [13].

9) Men verg. H. I: 1—5; II: 1—9 en verder *passim* tot H. VII: 5.

10) In H. III beschrijft Nehemia de verdeeling van den arbeid onder de bewoners van Jeruzalem, waarschijnlijk zooals hij die bij het begin van het werk had vastgesteld; eerst daarna spreekt hij over de pogingen, door de Samaritanen tot verijdeling zijner plannen aangewend, en van zijne eigene maatregelen tot verdediging, H. IV; hierop komt hij nog eens terug in H. VI: 1—14, waarna hij in vs. 15 van de voltooijing der muren melding maakt. Men kan alleen vragen, of H. V ook chronologisch goed zamenhangt met H. IV en VI, m. a. w. of de vrijverklaring der slaven gedurende de herstelling der muren of daarna heeft plaats gehad? Het laatste is het waarschijnlijkste: het geheele werk duurde slechts 52 dagen (H. VI: 15) en liet zeker niet veel ledigen tijd over tot behartiging van andere belangen. Daarbij komt, dat Nehemia blijkens H. V: 14 zijne gedenkschriften opstelde na het 32ste jaar van Artaxerxes, d. i. minstens 12 jaren na zijne aankomst te Jeruzalem. Er is dus niets vreemds in de onderstelling, dat hij door de vermelding der ontberingen, die hij zich bij het herstel der muren getroostte (H. IV: 17), opgewekt werd om een overzigt te geven van hetgeen hij voor zijn volk gedaan had: na van de verligting der schuldenlast gesproken te hebben, roemt hij dan ook (H. V: 16—19) zijne onbaatzuchtigheid, *gedurende de twaalf jaren zijner landvoogdij* betoond. Het vijfde hoofdstuk is alzoo een tusschenzin, die evenwel aan de duidelijkheid van het geheel niet te kort doet, daar H. VI aanstonds blijkt met H. IV zamen te hangen. Over den inhoud van H. V verdient Herzfeld (*Gesch.* II. 130 n. 15) te worden nagelezen: uit het bovenstaande blijkt, waarom wij niet met

hem aannemen, dat de Redactor van het boek *Nehemia* H. V op eene verkeerde plaats heeft ingevoegd.

[11]) Zonder moeite ontdekt men, dat Nehemia niet ontbloot was van zelfgevoel en dat ook zijne overigens ongeveinsde vroomheid met eene sterke mate van egoïsme en met wraakzucht gepaard ging. Duidelijk komen deze karaktertrekken uit b. v. H. II: 10, 19, 20; III: 36, 37; IV: 17; V: 14—19; VI: 11, 14. Van zijne heftigheid leggen H. V: 7—13; XIII: 25 enz. getuigenis af. Ook de schrijftrant van Nehemia is zeer eigenaardig — gelijk reeds bij eene oppervlakkige lezing van H. I—VII in het oog valt; de Joodsche overheden b. v. duidt hij aan door de formule: הַחֹרִים וְהַסְּגָנִים (H. II: 16; IV: 13; V: 7; VII: 5, verg. VI: 17; XIII: 17), die elders zóó niet voorkomt en waarvoor de auteur van H. VIII—X רָאשֵׁי הָאָבוֹת bezigt. Zie verder beneden n. 15, 16 en 18.

[12]) Verg. 2 *Makk.* II: 11, waar hem het bijeenbrengen eener verzameling van geschriften wordt toegekend. Op dit berigt, dat te belangrijker is naarmate het meer strijdt met de gewone overlevering, die den Kanon der heilige boeken door Ezra laat vaststellen, komen wij in het tweede deel van dit werk (*Geschiedenis der verzameling van de boeken des O. Testaments*) terug.

[13]) Nehemia verhaalt H. VII: 5, dat *God hem ingaf* de edelen, de oversten en het volk bijeen te roepen, om zich in de geslachtlijsten te laten opnemen (לְהִתְיַחֵשׂ); hij deed dit naar aanleiding van de schaarsche bevolking der ruime hoofdstad, waarvan hij vs. 4 melding had gemaakt. Wij verwachten dus, dat die zamenkomst eenig gevolg zal hebben gehad: in het tegenovergestelde geval zou Nehemia het plan daartoe wel niet eene van God ingegeven gedachte hebben genoemd. Doch in H. VIII is wèl van eene volksvergadering sprake, doch zij staat met de bevolking van Jeruzalem in geenerlei verband; eerst H. XI: 1 verv. komt het verhaal daarop terug: redenen genoeg om voorloopig vast te stellen, dat H. VIII—X een afzonderlijk, niet door Nehemia h. t. p. ingeschoven stuk uitmaken.

IV. De tweede afdeeling (*Neh.* VIII—X) kan niet van de hand van Nehemia zelven zijn. Dit blijkt 1°. uit den gebrekkigen zamenhang tusschen H. VII en VIII [14]); 2°. uit het gemis van al die eigenaardigheden, die Nehemia als schrijver kenmerken [15]); 3°. uit de geheel objectieve wijze, waarop Nehemia (H. VIII: 9; X: 2) vermeld wordt, en wel met den titel *hattirsatha*, die hem H. I—VII nooit wordt gegeven [16]). De inhoud der geheele afdeeling, in verband met hare zonderlinge aanknooping aan H. VII, maakt het hoogst waarschijnlijk, dat zij niet door een tijdgenoot is opgesteld, maar door een auteur, die ver genoeg verwijderd was van Ezra's en Nehemia's leeftijd, om de geschiedenis daarvan met groote vrijheid te kunnen behandelen [17]).

[14]) Het is hier de plaats om te spreken over de vreemde verschijnselen, die

zich bij de vergelijking van *Neh.* VII: 70—VIII: 1 met *Ezr.* II: 68—III: 1 aan ons voordoen. Het zal noodig zijn, de beide teksten naast elkander te plaatsen.

Neh. VII: 70—VIII: 1.	*Ezr.* II: 68—III: 1.
(Vs. 70). Een deel nu van de hoofden der vaderen gaven tot het werk. Hattirsatha gaf tot den schat, aan goud 1000 dariken, 50 bekkens, 530 priesterrokken.	*Neh.* vs. 70 ontbreekt in *Ezr.* II.
(Vs. 71). En van de hoofden der vaderen gaven tot den schat des werks, aan goud 20000 dariken en aan zilver 2200 minen. (vs. 72) En wat de overigen des volks gaven was aan goud 20000 dariken en aan zilver 2000 minen en 67 priesterrokken.	(Vs. 68). *En van de hoofden der vaderen*, als zij kwamen tot den tempel van Jhvh, die te Jeruzalem is, gaven vrijwillig voor het huis Gods om dat te zetten op zijnen grondslag. (Vs. 69) Zij *gaven* naar hun vermogen *tot den schat des werks, aan goud* 61000 *dariken en aan zilver* 5000 *minen en* 100 *priesterrokken.*
(Vs. 73) En de priesters en de Levieten en de portiers en de zangers en uit het volk en de Nethinim en geheel Israël woonden in hunne steden, en de zevende maand kwam aan, en geheel Israël was in hunne steden, (VIII: 1) en het geheele volk verzamelde zich als één man naar het plein, dat voor de waterpoort is enz.	(Vs. 70) *En de priesters en de Levieten* en uit het volk en de zangers en de portiers en de Nethinim woonden in hunne steden (III: 1), *en de zevende maand kwam aan*, en de kinderen Israëls waren *in hunne steden, en* het volk *verzamelde zich als één man* naar Jeruzalem enz.

Om de vergelijking gemakkelijker te maken, zijn de woorden, die in beide teksten en in dezelfde orde voorkomen, in *Ezr.* II cursief gedrukt. In *Neh.* VII: 73; *Ezr.* II: 70 zou door eene eenvoudige omzetting, gepaard met eene enkele tekstverbetering, de overeenkomst geheel woordelijk worden, doch zij is reeds nu duidelijk genoeg. Hoe moet nu daarover, maar ook over het verschil worden geoordeeld? 1°. *Ezr.* II: 68, 69 is sprake van dezelfde zaak als *Neh.* VII: 70—72. Herzfeld (*Gesch.* II: 134 f.) oordeelt anders en meent dat *Neh.* VI: 70—72 de gaven vermeld worden, door Nehemia voor de eeredienst gegeven, en dat deze derhalve wordt aangeduid door den naam *hattirsatha* (vs. 70). Dit gevoelen steunt vooral op het groote verschil tusschen de opgaven der beide teksten, maar verder ook op andere beschouwingen, die men t. a. p. kan nalezen. Het schijnt mij stellig verwerpelijk, en wel omdat het hoogst onnatuurlijk is *hattirsatha*, *Neh.* vs. 65, op Zerubbabel, en hetzelfde woord in vs. 70 op Nehemia toe te passen; omdat men niet inziet, wat Nehemia aanleiding kan hebben gegeven, om eene zoo groote geldsom en daarbij nog bekkens en priesterrokken voor den tempel af te staan; eindelijk en vooral omdat niettegenstaande het verschil toch ook de overeenkomst tusschen de beide teksten zeer groot is. De schrijver van *Ezr.* II: 68, 69 heeft blijkbaar de meer gedétailleerde opgaven, die wij *Neh.* VII: 70—72 lezen, zamengetrokken; hij brengt al de giften terug tot „de hoofden der vaderen," terwijl

Neh. I. 1. afzonderlijk gehandeld wordt over hen, over *hattirsatha* en over het volk. Voegt men bijeen, wat deze drie hebben opgebragt, dan verkrijgt men 41000 dariken; hetgeen genoeg overeenkomt met de 61000 dariken van *Ezr.* vs. 69, om het verschil uit eene schrijffout te verklaren; verder 4200 minen zilver, wat wederom niet zeer ver afwijkt van de 5000 minen in *Ezr.* vs. 69; slechts de verhouding der 597 priesterrokken en 50 bekkens (*Neh.* vs. 70, 72) tot de 100 (600?) priesterrokken (*Ezr.* vs. 69) blijft onverklaard. Staat eenmaal vast, dat ook *Neh.* VII: 70—72 de gaven tot den tempelbouw vermeld worden, dan ook 2⁰. dat die drie verzen nog mede behooren tot hetgeen Nehemia (volgens VII: 5) in zijne gedenkschriften opnam, m. a. w., dat niet met *Neh.* VII: 70 eene nieuwe pericope aanvangt, gelijk (t. a. p.) Herzfeld meent. Doch even duidelijk is 3⁰. dat ook nog *Neh.* vs. 73, althans tot וַיִּגַּע toe, ontleend is aan dezelfde oorkonde: immers ook dit vers behoort zakelijk bij het voorafgaande (zoodat men וַיֵּשְׁבוּ zou kunnen vertalen: *vestigden zich*, na hunne aankomst, *met der woon*) en stemt bijna woordelijk overeen met *Ezr.* II: 70. Hield nu hier de overeenkomst tusschen de beide teksten op, dan ware alles eenvoudig, maar neen: zoowel *Ezr.* II als *Neh.* VII is *met dezelfde woorden* sprake van de 7de maand en van eene zamenkomst van Israël, als één man, naar Jeruzalem, waar — en dit is zeker zeer opmerkelijk — volgens beide verhalen een loofhuttenfeest gevierd wordt (verg. *Ezr.* III: 4 met *Neh.* VIII: 13—18), doch volgens *Ezr.* III door Zerubbabel, Josua en de zoo even teruggekeerde ballingen, volgens *Neh.* VIII door Ezra, Nehemia en hunne tijdgenooten. Het valt aanstonds in het oog, dat Nehemia zelf *in dit verband* van die zamenkomst geene melding heeft kunnen maken; hij had althans eerst moeten mededeelen, wat het gevolg was van de vergadering, volgens H. VII: 5 door hem belegd (verg. n. 13). Even duidelijk is, dat *Neh.* VIII—X niet oorspronkelijk hebben kunnen zamenhangen met H. VII: 6—73: tusschen beide verhalen ligt eene tijdsruimte van minstens 90 jaren. De geheele tweede afdeeling is dus een ingeschoven stuk. Doch — daar men moeijelijk kan aannemen, dat het toevallig juist met dezelfde woorden aanving als *Ezr.* III, zoo moet men waarschijnlijk onderstellen, dat de Redactor van het boek *Nehemia* na H. VII deze afdeeling opgenomen heeft, omdat daarin — gelijk in *Ezr.* III, dat aanstonds op *Ezr.* II = *Neh.* VII volgt — een loofhuttenfeest vermeld werd, maar dat hij bij de aanknooping van H. VIII—X aan het voorafgaande zich opzettelijk bediend heeft van dezelfde woorden, die *Ezr.* III: 1 (door hem zelven — gelijk wij later zien zullen) gebruikt waren. Volgens deze beschouwing is dus de afdeeling der hoofdstukken in de Statenoverzetting juister dan in de gewone uitgaven van den grondtekst: de tweede afdeeling begint met וַיִּגַּע en niet met וַיֵּאָסְפוּ.

15) Verg. n. 11. Het verschil tusschen H. VIII—X en I—VII wordt bijna algemeen erkend, o. a. ook door Hävernick (*Einl.* II. 1 S. 305 ff.) en Kleinert (t. a. p. S. 131 ff.), die daarom H. VIII—X aan Ezra toeschrijven. Ook Keil (*Einl.* § 149; *Inl.* § 152) ziet het onderscheid niet voorbij, maar oordeelt dat het zich gereedelijk verklaart uit den inhoud der bedoelde hoofdstukken en geen regt geeft om ze aan Nehemia te ontzeggen. Doch er is hier geen sprake van *ontzeggen:* de vraag is veeleer, of er redenen bestaan, om *Neh.* VIII—X aan den auteur van H. I—VII *toe te kennen?* Doch deze redenen zijn niet

aanwezig: niets hoegenaamd brengt ons op het denkbeeld, dat Nehemia hier spreekt. Ook is het wel niet toevallig, dat de Nehemiaansche formule: הַחֹרִים וְהַסְּגָנִים (verg. n. 11) hier vervangen wordt door רָאשֵׁי הָאָבוֹת, H. VIII: 13 (verg. H. VII: 71); meent Keil, dat alleen deze laatsten naast de priesters en Levieten konden vermeld worden (?), hij komt daardoor in strijd met Nehemia zelven (H. II: 16). Ook in het gebruik der godsnamen wijken *Neh.* VIII—X van de echt-Nehemiaansche stukken af, wat Keil te vergeefs tracht weg te cijferen (*Einl.* § 149 n. 4; *Inl.* § 152 n. 4): o. a. komt de formule: *god des hemels* (*Neh.* II: 8, 12, 18; V: 19; VI: 14; VII: 5) in H. VIII—X geen enkele maal voor.

16) Wederom vindt Keil (t. a. p.) dit hoogst natuurlijk: Nehemia, de stadhouder, kon de godsdienstige plegtigheid niet besturen, moest dit overlaten aan Ezra en treedt alzoo van zelf op den achtergrond. Doch die plegtigheid greep zeer diep in het burgerlijke leven in (verg. *Neh.* IX, X), terwijl Nehemia elders ook bij godsdienstige feesten de hoofdrol vervult (H. XII: 27—43); misbruiken, gelijk die waarvan H. IX: 2 enz. sprake is, zelf afschaft (H. XIII: 10 verv. 15 verv. 23 verv.), en zich in zijne berigten daaromtrent doorloopend van den 1sten persoon bedient. Naarmate Nehemia in de ontwijfelbaar echte overblijfselen van zijne gedenkschriften zich zelven meer op den voorgrond plaatst, is het minder waarschijnlijk, dat hij èn bij eene gelegenheid als deze eene ondergeschikte rol zal hebben gespeeld, èn zelf zal hebben doen uitkomen, hoezeer anderen alles naar hun inzigt bestuurden. Wat Keil (t. a. p.) over het gebruik van den eeretitel *hattirsatha* (*Neh.* VIII: 9; X: 2) zegt, bewijst niets: wáárom Nehemia, indien hij zich zelven H. VIII: 9; X: 2 dien eeretitel heeft toegekend, dien ook elders niet gebruikt heeft (b. v. H. V: 14, 15, 18, waar hij פֶּחָה heet), wordt door hem niet verklaard, terwijl dat verschil zeer natuurlijk is, wanneer wij H. VIII—X aan een' ander auteur toekennen.

17) Er doen zich nl. bij onpartijdige en naauwkeurige overweging van den inhoud der geheele afdeeling onderscheidene bezwaren aan ons voor, die allezins het vermoeden wettigen, dat wij daarin geene zuivere geschiedenis, maar een Levietisch gekleurd verhaal uit later tijd voor ons hebben, waaraan zeker eene historische overlevering ten grondslag ligt, maar dat toch als eene zeer vrije bewerking daarvan moet worden aangemerkt. De bedoelde bezwaren zijn de volgende: 1°. Volgens *Ezr.* VII: 8, verg. met *Neh.* I: 1, ligt tusschen de komst van Ezra en die van Nehemia te Jeruzalem een tijdvak van dertien jaren. Nu blijkt wèl uit *Neh.* XII: 36, dat Ezra bij de inwijding der muren nog in leven en in aanzien was, zoodat hij werkelijk een tijd lang met Nehemia kan hebben zamengewerkt. Doch in *Neh.* VIII—X ligt iets meer en iets anders: de daar beschreven voorlezing der wet, die zoo diepen indruk op het volk maakt (H. VIII: 9—11) en zulke belangrijke gevolgen heeft (H. VIII: 13 verv. IX, X), is iets meer dan eene episode uit Ezra's werkzaamheid, veertien of meer jaren na zijne aankomst. Wij verklaren ons volstrekt niet, hoe het komt, dat hij die voorlezing zóó lang heeft uitgesteld, en ontvangen veeleer den indruk, dat zij kort na zijne aankomst heeft plaats gehad, en dat mitsdien de auteur van *Neh.* VIII—X eene latere overlevering volgt, die Ezra's en Nehemia's werkzaamheid gelijktijdig maakte — in strijd met de boven aangevoerde getuigenissen, *Ezr.* VII: 8; *Neh.* I: 1; 2°. Het valt zeer moeijelijk, den in-

houd van *Neh.* VIII—X in overeenstemming te brengen met *Ezr.* IX, X en *Neh.* XIII — hetgeen van te meer gewigt is, daar de laatstgenoemde berigten van bevoegde ooggetuigen, middellijk of onmiddellijk, afkomstig zijn. Men begrijpt niet, wat Ezra, wiens eerste daden te Jeruzalem (*Ezr.* IX, X) van zooveel ijver getuigden, wiens roeping het was de Mozaïsche wet in te voeren en te doen handhaven, gedurende al die jaren gedaan heeft, indien nu nog zulk eene plegtige verbindtenis noodig was, als *Neh.* IX, X vermeld wordt. Omgekeerd, wanneer deze verbindtenis op zóó plegtige wijze aangegaan en bezegeld is, na het 20ste jaar van Artaxerxes, hoe kon dan Nehemia (volgens H. XIII: 6—31) reeds in het 33ste jaar van dien koning zooveel te hervormen vinden? 3°. Bezwaarlijk valt het inzonderheid, zich voor te stellen, dat men — wederom 14 of meer jaren na Ezra's aankomst — als bij toeval ontdekken kon, hoe het loofhuttenfeest moest worden gevierd (*Neh.* VIII: 13—18). De schildering der viering van dat feest moge niet strijden met *Ezr.* III: 4 — immers toen was er nog geen tempel, en in zooverre kon het loofhuttenfeest ook niet geheel naar de wet gevierd worden — daarin heerscht toch zekere overdrijving, die ons doet vermoeden, dat het de bedoeling des schrijvers is, zijnen lezers een model voor te houden van eene godsdienstige feestviering, van de gezindheden die daarbij heerschen, van de vruchten die daaruit voortkomen moeten; 4°. H. X doet zich voor als een authentiek stuk, als de oorkonde zelve van het gesloten verbond. Doch het wordt op zonderlinge wijze ingeleid: H. IX 6—37 spreken de Levieten, uit naam van het geheele volk, in het gebed tot God; op hun gebed volgen nu aanstonds de woorden: „en in dit alles sluiten en onderschrijven wij eene verbindtenis en over het verzegelde (document) staan onze vorsten, onze Levieten, onze priesters." (H. X: 1 [IX: 38]). Dat hier de Levieten niet meer spreken is duidelijk, maar wie dan? Het verhaal is hier zeer onvolledig en daardoor duister, en dat niet in eene bijzonderheid van ondergeschikt belang, maar in de hoofdzaak zelve. Nu volgen (H. X: 2—28 [1—27]) de namen der onderteekenaars: zij hebben tot vele bedenkingen aanleiding gegeven (verg. de Wette *Einl.* § 197 a. n. c.), die evenwel grootendeels onbewijsbaar zijn. Meer bezwaar leveren vs. 29—40 [vs. 28—39] op, want de vorm eener authentieke oorkonde wordt hier nu eens vastgehouden, dan opgegeven: zoo is vs. 29, 30 van het volk enz. in den 3den persoon sprake, behalve dat Jhvh genoemd wordt אֲדֹנֵינוּ; in vs. 31 verv. daarentegen wordt de 1ste persoon meervoud gebruikt; nu en dan neemt het volk bepaalde verpligtingen op zich (vs. 30, 31, 32 enz.), doch somtijds vinden wij veeleer historische berigten (vs. 35), of voorschriften voor de priesters (vs. 38), die in een document als dit kwalijk op hunne plaats zijn. In het algemeen verwacht men niet —, gelijk hier toch het geval is — eerst de namen der onderteekenaars en daarna, in zoo afwisselenden vorm, de voorwaarden des verbonds, maar, omgekeerd, eerst den inhoud des verbonds en daarna de onderschriften. Daarenboven verdient het opmerking, dat de verpligtingen des volks omtrent de priesters en Levieten hier eene zoo groote plaats innemen (vs. 36—40 [35—39]). Dit alles brengt ons tot de onderstelling dat — welk historisch feit daaraan ook moge ten grondslag liggen — de tegenwoordige redactie van H. X ten doel heeft, de getrouwheid aan de verpligtingen ten aanzien der eeredienst, der priesters en Levieten in te scherpen (verg. H. XII: 44—47 en daarover beneden n. 20). Dit

schijnt het oogpunt te zijn, waaruit wij de geheele afdeeling beschouwen moeten. Inderdaad, alle bezwaren, boven geopperd, vallen weg, wanneer wij aannemen, dat een later schrijver hier, niet zonder groote vrijheid, eene schilderij ontworpen heeft van de vereenigde werkzaamheid van Ezra en Nehemia en hare vruchten. Hij nam daarin zuiver-historische elementen op (b. v. de voorlezing der wet door Ezra, zijne en Nehemia's pogingen ten nutte der eeredienst en der Levieten en priesters, ook fragmenten eener echte oorkonde uit die dagen), doch van dat alles maakte hij zeer vrij gebruik, omdat hij veel meer bedoelde, Ezra's en Nehemia's werkzaamheid *in haar geheel*, dan één enkel feit uit hun leven te schilderen. Vatten wij *Neh.* VIII—X zóó op, dan laten wij regt wedervaren aan de bedenkingen der kritiek, terwijl niettemin die afdeeling hoog belang blijft behouden: zij geeft ons den indruk terug, dien de werkzaamheid dier beide mannen op een later schrijver maakte, en, ontdaan van de elementen, door dien schrijver daarin gebragt, doet zij ons Ezra en Nehemia zelven kennen. Dat het ons niet geheel ontbreekt aan middelen, om de zuiver-historische stof van hare inkleeding te scheiden, blijkt aanstonds als men bedenkt, dat wij geschriften bezitten van Ezra en Nehemia zelven, en zal nog nader worden aangetoond in § 52 en 53.

V. Van de laatste afdeeling (*Neh.* XI—XIII) kunnen alleen H. XII: 27—43; XIII: 4—31 met zekerheid aan Nehemia worden toegekend: hij spreekt daar in den eersten persoon en in denzelfden trant als H. I—VII [18]). De lijsten, in H. XI vervat, schijnen op Nehemia's tijd betrekking te hebben en in verband te staan met de beschikkingen, door hem ten aanzien van Jeruzalems bevolking genomen (H. VII: 4, 5); het is evenwel niet waarschijnlijk, dat zij in dezen vorm in zijne gedenkschriften voorkwamen [19]). De berigten omtrent de priesters en Levieten (H. XII: 1—26) en die over de eerstelingen en tienden (vs. 44—47) zijn uit veel later tijd, gelijk inzonderheid blijkt uit vs. 10, 11, 22, 26, 47 [20]). Wat, eindelijk, H. XIII: 1—3 betreft, het is mogelijk, dat hier Nehemia zelf spreekt, maar veel waarschijnlijker, dat de schrijver, die gedeelten van zijne gedenkschriften met andere berigten tot één geheel verbond, hier de eerstgenoemde niet overgenomen, maar verkort heeft [21]).

18) Verg. § 50 n. 2; 51 n. 11. Nehemiaansche wendingen en woorden vindt men o. a. H. XII: 40 (הַסְּגָנִים); XIII: 11 (id. verg. V: 7); 14 (verg. V: 19 enz.); 17 (חֹרִים, verg. bij vs. 11); 19 (Nehemia's נְעָרִים, verg. IV: 16; V: 10, 16 enz.); 22b (verg. bij vs. 14); 25 (verg. bij vs. 11); 29, 31b (verg. bij vs. 14).

19) Dat H. XI volstrekt niet zamenhangt met H. VIII—X behoeft geen betoog. Het is niet zeker, maar toch zeer waarschijnlijk, dat het in verband staat

met de maatregelen, volgens H. VII: 4, 5 door Nehemia genomen: de loting in vs. 1 vermeld, de dankbaarheid des volks, waarvan in vs. 2 sprake is, leiden als van zelve tot dat gevoelen. Niettemin daartegen bestaat ook een bezwaar: in vs. 3 is sprake van שָׂרֵי הַמְּדִינָה; elders in onze boeken wordt door het laatste woord aangeduid: *het landschap* Babylonië, waar de Joodsche ballingen woonden (*Ezr.* II: 1; *Neh.* VII: 6; *Ezr.* VII: 16; *Neh.* I: 3). Er is eigenlijk volstrekt geen grond om het hier anders op te vatten; maar dan doet zich ook de vraag voor, of de geheele oorkonde welligt betrekking heeft op de allereerste jaren na het einde der ballingschap? In dat geval zou zij het vervolg zijn van H. VII en zich daaraan zeer gemakkelijk aansluiten. Niettemin, dan zou in het boek *Nehemia* volstrekt geen berigt gevonden worden omtrent de maatregelen, H. VII: 4, 5 bedoeld. Misschien kan men derhalve aannemen, dat Nehemia zelf, of een zijner tijdgenooten, bij het opmaken van de lijst der in aantal vermeerderde bewoners van de hoofdstad, gebruik gemaakt heeft van eene oudere oorkonde, onder Zerubbabel opgesteld, en deze aangevuld en gewijzigd heeft, zooals wij haar thans in H. XI bezitten. Doch dan moeten wij daarbij onderstellen, dat dit document, althans de aanvang daarvan, door den Redactor van ons boek verkort is: van Nehemia zelven verwachten wij na H. VII: 4, 5 een duidelijker en uitvoeriger berigt dan hier gegeven wordt. — Over de betrekking tusschen *Neh.* XI: 1—19 en 1 *Chr.* IX: 1 verv. — tevens een bewijs, hoe vrij men met dergelijke lijsten plagt om te gaan — verg. § 45 n. 2.

20) Men heeft zich veel moeite gegeven, om den Nehemiaanschen oorsprong ook van deze pericopen te redden, uitgaande van de onderstelling, dat zij volgens H. I: 1 aan Nehemia *moesten* worden toegekend (§ 50 n. 4), en zich alzoo genoodzaakt gezien, om òf enkele der boven genoemde verzen als glossen aan te merken, òf zeer onwaarschijnlijke onderstellingen te hulp te roepen. Op ons standpunt is het één evenmin noodig als het ander. Wat 1°. *Neh.* XII: 10, 11 betreft, wij vinden daar eene lijst van zes hoogepriesters, van Josua tot Jaddua. Neemt men in aanmerking, dat de derde, Eljasib, tijdgenoot van Nehemia was (*Neh.* III: 1, 20, 21; XIII: 4, 7), waarschijnlijk evenwel ouder tijdgenoot, daar Nehemia (H. XIII: 28) het huwelijk van een zijner kleinzonen nog beleefd heeft — dan is het al aanstonds onwaarschijnlijk, dat Nehemia ook nog den zesden hoogepriester, Jaddua, zal hebben gekend: immers *als hoogepriester* komt hij t. a. p. voor; had hij die betrekking niet bekleed, dan ware er ook geen reden geweest om hem in de lijst op te nemen. Die onwaarschijnlijkheid wordt nog grooter, wanneer wij bedenken dat Jaddua, volgens Josephus A. J. XI. Cap. 7, 8, tijdgenoot was van Alexander den Groote en dus ± 330 v. Chr. de hoogepriesterlijke waardigheid nog bekleedde: wèl moeten de berigten van dien schrijver ten aanzien van het Perzische tijdvak en zijne chronologie met groote behoedzaamheid worden gebruikt, doch er bestaat geen reden om aan te nemen, dat hij zich ten aanzien eener bijzonderheid als deze, die zoo ligt in het geheugen kon bewaard blijven, zal hebben vergist. Ook bezitten wij in het *Chronicon Alexandrinum* eene chronologische lijst der Joodsche Hoogepriesters (I. p. 356—58 coll. 390 ed. Bonn.), volgens welke Jaddua 20 jaren lang zijne waardigheid bekleed en haar in het jaar 344 v. Chr. aanvaard heeft, d. i. juist 100 jaren na Nehemia's

aankomst in Judea. Van deze opgave wijken de overige, die ons zijn bewaard gebleven, niet zeer verre af (verg. Ewald *G. d. V. I.* IV. 142 ff.; Herzfeld, *Gesch.* II. 368 ff.). Verdienen zij eenig geloof, dan is het ongerijmd, Nehemia tot onder Jaddua's hoogepriesterschap zijn leven te laten rekken. Zelfs dan, wanneer men (met Rutgers t. a. p. bl. 130) het begin daarvan in 371 v. Chr. mogt stellen — waartoe echter onze bronnen geen regt geven — zelfs dan zou men 1⁰. Nehemia reeds op twintigjarigen leeftijd naar Judea moeten laten reizen; 2⁰. hem een ouderdom van 94 jaren toekennen en 3⁰. aannemen moeten, dat hij eerst in dien hoogen ouderdom zijne gedenkschriften voltooid heeft: een en ander is wel niet ondenkbaar, maar toch zóó onwaarschijnlijk, dat wij daarin naauwelijks berusten, veelmin het zonder dringende noodzakelijkheid aannemen kunnen. De bewijsvoering van Keil (*Einl.* § 149 n. 7; *Inl.* § 152 n. 7) gaat uit van de onderstelling, dat Jaddua hier nog niet als hoogepriester voorkomt (ook niet in vs. 22, waar toch van „de dagen van Eljasib—Jaddua" sprake is!), maar, terwijl Nehemia zoo schreef, nog wel een pasgeboren kind kon zijn: zij behoeft geene wederlegging. 2⁰. Over vs. 22 kunnen wij kort zijn; ook daar komt Jaddua voor en wordt verder „de regering van Darius, den Perzer" vermeld. Men twist over de vraag, of hier Darius Nothus of Codomannus bedoeld is; naar mijn oordeel stellig de laatste, en wèl omdat hij onmiddellijk na Jaddua, den tijdgenoot van den laatsten Perzischen koning, genoemd wordt, en daarenboven den bijnaam „de Perzer" draagt, die blijkbaar dienen moet om hem van zijne Grieksche opvolgers te onderscheiden; waarom Darius Nothus dien bijnaam voeren zou, is moeijelijk in te zien. 3⁰. In vs. 26 lezen wij aangaande de Levieten, vs. 23—25 opgenoemd: „deze waren in de dagen van Jojakim b. Jesua b. Jozadak en in de dagen van Nehemia, den stadhouder, en van Ezra, den priester, den schriftgeleerde". Blijkbaar worden hier twee op elkander volgende perioden genoemd, en werkelijk waren Ezra en Nehemia tijdgenooten van Eljasib, den zoon en opvolger van Jojakim. Doch even duidelijk is, dat hier op „de dagen van Ezra en Nehemia" als op een verleden en afgesloten tijdvak wordt teruggezien, m. a. w. dat hier niet Nehemia of een zijner tijdgenooten, maar een later schrijver spreekt. Tot hetzelfde besluit leidt ons vs. 23, waar (priesterlijke) „jaarboeken" (*dibrê-hajjamîm*) vermeld worden, waarin de Levieten waren opgeteekend „tot de dagen van Johanan b. Eljasib". Over den hier vermelden Johanan kan verschil van gevoelen bestaan: hij kan dezelfde zijn, die H. XII: 11 Jonathan heet, de zoon dus van Jojada b. Eljasib, die ook vs. 22 niet Jonathan, maar Johanan wordt genoemd, maar het is ook mogelijk, dat dezelfde Johanan b. Eljasib is bedoeld, dien wij *Ezr.* X: 6 vermeld vinden. Doch in het ééne geval zoowel als in het andere kan Nehemia zich niet zóó hebben uitgedrukt: die Johanan was hoogstens zijn tijdgenoot, misschien zelfs veel jonger dan hij; het was dus ongerijmd te vermelden, dat de Levieten „tot zijne dagen toe" in de *dibrê-hajjamîm* opgeteekend waren; zoo kon eerst een schrijver zich uitdrukken, die nog latere dagen kende. 4⁰. Met vs. 26 staat op ééne lijn vs. 47: „geheel Israël gaf in de dagen van Zerubbabel en in de dagen van Nehemia de toelagen der zangers enz." Zoo spreekt men niet van zijn eigen leeftijd; zoo sprak bepaaldelijk Nehemia niet; zoo kon hij inzonderheid over dit onderwerp zich niet uitdrukken, daar

hij H. XIII: 10 verv. zelf verhaalt, dat die toelagen aan de Levieten geenszins geregeld werden opgebragt. Daarentegen kon een later schrijver, die van zijn Levietisch standpunt den tijd van Ezra en Nehemia als de gouden eeuw aanzag, in zoodanige woorden het voorbeeld van dien tijd aan zijne lezers ter navolging aanbevelen; hij kon dat zelfs doen met betrekkelijk regt, naardien werkelijk zoowel Ezra als Nehemia de belangen der eeredienst trouw behartigd en bevorderd hadden. Er bestaat onloochenbare overeenkomst tusschen vs. 44—47 en *Neh.* VIII—X (verg. boven n. 17).

21) H. XIII begint — even als de zoo even behandelde pericope, H. XII: 44—47 — met de woorden בַּיּוֹם הַהוּא, die eigenlijk zouden moeten terugslaan op H. XII: 27—43, op den dag derhalve, waarop de muren werden ingewijd. Doch 1°. het is niet zeer waarschijnlijk, dat men op dien dag de wet voorgelezen en ten gevolge van het daar gevondene hervormingen ingevoerd heeft, als de in vs. 2, 3 bedoelde; 2°. hadden vs. 1—3 betrekking op den dag der inwijding en dus op Nehemia's eerste verblijf in Judea, dan zou er strijd bestaan tusschen die verzen en het vervolg des verhaals. Immers in vs. 4, 5 lezen wij, dat לִפְנֵי מִזֶּה, d. i. vroeger dan de maatregelen in vs. 1—3 beschreven, Eljasib, na zich met Tobia verzwagerd te hebben, hem een vertrek in den tempel afstond, waarin men vroeger den voorraad voor de Levieten bewaarde. Dit misbruik nu, dat toch volgens vs. 1—3 „op dien dag" had moeten zijn afgeschaft, daar Tobia een Ammoniet was (*Neh.* II: 10, 19; IV: 3 enz.), bestond nog bij Nehemia's terugkomst uit Perzië, moet zelfs geacht worden gedurende zijne afwezigheid te zijn ingeslopen (vs. 6), en werd door hem afgeschaft (vs. 7 verv.). Dit leidt ons tot de volgende opvatting van den gang des verhaals: eerst wordt in het algemeen verhaald, dat men Moabieten en Ammonieten verdreef (vs. 1—3); daarna in één duidelijk voorbeeld aangetoond, hoe noodig dat geworden was (vs. 4, 5); vervolgens verklaard, hoe die misbruiken hadden kunnen insluipen (vs. 6); eindelijk, hoe Nehemia de afschaffing daarvan bewerkstelligde (vs. 7 verv.). Doch nu is het zeer vreemd, dat in vs. 1—3 alles uitgaat van de voorlezing der wet, in vs. 6, 7 daarentegen Nehemia zelf alles toeschrijft aan zijn eigen invloed en ijver. Dit leidt ons tot de onderstelling, dat de inleiding (vs. 1—3) niet van hem afkomstig is, maar van een schrijver, die het gepast oordeelde den wettelijken grond aan te wijzen, waarop de hervorming steunde, die hij met Nehemia's eigene woorden ging mededeelen; waarschijnlijk wel van denzelfden auteur, die ook in H. VIII—X de afschaffing van misbruiken en den terugkeer tot den wettigen toestand als gevolgen van *de voorlezing der wet* voorstelt. Ook stylistisch bestaat er groote overeenkomst tusschen H. XIII: 1, 2 en VIII: 14, 15. Schijnbaar derhalve moge בַּיּוֹם הַהוּא (vs. 1), even als dezelfde formule H. XII: 44, terugslaan op H. XII: 27—43, naar de bedoeling des schrijvers heeft zij betrekking op de jaren, waarin Nehemia landvoogd was, meer bepaald op zijn tweede verblijf in Judea, waarover hij weldra spreken zou. Wij zien dus zoo in H. XII: 44—47 als in XIII: 1—3 eene nieuwe proeve van diezelfde beschouwing der werkzaamheid van Nehemia, waarvan H. VIII—X een zoo sprekend voorbeeld opleveren.

Na al het aangevoerde schijnt het overbodig, nog opzettelijk

het gevoelen te wederleggen van hen, die Ezra en Nehemia voor de schrijvers der naar hen genoemde boeken houden [22]. Uit ons onderzoek is namelijk gebleken, dat bij de zamenstelling van beide geschriften gebruik gemaakt is van eigenhandige aanteekeningen dier twee mannen, maar ook van jongere berigten, zoodat hunne eindredactie allerwaarschijnlijkst eerst in de Grieksche periode, tegen het einde der 4de of in de eerste helft der 3de eeuw vóór onze jaartelling, mag worden gesteld [23].

[22]) Onder de latere schrijvers over de boeken Ezra en Nehemia telt dit gevoelen slechts enkele voorstanders. Keil erkent, dat in *Neh.* XII het een en ander voorkomt van twijfelachtigen oorsprong (*Einl.* § 149 n. 7; *Inl.* § 152 n. 7), maar is toch geneigd om alles aan Nehemia toe te schrijven, en wat hij „de echtheid" der beide boeken noemt geheel te handhaven. Daarentegen erkennen Kleinert, Hävernick, Nägelsbach (Herzogs R. E. IV: 165 ff.), dat *Neh.* VIII—X niet van Nehemia's hand is en schrijven de beide eerstgenoemden die afdeeling aan Ezra toe, terwijl de laatste den Nehemiaanschen oorsprong van *Neh.* XII: 1—26 in twijfel trekt. Dat de eindredactie der beide boeken eerst in later tijd kan hebben plaats gehad, erkennen o. a. Bertholdt, de Wette, Ewald, Bertheau, Dillmann (Herzogs R. E. II. 690—95), Bleek, Zunz (*die gottesdienstlichen Vorträge der Juden*, S. 19 ff.), Herzfeld, over wier gevoelen men verg. § 52.

[23]) Wij vatten de bewijzen, die voor deze tijdsbepaling reeds zijn aangevoerd, hier kortelijk zamen: 1°. de auteur van *Ezr.* IV: 8—VI: 18, of althans de redactor van *Ezra*, verkeert in dwaling ten aanzien van de opeenvolging der Perzische koningen, moet dus zeer geruimen tijd na Artaxerxes I (465—425 v. Chr.) geleefd hebben (boven n. 2); 2°. de redactor van Ezra's geschiedenis (*Ezr.* VII—X) vergunt zich bepaaldelijk in H. VII: 11—26 vrijheden, die een tijdgenoot zich niet had kunnen veroorloven (n. 6); 3°. de schrijver van *Neh.* VIII—X volgt ten aanzien der werkzaamheid van Ezra en Nehemia overleveringen, die met de eigene getuigenissen dier beide mannen niet wel vereenigd kunnen worden, en toont duidelijk ver van hunnen leeftijd af te staan (n. 17); 4°. in *Neh.* XI—XIII wordt meer dan eens op de dagen van Ezra en Nehemia, als op een lang verleden tijdvak, teruggezien en worden Darius Codomannus en de hoogepriester Jaddua, tijdgenoot van Alexander den Groote, vermeld (n. 20). Wordt nu door dit alles het ontstaan der beide boeken na het jaar 330 v. Chr. waarschijnlijk gemaakt, het verdient dan zeker de aandacht, dat Cyrus, Darius en Artaxerxes in de eerste helft van *Ezra* herhaaldelijk genoemd worden „koning van Perzië" (H. I: 1, 2, 8; III: 7; IV: 3, 5, 7, 24; VI: 14; VII: 1), van welken volledigen titel Ezra (H. VII: 27, 28; VIII: 1, 22, 25, 36) en Nehemia (H. I: 11; II: 1—9, 18, 19; V: 4, 14; VI: 7; XIII: 6) zelven zich nooit bedienen, gelijk ook elders (*Ezr.* I: 7; IV: 3, 8; VII: 6—8, 11; *Neh.* XI: 23, 24) alleen „de koning" of „de koning N. N." wordt gelezen. In verband met *Neh.* XII: 22 (verg. boven n. 20) is het althans zeer waarschijnlijk, dat een auteur, die

reeds andere koningen kende dan de Perzische, onwillekeurig de genoemde vorsten met den vollen titel, die hun toekwam, heeft aangeduid.

§ 52. *De Chroniekschrijver, tevens redactor van de boeken Ezra en Nehemia.*

De eindredactie der boeken *Ezra* en *Nehemia* valt blijkens § 51 in denzelfden tijd, waarin wij gemeend hebben den Schrijver van de boeken der Chronieken te moeten plaatsen (§ 45). De mogelijkheid, dat die redactie zijn werk zou zijn, is diensvolgens aanwezig en wordt hooge waarschijnlijkheid, indien niet zekerheid, wanneer wij acht geven op de groote overeenkomst tusschen de boeken *Ezra* en *Nehemia* en de Chronieken. Zij openbaart zich 1°. in de blijkbare voorliefde voor genealogische en statistische opgaven, die gelijkelijk in de drie boeken uitkomt [1]; 2°. in de ingenomenheid met den tempel, de godsdienstige feesten, de Levietische tempeldienaars, inzonderheid de tempelzangers, die in allen evenzeer doorstraalt [2]; 3°. in de gelijkheid van spraakgebruik, die ons in de boeken *Ezra* en *Nehemia* aanstonds den Chroniekschrijver doet herkennen, zoodra de oudere historische berigten niet overgenomen, maar meer zelfstandig verwerkt worden [2]; 4°. in de vrijheid, waarmede zoowel de Chroniekschrijver als de redactor van *Ezra* en *Nehemia* de geschiedenis behandelt en inzonderheid de woorden der personen, die hij sprekend invoert, teruggeeft [4]. Sommige dezer kenmerken kunnen geacht worden aan het Jodendom in het algemeen eigen te zijn geweest, doch de beide laatsten pleiten ten sterkste voor den gemeenschappelijken oorsprong der drie geschriften.

[1] Hoezeer de Chroniekschrijver zich op de mededeeling van dergelijke opgaven toelegt, is ons vroeger gebleken (verg. b. v. 1 *Chr.* I—IX; XXIII—XXVII enz.). Ook in *Ezra* en *Nehemia* zijn zij zeer menigvuldig en wel evenzeer in die gedeelten der gedenkschriften van Ezra en Nehemia, die de redactor overneemt, als in hetgeen hij daaraan uit andere bronnen toevoegt. Verg. *Ezr.* I: 9—11; II; VII: 1—5; VIII: 1—14; 18—20; X: 18—44; *Neh.* III; VII: 6—74; X: 1—28; XI; XII: 1—26.

[2] Verg. wat de Chronieken betreft § 48 n. 1. Beschrijvingen van godsdienstige feesten en plegtigheden vindt men *Ezr.* III; VI: 16—18; 19—22; VIII: 35; X; *Neh.* VIII—X; XII: 27—43. Over de Levieten, inzonderheid over de tempelzangers wordt gehandeld *Ezr.* II: 41, 70; III: 10, 11; VII: 7; X: 24;

Neh. VII: 1, 44, 73; X: 28, 39; XI: 17, 22, 23; XII: 8, 24, 27—29, 42, 45—47; XIII: 5, 10. In meer dan één verhaal spelen de Levieten de hoofdrol, vooral *Neh.* VIII—X (verg. VIII: 8—14; IX: 4, 5 verv.; X: 1, 35—40). In de geslachtlijsten *Neh.* XI: 1—XII: 26 wordt aan hen de grootste plaats ingeruimd. Doch de ingenomenheid des Schrijvers met de Levieten en zijne belangstelling in hun welzijn komt niet alleen dáárin uit, dat hij herhaaldelijk van hen melding maakt: vele zijner verhalen en berigten hebben bepaaldelijk eene Levietische „Tendenz.” Verg. § 51 n. 17, 20, 21.

[3]) Enkele proeven daarvan zijn reeds bijgebragt § 45 n. 6 en § 48 n. 6; wij voegen nu nog eenige daaraan toe. Daar wij boven (§ 51) hebben aangewezen, dat *Ezr.* II; IV: 8—VI: 18; VII: 27—IX: 15; *Neh.* I—VII; XII: 27—43; XIII: 4—31 niet van de hand des redactors, maar door hem van elders overgenomen zijn (zie evenwel wat *Ezr.* IV: 8—VI: 18 betreft § 51 n. 2 en over *Ezr.* II: 68, 69 ald. n. 14), zoo moet onze vergelijking zich alleen uitstrekken over hetgeen na aftrek van deze stukken in *Ezr.* en *Neh.* overblijft, terwijl ook dáárin zeker nog veel voorkomt, dat de redactor onveranderd uit zijne bronnen overnam. Het verbum הִתְנַדֵּב (*vrijwillig bijdragen*, inzonderheid aan den tempel of zijne dienaren) komt voor 1 *Chr.* XXIX: 6 verv. 2 *Chr.* XVII: 6; *Ezr.* I: 6; II: 68 (waar de redactor zijne oorkonde verkort en voor נתן [*Neh.* VII: 70] het verbum התנדב in de plaats stelt); III: 5; VII: 13, 15, 16 (tevens een bewijs, dat de redactor niet vreemd is aan den vorm, waarin ons het edict van Artaxerxes is overgeleverd, verg. § 51 n. 7); *Neh.* XI: 2. Deze vorm van נדב komt alleen nog *Rigt.* V: 2, 9 voor, in eenigzins gewijzigde beteekenis. De vorm מְשֹׁורֵר (*zanger*) wordt evenzeer alleen in *Chron*, *Ezr.*, *Neh.* aangetroffen, hier evenwel ook in de beide oorkonden, *Ezr.* II; *Neh.* VII en verder *Neh.* VII: 1; XII: 28, 29, 42; XIII: 5, 10 (waar Nehemia zelf spreekt): de Chroniekschrijver volgde hierin dus oudere voorbeelden en zeker ook het gebruik van zijnen tijd. De formule יום ביום komt zoowel 1 *Chr.* XII: 22; 2 *Chr.* VIII: 13; XXIV: 11; XXX: 21 als *Ezr.* III: 4; VI: 9 (Arameesch); *Neh.* VIII: 18; XI: 23 voor. Doch het is vooral in het gebruik van zekere kunsttermen, die met godsdienstige feesten in verband staan, dat de auteur zich zelven gelijk blijft: Bertheau (*die Bücher der Chronik* S. XVI ff.) heeft ze zóó volledig bijeen verzameld, dat het onnoodig schijnt ze hier mede te deelen. Bijzonder duidelijke voorbeelden zijn *Neh.* VIII: 17 verg. met 2 *Chr.* XXX: 26; XXXV: 18; *Ezr.* III: 11 verg. met 1 *Chr.* XVI: 34, 41; 2 *Chr.* VII: 6; *Ezr.* III: 10; *Neh.* XII: 24, 36 (waar de Chroniekschrijver zeker aan Nehemia's eigene woorden het een en ander heeft toegevoegd) verg. met 1 *Chr.* VI: 16; 2 *Chr.* VII: 6; VIII: 14; XXIX: 27. Opmerkelijk is daarbij, dat tegen het einde van het Arameesche geschiedverhaal in *Ezra*, H. VI: 16—18, ook reeds de lievelingsuitdrukkingen van den Chroniekschrijver voorkomen, hetgeen Ewald (*G. d. V. I.* I: 255) aanleiding geeft om te stellen, dat hij zich hier en daar ook in dat verhaal veranderingen heeft veroorloofd, bepaaldelijk H. VI: 9 (יום ביום, en de groote overeenkomst met de meest aanstootelijke plaatsen in H. VII: 11—26; verg. § 51 n. 7); IV: 24 (waar Darius genoemd wordt מֶלֶךְ פָּרָס; verg. § 51 n. 23); aan welke plaatsen nog zal moeten worden toegevoegd H. VI: 14, waar Artaxerxes denzelfden titel voert en daarenboven zóó te onpas vermeld wordt, dat men vrij algemeen zijnen naam voor

een later invoegsel houdt: immers tot den tempelbouw had Artaxerxes niet medegewerkt, daar die reeds lang vóór zijne regering voltooid was. Wordt dit gevoelen aannemelijk gekeurd, dan zijn wij ook allezins geregtigd om de chronologische dwaling, in H. IV: 8—23 verg. met vs. 24 begaan, aan den Chroniekschrijver toe te kennen en niet aan den Arameeschen verhaler, en dat te meer, daar juist in vs. 24 eene uitdrukking werd aangewezen, die, gelijk in H. VI: 14, zoo ook hier van hem afkomstig moet zijn en dan ook elders in H. IV: 8—VI: 18 niet voorkomt. (Verg. § 51 n. 2).

[4]) Ten aanzien van den Chroniekschrijver verg. men § 49, inzonderheid n. 7. Op de vrijheid, door den auteur van *Neh.* VIII—X; XII: 44—XIII: 3 gebruikt, werd reeds gewezen § 51 n. 17 en 20. Maar ook elders vinden wij daarvan proeven b. v. *Ezr.* VII: 11—26 (verg. ald. n. 7); I: 2—4, in welk edict Cyrus met zoovele woorden verklaart, dat „Jhvh, de god des hemels, hem alle koningrijken der aarde gegeven heeft" — welke beschouwing men wel aan den Joodschen geschiedschrijver zal moeten toekennen; X: 12—14, waar de groote bereidwilligheid des volks om zich naar Ezra's verlangen te voegen allezins bevreemdt, vooral in verband met *Neh.* (X: 31); XIII: 4 verv. 23 verv.; ook hier moet de zucht, om Ezra's grooten invloed helder in het licht te stellen en den tijdgenoot op te wekken tot even volkomen onderwerping aan de voorschriften der Thora, door priesters en Levieten aangedrongen, de redactie van het antwoord des volks hebben beheerscht.

Met het volste regt hebben alzoo Zunz[5]), Ewald[6]), Bertheau[7]), Vaihinger[8]), Dillmann[9]), Herzfeld[10]) en anderen den redactor van de boeken *Ezra* en *Nehemia* en den Chroniekschrijver voor één persoon gehouden. Daarentegen is het twijfelachtig, of men regt had, de drie geschriften als gedeelten van één groot werk aan te merken, dat eerst later gesplitst werd[11]). Tegen het gevoelen, dat *Ezra* en *Nehemia* oorspronkelijk met elkander en ook met de boeken der Chronieken verbonden zijn geweest, hebben met name de Wette[12]) en Naegelsbach[13]) bedenkingen geopperd, waarvan sommige niet van gewigt ontbloot zijn[14]). Alle bezwaren worden echter uit den weg geruimd door de hypothese van Bleek[15]), dat de onbekende auteur der drie geschriften eerst de geschiedenis, in *Ezra* en *Nehemia* vervat, te boek gesteld en daarna, met het oog op dat vroegere werk, de Chronieken geschreven heeft: zoo verklaart zich, èn de overeenkomst tusschen 2 *Chr.* XXXVI: 22, 23 en *Ezr.* I: 1, 2, èn de plaats, door de boeken der Chronieken onder de *Hagiographa* ingenomen[16]). Voor zoover de boven bedoelde bedenkingen ook tegen deze voorstelling van het ontstaan en de onderlinge betrekking der drie geschriften gerigt zijn, worden zij gemakkelijk wederlegd[17]).

[5]) *Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden* S. 19—34. Zunz is de eerste geweest, die op den zamenhang tusschen *Chron.*, *Ezr.* en *Neh.* heeft gewezen. Hoezeer hij onbillijk is in zijn oordeel over den Chroniekschrijver, toch is zijn betoog nog altijd lezenswaardig. Zijn resultaat is, dat *Ezr.* I; III; VI: 18—VII: 11; X: 1—17; *Neh.* VII: 73 (van וַיִּגַּע af) — IX: 37; X: 29; XI: 11, 17, 22—24; XII: 10—26, 27 (gedeeltelijk), 30 (waarschijnlijk), 35, 36, 43, 44 (van כִּי af) — 47; XIII: 1 aan den Chroniekschrijver moeten worden toegekend.

[6]) *Gesch. d. V. I.* I: 225—264; verg. IV: 110 n. 3 en elders. Ewald heeft zich zijn gevoelen gevormd en het in de eerste uitgave zijner *Gesch.* voorgedragen zonder Zunz te kennen. Verg. I. 227 n. 1.

[7]) *Die Bücher der Chronik*, Einl. S. XV—XXIII.

[8]) *Stud. u. Krit.* 1854 S. 122 ff.

[9]) Herzogs *Real-Encyclopädie* II: 690—95 (in voce *Chronik*).

[10]) *Gesch. des V. Israël* u. s. w. I: 297, 302, 306 ff.

[11]) Dit is het gevoelen van al de genoemde schrijvers, hoezeer zij in bijzonderheden van elkander afwijken, b. v. ten aanzien van de wijze waarop de tegenwoordige splitsing in drie boeken, met name het slot van 2 *Chr.* XXXVI verg. met *Ezr.* I: 1, 2, moet worden verklaard.

[12]) Hij is niet ongenegen om den Chroniekschrijver en den verzamelaar van *Ezra* voor één persoon te houden (*Einl.* § 196 *b*), en stemt daarin overeen met Movers (*Krit. Unters. über die biblische Chronik* S. 11—30), gedeeltelijk ook met al die schrijvers, die de boeken der Chronieken aan Ezra toeschrijven (zooals b. v. Hävernick en Keil, op het voetspoor van vele anderen, opgesomd door den laatstgenoemde, *Einl.* § 142; *Inl.* § 145). Daarentegen verklaart de Wette (§. 197 *b*) zich uitdrukkelijk tegen het gevoelen van Ewald omtrent de eenheid der drie boeken.

[13]) Herzogs *Real-Encyclopädie* IV: 165—168 (in vocc. *Esra und Nehemia*).

[14]) Zij zijn de volgende: 1°. de auteur der Chronieken is niet gewoon, gedenkschriften van anderen in zijn werk op te nemen en dat nog wel met behoud van hunnen titel — gelijk men toch onderstelt, dat hij *Ezr.* VII: 27—IX: 15 en vooral in het boek *Nehemia* zal gedaan hebben (de Wette); 2°. wordt het ook denkbaar geacht, dat de Chroniekschrijver de lijst, *Ezr.* II medegedeeld, nog eens (*Neh.* VII: 6 verv.) zou hebben opgenomen, zoo strijdt het toch tegen alle waarschijnlijkheid, dat na *Neh.* VII, even als in *Ezr.* III: 1 verv., juist van eene 7de maand sprake moest zijn, zoodat de overgang van *Neh.* VII tot VIII als van zelf scheen te zijn aangewezen (de Wette); 3°. de Chroniekschrijver deelt 1 *Chr.* IX: 1 verv. de lijst *Neh.* XI in veranderden vorm mede en brengt haar in verband met een ander tijdvak: het is dus ondenkbaar dat hij dezelfde lijst ten tweeden male ter plaatse, waar zij behoort, heeft opgenomen (de Wette); 4°. *Neh.* VIII en *Ezr.* III kunnen niet van één auteur — volgens Zunz en Ewald den Chroniekschrijver — zijn, wegens den strijd tusschen *Neh.* VIII: 17 en *Ezr.* III: 4 (de Wette); 5°. wanneer de Chronieken eindigen met *Neh.* XIII, dan missen zij een eigenlijk slot — terwijl toch de auteur voornemens schijnt geweest te zijn een afgerond geheel te leveren (de Wette); 6°. het is zeer bezwaarlijk te verklaren, hoe men er toe gekomen is om vaneen te scheiden wat oorspronkelijk bijeen behoorde; daarentegen kan men zeer wel onderstellen, dat *Ezr.* I: 1, 2 eerst als glosse aan 2 *Chr.* XXXVI

toegevoegd en daarna in den tekst opgenomen is (de Wette). Vele dezer bedenkingen worden overgenomen door Naegelsbach (t. a. p.), die blijkbaar het grootste gewigt toekent aan de laatste, maar die tegelijk eenigzins wijzigt en aanvult: hij vestigt inzonderheid de aandacht op de plaatsing der drie boeken onder de *Kethubîm* in deze orde: *Ezra*, *Nehemia*, *Chronieken*: indien de *Chron.* reeds voorhanden waren, toen *Ezr.* en *Neh.* werden opgenomen, wáárom plaatste men die dan niet vooraan? Kan de afwijking van de natuurlijke en chronologische volgorde wel anders verklaard worden dan door de onderstelling, dat de *Chronieken* jonger zijn dan de beide andere geschriften? — Wat nu de bewijskracht dezer bedenkingen betreft, sommige daarvan kunnen geacht worden reeds in § 52 te zijn wederlegd, andere zijn van weinig beteekenis. 1⁰. Dit bezwaar zou alleen dan iets beteekenen, indien de Chroniekschrijver ook voor de geschiedenis van Israël vóór de ballingschap zoodanige gedenkschriften tot zijne beschikking gehad had — wat niet slechts onbewezen, maar ook onwaarschijnlijk is; naarmate het verhaal van Nehemia zelven meer voldeed aan zijne wenschen, is het ook natuurlijker, dat hij het, althans aanvankelijk, onveranderd opnam; 2⁰. Verg. boven § 52 n. 14. De voorliefde van den Chroniekschrijver voor genealogische en andere lijsten maakt het zeer verklaarbaar, dat hij *Neh.* VII: 6 verv. mede overnam, *toen hij die oorkonde in* Nehemia's *geschrift vond*, hoewel hij zelf haar vroeger reeds had medegedeeld. Verg. vooral 1 *Chr.* IX: 35—44 met VIII: 29—40 en 1 *Chr.* XIV: 4—7 met III: 5—9; 3⁰. Het is onwaar, dat de Chroniekschrijver 1 *Chr.* IX: 1 verv. de lijst *Neh.* XI op andere tijden toepast (verg. § 45 n. 2); het is volstrekt niet vreemd, dat hij daarvan twee afwijkende copiën bezat; mogelijk zelfs, dat hij hare identiteit niet heeft opgemerkt. Doch daarenboven: in *Neh.* XI volgde hij, zoo al niet letterlijk, dan toch in hoofdzaken, Nehemia's eigen geschrift, zoodat de verklaring sub 2⁰ gegeven ook hier toepasselijk is, terwijl eene lijst van Jeruzalems bewoners in de eerste afdeeling der Chronieken niet scheen te mogen ontbreken (§ 48 (init.)), zoodat de S., uit gebrek aan oudere berigten, zich wel tevreden moest stellen met het mededeelen eener oorkonde uit den tijd na de ballingschap; 4⁰. Die strijd is niet aanwezig, gelijk blijkt uit § 52 n. 17. 3⁰. Verg. ook boven n. 3, waaruit blijkt, dat de Chroniekschrijver *Neh.* VIII: 17 spreekt met eene hem niet vreemde overdrijving; 5⁰. Blijft dat slot niet ontbreken, wanneer *Ezr.* X, of wel 2 *Chr.* XXXVI: 22, 23 aan het einde van het geheele geschrift gelezen worden? 6⁰. en 7⁰., ook de overweging door Naegelsbach daaraan toegevoegd, zijn wel niet afdoende — naardien wij toch aangaande het ontstaan van den Kanon te gebrekkig onderrigt zijn, dan dat wij daarover met besliste zekerheid zouden kunnen spreken — maar toch niet van gewigt ontbloot. Verg. n. 16.

15) *Einl. in das Alte Testament* S. 373 ff. 400 f.

16) Over de betrekking tusschen 2 *Chr.* XXXVI: 22, 23 en *Ezr.* I: 1, 2 loopen de gevoelens zeer uiteen. Keil (*Apol. Versuch* S. 90 ff.) tracht het bewijs te leveren, dat die beide verzen in 2 *Chr.* oorspronkelijk te huis behooren en van daar overgenomen zijn in *Ezr.* I. Hij beroept zich op de ו in וּבִשְׁנַת (vs. 1), die aanknooping aan het voorafgaande (d. i. aan 2 *Chr.* XXXVI: 21) zal aanduiden; verder op מִפִּי (vs. 1), gemakkelijker en dus minder oorspronkelijke lezing dan בְּפִי (2 *Chr.* vs. 22); op יְהִי in vs. 2 (verg. met 2 *Chr.* vs. 23) tot verduidelijking bijgevoegd. Deze opmerkingen zijn wederlegd door Nae-

gelsbach (t. a. p. S. 166), doch zelfs indien zij gegrond waren, zouden zij al haar gewigt verliezen door het feit, dat 2 *Chr.* midden in het ediet van Cyrus afbreekt en de gevolgen daarvan niet vermeldt (§ 44 n. 9). Volgens de hypothese van Bleek zette de Chroniekschrijver in zijn eerste geschrift (*Ezra* en *Nehemia*) het verhaal van de boeken der Koningen voort en knoopte zijne berigten daaraan vast door וּבִשְׁנַת (verg. *Jos.* I: 1; *Rigt.* I: 1); later vond hij goed, ook de vroegere geschiedenis van Israël, volgens de beginselen, in *Ezr.* en *Neh.* gevolgd, te behandelen: tot den terugkeer uit de ballingschap genaderd, deelde hij den aanvang van het bevelschrift van Cyrus mede, en wel nagenoeg met dezelfde woorden, die hij vroeger, *Ezr.* I: 1, 2, gebezigd had; alzoo verwees hij als het ware naar dat vroegere werk en gaf hij te kennen, dat het als vervolg op de Chronieken kon worden aangemerkt. Men kan niet ontkennen, dat het slot van 2 *Chr.* XXXVI, op deze wijze beschouwd, niets bevreemdends meer heeft en dat deze hypothese natuurlijker en eenvoudiger is dan de gewone voorstelling, volgens welke men het ééne geschrift, dat *Chr.*, *Ezr.* en *Neh.* omvatte, al op zeer zonderlinge wijze verdeeld heeft. Daarbij komt nu nog, dat aldus ook de volgorde onzer boeken onder de *Hagiographa* voldoende verklaard wordt: *Ezr.* en *Neh.* waren volstrekt onmisbaar in de verzameling van heilige boeken en erlangden daarin dus gereedelijk eene plaats; doch indien nu de Chronieken afzonderlijk voorhanden waren — hoe naauw zij overigens ook zamenhingen met *Ezr.* en *Neh.* — dan kon men ze ook eerst later opnemen, en dat zooveel te eer, wanneer zij werkelijk jonger waren, eene omstandigheid, die — hetzij uit eene aanteekening van den Schrijver zelven, hetzij langs anderen weg — tot kennis van de verzamelaars der boeken des O. T. kan gekomen zijn.

[17]) Gelijk aangewezen is in n. 14. Ik vermeld hier nog volledigheidshalve, dat door de Wette (*Einl.* § 179 *b.*) nog twee bedenkingen tegen Ewald zijn ingebragt, die evenwel tegen onze voorstelling van het ontstaan der boeken niet gelden. Immers boven (§ 51 n. 4) werd erkend, dat *Ezr.* II als afzonderlijke oorkonde ten tijde van den Chroniekschrijver voorhanden was en door hem in zijn geschiedverhaal werd opgenomen, terwijl wij ons ten aanzien van *Ezr.* VI: 16—18 en de vraag, of de Chroniekschrijver zich daar veranderingen in het Arameesche geschiedverhaal veroorlooft, hebben verklaard § 52 n. 3. Overigens hangt de oorspronkelijke eenheid van *Ezra* en *Nehemia* van ons gevoelen over deze bijzonderheden niet af, evenmin als van de uitwendige bewijzen, § 50 bijgebragt. Voor den zamenhang tusschen *Chron.* en *Ezr. Neh.* hebben wij geen enkel uitwendig bewijs, daar toch het Talmudische getuigenis (*Baba bathra* fol. 15 *a.*), dat Ezra de genealogiën in *Chron.* geschreven heeft, evenmin iets beteekent, als het apocryphe boek 3 *Esdras*, waarin 2 *Chr.* XXXV, XXXVI; *Ezr.* I—X; *Neh.* VII: 73—VIII: 13 op elkander volgen. Toch staat de gemeenschappelijke oorsprong der drie boeken vast voor ieder, die den auteur van *Ezr.* I, III, VI: 19—22 in den schrijver van *Neh.* VIII—X herkend en door naauwkeurige vergelijking zich van zijne identiteit met den Chroniekschrijver overtuigd heeft.

§ 53. *De geloofwaardigheid van de boeken Ezra en Nehemia.*

De geloofwaardigheid van die gedeelten der naar Ezra en Nehemia genoemde boeken, welke onveranderd uit de gedenkschriften dier beide mannen zijn overgenomen (*Ezr.* VII: 27—IX: 15; *Neh.* I—VII; XII: 27—43; XIII: 4—31) kan niet worden in twijfel getrokken. Maar ook van de overige daarin medegedeelde berigten verdienen de meeste vertrouwen. Dit geldt met name van de lijsten en oorkonden, die wij *Ezra* II (= *Neh.* VII: 6—73); IV: 8—16, 17—22; V: 6—17; VI: 2—12; *Neh.* XI; XII: 1—26 aantreffen, met dien verstande evenwel, dat voor de naauwkeurigheid der afschriften, waarvan de verzamelaar zich bediende, niet kan worden ingestaan, gelijk ook de mogelijkheid, dat hij zich enkele veranderingen heeft veroorloofd, niet uitgesloten is [1]). Ook de verhalen, door den Redactor onveranderd of slechts met bekortingen uit zijne bronnen overgenomen (*Ezr.* IV: 1—7; 23; V: 1—5; VI: 13—18; X) moeten over het algemeen als geloofwaardig worden aangenomen [2]). Doch waar de Chroniekschrijver zelf verhaalt (*Ezr.* I; III; VI: 19—VII: 26; *Neh.* VIII—X; XII: 44—XIII: 3), gebruikt hij ook hier weder de ons reeds bekende vrijheid in de behandeling der historische stof: op die pericopen zijn dus de opmerkingen toepasselijk, boven (§ 49) ten aanzien van de geloofwaardigheid des Chroniekschrijvers in het midden gebragt [3]).

[1]) Naar de zamenstelling en den auteur der boeken *Ezra* en *Nehemia* kon geen onderzoek worden ingesteld, zonder dat tevens op de geloofwaardigheid hunner onderscheidene bestanddeelen werd gelet: wij hebben hier dus meestal slechts bijeen te verzamelen wat vroeger reeds werd opgemerkt, en daaruit enkele algemeene gevolgtrekkingen af te leiden. De groote afwijkingen tusschen de verschillende afschriften van dezelfde oorkonde vallen duidelijk in het oog bij vergelijking van *Ezr.* II met *Neh.* VII: 6—73 (§ 51 n. 4 en 14). Wij hebben volstrekt geen reden om de geloofwaardigheid der lijsten, in *Neh.* XI: 1—XII: 26 bijeenverzameld, te ontkennen; alleenlijk moet worden in het oog gehouden, dat zij betrekking hebben op verschillende tijden: zoo b. v. de twee lijsten der 22 priestergeslachten: H. XII: 1—7 en 12—21 (waarbij nog eene derde, *Neh.* X: 2—8, moet gevoegd worden). Reeds de beide eerste wijken zeer van elkander af, doch veel meer de derde van de beide anderen: voor een groot deel moet die verscheidenheid verklaard worden uit schrijffouten, maar zeker ook hieruit, dat de eerste lijst betrekking heeft op de dagen van Zerubbabel, de tweede op het tijdvak, waarin Jojakim hoogepriester was,

de derde (volgens H. X: 1) op Nehemia's leeftijd: de afwijkingen der laatstgenoemde zijn evenwel zóó groot, dat zij zich moeijelijk laten verklaren zonder de onderstelling van zekere willekeur bij den concipient der geheele oorkonde (§ 52 n. 17). — Wat eindelijk de edicten der Perzische koningen en de aan hen gerigte brieven betreft, over het geheel komen zij zóó zeer overeen met de omstandigheden des tijds, waarin zij geplaatst worden, dat tegen hunne geloofwaardigheid geen bezwaar bestaat; dat wij hier te regt *Ezr.* I: 1—3 uitzonderen, blijkt uit § 52 n. 4, misschien ook uit vergelijking van *Ezr.* VI: 2—5, waar een ander en waarschijnlijk meer authentisch bevelschrift van Cyrus wordt medegedeeld; ook in het edict van Darius, *Ezr.* VI, bepaaldelijk in vs. 9—12 moet de redactor zich eenige vrijheid hebben veroorloofd, daar deze verzen veel meer Joodsch gekleurd zijn dan met den persoon van Darius schijnt overeen te komen; het is evenwel ook mogelijk, dat reeds de auteur van het Arameesche geschiedverhaal hier minder oorspronkelijke stukken volgt.

[2]) Verg. daarover § 51 n. 2 en 8, evenwel ook § 52 n. 4.

[3]) De bewijzen zijn reeds geleverd § 51 n. 17, 20, 21; § 52 n. 4. Het behoeft geene opzettelijke vermelding, dat wij er zeer verre af zijn, om den Chroniekschrijver eigenlijk gezegde fictie ten laste te leggen. Wij beweren alleen, dat hij — gelijk in de boeken der Chronieken *passim* — zoo ook hier aan overdrijving zich schuldig maakt, de gebeurtenissen, die in zijnen geest vallen, opsiert, en zijne eigene denkbeelden en beschouwingen aan historische personen in den mond legt. In de boeken *Ezra* en *Nehemia*, waarin een tijdvak behandeld wordt, dat nader aan zijn' leeftijd grensde en veel meer zijnen geest ademde dan de jaren vóór de ballingschap — in die boeken geeft hij ons een veel zuiverder afdruk van de werkelijkheid dan in de Chronieken. Toch ontbreekt het ook hier niet aan overdrijving: mogen wij op gezag van dezen Schrijver (*Ezr.* I: 7—11) aannemen, dat het getal der heilige vaten, naar Jeruzalem medegevoerd, 5400 bedroeg? Vooral wanneer wij uit vs. 10 bemerken, dat hij geene naauwkeurige opgaven bezat, maar nevens de 30 gouden en de 410 zilveren bekers, zonder nadere bepaling: „duizend andere vaten" moest opgeven? Men verg. verder de schilderingen van godsdienstige plegtigheden, offers enz. in *Ezr.* III en VI, en daarbij § 49 n. 5.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

HET BOEK ESTHER.

§ 54. *Inhoud van het boek Esther en doel van den Schrijver.*

Het boek *Esther* neemt in de verzameling van de heilige schriften der Joden zijne plaats in onder de vijf *megillôth*[1]).

Het behelst de geschiedenis der verheffing van Esther, nicht en aangenomen dochter van Mordechai, tot gemalin van den Perzischen koning Ahasveros d. i. Xerxes I (486—465 v. Chr.) [2]), en van de wijze waarop door haar en haren pleegvader de Joden gered werden van den ondergang, dien de wraakzucht van Haman, 's konings gunsteling, hun had bereid [3]).

[1]) Verg. § 30 n. 2. Bij de Joden heet ons boek *Megillath Esther*, ook wel eenvoudig *Megillah*, welke laatste naam verklaard moet worden uit hooge ingenomenheid met den inhoud des boeks en uit de gewoonte om het op eene afzonderlijke rol voor het gebruik in de Synagogen af te schrijven.

[2]) Voor de identiteit van Ahasveros met Xerxes pleiten de krachtigste bewijzen, als 1°. de gelijkheid der beide namen (§ 51 n. 2); 2°. de overeenkomst tusschen hetgeen ons in *Esther* aangaande het karakter van Ahasveros en in de Grieksche schrijvers der oudheid omtrent Xerxes berigt wordt: beiden worden afgeschilderd als wulpsche, eigenzinnige, wreede despoten; 3°. de overeenstemming tusschen de tijdsbepalingen in *Esther* en in de geschiedenis van Xerxes: *Esth.* I: 3 is sprake van eene vergadering der rijksgrooten, Satrapen enz. in het 3de jaar van Ahasveros, die men ongedwongen met de toebereidselen van Xerxes tot den togt tegen Griekenland (Herodotus, *Hist.* V: 8 sqq.) in verband brengt; het groote tijdsverloop tusschen H. I: 3 en II: 16 (10de maand des 7den jaars) verklaart zich gereedelijk door dienzelfden togt, die middelerwijl ondernomen en mislukt was; eindelijk is nog van Ahasveros' 12de jaar sprake (H. III: 7); Xerxes nu regeerde 21 jaar. Over andere punten van overeenkomst zie men § 55 n. 4. Tegenover al deze verschijnselen heeft men gewezen op H. II: 5, 6; men meende daar te lezen, dat Mordechai met Jechonia (599 v. Chr.) gevankelijk was weggevoerd en moest dus òf aan hem en aan Esther, zijne nicht (H. II: 7), een ongerijmd hoogen ouderdom toeschrijven; òf in Ahasveros een ouderen koning zien, b. v. Cyaxares, den vader van Astyages, koning der Meden; òf eindelijk den auteur eene grove chronologische dwaling ten laste leggen. Doch de woorden אֲשֶׁר הָגְלָה (t. a. p.) slaan niet op Mordechai, maar op zijnen overgrootvader Kis, wiens naam onmiddelijk voorafging, gelijk aangetoond is door Rutgers (t. a. p. bl. 120 verv.) en Herzfeld (*Gesch.* II: 361); volgens de berekening van den laatstgenoemde kan Mordechai in het 7de jaar van Xerxes 40—50 jaren oud geweest zijn.

[3]) Zie hier een uitvoeriger overzigt van den inhoud des boeks. Ahasveros roept in het 3de jaar zijner regering zijne talrijke, hoogere en lagere ambtenaren bijeen, onthaalt hen en toont hun zijne schatten, gedurende 180 dagen (I: 1—4). Daarna gaf hij, zeven dagen achtereen, een prachtig feest aan al de bewoners van Susan (vs. 5—8), terwijl de koningin Vasthi de vrouwen onthaalde (vs. 9). Op den 7den dag beveelt de koning haar zich te vertoonen aan de verzamelde gasten, hetgeen zij weigert, waarover de koning zich hoogelijk vertoornt (vs. 10—12). Ahasveros raadpleegt daarop zijne zeven rijksgrooten over de straf, aan Vasthi op te leggen (vs. 13—15); één hunner, Memuchan, wijst op de bedenkelijke gevolgen van haar gedrag en geeft den

raad om haar te verstooten en daarvan kennis te geven in het geheele koningrijk, opdat alle vrouwen afgeschrikt worden van ongehoorzaamheid aan hare echtgenooten (vs. 16—20), aan welken raad gevolg wordt gegeven (vs. 21, 22). Eenigen tijd daarna geven de hovelingen Ahasveros den raad, om zich eene andere gemalin in Vasthi's plaats te kiezen en daartoe jonge dochters uit het geheele rijk te Susan bijeen te brengen; de koning voegt zich naar dezen voorslag (II: 1—4). Dientengevolge wordt Hadassa (Esther), nicht en pleegdochter van den Benjaminiet Mordechai, in den harem opgenomen (vs. 5—8), waar zij zich de welwillendheid van Hege, den opzigter, verwerft (vs. 9), maar hare afkomst verborgen houdt (vs. 10), terwijl Mordechai zijne belangstelling in haar blijft openbaren (vs. 11). Na afloop van den proeftijd wordt Esther, op hare beurt, tot den koning gebragt en door hem tot gemalin verkozen (vs. 12—17), welke gebeurtenis door een maaltijd wordt gevierd (vs. 18). Mordechai, wiens betrekking tot Esther een geheim was gebleven, zat in de poort des konings en ontdekte daar eene zamenzwering tegen het leven van Ahasveros; de schuldigen werden gestraft, terwijl van zijne daad in de rijksjaarboeken melding werd gemaakt (vs. 19—23). Daarna verhief Ahasveros den Agagiet Haman tot zijn eersten staatsdienaar (III: 1); al de hovelingen bewijzen hem hunne hulde, alleen Mordechai niet (vs. 2); de overigen vragen hem rekenschap van dat vreemde gedrag (vs. 3) en, onderrigt van zijne Joodsche afkomst, maken zij Haman opmerkzaam op Mordechai's verzet (vs. 4). Haman, in toorn ontstoken (vs. 5), besluit al de Joden uit te roeijen (vs. 6) en werpt het lot over den dag, tot de uitvoering van dat plan te bestemmen (vs. 7). De koning geeft hem vrijheid om te handelen gelijk hij begeert (vs. 8—11), waarop Haman het bevel tot uitroeijing der Joden op den 13den der 12de maand (Adar) uitvaardigt en allerwege laat afkondigen; in Susan veroorzaakt dit bevelschrift verwarring (vs. 12—15). Mordechai bedrijft in het openbaar rouw over den aanstaanden ondergang zijns volks, tot in de nabijheid van het paleis des konings (IV: 1, 2); groot is de ontsteltenis der Joden (vs. 3). Esther, onderrigt van Mordechai's rouw, beproeft te vergeefs hem tot zich te laten brengen (vs. 4), waarop zij een' der gesnedenen tot hem zendt, wien Mordechai mededeelt, wat Haman beraamd heeft, terwijl hij tevens Esther smeekt het kwaad af te wenden (vs. 5—8). Na aanvankelijk geweigerd te hebben (vs. 9—12), verklaart zij, op Mordechai's dringende bede en vermaning (vs. 13, 14), zich bereid om tot den koning te gaan, en beveelt de Joden te vasten, gelijk ook geschiedt (vs. 15—17). Op den derden dag vertoont Esther zich aan Ahasveros, wordt door hem genadig ontvangen, en noodigt hem met Haman bij zich ter maaltijd (V: 1—4). Daar aangezeten verklaart de koning zich op nieuw bereid om hare bede in te willigen, doch zij vergenoegt zich met hem en zijnen gunsteling andermaal bij zich te noodigen (vs. 5—8). Haman keert naar zijne woning terug en beklaagt zich daar over Mordechai's onbuigzamen trots, die hem al zijne heerlijkheid vergalt (vs. 9—13): men geeft hem den raad, dien hij ook opvolgt, van de galg op te rigten, waaraan zijn vijand hangen zal (vs. 14). Des nachts laat de koning zich de rijksjaarboeken voorlezen en wordt alzoo herinnerd aan Mordechai's ontdekking (verg. II: 21—23), waarvoor deze nog niet beloond was geworden (VI: 1—3). Hij ontbiedt Haman, die zich reeds in het paleis

bevond (vs. 4, 5), en laat hem beslissen, welke eer den weldoener des konings behoort te worden bewezen (vs. 6—9); Haman zelf wordt gedwongen, de verheffing van zijnen tegenstander te besturen (vs. 10, 11); keert terug naar zijn huis (vs. 12); wordt met donkere profetiën door de zijnen ontvangen (vs. 13) en weldra tot den maaltijd bij Esther geroepen (vs. 14). Deze, door den koning uitgenoodigd (VII: 1, 2), maakt de beraamde uitroeijing der Joden bekend (vs. 3, 4) en wijst Haman aan als den vijand van haar volk (vs. 5, 6). Ahasveros, in toorn ontstoken, verwijdert zich, en, bij zijne terugkomst door Hamans houding nog meer verstoord, geeft hij bevel hem te hangen aan het voor Mordechai opgerigte hout, hetgeen dan ook geschiedt (vs. 7—10). Na den val van Haman neemt Mordechai zijne plaats in (VIII: 1, 2), waarna Esther op nieuw de belangen van haar volk voordraagt aan den koning (vs. 3—6), die haar en Mordechai volmagt geeft, om voor de redding der Joden te zorgen (vs. 7, 8). Zij vaardigen daarop een bevelschrift uit, waarin aan de Joden vergunning wordt gegeven om op den 13den Adar zich tegen hunne vijanden te verdedigen en hen, met vrouwen en kinderen, te verdelgen; welk edict in de verschillende landschappen wordt afgekondigd (vs. 9—14). Mordechai verlaat het koninklijk paleis met eerekleederen bekleed, hetgeen in Susan vreugde verwekt en het aanzien der Joden alom doet stijgen (vs. 15—17). Op den bepaalden dag treden nu de Joden tegen hunne vijanden op en behalen, door het gezag van Mordechai's naam gesteund, overal de zegepraal (IX: 1—5); te Susan dooden zij vijf honderd mannen en tien zonen van Haman (vs. 6—10). Ahasveros, hiervan onderrigt, vraagt Esther wat zij meer verlangt (vs. 11, 12), en vergunt op haar verzoek (vs. 13) den Joden te Susan, de zonen van Haman op te hangen (vs. 14) en ook nog op den 14den Adar hunne vijanden te verdelgen (vs. 15). In het geheele rijk werden 75000 vijanden der Joden gedood (vs. 16), terwijl overal de 14de, te Susan (verg. vs. 15) de 15de Adar der vreugde gewijd wordt (vs. 17—19). Mordechai stelt het voorgevallene op schrift en wekt alle Joden tot viering van den 14den en 15den Adar op (vs. 20—22). Werkelijk voegen de Joden zich naar zijnen wensch en vieren getrouwelijk het *Purimfeest*, welks beteekenis nog eenmaal verklaard wordt (vs. 23—28). Nog eens rigten Esther en Mordechai eene aanschrijving aan de Joden, om hun de viering van dat feest in te scherpen (vs. 29—31): deze brief heeft het gewenschte gevolg en (de gebeurtenis zelve?) wordt beschreven in het (naar Esther genoemde?) boek (vs. 31). Ten slotte wordt nog met een woord melding gemaakt van de door Ahasveros opgelegde schatting (X: 1) en verwezen naar de Perzische rijksjaarboeken, waarin omtrent Mordechai en zijne verdiensten nadere bijzonderheden te vinden zijn (vs. 2, 3).

De Schrijver van het boek *Esther* stelt zich blijkbaar ten doel, den oorsprong van het Purimfeest, dat in zijn tijd reeds bestond, te verklaren, en door de schildering der gebeurtenis, waaruit hij dat feest afleidt, de overal verstrooide Joden tot de viering daarvan nadrukkelijk op te wekken. Daar hij deze zijne bedoeling herhaaldelijk en ondubbelzinnig doet uitkomen,

zoo staat het niet vrij, aan zijn geschrift eene andere strekking toe te kennen [4]).

[4]) Dat het Purimfeest voor den Schrijver hoofdzaak is, blijkt aanstonds uit H. III: 7: vermeldende, dat Haman door het lot den dag bepaalde, waarop hij de Joden zou uitroeijen, gebruikt hij daarbij het Perzische woord פּוּר en verklaart het door het Hebr. גּוֹרָל. Zoo worden wij reeds voorbereid op hetgeen H. IX: 17—32 blijkt de hoofdbedoeling des Schrijvers te zijn; eerst verklaart hij (vs. 17, 18), hoe de Joden er toe kwamen om, sommigen den 14den, anderen den 15den Adar als een feestdag te vieren, waarmede hij aanstonds (vs. 19) *de reeds bestaande gewoonte* der op het platteland gevestigde Joden in verband brengt. Daarna vermeldt hij het bevel van Mordechai (vs. 20—22), maar ook, en wel met grooten nadruk, de bereidwilligheid der Joden om zich daaraan, ook in alle volgende geslachten, te onderwerpen; tot tweemalen toe komt hij daarop terug, waarbij ook nog op H. III: 7 en de beteekenis van פּוּר wordt teruggewezen (vs. 23—28). Nog schijnt dit den auteur niet voldoende: onmiddellijk daarop vermeldt hij een nieuw edict, ditmaal ook door de koningin Esther uitgevaardigd, en aan alle Joden in de 127 landschappen van het Perzische rijk gerigt: „met alle magt” (אֶת־כָּל־תֹּקֶף) wordt daarin op de feestviering aangedrongen (vs. 29—31). Ten slotte vinden wij dan ook de verzekering dat „het bevel van Esther deze Purim-aangelegenheid (דִּבְרֵי הַפֻּרִים הָאֵלֶּה) bevestigde”: wat daarop nog volgt: וְנִכְתָּב בַּסֵּפֶר is niet zeer duidelijk; men zou kunnen vragen, of de Masorethen te regt נִכְתָּב (en niet נִכְתַּב), בַּסֵּפֶר (en niet בְּסֵפֶר) gevocaliseerd hebben? of het bevel van Esther, dan wel „de Purim-aangelegenheid” subject is? Mij schijnt die opvatting, welke in de inhoudsopgave is voorgedragen, de waarschijnlijkste; de Schrijver wil dus zeggen: werkelijk bereikte de brief van Esther zijn doel; de Purim-viering erlangde haar beslag, en het feit zelf werd opgeteekend in dit mijn geschrift. Tevens blijkt daaruit, dat noch Mordechai noch Esther gezegd wordt dit boek geschreven te hebben: zoowel hier als in vs. 20 verv. worden hunne edicten — waarin ondertusschen ook de gebeurtenissen verhaald werden — duidelijk onderscheiden van het geschiedverhaal, dat daarvan melding maakt.

Met onze bepaling van het doel des Schrijvers stemt o. a. Keil (*Einl.* § 150 n. 2; *Inl.* § 153 n. 2) geheel overeen; te regt verklaart hij zich tegen de oudere uitleggers, die den auteur de bedoeling hebben toegedicht, om Gods zorg voor de bewaring van zijn volk in het licht te stellen: het Purimfeest wordt niet eenmaal als een godsdienstig feest beschreven, terwijl van Gods voorzienigheid met geen enkel woord melding gemaakt wordt. Van de diepzinnige antithese tusschen het wereldrijk en het rijk Gods, die M. Baumgarten (Herzogs *R. E.* IV: 177 ff.) aan ons boek opdringt, is evenmin eenig spoor te ontdekken, gelijk over het algemeen de geest van dit boek niet ligt onjuister kan worden opgevat dan t. d. p. door hem geschiedt.

§ 55. *Beoordeeling van den inhoud des boeks.*

Het boek *Esther* onderscheidt zich in meer dan één opzigt van de overige historische boeken des O. Testaments. De pro-

fetische of religieuse opvatting der geschiedenis wordt daarin geheel gemist: de Schrijver onthoudt zich blijkbaar met opzet van het noemen van Gods naam [1]). Daarentegen is hij bezield met den meest bekrompen nationalen trots, waarmede bij hem felle haat tegen andere volken gepaard gaat: deze gezindheden kenmerken niet slechts twee zijner hoofdpersonen, Mordechai en Esther, maar worden ook door den verhaler zelven gebillijkt [2]).

[1]) Zunz (t. a. p. S. 14 f.) noemt het boek Esther „ein merkwürdiges Beispiel unprophetischen Geistes. Denn obwohl es Raum hat den Persischen König 187 mal und sein Königthum 26 mal zu nennen, so fand es doch keine Gelegenheit Gottes auch nur ein einziges Mal zu gedenken." De apologeten van ons boek (b. v. Hävernick, *Einl.* II: 1 S. 358 ff.; M. Baumgarten, *de fide libri Estherae* p. 51 sqq. en in Herzogs *R. E.* IV. 183 ff.; Keil, *Einl.* § 152 n. 2; *Inl.* § 155 n. 2) hebben zich veel moeite gegeven, om dit stilzwijgen bevredigend te verklaren. Zij komen vooral hierin overeen, dat de Schrijver, sprekende over een' tijd, die zich juist niet door vroomheid kenmerkte, de geschiedenis niet kon of wilde voorstellen uit een hooger oogpunt, dat vreemd was aan de handelende personen. Doch de kracht van dit argument is moeijelijk te vatten: indien de Schrijver zelf eene religieuse persoonlijkheid ware geweest, dan had uit den overvloed zijns harten ook de mond moeten spreken, vooral daar het hem niet ontbrak aan de gelegenheid om Gods zorg voor Israël te doen opmerken. Wie overigens, gelijk Baumgarten, in Mordechai en Esther „die thatsächliche Anerkennung des Göttlichen in der Welt" zich op bijzonder krachtige wijze ziet openbaren en hen nagenoeg tot zedelijke en religieuse idealen verheft, hij toont duidelijk door vooroordeelen geheel beheerscht te zijn en verdient over eene vraag als deze niet te worden geraadpleegd. Opmerkelijk is (verg. Herzfeld t. a. p. II: 359), dat de Schrijver van het boek *Esther* niet slechts Gods naam verzwijgt, maar dat ook doet *met opzet:* er bestond nl. aanleiding, bijna zouden wij zeggen noodzakelijkheid, om van God te spreken H. IV: 14, waar echter Mordechai alleen zegt: „indien gij zwijgt, zoo zal voor de Joden *van elders* (מִמָּקוֹם אַחֵר) verademing en redding komen;" en verder: „*misschien* zijt gij voor een tijd als deze tot de koninklijke waardigheid gekomen"; hetzelfde geldt van H. III: 2; IV: 3, 16, waar wij aan Mordechai, die de προςκύνησις weigert, aan de Joden, die vasten, aan Esther, die zulk een een vasten voorschrijft, waarschijnlijk toch wel godsdienstige beweegredenen zullen moeten toeschrijven, waarop evenwel de verhaler volstrekt niet wijst. Moet men misschien aannemen, dat de Schrijver, *met bewustheid* fingerende en opsierende, zijn eigen verhaal niet heeft willen op ééne lijn plaatsen met de heilige geschriften van zijn volk? Of hebben wij het daarvoor te houden, dat de religieuse beschouwing der gebeurtenissen hem ten eenenmale vreemd geworden was en dat voor hem de godsdienst zich concentreert in de erkenning van Israëls onvergankelijkheid, waartegen al de magt van het heidendom niets vermag?

[2]) Noch aan Mordechai, noch aan Esther kan liefde tot hun volk worden ontzegd: duidelijk komt zij uit o. a. H. IV: 1 verv., 15 verv.; VII: 3

verv.; VIII: 3 verv. enz. Doch aan die liefde kan uit een zedelijk-religieus oogpunt slechts geringe waardij worden toegekend: zij gaat gepaard met sluwe achterhoudendheid, zoodat Esther op raad van Mordechai hare afkomst zorgvuldig verbergt (H. II: 10, 20); zij verhindert Esther niet mede te dingen naar den rang van gemalin des konings, welke eer zij toch had *moeten* afwijzen, indien zij eene ware dochter Abrahams ware geweest, waaraan zij zich ook had *kunnen* onttrekken, door eenvoudig hare afkomst bekend te maken; doch het blijkt niet, dat zij met tegenzin of in strijd met den wil van haren pleegvader zich in den harem begeeft (verg. veeleer H. II: 9, 11, 15), zoodat haar gedrag sterk afsteekt bij dat van Sulammith, door den dichter van het Hooglied bezongen. Tot regtvaardiging van haar gedrag kan men alleen dit aanvoeren, dat zij in haar persoon het Joodsche volk op den troon van Perzië verhief; maar die verheffing wordt dan ook verkregen ten koste van alles wat de waarachtige waardij van Israël uitmaakt, ten koste van de godsdienst en de zuiver-ethische eischen der wet. Dat aan Mordechai's onverzettelijkheid tegenover Haman — die nog wel zoo naauw met nationalen trots, als met de godsdienst schijnt zamen te hangen (H. IV: 3, 4; V: 9) — aan het vasten, door hem en Esther uitgeschreven (IV: 3, 16), niet veel waarde kan worden gehecht, volgt uit het voorafgaande van zelf: waar de hoofdzaken worden prijs gegeven, daar is het vasthouden aan bijzaken niet deugd, maar bekrompenheid. Doch het karakter van Esther en Mordechai laat zich vooral in H. VIII en IX van eene hoogst ongunstige zijde kennen: toegegeven, dat het vroegere edict van Ahasveros niet kon ingetrokken, maar onschadelijk moest worden gemaakt door de aan de Joden verleende vergunning om zich te verdedigen (H. VIII: 11, 13), het blijft dan toch zeer aanstootelijk, 1⁰. dat reeds in het bevelschrift zelf vrijheid gegeven wordt om ook vrouwen en kinderen te dooden, waaruit duidelijk blijkt, dat er iets meer dan zelfverdediging, dat er ook wraakneming bedoeld wordt (H. VIII: 11); 2⁰. dat de Joden in Susan niet slechts de tien zonen van Haman, maar behalve hen nog 500 andere vijanden dooden, hoewel uit H. VIII: 15—17; IX: 2b—4 blijkt, dat die slagting, gelijk overal elders, zoo ook in de hoofdstad, overbodig was (IX: 5—10); 3⁰. dat elders in Perzië niet minder dan 75000 slagtoffers vallen (H. IX: 16); 4⁰. dat Esther niet alleen de kruisiging der tien gedoode zonen van Haman, maar ook de verlenging van de slagting in Susan gedurende nog één dag van den koning begeert (H. IX: 11—13) en 5⁰. dat de Joden aldaar werkelijk op den 14den Adar nog 300 menschen ombrengen. Men heeft zich vergeefsche moeite gegeven om door verzachting van den zin der woorden de aanstootelijkheid dezer bijzonderheden weg te nemen; die gruwelen worden hier niet alleen verhaald, maar zelfs met onmiskenbaar welbehagen verhaald — gelijk vooral H. IX: 5 bewijst. Ook in H. IX: 17, 18 spreekt niet een schrijver, die de gepleegde schanddaden betreurt, maar veeleer iemand, die daarvoor sympathie gevoelt: hoe had hij anders kunnen gewagen van den feestdag, aan de blijdschap over de redding gewijd, zonder althans één enkel woord van afkeuring te uiten over de wijze, waarop men die redding bezoedeld had? Over het algemeen zal moeten erkend worden, dat de geschiedschrijver volstrekt niet hooger staat dan zijne hoofdpersonen: ook bij hem is vreugde over de verheffing van Esther en later van Mordechai de heerschende gemoedsstemming (H. III: 17, 18; VIII: 1 verv., 15—17; X: 2, 3);

geen woord van afkeuring over de bereidwilligheid van Mordechai en Esther, over hunne veinzerij enz. ontvalt hem.

De groote naauwkeurigheid van het geschiedverhaal en de verwijzing naar authentieke oorkonden doen den schijn ontstaan, dat de Schrijver uit de beste bronnen geput heeft en zuivere geschiedenis mededeelt [3]. Tot staving daarvan heeft men zich beroepen op de bekendheid met Perzische geschiedenis en gebruiken, die hier en daar onmiskenbaar doorstraalt [4]. Doch het is zeer denkbaar, dat een schrijver, die de Oostersche hofhouding en staatsinrigting kende, van die kennis gebruik heeft gemaakt bij het opstellen van een onhistorisch verhaal, terwijl de verwijzing naar staatsarchieven tot de inkleeding van zijn geschrift behooren kan [5]. Werkelijk zijn wij genoodzaakt, die beide onderstellingen hier te hulp te roepen: het boek *Esther* is namelijk vol onwaarschijnlijke en tegenstrijdige berigten, die ons ten eenenmale verbieden, zijnen inhoud als historisch aan te merken [6]. Zij zijn zóó zamengeweven met het geheel des verhaals, dat het ondoenlijk schijnt, de onhistorische bestanddeelen van den historischen kern af te zonderen [7]. Dat er echter iets feitelijks aan het boek ten grondslag ligt, is op zich zelf waarschijnlijk en blijkt ook uit de algemeene invoering van het Purimfeest, waarvan evenwel te weinig bekend is, dan dat wij haar als bevestiging zelfs van ééne enkele bijzonderheid, t. w. van Hamans loten (*Purim*; verg. H. III: 7; IX: 24, 26) zouden mogen aanvoeren [8].

[3]) Telkens noemt de Schrijver de namen der personen, die in zijn verhaal optreden, als H. I: 10 de zeven gesnedenen; H. 1: 14 de zeven rijksvorsten; H. II: 3, 8 den opzigter over den harem; H. II: 5, 15; IX: 29 de voorvaderen van Mordechai en Esther; H. II: 14; IV: 5 twee beambten in den harem; H. III: 1; V: 10; IX: 7—9 den vader, de echtgenoote en de zonen van Haman; H. II: 21 de twee zamenzweerders tegen Ahasveros; H. VII: 9 een zijner gesnedenen. De hier genoemde personen zijn ons van elders niet bekend, maar hunne namen zijn Perzisch en kunnen dus in de dagen van Xerxes in gebruik zijn geweest. Doch niet alleen in deze ééne bijzonderheid, ook in menig ander opzigt schijnt de Schrijver zeer goed onderrigt te zijn, b. v. als hij H. I: 16; IV: 13; V: 10 verv.; VI: 13 enz. de woorden van Memuchan, Mordechai, Haman, Zeres enz. mededeelt. De Perzische rijksjaarboeken worden vermeld, H. II: 23; VI: 1 verv.; X: 2; brieven van Mordechai en Esther, H. IX: 20, 29, 30, 32.

[4]) Men verg. b. v. Hävernick, *Einl.* II: 1 S. 338—357; Baumgarten, *de fide* etc. p. 77 sqq. Wat historische bijzonderheden betreft, wijst men op

de chronologie des boeks (§ 54 n. 2), op de schildering van Ahasveros (zie beneden n. 6) en op H. X: 1, waar geheel in het voorbijgaan sprake is van belastingen, door Xerxes aan zijne onderdanen, inzonderheid aan de bewoners der zeekusten (de Grieken in Klein-Azië) opgelegd. Doch vooral maakt men opmerkzaam op de naauwkeurige kennis van Perzische hofgebruiken, door den Schrijver aan den dag gelegd: inderdaad worden vele bijzonderheden van zijn verhaal door getuigenissen van elders bevestigd b. v. H. I: 6—8; III: 2, 7; IV: 2; V: 14; VI: 8, 9; VIII: 15. Van daar, dat Heeren, hoezeer hij (*Ideën* u. s. w. I: 1 S. 132) aan de historische waarheid van het verhaal twijfelt, toch niet aarzelt om het als getrouwe schildering van de zeden der Perzische hofhouding aan te merken.

[5]) Het spreekt namelijk van zelf 1°. dat de verwijzing naar authentieke oorkonden alleen dán als bewijs voor de historische waarheid gelden kan, wanneer het blijkt, dat zij inderdaad behelsden wat de S. berigt. Deze opmerking heeft hier te meer gewigt, omdat noch de Perzische archieven, noch ook de brieven van Mordechai en Esther ter beschikking stonden van de oorspronkelijke lezers van ons boek, waarom het zelfs eenigermate vreemd klinkt, dat zij H. X: 2 — in eene formule aan de boeken der Koningen of der Chronieken ontleend — vermeld worden, als stond het ieder vrij ze te raadplegen. Eerst moet het historisch karakter van het geheele verhaal gehandhaafd zijn, eer men regt heeft om te ontkennen, dat zoodanige verwijzingen tot de inkleeding kunnen behooren. Evenzoo valt in het oog 2°. dat een auteur, die de gebruiken der Perzische hofhouding kende en niet ten eenenmale vreemdeling was in de geschiedenis dier monarchie, zeer wel — om het kort uit te drukken — *een historischen roman* heeft kunnen schrijven. Wij mogen niet ligtvaardig aannemen, dat een geschrift, hetwelk zich als historisch voordoet, verdichting behelst, doch evenmin mogen wij die mogelijkheid *a priori* afwijzen, b. v. door ons te beroepen op de opname van zoodanig geschrift onder de heilige boeken der Joden. Had deze (gelijk b. v. Hävernick t. a. p. S. 337 f. meent) plaats gehad weinige jaren na Xerxes' dood, dan zou daarin zeker een waarborg gelegen zijn voor de historische waarheid des verhaals; doch dat gevoelen is minder dan eene hypothese, het is met de geschiedenis in strijd.

[6]) De geschiedenis van de bestrijding der geloofwaardigheid van het boek *Esther* wordt verhaald door Hävernick (t. a. p. S. 329—34); Baumgarten, *de fide* enz. p. 4—9; Keil, *Einl.* § 151; *Inl.* § 154. Tot de jongste bestrijders behooren de Wette, *Einl.* § 198 *a.* en *b.*; Bleek, *Einl.* S. 406—409; E. Meier, *Gesch. der poët. Nationalliteratur* S. 505 ff., Ewald, *G. d. V. I.* I: 264 ff.; IV: 258 ff. Over Herzfelds gevoelen verg. men n. 7. Wij sommen hier de voornaamste onwaarschijnlijke en tegenstrijdige berigten op, die ons verbieden den inhoud des boeks als geschiedenis aan te merken.

a. Volgens H. II: 10, 20 houdt Esther hare Joodsche afkomst geheim; uit H. VII: 3 verv. zouden wij opmaken, dat zij daarin wèl geslaagd is. Nu mag men vooreerst vragen, of zij tot den rang van koningin kon verheven worden, zonder dat men naar haren oorsprong onderzoek gedaan had? De wet, die de Perzische koningen gebood, uit de zeven bevoorregte geslachten zich eene gemalin te kiezen, moge langzamerhand in onbruik zijn geraakt (Baumgarten, t. a. p. S. 45 f.), men kan toch niet geheel onverschillig geweest

zijn omtrent de afkomst der koningin. Uit dit oogpunt is reeds de raad der „jongelingen des konings" (H. II: 2—4) om van heinde en ver jonge dochters bijeen te brengen, hoogst bevreemdend. Doch, wat van meer gewigt is: hoe kan Esther uit het huis van Mordechai naar den harem zijn overgebragt, zonder dat hare afkomst bekend werd (II: 8)? Hoe kon die verborgen blijven, terwijl Mordechai dagelijks zijne belangstelling in haar welzijn betoonde (H. II: 11)? Immers dat Mordechai een Jood was bleef niet verborgen (H. III: 4 verv.) en werd geheel publiek door zijn rouwmisbaar na de uitvaardiging van Hamans edict (H. IV: 1 verv.) Wat meer is, Esther maakt nu ook van hare betrekking tot Mordechai volstrekt geen geheim, beraadslaagt integendeel vrijelijk met hem, door tusschenkomst van een der gesnedenen en met medeweten van hare dienstmaagden (H. IV: 4—17), die, door haar berigt te geven van Mordechai's gedrag, duidelijk toonen reeds te weten, wie hij voor haar is; Mordechai komt dan ook niet in den harem — geenszins omdat hij daar, naar Oostersche zeden, niet komen mag; ook niet omdat hij Esther niet wil verraden, maar alleen omdat hij met treurkleederen omhangen is (H. IV: 2). En niettemin — terwijl ieder het geheim weet, terwijl de Joden op bevel van Esther vasten (H. IV: 16), blijft Haman, de gunsteling des konings, even onkundig als te voren; ook zijne huisgenooten en vrienden weten van niets (H. V: 10—14). Waartoe die onkunde in de ontwikkeling des verhaals dienen moet, is duidelijk: Hamans haat en vijandschap moet klimmen, om in te bitterder teleurstelling en in te dieper val (H. VI, VII) te eindigen. *In het verhaal* is dus die onkunde geheel op hare plaats; als werkelijkheid opgevat is zij ongerijmd.

b. In het algemeen merken wij op, dat de personen, die in het boek *Esther* optreden, niet handelen, zooals zij in de gegeven omstandigheden hadden moeten en kunnen doen, maar als blinde en onredelijke werktuigen, die de ontknooping van het drama moeten tot stand brengen. Aan het voorafgaande voorbeeld (Hamans onkunde omtrent hetgeen hij had kunnen en moeten weten) voegen wij de volgende toe: Mordechai ontdekt eene zamenzwering tegen het leven des konings; deze daad blijft niet verborgen, maar — wordt niet beloond, wèl opgeteekend in de jaarboeken; wáárom dit geschiedt, blijkt uit H. VI. Verder: Ahasveros geeft vergunning om de Joden uit te roeijen (III: 8—10), hetgeen hem niet verhindert Mordechai, *den Jood* (zooals hij zelf hem noemt, H. VI: 10), koninklijke eer te laten bewijzen (VI: 10 verv.) en zich zeer verwonderd te toonen over Esthers bede om de redding van haar volk (VII: 3 verv. 7). Dezelfde Ahasveros laat aan Mordechai de hem toegedachte eer bewijzen niet door een der hovelingen, maar door Haman, die toen nog in blakende gunst bij hem stond, doch dien *de Schrijver* reeds eene voorproef wil geven van zijne vernedering (VI: 10 verv.). Haman had, òf door verwijzing naar 's konings edict die verheffing van Mordechai kunnen verhinderen, òf onder eenig voorwendsel zich kunnen onttrekken aan de hem toegedachte rol; hij had aan den maaltijd bij Esther zich kunnen verantwoorden, door naar waarheid te verklaren, dat hij hare afkomst niet kende; door wederom naar waarheid mede te deelen, dat zij zich beklaagt over een edict *van den koning;* van dat alles doet hij niets (H. VII: 6 verv.). De wijze, waarop de koning er toe gebragt wordt, om hem ter dood te veroordeelen (H. VII: 8), is ook hoogst on-

waarschijnlijk. — Esther had redelijkerwijze hare bede aan den koning reeds op den eersten maaltijd, toen hij zich zoo gunstig gestemd betoonde (V: 6), moeten voordragen; zij handelt ongerijmd door uit te stellen, want elk oogenblik kan de gezindheid van den dwingeland verkeeren; niettemin, zij verschuift de voordragt van haar verzoek tot den volgenden dag (V: 7, 8). Waarom? Omdat vóór de ontknooping eerst nog Hamans verwatenheid haar toppunt moet bereiken (V: 10—14); omdat het kruis voor Mordechai nog moet worden opgerigt, waaraan hij zelf zal sterven (V: 14; VII: 9); omdat het voorspel van zijnen val nog moet worden gespeeld (VI). — Haman verschijnt *in den nacht* in 's koning paleis (VI: 1, 4), zooals berigt wordt om (des nachts?) Mordechai's dood van den koning te vragen (VI: 4), maar in waarheid om zijnen doodvijand de hoogste eer te bewijzen (H. VI: 5 verv.). Eindelijk: hoewel Haman en de zijnen zeer goed weten, dat Mordechai een Jood is (III: 4), toch zeggen zijne „wijzen" en zijne echtgenoote tot hem: „*indien* Mordechai, voor wiens aangezigt gij zijt begonnen te vallen, *uit het geslacht der Joden is*, zoo zult gij niet tegen hem vermogen, maar zekerlijk vallen voor zijn aangezigt" (VI: 13); deze hulde aan de magt der Joden is ten eenenmale ongemotiveerd: hadden Hamans vrienden zóó over hen gedacht, dan hadden zij reeds vroeger zijn plan moeten tegenwerken; ook komt de twijfel aangaande Mordechai's afkomst volstrekt niet te pas; wederom is het *de Schrijver*, die in dezen vorm den onweêrstaanbaren invloed van het Joodsche volk wil laten huldigen, zelfs door de naaste betrekkingen van hunnen doodvijand. — Tegen deze bezwaren kan men aanvoeren 1°. dat de waarheid somtijds zeer onwaarschijnlijk wezen kan; 2°. dat juist in die schijnbaar vreemde handelingen de werking der goddelijke voorzienigheid zich openbaart. Doch men verzuime niet op te merken, dat de onwaarschijnlijke en onredelijke daden en woorden hier letterlijk opeengestapeld zijn; dat de goddelijke voorzienigheid misschien in de oogen des Schrijvers was, maar in onze oogen niet zijn kan eene dienaresse van de wraakzucht der Joden; dat zij zich nergens bij voorkeur, gelijk hier toch doorloopend geschiedt, in afwijkingen van den eenvoudigen en natuurlijken gang der dingen openbaart.

c. Hamans edict tot uitroeijing der Joden (III: 8—15) is in hooge mate onwaarschijnlijk. Is het denkbaar, dat zelfs een dwingeland als Xerxes aanstonds zijne toestemming zal hebben gegeven tot de verdelging van een geheel volk, en dat men het bevel daartoe, nagenoeg een jaar vooruit, niet aan de landvoogden, maar algemeen zal hebben bekend gemaakt? (verg. III: 14; IV: 1—3, uit welke plaatsen tevens blijkt, dat de Joden onderrigt waren van hetgeen hun te wachten stond). Om deze onwaarschijnlijkheid weg te nemen, heeft men gegist, dat Haman eigenlijk beoogde de Joden door vrees voor den ondergang uit het Perzische rijk te verdrijven; doch het tegendeel blijkt al te duidelijk: hij beschikt reeds vooruit over de bezittingen der Joden en deze laatsten denken er zelfs niet aan, dat er nog redding voor hen mogelijk is (III: 9, 13; IV: 1—3, 13, 14). Teregt heeft ook Bleek (*Einl.* S. 406 f.) opgemerkt, dat de Joden in Palestina volstrekt niet worden uitgesloten van het doodvonnis: naar *al* de landschappen (III: 12, verg. VIII: 9 verv.) wordt Hamans edict gezonden; dus ook naar Judea —; maar dit is immers volstrekt ongerijmd?

d. Het tweede koninklijke edict, door Mordechai en Esther uitgevaardigd (VIII: 9 verv.), is niet minder vreemd. Over zijne beteekenis en uitvoering

zie n. 2. Hier, waar het op de historische waarschijnlijkheid aankomt, moeten wij nog vragen: is het denkbaar, dat Xerxes aan de Joden volmagt zal hebben gegeven om eene slagting aan te rigten onder zijne eigene onderdanen? dat die onderdanen, alleen uit vrees voor Mordechai, geen tegenstand hebben geboden aan het betrekkelijk kleine Joodsche volk en zich ten getale van 75000 hebben laten slagten? dat (N. B.) Xerxes zelf aan Esther de bede om verlenging dier moordtooneelen zal hebben in den mond gegeven — of althans, gesteld dat Esthers verzoek hem onverwacht voorkwam, zal hebben geduld, dat het moorden in Susan nog één dag langer werd voortgezet, nadat reeds 500 slagtoffers gevallen waren (IX: 11 verv.)? Men houde daarbij in het oog, dat die ongelukkige slagtoffers geheel onschuldig waren en dat de koning dit zeer wel wist. De geschiedschrijver noemt hen wèl vijanden en haters van het Joodsche volk (VIII: 13; IX: 1), maar legt hun geene enkele daad van vijandschap ten laste.

e. In hetgeen de Schrijver berigt (III: 15) over de neerslagtigheid der bewoners van Susan na Hamans edict, en (VIII: 15) over hunne vreugde na Mordechai's verheffing is de overdrijving even onmiskenbaar, als de bijna belagchelijke nationale trots des auteurs.

f. Wie kan gelooven, dat Ahasveros een edict zal hebben uitgevaardigd, inhoudende (I: 22), „dat elk man meester moest zijn in zijn eigen huis"?

Het schijnt onnoodig, deze voorbeelden nog te vermeerderen; wij maken daarom geen melding van des Schrijvers stilzwijgen over den Griekschen veldtogt; van de onwaarschijnlijkheid der noodiging van de koningin Vasthi tot het drinkgelag (I: 10 verv.); van de moeijelijkheid om de berigten der oudheid over Xerxes' gemalin Amestris in overeenstemming te brengen met het boek *Esther*. Misschien zouden deze bezwaren, *op zich zelve beschouwd*, geacht kunnen worden voor oplossing vatbaar te zijn, doch in verband met de vroeger aangewezen onwaarschijnlijke en tegenstrijdige berigten zijn ook deze hoogst twijfelachtig.

7) Herzfeld (*Gesch.* I: 3 ff.) neemt den inhoud van *Esth.* III: 1—V: 3; VII: 1—8; 10—X: 3 in zijne geschiedenis op en beschouwt al het overige als geheel of althans ten deele onhistorisch, welk oordeel hij beproeft te regtvaardigen t. a. p. S. 363 ff. Doch het boek *Esther*, gelijk wij het bezitten, is stellig één geheel, het werk van één auteur. Het schijnt dus zeer gewaagd, een gedeelte daarvan aan te nemen, een ander deel te verwerpen. En dat te meer, daar men zich hierbij alleen door inwendige bewijzen, aan de meerdere of mindere waarschijnlijkheid des verhaals ontleend, kan laten leiden. Staat het eenmaal vast, dat ons boek fictie bevat, dan mag de meerdere waarschijnlijkheid van de verdichting ons niet bewegen om haar voor geschiedenis aan te zien. Alleen dan wanneer een gedeelte van het verhaal *van elders* bevestiging erlangde, of wanneer de onhistorische bestanddeelen zich aanstonds lieten afzonderen van den eigenlijken kern des verhaals — alleen dán zou zulk eene splitsing, als Herzfeld beproeft, geregtvaardigd zijn.

8) Te regt twijfelt Bleek (*Einl.* S. 408), of de naam van het Purimfeest werkelijk moet worden afgeleid van de door Haman gehouden loting, waardoor de 13de Adar tot verdelging der Joden bestemd werd. Deze omstandigheid is op zich zelve van weinig beteekenis en niet van dien aard, dat zij gemakkelijk ter kennis van de Joden komen of aan het feest zijnen naam geven kon.

Zij hangt daarenboven zamen met een der meest onwaarschijnlijke berigten van het geheele boek (n. 7 *c*). Alles is hier onzeker: ons eerste berigt over de viering van het Purimfeest dagteekent uit de 1ste of de 2de eeuw (§ 56 n. 3): wie zal bepalen, bij het volslagen gemis van alle historische berigten, hoe lang het toen reeds bestond en hoe de invoering heeft plaats gehad? Ewald (*G. d. V. I.* IV: 258 ff.) stelt die in de 3de eeuw vóór onze jaartelling en is geneigd, om een historischen grondslag van het geheele verhaal aan te nemen, terwijl hij tevens tracht aan te wijzen, dat het Purimfeest, juist ééne maand voor Paschen gevierd, vermoedelijk met de redding uit de overheersching der Perzen (volgens Bleek met de verlossing uit de ballingschap) zamenhing en meer bepaald met die ééne uitredding, waarvan het boek *Esther* de herinnering bewaard heeft (§ 56 n. 4). E. Meier (t. a. p. S. 506) meent, dat de Joden in Perzië het daar bestaande *lentefeest* hebben leeren kennen en overgenomen, en dat de naam *purim* zamenhangt met het Perzische *behár* (d. i. lente); in het boek *Esther* ziet hij een' historischen roman. Doch deze gissing is bij den bekenden afkeer der latere Joden van heidensche gebruiken niet zeer waarschijnlijk. In eene zóó twijfelachtige zaak onthouden wij ons liefst van elke uitspraak.

§ 56. *De ouderdom en het vaderland van het boek Esther; de Apocryphe toevoegselen.*

Ten tijde van den geschiedschrijver Flavius Josephus was het boek *Esther* reeds lang voorhanden en onder de heilige schriften der Joden opgenomen [1]). In de eerste eeuw vóór onze jaartelling werd het in Alexandrië veel gelezen [2]). Reeds in den Makkabeschen tijd ontdekken wij sporen van bekendheid met zijnen inhoud [3]). Waarschijnlijk is het geschreven in de 3de eeuw v. Chr. en wèl, òf in Perzië, òf in Palestina, maar dan door een schrijver, die vroeger in Perzië geleefd had [4]). Met deze tijdsbepaling stemt het karakter der taal zeer wel overeen [5]). De wijze, waarop over de Perzische monarchie gesproken wordt, in verband met den geheelen inhoud des boeks, verbiedt ons daaraan een' hoogeren ouderdom toe te kennen [6]).

1) Hij verhaalt de geschiedenis van Esther *Arch. Jud.* XI: 6 en plaatst haar (ten onregte) onder de regering van Artaxerxes I. In zijn werk *C. Apion.* I: 7 geeft hij te kennen — zooals in de Geschiedenis van de verzameling der boeken des O. T. nader zal worden verklaard — dat het boek *Esther* tot de heilige schriften behoort en nog onder Artaxerxes geschreven werd. Wij moeten daaruit afleiden, dat het in zijnen tijd reeds lang voorhanden was.

2) Dit blijkt uit de apocryphe toevoegselen, waarover straks nader. Josephus kent en gebruikt ze reeds, zoodat zij niet veel jonger zijn kunnen dan de eerste

eeuw v. Chr. Daar zij waarschijnlijk in Alexandrië ontstaan zijn, zoo moet daar in dien tijd het boek *Esther* in hoog aanzien hebben gestaan.

[3]) 2 *Makk.* XV: 36 wordt berigt, dat de Joden eenstemmig besloten, op den 13den Adar de overwinning op Nikanor behaald te gedenken, dus — gelijk de Schrijver er bijvoegt: πρὸ μιᾶς ἡμέρας τῆς Μαρδοχαϊκῆς ἡμέρας. Streng genomen bewijst deze plaats niets meer, dan dat „de dag van Mordechai" ten tijde van den auteur van dit boek, d. i. in de 1ste eeuw v. Chr., gevierd werd. Het is evenwel niet onwaarschijnlijk, dat hij er opmerkzaam op wil maken, dat de Nicanor-dag reeds bij zijne instelling één dag voor Purim inviel. Het tegendeel kan niet worden afgeleid uit het stilzwijgen van den auteur van 1 *Makk.* (H. VII: 49): immers, gelijk Grimm (ad h. l.) teregt opmerkt, deze auteur was niet verpligt van dat zamentreffen melding te maken. Niettemin de viering van het Purimfeest gedurende den Makkabeschen tijd kan niet geacht worden volkomen gewaarborgd te zijn.

[4]) Dat de auteur in Perzië leefde of geleefd had, schijnt te blijken uit de kennis van Perzische gebruiken, die hij ten toon spreidt (§ 53 n. 4). Voor de hier gegeven tijdsbepaling, misschien ook voor den Palestijnschen oorsprong des boeks pleit de toenmalige stemming der Joden in het godsdienstige en tegenover het buitenland, waarmede de geest van het boek *Esther* geheel overeenkomt. Verg. Ewald (t. a. p. S. 257 ff.). Bevat misschien het patronymicum הָאֲגָגִי, waarmede Haman (III: 1 verv.) wordt aangeduid, eene zinspeling op de koningen der Amalekieten, die den naam Agag droegen (*Num.* XXIV: 7; 1 *Sam.* XV: 8 verv.), en alzoo tevens op de diep gewortelde vijandschap tusschen dat volk en Israël, die ook na de ballingschap schijnt te hebben voortgeduurd (*Ps.* LXXXIII: 8)? Josephus (A. J. XI: 6) noemt Haman een Amalekiet. De benaming האגגי kan de Schrijver ontleend hebben aan de boeken *Samuel*, die hij ook elders toont gelezen te hebben (verg. *Esth.* I: 19 met 1 *Sam.* XV: 28 [in welk hoofdstuk vs. 8, 9, 20, 32, 33 Agag genoemd wordt]; *Esth.* IX: 4 met 2 *Sam.* V: 10). Zie verder n. 6.

[5]) Dat de taal van het boek *Esther* zeer incorrect is en vele vreemde, met name Perzische woorden in zich opgenomen heeft, wordt algemeen erkend; van Grieksche woorden — die in *Daniel* voorkomen — vinden wij hier nog geen spoor. Dit alles komt zeer wel overeen met de 3de eeuw v. Chr. en met het onderstelde verblijf des Schrijvers in Perzië.

[6]) Men leze *Esth.* I: 1, 13b, 14; IV: 11 (vreemde mededeeling van Esther aan Mordechai, zeer natuurlijk daarentegen als opheldering voor lezers, die de Perzische gebruiken niet kennen); VIII: 8b (als boven). Het schijnt onloochenbaar, dat hier iemand spreekt, in wiens tijd de Perzische monarchie niet meer bestond; van een tijdgenoot van Xerxes (of Artaxerxes, gelijk b. v. Hävernick wil) kan volstrekt geen sprake zijn. Doch deze kleine trekken krijgen eerst hunne volle beteekenis in verband met den onhistorischen inhoud des boeks: wil men de afwijkingen van de werkelijkheid voor een deel op rekening der volksoverlevering plaatsen, dan moet er een zeer geruime tijd verloopen zijn, voordat deze zóó groot konden worden; meent men, dat de S. met bewustheid heeft gefingeerd, dan nog moeten wij aannemen, dat hij ver genoeg afstond van de regering van Xerxes, om hare geschiedenis met zoo groote vrijheid te kunnen behandelen.

De vele Apocryphe toevoegselen tot *Esther*, die ons in de Grieksche en oude Latijnsche vertaling van dat boek bewaard zijn gebleven [7]), bewijzen eensdeels, dat het verhaal groote belangstelling opwekte, maar ook anderdeels, dat men zich door des Schrijvers opvatting der gebeurtenissen, bepaaldelijk door het gemis der religieuse beschouwing niet bevredigd gevoelde [8]). Overigens missen die toevoegselen alle historische waardij: zij steunen geenszins op overlevering, maar moeten als vrije, met geest en inhoud van het oorspronkelijke boek dikwerf strijdige fictie worden aangemerkt [9]).

[7]) De volledige behandeling dezer toevoegselen behoort in eene inleiding tot de Apocryphe boeken des O. Testaments; hier komen zij alleen in zooverre ter sprake, als zij strekken kunnen om den inhoud van het boek zelf op te helderen. Zij zijn de volgende: I. Aan H. I: 1 gaat vooraf een droom van Mordechai, die eene voorspelling behelst van de gebeurtenissen, in het boek verhaald; daarna wordt zijne ontdekking der zamenzwering van de twee gesnedenen vermeld. II. Na H. III: 13 wordt het edict van Artaxerxes (zoo heet hier, gelijk bij Josephus, Ahasveros) medegedeeld, en evenzoo III. na H. IV: 17 de gebeden van Mordechai en van Esther; IV. het tooneel tusschen Ahasveros en Esther wordt veel uitvoeriger geschilderd (H. V: 1); V. achter H. VIII: 13 wordt wederom het koninklijk edict ten gunste der Joden medegedeeld; VI. na H. X: 3, eindelijk, komt Mordechai terug op zijnen droom en geeft daarvan de verklaring. De bijvoegselen zijn nog voorzien van een onderschrift, waarin vermeld wordt, dat „in het 4de jaar van Ptolemaeus en Kleopatra, Dositheus, die zeide een priester en Leviet te zijn, en Ptolemaeus, zijn zoon, den voorafgaanden brief over *Purim* (Φρουραί) invoerden, van welken zij zeiden, dat Lysimachus, de zoon van Ptolemaeus, dien te Jeruzalem vertaald had". Er is hier blijkbaar sprake van Egypte, doch de zin der woorden is niet geheel duidelijk en evenmin staat vast, welke Ptolemaeus en Kleopatra bedoeld worden. Verg. daarover, gelijk ook over de verschillende recensiën van den tekst dezer bijvoegselen, O. F. Fritzsche in het *Kurzg. Exeg. Hanb. zu den Apokryphen des A. T.* I S. 69 ff.

[8]) Er heerscht nl. in deze bijvoegselen doorgaande een godsdienstige geest, waardoor zij zich zeer duidelijk onderscheiden van het oorspronkelijke boek. Niet alleen de gebeden van Mordechai en Esther — waarvan eigenlijk H. IV: 17 niet eens sprake is — worden hier medegedeeld, maar door Mordechai's droom en zijne verklaring plaatst ook de S. de geheele gebeurtenis aanstonds in een ander licht. Overigens leidt men daaruit, gelijk ook uit de taal dezer bijvoegselen, zeer te regt af, dat zij in Egypte geschreven zijn.

[9]) Dat de Schrijver werkelijk geheel vrij fingeert, valt bij eene aandachtige lezing aanstonds in het oog: de gebeden van Esther en Mordechai en de beide edicten moeten dienen om leemten, die men in het boek *Esther* meende op te merken, aan te vullen; de ontmoeting tusschen Ahasveros en Esther lokte als het ware uit tot eene rhetorische uitbreiding; de droom van Mor-

dechai is blijkbaar niets dan een — nog wel zeer onhandig — verzinsel. Daarenboven bestaat er strijd tusschen de toevoegselen en het oorspronkelijke boek: Haman heet, in het tweede edict, een Macedoniër: zijne poging tot uitroeijing der Joden wordt voorgesteld als een verraad van de Perzische monarchie aan de Macedoniërs; in dat zelfde edict wordt berigt, dat Hamans gansche geslacht op bevel des konings gedood is (verg. daartegen *Esth.* IX: 7—10); van de ontdekking der zamenzwering door Mordechai is tweemalen sprake, eens vóór H. I: 1, nog eens H. II: 21—23, enz. enz. Er bestaat dus niet de allerminste grond om aan deze pericopen een' anderen oorsprong toe te schrijven, dan boven geschied is.

BS1172 .K952 v.1
Historisch-kritisch onderzoek naar het
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00059 3287